ЕДИН ПЪТ, ЕДИН ХРАМ, ЕДИН ДВОРЕЦ И ДЕСЕТ ВЕКА ИСТОРИЯ

ОТ СКРЕТИСКА ДО КОСТИНБРОД 4-14 ВЕК

София, 2015 г.

ТАЗИ КНИГА СЕ ИЗДАВА
ПО ИНИЦИАТИВА И С ПОДКРЕПАТА НА
ЙОРДАН БОНЧЕВ

ВЕСЕЛИНА ВАЧКОВА

ЕДИН ПЪТ, ЕДИН ХРАМ, ЕДИН ДВОРЕЦ И ДЕСЕТ ВЕКА ИСТОРИЯ

ОТ СКРЕТИСКА
ДО КОСТИНБРОД
4-14 ВЕК

Веселина Вачкова

© **Автор:** Веселина Кирилова Вачкова
© **Предговор:** Валерия Фол
© **Снимките са предоставени от:** Веселина Вачкова, Марияна Шабаркова-Петрова, Бисерка Пенкова, Людмил Петров
© **3D реконструкции на монументите в Скретиска/Костинброд:** Орлин Давчев;
3D реконструкции на монументите в Сердика/София: Атанас Димитров
© **Графичен дизайн:** Петър П. Добрев
© **Тангра ТанНакРа** ИК ООД, 2015 г.

ISBN: 978-954-378-125-6

Специална благодарност за съдействието авторът и издателството изказват на кметовете на Община Костинброд и с. Богьовци.

СЪДЪРЖАНИЕ

СЪДЪРЖАНИЕ / **5**

НАДМОГВАНЕ НА DAMNATIO MEMORIAE / **8**

ВЪВЕДЕНИЕ / **11**

1. ПЪТЯТ И ГРАДЪТ / **21**

2. СКРЕТИСКА: NOMEN EST OMEN (ИМЕТО Е ЗНАМЕНИЕ) / **37**
2.1. Етническа етимология, или за народите на предримска Скретиска и Сардика / **37**
2.2. Географска етимология, или за зависимостта между културната и физическата карта / **43**
2.3. Храмът Скретиска: между историята и мита / **49**
2.4. Ротондата-Скретиска, или за културната география и урбанистичното развитие / **58**

3. ОТ СЕРДИКА КЪМ КОНСТАНТИНОВИЯ РИМ И ОТ СКРЕТИСКА КЪМ КОСТИНБРОД / **92**
3.1. Сердикийска област в навечерието на Домината / **92**
3.2. Аврелиан Сердикиецът и проконсулската резиденция в Скретиска / **101**
3.3. Сердика и Скретиска в административната система на Тетрархията / **116**

4. ГАЛЕРИЙ СЕРДИКИЕЦЪТ И ПАЛАТЪТ СКРЕТИСКА / **119**
4.1. Гай Валерий Галерий Максимиан: гонителят, издал Едикта на толерантността / **119**
4.2. Галериева Сердика / **127**

5. КОНСТАНТИНОВИЯТ РИМ И БРОДЪТ НА КОНСТАНТИН / **160**
5.1. Премълчаният император Лициний / **160**
5.2. Защо наистина Константин Велики е наричал Сердика „Мой Рим“ / **167**
5.3. Константиновият дворец в Скретиска / **190**
5.4. Костинброд, или за Константиновото предсказание / **202**

6. КОСТИНБРОД, ИЛИ ЗА „КОНСТАНТИНОВАТА ОРИС“ И ЗА ДЪЛГИЯ ЗАЛЕЗ НА РИМСКАТА СТОЛИЧНА КАРИЕРА НА СЕРДИКА / **209**
6.1. „Константиновата орис“ / **210**

6.2. Паметта за Константин в „Константиновия Рим“ и в Костинброд / **217**
6.3. Константиновият Рим след Константин: Вторият вселенски събор / **223**
6.4. Последните владетели на двореца в Костинброд: август Ветранио, цезар Зинон, цезар Герман и принцеса Матасунта / **249**

7. ЦЪРКВИТЕ И ХРИСТИЯНИТЕ В СЕРДИКИЙСКИЯ ДИОЦЕЗ И КОНКРЕТНО В ОБЛАСТТА КОСТИНБРОД / **262**
7.1. Епископията Сердика: първи предстоятели и църковен диоцез / **263**
7.2. Църквата на Сердика – от „временен примат“към постоянно дисидентство / **266**
7.3. От дисидентство към дистанциране: „Не съдете и няма да бъдете съдени“ (Мат. 6:37) / **272**
7.4. „Еретическите“ лидери в Сердика и Костинбродско / **273**

КОСТИНБРОД: МЕЖДАТА, ОТДЕЛЯЩА СРЕДЕЦ, „КОЙТО Е В СРЕДАТА НА ЦЯЛОТО“, И ПОКРАЙНИНАТА МРАКАТА (ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ) / **320**

БЕЛЕЖКИ / **335**

РЕЧНИК / **364**

Веселина Вачкова

НАДМОГВАНЕ НА DAMNATIO MEMORIAE (ОСЪЖДАНЕТО НА ЗАБРАВА)

ВАЛЕРИЯ ФОЛ

Костинброд е град с минало, скрито в сянката на Сердика, минало, известно само на тесните специалисти по история на Югоизточна Европа през Късната античност и Средновековието. Наистина ли градът е бил осъден на забрава, или се е скрил, за да съхрани тайните си само за посветени, които пазят знанието за един от центровете на света? Този провокативен въпрос изведнъж звучи логично, ако читателят потъне в лабиринта, наречен „Един път, един храм, един дворец и десет века история. От Скретиска до Костинброд (4-14 век)“. Историята, разказана в книгата, прилича на навита на кълбо нишка, която, когато се дръпне в единия край, постепенно става ясно, че кълбото е оформено не от една, а от множество нишки, които водят към центъра. И всяка от тях свързва този център с европейската и средиземноморската политическа, културна и религиозна история, с историите на хора, сгради, паметници и на един път, по който идеи пътуват през хилядолетията. С напредването в текста загадъчността на книгата като че ли не се прояснява, а се задълбочава, както и страхът, че залутани в многопластовия разказ, няма да прозрем кой е центърът на света или къде е границата между светлината и мрака и наистина ли е в Скретиска. Следвайки Диагоналния път и множество пътища и пътечки от и към него, читателят осъзнава, че континуитетът на идеите е хилядолетен, въпреки религиозните, политическите и демографските трансформации.

Самото заглавие на книгата подсказва, че разказът е мечта, която внимателно се взира в реалностите „път, храм и дворец“, за да създаде цветната картина на историята на един град. Интересното в случая е, че историята на този град е неразривно свързана с тази на друг град и просто няма как да се отделят, тъй като са двете лица на едно цяло от древността, та до днес. Разказът е за Скретиска – Костинброд и Сердика – Средец – София – топоса на свещеното и неговия град или обратното, зависи от гледната точка. Трудно е да се даде категоричен отговор от кой етнос са ни завещани имената Скретиска и Сердика. В книгата са разгледани всички възможни варианти за отговор на този въпрос – етнически, географски, фолклорен или епонимът на града да произхожда от ротондата с диаметър 32 метра, определяна от археолозите като постройка с „представителни, мемориални или култови функции“, за която авторката ни предлага хипотезата, че е храм на хипостазата* на Великата богиня майка Кибела-Тюхе и вероятно мемориал. Едно е недвусмислено, че Скретиска и Сердика са и средищно, и гранично място, а не само спирка по Диагоналния път през Късната античност и през Средновековието. Подробните разкази, позовавания и илюстрации на типологически сходни обекти създават широк контекст, който оформя идеята за развитието на този тип архитектура и промените във функционалността ѝ.

Археологическите паметници и писмените свидетелства за Скретиска и Сердика са вписани в цялостната история на Римската империя от управлението на Галиен през включването на района в пределите на Българската държава до края на 14 век. Цялата история е тясно преплетена с житейския път на императорите и техните семейства, резидирали в Сердика и луксозното предградие Скретиска. Читателят потъва в разказите за Аврелиан Сердикиецът, Галерий, Константин Велики и последните цезари, резидирали в двореца в Скретиска – Ветранио, Зинон, Герман, и дори може да надникне в живота на двореца през личните истории на жените, които, както изглежда, са живели в него – Галерия Валерия, съпругата на Галерий, Констанция, Фауста и Елена – сестрата, съпругата и майката на Константин Велики, Елиа Ариадна – съпругата на Зенон, внучката на крал Теодорик Велики принцеса Матасунта. Прелюбопитната история на принцеса Матасунта, чийто последен съпруг е цезар Герман, всъщност е илюстрация на древната идея за предаване на власт по линия на царската дъщеря, кодирана и в редица приказки. Дали Галерия Валерия е прототип на св. Екатерина, тачена като светица и изобразявана като царица, може само да се предполага, но в изворите витае внушението за важното място на жените от двореца в утвърждаването на християнската вяра. И точно в това поле се намесва и историята на Сердикийската църква и не само заради Едикта на толерантността на позабравения покрай Константин Велики Галерий. Цялостното впечатление от разказаната в книгата история на Сердикийската църква и нейния диоцез и мястото ѝ в утвърждаването на християнството е, че те имат свое мнение за вярата, което не винаги съвпада с това на Рим и на Константинопол. Дали защото е древна църква, или заради спецификите във вярата на населението, което обитава диоцеза, през всеки период от историята има нещо специално, бих казала дори тайнствено, което кара авторката да го нарече „постоянно дисидентство“. Нишката на богомилството и на паметниците, които могат да се свържат с тази вяра, преминава през целия текст. Остава впечатлението, че идеите за светлината и просветлението, които водят до сближаване с божественото и достигане на познание, са преминали от древните култове и мистерии в специфичната вяра и обредност на богомилите и дори са кодирани в достигналите до наши дни паметници, фрески, представи за пространството и фолклорни разкази.

Безусловно голям интерес предизвикват разсъжденията на В. Вачкова за ранните години на българския контрол на територията на Софийската котловина и на запад от нея в резултат на сключения договор между Константинопол и българите през 480 г. за защита от готите. В резултат на тази хипотеза логично изниква въпросът дали наистина кан Крум е първият български владетел, влязъл в Сердика и управлявал този район. Но по-интересни са търсенията на механизмите, чрез които етнически пъстрото население на района, носител на древни, изконни за района вярвания и привнесени синкретични* култове, достига до християнството и до богомилските идеи. Очертана е специфика на аристократичното по произход, но демократично по своята същност светоусещане, че всеки може да достигне бога, следвайки светлината, и поради това да не хареса на много хора – така, както не се е харесвала на властимащите и през вековете. Дали заради това не е обречено на забрава? Патосът на цялата книга е насочен именно към повдигане на булото на забравата от славната културна и църковна история на Скретиска-Костинброд и Сердика-Средец-София и неизтриваемия ѝ отпечатък в битието на българите, а и на други европейски народи. Написаният увлекателно текст е придружен с богат илюстративен материал, който следва логиката на текста и същевременно внушава, че Скретиска-Костинброд и Сердика-Средец-София са органична част от културната история на Европа.

ВЪВЕДЕНИЕ

Намерението ми да напиша книга за Костинброд беше продиктувано на първо място от един факт: принципното неразбиране на уникалната роля на селището в миналото на Сердикийска област и оттам на Римската империя и Християнската църква – в Късната античност, а през Средновековието – на Византия, България, Балканите, значителна част от Средиземноморския свят и в някои отношения на целия европейски християнски свят до Британия. Това намерение определя структурата и акцентите в книгата. Изследването няма за цел да бъде „История на Костинброд“[1], а да проследи онези ярки щрихи в миналото на Костинбродския регион, които хвърлят светлина върху изключителното му място в политическата и културната география на християнска Европа. В този смисъл „Един път, един храм, един дворец и десет века история“ е естествено продължение на дългогодишните ми занимания с миналото на София.[2] Новото е, че този път антична Сердика и средновековен Средец, образно казано, се поглеждат не от цитаделата на града, а от неговото близко най-луксозно предградие (до 7 в.) и неговата най-специфична духовно-административна околност (от 8 до 14 в.).

Доколкото историята на всеки град е въпрос най-вече на събиране и подреждане в относително цялостна картина на отделните, запазени по един или друг начин, под една или друга форма и в една или друга степен фрагменти на миналото, това първо изследване на древен Костинброд цели да постави поне рамката на картината и да открои някои от най-впечатляващите сцени и образи в нея. Паралелно историята на всеки град е въпрос и на опит за обединяване на фрагментите не само в картина, а в цялостен разказ – процес, опиращ се на известното и безспорното, но неизбежно запълващ липсващите фрагменти по пътя на логиката и аналогията. Не трябва да се забравя, че логиката и аналогията са основни инструменти при реконструкцията не само на далечното минало, а и при отразяването на наскоро случилите се събития или на настоящето. С други думи, историята като текст е доста близка до литературата и нейните свидетелства трябва да се подлагат най-малко на прецизен херменевтичен* анализ[3] За успешността на този анализ определящо е доброто познаване на символната, образната и ценностната система на културната среда, в която текстът е създаден и/или е бил разпространяван. Но дори и при много добро познаване на въпросните символни и ценностни системи днешният изследовател може с определена доза сигурност да предполага защо даден автор е написал дадено нещо, а не дали даденото нещо наистина се е случило. Накратко, всяка картина на историята на който и да било град остава винаги повече или по-малко хипотетична. Промяна на детайлите в тази картина може да стане във всеки момент

Поглед към нощна София от Беледие Хан, махала на костинбродското село Градец.
София и Костинброд, гледани от граничното на Костинбродска община с. Балша.

– достатъчно е да бъде открит един нов артефакт, писмен извор и дори преразказана от някой пътешественик местна легенда или необичайна култова практика. Основните параметри на цялостния разказ и цялостната картина, която наричаме история на даден град обаче, бидейки буквално вкоренени в културния и географския пейзаж на региона, остават постоянни.

Костинбродският регион е част от естествения хинтерланд на антична и средновековна Сердика-Средец-Триадица-София, точно каквато естествена част от столичния хинтерланд е днешната Община Костинброд. Би могло да се предположи, че ако историческата съдба на Сердика беше повторила тази на другите временни късноримски столици като Равена (Италия), Сирмиум (дн. Митровица в Сърбия), Арелата (дн. Арл във Франция), Тривериум (дн. Трир в Германия), Тесалоника (дн. Солун в Гърция), съдбата на Костинбродско щеше да е сходна с развитието на техните околности, които или се интегрират в големия град (като Класе и Равена), или се еманципират като отделни селища. Във втория случай урбанистичното развитие поема в нова посока и преизползването на античните сгради като кариери за качествен и леснодостъпен строителен материал е било особено широко практикувано. В резултат се появяват архитектурни комплекси с различна форма и функции, като точното възстановяване на първоначалния облик и предназначение на монументите

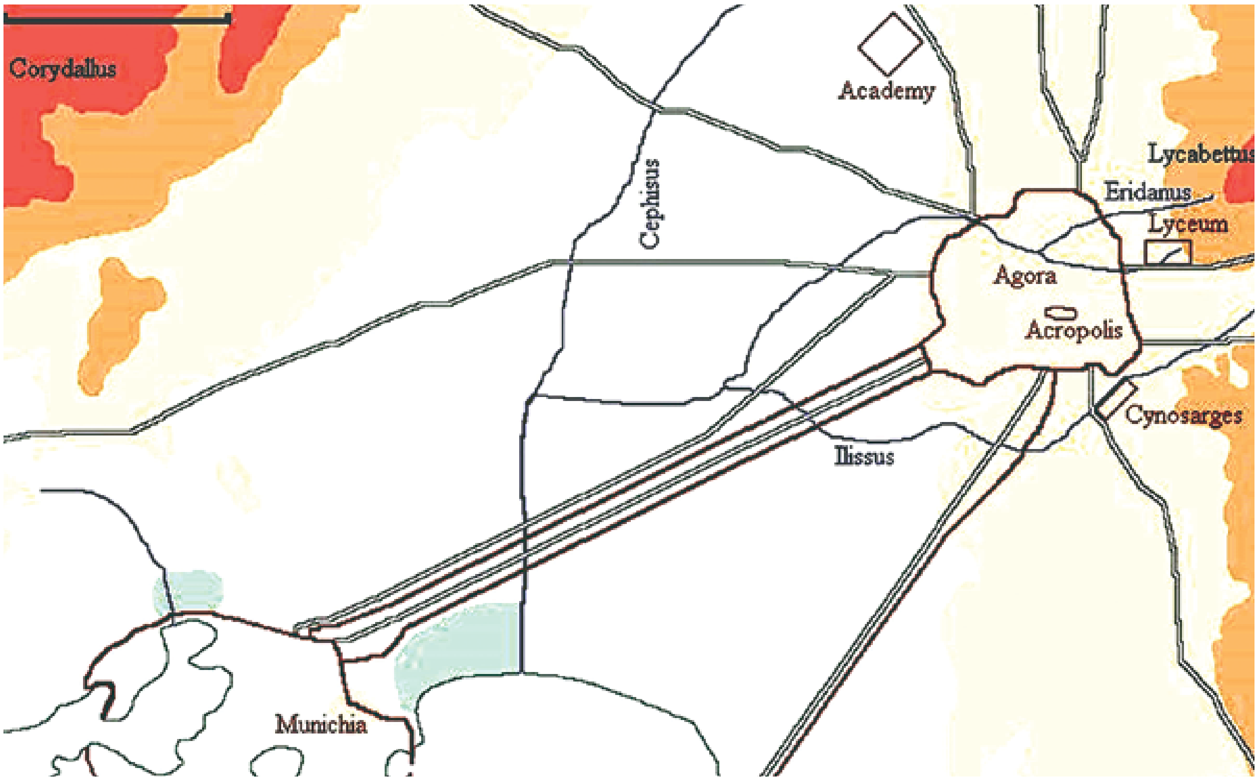

Ил. 1. Дългите стени на Атина, издигнати от 461 до 457 г. пр. Хр. Паралелно е построена и една стена с дължина 5,5 км до пристанището Филарон. Както е известно, съоръжението е било отговор на засилващото се напрежение между Атина и Спарта и не е успяло да помогне на първата, която загубва Пелопонеската война (404 г. пр. Хр.). Поначало обаче целта му е била да осигури в обширния триъгълник между Атина, Пирея, морето и Филарон защитена земеделска зона за изхранване на града.

става възможно само при много добро познаване на историята – както на региона, така и на Империята.

Разбира се, за разиграването на един от посочените сценарии дистанцията между центъра и периферията е била значим фактор: Класе се намира на по-малко от три километра от Равена, докато Костинброд е на 16 км от София. С други думи, формалното интегриране на Костинброд в Сердика би изисквало грандиозно строително начинание от ранга на Перикловите Дълги стени (свързали през 5 в. пр. Хр. Атина с отдалеченото на ок. 10 км пристанище Пирея). Не че подобни, а и далеч по-грандиозни строителни начинания на Балканите не е имало: Анастасиевите стени са ограждали през 6 в. територия, отстояща на 65 км западно от центъра на Константинопол. Тяхната мотивация обаче не е била градоустройствено-архитектурна, а военностратегическа, наложена от конкретна конюнктура и загубила актуалността си заедно с промяната на ситуацията. (Ил. 1, Ил. 2) По-различно и много по-трайно е било интегрирането на периферни селища към централния град в периода на Късната античност. Тогава идеята за цитаделата (укрепения сектор) като един вид мащабен маркер на града и негова основна реална военна защита е изоставена. Това променя съществено облика на градовете, чиято територия се усвоява и разширява съобразно нуждите и/или възможностите на населението и/или амбициите на местната власт. Точно по тази логика вилните зони в днешните „Лозенец“, „Филиповци“ и т.н. са станали интегрална част от територията на Сердика дълго преди да се превърнат в софийски квартали.

В науката впрочем се лансира и противоположното мнение: намаляването на

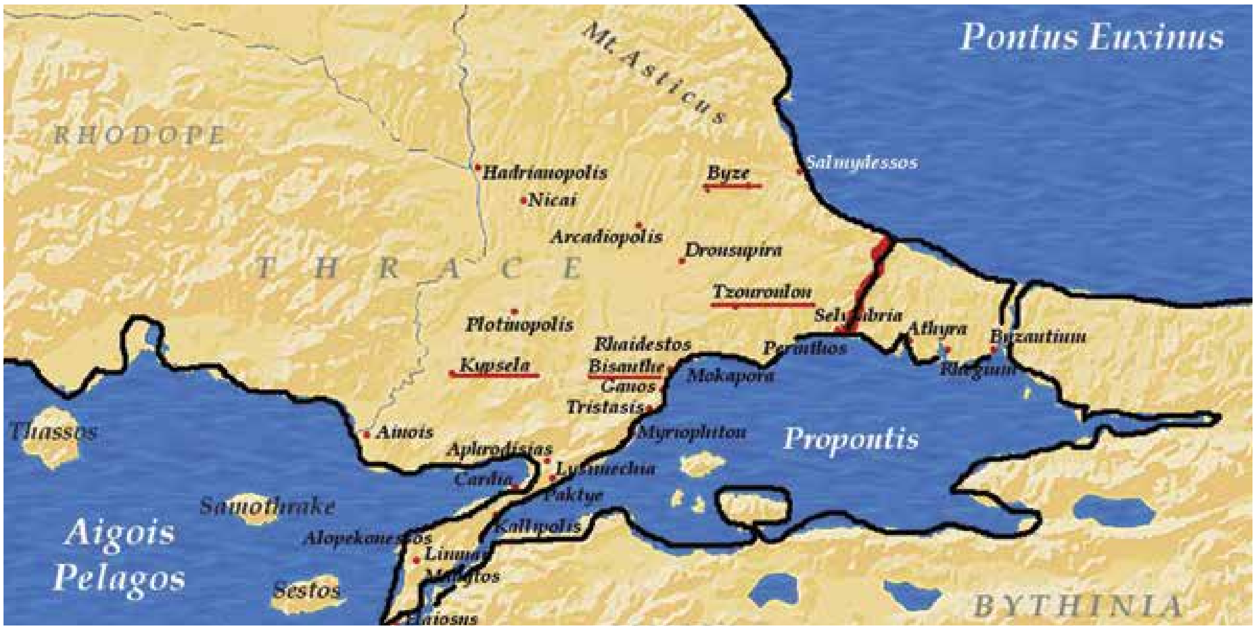
Pontus Euxinus
Mt. Asticus
RHODOPE
Hadrianopolis
Nicai
Byze
Salmydessos
Arcadiopolis
Drousipira
THRACE
Tzouroulon
Selymbria
Plotinopolis
Athyra
Byzantium
Rhaidestos
Perinthos
Kypsela
Bisanthe
Mokapora
Rhegium
Ganos
Tristasis
Thassos
Ainois
Myriophiton
Propontis
Aphrodisias
Lysimachia
Cardia
Paktye
Samothrake
Kallipolis
Aigois Pelagos
Alopekonessos
Limnai
Madytos
Sestos
Elaiosus
BYTHINIA

Ил. 2. Анастасиевите стени, завършени през 512 г. Наричани са от византийците „стената на срама“, понеже на практика са демонстрирали невъзможността на Империята да се справи с варварите по друг начин, освен да се опита да им попречи да разоряват околностите на столицата. Всъщност идеята на Анастасиевите стени не е много по-различна от тази на Теодосиевите, издигнати век по-рано на 2 км от Константиновите стени. Зоната между двете стени неслучайно се е наричала „Хора“, т.е. село, понеже е била предназначена да осигурява продоволствения резерв на града.

цитаделите е било резултат от кризата на централната власт и неспособността ѝ да осигури защитата на големи отбранителни съоръжения. Това е принудило гражданите да бъдат по-благоразумни и прагматични, като поддържат укрепления, каквито са били в състояние да отбраняват със собствени сили.[4] Подобни твърдения, ако са верни, превръщат Сердика в уникално изключение, понеже нейната крепост, както отново ще стане дума, увеличава около два пъти размерите си точно през 4 в.[5], когато другите цитадели „се свиват". (Ил. 3, 3 а, 4, 5, 6, 6 а).

Другият вариант е бил интеграцията да се е реализирала на равнище, различно от формалното включване на периферната зона в градската територия и администрация. Подобно интегриране, изглежда, е било достатъчно разпространено в римската практика. Типичен пример е интегрирането на Остия във функционирането на отдалечения на ок. 23 км Рим или на Тиволи, отстоящ на ок. 30 км от Вечния град. Това равнище е видимо на първо място в едновременното запазване на значителна автономия на двете градски територии и диференцирането на техните функции. Разделянето на функциите на свой ред често се отразява във факта, че знакови обществени съоръжения, каквито вече са съществували в едната част, не са били дублирани в другата част. За епохата на най-ранната градска история на Сердика и Скретиска (както се е наричало тогава селището на мястото на Костинброд) такива знакови обществени съоръжения са били дворците, някои емблематични храмове, стените и огромните амфитеатри. Въпросните знакови обществени съоръжения не трябва да се смесват с театрите, разнообразните религиозни постройки, стадионите, баните, гимназионите, форумите, канализацията (при необходимост – акведуктите) и т.н., които са били обичайни елементи от урбанистичния пейзаж, превръщащи дадено населено място в римски град. На това ниво интегритетът например между Сердика и Скретиска е очевиден в липсата на наистина впечатляващ дворец в първата и липсата на градски стени до средата на 6 в. – във втората. „Поправянето" на тези „липси" на определен исторически етап ще е сигурен знак за започнало дезинтегриране между двете градски територии – процес, обикновено свързан със сериозни политически промени. До настъпването на този момент обаче (а впрочем и дълго след него) всеки опит да се изследва миналото на едната градска територия, без да се отчита случващото се в другата, би довело до създаване на непълна, неясна, а често и съвсем погрешна представа. В историята на Сердика и Скретиска ще има периоди и на пълна взаимозависимост, и на временно разделение, което никога няма да достигне до пълна дезинтеграция. Основните причини за тази динамика са три: особеното място на стратегия Сардикия в политическата география на Римската империя, близостта между двете селища и общата им близост до културния феномен, на който те дължат първоначалното си издигане в Империята – Големия римски трансбалкански път.

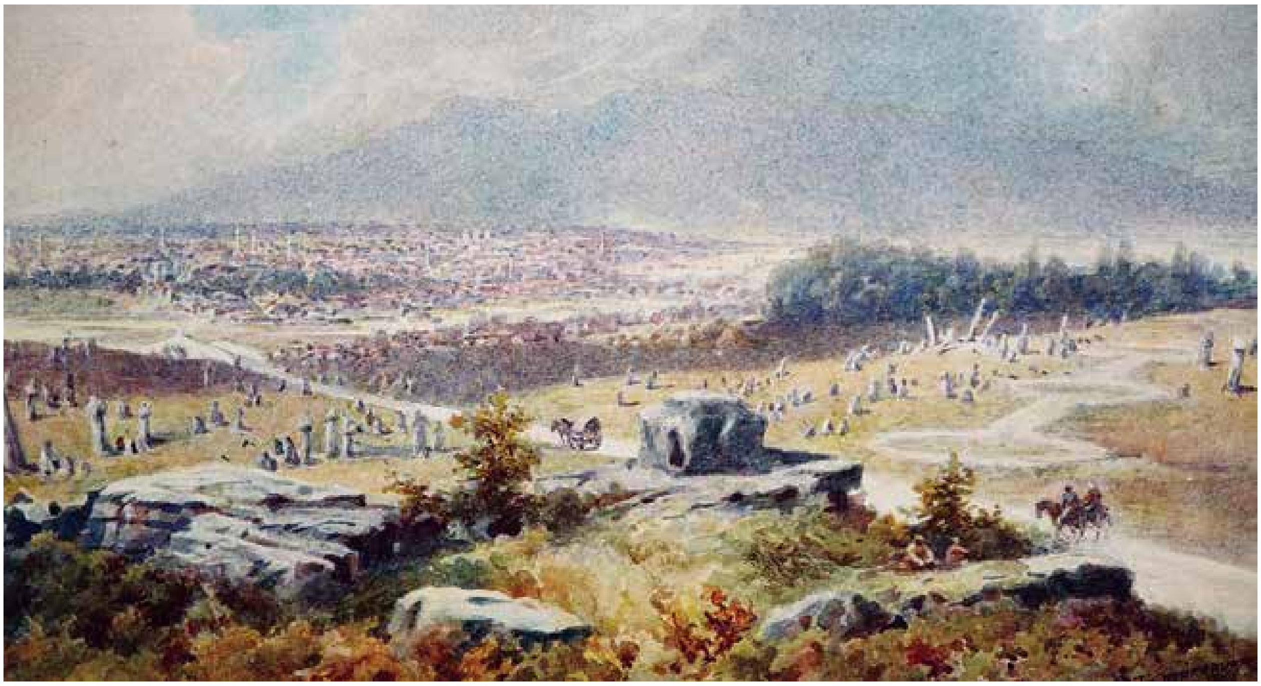

Ил. 3а. Художествена реконструкция на сердикийската стена при пътя, идващ от Белград-Ниш-Костинброд и стигащ през Сердика и Пловдив до Константинопол. Очевидно тази стена не е „на ъгъла на бул. „Мария Луиза“ и „Екзарх Йосиф“ (най-общо – около Централни хали), както по инерция винаги се пише.

Ил. 3. Стената на Сердика от пътя, идващ от Костинброд. Акварел на Йосиф Обербауер от 1877 г.

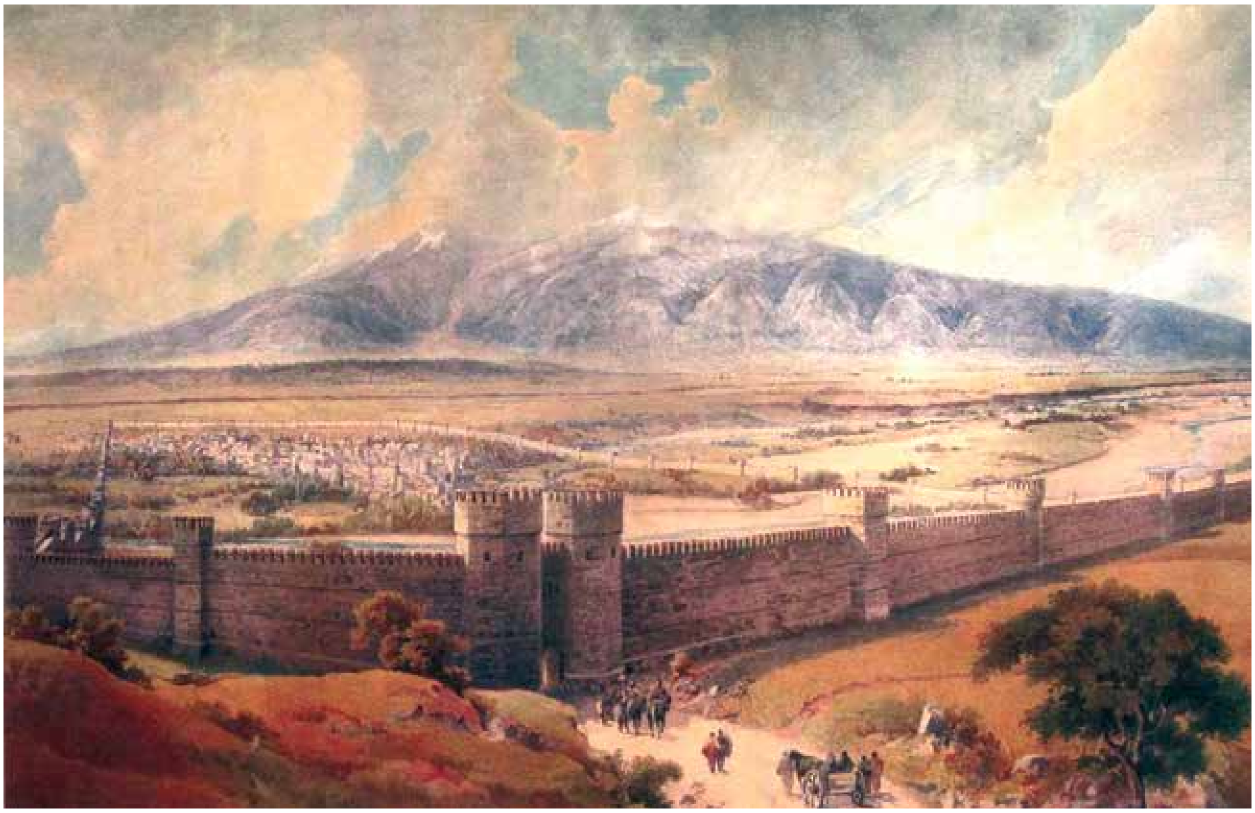

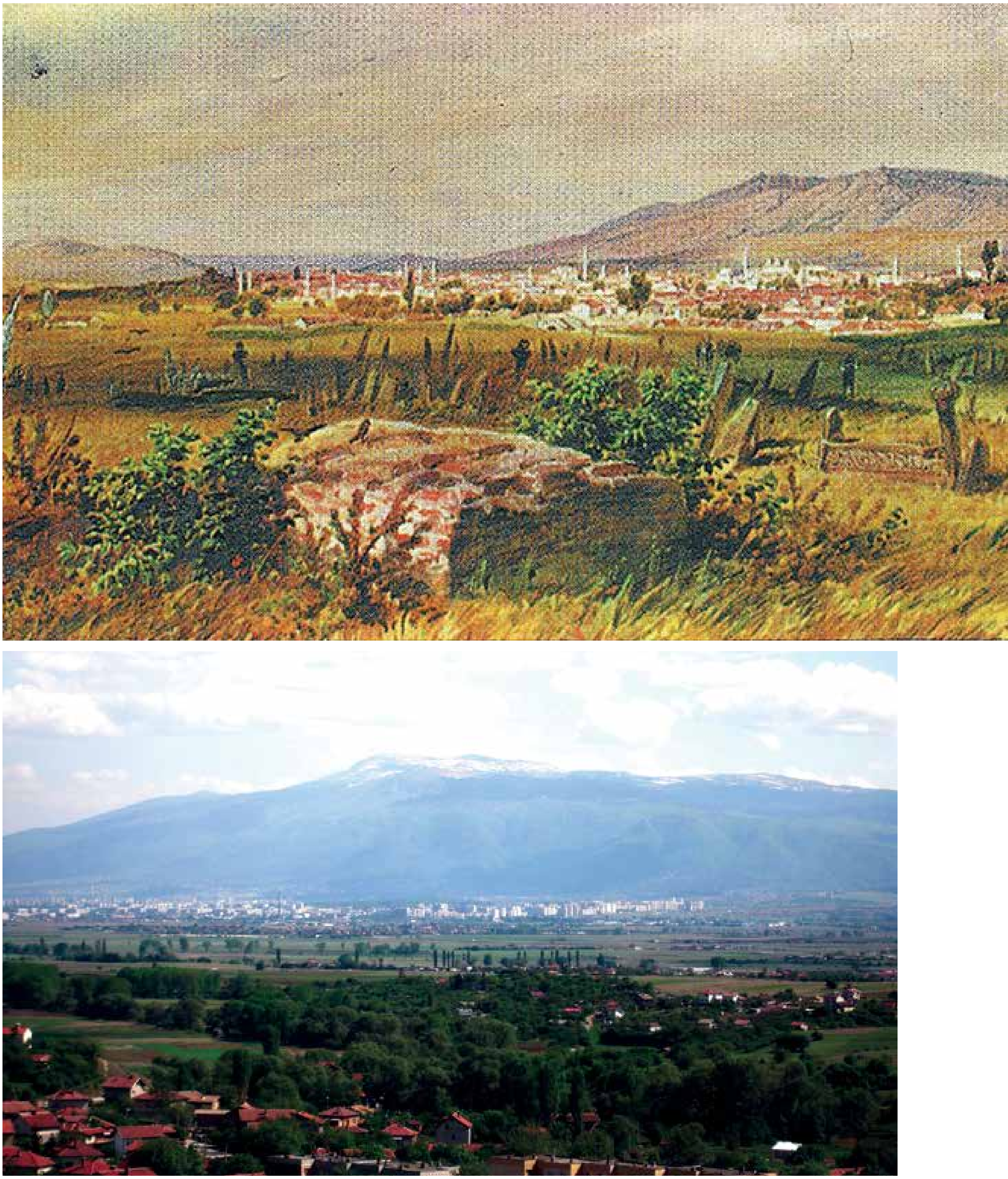

Ил. 5. Изглед към северната страна на София от Костинброд.

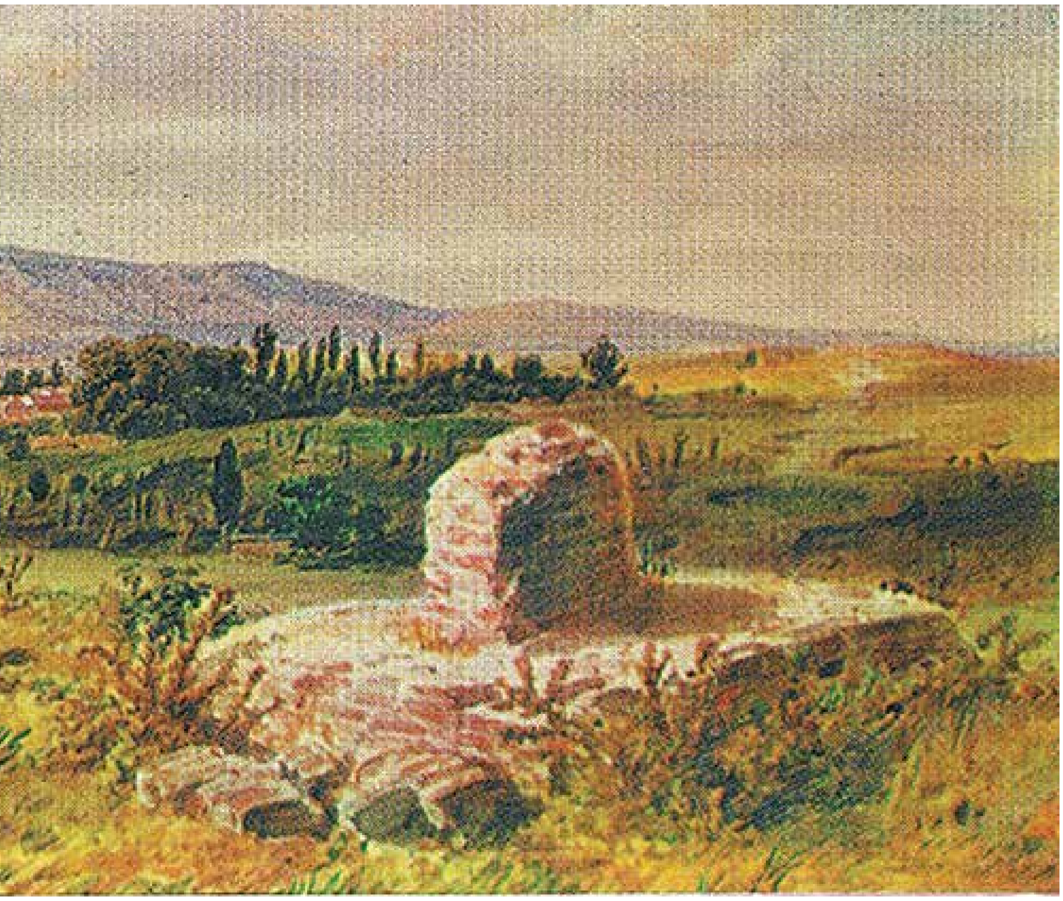

Ил. 4. Стената на Сердика при влизането от пътя, идващ от Костинброд, според Феликс Каниц (1871 г.).

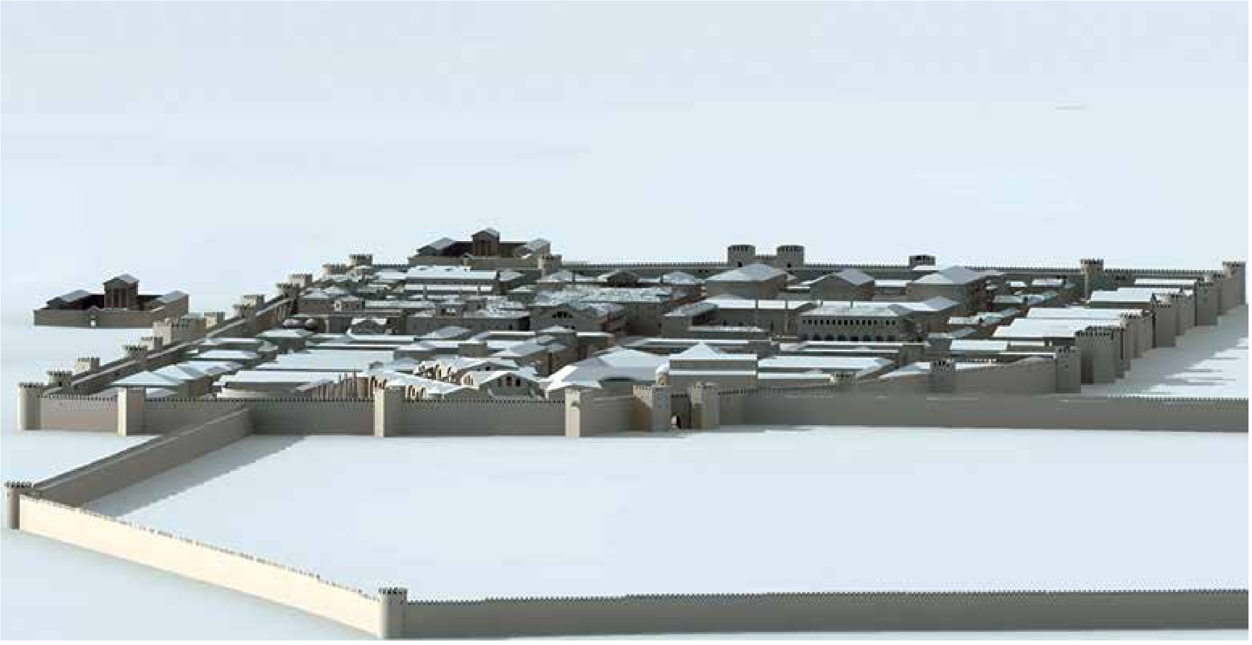

Ил. 6. Хипотетичен вид на северното разширение на сердикийската крепост. 3D реконструкция А. Димитров по изследванията на Ст. Бояджиев и В. Динчев.

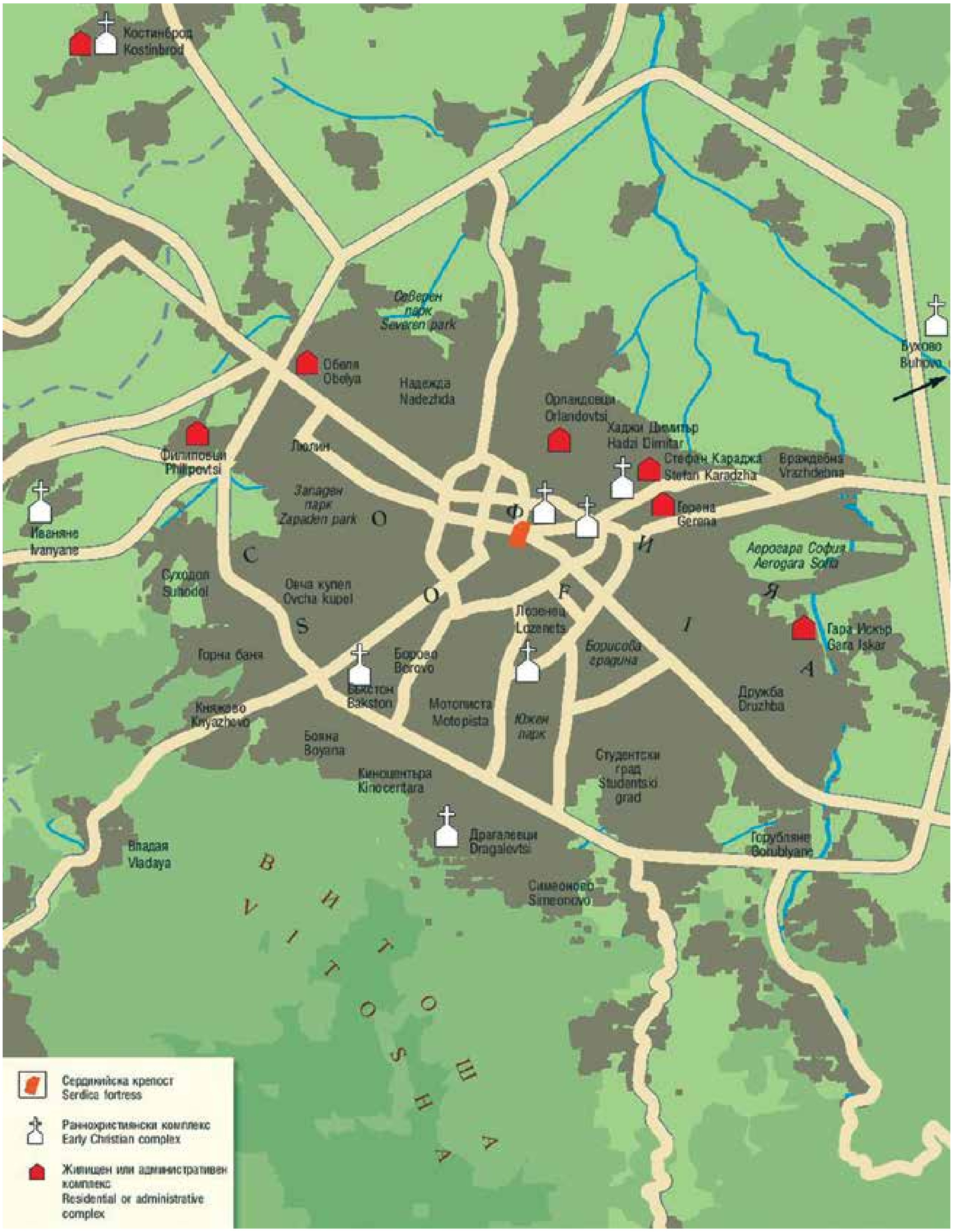
Костинброд
Kostinbrod
Северен парк
Severen park
Обеля
Obelya
Надежда
Nadezhda
Орландовци
Orlandovtsi
Хаджи Димитър
Hadzi Dimitar
Стефан Караджа
Stefan Karadzha
Враждебна
Vrazhdebna
Бухово
Buhovo
Филиповци
Philipovtsi
Люлин
Западен парк
Zapaden park
Иваняне
Ivanyane
Гърена
Gerena
Аерогара София
Aerogara Sofia
Суходол
Suhodol
Овча купел
Ovcha kupel
Лозенец
Lozenets
Гара Искър
Gara Iskar
Горна баня
Борово
Borovo
Борисова градина
Бъкстон
Bakston
Княжево
Knyazhevo
Мотописта
Motopista
Южен парк
Дружба
Druzhba
Бояна
Boyana
Киноцентъра
Kinocentara
Студентски град
Studentski grad
Драгалевци
Dragalevtsi
Горубляне
Gorublyane
Владая
Vladaya
Симеоново
Simeonovo
С О Ф И Я
S O F I A
В И Т О Ш А
V I T O S H A
Сердикийска крепост
Serdica fortress
Ранохристиянски комплекс
Early Christian complex
Жилищен или административен комплекс
Residential or administrative complex

Ил. 6а. Карта на разширяването и трансформацията на градската територия на Сердика през 4-5 век.

ПЪТЯТ И ГРАДЪТ

Първото, датирано ок. 333 г. и поначало най-често ранно споменаване на Скретиска е пряко свързано с Големия римски трансбалкански път. Този път понякога е наричан Диагонален (Via Diagonalis), защото пресича Балканите почти по идеален диагонал от Сингидунум, дн. Белград, до Византион, дн. Истанбул. Друг път е определян като Военен (Via Militaris), понеже е обслужвал римските легиони, а по-късно и първите кръстоносни армии. Може да се срещне дори като Сингидунумски (Via Singidunum). Тук няма да се задълбочавам над въпросите колко адекватно е само един римски път да се определя като „военен“, при положение че в изворите се говори за „военни пътища“ (vias militares), и колко неадекватно е един път да се кръщава на една от своите големи спирки. Последното ще бъде мотивирано едва след включването в схемата на Константинопол (след 330 г., дотогава европейската част на интересуващия ни път е свършвала в Хераклея). Издигането на мегаполиса Константинопол постепенно ще превърне Диагоналния път в нова Виа Апиа – главния път за Новия Рим, наричана неслучайно от българите Цариградски или просто – Царски. (Ил. 7, 7а, 8)

Уточняването на названието на един път може днес да изглежда техническа подробност. Вероятно донякъде такава подробност е било името на пътя и за Константин Иречек в неговия труд „Военният път от Белград/Сингидунум до Константинопол/Византион“[6], в цитиране на който, впрочем не особено точно, е започнало да се налага названието „Военен път“. Проблемът е, че в началото предпочитането на едно или друго название от изследователите е въпрос на следване на дадена школа или дори просто на опит за лингвистична прецизност. С времето обаче тези названия натоварват културно-историческите факти с конкретен смисъл, който по правило е по-тесен от оригиналния и почти винаги го променя. Така един път, определян като „Диагонален“, акцентира не само и не толкова върху бързината на придвижване (на армиите), а върху скъсяването на разстоянията, върху улеснената комуникация и – което е особено важно – върху минаването през центъра, а не по периферията. При предпочитане на името „Военен“ очевидно акцентът е съвсем друг. Абсолютно различно е значението на един път, наречен „Път на поклонника от Бордо до Йерусалим“, където отсечката Белград-Константинопол е фрагмент в една траектория, не просто пресичаща, а и физически, и идеологически свързваща земите от р. Гарона при вливането ѝ в Атлантическия океан до р. Йордан в Западна Азия. Именно в пътеводител с такова съдържание (с издателското заглавие Itinerarium Burdigalense или Itinerarium Hierosolymitanum) откриваме цитираното първо

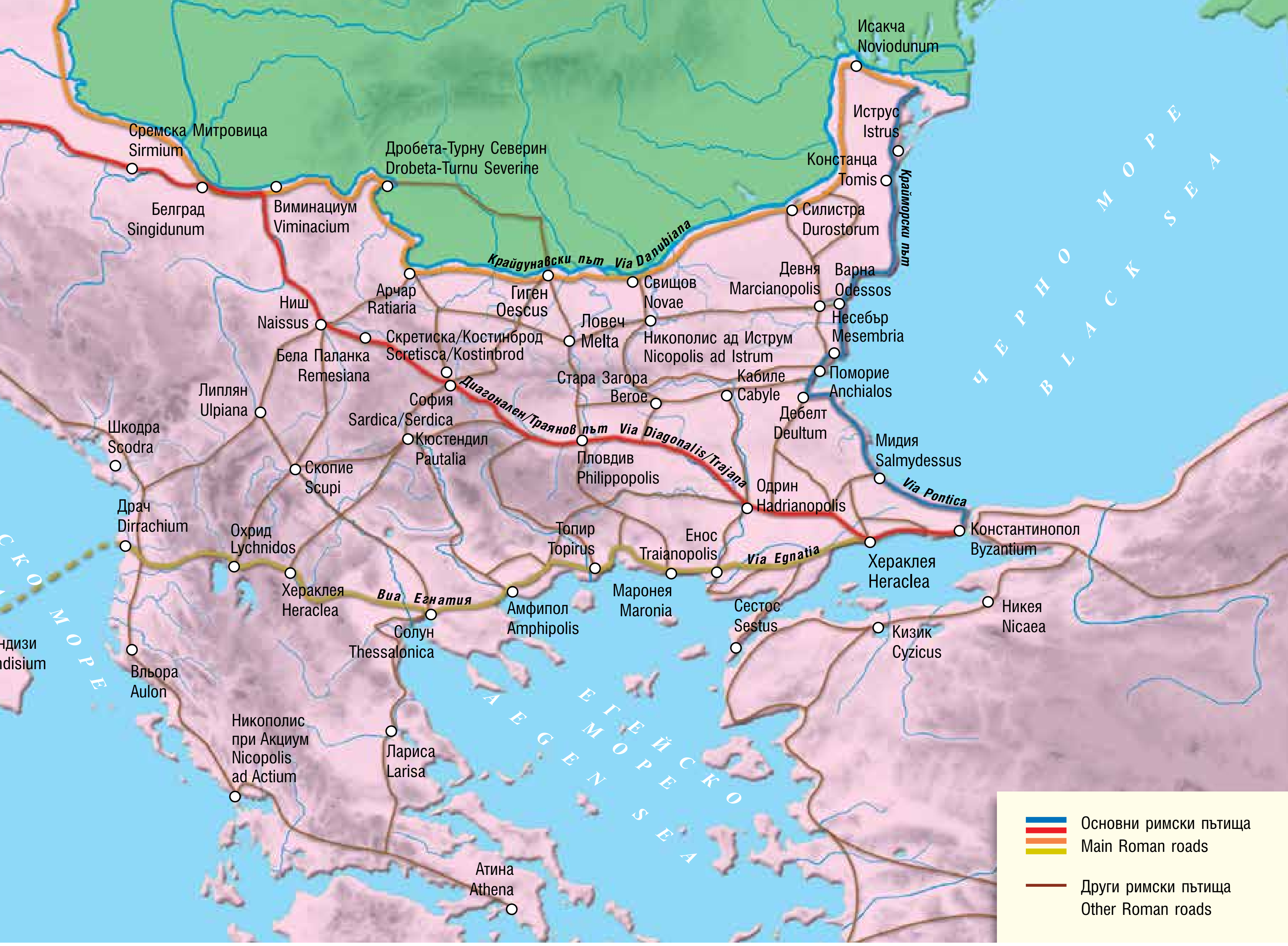
Исакча
Noviodunum
Иструс
Istrus
Констанца
Tomis
Крайморски път
Сремска Митровица
Sirmium
Дробета-Турну Северин
Drobeta-Turnu Severine
Белград
Singidunum
Виминациум
Viminacium
Силистра
Durostorum
Крайдунавски път Via Danubiana
Арчар
Ratiaria
Гиген
Oescus
Свищов
Novae
Девня
Marcianopolis
Варна
Odessos
Ниш
Naissus
Ловеч
Melta
Несебър
Mesembria
Скретиска/Костинброд
Scretisca/Kostinbrod
Никополис ад Иструм
Nicopolis ad Istrum
Бела Паланка
Remesiana
Стара Загора
Beroe
Кабиле
Cabyle
Поморие
Anchialos
Липлян
Ulpiana
София
Sardica/Serdica
Диагонален/Траянов път Via Diagonalis/Trajana
Дебелт
Deultum
ЧЕРНО МОРЕ
BLACK SEA
Шкодра
Scodra
Кюстендил
Pautalia
Пловдив
Philippopolis
Мидия
Salmydessus
Скопие
Scupi
Via Pontica
Одрин
Hadrianopolis
Драч
Dirrachium
Охрид
Lychnidos
Топир
Topirus
Енос
Traianopolis
Via Egnatia
Херaклея
Heraclea
Константинопол
Byzantium
Хераклея
Heraclea
Виа Егнатия
Амфипол
Amphipolis
Маронея
Maronia
Сестос
Sestus
Никея
Nicaea
Кизик
Cyzicus
ндизи
ndisium
СКО МОРЕ
Солун
Thessalonica
Вльора
Aulon
ЕГЕЙСКО МОРЕ
AEGEN SEA
Никополис
при Акциум
Nicopolis
ad Actium
Лариса
Larisa
Атина
Athena
Основни римски пътища
Main Roman roads
Други римски пътища
Other Roman roads

Ил. 7. Карта на Диагоналния път и връзката му с Апиевия път. Диагоналният път, заедно с Игнатиевият път (Via Egnatia / Via Ignatia) са двете най-значими транспортни съоръжения на Балканите, които не загубват значението си до края на Средновековието. Особеност на Диагоналния път е, че свързва не само Изтока и Запада, Севера и Юга на Европа, а и Европа с Азия.

Ил. 8. Цариградският път (шосе) при софийския Орлов мост, съвременен вид.

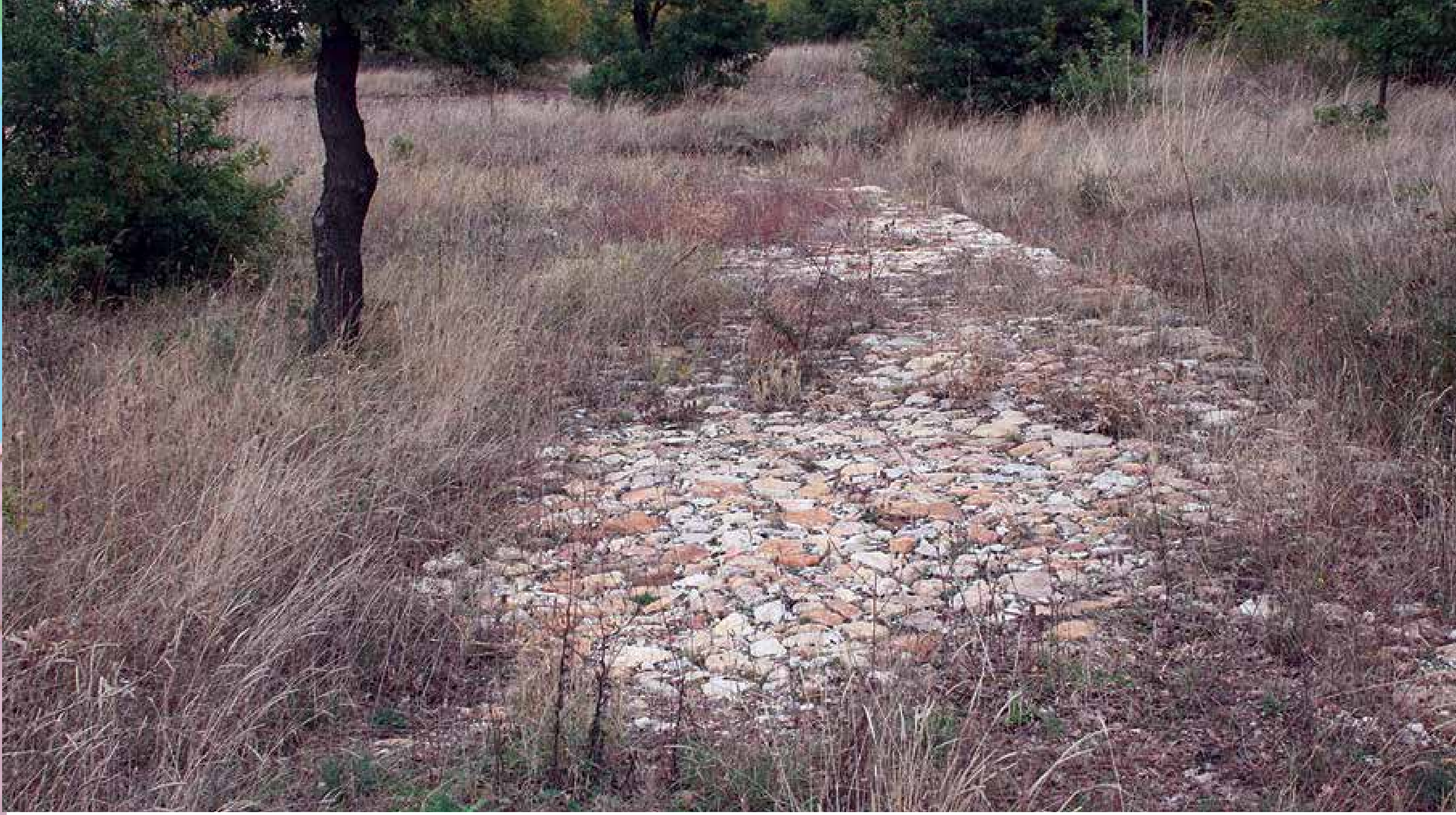

Ил. 7а. Реконструиран участък от Диагоналния път при с. Изворово, Харманлийско.

споменаване на пътната станция Скретиска през 333 г. По този път се движат поклонници, търговци, войници, дипломати, актьорски и музикални трупи, учени. Движат се, разбира се, имперската поща и държавни чиновници, както и хора с всевъзможни занимания и мотиви, в т.ч. чужди шпиони и разбойници. (Ил. 9)

В този контекст не трябва да забравяме, че мобилността – социална, политическа, но и съвсем конвенционална – е била важен, ако не и най-важният елемент в римската имперска пропаганда. Това е превръщало дейностите около изграждането и поддръжката на пътната система от чисто икономически в подчертано идеологически[7]. Ето защо сред пътуващите хора на първо място трябва да се изтъкнат самите римски императори, които и поради нуждите на управлението, и като част от въпросната пропаганда са демонстрирали изключителна мобилност. А императорът, чийто произход и кариера са най-яркото въплъщение на тази всеобхватна вертикална и хоризонтална мобилност на римския свят, е „създателят“ на Диагоналния път – Марк Улпий Траян. Траян нито е бил патриций, т.е. родът му не е сред „бащите основатели на Рим“, нито е роден в Рим или някъде в Италия, а в далечната провинция Испания. И до днес не е ясно дори какво точно означава името Траян, дори ако се приеме, че е с италийски произход[8]. Въпреки това Траян не само че ще управлява почти двайсет години, а и ще бъде обявен от римляните за „най-добрия император“.

Без тези уточнения за многоаспектния характер на мобилността, свързана с преминаването на римски път през дадена територия, повечето от темите, които предстои да бъдат разгледани, биха останали не съвсем добре разбрани. Костинброд, както и София, и Пловдив и т.н. градове по Диагоналния път ще бъдат не само свикнали с вида, нравите, поведението, езика и верските особености на различни народи, чиито представители пътуват например от Бордо до Йерусалим и обратно. Тези градове ще бъдат принципно прагматично-лоялистки настроени, т.е. ще подкрепят официалната имперска власт дотолкова, доколкото просперитетът им зависи до голяма степен от функционирането на имперската пътна система. Нека припомним, че и в онази отдалечена епоха, както и днес, поддържането на централните магистрали е било отчасти в сферата на местната администрация и частната инициатива, но много повече работа

Йорк
Eboracum
БРИТАНИЯ
BRITANIAE
Лондон
Londinium
Бордо
Burdigala
Тулуза
Tolosa
Сарагоса
Caesaraugusta
Астурика
Asturica Augusta
ИСПАНИЯ
Барселона
Мерида
Emerita Augusta
Кордоба
Cordoba
Картахена
Carthago Nova
Танжер
Tingis
(Colonia Julia)
1. Диоцез Дакия
Diocese of Dacia

Ил. 9. Карта на Пътя от Бурдигала до Йерусалим.

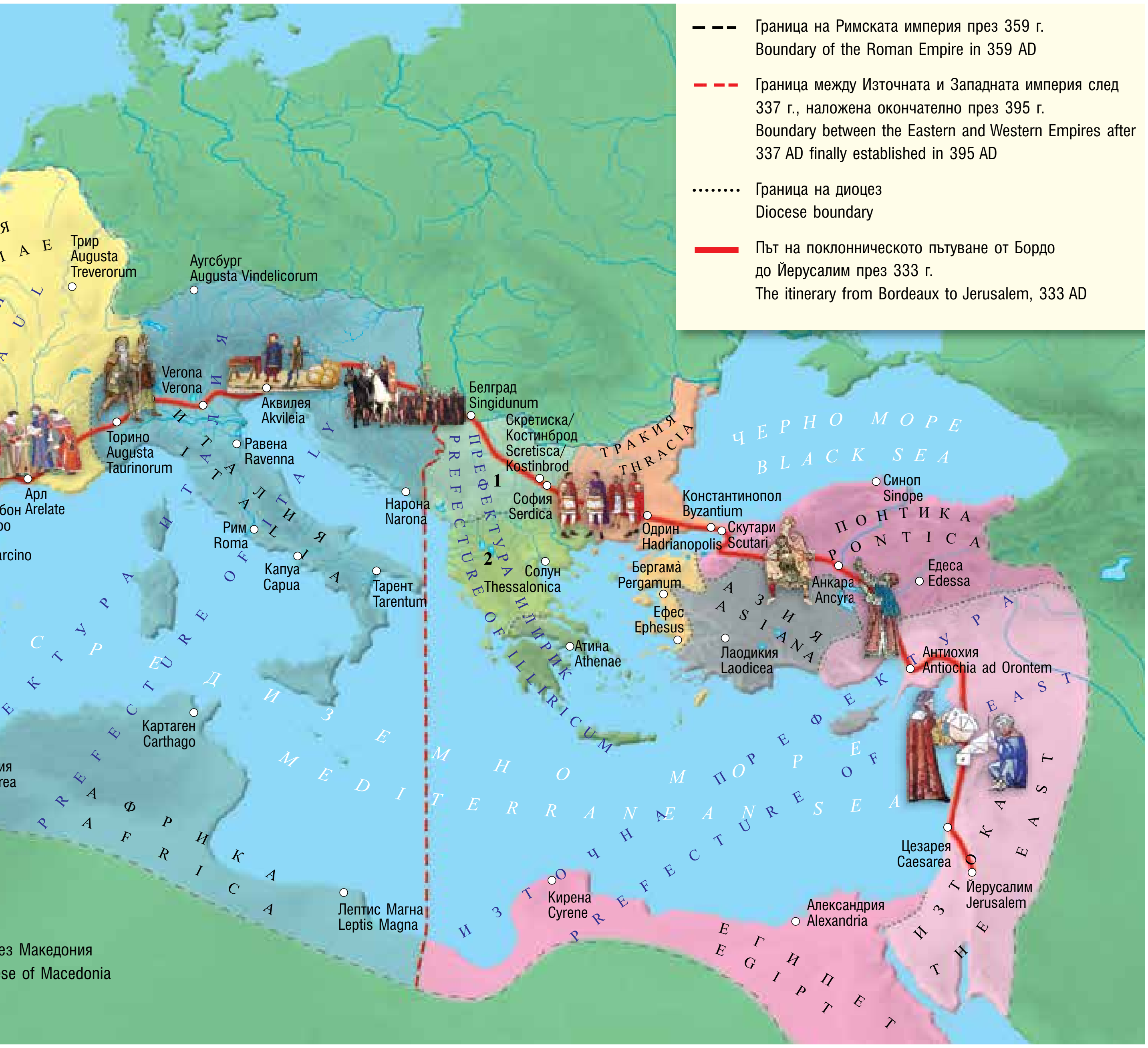
- - - Граница на Римската империя през 359 г.
Boundary of the Roman Empire in 359 AD
- - - Граница между Източната и Западната империя след 337 г., наложена окончателно през 395 г.
Boundary between the Eastern and Western Empires after 337 AD finally established in 395 AD
······· Граница на диоцез
Diocese boundary
▬ Път на поклонническото пътуване от Бордо до Йерусалим през 333 г.
The itinerary from Bordeaux to Jerusalem, 333 AD
Трир
Augusta Treverorum
Аугсбург
Augusta Vindelicorum
Verona
Verona
Аквилея
Akvileia
Торино
Augusta Taurinorum
Равена
Ravenna
Арл
Arelate
Рим
Roma
Капуа
Capua
Тарент
Tarentum
Нарона
Narona
Белград
Singidunum
Скретиска/
Костинброд
Scretisca/
Kostinbrod
1
София
Serdica
2
Солун
Thessalonica
Атина
Athenae
ТРАКИЯ
THRACIA
ЧЕРНО МОРЕ
BLACK SEA
Константинопол
Byzantium
Одрин
Hadrianopolis
Скутари
Scutari
Синоп
Sinope
ПОНТИКА
PONTICA
Бергама
Pergamum
Ефес
Ephesus
Анкара
Ancyra
Едеса
Edessa
АЗИЯ
ASIANA
Лаодикия
Laodicea
Антиохия
Antiochia ad Orontem
ИТАЛИЯ
ITALIA
ПРЕФЕКТУРА
PREFECTURE
ИЛИРИК
OF ILLIRICUM
ПРЕФЕКТУРА ИТАЛИЯ
PREFECTURE OF
Картаген
Carthago
АФРИКА
AFRICA
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
MEDITERRANEAN SEA
ИЗТОЧНА ПРЕФЕКТУРА
PREFECTURE OF THE EAST
Кирена
Cyrene
Лептис Магна
Leptis Magna
Александрия
Alexandria
ЕГИПЕТ
EGIPT
Цезарея
Caesarea
Йерусалим
Jerusalem
ИЗТОК
THE EAST
ез Македония
se of Macedonia

на централна власт. Точно развитата пътна инфраструктура е била – метафорично казано – нервната и кръвоносната система, която не само е изграждала Империята, а я е обединявала и осигурявала нейното функциониране. (Другият централен компонент са били законите.) Иначе казано, разположението в близост до такава магистрала е означавало освен всичко друго ползване на сериозни държавни субсидии и разчитане на държавна охрана[9].

Едва ли е нужно подробно да се обяснява, че още по време на строежа на пътищата (Ил. 10 а, б, в, г, д) – процес и до днес не особено бърз – местното население е влизало както в официални, така и в неформални връзки с имперските чиновници и войниците строители. Вероятно още на този ранен етап за нуждите на строителите и началниците им някои от местните заведения са се приспособявали към

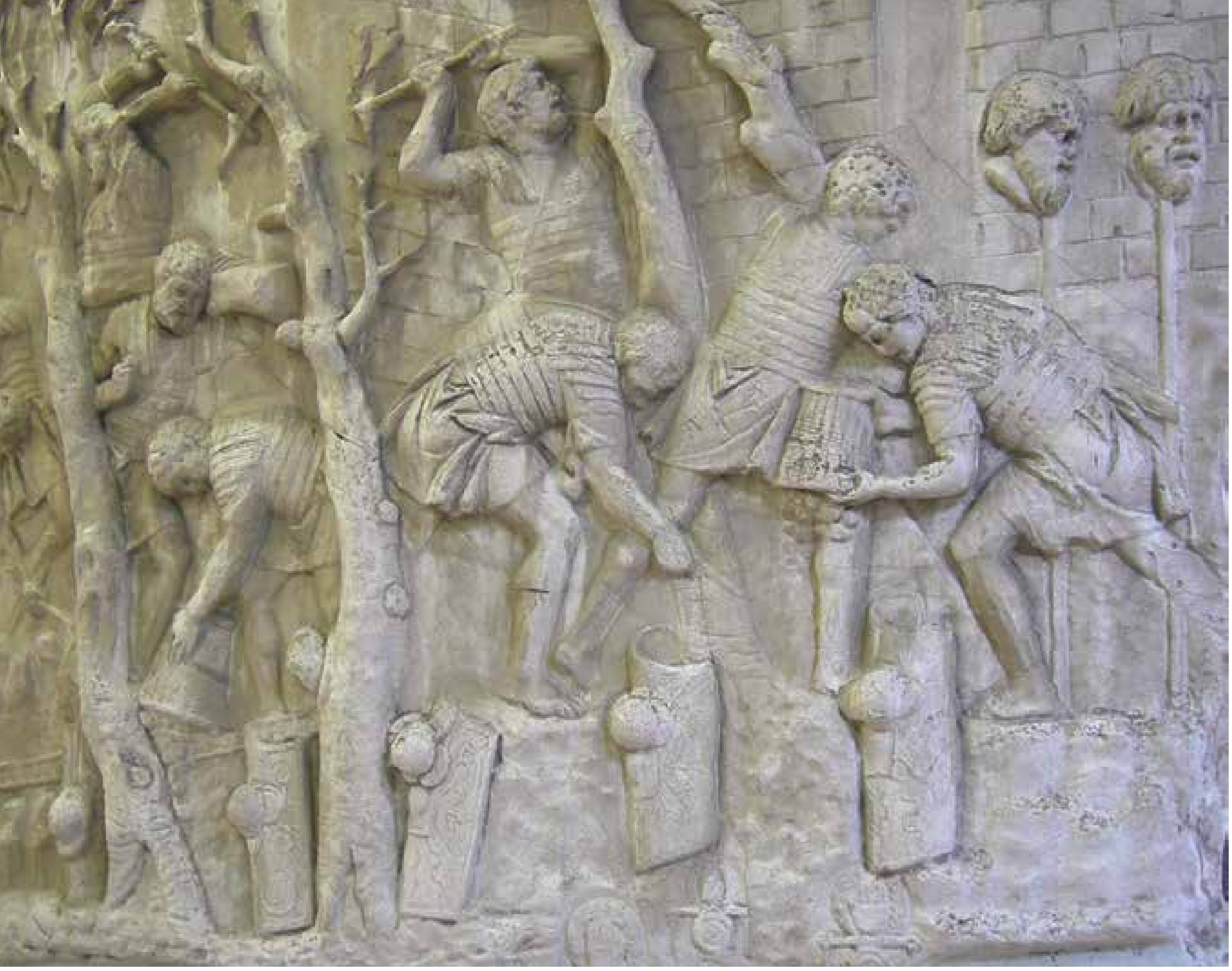

Ил. 10. Строежът на римски път, изобразен на Трояновата колона в Рим. Отрязаните глави, „украсяващи“ трасето на пътя, са недвусмислена римска декларация за отношението към варварите и разбойниците, която е охлаждала ентусиазма им да атакуват земя, намираща се вече под пряка имперска протекция.

Ил. 10а. Римският „Златен милеарен камък“, от който се измерват всички разстояния в Империята. Съотнасянето на всяка точка спрямо „централния камък“ и символично, и напълно реално е представяло идеята за единството на римския свят.

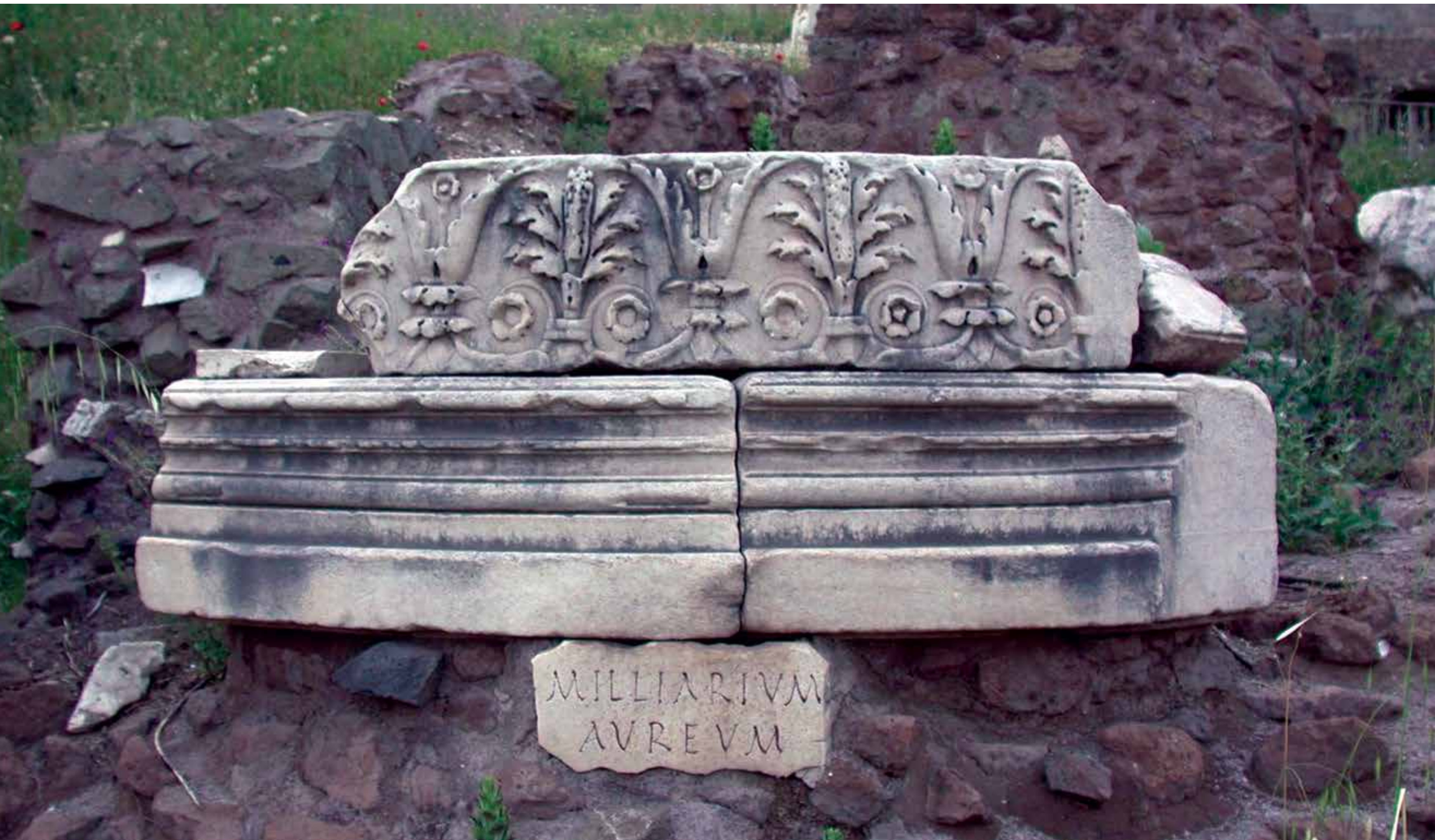

римския вкус и са добивали вида на класическа римска таверна. Точно такава таверна – обширна страноприемница с магазини, складове, конюшни и т.н., е едно от съоръженията, открити и изследвани от археолозите при римската пътна станция Скретиска (Ил. 11). Прекрасно запазените останки от подобни съоръжения в Остия и Херкулан могат да ни дадат достатъчно точна представа как е изглеждала и местната страноприемница, разчитаща на клиентела с вкусове и нужди едновре-

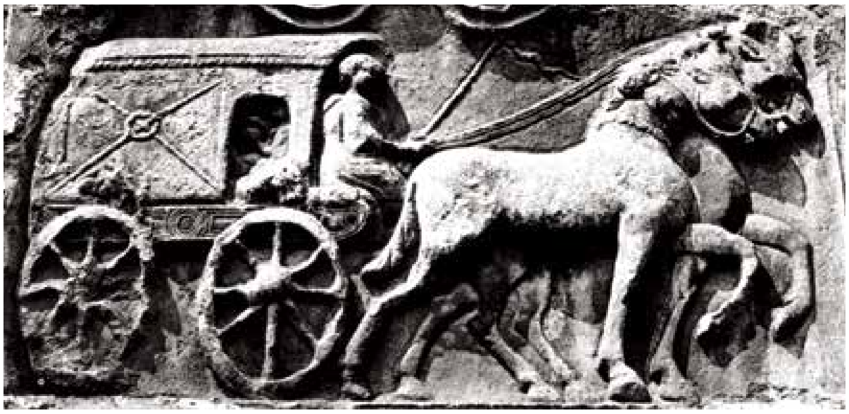

Ил. 10б. Римски пътен фургон. Релеф, 2-3 в.

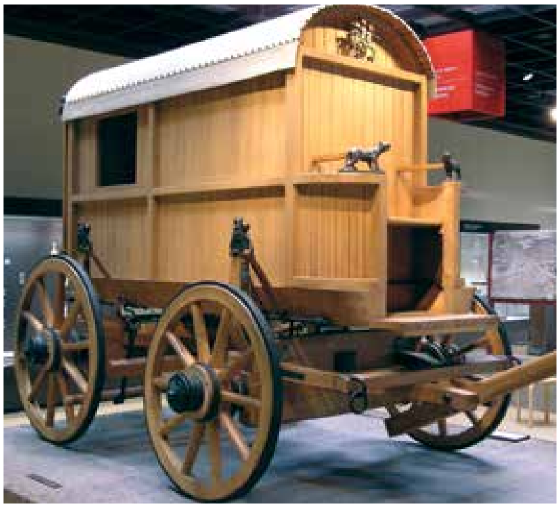

Ил. 10в. Същият тип фургон (файтон/дилижанс), реконструиран в Римския германски музей в Кьолн.

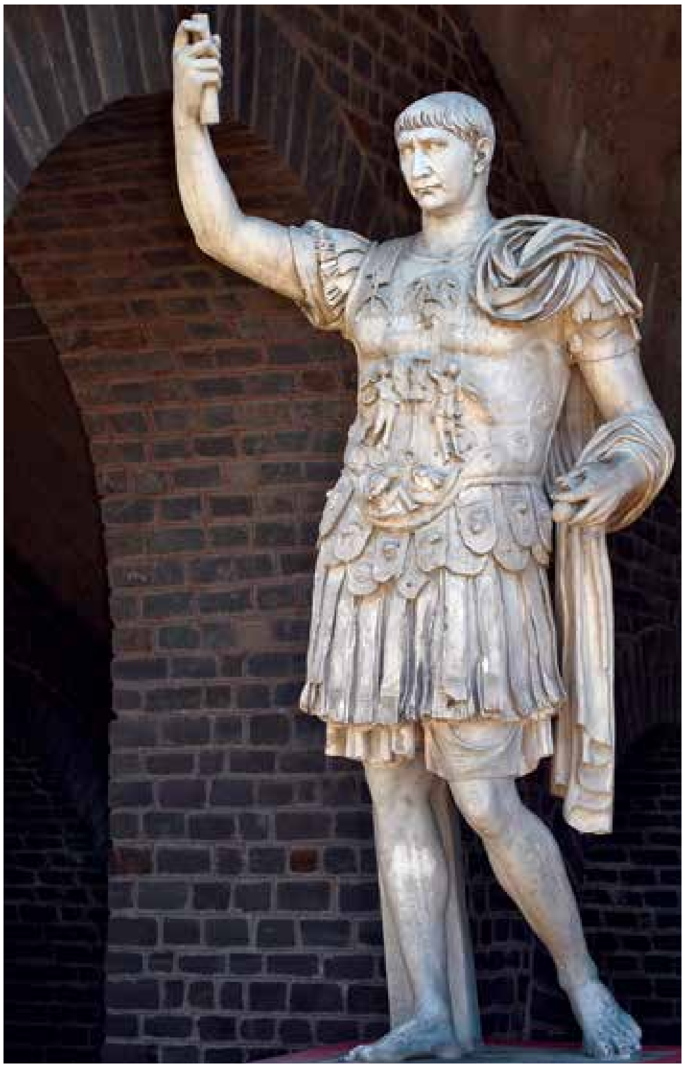

Ил. 10г. Marcus Ulpius Nerva Trajanus Augustus Статуя на императора в Ксантен, отразяваща трите лица на римската цивилизаторска мисия: строежите (зад статуята), законите (културата, олицетворявани от свитъка в дясната ръка на императора) и военната защита (мирът след завоеванието, символизирани от прибрания меч).

Ил. 10д. Мраморна глава на августа Помпея Плотина, съпругата на Траян, вероятно направена – поради колосалните размери – след обожествяването й през 129 г. Съвременните римски автори възхваляват Плотина като главна причина за славата на мъжа й, понеже постоянно го заставяла да противодейства активно срещу корупцията и злоупотребите, които винаги са били пропорционални на мащабите на държавните строежи.

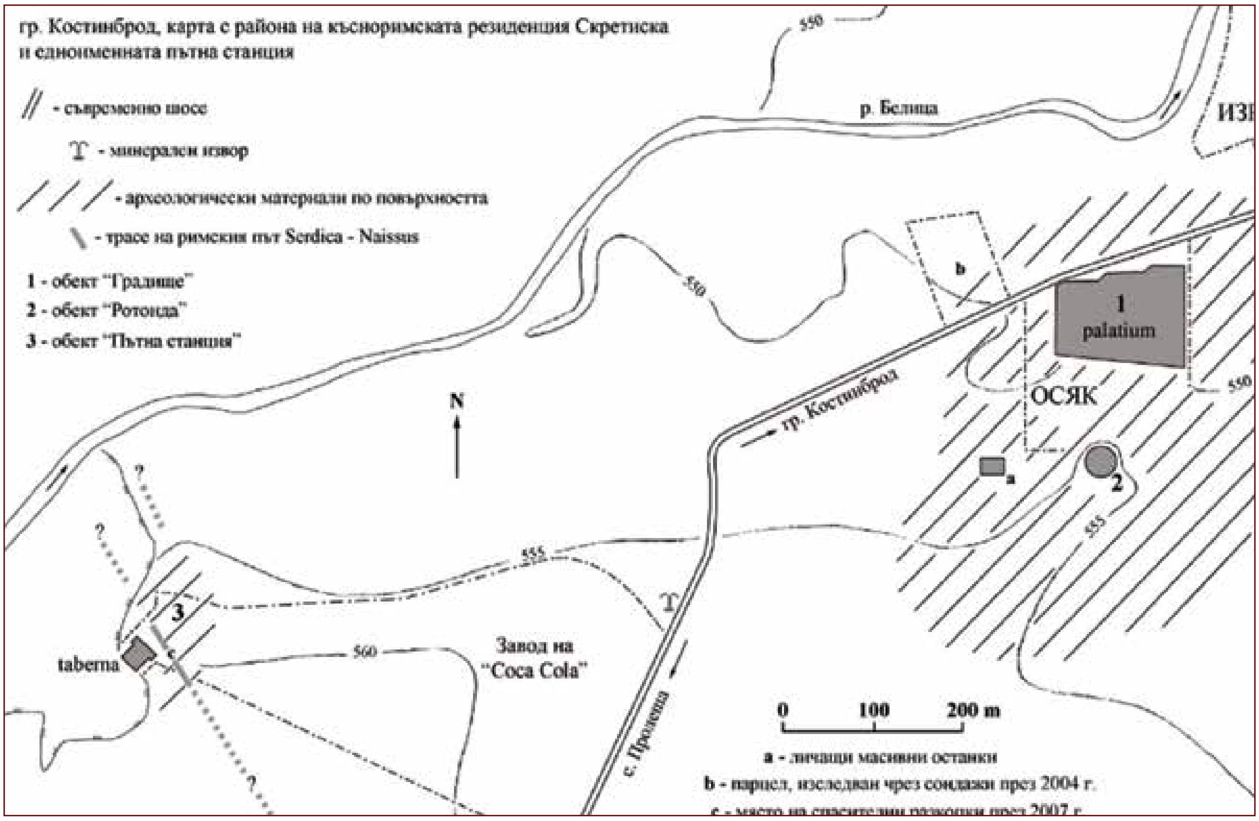
гр. Костинброд, карта с района на къснoримската резиденция Скретиска
и едноименната пътна станция
// - съвременно шосе
Ƭ - минерален извор
/ / / - археологически материали по повърхността
\ - трасе на римския път Serdica - Naissus
1 - обект "Градище"
2 - обект "Ротонда"
3 - обект "Пътна станция"
550
р. Белица
ИЗ
b
1
palatium
550
гр. Костинброд
ОСЯК
N
a
2
555
555
?
?
3
taberna
c
560
Завод на
"Coca Cola"
с. Пролеша
?
0
100
200 m
a - личащи масивни останки
b - парцел, изследван чрез сондажи през 2004 г.
c - място на спасителни разкопки през 2007 г.

Ил. 11. План на таверната в Скретиска и разположението й спрямо другите обекти в околността. По В. Динчев.

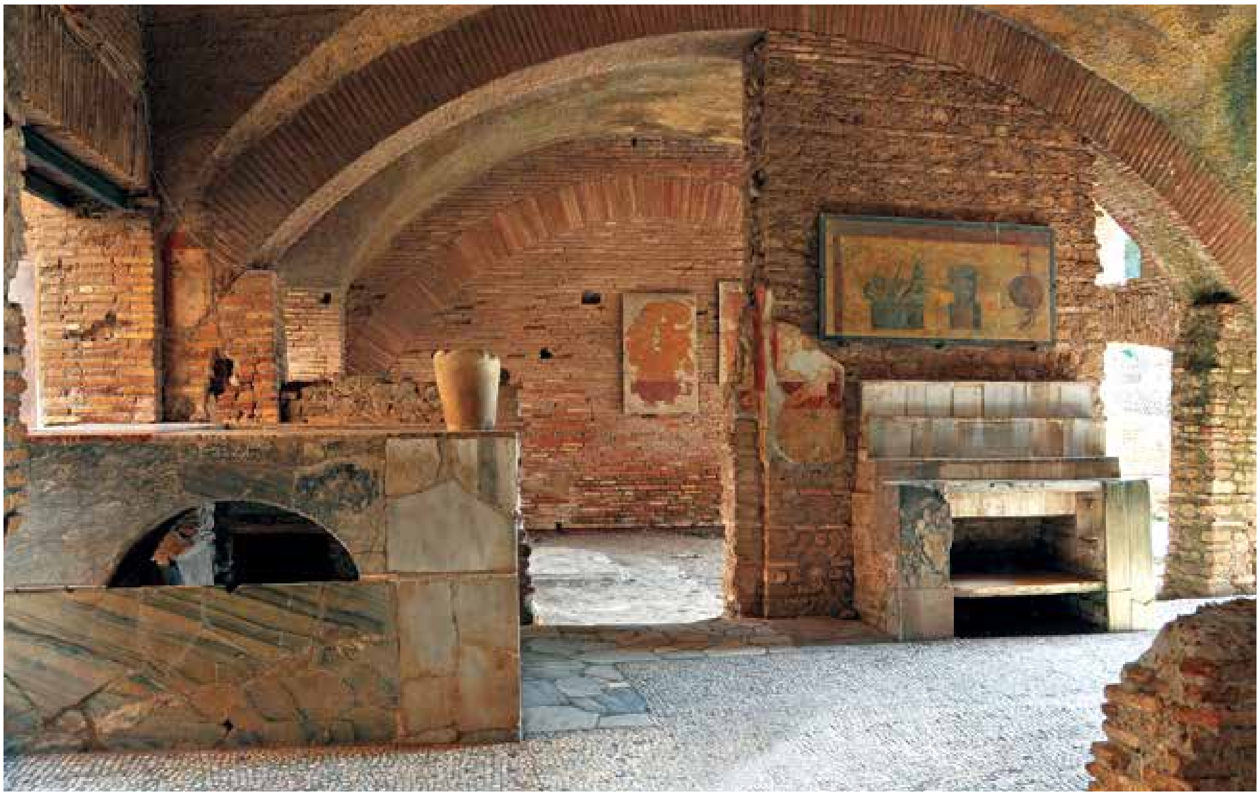

Ил. 12, 12а Останки от таверна в Остия. Съвременно състояние.

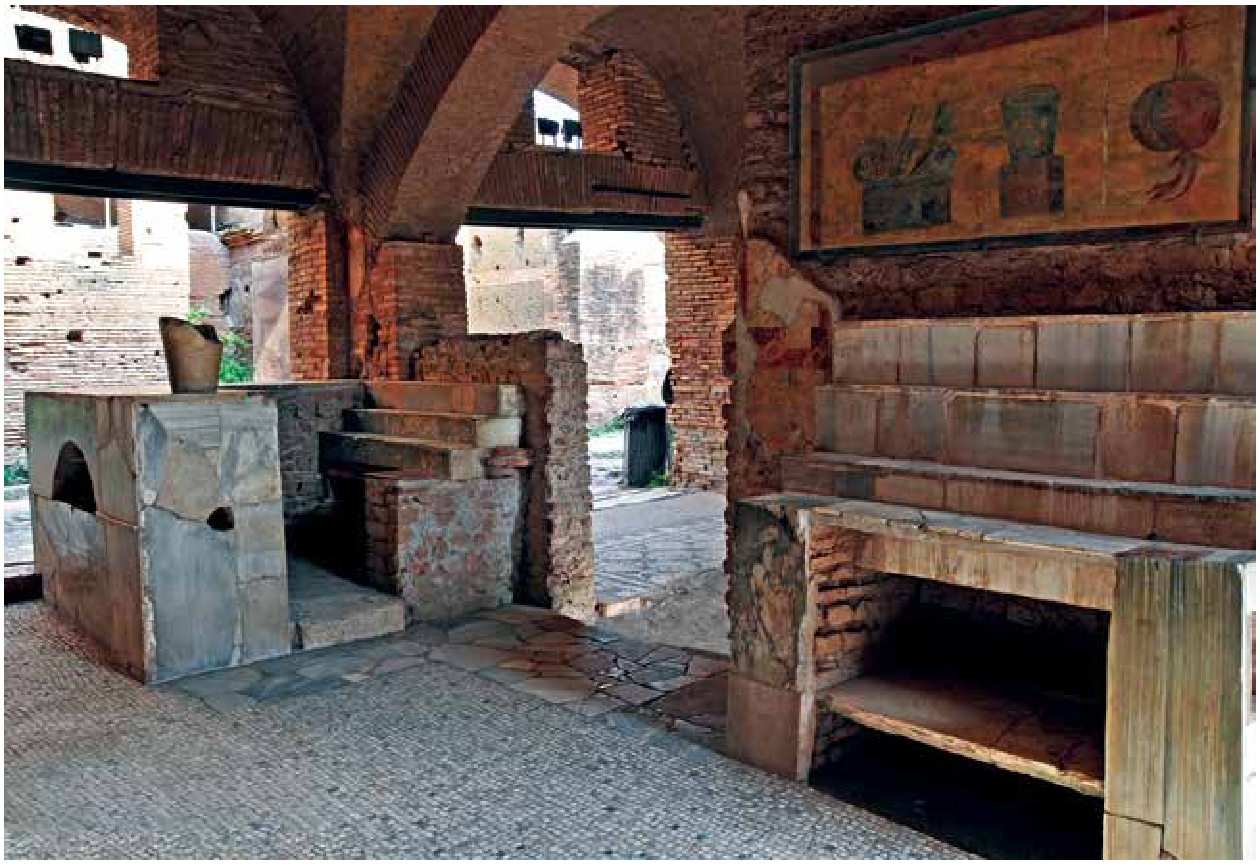

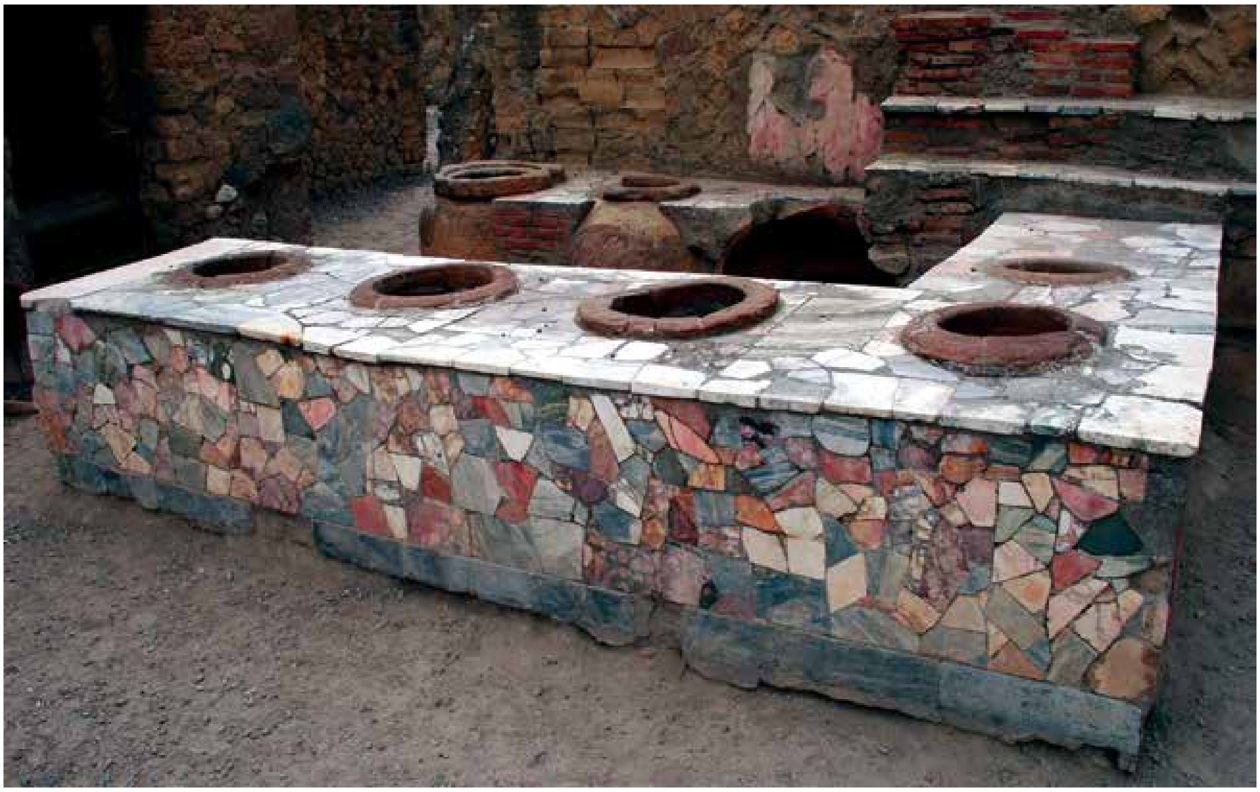

Ил. 13, 13 а,б Останки от таверна в Херкулан. Съвременно състояние.

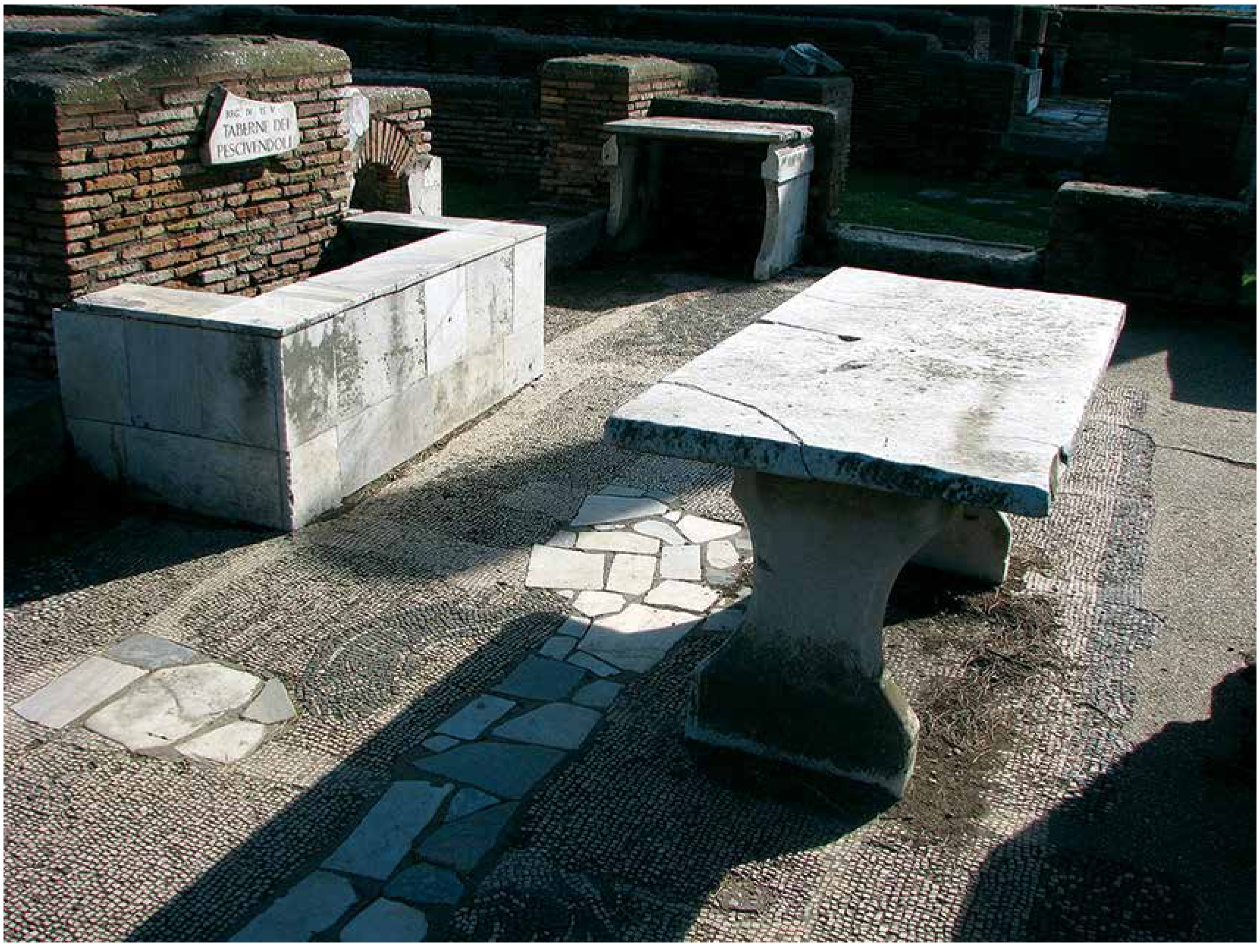
TABERNE DEI
PESCIVENDOLI

Ил. 12 б,в Останки от таверна в Остия. Съвременно състояние.

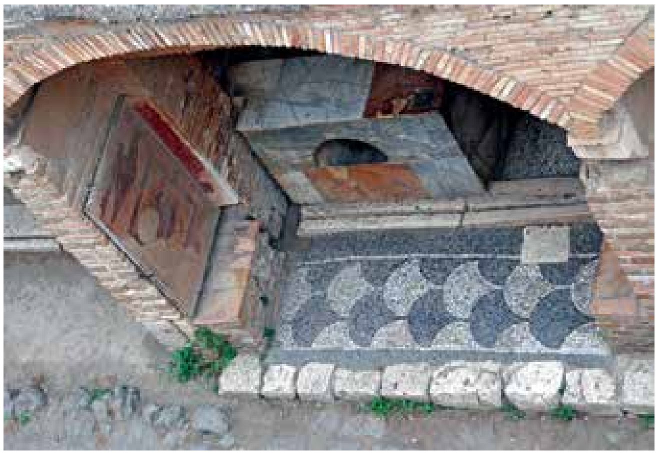

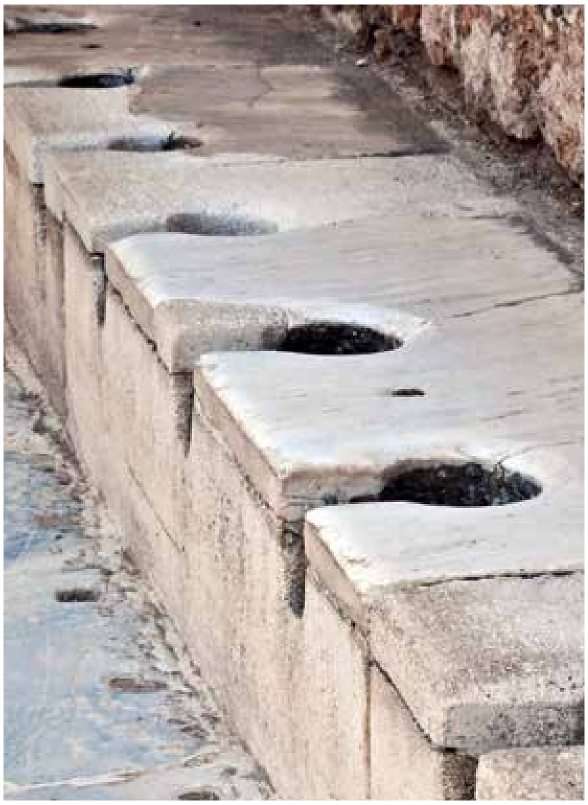

Ил. 14. Римска обществена тоалетна – още една от римските цивилизационни емблеми, задължително изграждани при големите таверни.

Ил. 15 Съвременна реконструкция на римска таверна в един холандски археологически парк.

менно и много разнообразни, и достатъчно унифицирани от актуалната за времето си имперска мода, в т.ч. кулинарна. (Ил. 12, 12 а, б, в, Ил. 13, 13 а, Ил. 14, Ил. 15, Ил. 16, 16 а, 16 б, 16 в). Така станциите по трасетата на големите римски пътища са се превръщали от утилитарен пункт за кратка почивка и смяна на конете (mansio / mutatio) в място не само за среща на много култури, а в един вид „прозорец“ към Рим. През този „прозорец“ местното население и пътуващите от различни краища на Империята не са можели да съзерцават самия Вечен град. Те обаче са били в състояние да видят неговите войници и чиновници, да чуят езика, да опитат вкуса и дори да усетят мириса на Рим. Както ще видим по-нататък, на свой ред римските дворци са имали за цел буквално да пренесат на дадено място самия Вечен град, а – след християнизацията – и самия земен образ на Небесния Йерусалим.

С институционализацията* на Християнската църква в Империята да се намираш до някой от големите пътища, е означавало заедно с обичайното бързо получаване на новините и много по-ранно научаване на Голяма новина – Християнското Благовестие*. На практика всички т. нар. апостолски църкви, т.е. църквите, създаде-

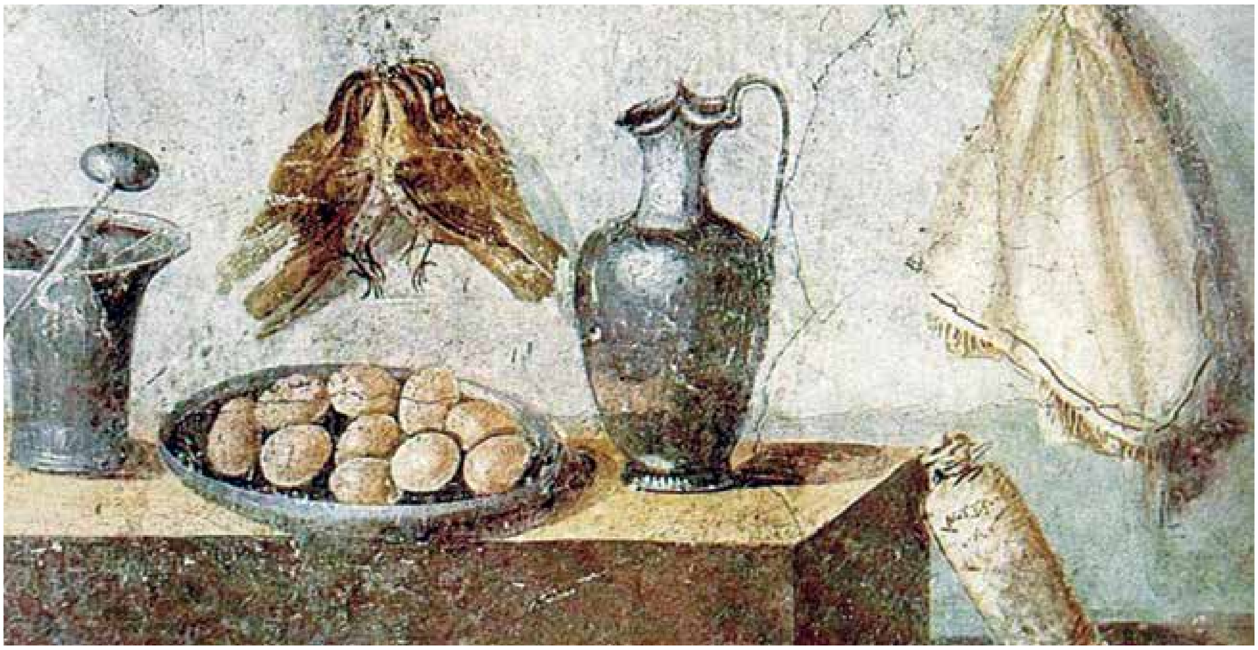

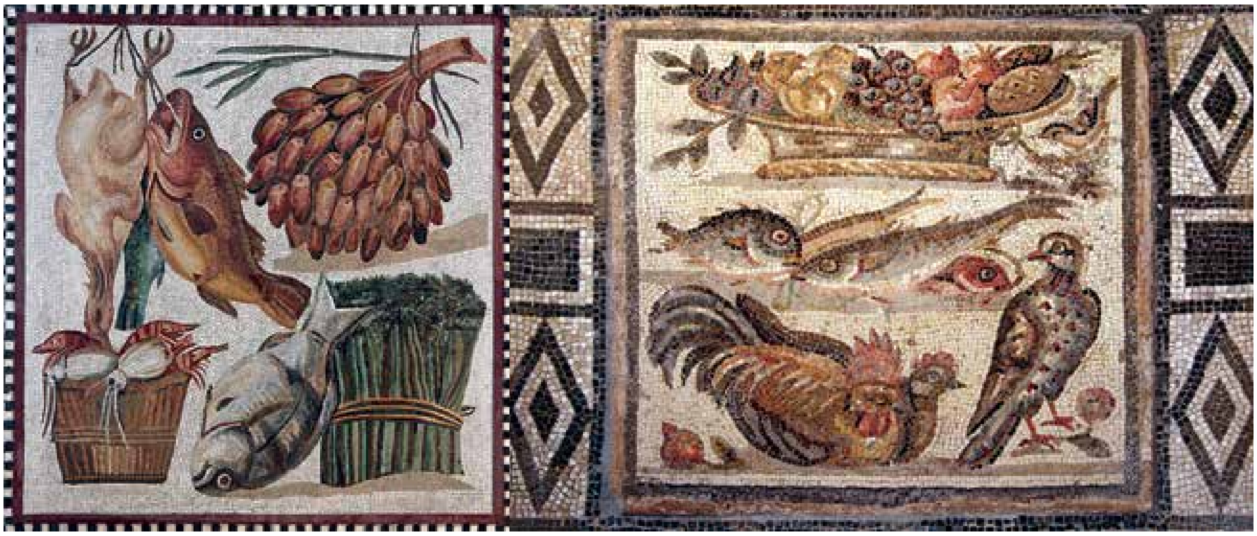

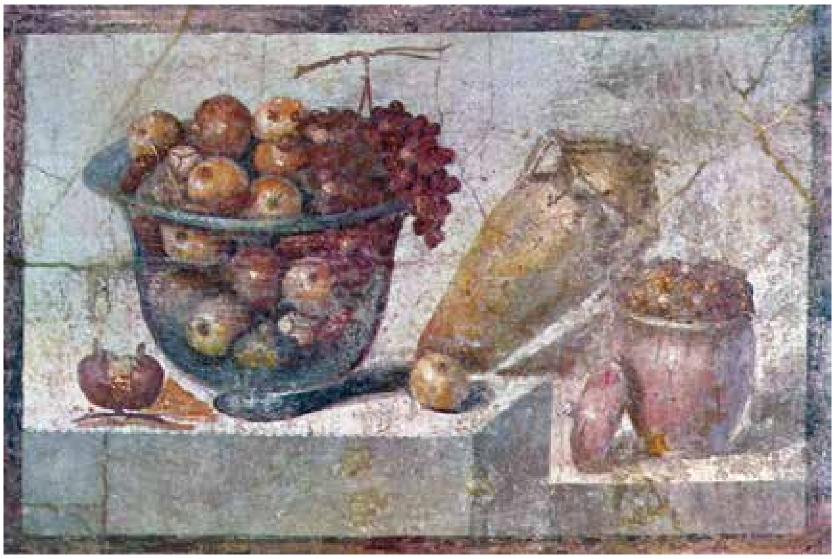

Ил. 16, 16а, б, в Римски мозайки и фрески, представящи имперското кулинарно въображение. Поставянето на подобни сцени в заведенията за хранене с цел изостряне на апетита е било добре познат на римските гостилничари похват.

ни от учениците на Христос и техните първи последователи, са не само в големи римски градове, а и в непосредствена близост до големи римски пътища от ранга на Егнациевия и Диагоналния. От тази гледна точка градовете по големите пътища са били много по-тясно интегрирани не само в „държавния план за материално и социално развитие“, а и в – нека го наречем – „държавния план за духовно спасение“. Пътни карти от типа на „Бурдигалския пътеводител“ отразяват тъкмо този изключително важен аспект на живота в близост до големите римски пътища[10]. Това обяснява защо в Сердика и околностите ù, в т.ч. конкретно в Скретиска, са се случили не само много решаващи политически събития, а и някои фундаментални църковни събития.

Предвид тясната им ангажираност с динамиката на управлението и мобилността във всичките ù измерения, в тези градове новостите ще бъдат приемани без особени сътресения и емоции. Паралелно новостите ще бъдат оценявани с онзи скептицизъм, отразен – според ситуацията – в поговорки от типа на: „Всяко чудо за три дни“ или „Кучето си лае, керванът си върви“. Това е една странно звучаща за несвикналото ухо, но добре позната на българина мъдрост, чието кристализиране през вековете е било възможно само в описаната (мулти)културна ситуация.

Рим може и да е заел идеята за големите пътища от персийската царска поща, но ги е превърнал в централна емблема на своята цивилизация. Оттук идва и своеобразното отношение към пътищата, схващани, подобно на градовете, едва ли не като одушевени същества със собствена генеалогия и характер. Големите, а и по-малките пътища са били кръщавани и индивидуализирани спрямо различни техни характеристики. Мотивите за имената на римските пътища днес в най-добрия случай са спорни. Нека вземем за пример известния Егнациев (Игнациев) път, връзката на който с Диагоналния път, а оттам на север с Крайдунавския път е минавала само на няколко километра от Костинброд. Егнациев път (т.е. построен във времето на Гней Егнаций, римски претор с проконсулски правомощия* в Македония ок. 140 г. пр. Хр.) се е казвал само пътят около Солун. Страбон уточнява, че първата част на пътя се е наричала „Път към Кандавия“[11]. На свой ред Цицерон определя безусловно като „Военен“ целия път от Драч до Хераклея (след 330 г. Виа Егнация също като Диагоналния път е продължена до Константинопол)[12].

През Античността и Средновековието, изглежда, Диагоналният път е бил идентифициран от населението, през чиито земи е минавал, като Траянов. В частност костинбродчани са го наричали „Траян друм“[13], откъдето най-вероятно идва и името на с. Дръмша. Поне за хората, живеещи в стратегия Сардикия – т.е. в земите около Сердика, достигащи на северозапад до Ниш, а на югозапад до Перник (Ил. 17), – „Траянов“ е бил не само Диагоналният път[14]. „Траянови“ (Улпии) са били още поне девет града в района на Диагоналния път, в т.ч. и самата Сердика (Улпиа). По повод последното трябва да се отбележи, че даването на градски статут на Сердика от Траян винаги трябва да се съотнася с факта, че стратегия Сардикия, чийто център по всяка вероятност е бил едноименният град, със сигурност е съществувала дълго преди Траян[15]. Въпреки това „Траянов“ е дори природният феномен Суки. Суки (Succi) е най-важният планински проход по Диагоналния път, схващан от римляните като „нарочно създаден за нуждите на тяхната власт“, а от жителите на Сардикия – като североизточен аванпост на Сердика, наричан и до днес Траянови

ΘΡΑΚΗ.
THRACIAE VETERIS TYPVS.
Ex conatibus Geographicis Abrah. Ortelij.
Moesiae Inferioris pars
Haemi montus Provincia
Thracia Provincia
VSDICESICA
SELLETICA
SARDICA
BENNICA
BESSICA
Rhodopa Provincia
Europa Provincia
CORPIALICA
PONTVS EVXINVS. QVOD ET CIMMERIVM, ET CAVCASEVM MARE
PROPONTIS, QVOD ET MARE BEBRYCIVM.
ASIAE PARS.
STRYMONICVS Sinus.
MARIS AEGAEI PARS.
LEMNOS
Bithyni Thracea
THRACIAE ALIQVOT INCOGNITI SITVS LOCA.

Ил. 17. Карта на римските стратегии „Тракия древен тип“ от 1585 г.

врата. Накратко – римският император Марк Улпий Траян (98-117 г., Ил. 10 г) е културният герой на региона. Траян е онази полумитична, полуреална фигура, с която се свързва идеята за Началото, и използването на името му като титла или епитет е било сигурна гаранция не само и не толкова за древност, колкото за легитимност. Ето защо и имитирането на Траян ще бъде по-важно за императорите, които произхождат от този регион или желаят да утвърдят авторитета си в него. Точно такива императори ще бъдат Аврелиан, Диоклетиан, Галерий, Лициний и Константин Велики, при чието управление е „първата златна епоха“ на Сердика и Скретиска.

Уникалното име на Костинброд, както ще се убедим по-нататък, е кодирало сходен механизъм за едновременно съхраняване на местната историческа памет и заявяване на особени претенции за законно римско наследство. Тук ще бъде обърнато внимание само на следното: изборът на епоним може да бъде двустранен процес. Понякога даден човек, който притежава власт, разрешаваща му подобни жестове (обикновено владетелят или основателят), решава да нарече даден град на себе си. Така са правели мнозина владетели от времето на Александър Велики (336-323 г. пр. Хр.). Кръщаването „на себе си“ е включвало не само личното или фамилното име на кръстителя – например Траян е използвал личното си име рядко, както при кръщаването на Августа Траяна (дн. Стара Загора), докато останалите Улпии са посветени на баща му и в по-общ план – на Улпиевия род[16]. В този разред на наименуване се включва кръщаването на селища с имената на който и да било член от близкото владетелско обкръжение. Така според местната легенда Марцианопол (до дн. Девня) е кръстен на Траяновата сестра Марциана[17]. Етичността и законността на връзките, свързващи кръстителя с лицето от близкото му обкръжение, както и поводът за посвещаване на града точно на това лице са били изключително разнообразни. Император Адриан, да речем, е основал ок. 130 г. на брега на Нил град Антиноя, бележещ лобното място на любовника му Антиной[18]. Въпросното близко обкръжение, между другото, не е задължително да е съставено само от хора. Известно е, че Александър Велики е кръстил един град Буцефалия на любимия си кон, а втори – на любимото си куче[19]. Друг вариант е решението на жителите на даден град да го преименуват в памет на даден човек или на някакви събития, свързани с него. Този процес е далеч по-слабо изследван от първия вариант и дори само затова би си струвало да хвърлим един поглед върху неговата поява и развитие. Усилието да разберем този феномен си струва толкова повече, предвид че имената както на Костинброд и предхождалата го Скретиска, така и на Сердика-Средец-Триадица-София са конструирани спрямо неговата логика. А вникването в механизма на възникването и еволюцията на селищните имена е първата стъпка към осмислянето на етнокултурния, идеологическия и политическия контекст, в който се развиват всички основни процеси в региона.

СКРЕТИСКА: NOMEN EST OMEN (ИМЕТО Е ЗНАМЕНИЕ)

Сензорите на съвременния човек към древната максима *Nomen est Omen* определено са закърнели, ако не и напълно загубени. Един от най-красноречивите примери в това отношение ни представя модерната интерпретация на имената на Костинброд и съседната София.

2.1. ЕТНИЧЕСКА ЕТИМОЛОГИЯ, ИЛИ ЗА НАРОДИТЕ НА ПРЕДРИМСКА СКРЕТИСКА И САРДИКА

Вярно е, че Скретиска се издига в резултат от политическото и административното издигане на Сердика, започнало при император Галиен (253-268) и достигнало скоро първата си кулминация при първия император сердикиец Арелиан (270-275). Не по-малко вярно е обаче, че и Сардика, и Скретиска са съществували не само преди Галиен, но и дълго преди предците на Марк Улпий Траян да се заселят в Испания. В тази връзка всички изследователи, например от Константин Иречек до Венцислав Динчев, обръщат внимание, че отбелязването на спирката Скретиска върху „Бурдигалския пътеводител“ би трябвало да се чете не „спирка за смяна на конете Скретиска“ – *mutatio Scretisca*, а „спирка при/до Скретиска“ – *mutatio per/ad Scretisca*. Последното уточнение не е въпрос на лингвистично прецизиране, а на времева йерархия: Скретиска е съществувала, преди край/до нея да се установи спирка на Диагоналния път, а по всяка вероятност и много преди прокарването на този път. За съжаление прецизиранията на досегашните изследователи винаги стигат до поставянето на предлога „до/при“ пред „Скретиска“. С други думи, акцентира се на древността на селището, но не се задава въпросът за смисъла на неговото име, макар например В. Динчев да изказва категоричното мнение, че огромният римски дворец, намиращ се на територията на днешен Костинброд и който е отделна тема в тази книга, също се е наричал „Скретиска“ и по-точно – „дворец Скретиска“ (*palatium Scretisca*)[20]. Какво обаче означава Скретиска, досега не е изяснено, както впрочем не е изяснено какво означава Сердика. Доколкото двете селища са се развивали в тясна връзка, а и поради малко по-напредналите изследвания върху античното минало на София, нека започнем с разглеждане на нейните древни имена.

В модерната българска наука се приема като аксиома едно-единствено, изцяло етническо обяснение на името Сердика – известното от учебниците: „Сердика носи името на местното тракийско племе серди“. През призмата на костинбродската история това твърдение бездруго означава, че ранните жители на града също са били траките серди. Проблемът е, че например в английските, френските или италианските учебници[21] народът, създал Сердика, не са траките серди, а келтите серди (или сардони, според някои френски специалисти[22]). Значи около и в Скретиска също са живели келти. Може ли и двете твърдения да се приемат за верни? Колкото и парадоксално да звучи – може. Аксиомата, както е известно, затова е аксиома, понеже не се нуждае от доказателства, а се приема като даденост, основана на някой непоклатим авторитет в областта. Ето защо в българската научна литература упорито се говори за тракийския народ серди, станал епоним на Сердика, а специалистите келтолози у нас деликатно заобикалят въпроса за евентуалното келтско наследство на съвременната българска столица и културния ѝ хинтерланд[23]. Съвеременно в западната литература същият град Сердика е дело на келтски народ (най-често едноименен), който „въпреки прогресивната тракизация дълго време запазил някои свои национални традиции“[24].

Дали заради „келтското“ наследство, завещано от сердите, или по други причини, но е факт, че в района на Костинброд и в един сравнително широк ареал около него изобилстват артефакти, принципно отнасяни към келтската култура. Доколко основателно е подобно отнасяне, ще бъде коментирано по-нататък, в контекста на представяне на тези артефакти. Тук продължаваме с народите, които вероятно са живели в региона и евентуално са дали името си на град Сердика и стратегия Сардикия.

Всъщност според Дион Касий, който е първият и единствен ранен извор за сердите, племе с такова име вече няма по негово време (т.е. към 223-229 г., когато авторът е проконсул на Балканите). На границата между първата и втората четвърт на трети век, както твърди категорично авторът, „са останали само названията на дарданите и трибалите, които са запазили старите си имена“[25]. Следователно по времето на Дион няма и меди, победени, заедно със сердите, в похода на Марк Лициний Крас през 29 г. пр. Хр. Няма, изглежда, и мизи и бастарни, срещу които основно е била насочена римската кампания, подкрепяна от царя на гетите Ролес в защита на царя на дантелетите Ситас. По всичко личи, че племенните названия гети и дантелети също са били вече анахронизъм. Без особен риск можем да обясним стремежа на Дион Касий към уточняване на хипотетични изчезнали етноними (имена на народи) с желанието му да обясни произхода на съвсем реални и актуални топоними (имена на места). Във всеки случай споменаването на сердите като актьор в драмата, разиграла се двеста и шейсет години по-рано при похода на Крас, определено е целяло да хвърли светлина върху названието на вече значимия по Дионово време град Сердика. Това уточнение за римския автор е толкова по-нужно и естествено, предвид че римляните устойчиво ще използват гръцкото название на селището – Сердонополис, т.е. града на сердите. Точно с това име Сердика се появява на своите монети[26]. (Ил. 18, 18а, б) Точно то фигурира в двата запазени надписа от името на императорите Марк Аврелий и Комод, украсявали градските врати и

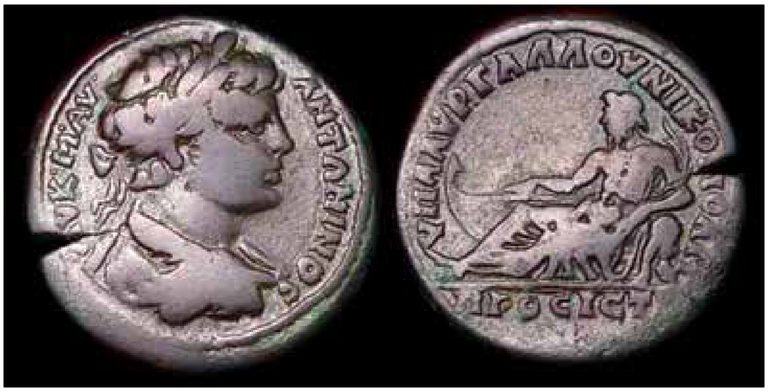

Ил. 18. Сердикийски монети от времето преди в Сердика да бъде отворена държавна монетарница.

Ил. 18а. Сердикийски монети след 260 г.

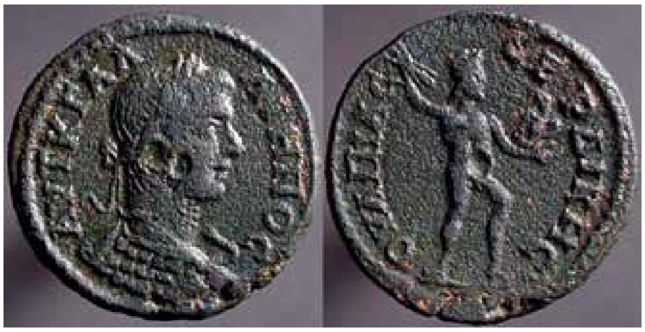

Ил. 18б. Т. нар. сердикийски тип келтски монети от 3 в. пр. Хр. Очевидно този тип отразява реалии, различни от римската идеология и сердикийската топография

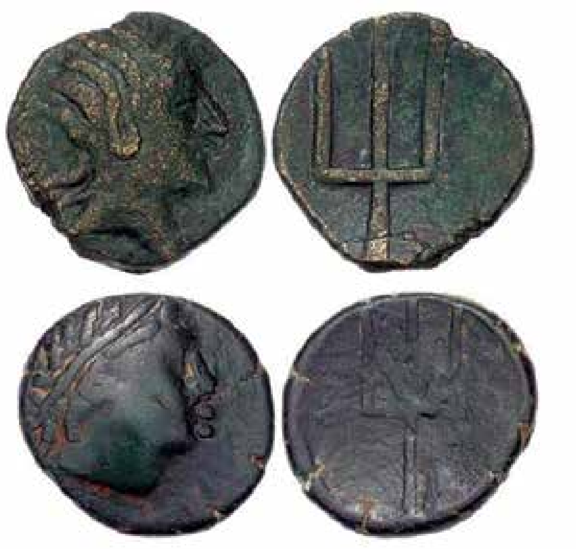

гласящи: „*На добър час! Най-великите и божествени императори, цезарите Марк Аврелий Антонин Август, победител на германите, победител на сарматите, баща на Отечеството, върховен жрец, и Луций Аврелий Комод Август, победител на германите, победител на сарматите, дадоха за поддръжка на своята войска крепостните стени на града на сердите, когато управител на провинция Тракия бе Азелий Емилиян*“. (Ил. 19, 19а). Фактът, че имената на Комод и Азелий Емили-

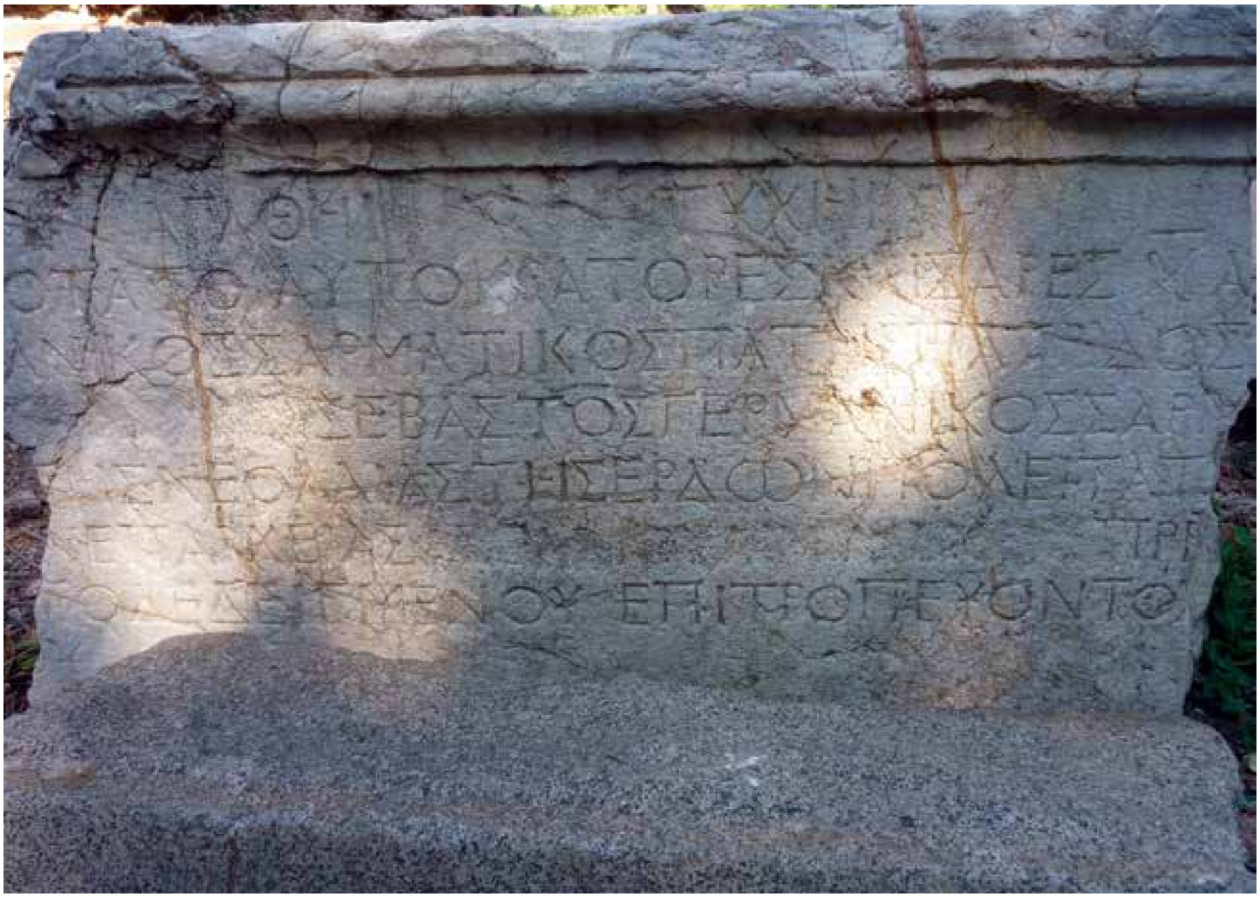
ΤΥΧΗ
ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΓΕΡ
ΕΠΙΤΡΟΠΕΥΟΝΤΟ

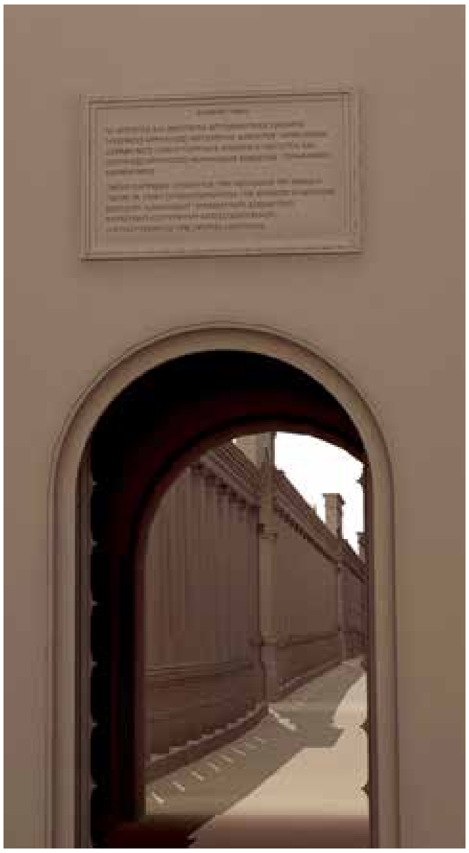

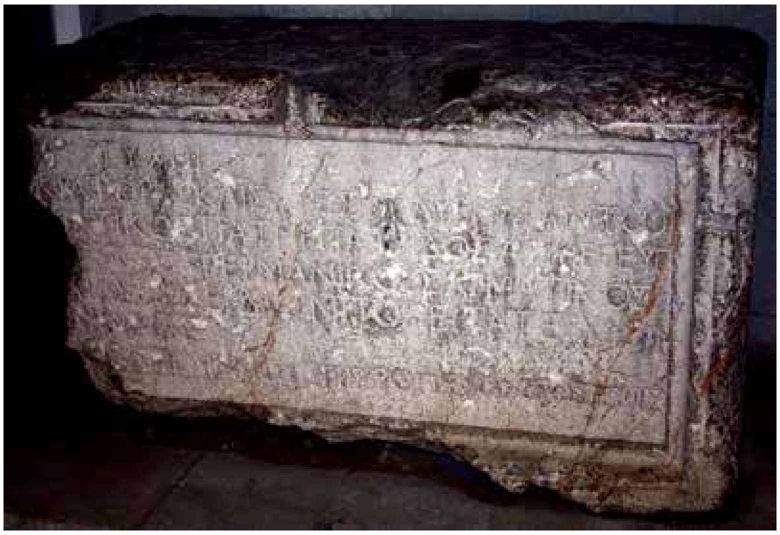

Ил. 19. Надписите от Северната и Западната порта на Сердика.

Ил. 19а. 3D реконструкция на западната порта с надписа. А. Димитров. Консулт. В. Вачкова.

ян са били изличени[27], е свързан с една класическа римска практика – осъждане на забрава (damnatio memoriae), за която отново ще става дума, понеже паметта за Сердика, а особено паметта за Костинброд със сигурност (и с обясними причини) са силно белязани през вековете от действието на тази практика. Тук ще обърна внимание само на грижата на римските императори, от една страна, за войската, за чиито нужди (а не толкова за сигурността на цивилните граждани, които би трябвало да разчитат на римските легиони) са предназначени стените. От друга страна, прави впечатление подчертаното внимание, оказано от самите императори не към друг, а към хората, пътуващи с различни мотиви и от всички страни към имперския град Сердика (предполага се, че подобни надписи е имало и на Източната и Южната порта[28]). Можем само да си представим какво отношение към централната власт и нейните градове е имал един пътник, посрещан на дадено място със сърдечното „На добър час“ (ἀγαθῆι τύχηι, букв. „добра сполука“) от самия държавен глава.

Следвайки гръцкия модел, латинските автори принципно ще наричат града Сердика. От своя страна гръцките автори, макар да говорят за Сердонополис, почти без изключение наричат града до края на Средновековието, а и по-късно не Сердика, а Сардика. Причината за това несъответствие може би никога няма да бъде напълно изяснена, особено ако държим непременно да запазим аксиомата за Сердика като град на сердите. За последното впрочем няма много основания, особено предвид че Сердика далеч не е била наричана само по двата споменати начина. Например на т. нар. Певтингерова карта (копие от 6 в. на римска пътна карта от 1 в., Ил. 20) градът фигурира като Сертика. Ето защо, макар досега да не е правено, предположението,

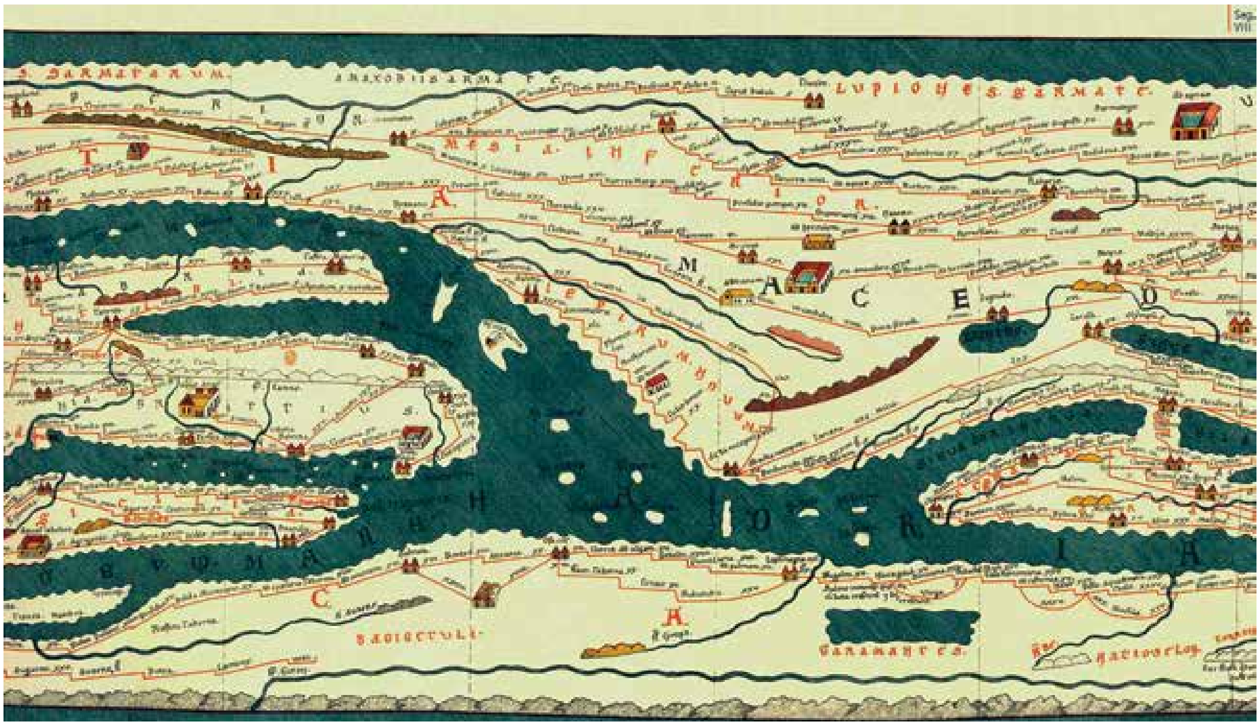

Ил. 20. Певтингерова карта, копие на Мюлер.

че Сердика може да не е кръстена на сердите, а на сатрите – друго тракийско племе, или на илирийския народ сардиоти/сардеати, не бива да се изключва. Заслужава внимание и обстоятелството, че според античната етническа география Софийското поле е било населявано най-рано и доста дълго от тилатеите и трерите[29]. Малко известен факт е, че всъщност едно от старите познати имена на София – Триадица, всъщност е било Тралица. Поне такова е твърдението при първото споменаване на това име от византийския хронист Лъв Дякон* (10 в.). Лъв Дякон изрично подчертава, че името е древно и местно: „Сардика била наричана обичайно от местните скити *Тралица*“[30]. Много трудно е човек да не направи връзка между Тралица и името на тралите. Тази връзка е толкова по-логична, ако се обърне внимание, че според специалистите, изрично изследвали проблема за ранните тракийски поселения, тралите са сродни на бесите и земите им са граничели с техните (както и със земите на тилатеите), т.е. намирали са се в района Сардикия[31]. Едва ли ще е излишно да се напомни, че арабските средновековни географи, изглежда, не знаят друго име на Сердика, освен Тралица, предадено като Ат. Ралица[32]. Че Тралица е тракийско име, не можем да се съмняваме. Страбон, „бащата на географията“, пише, че лидийският** град Тралес, до който самият той е роден, „бил основан от аргивяните (които са пеласги) и от друг тракийски народ, наричан трали, откъдето идва и названието му“[33].

Понеже най-вероятно названието трали е идентично с надплеменния етноним „траки“[34], срещащ се още у Омир, името както на лидийския Тралес, така и на балканската Тралица би могло да означава просто „град на траките“. По абсолютно същата логика впрочем името на балканската Сардика и лидийския Сарди означават „царски“, „господарски“, властващ „град-господар“. Проблемът не е в еднаквата ранна историческа съдба, дала имената на два града, намиращи се днес толкова далеч един от друг и принадлежали през последните две хилядолетия на много различни цивилизации. Както е добре известно на специалистите, малоазийският град Сарди, точно както и Тралес, е бил създаден от траки, преселили се от Балканите ок. 1300 г. пр. Хр.[35] Проблемът е, че траките са имали много градове и за извеждането на точно един от тях като „тракийски“ би трябвало да има сериозни основания. Ако за малоазийския Тралес названието „тракийски“ е обяснимо с опит да се съхрани идентичността на местните, преселили се тук от Балканите траки спрямо околните народи, за илирийската Тралица подобно тълкуване не би звучало никак убедително. На свой ред малоазийският град Сарди към 8 в. пр. Хр. се издига като столица на лидийската държава и буквално е бил град на царя – нещо, което поне от известната ни история не може да се каже за първите векове от съществуването на днешната българска столица. Сарди между другото и през 10 в. ще остава един от най-значимите градове на Изток. Император Константин Порфирогенет го посочва като третия град (заедно с Ефес и Смирна) в тема Тракезион. В този контекст едва ли е нужно да се обяснява защо въпросната византийска военно-административна единица се нарича не иначе, а Тракезион (Тракийска). Едва ли е нужно да се обяснява и „огледалната“ топография на Балканите и Мала Азия, рефлектираща в имената не само на градовете и административните области, а и в традиционните названия на много по-широки региони като Мизия, Витиния (споменът за балканската Витиния е съхранен до днес в името на прохода Витиня) и Дардания, за която специално ще стане дума.

2.2. ГЕОГРАФСКА ЕТИМОЛОГИЯ, ИЛИ ЗА ЗАВИСИМОСТТА МЕЖДУ КУЛТУРНАТА И ФИЗИЧЕСКАТА КАРТА

Може би единственият опит да се хвърли светлина върху необичайното име на Сердика (за съжаление – без да го свързва с другите имена на града[36]) прави Чавдар Бонев. Според него Сардика/Сердика е кръстена на племето серди/сарди. На свой ред серд и сард са дублетни форми на една дума – тази за „среда“. Авторът твърди, че името е праславянско (т.е. тракийско), а колебанието Е-А е свързано „с праславянския звук Ä“. Съответно названието на племето, дало името си на град Сердика, трябва да се е разбирало като „средяни“[37]. Тези лингвистични обяснения звучат доста логично и ако са верни, биха могли да се свържат по аналогия с единственото обяснение за името на Скретиска. Според Иван Дуриданов[38], един от най-авторитетните български езиковеди и специалисти по тракийски език, името Скретиска е тракийско и със сигурност означава кръгъл, диск, окръжност. Владимир Георгиев, другият голям специалист в областта, не е толкова сигурен в тази етимология, но и не предлага друга, а само увеличава възможните преводи „кръг“ и „диск“, добавяйки „кръгова линия“[39]. В днешните популярни краеведски етимологии въпросният „кръг“ в името Скретиска се свързва с хипотетично кръгло езеро, образувано на това място от намиращия се в района термален извор. Колкото и примамливо-просто да звучи подобно обяснение, то едва ли е вярно, най-малкото понеже се основава *a priori* на невнимателно четене на обяснението на Ив. Дуриданов. Авторът илюстрира употребата на „скретиска“, като дава пример със запазен до днес топоним, означаващ „кръгло езеро“, а не превежда така самото старо име на Костинброд – Скретиска[40]. По този повод трябва да се припомни, че повечето селищни названия (и изобщо топонимите, оронимите – названията на планините, хидронимите – имената на реките, и т.н.) наистина се появяват като нарицателни за някоя отличителна природна характеристика. Типичен пример е името Аахен, идващо от латинската дума „аква“ и свързано с местните извори, заради които Карл Велики избира мястото за своя столица. Така по един доста примитивен, но ефикасен начин хората са успявали не само да организират пространството, разграничавайки отделните му части, а и устно да го картографират: имена като Равно поле, Дълбоки дол или Каменица са предупреждавали пътуващия през какъв терен предстои да мине. С голяма доза сигурност може да се твърди, че точно такава е етимологията на името на едно от днешните костинбродски села – Безден. Оригиналното название на селището – Бездна, се свързва с характерния за региона феномен – карстовите извори, и конкретно с намиращия се до днес в центъра на Безден извор Окното. (Ил. 21) За съвременния българин „окно“ може да значи нещо само ако случайно е учил руски език. На руски обаче смисълът на думата се е свил до „прозорец“, докато в оригиналния старобългарски език, жив до началото на 20 в., окно значи врата, при това врата на тавана[41], т.е. към небето, пространство, което по определение е безкрайно. Оттук и употребата точно на тази дума в превода на библейския разказ за потопа, където

Ил. 21. Изворът Окното / Бездната в с. Безден, Костинбродско.

Ил. 23. Езерото при Горни Богров.

Ил. 23а. Езерото при Негован.

Ил. 22. Езеро „Блатото“ при Костинброд.

се казва: „В шестстотната година на Ноевия живот... се раззинаха всички извори на голямата бездна, и окната небесни се отвориха и валя дъжд на земята четирийсет дена и четирийсет нощи“ (Бит. 7:11-12). Вярно е, че и до днес при Костинброд има езеро. То е живописно (Ил. 22), но е едно от множеството подобни езера край София (Ил. 23, 23а), почти всички от които с пълно основание биха могли да носят името на това при Костинброд – Блатото. С други думи, ако името Скретиска значи „кръгло езеро“, то не отразява някой реално съществувал локален природен феномен, бил той предполагаемо езеро при извора или друг, подобен на днешното езеро Блато. По-скоро обяснение в този дух може да се търси в древна легенда, съхранила далеч по-древен спомен, че цялото Софийско поле някога е било езеро, а Скретиска се е намирала на неговия бряг. Точно такава легенда е запазена например в Бояна, давайки на локалните жители убеждението, че са първите софиянци, живели в района хилядолетия преди създаването на Сердика. А доколко е чисто съвпадение фактът, че старото име на Бояна – Батил, носи и една местност край Драговищица, село съвсем близо до Костинброд (на ок. 2,2 км), е въпрос най-вече на отношение към т. нар. „съвпадения в историята“[42]. Въпрос е също на доверие към местните родови предания, според част от които най-ранните заселници в Костинброд са дошли тъкмо от Бояна[43].

Почти толкова ранни, колкото свързаните с природните феномени, са и селищните названия, свързани с животното – тотем на местното население. За пример може да се дадат селищата в древните тракийски земи с названия, включващи основата „дрен“, като едноименното село в Пернишко или село Дреново, Костинбродско. Противно на днешната ни логика, там не трябва да очакваме да виреят повече от обичайното количество дренки, а че е живял народ, чийто тотем е бил еленът[44].

На доста по-късен етап, заедно с развитието на строителните умения на хората, някои селища биват кръщавани на определени, особено полезни или знакови съоръжения. Така се появяват например всички селища, чиито имена съдържат думите „крепост/твърдина“ (например Перинт), „мост“ (например Кеймбридж) и т.н. С времето имената на някои селища се променят, като започват да отразяват вече не природния и/или чисто материалния, а културния ландшафт на селището, доминиран от основните религиозни култове. Така например ще „изчезне“ древната Антеа (кръстена на женско божество, вероятно на цъфтежа, в елинската митология свързвано с Харитите, Хера и Афродита) и ще се появи Аполония, градът на Аполон, прекръстен по-късно на Созопол, града на Спасителя (Христос). Горе-долу паралелно се разпространява споменатата мода някои светски величия да основават градове (или само да ги благоустрояват) и да ги кръщават на себе си. Общото за всички епохи е следното: имена, които са значели едно нещо за хората, създали даден град, не винаги са значели същото за чужденци, видели, описали или дори завладели този град и живели в него векове наред. Типичен пример е коментираното име на Сердика, наричана от местните жители Тралица (Триадица). Нито Лъв Дякон, нито някой по-късен автор дори не се опитва да обясни какво означава това название. Основната причина е, че вероятно от 6 в. градът, или поне определена централна негова част, започва да се нарича и София – т.е. дълго преди градът да бъде споменат като „София" например в дубровнишките документи (1376 г.) или във Витошката грамота на цар Йоан Шишман (1382 г.). За разлика от Сердика и Триадица, произходът на името София е бил или поне е изглеждал пределно очевиден за всеки християнин – така се е казвал най-забележителният храм на селището – „Света София", посветен на Христос – Божествената Премъдрост.

2.3. ХРАМЪТ СКРЕТИСКА: МЕЖДУ ИСТОРИЯТА И МИТА

Кръщаването на дадено населено място на най-забележителната му култова сграда, свързана с най-силната местна вяра, е древна, може би една от най-древните практики при налагане на селищните имена. Достатъчно е да споменем случая с Атина: според късната легенда селището получило името си, след като избрало даровете на Атина (маслината, мира и просперитета) пред даровете на Посейдон (морското господство). Така хората разрешили спора между боговете за честта да станат епоними на селището им. Това предание, колкото и фантастично да звучи, остава до днес единствената история на името на Атина. Опитът на великия философ Платон още през 4 в. пр. Хр. да облагороди разказа с твърдението, че градът е кръстен не на богинята Атина, а на Божествения Разум (езически вариант на Божествената Премъдрост)[45], и до днес е известен само на шепа тесни специалисти. Основната причина за Платоновия неуспех се дължи на факта, че в Атина не е имало нито един храм на Божествената Премъдрост, нито е имало култ, свързан с подобно божество. За сметка на това там се е извисявал Партенонът (посветен на Атина Девицата), украсен с изящен релеф, който е „разказвал" постоянно и на местните, и на чужденците мита за спора между Атина и Посейдон. Ето защо Херодот и Аполодор, а по-късно Овидий и Павзаний* са повтаряли точно тази история и хората са вярвали и запомнили написаното от тях, а не философските спекулации на Платон и учителя му Сократ.

Разбира се, за да стане епоним, дадено култово съоръжение трябва да е било наистина забележително за времето и региона си. Ние не можем да знаем със сигурност как е изглеждал храмът на Атина преди 5 в. пр. Хр., когато е издигнат Партенонът и е изваян споменатият прекрасен релеф на спора между боговете (Ил. 24). Можем обаче без големи колебания да заключим, че първите местни много забележителни храмове са били тези на Атина и Посейдон, а впоследствие култът към Атина е взел надмощие. Това „божествено наддаване“ за името на града между двама от най-могъщите богове очевидно не е било елемент на митологията (и религията). То е било фундамент на градската памет и самочувствието на атиняните, фиксирали като начална точка на своята история един космически двубой за честта на един от боговете да вземе точно техния град под своята егида.

По въпроса кое е било култовото съоръжение, станало епоним на Скретиска в значение на „Кръгла“ (Дискоообразна), „Кръгло светилище“, едва ли може да има някакво съмнение. В Костинброд (от южната страна на Института по ягодоплодни култури) и до днес са запазени основите на една кръгла постройка, която най-малкото с размерите си е определено впечатляваща не само за някогашните епохи, а и за сегашната. Условно наричана от археолозите „Ротонда“, сградата се идентифицира като „монументално съоръжение“, което е имало „представителни, мемориални или култови функции“. Накратко, засега по въпроса е казано, че сградата е голяма и че няма военни функции. Въпросът е дали съоръжението е просто „монументално“, или е… огромно. Отговорът се съдържа в уточнението на археолозите, че диаметъ-

Ил. 24. Скулптурната композиция от западния фронтон на Партенона (създадена ок. 447-432 г. пр. Хр.), разказваща за спора между Атина и Посейдон. Съвременна реконструкция.

ръг на „Ротондата“ е 32 м.[46] Разбира се, числото 32 може да стане някакъв отговор, т.е. да се изпълни с конкретна информация, само в сравнителен план. Ето как изглежда костинбродската „Ротонда“ в сравнение с най-значимите древни „Ротонди“ в Европа. Храмовете на Веста и на Херкулес Победител (неточно наричан също Храм на Веста заради кръглата форма) в Рим са съответно с диаметър 15 и 14,8 м. (Ил. 25, 25 а, 26). Почти колкото римския е и Храмът на Веста (и Сибила) в Тиволи, чийто диаметър в 14,25 м. Храмът на Атина Проноя в Делфи е с диаметър 14,76 м, сградата на Пританите в Атина – ок. 18 м, на Асклепий в Епидавър – 21,3 м, колкото е диаметърът и на Боспорския толос на Таманския п-в; Ротондата „Св. Георги“ в Солун е с диаметър 24,5 м, а едноименната софийска Ротонда е със скромния диаметър от 9,5 м, т.е. с метър по-малък от Мавзолея на Теодорик в Равена. Ако търсим Ротонда, която да е впечатляваща колкото костинбродската, трябва да обърнем поглед на северозапад, към Британия, където се извисява Стоунхендж с вътрешен

Ил. 25. Храмът на Веста в Рим, съвременно състояние.

Ил. 25а. Храмът на Веста в Рим, 3D реконструкция.

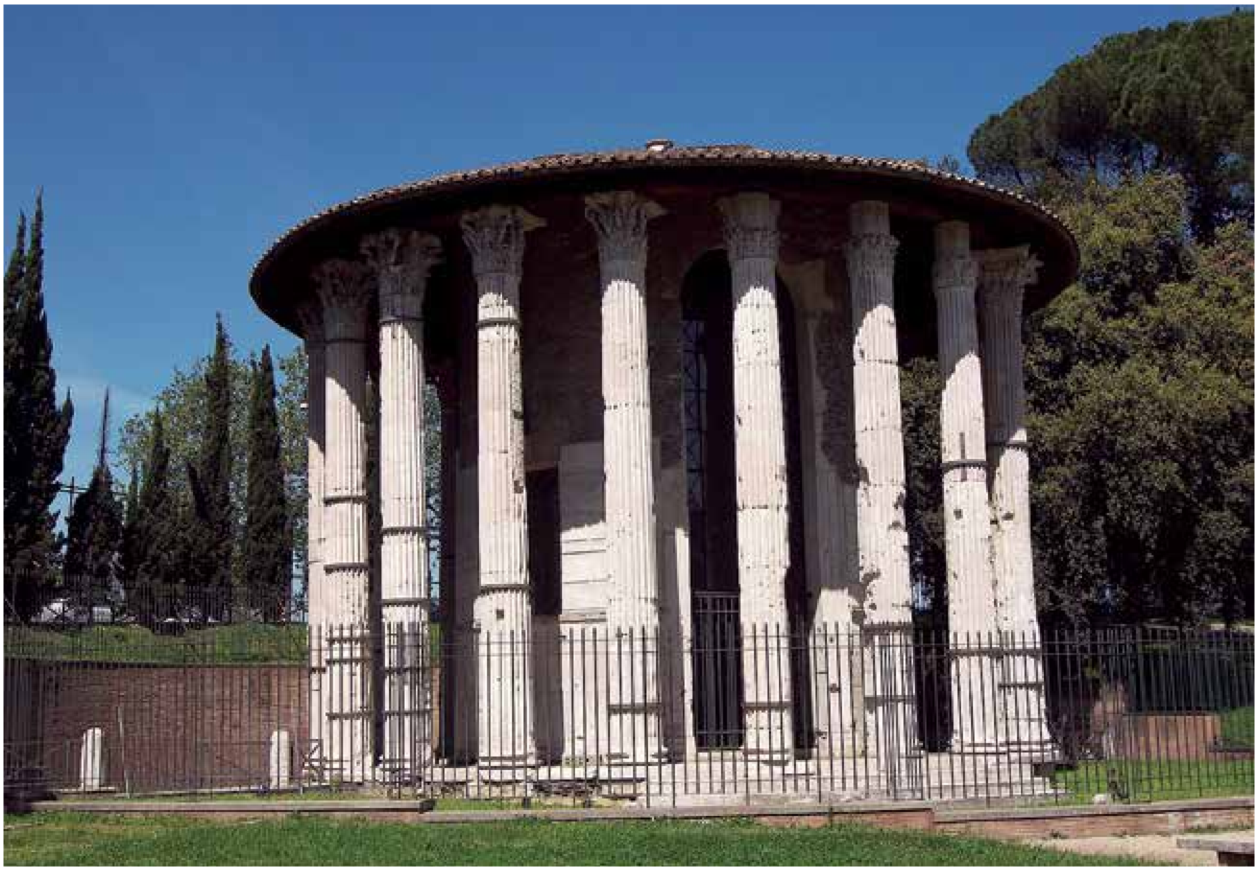

Ил. 26. Храмът на Херкулес Победител в Рим, съвременно състояние.

диаметър ок 30-33 м,[47] т.е. колкото този на интересуващото ни съоръжение (Ил. 33). Стоунхендж обаче е мегалитен паметник и би било по-уместно да го сравняваме с останките от подобни паметници, например с тези в Бегликташ при Приморско. (Ил. 33а) Единствената антична Ротонда в Европа, която е по-голяма, е Пантеонът в Рим и по-точно – реконструираният към 129 г. от император Адриан римски Пантеон (с диаметър 43 м[48]).

Фактът, че тази най-голяма римска Ротонда е по-голяма от костинбродската горе-долу с толкова, с колкото костинбродската Ротонда е по-голяма от другите известни ротонди – десетина метра, не трябва да ни подвежда. В Рим приблизително от времето на Август започва своеобразен имперски строителен „гигантизъм“ и Пантеонът не е бил нито най-голямата, нито най-известната сграда. (Ил. 34) Никой дори не е бил сигурен защо съоръжението се казва точно Пантеон. Така Дион Касий, който, изглежда, сред съвременниците си е единственият, намерил за нужно да опише Пантеона, свързва името с кръглата форма на зданието: „Агрипа завършил строителството на сградата, наречена Пантеон. Той е кръстен така вероятно защото е украсен със статуите на множество богове, включително с изображения на Марс и

Ил. 27. Храмът на Сибила и Веста в Тиволи, съвременно състояние.

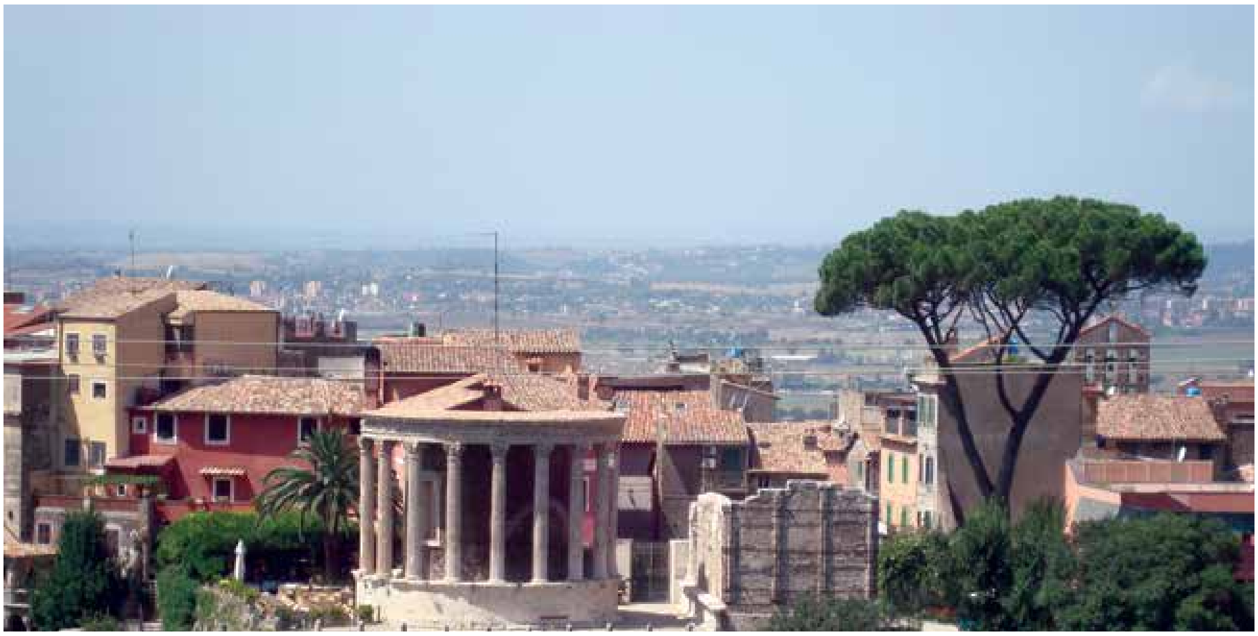

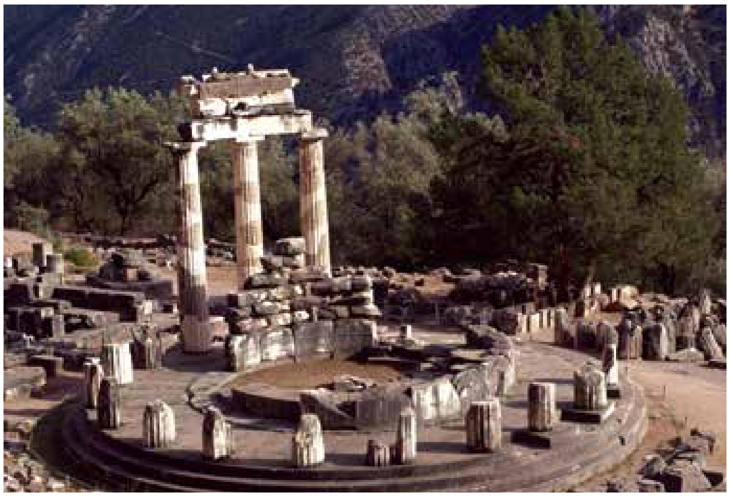

Ил. 28. Храмът на Атина Проноя в Делфи, съвременно състояние.

Ил. 29. Храмът на Асклепий в Епидавър, ход на съвременната реконструкция на храма.

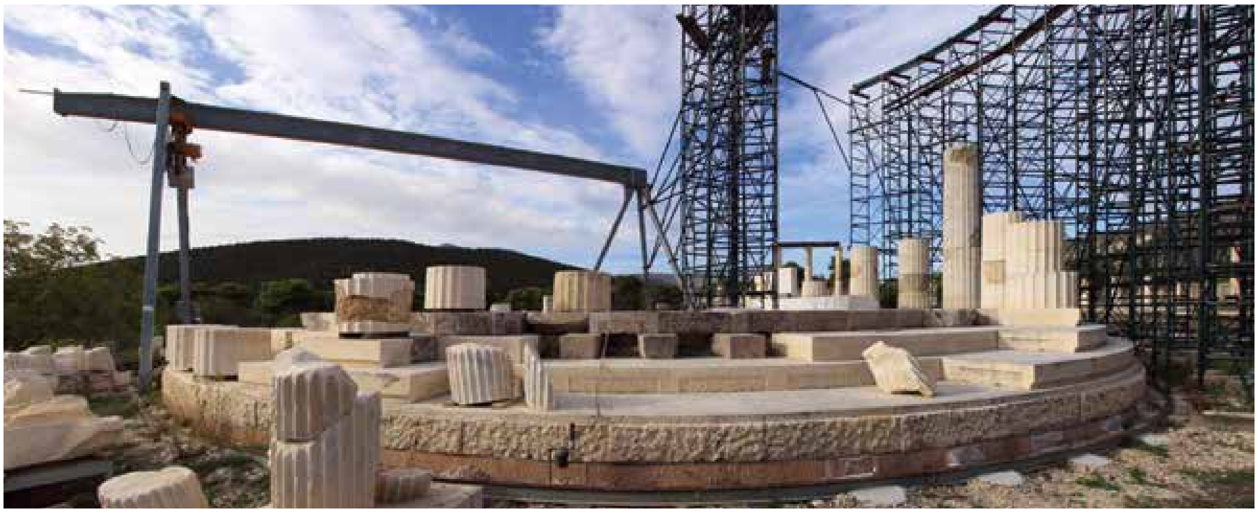

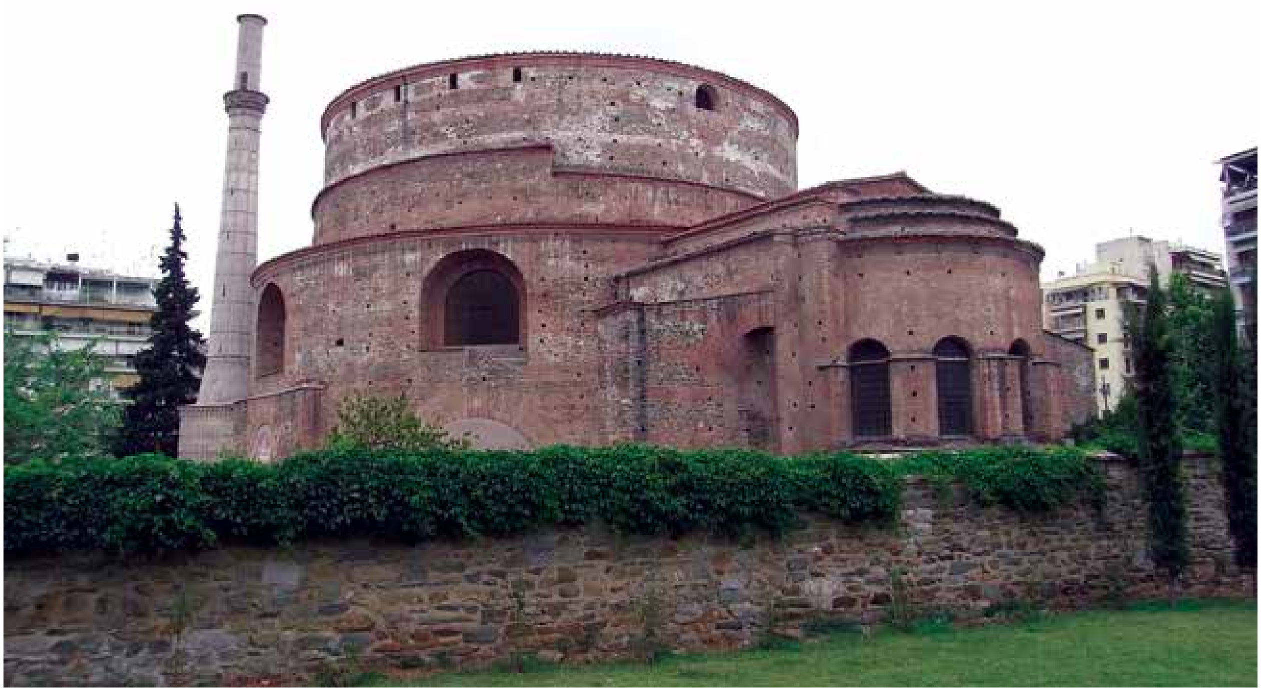

Ил. 30. Ротондата „Св. Георги" в Солун, съвременно състояние.

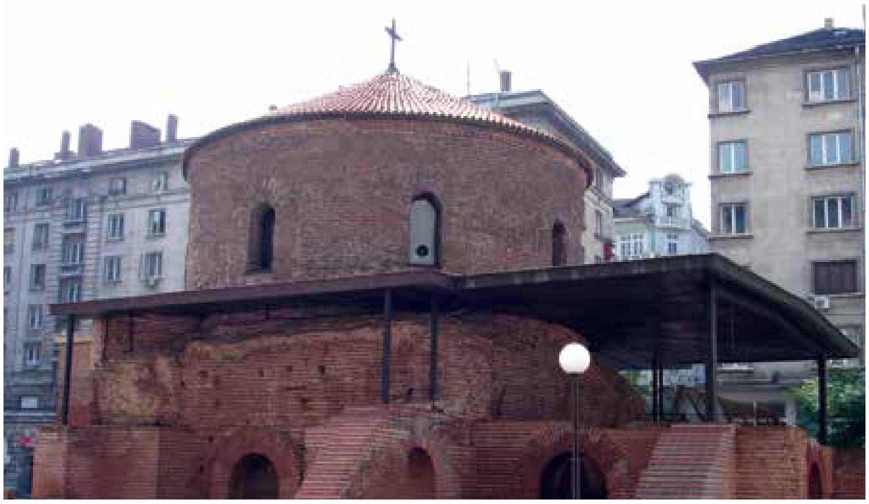

Ил. 31. Ротондата „Св. Георги" в София, съвременно състояние.

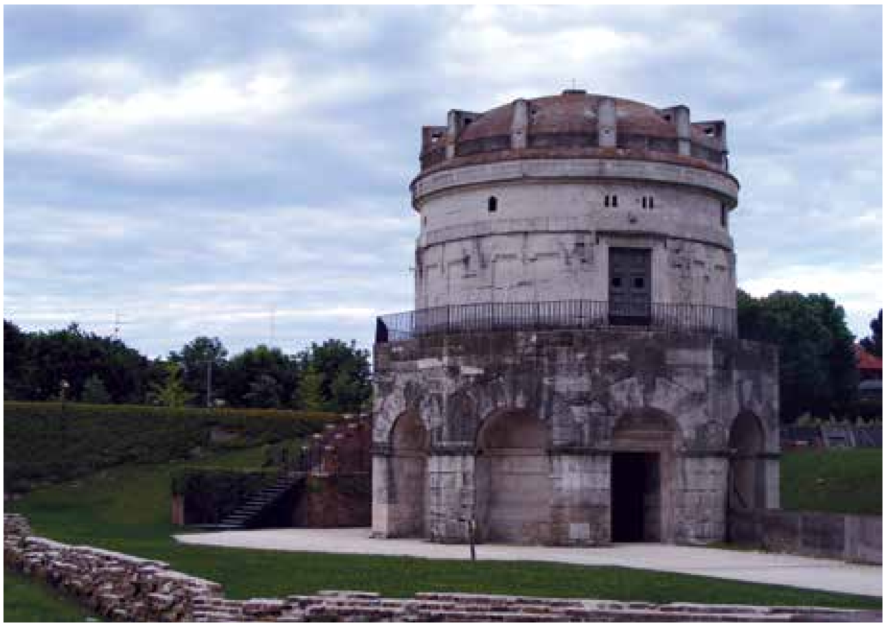

Ил. 32. Мавзолеят на Теодорик в Равена, съвременно състояние.

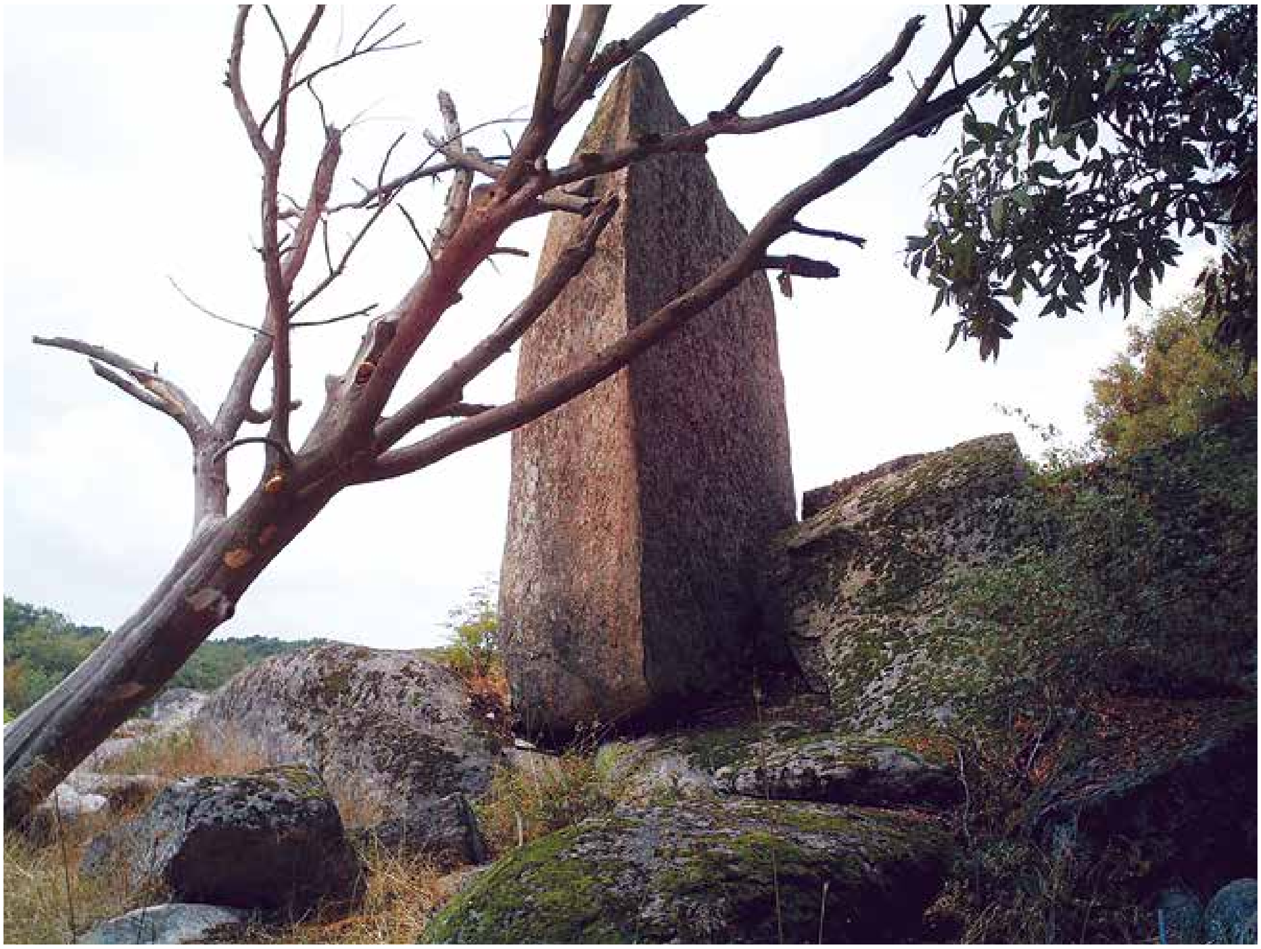

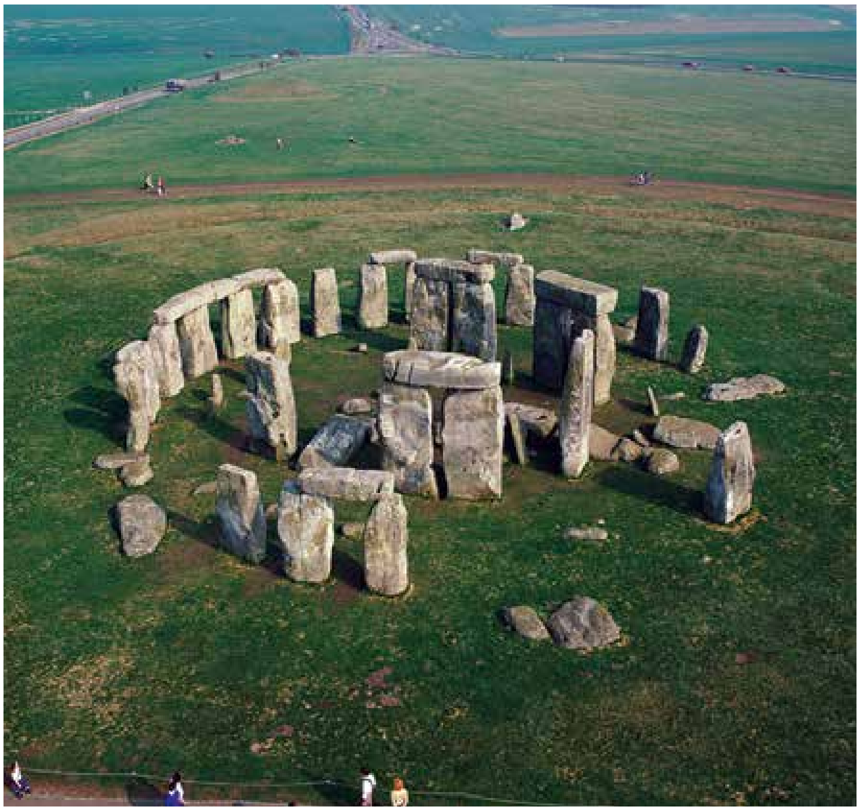

Ил. 33а. Един от мегалитите в огромния комплекс Бегликташ, чието изграждане и ползване в периода ок. 15 в. пр. Хр. – 5-6 в. сл. Хр. изследователите свързват с тракийския народ скирмиади.

Ил. 33. Стоунхендж след възстановяване на хипотетичния оригинален вид на съоръжението.

Венера; но лично аз мисля, че причината е сводестият покрив, който прилича на небесния свод“[49]. От своя страна Скретиска, чието название буквално означава Кръгла, т.е. Ротонда, не само със сигурност е била кръстена на формата си, а и името на съоръжението е станало прозвище на цялата околност. Във въпросната околност на много десетки километри не е имало монумент, сравним със Скретиска. Ето защо и пътната станция по Диагоналния път ще бъде кръстена не иначе, а „Спирка за смяна на конете при Скретиска“ (Mutatio per/ad Scretisca). Скретиска, както беше споменато[50], ще бъде кръстен и огромният дворцов комплекс, издигнат на стотина метра от костинбродската Ротонда. С други думи, ако искаме да си представим в хронологична последователност застрояването на района, първият и останал докрай най-знаков монумент е била колосалната не само за времето си Ротонда. (Ил. 35, 35 а, 35 б, 35 в.)

Ил. 34. Карта на Рим от 1792 г., отбелязваща седемте хълма и най-важните монументи на града.

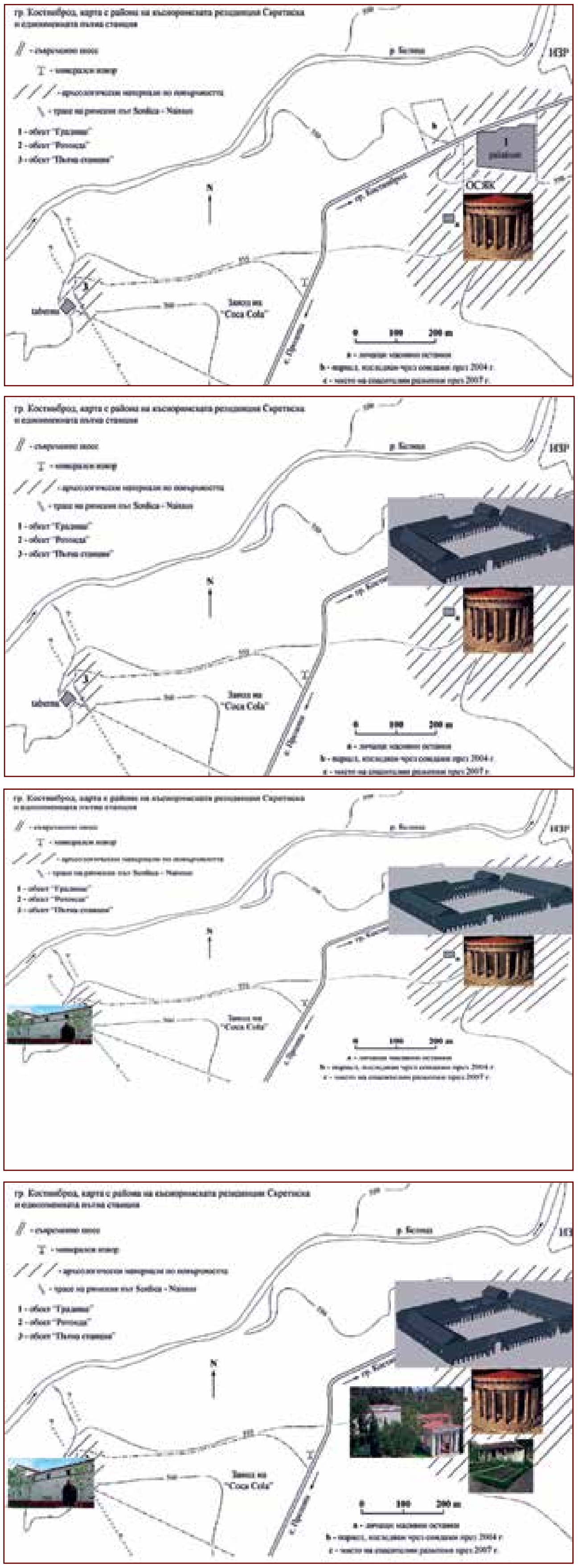
р. Белица
ИЗР
ОСЖК
N
taberna
Завод на
"Coca Cola"
0 100 200 m

Ил. 35. Хронологическа схема на античните монументи в района на Скретиска. След Скретиска (Ротондата) е издигната Резиденция Скретиска, после се установява Пътната станция при Скретиска и накрая се развива луксозният комплекс в района южно от Резиденцията, около Скретиска.

2.4. РОТОНДАТА-СКРЕТИСКА, ИЛИ ЗА КУЛТУРНАТА ГЕОГРАФИЯ И УРБАНИСТИЧНОТО РАЗВИТИЕ

Като цяло съвременните археолози са на мнение, че „Ротондата“ възниква паралелно и в пряка връзка с двореца до нея. Тук се предлага разглеждане на същата връзка, но в обратна последователност – Дворецът Скретиска е бил издигнат в пряка връзка с Ротондата Скретиска[51]. Проблемът е, че ако за вечния философски въпрос: кое е съществувало първо – кокошката или яйцето – логичен отговор няма, в случая търсенето на такъв е не само възможно и силно препоръчително, а задължително. Изясняването на функциите на „Ротондата“ би могло да хвърли светлина далеч не само върху хронологията на селищното развитие в района. То би могло да обясни и някои от иначе крайно загадъчните епитети и алюзии, свързвани със Сардика-Сердика и района ù от Античността поне до 19 век. Без съмнение първият от тези епитети е самото име на града.

Вече беше споменато, че съвременните етимологии на названието Сердика по един или друг начин често опират до идеята за „среда“ или до представата за средищното и оттам – „царското“ положение на града в тракийския свят. Тук ще добавим, че същите представи са доминирали обясненията на повечето чужди автори до Ново време, когато името „София“ окончателно е изместило старите названия. Сердика е била виждана „на средата“ било между земите на различни народи (например траките и даките[52]), било между няколко римски провинции (например „Мизия, Тракия и Дакия“[53] или „Мизия, Тракия и Илирик“[54]), било между Източната и Западната част на Римската империя[55], било между Римската и Константинополската църква, съответно между латино- и гръкоговорещото население на Империята[56]. В интерес на истината повечето модерни карти на различни културни феномени и политически епохи действително поставят Сердика „на границата“ или „в средата“. Така Сердика е „на границата“ при опитите за картографиране още на древната централноевропейска (келтска) култура Ла Тен (Ил. 36) или на не по-малко древната балканска (трако-илирийска) култура Винча. (Ил. 37) На свой ред във всички карти на Империята от времето на Траян нейната централна част неизбежно е заета от Мизия (Moesia, което значи „среда“), а в средата на Мизия стои Сердика. Сердика стои и на средата на т. нар. Иречекова езикова граница, разделяща Балканите на гръкоговорещи (на юг от Стара планина) и латиноговорещи (на север от Стара планина). (Ил. 38)

Карта IV - Голямото келтско нашествие

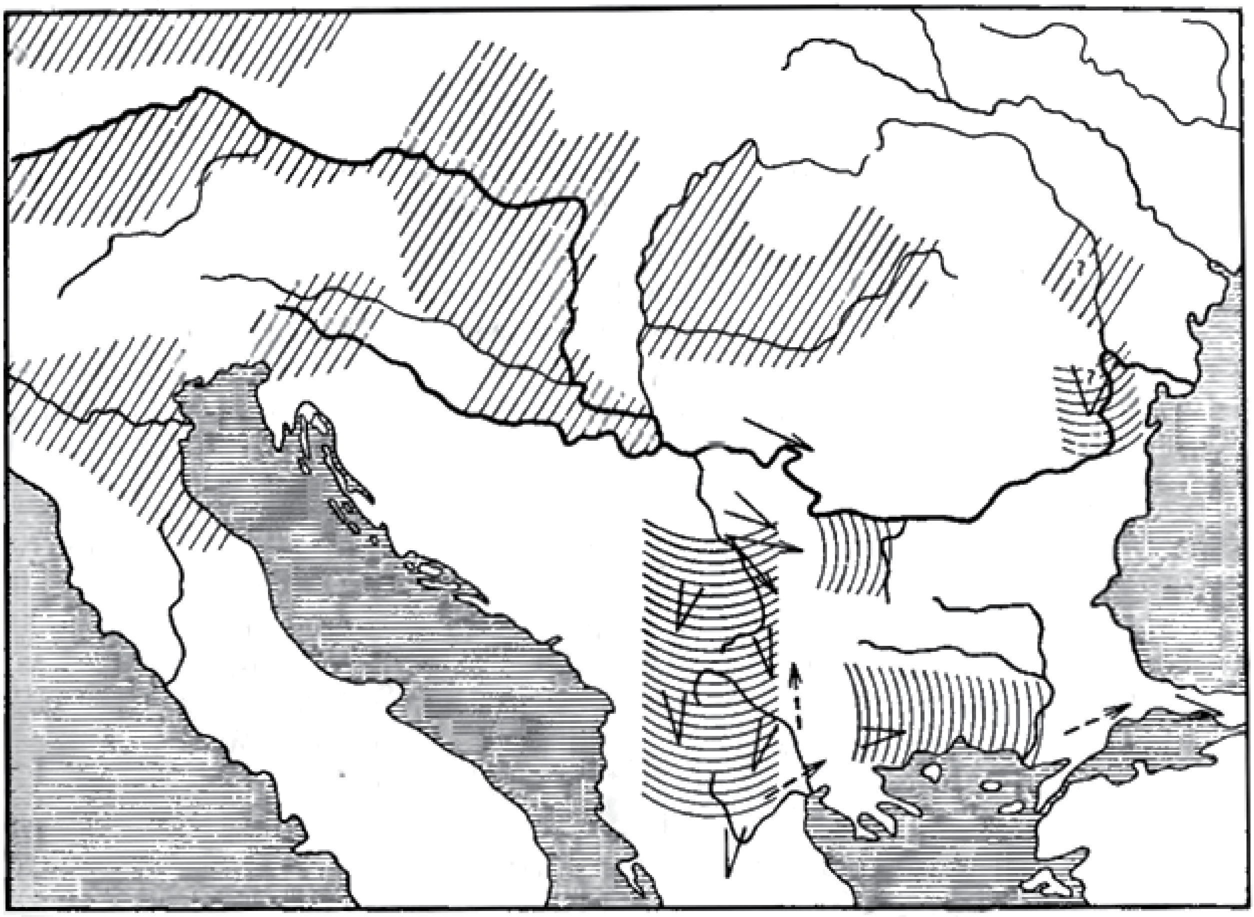

▨ Територия на Латенската култура преди края на IV в. пр. н. е.
▤ Основни направления по време на голямото нашествие - - ➔ Пътят на келтите от Делфи ——➔ По-малки келтски нашествия

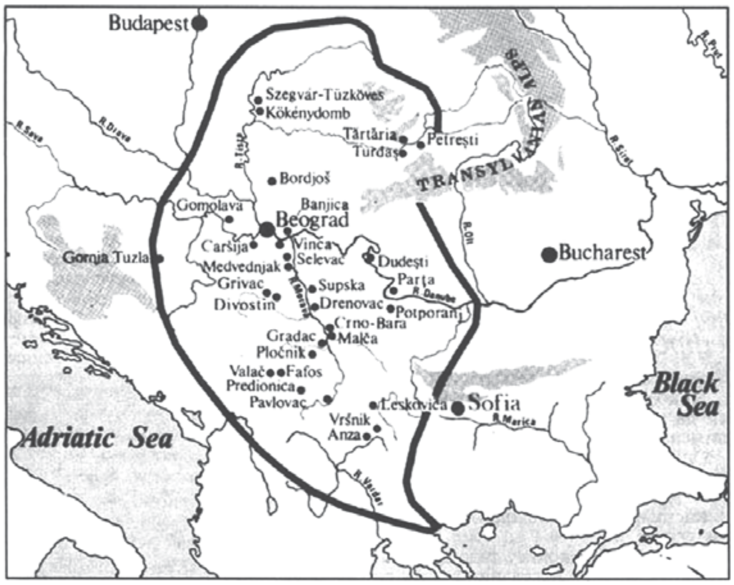
Budapest
Szegvar-Tüzköves
Kökénydomb
Tărtăria
Petreşti
Turdaş
TRANSYLVANIA
ALPS
Bordjoš
Gomolava
Banjica
Beograd
Vinča
Selevac
Čaršija
Medvednjak
Gornja Tuzla
Grivac
Divostin
Supska
Drenovac
Dudeşti
Parţa
Potporanj
Crno-Bara
Gradac
Malča
Pločnik
Valač
Fafos
Predionica
Pavlovac
Leskovica
Sofia
Vršnik
Anza
Bucharest
Black Sea
Adriatic Sea
R.Sava
R.Drava
R.Tisza
R.Olt
R.Siret
R.Prut
R.Marica
R.Vardar

Винча – Развијена „Винчанска цивилизација", 5300 – 3500. год.п.н.е. (писмо)

Ил. 36. Карта на разпространението на Латенската култура по М. Домарадски, Келтите на Балканския полуостров IV—I в. пр.н.е., с. 75.

Ил. 37. Така изглежда обичайно картата на Виничката култура, без да се отчита най-малкото фактът, че оттатък София е засвидетелствана доста сходната т. нар. Кремиковско-Чавдарска неолитна култура.

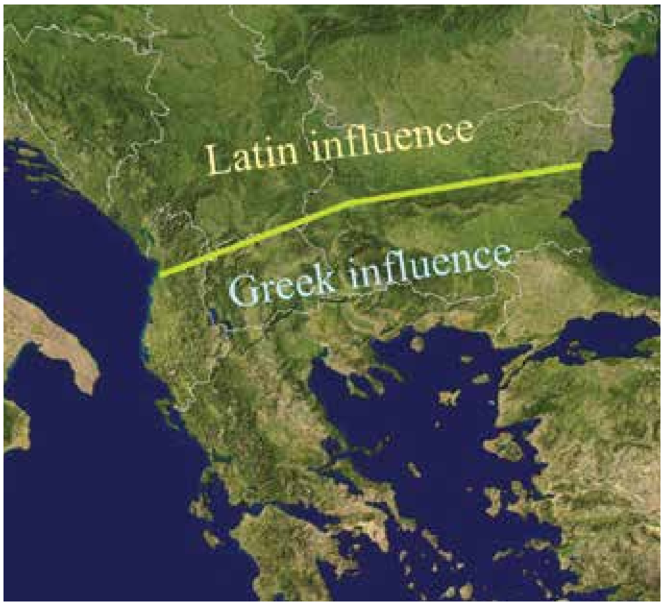

Ил. 38. Иречековата линия за разделението между латиноезичния (на север) и гръкоезичния (на юг) езиково-културен ареал. Тезата на Иречек е защитена с археологически и лингвистични аргументи в книгата му „История на сърбите”, 1911 г. Линията започва от албанския град Лач, минава през София, върви по билото на Стара планина, пресича цяла България и завършва или при Варна (както е на тази карта), или при румънския град Констанца. И в двата случая Костинбродският регион стои в латиноезичния ареал.

Софийският район действително ще притежава белезите на граничността в смисъл на една тревожна (в т. ч. и за днешните учени) неопределеност на културния ѝ профил, носещ отпечатъка на много народи и цивилизации. Както ще видим, този профил ще благоприятства точно в разглеждания регион да се установи един от най-мощните центрове на едни от най-трудните за определяне християнски течения – боносианството и богомилството (а покрай Сердикийския събор градът устойчиво ще бъде свързван и с арианството)*. Проблемът е, че през Античността и Средновековието картите са изглеждали по друг начин (вж. Ил. 20, 9 и 17). Иначе казано, фактът, че ние можем да видим Сердика например по времето на император Галиен (вж. Ил. 59) като абсолютен физически център на Империята, където не случайно се е разиграла решаващата за нейната цялост Сердикийска война, не означава, че Галиен или някой от съвременниците му е можел да погледне на нещата в сходна перспектива. Освен това нека не забравяме, че и в древните епохи, както и днес, границата е символизирана от линия. С конкретна точка в пространството и тогава, както и днес, се обозначава центърът. А центърът на свой ред винаги е дефиниран спрямо някаква свързваща функция – била тя връзка между света на хората и на боговете (като древния Вавилон, чието име означава „Врата на боговете“), между света на живите и на мъртвите (като прословутия вход към Хадес в Елевзина), между централната власт и периферията (каквато е функцията на всяка столица). Много рядко центърът се мисли за реална физическа среда на света (какъвто е Омфалосът, т.е. пъпът на Зевс в Делфи), като подобна представа отговаря най-често на ограничен кръгозор и ниска географска култура. В древните епохи жителите и на най-затънтените селца бездруго са вярвали, че живеят „на пъпа на света“. Същото самочувствие споделят и мнозина съвременни хора, които имат по-ограничен опит в пътуването. В класическия случай най-често схващането за център е възниквало във връзка с големите светилища, чиято слава е надхвърляла локалното равнище и ги е превръщала от „местен пъп на света“ в знаково място, значимо за сравнително голям ареал, с название от типа „Олтарът на… при…“, „Храмът на… в…“, „Оракулът в…“ (идентично на „Предсказателя/Врачката от…“) и т.н. в същия дух. Достатъчно „класическо“ и до днес остава сравнително бързото прекръщаване на подобни центрове, а всъщност и на свързаните с тях институции, спрямо формата (или цвета) им, ако последната е особено впечатляваща. Тук могат да се споменат египетските пирамиди, които според античните елински автори се казват така, понеже приличали на пламък (на гр. „пюр“) – име, пренесло се впоследствие върху титлата на върховния египетски владетел (фараон). В този контекст, изглежда, най-древното известно костинбродско име – Скретиска, е свързано с Кръглия (храм) – „Ротондата“. Проблемът е с какво е била свързана самата Ротонда.

Както беше отбелязано, съвременните изследователи се изказват по този въпрос доста уклончиво: „Това монументално съоръжение е било също с представителни, мемориални или култови функции“[57]. В случая „също“ означава, че съоръжението е имало може би и функции, различни от неуточнената му роля в огромния комплекс на Резиденция Скретиска. Тъй като на историята на последната ще се спрем по-нататък, нека тук се съсредоточим върху хипотетичните „други“ функции на „Ротондата“. Първото, което трябва да се отбележи, е следното: в предмодерните епохи различните власти, а оттам и различните функции на институциите и свързаните с тях монументи поначало не са били рязко разграничени. С други думи, едно култово съоръжение, например един храм, е имал със сигурност и представителна роля дотолкова, доколкото издигането и/или реконструкцията му са били свързвани с времето на определени управляващи. Често храмовете, точно както пътищата, дори са носели имената на тези управляващи. Едва ли е нужно да се споменава, че всеки храм по определение има и мемориални функции и защото е постоянно напомняне за централните моменти на вярата, на която е посветен, и защото обикновено в близост до свещената му земя са гробовете на най-изтъкнатите членове на общността.

Що се отнася конкретно до храмовете, посочената смесеност на функциите им е характерна и до днес: издигането на колосален храм на една вяра на дадено място (или на множество храмове на дадена вяра на дадено място) далеч не е показателно само за локалната масова религия или културни традиции. Понякога дори изобщо не е показателно за вярата и културните традиции, а е симптом за протичане на съвършено различни идейни и политически процеси. Последните уточнения са особено важни за темата ни: Ротондата Скретиска има тракийско име, по всяка вероятност в началото е била свързана с тракийските традиции на почитание на Богинята майка и хероса*, а кръглата ѝ форма определено е в духа на тракийските погребални култови съоръжения (т.нар. толоси / тракийски могили). В същия „тракийски“, т.е. чужд на локалната строителна традиция дух са издържани и всички ранни елински и римски религиозни сгради с кръгла форма, като „дисидентските“ гробници в Микена[58] или колосалните мавзолеи на „божествените“ Август и Адриан в Рим. Отново като рядкост, и затова натоварена с особена сакралност, кръглата форма е избрана за сградите на основните институции в Атина и в Рим (съответно Толосът на агората, предназначен за атинските притани[59], и храмът на Веста, където се съхранявали документите на римския Сенат).

Тук, без да се задълбочавам над темата, само ще отбележа, че тракийските могили са били една от най-сериозните „визитни картички“ на Сердикийския регион. Вярно е, че днес тракийското минало на Балканите се свързва предимно с Долината на тракийските царе, която е сравнително далеч от София. Не по-малко вярно е обаче, че поне за пътешествениците до края на 19 век екзотичният пейзаж на поле, осеяно с множество могили, е бил свързван почти изключително с района около София (понякога и на Пловдив, заради тепетата и предполагаемите гробове на Филип и Александър в околността). Ето например как Соломон Швайгер описва влизането си в София от посока Костинброд (и Драгоман) през 1577 г.: „Нощта прекарахме в едно село Драгоман, сиреч „Преводач“… На това място излязохме от суровите планини и навлязохме в чудно хубава равнина. На 12-ия ден от декември стигнахме в Софийското поле… Половин ден премина в усилено пътуване из това поле. Навсякъде около града из широкото поле се виждат хиляди могили, пръснати из равнината и обрасли с трева, но откъде произхождат и какво означават, жителите не могат да кажат нищо. Аз предполагам, че това са kenotaphia tumuli honoraria – почетни гробници, макар че числото им е много голямо. Някои искат да кажат, че в тези могили са погребани групово телата на убитите в една голяма битка, станала на това място… Още в старо време имало обичай, както четем в Макавейската книга първа (гл. 2), че Асад показал на цар Птолемей как Йоанатан опустошил града така, че труповете лежали пръснати и били натрупани могили край пътя, в които били погребани групово убитите. Един тамошен дубровнишки търговец, в чийто хан се бяхме настанили, разказа на моя милостив господар, че едно време турците разкопали една такава могила с надежда да намерят имане, но накрая намерили един човешки череп на големина колкото ведро. Аз обаче съм напълно убеден, че могилите са били насипани като земни укрепления в някой голям военен поход… Споменатите могили не са на еднакво разстояние една от друга, а са отдалечени на двайсетина крачки, някъде повече или по-малко, високи са 10 до 15 лакътя (т.е. между 5 и 7,5 м, бел. моя, В. В.). Имат вид на копите сено в ливадите, хубавичък вид, като че ли наистина означават нещо особено“[60].

Почетни мемориали, масови гробници или отбранителни валове, днес „хиля-

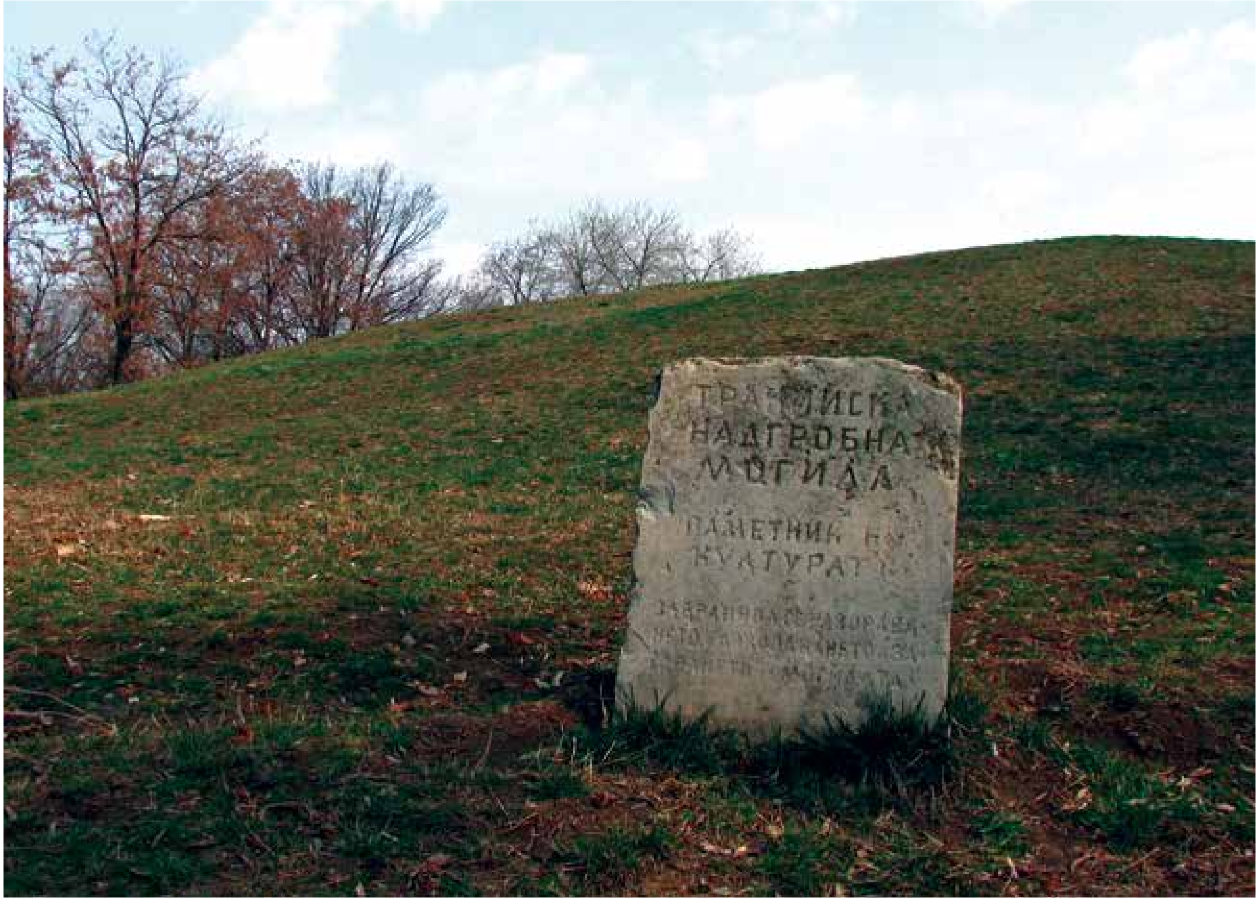
ТРАКИЙСКА
НАДГРОБНА
МОГИЛА
ПАМЕТНИК НА
КУЛТУРАТА

Ил. 40. Плочата на мястото на тракийска гробница в столичния квартал „Райна Княгиня“ (Орландовци).

Ил. 39. Тракийската могила между с. Негован и с. Чепинци.

дите могили“ в Софийското поле са изчезнали почти безследно. Оцелели са само някои съвсем скромни монументи (като могилата при с. Негован, Ил. 39), неугледни „паметни плочи“, съобщаващи, че на дадено място е имало тракийска могила (като тези при с. Мировяне и в кв. „Райна Княгиня“, Ил. 40) или локални топоними (като спирката и улицата „Тракийска могила“ в с. Световрачене). В Костинброд, в местността с красноречивото име Могилите, Борислав Тодоров описва две напълно еднакви могили, очевидно древни и дело на човешка ръка, дублирани от още две, много сходни на тях, в намиращата се на ок. 1,5 км местност Шкендерица.[61]

Ако кръглото култово съоръжение Скретиска идеално се вписва в древните тракийски традиции, архитектурата и значимостта на Ротондата Скретиска не са само тракийски. Тракийският свят, макар много рядко, е издигал кръгли съоръжения с подобни мащаби, каквото може да се види в Мишкова нива. Скретиска обаче, освен че се намира достатъчно далеч от всички хипотетични тракийски столици, за да е била място на царско погребение[62], е представлявала надземен храм, а не гробница. Кръглата форма на храма оставя малко място за колебания по въпроса на кое (кои) божества е бил посветен той. От посочените по-горе примери за известните „Ротонди“ в гръко-римския свят е очевидно, че те се свързат изключително с Богинята Майка и с нейните жрици девици, често известни като прорицателки (неслучайно в Делфи толосът е посветен на богинята девица Атина с епитета* Проноя, т.е. Прорицателката). На по-късен етап подобни съоръжения са посветени и на Херкулес, но изключително в качеството му защитник/основател на градове, с което са свързани и имената на множеството Хераклеи в Европа и Мала Азия.

Конкретно Кръглият храм (Скретиска) почти със сигурност е бил посветен на Кибела. От една страна, подобно твърдение би обяснило озадачаващата липса на храм на Кибела в Сердика и същевременно изключителната популярност на богинята в същия град. Както специалистите отдавна са забелязали, на сердикийските монети са изобразени храмове на Асклепий, Аполон, Херакъл, Серапис, на Зевс Хюпсистос, запазен е релеф от храм на Митра и са разкрити останките на сердикийския Митреум… Храм на Кибела обаче няма[63]. Същевременно може би най-добре съхраненото антично изображение на Мистериите на Кибела, крайно неточно наричано „афиш за циркови игри“, произхожда тъкмо от Сердика[64]. (Ил. 41) Изследователите са подчертавали също, че това дали на монетите на даден град има, или няма изобразен храм на дадено божество, не е показателно за влиянието на неговия култ. Друг е въпросът дали липсата на такова изображение би трябвало да се отнася към действие „на фактори с икономическа, юридическа, политическа, социална и психологическа природа“[65].

На монетите на градовете са били изобразявани изключително монументи, издигнати в тях. Един храм на Кибела в Скретиска, колкото и почитан да е бил той от местните жители, в т.ч. от гражданите на Сердика, не е било уместно да се появява на сердикийските монети. Що се отнася до въпроса – защо почитаният в Сердика храм се е намирал в Скретиска, както ще стане дума след малко, голямо светилище на Кибела поначало не е било уместно да бъде издигнато не само в сравнително тесните рамки на града, а и в относителна близост до него. В близост до града са строени храмове, чийто патрон е изисквал съответна особена импозантност на светилището, имащо за цел колкото утвърждаване на определени религиозни, толкова и на конкретни политически идеи. Точно такива са били големият имперски храм на Зевс-Хелиос-Серапис при дн. софийски улици „Алабин“ и „Граф Игнатиев“ или светилището на Зевс Хюпсистос, издигнато до северната стена на Сердика. Тъй като за Зевс (Хипсистос)-Серапис-Хелиос отново ще стане дума по друг повод,

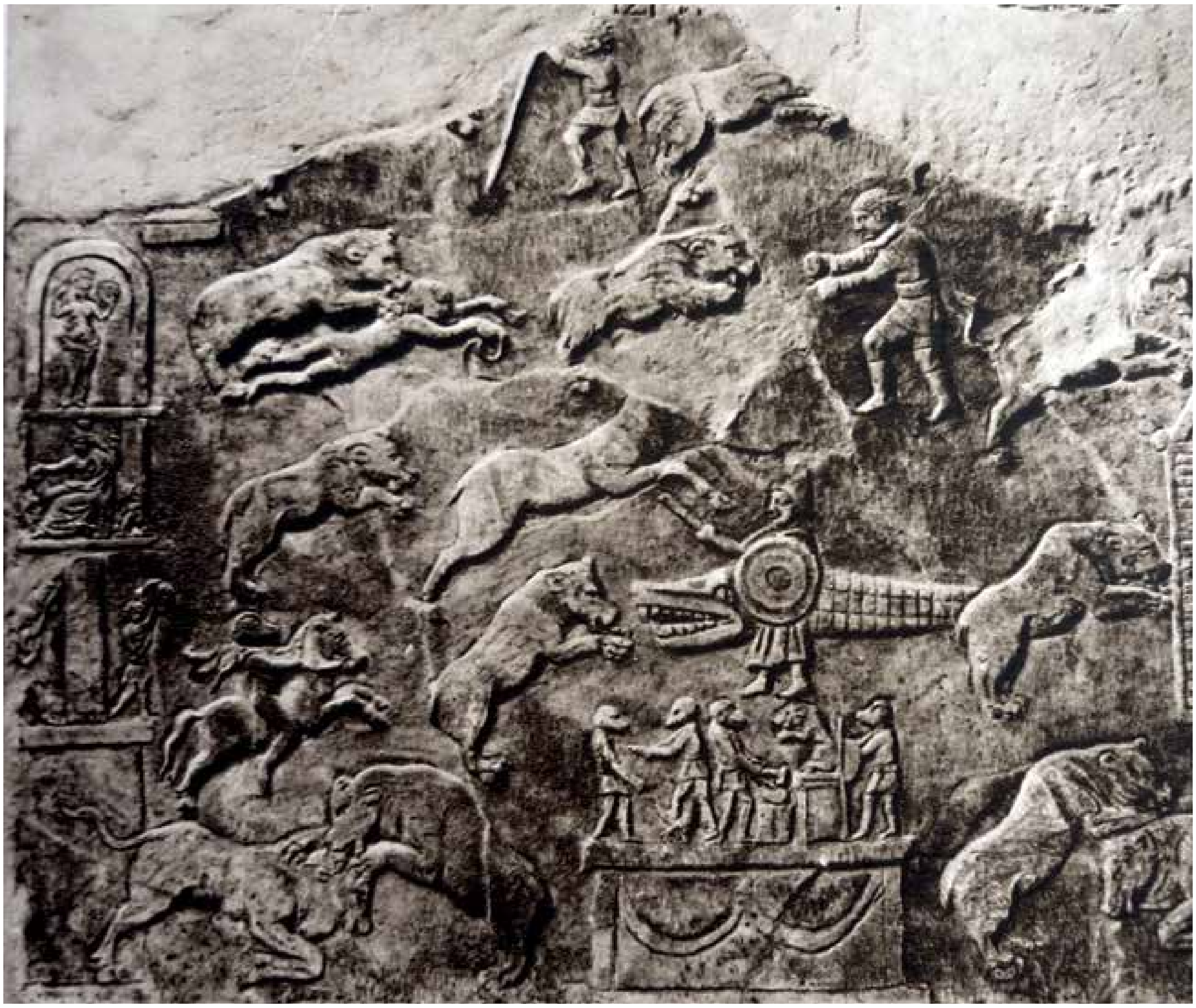

Ил. 41. Частично запазен релеф, открит при разкопки в Сердика, датиран през 4 в. В лявото поле ясно личат танцуващи жени с тимпани и Богинята на трон така, както я виждаме на някои сердикийски монети. Маскирането и тавроболията (борбите с бикове) са били характерни за култа, а лъвът е свещено животно на Кибела.

нека се върнем към информацията за интересуващия ни храм в Скретиска, която може да се добие от локалните монетни емисии. В частност сердикийските монети „мълчат“ по въпроса за архитектурния облик на храма на Кибела, но биха могли да хвърлят частична светлина върху неговата украса. Така едва ли случайно Каракала въвежда за първи път в Сердика (и в Траянополис, дн. Хисаря)[66] изображението на Кибела, яздеща лъв. Макар запазени скулптури на тази сцена в района да не са открити, повече от вероятно е в храма на Кибела в Скретиска да е имало не само познатите ѝ изображения на трон, тип градозащитница, и в колесница, теглена от лъвове (Ил. 42, 42а, 42б), а и статуи и/или релефи, подобни на тези, украсявали някога Пергамския олтар (Ил. 43, 43а).

За траките култът към Великата Богиня майка (Бендида/Сипила/Котито[67], Кубаба/Кимема[68]) е бил основополагащ колкото в религиозен, толкова и в политически план, предвид че тракийският цар-жрец е бил възприеман като син и съпруг на Богинята. В Рим култът към Кибела е имал различна, но също изключително силна идеологическа функция. Особено важен е бил един от аспектите на богинята – епитетът и изобразяването ѝ като градозащитница, с корона – крепостна стена. Този аспект на Кибела я сближава с т. нар. Тюхе (Щастливата съдба) на града и превръща почитта към богинята в централен граждански култ. Неслучайно короната на Кибела-Тюхе ще бъде присвоена от майките (а сетне и от съпругите) на римските императори, които ще бъдат изобразявани коронясващи своя син точно така, както по традиция скоро ще започне да се изобразява коронацията на императора от Тюхе-Кибела[69]. (Ил. 44, 44а, 44б) Някои императорски майки и съпруги ще бъдат обявени директно за Тюхе – богиня, покровителка на дадени градове. Така Октавия, сестрата на император Октавиан Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.), е Тюхе на Коринт, а Тюхе на Антиохия е третата му съпруга – Ливия Друзила (майката на Тиберий, обожествена от внука си Клавдий). Ето защо е трудно да се каже дали в съвременния софийски герб фигурира стилизиран образът на императрица Юлия Домна като Тюхе на Сердика, или ликът на Кибела Градозащитница от храма ѝ в Скретиска. Онова, което може да се твърди с голяма доза сигурност, е, че популярността на местния храм на Кибела в Скретиска е допринесла силно статуята на Тюхе-Кибела да се появи още върху първите монети, сечени в Сердика, заедно с местната географска емблема – образа на речния бог Ойскос (р. Искър), ако не и преди него. (Ил. 45, 45 а) Последното навежда на мисълта, че издигането на храма на Кибела („Ротондата“) е предхождало началото на монетосеченето в Сердика при управлението на Марк Аврелий (161-180). Точно за такава последователност, както ще видим след малко, свидетелстват и епиграфските паметници. Преди това обаче нека накратко се спрем на проблема защо голямата сердикийска забележителност – Храмът на Кибела-Тюхе, е бил издигнат сравнително далеч от Сердика.

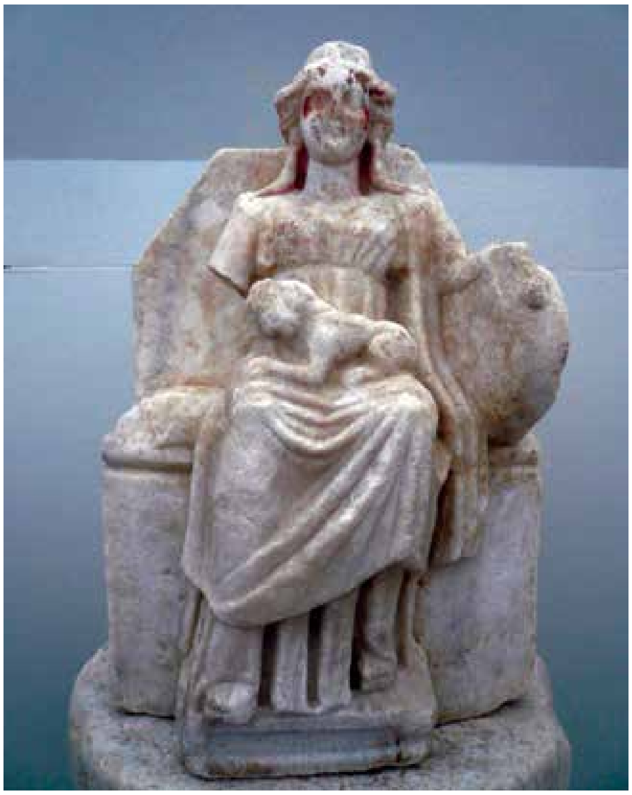

Ил. 42. Статуя на Кибела на трон, с тимпан в ръка и държаща лъвче в скута си. И двата атрибута на Кибела – тимпанът и лъвът, са символи на световната власт – тимпанът олицетворява космическата власт, подобно на глобуса по-късно, а лъвът – властта над природата. Музей в Балчик.

Ил. 42а. Кибела в качеството й на градозащитница (с корона-крепостна стена). Римска статуя от 1 в., сега във Вила Гети, САЩ.

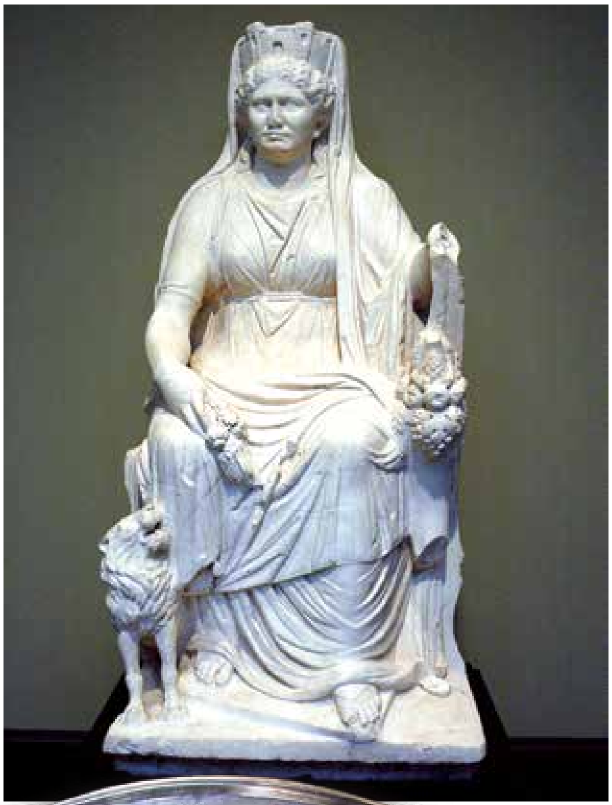

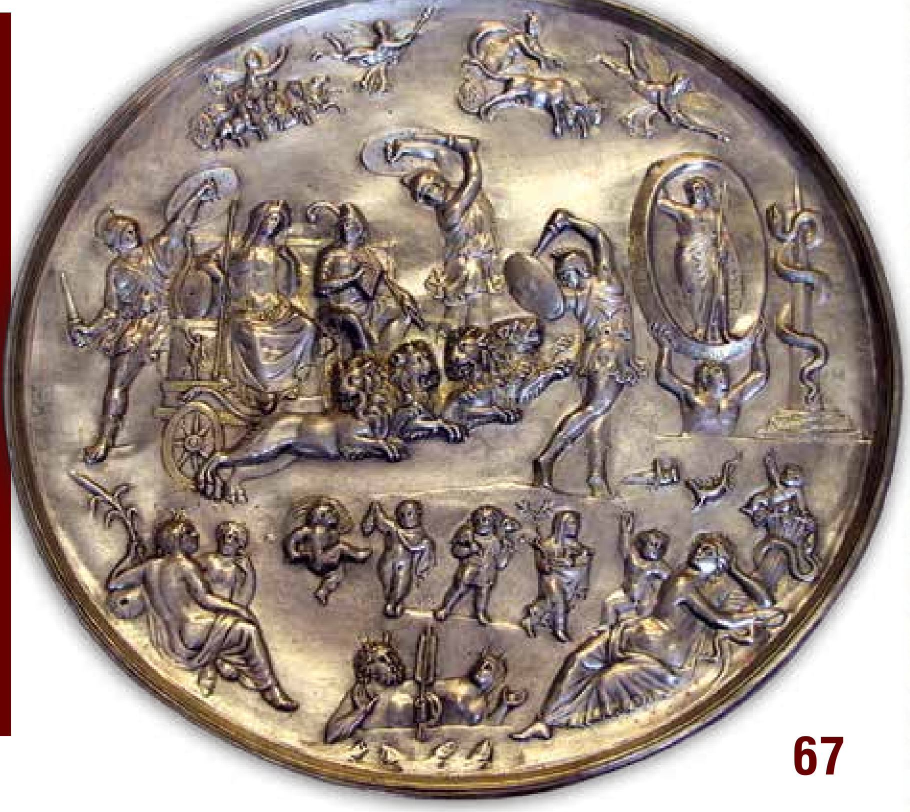

Ил. 42а. Кибела и Атис с лъвска квадрига, придружени от танцуващи корибанти. Релеф върху сребро, 200-400 г. Археологически музей, Милано.

Ил. 43а. Реконструкция на Олтара в Пергамон, 2 в. пр. Хр. Берлински Пергамонски музей. Фрагмент от релеф – Кибела, яздеща лъв

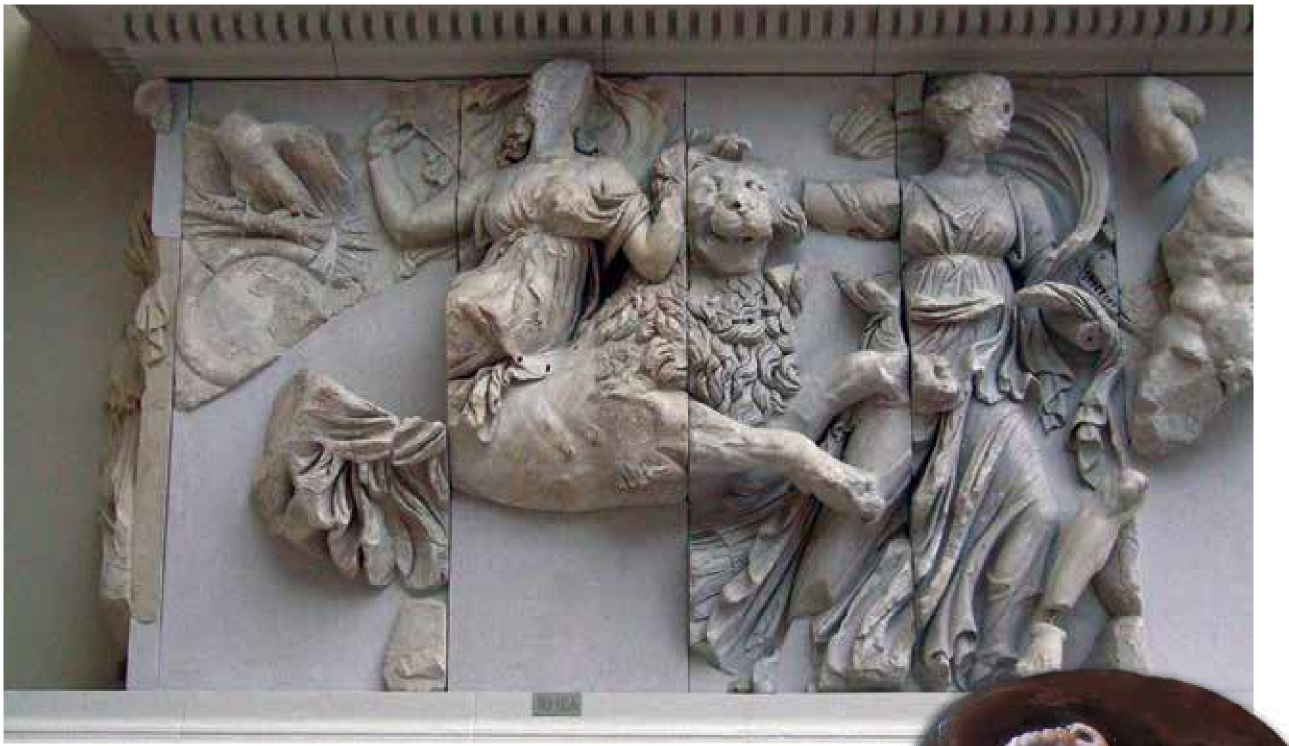

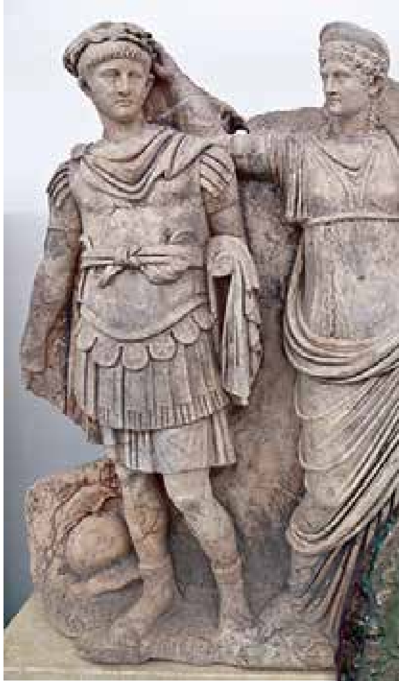

Ил. 44. Император Нерон коронясан от майка си Агрипина. Статуята е изработена преди 59 г., когато Нерон екзекутира майка си.

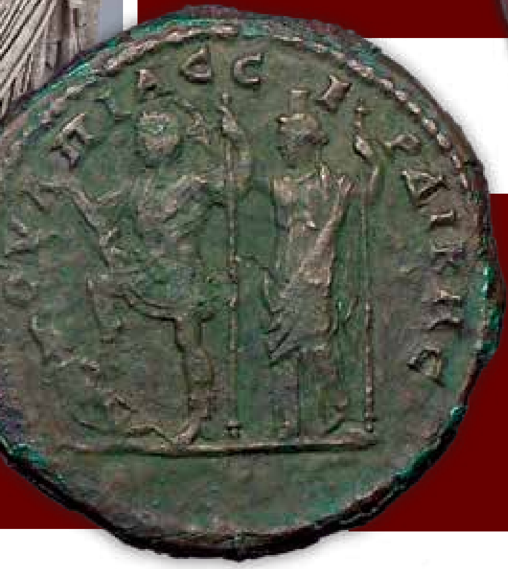

Ил. 44а. Император Каракала коронясван от Тюхе-Фортуна на Сердика, сердикийска монета от 211 г. Акцентът вече е изцяло върху божествения произход на властта, а не на владетелската фамилия.

Ил. 44б. Император Константин, коронясан от Тюхе на Константинопол, римска камея от сардоникс, 4 в., сега в Музей Ермитаж, Санкт Петербург, Русия.

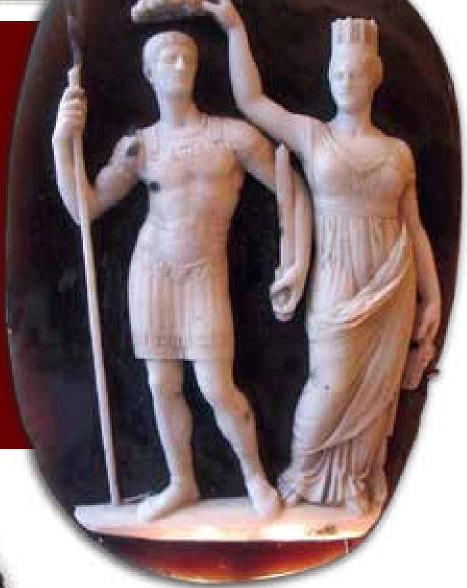

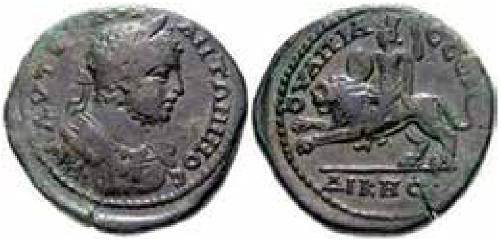

Ил. 43. Сердикийска монетна емисия на император Каракала. На реверса – богинята Кибела, яздеща лъв.

При оценяване на имперското отношение към двата тясно преплетени култа към Тюхе (на латински – Фортуна) и Кибела трябва да се има предвид следното: култът към Тюхе е бил не само много популярен, в т.ч. и в Сердикийска област. Той е бил също – ако може така да се каже – много „цивилизован“. На практика това е един култ, развил се особено в епохата на елинизма в противовес на елинската (и изобщо на архаичната) митологична концепция за сляпата случайност (Τύχη на гръцки и Fatum на латински), или „орисията“, неотвратимо предначертаното да се случи[70]. Тюхе/Фортуна[71] е богиня на щастливата случайност, на успеха, а оттам се асоциира с централната власт и неизменния във всяка пропаганда просперитет, който тя осигурява. Култът към Кибела[72] е бил вероятно още по-разпространен, но същевременно е бил съвършено „неопитомен“ и „нецивилизован“. Всъщност такива са били всички религии, в чийто център стои идеята за човешкото просветление, изкупление и крайно спасение[73] (включително и ранното християнство). Мистериите на Кибела обаче, освен че са били свързани с посвещения и тайни ритуали – действия, които винаги са будели съмнение във властта, – са се характеризирали с оргиастични тържества. Последните, покрай всички типични особености на оргиастичните чествания, са имали своя „запазена марка“, за която можем да се досетим

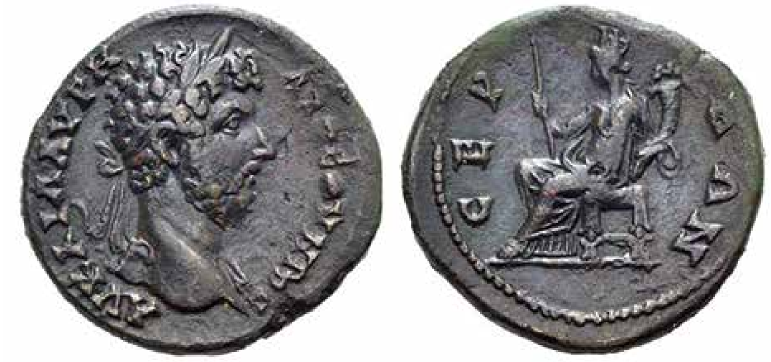

Ил. 45. Сердикийска монета на император Луций Вер (161-169), носеща образа на Тюхе-Кибела на трон още преди да бъдат издигнати първите градски стени при императорите Марк Аврелий и Луций Комод (177-180 г.).

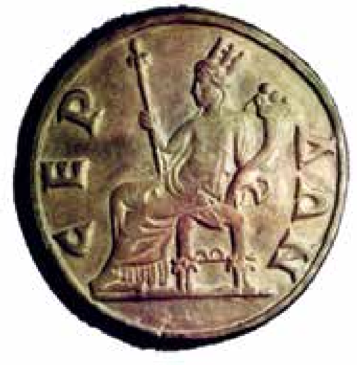

Ил. 45а. Най-популярната днес сердикийска монета с Тюхе-Кибела, датирана през 2 в.

от изобразяваните тимпани – вдиган е бил неистов шум. Неистовият шум, необузданите танци, песни и всичко, свързано с церемониите и оргиастичните тържества, както и необходимостта от извършване на тайни обреди изисква подобен храм на Кибела да е далеч от града. Едва ли е нужно да се споменава, че ритуалната тавроболия, препускащите маскирани ездачи (вж. Ил. 41) и екзалтираните самоскопяващи се жреци на Кибела също не са били желана гледка по градските улици. Факт е, че едни далеч „по-кротки“ мистерии – тези на Деметра и Персефона – са извършвани по традиция на 20 км от Атина, в свещената Елевзина.

В частност римската власт е била понякога направо патологично подозрителна към някои мистерии. Достатъчно е да припомним Великото гонение над християните (303-311 г.) или предхождалото го кърваво изкореняване на Дионисиевите мистерии през 186 г. пр. Хр., струвало живота на около 7000 римляни[74]. Империята не е била по-малко подозрителна от Републиката, но по необходимост е била по-толерантна към мистериалните култове, дълбоко вкоренени в традициите на провинциалното население както на Изток, в Мала Азия и Египет, така и на Запад, на Балканите и в келтските земи. Компромисното решение е било мистериалните практики да не се извършват в чертите на градската територия, където е седалището на римските институции. Ето защо не трябва да се учудваме, че в Сердика е запазен надпис (билингва, на гръцки и латински език), който свидетелства за изграждането на голям храм на Кибела, но такъв на територията на града няма. Въпросният надпис не само поименно изброява участниците в Мистериите на Кибела, а и датира доста точно издигането на храма на Кибела в Скретиска – по времето на император Адриан (117-138 г., Ил. 46). Предвид някои от най-забележителните монументи, създадени при този император (който впрочем е бил страстен любител архитект) – Адриановата вила (дворец) в Тиволи и Адриановия мавзолей в Рим (дн. Кулата Сант Анджело), както архитектурните особености, така и мащабите на храма в Скретиска намират своето логично обяснение. Фактът, че храмът е бил свързван с Адриан, е особено важен, понеже делата на Адриан са били тясно свързвани с тези на предшественика му Траян и на практика двамата са били един вид културни герои-близнаци в областите, особено силно белязани от активната им урбанистична и строителна дейност. (Ил. 47) Двамата императори са свързвани с „най-златното време“ от епохата, наричана днес „Златен век на Антонините“, а в Античността – управлението на петимата добри императори: Нерва, Траян, Адриан, Антонин Пий и Марк Аврелий (96-180 г.). Това обяснява защо техните монументи не само че няма да бъдат разрушавани (подобно на Domus Aurea, гигантският дворец, построен от Нерон след пожара в Рим и просъществувал няколко години след убийството на императора), а ще бъдат ако не благоустроявани и разширявани, най-малкото много добре поддържани.

Ил. 46. Публий Елий Траян Адриан, 117-138 г., бюст в Капитолийския музей, Рим.

Посочените по-горе достатъчно много и повече или по-малко запазени монументи с архитектура, сходна на храма в Скретиска, позволяват да се направят хипотези относно неговия външен вид. В същата насока помощ оказват и съхранените римски фрески в Помпей, където художниците, изглежда, са считали тъкмо храмовете толоси за най-достойни да бъдат изобразени. (Ил. 48, 48 а) Запазените до днес 16 масивни Т-образни пилона са служели за основа на кръгъл храм с внушителни размери, предвид че диаметърът му е 32 метра. Традицията при изграждане на подобни храмове е налагала около сградата да има периптер, състоящ се от четен брой колони. Обичайният за времето на Адриан и за интересуващия ни регион тип колони е коринтският тип. (Ил. 49) Според археолозите покривът вероятно не е бил масивна конструкция. Това не е оригинално решение – повечето толоси не са имали масивни покриви. (Ил. 49) В центъра на съоръжението е запазена основа на масивен пилон, за който се предполага, че е бил основа на жертвеник или постамент на паметник[75]. (Ил. 50, 50 а) За да се дадат по-конкретни предположения както за предназначението на този централен пилон, така и за онези елементи, които са индивидуализирали всеки храм – украсата и специфичните ритуали, – трябва първо да се потърси отговор на следното питане: Защо всъщност Адриан започва едно от грандиозните си строителни начинания тъкмо в Скретиска? Възможните отговори са няколко и варират от съвсем тривиални, основани на аналогия с масово известни факти, до напълно неочаквани, базирани на знания, които навремето са били достояние поне на интелектуалния елит, а днес са напълно забравени.

Разбира се, всеки отговор на въпроса – защо Адриан строи колосалния храм на Кибела в Скретиска, може да бъде само условен. Както е добре известно дори на неспециалистите, повечето от колосалните архитектурни замисли на този император трудно подлежат на чисто рационален анализ. Достатъчно е да се спомене само най-колосалният от тях – т. нар. Адрианов вал в Британия (Vallum Aelium, 122 г.). Стената, пресичаща от бряг до бряг острова и дълго време останала най-скъпият римски строеж, на практика няма логични стратегически мотиви. Племената скоти, пикти, каледони и общността на бригантите в Британия са били всичко друго, но не и войнствена напаст, от която можеш да се спасиш само като се оградиш със стена, дебела ок. 3 м, висока ок. 6 м и дълга близо 120 километра. За разлика от Перикловите или Анастасиевите стени, за които стана дума в началото, Валът на Адриан, дублиран малко по-късно в по-скромни размери (в началото – ок. 60 км) от Антониновия вал, няма военностратегическа цел. Няма, изглежда, и друга определена цел. Ето защо Валът, подобно на Пантеона в Рим – две съоръжения, превърнали се в емблеми на Империята, – са останали някак незабелязани за съвременниците им. И както строежът на Пантеона привлича вниманието едва ли не само на Дион Касий, обстоятелството, че при Адриан в Британия е строено нещо, определено като „сте-

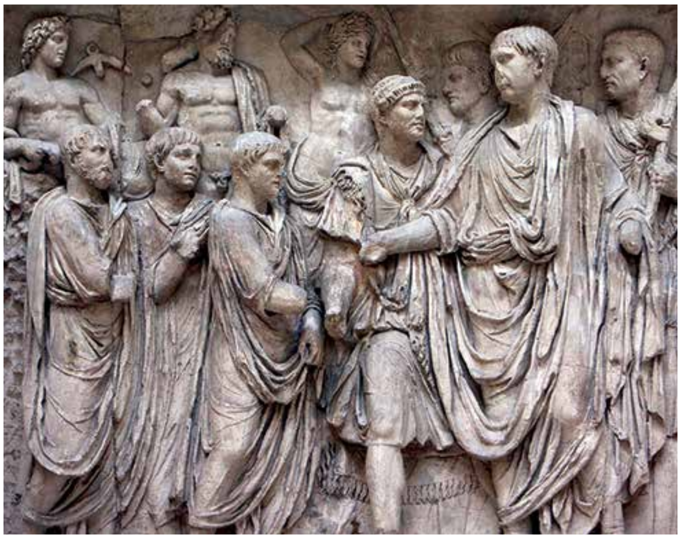

Ил. 47. Търговци поднасят благодарността си на император Траян и младия му наследник Адриан. Релеф на Траяновата арка, Беневент, 114-117 г.

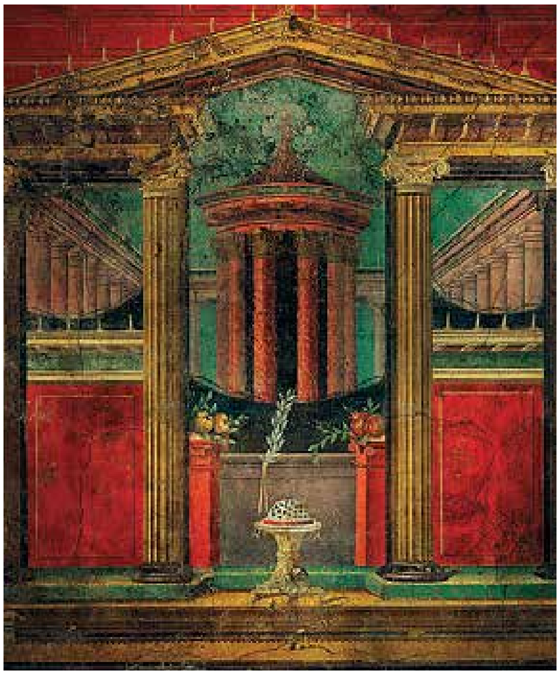

Ил. 48. Храмове толоси от две римски вили (Вилата на мистериите и Вила Ветии) в Помпей.

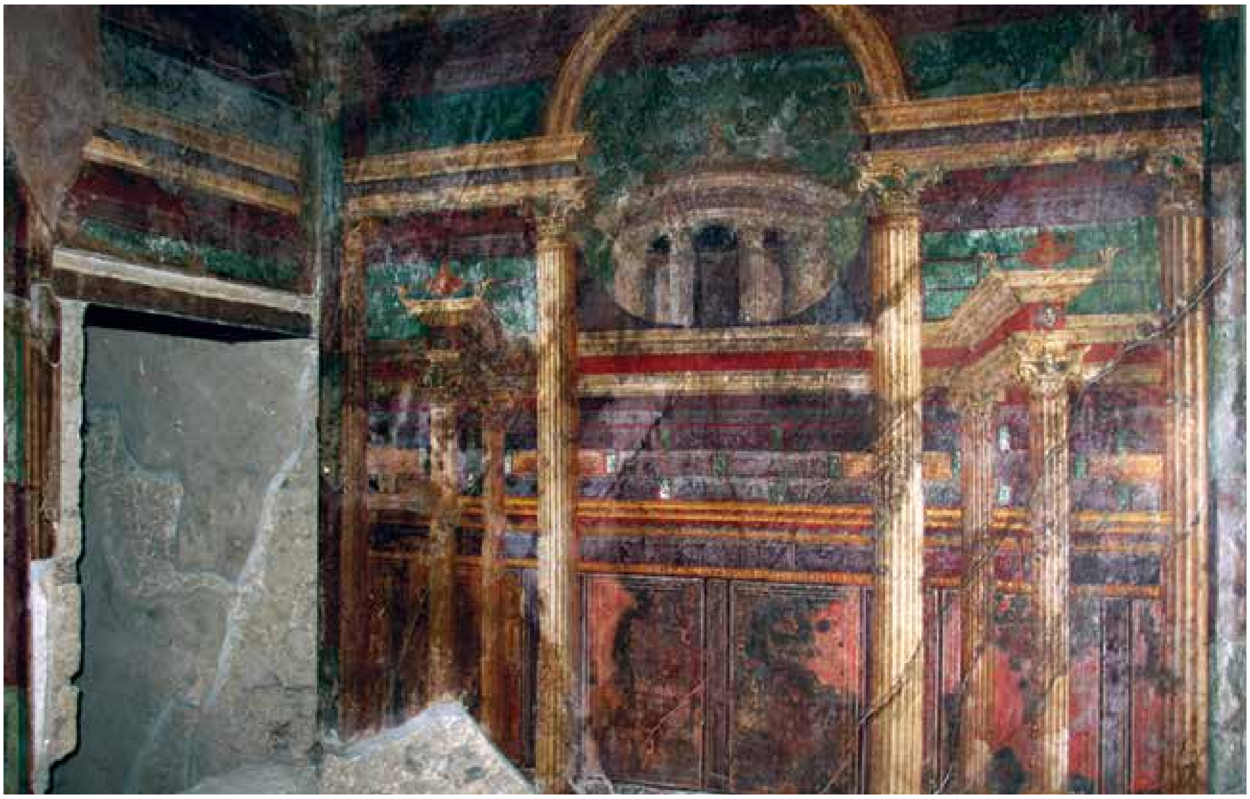

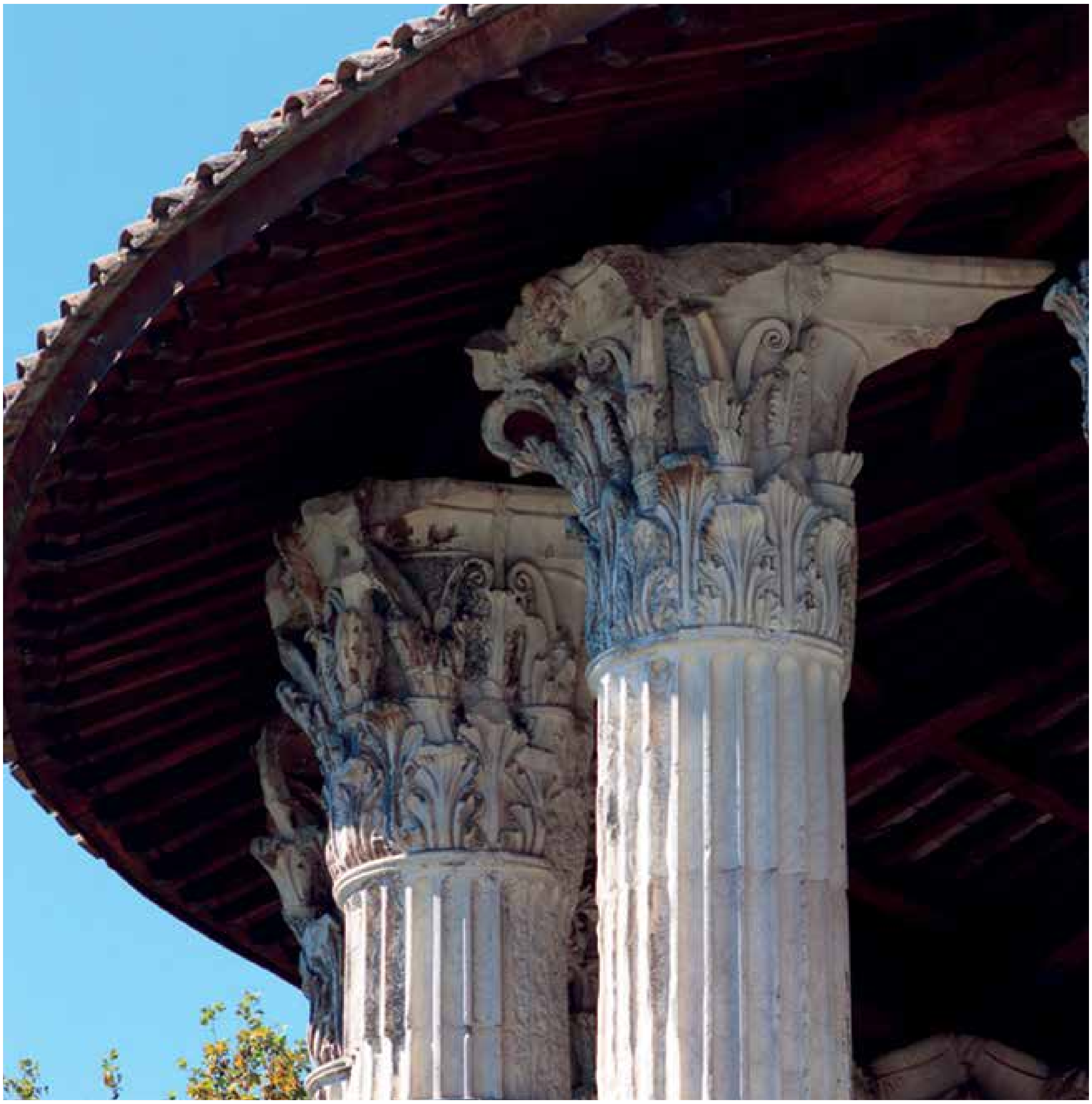

Ил. 49. Детайл от покрива на Храма на Веста (на Херкулес) в Рим.

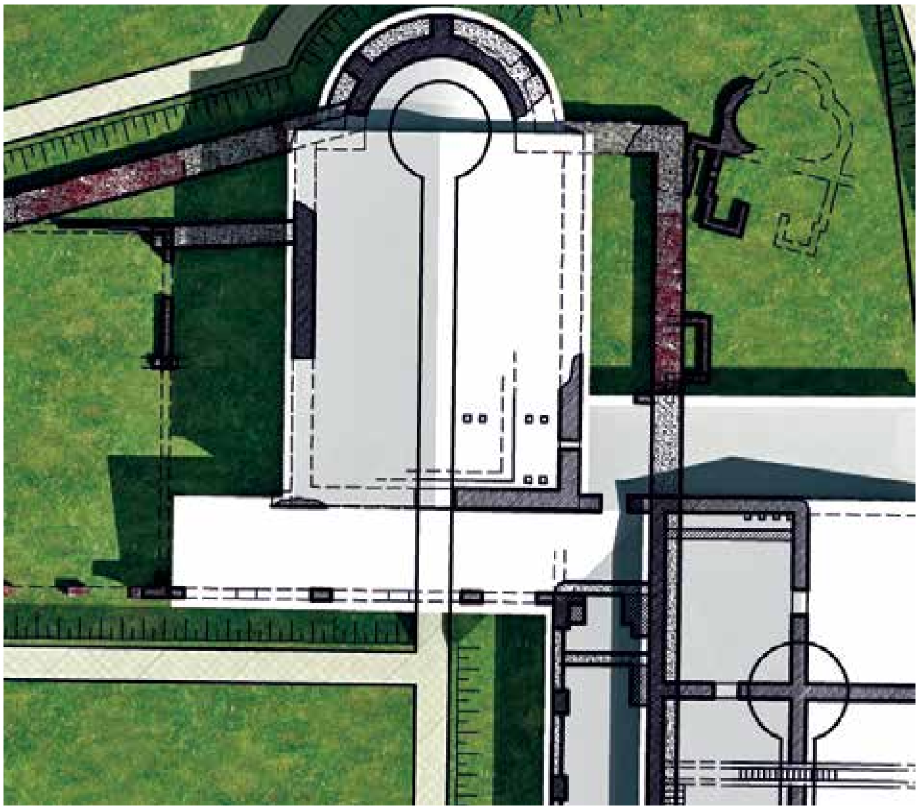

Ил. 50, 50а. Разположение и мащаб на базиликата и на Кръглия храм спрямо останалите монументи в местността Градище, Костинброд. Графична реконструкция въз основа изключително на запазения археологически материал: Орлин Давчев.

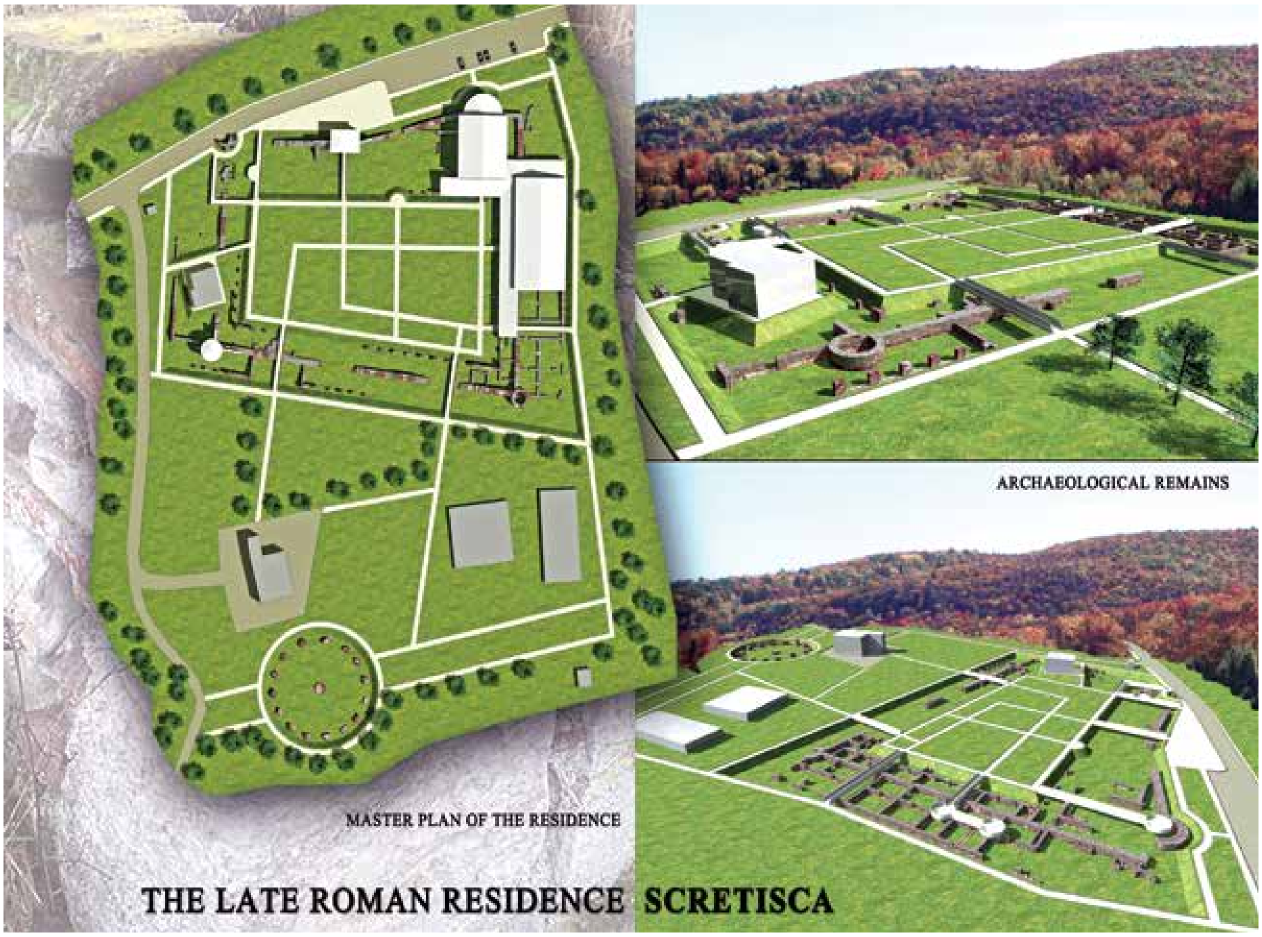
ARCHAEOLOGICAL REMAINS
MASTER PLAN OF THE RESIDENCE
THE LATE ROMAN RESIDENCE SCRETISCA

на, дълга 80 мили“, е отбелязано едва ли не само от Елий Спартиан. Елий Спартиан е във всеки случай единственият, дал обяснение защо е построен валът – „за да раздели варварите от римляните“[76]. Локалното, а вероятно и оригиналното название на съоръжението – „вал“, откъдето ще дойде името на местното население – валийци, на средновековното Валийско кралство и на съвременен Уелс, става известно на учените случайно от един местен латински надпис.

Примерът с Адриановия вал е достатъчно красноречив колко малко би трябвало да очакваме да научим подробности за другите, не така монументални и функционално неопределени строежи на императора. Факт е, че и до днес в науката обяснението защо Адриан строи прословутата Адрианова вила в Тиволи се свежда до: Тиволи е древно място за „оттегляне в пенсия“ и императорът просто следва традицията. Проблемът е, че Адриан не следва традицията, а залага една съвсем нова за Рим традиция, която в по-късни епохи ще бъде постоянно използвана и доразвивана и без която съдбата на градове като Трир, Сердика, Солун, Византион и т.н. е трудно обяснима. При император Адриан за пръв път се установява практиката управлението да се извършва не от Рим, а от място, достатъчно близо до центъра на римската власт (в случая Тиволи). По същото време се установява и традицията Рим да има не един принцепс (император), чиято власт съмнително е приличала на монархия и често наистина е била такава, а от двама колеги цезари. Точно като колеги ще управляват Адриановите „внуци по закон“ (понеже са осиновени от осиновения от Адриан Антонин Пий) – Луций Вер и Марк Аврелий, а после Марк Аврелий и сина му Луций Комод.

С наченките на бъдещата Тетрархия (власт на четиримата, от 285 г.), кодирани век по-рано в Адриановата диархия, въпросът за поне още един Рим, където да резидира вторият цезар, е добивал първостепенна важност. Това е не единственото, но едно от най-важните обяснения за грандиозната строителна програма, насочена към развитие на определени градски центрове в Империята. С това започва и апогеят на онази епоха от историята на Рим, за която Фергюс Милър донякъде афористично и провокативно, но съвсем основателно заключава: „Италия по времето на Империята няма история“[77]. Естествено става дума предимно за наративна история – в Италия не става нищо драматично и патетично, което да намери място в съвременните анали. Става дума обаче и за урбанистичната история, особено за тази на самия Рим. Рим към средата на втори век е така плътно застроен, че новите емблематични сгради и други съоръжения по необходимост се строят извън града. Паралелно да се издигат впечатляващи съоръжения извън Рим, е въпрос на имперска политика – всеки театър и амфитеатър, всеки стадион, всяка крепостна стена, всеки акведукт и баня, всеки преториум и т.н., построени в който и да било град на Империята, са били белег за реалното присъствие на Рим в този град.

Местата на най-значимите строежи все пак са били подчинени и на логика, различна от превръщането на всички римски градове в „умалени Римове“. Ако внимателно се вгледаме в биографията на Адриан, ще видим, че Тиволи определено не е избран за място на неговия дворец заради репутацията си на добро място за ваканция и пенсия. Най-малкото е известно, че Вилата в Тиволи е била всичко друго, но не и място за спокойна отмора и пенсионерски занимания[78]. Както ще стане дума, такова място е бил Дворецът на Диоклетиан в Сплит. Точно обратното – Дворецът в Тиволи е бил не само най-оживеният културен и артистичен център в Италия, с цялата произтичаща от това атмосфера на екзотичност и екстравагантност. Адриановият дворец е бил най-вече мястото, където, на трийсетина километра от Рим, императорът е пребивавал заедно с двора и министрите си и откъдето реално е управлявал в последното десетилетие на живота си.

Отново от биографията на Адриан научаваме, че някои от най-съдбоносните му постъпки – например сближаването с Траян – са били свързани не с друго, а с вслушване в предсказанията на Сибила (Hist. Aug. Hadrian, II. 8-19). За римляните от онази епоха, както впрочем и за мнозина от средновековните европейци[79], името Сибила се е свързвало изключително с известната Тибурска (Тибуринска) Сибила, а Тибур е древното етруско название на Тиволи. Славата на въпросната Тибурска Сибила се дължи на идентифицирането ѝ с онази пророчица Сибила, с която според преданието се е срещнал Август и която пророкува за раждането на Христос. Обстоятелството, че изворите са споменавали ту гръцката Сивила в Куме, ту етруската Сибила в Тибур, не повлиява върху процеса на изчистване на легендата от подробности и противоречия по пътя ѝ към превръщането в непоклатима идеологема. Проблемът е, че ако латинската традиция неизменно споменава италийски Сибили, гръцката традиция свързва името Сивила с дъщерята на цар Дардан (митичен дядо на Ил, създателя на Троя и епоним на Илирик). А единствената историческа област, съществувала под името Дардания (като не броим древното име на о-в Самотраки и протока Дарданели), се е намирала – всъщност съвсем логично – в Централните Балкани. В началото царство Дардания е било най-общо между земите на македоните и траките (4-3 в. пр. Хр.), по-късно Дардания се е включвала отчасти в земите на Сардикия, след това е била част от Аврелианова Дакия (чиято столица, както ще стане дума след малко, е Сердика) и накрая е провинция, граничеща на изток със Средиземна Дакия (със столица отново Сердика).

Кои са дарданите, и до днес е спорен въпрос – траки или трако-илири? [80] При всички положения античните автори свързват дара на Сибила – пророчеството – с една жрица на Дионис или с жреци на Патер Либер (латинското име на Дионис, буквално означаващо Бащата Освободител/Свободният). Въпросните жреци-пророци пребивавали в някакво известно тракийско светилище на племето „беси, които са

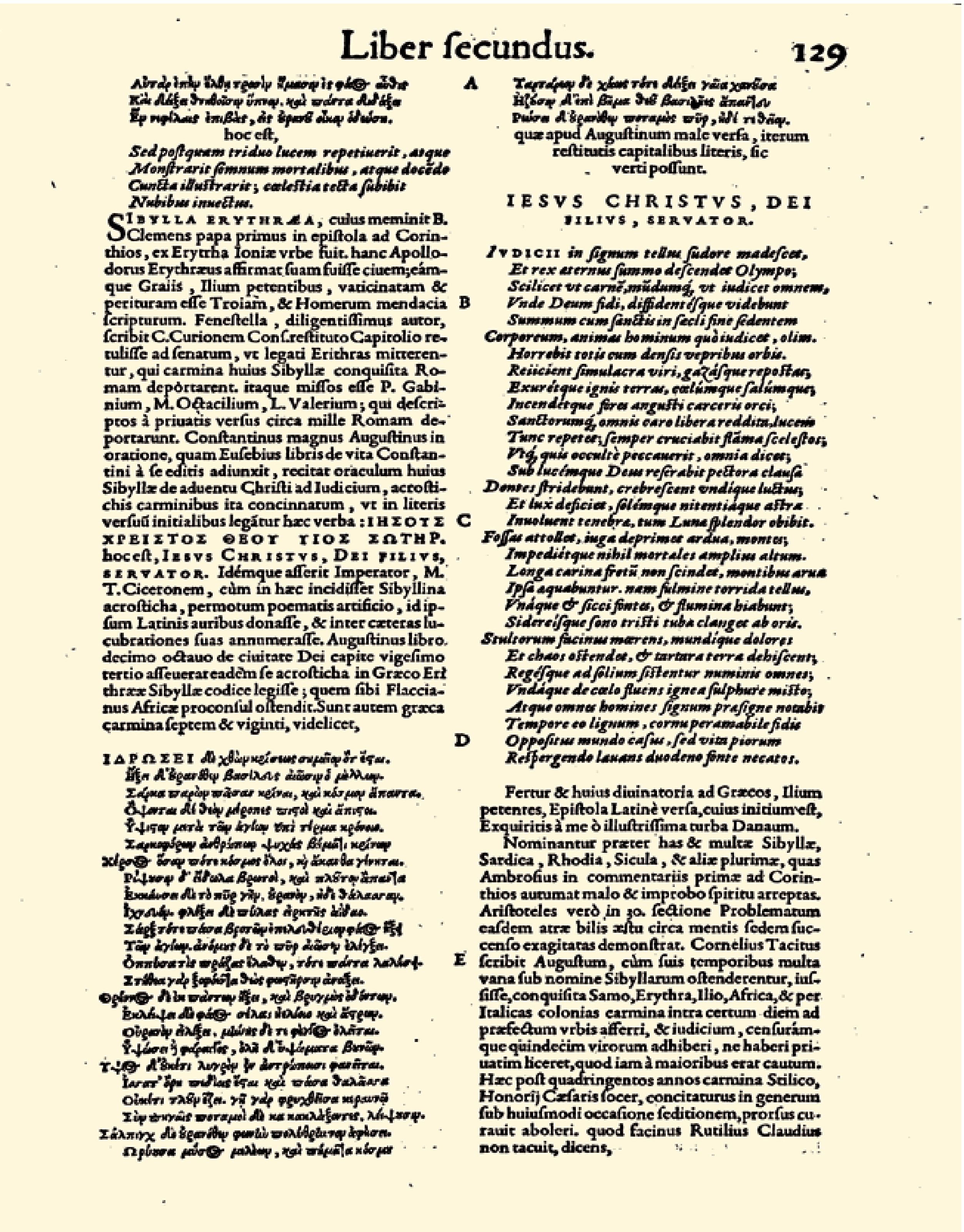

Liber ſecundus. 129

hoc eſt,

Sed poſtquam triduo lucem repetiuerit, atque
Monſtrarit ſomnum mortalibus, atque docēdo
Cuncta illuſtrarit; cœleſtia tecta ſubibit
Nubibus inuectus.

SIBYLLA ERYTHRÆA, cuius meminit B. Clemens papa primus in epiſtola ad Corinthios, ex Erytrha Ioniæ vrbe fuit. hanc Apollodorus Erythræus affirmat ſuam fuiſſe ciuem; eámque Graiis, Ilium petentibus, vaticinatam & perituram eſſe Troiam, & Homerum mendacia ſcripturum. Feneſtella, diligentiſſimus autor, ſcribit C. Curionem Conſ. reſtituto Capitolio retuliſſe ad ſenatum, vt legati Erithras mitterentur, qui carmina huius Sibyllæ conquiſita Romam depòrtarent. itaque miſſos eſſe P. Gabinium, M. Octacilium, L. Valerium; qui deſcriptos à priuatis verſus circa mille Romam deportarunt. Conſtantinus magnus Auguſtinus in oratione, quam Euſebius libris de vita Conſtantini à ſe editis adiunxit, recitat oraculum huius Sibyllæ de aduentu Chriſti ad Iudicium, acroſtichis carminibus ita concinnatum, vt in literis verſuū initialibus legātur hæc verba: ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΕΙΣΤΟΣ ΘΕΟΥ ΥΙΟΣ ΣΩΤΗΡ. hoc eſt, IESVS CHRISTVS, DEI FILIVS, SERVATOR. Idémque aſſerit Imperator, M. T. Ciceronem, cùm in hæc incidiſſet Sibyllina acroſticha, permotum poematis artificio, id ipſum Latinis auribus donaſſe, & inter cæteras lucubrationes ſuas annumeraſſe. Auguſtinus libro decimo octauo de ciuitate Dei capite vigeſimo tertio aſſeuerat eadēm ſe acroſticha in Græco Erythrææ Sibyllæ codice legiſſe; quem ſibi Flaccianus Africæ proconſul oſtendit. Sunt autem græca carmina ſeptem & viginti, videlicet,

quæ apud Auguſtinum male verſa, iterum reſtitutis capitalibus literis, ſic verti poſſunt.

IESVS CHRISTVS, DEI FILIVS, SERVATOR.

IVDICII in ſignum tellus ſudore madeſcet,
Et rex æternus ſummo deſcendet Olympo;
Scilicet vt carnē, mūdumq́, vt iudicet omnem,
B *Vnde Deum fidi, diffidentéſque videbunt*
Summum cum ſanctis in ſecli fine ſedentem
Corporeum, animas hominum quò iudicet, olim.
Horrebit totis cum denſis vepribus orbis.
Reiicient ſimulacra viri, gazáſque repoſtas;
Exurétque ignis terras, cœlúmque ſalúmque;
Incendétque fores anguſti carceris orci;
Sanctorumq́, omnis caro libera reddita, lucem
Tunc repetet; ſemper cruciabit flāma ſceleſtos;
Vtq́, quis occultè peccauerit, omnia dicet;
Sub lucémque Deus reſerabit pectora clauſa
Dentes ſtridebunt, crebreſcent vndique luctus;
Et lux deficiet, ſolémque nitentiáque aſtra
C *Inuoluent tenebræ, tum Lunæ ſplendor obibit.*
Foſſas attollet, iuga deprimet ardua, montes;
Impediétque nihil mortales amplius altum.
Longa carina fretū non ſcindet, montibus arua
Ipſa æquabuntur. nam fulmine torrida tellus,
Vndáque & ſicci fontes, & flumina hiabunt;
Sidereiſque ſono triſti tuba clanget ab oris.
Stultorum facinus mærens, mundique dolores
Et chaos oſtendet, & tartara terra dehiſcent;
Regéſque ad ſolium ſiſtentur numinis omnes;
Vndáque de cœlo fluens ignea ſulphure miſto;
Atque omnes homines ſignum præſigne notabit
Tempore eo lignum, cornu peramabile fidis
D *Oppoſitus mundo caſus, ſed vita piorum*
Reſpergendo lauans duodeno fonte necatos.

Fertur & huius diuinatoria ad Græcos, Ilium petentes, Epiſtola Latinè verſa, cuius initium eſt, Exquiritis à me ò illuſtriſſima turba Danaum.

Nominantur præter has & multæ Sibyllæ, Sardica, Rhodia, Sicula, & aliæ plurimæ, quas Ambroſius in commentariis primæ ad Corinthios autumat malo & improbo ſpiritu arreptas. Ariſtoteles verò in 30. ſectione Problematum eaſdem atræ bilis æſtu circa mentis ſedem ſuccenſo exagitatas demonſtrat. Cornelius Tacitus ſcribit Auguſtum, cùm ſuis temporibus multa vana ſub nomine Sibyllarum oſtenderentur, iuſſiſſe, conquiſita Samo, Erythra, Ilio, Africa, & per Italicas colonias carmina intra certum diem ad præfectum vrbis afferri, & iudicium, cenſurámque quindecim virorum adhiberi, ne haberi priuatim liceret, quod iam à maioribus erat cautum. Hæc poſt quadringentos annos carmina Stilico, Honorij Cæſaris ſocer, concitaturus in generum ſub huiuſmodi occaſione ſeditionem, prorſus curauit aboleri. quod facinus Rutilius Claudius non tacuit, dicens,

Ил. 51. Bibliotheca sancta a F. Sixto Senensi ex praecipuis catholicae ecclesiae autoribus collecta [et] in octo libros digesta, sumptibus Philippi Tinghi, 1575, p. 129. Същият текст се повтаря почти или напълно буквално в подобни издания до 19 в.

свещениците от тракийския народ сатри“ и населяват „отдалечените области на Тракия“. Точно с тези тракийски жреци, извършващи „варварски“, но явно ефективни ритуали, се консултирали първо бащата на Александър Македонски (Херодот, *История*, VII, 111[81]), а после и бащата на Октавиан Август (Светоний, *Дванадесетте цезари*, Август, 94.3[82]), за да научат великата съдба, предопределена на синовете им.

Къде са живели въпросните сатри, които, както се спомена, никак не е изключено да са епоним на Сартика (Сардика), и къде е било легендарното им светилище, вероятно никога няма да бъде уточнено. По-лесно е да се каже защо според Херодот светилището е на Дионис – естествено първо, защото е тракийско, а според елините най-главният бог на траките, станал един от централните персонажи и в елинския пантеон, е Дионис[83]. На второ място трябва да се спомене един често подценяван аспект в култа към Дионис – според митологията той е сред малцината богове, разполагащи с пророческа способност[84]. Според Херодот светилището е на труднодостъпна планина, т.е. такова, каквото би си го представил един елин, виждал храмовете в Делфи. Според Светоний храмът е голям и овален, очевидно изграден на сравнително равнинен терен, както са имали традиция да строят храмовете си римляните. Херодот, който очевидно не е виждал храма, всъщност изобщо не го описва. Светоний и Макробий акцентират на кръгла форма и покрив, през който към небето излиза димът, даващ знамения след съответни жертвоприношения на олтара. За по-запознатите с римската религия е очевидно и друго: авторът подчертава, че въпросното светилище е било посветено и на Великата Богиня.[85]

В частност Светоний или е виждал коментирания варварски храм на Патер Либер, или, което е по-вероятно, описва много сходните храмове на Веста и Херкулес Освободител в Рим или на Веста и Сибила в Тиволи (вж. Ил. 25, 25 а и 26, 26 а). Конструкцията на тези храмове е много различна например от светилището в Перперикон, често идентифицирано с прочутия тракийски Дионисиев храм, но за сметка на това много прилича на коментираната конструкция на Кръглия храм в Скретиска. Възможно ли е мистериозното и очевидно известно в целия тогавашен цивилизован европейски свят прорицалище на Дионис/Патер Либер да се е намирало тук? Иначе казано, можем ли да допуснем, че изграждането на огромния храм на Кибела точно в Скретиска е свързано с предходната съдба на мястото, направила го особено атрактивно за вслушващия се в пророчествата император Адриан? Определено е възможно, най-малкото защото латинските автори поне от 4 в., подкрепяйки се с авторитета на св. Амвросий Медиолански, упорито говорят не за една Сибила, а за няколко, сред които е и Sybilla Sardica, т.е. Сардикийската Сибила. (Ил. 51, 51 а, 51 б) Предвид че по всяка вероятност Сибили са били наричани и всички жрици на Кибела (Cybele), а в мита за Дионис Кибела е ключова фигура (излекува го от лудостта му), едно адаптиране на старото местно прорицалище към новия имперски

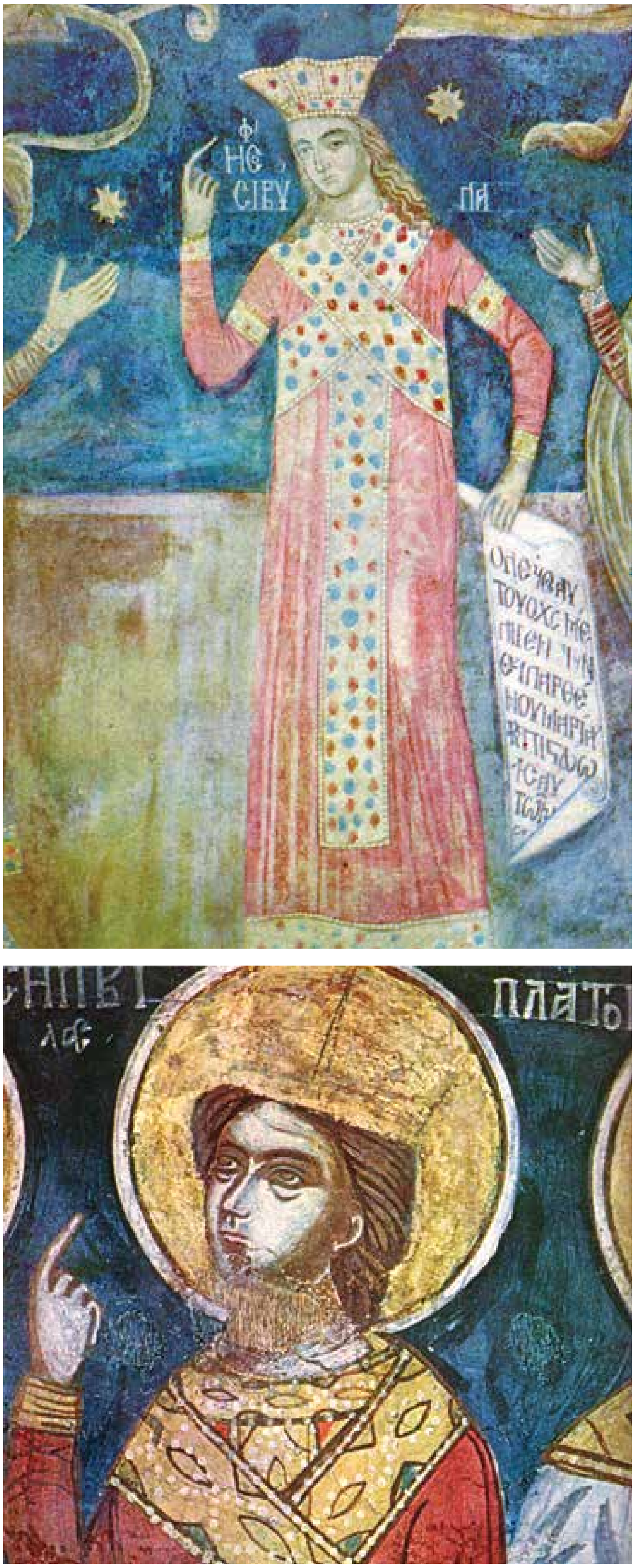

Ил. 51а, б. Изображение на Сивила в трапезарията в Бачковския манастир. Текстът на свитъка е: Неговият син Христос ще се роди от Дева Мария, и аз вярвам в него. Изображение на Сивила в църквата „Рождество Христово“, Арбанаси.

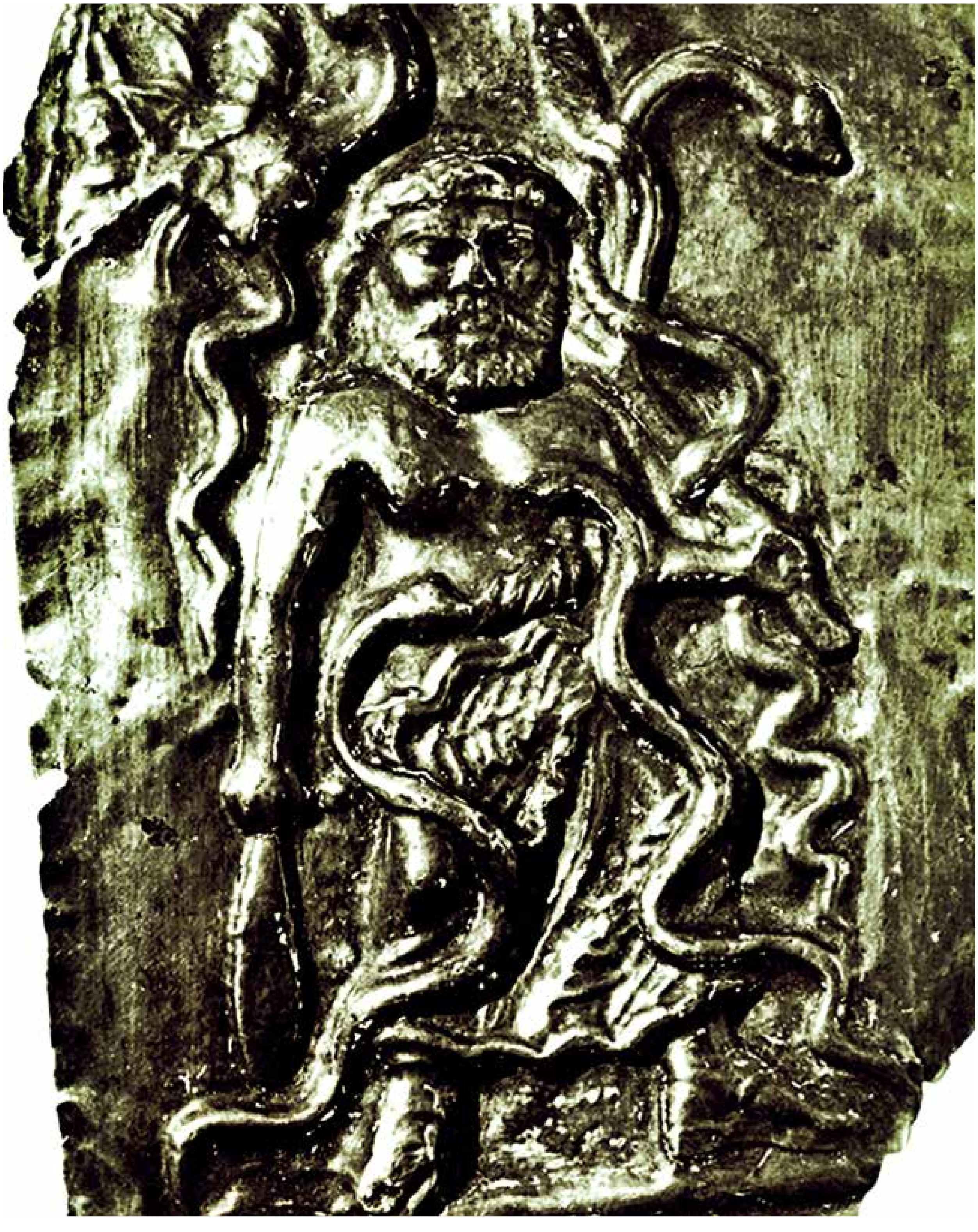

Ил. 51б. Сребърна оброчна плочка на Сабазий от Белинташ, сега в Националния археологически музей в София.

храм, с мащаби, отговарящи на репутацията му, е повече от логично.

Тук задължително трябва отново да припомним подчертаното в началото: фактът, че една традиция се основава на определени разкази и образи, не означава, че събитията са се развили точно така и дори изобщо, че такива събития (например спорът между Атина и Посейдон за името на града в Атика) някога са се случили. Сведено до конкретния интересуващ ни случай, казаното трябва да се разбира в следния смисъл: историческите лица Филип Македонски и Октавиан (старши) е напълно възможно никога да не са били чували както за Скретиска и тамошния храм с прорицалище, така и за някакво митично светилище на сатрите. Идеологическите образи на бащите на великите владетели обаче определено е трябвало да „знаят“ точно къде могат с най-голяма точност да научат за божествената предопределеност на синовете си. Едва ли можем да се съмняваме, че въпросното „точно място за получаване на откровение и уверение свише“ е било различно за различните епохи и различните цивилизации. За римския свят около времето на император Адриан, изглежда, като такова „точно място“ се утвърждава Кръглият храм на Великата Богиня (и Дионис – Бащата Освободител).[86] Аргументите за подобна идентификация са, от една страна, чисто материални и съвременни: това са цитираните археологически и епиграфски данни за изграждането и функционирането на сердикийския храм на Кибела при Адриан, към които тук може да се добави и едно свидетелство за силен индивидуален пиетет към местното светилище на Дионис с неговия тракийски епитет Сабазий. (Ил. 51б) През 1937 г. в Костинброд при моста на р. Блато е открита масивна плоча с дълъг посветителски надпис „на добре слушащия бог Сабазий“ от името на „Публий Елий Юлий, преторианец в гвардията на Марк Аврелий Антонин Север (т.е. на Каракала, 198-217)[87]. В заключение на прегледа на археологическите и наративните извори едва ли ще е излишно също да се припомни следното: знаменитият тракийски храм с прорицалище на Дионис-Сабазий вече е бил убедително локализиран в Софийска област както от изтъкнати историци траколози, така и от не по-малко изтъкнати православни свещеници, историци на Църквата[88].

Особено силни мотиви за идентификацията на Адриановия храм на Кибела в Скретиска с предходно известно светилище, чийто авторитет наследява, предоставя последвалата съдба на района, който в рамките на няколко десетилетия, без да губи сакралната си аура, ще добие и съответната аура на политическата власт. Този процес започва още по времето на Адриан, когато с промените, настъпили в региона, към логиката на предходното културно развитие се добавя и логиката на актуалното за епохата политическо развитие: ако строежът на стени бележи границите на римския свят спрямо варварите, издигането на храмове олицетворява органична интеграция на бившите варвари в римския свят. Особено отчетливо това интегриране се демонстрира посредством сливане на локалните и имперските култове, което най-вероятно се е случило с древното светилище на Дионис-Патер Либер и римския храм на Кибела, обслужващ както местната силна вяра във Великата Богиня майка, така и имперския култ към нея. В тази връзка само може да се добави, че едва ли случайно сердикийските монети, на които се изобразява Дионис, всъщност представят точно Патер Либер – млад бог, държащ в дясната ръка фиала, от която се излива течност (вино?). В Сердика, между другото, не е известно да е имало храм на Патер Либер, а пропагандирането на култа към него е било целенасочена политика от времето на Антонините. В Западните Балкани Дионис-Патер Либер дори устойчиво започва да се изобразява като част от своеобразна „троица“, заедно със Зевс и Хера, заемайки мястото на Минерва в прочутата Капитолийска троица (Юпитер, Юнона, Минерва)[89]. Липсата на подобен храм в Сердика вероятно се обяснява по същия начин, по който и липсата на храм на Кибела – сравнително близо е имало светилище на бога, предназначено да обслужва религиозните нужди на значителен район.

Накрая трябва да се спомене и логиката на последвалата еволюция във функционирането и възприемането на идеята за великите пророци (или великата пророчица), техния храм и околностите му. Съвсем накратко, тази бъдеща еволюция преминава през запазване на идеята за сердикийската пророчица (и вдовица – алтернативен вариант на идеята за девството/целомъдрието/въздържанието), майка на царете Самуил и Аарон, отразена в „Апокрифния български летопис от 11 в.“;

Ил. 52. Една от малкото снимки на християнската пророчица Хаджи Бона Велинова, 1882-1960, която, подобно на всички пророци, не е била особено тачена в собствената си православна църква и е забравена „в собствената си страна“.

ок. 10-11 в. интерпретацията се разширява към вярата в средецките пророци, техните патрони пророците Исай и Даниил[90] и свещената планина Витоша (планина на светци и пророци); през 20 в. ситуацията се връща в изходна позиция с дейността на съвсем историческата Хаджи Бона Велинова (по-известна като баба Бона Велинова, Ил. 52)[91], на която местните предания приписват откриването – след пророческо видение – на около 80 древни църкви, манастири, оброчища и аязма. Вероятно защото пророчицата е родом от дн. гр. Елин Пелин, почти всички свети места се намират в Софийско (например Обрадовският манастир „Св. Мина“ и Урвичкият „Св. Никола Летни“), в т.ч. в Костинбродско. Според лично продиктувания от пророчицата списък (на 03.11.1954 г.), съдържащ скромните 47 свещени обекта, една пета от откритите след векове забрава древни светини са в днешната Община Костинброд: църквата „Св. Георги“ и манастирите „Св. Троица“ и „Св. Кирик“ в с. Градец, манастирите „Св. Йоан Златоуст“ и „Св. Николай Чудотворец“ в с. Опицвет[92], църквите „Св. Неделя“ и „Св. Илия“ в с. Безден, църквата „Св. Спас“ и оброчището „Св. Георги“ в с. Дръмша. Горе-долу по същото време в Костинброд се проявява друга, местна жена с подобна дарба за откриване на свети места – баба Станикя. През 1919 г. тя насочва съселяните си да изберат за място на новата (втора поред) църква, посветена на св.Никола (в Маслово). Когато изкопните работи започнали, станало ясно, че новият храм всъщност се изгражда върху руините на друг, много древен храм[93].

Бона Велинова впрочем има своите анонимни предшественички и съвременнички и в София, в лицето на „многобройните пророчици лечителки“ от църквата „Св. София“. Според мемоарите на Райна Костенцева въпросните пророчици и лечителки, подслонени в развалините на „Св. София“, продължавали да се радват на широка популярност и чудесно заплащане от доволните молители дори и в началото на 20 век[94]. В последния цитиран пример без съмнение се вплита още една характеристика на локалните вярвания – почитта към свещените лечители. Тази почит е проследима назад във времето поне до култа към Аполон Лечител, Асклепий, Хигия и другите т. нар. „здравоносни“ божества. В частност описаната от Костенцева практика – с преспиване на мястото и детайлни съвети на кого болният трябва да се помоли и къде да иде, са много сходни с процедурата в най-известния античен сакрален лечителски комплекс – този около храма на Асклепий в Епидавър (т. нар. Асклепион или Асклепиейон). В района на древна Сердика, както и в самия град култът към „здравоносните“ божества определено е бил много силен, особено предвид изобилието на минерални извори в района. Поне засега се смята, че вторият по големина в римския свят Асклепион е изграден по времето на император Антонин Пий в Пауталия, днешен Кюстендил. (Ил. 53) А Пауталия през Античността е била изключително тясно свързана със Сердика (намира се в стратегия Сардикия, после в провинция Средиземна Дакия и в диоцеза на Сердикийската митрополия).

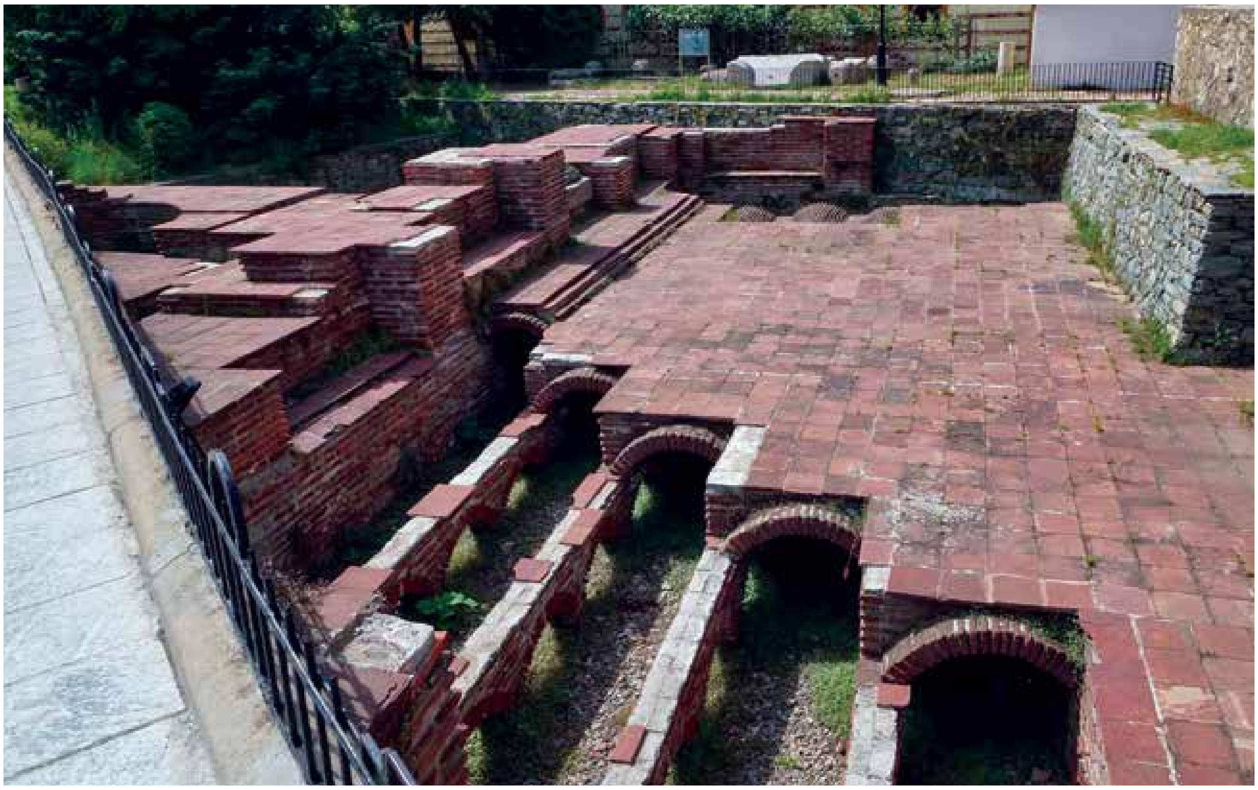

Ил. 53. Римските терми в Пауталия, съвременно състояние.

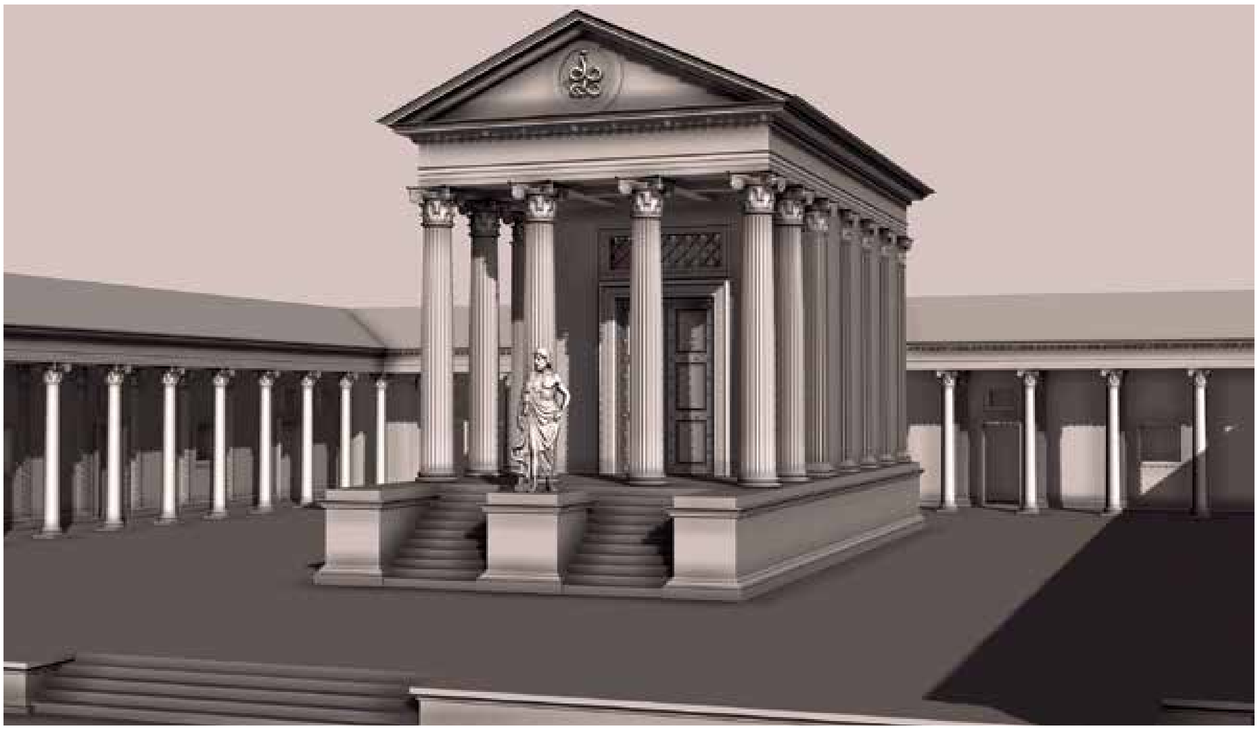

Ил. 54. Храмът на Асклепий в Сердика. 3D реконструкция А. Димитров, консултант В. Вачкова.

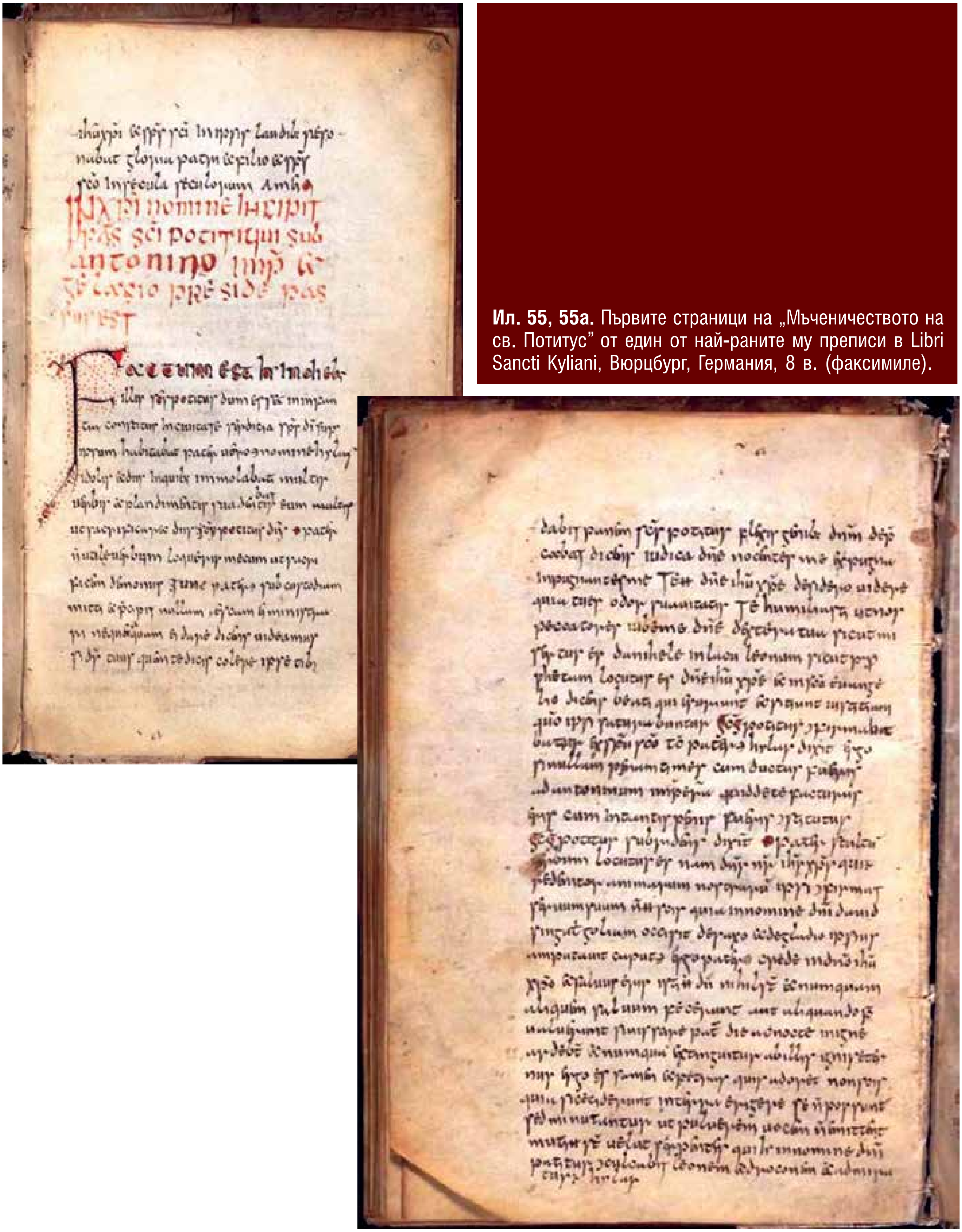

Ил. 55, 55а. Първите страници на „Мъченичеството на св. Потитус” от един от най-ранните му преписи в Libri Sancti Kyliani, Вюрцбург, Германия, 8 в. (факсимиле).

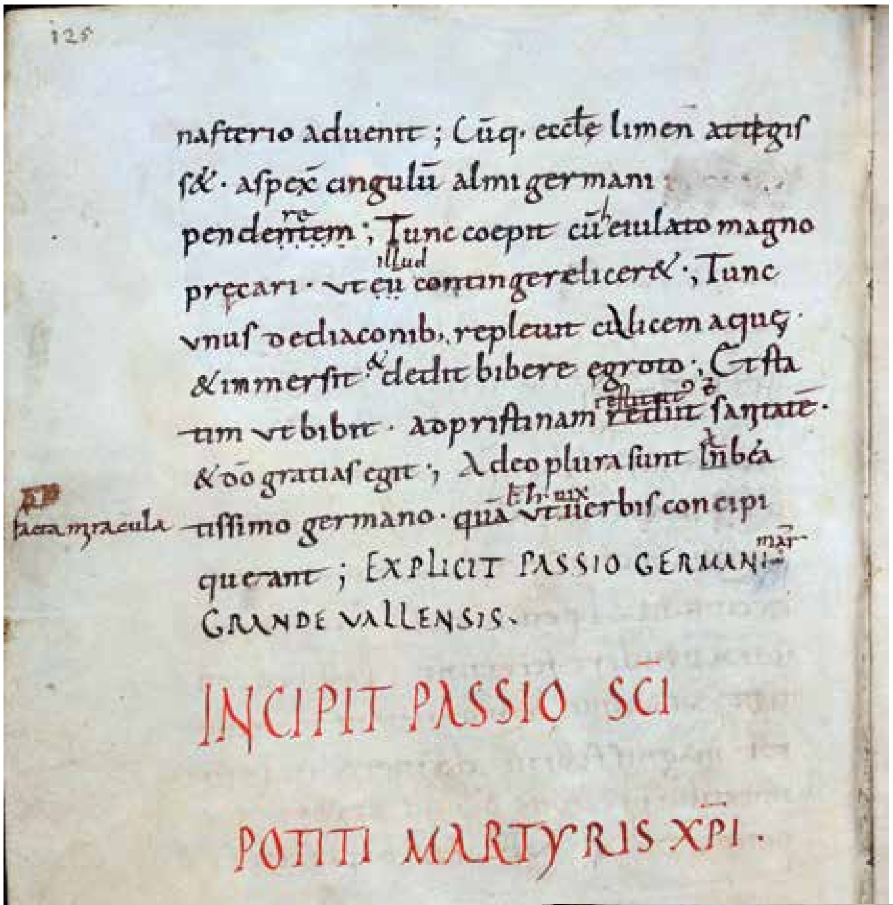

125

naſterio aduenit ; Cūq; eccłę limen attigiſ
ſet · aſpex angulū almi germani
re h
pendentem ; Tunc coepit cū eiulato magno
illud
precari · ut eū contingere liceret ; Tunc
unuſ de diaconib; repleuit calicem aquę ·
& immerſit & dedit bibere egroto ; Ceſta
reuerſus ē
-tim ut bibit · ad priſtinam ~~redit~~ ſanitatē ·
& dō gratiaſ egit ; Adeo plura ſunt inbea
Eh mix
miracula -tiſſimo germano · quā ut uerbiſ concipi
mar
queant ; EXPLICIT PASSIO GERMANI
GRANDE VALLENSIS ·

INCIPIT PASSIO SCI

POTITI MARTYRIS XPI ·

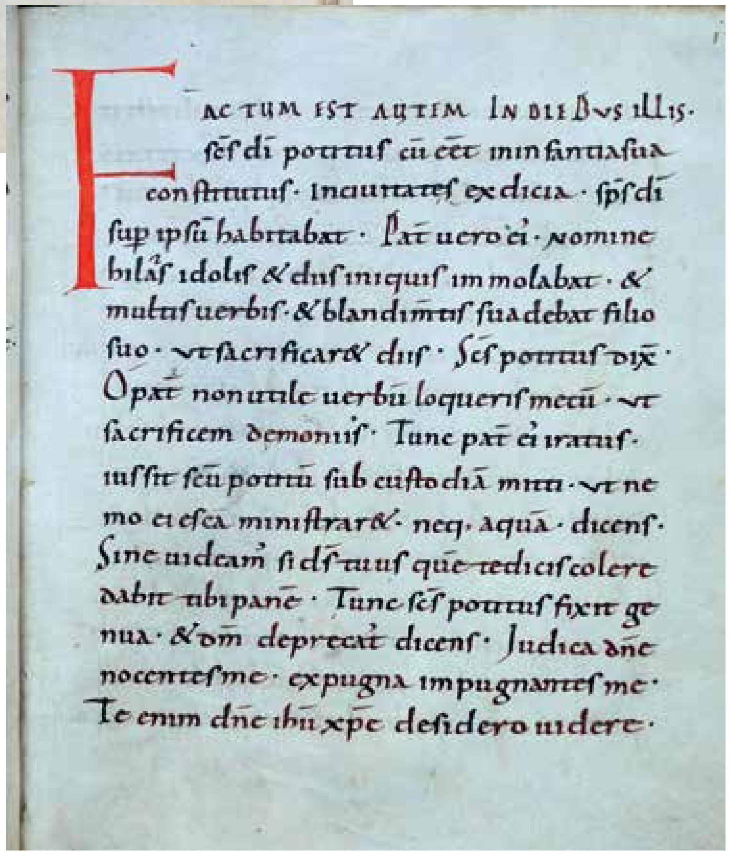

FACTUM EST AUTEM IN DIEBUS ILLIS ·
ſcſ dī potituſ cū eēt in infantia ſua
conſtitutuſ · in ciuitate ſexdicia · ſpſ dī
ſup ipſū habitabat · Pat̄ uero ei · nomine
hilaſ idoliſ & diſ iniquiſ immolabat · &
multiſ uerbiſ · & blandimtiſ ſuadebat filio
ſuo · ut ſacrificaret diiſ · Scſ potituſ dix ·
O pat̄ non utile uerbū loqueriſ mecū · ut
ſacrificem demoniiſ · Tunc pat̄ ei iratuſ ·
iuſſit ſcū potitū ſub cuſtodiā mitti · ut ne
mo ei eſca miniſtraret · neq; aquā · dicenſ ·
Sine uideam ſi dſ tuuſ quē te dicis colere
dabit tibi panē · Tunc ſcſ potituſ fixit ge
nua · & dōm deprecat̄ dicenſ · Judica dn̄e
nocenteſ me · expugna impugnanteſ me ·
Te enim dn̄e ihū xpe deſidero uidere ·

Ил. 56, 56а. Началните страници от преписа на *Животът на св. Потит* от Сенгалския манастир, 8 в. BHL 6908, 9 век.

Пауталия е не по-малко тясно свързана с района на Скретиска: немалко от запазените антични надписи в района са от името на пауталийските власти. Такъв е например надписът за изграждането на споменатото отклонение на Диагоналния път на север към Крайдунавския път, минаващо през дн. софийски квартал Волуяк и костинбродското село Голяновци[95]. Според епиграфските данни и в самата Скретиска е имало силно развит култ както към Кибела и Дионис (Сабазий), така и към Асклепий и Аполон[96], чиито храмове са се издигали в близките Сердика (Ил. 54) и Сливница[97].

В този контекст не изглежда случайно, че първият местен светец, Потитус от Сардика, е бил точно лечител с биография, вплела редица особености от локалната културна история. Според житието му, запазено в най-ранни преписи от осми и девети век (Ил. 55, 55 а, 56, 56 а), св. Потит от Сардика, около 13-14-годишно дете, бил син на богат местен езически жрец. Въпреки усилията на бащата да възпита сина си в духа на „здравата вяра и морал на предците" Потит приема християнството, повлиян от средата на многобройната локална църква; след като баща му (носещ не особено езическото име Илия) не успява да го върне във „вярата на предците", самият той е убеден от красноречието на сина си и става християнин. Св. Потит извършва с Божия помощ редица чудодейни изцелявания. Едно от благодеянията му – излекуването на любимата дъщеря на „император Антонин", последвано или съпътствано от нейното кръщение в християнската вяра, струва живота на детето лечител. Понеже никой преди Потит не успял да излекува девойката (която всъщност била обладана от демони), императорът го заподозрял в магьосничество, по каквото обвинение, освен заради отказа да се отрече от Христос, св. Потит официално бил обезглавен[98].

Ако се доверим на църковното предание, св. Потит (137/145-160) е живял във времето, в което Сердика за пръв път става място, изрично привлякло римската власт и съответно белязано със значим римски монумент – Кръглия храм на Кибела в Скретиска, издигнат, според запазения латински надпис, за „здравето и спасението на император Адриан"[99]. Ако си позволим да свържем издигането на храма (и посвещаването му „за здраве и спасение на императора") със заболяването на Адриан през 137 г., излиза, че всъщност св. Потит е роден, според някои версии на житието, точно в годината на изграждането на храма Скретиска – една символика, която обикновено изобщо не е случайна. Подобно предположение не е изключено, но трябва да се има предвид, че формулата „за здравето и спасението", колкото и конкретно и/или християнски да звучи, всъщност е стандартен израз в римските посветителски надписи от времето на Империята. За сметка на това предположението, че житието на св. Потит отразява предстоящия титаничен сблъсък между християнството и старите богове, може да се приеме безрезервно.

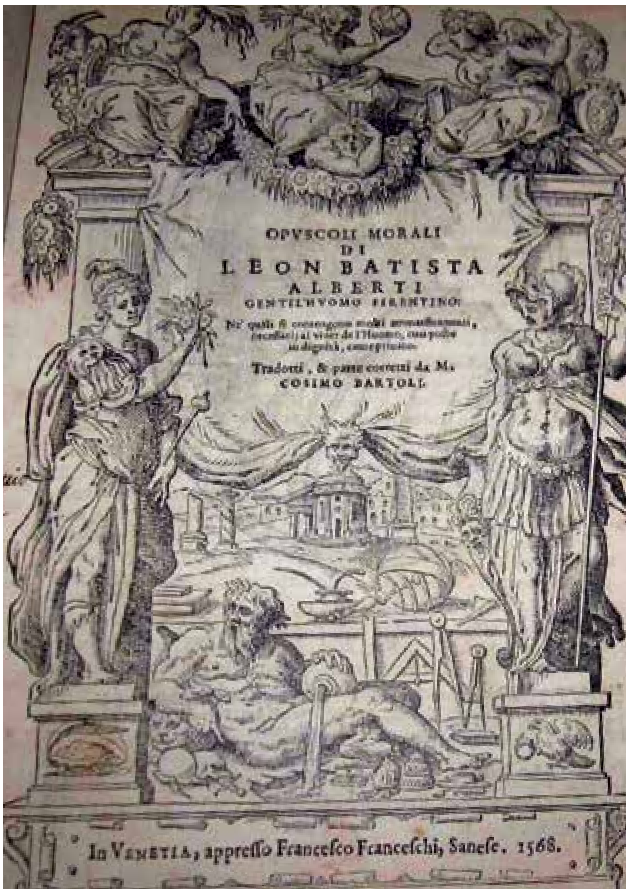

OPVSCOLI MORALI
DI
LEON BATISTA
ALBERTI
GENTILHVOMO FIRENTINO:

Tradotti, & parte corretti da M.
COSIMO BARTOLI.

In VENETIA, appreſſo Franceſco Franceſchi, Saneſe. 1568.

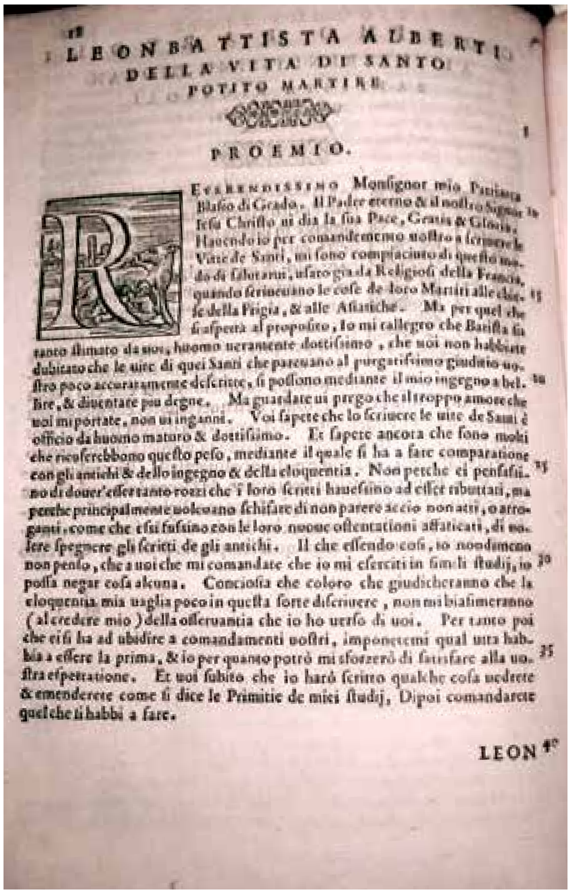

LEONBATTISTA ALBERTI
DELLA VITA DI SANTO
POTITO MARTIRE.

PROEMIO.

REVERENDISSIMO Monſignor mio Patriarca Biaſio di Grado. Il Padre eterno & il noſtro Signor Ieſu Chriſto ui dia la ſua Pace, Gratia & Gloria. Hauendo io per commandamento uoſtro a ſcriuere le Vite de Santi, mi ſono compiaciuto di queſto modo di ſalutarui, uſato già da Religioſi della Francia, quando ſcriueuano le coſe de loro Martiri alle chieſe della Frigia, & alle Aſiatiche. Ma per quel che s'aſpetta al propoſito, Io mi rallegro che Batiſta ſia tanto ſtimato da uoi, huomo ueramente dottiſſimo, che uoi non habbiate dubitato che le uite di quei Santi che pareuano al purgatiſſimo giuditio uoſtro poco accuratamente deſcritte, ſi poſſono mediante il mio ingegno abbellire, & diuentare piu degne. Ma guardate ui prego che il troppo amore che uoi mi portate, non ui inganni. Voi ſapete che lo ſcriuere le uite de Santi è officio da huomo maturo & dottiſſimo. Et ſapete ancora che ſono molti che ricuſerebbono queſto peſo, mediante il quale ſi ha a fare comparatione con gli antichi & dello ingegno & della eloquentia. Non perche ei penſaſſino di douer'eſſer tanto rozzi che i loro ſcritti haueſſino ad eſſer ributtati, ma perche principalmente uoleuano ſchifare di non parere accio non atti, o arroganti, come che eſſi fuſſino con le loro nuoue oſtentationi affaticati, di uolere ſpegnere gli ſcritti de gli antichi. Il che eſſendo coſi, io nondimeno non penſo, che a uoi che mi comandate che io mi eſerciti in ſimili ſtudij, io poſſa negar coſa alcuna. Conciosia che coloro che giudicheranno che la eloquentia mia uaglia poco in queſta ſorte di ſcriuere, non mi biaſimeranno (al credere mio) della oſſeruantia che io ho uerſo di uoi. Per tanto poi che ei ſi ha ad ubidire a comandamenti uoſtri, imponetemi qual uita habbia a eſſere la prima, & io per quanto potrò mi sforzerò di ſatisfare alla uoſtra eſpettatione. Et uoi ſubito che io harò ſcritto qualche coſa uedrete & emenderete come ſi dice le Primitie de miei ſtudij, Dipoi comandarete quel che ſi habbi a fare.

LEON

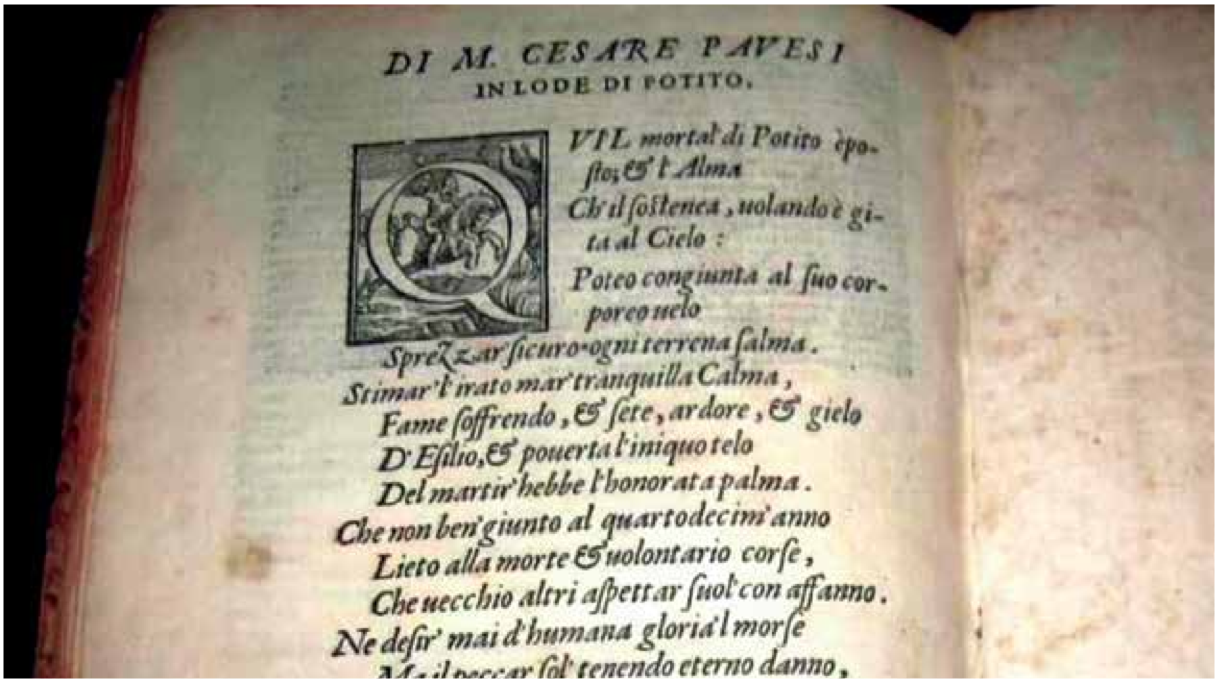

DI M. CESARE PAVESI
IN LODE DI POTITO.

QVIL mortal di Potito è poſto, & l'Alma
Ch'il ſoſtenea, uolando è gita al Cielo:
Poteo congiunta al ſuo corporeo uelo
Sprezzar ſicuro ogni terrena ſalma.
Stimar l'irato mar tranquilla Calma,
Fame ſoffrendo, & ſete, ardore, & gielo
D'Eſilio, & pouertà l'iniquo telo
Del martir hebbe l'honorata palma.
Che non ben giunto al quartodecim'anno
Lieto alla morte & uolontario corſe,
Che uecchio altri aſpettar ſuol con affanno.
Ne deſir mai d'humana gloria 'l morſe
Ma il peccar ſol tenendo eterno danno,

Ил. 57. Титулна страница на изданието на *Моралните трактати* на Леон Батиста Алберти (1568). Факсимиле. (горе ляво)
Ил. 57а. Начало на *Житието на св. Потитус* (факсимиле). (горе дясно)
Ил. 57б. *Похвала на св. Потитус* (факсимиле) (долу)

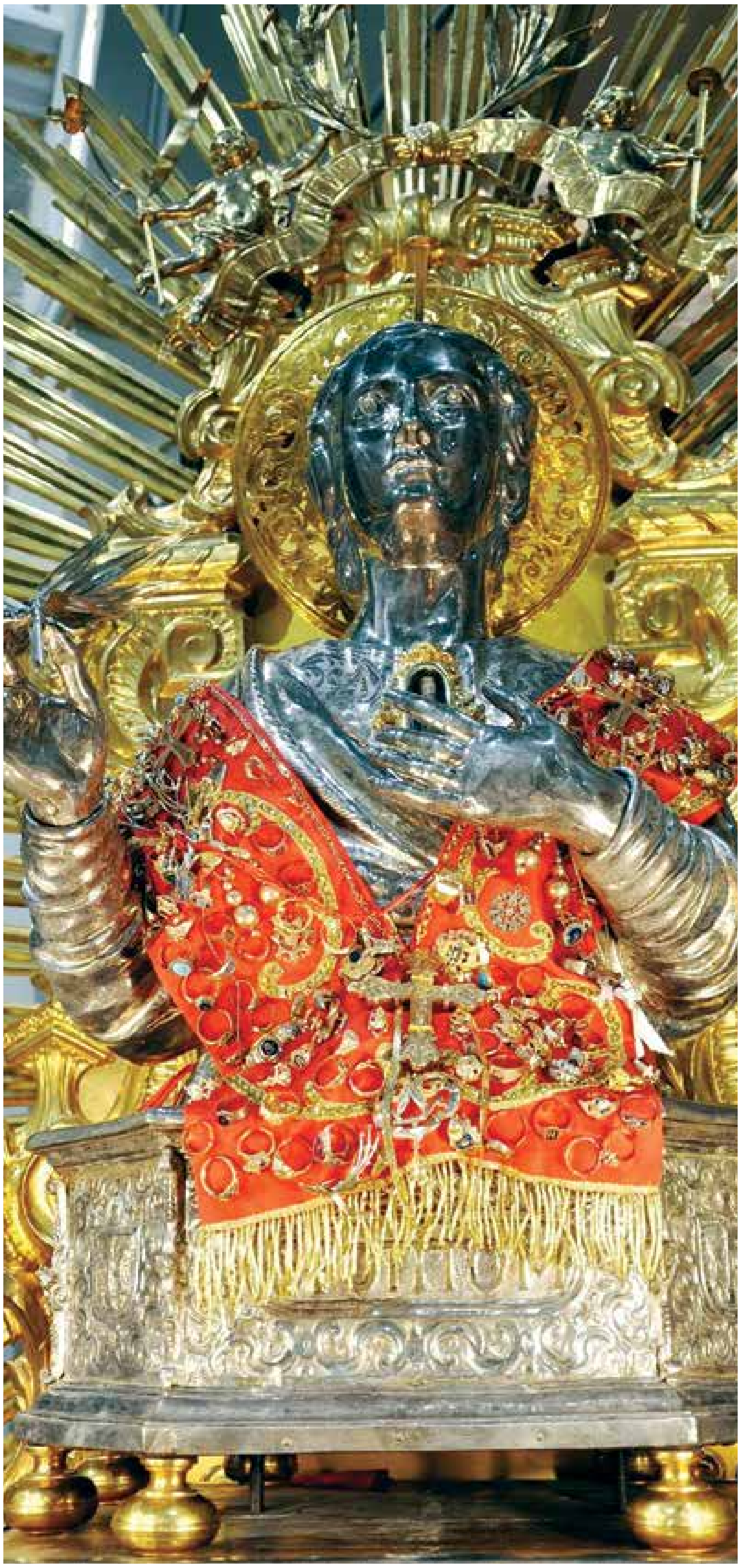

Ил. 58. Сребърна статуя на св. Потитус от църквата му в Асколи Сатриано, 17 век.

Ил. 58а. Илюминации в края на зимния празник на св. Потит (14 януари) в Асколи Сатриано.

Този титаничен сблъсък е бил толкова по-грандиозен, когато е ставало дума за процъфтяващ локален култ, свързан с мистерии, т.е. с идеи за спасението и помощта свише, алтернативни (и често звучащи много сходно) на онези, които е носело Евангелието. Точно такъв е случаят със Сердика, чийто огромен храм на Кибела в Скретиска по всяка вероятност е наследил респекта към по-древно светилище-прорицалище. Ако към изброените фактори се добави и перманентно резидиране в същото място на висшата имперска власт, резултатът е максимално силен сблъсък, какъвто въплъщава „Животът и мъченичеството на св. Потит“. Колко известен за времето си е бил този сблъсък се доказва от факта, че култът към св. Потит се разпространява в целия район от Сердика до Рим, а оттам до Сардиния, вълнува дълбоко въображението на някои от най-големите умове на Ренесанса, а в няколко италиански града св. Потитус е централен патрон и до днес. (Ил. 57, 57 а, 57 б, 58, 58 а) Междувременно редица детайли и внушения от житието на св. Потит ще преминат в житията на следващите, особено почитани в интересуващия ни регион светци – лечители, сред които са св. Пантелеймон и св. св. Козма и Дамян. За да се схване напълно смисълът на тези свещени предания, на които по друг повод ще се върнем отново, е необходимо поне повърхностно запознаване с предходните събития, превърнали Сердика от периферно селище в един от центровете на Империята, а Скретиска – от мястото на Храма в Двореца и Брода на Константин.

Веселина Вачкова

ОТ СЕРДИКА КЪМ КОНСТАНТИНОВИЯ РИМ И ОТ СКРЕТИСКА КЪМ КОСТИНБРОД

3.1. СЕРДИКИЙСКА ОБЛАСТ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ДОМИНАТА

Важното стратегическо значение на Сердика за пръв път се откроява при управлението на император Галиен (253-268). Публий Лициний Игнаций Галиен има малшанса да поеме властта в разгара на т. нар. „криза на Империята от трети век“. На изток баща му, император Валериан (253-260), е победен от персите и умира в плен. Това е знак Оденат (висш палмирски аристократ, достигнал поста на римски консул), а после и вдовицата му Зенобия да се провъзгласят за владетели на Палмирската империя (260-273). На запад Постум (германски воин, издигнал се до ранг императорски легат) е обявен от легионите в Галия, Испания и Британия за император на Галската империя (260-268/273). Така ядрото на съхранената римска власт временно се свива в рамките на Апенинския и Балканския полуостров. Най-тревожно в тези сепаратистични действия не е самото редуциране на имперските територии. Проблемът е, че и Оденат, и Зенобия, и Постум претендират не че са суверенни владетели на свои държави, а че са законни наследници на римската власт. Същата претенция имат и балканските узурпатори Ингений и Регалиан, вторият от които е считан за потомък на легендарния дакийски цар Децебал. Опитът на Ингений и Регалиан да обособят още една, четвърта Римска империя в района на Дунав (която да съперничи на останалите три – старата Италийска империя, Палмирската и Постумовата) е осуетен с победата на Галиен през 260 г. при Мурса (локализиран при дн. Осиек, Хърватска република). Скоро обаче за римски императори се обявяват Макриан Младши и Квиет, подкрепяни от баща си Макриан Старши – висш офицер с много силни позиции сред римския патрициат. В тази обстановка започва и известната за съвременниците си Сердикийска война (*Bellum Serdicense*, 258-260/261)[100]. С победата си в тази война Галиен успява окончателно да стабилизира римската власт поне в централната част на Империята – Апенинския и Балканския полуостров. Точно в разглеждания период името Сердика би могло да се преведе като „град на средяните“, понеже градът реално се е намирал в центъра на средната част на Империята. (Ил. 59, 59 а)

Междувременно през 260 г. Галиен издава рескрипт (закон), който спира активираните при императорите Деций (249-251) и Валериан гонения срещу християните. Макар днес този едикт да е забравен почти колкото Сердикийската война, според „бащата на църковната история“ – Евсевий Кесарийски, документът има генерален характер и е на практика първият Едикт на толерантността[101]. Евсевий не уточнява къде е издаден Галиеновият едикт, както няма да спомене и къде са издадени следващите подобни едикти – на Галерий (311 г.) и на Константин и Лициний (313 г.). Това създава широко поле за модерни научни спекулации по въпроса, свързващи рескрипта от 260 г. ту с Милано, ту с Египет, ту с Персия[102]. Понеже изворовата база не позволява постигане на по-голяма точност, в случая особена важност придобива едно обстоятелство: Галиеновият едикт е издаден непосредствено или преди, или след края на Сердикийската война. Освен това Макриан Старши, срещу когото воюва Галиен, е запомнен като един от инициаторите на антихристиянските

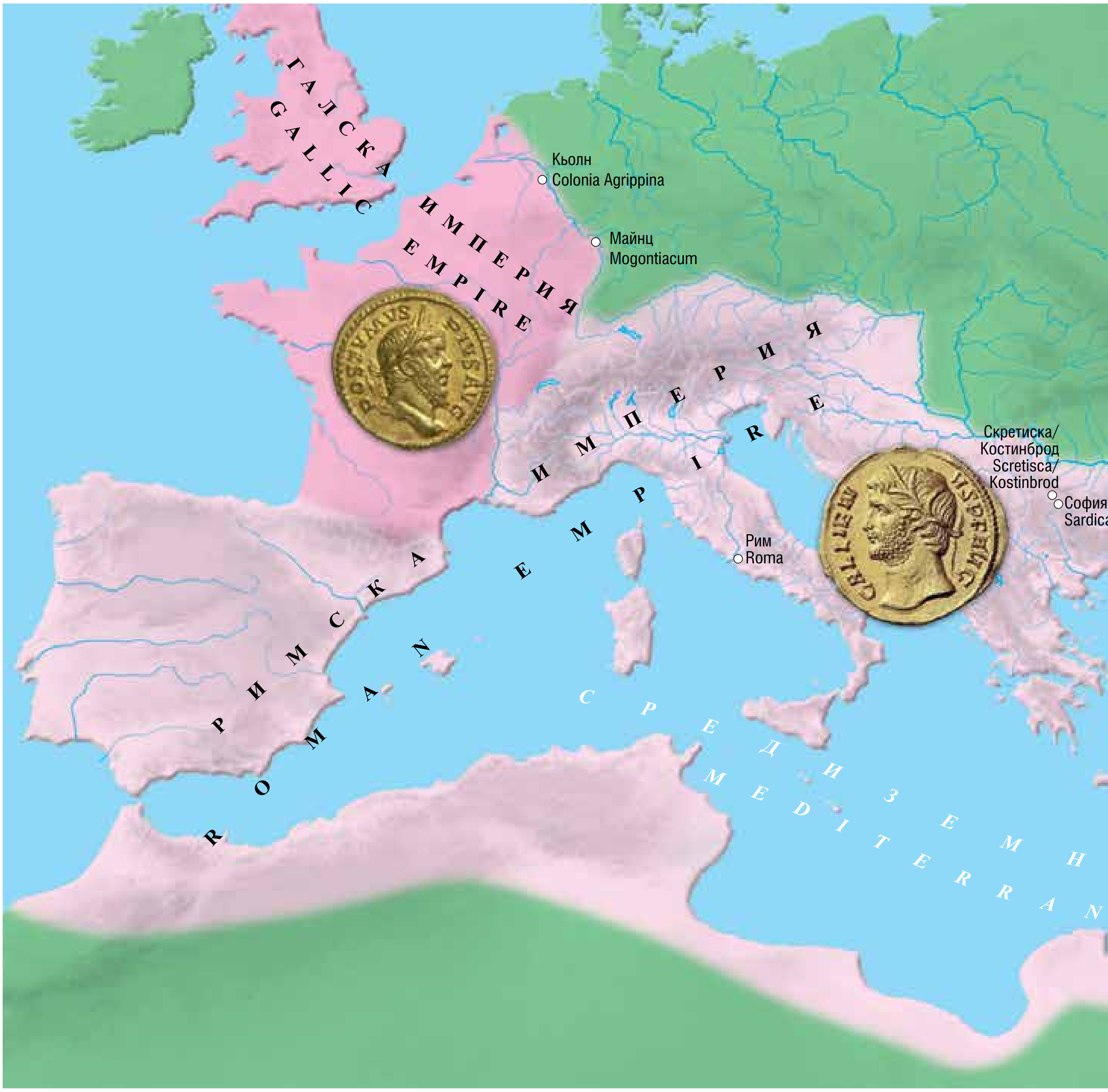
ГАЛСКА ИМПЕРИЯ
GALLIC EMPIRE
Кьолн
Colonia Agrippina
Майнц
Mogontiacum
POSTVMVS PIVS AVG
РИМСКА ИМПЕРИЯ
ROMAN EMPIRE
Скретиска/
Костинброд
Scretisca/
Kostinbrod
София
Sardic
Рим
Roma
СРЕДИЗЕМН
MEDITERRAN

Ил. 59. Карта на Римската империя около времето на Галиен.

Ил. 59а. Бюстове на император Публий Лициний Егнаций Галиен и съпругата му Корнелия Салонина, чиито статуи са се издигали в Сердика според запазени надписи на постаменти.

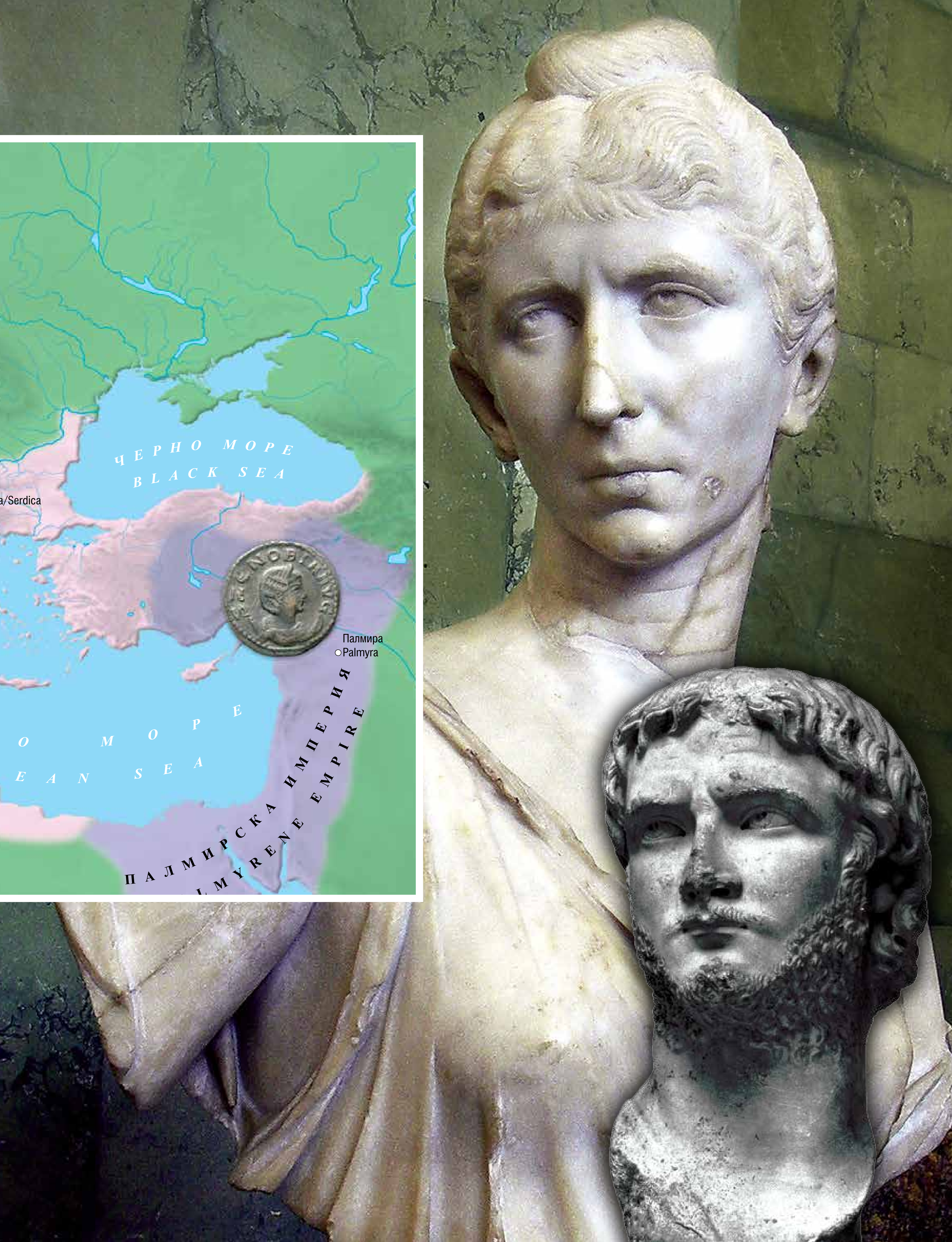
ЧЕРНО МОРЕ
BLACK SEA
a/Serdica
Палмира
Palmyra
О МОРЕ
EAN SEA
ПАЛМИРСКА ИМПЕРИЯ
LMYRENE EMPIRE

погроми в Египет по времето на Валериан. Ето защо не трябва да се отхвърля възможността появата на закона да е свързана тъкмо с балканските, а не с африканските, италийските или малоазийските събития. Със сигурност в периода 253-260/261 г. Галиен често се е намирал в района на Сердика – факт, красноречиво доказван от разнообразните емисии монети, сечени от името на императора в сердикийската монетарница,[103] и мемориалния надпис, по който се възстановяват събитията от Сердикийската война[104]. Галиен е първият римски император, който, заставен от политическия сепаратизъм, започва да обмисля сериозно преструктуриране на Империята. Това преструктуриране, в което Сердика ще има ново място, ще добие ясни контури със създаването на Домината от император Аврелиан (270-275), за когото мнозина учени предполагат, че произхожда от района на Сердика.

Вътрешното развитие на Сердика следва еволюцията ѝ на римски град. Както беше споменато, Сердика има римски градски статут от времето на император Марк Улпий Траян (98-117). Автономното ѝ градско управление оригинално съчетава елементи от демокрацията, аристокрацията и олигархията. Начело стоят колегията на архонтите, оглавена от главен архонт – епоним (на когото се кръщава годината, както например в древна Атина), градският съвет (буле), народното събрание и герузията (съветът на старейшините, напомнящ древна Спарта, в който най-авторитетен е първият герузиаст). Снабдяването на града с продоволствие е грижа на ситарха (министър на храните), отбраната му – на ерениарха (министър на мира), надзорът на административните сгради и храмовете е поверен на епимелетите и т.н.[105] Всекидневният живот в Скретиска, която до средата на шести век не е обособена като отделно селище, изцяло е зависел от функционирането на сердикийските институции. В много отношения, както ще видим, средновековната Кратискара-Костинброд продължава да бъде органична част от средновековния Средец-Триадица-София въпреки ясната административна обособеност на двете селища.

Различните религиозни култове разполагат със своя йерархия, обикновено начело с главен жрец, чието име нерядко се появява в епиграфските паметници. За нас особен интерес представляват т. нар. дендрофори, изрично споменати в един сердикийски надпис, датиран след 117 г. и поместван в епиграфските корпуси след латинския надпис на император Адриан за издигането на храм на Великата Богиня майка.[106] Дендрофорите, буквално означаващо носещите (свещеното) дърво, са специфична религиозно-професионална колегия, участваща в култа на Великата Богиня и учредена през 79 г. от император Клавдий.[107] Числеността на тези колегии варира спрямо населеното място и величината на култа. Така например почти изцяло запазената плоча с имената на дендрофорите в Никополис ад Иструм посочва 52-ма колеги. За сердикийските дендрофори може да се предположи, че са били поне няколко пъти повече, предвид коментираните мащаби на Адриановия храм на

Кибела, обясняващи впрочем и следния, иначе доста озадачаващ факт: поне според досегашните данни сердикийската колегия на дендрофорите е била единствената за целия обширен регион на Дакия, Тракия и Далмация (при положение че например само в Долна Мизия са засвидетелствани четири).[108] Друга особеност е оглавяването на тази колегия от „майката на дендрофорите“ – детайл, който за пореден път ни кара да обърнем внимание върху специфичната функция и изключителна йерархична позиция на местната главна жрица на Кибела (допринесли може би за идентифицирането ѝ от някои автори като Сардикийската Сибила).

Колегиите на дендрофорите в целия античен свят са широко специализирани в доставката и обработката на дърво – обстоятелство, което ги прави търсени доставчици и експерти-строители, осигурявайки високия им имуществен статус. Последният е твърде важен, понеже от дендрофорите се очаква да се занимават не на последно място с благотворителност. По всяка вероятност поне част от сердикийските дендрофори са пребивавали често или постоянно са живеели в Скретиска, където е най-логично да се е намирала сградата, предназначена както за техните делови срещи, така и за събиране на дарове за Великата Богиня. В същия контекст трябва да се спомене, че София може би е единственото място, където до днес може да се види – разбира се, напълно християнизиран – отглас от ритуала на дендрофорите. Става дума за ритуалното изнасяне и връщане на свещеното дърво на св. Терапонт Сердикийски от църквата „Св. Петка (Стара)“, драматизирано от свещениците всяка година на 27 май. (Ил. 60, 60 а)

Някои сердикийски колегии (в т.ч. и дендрофорите) са се ползвали с привилегии, но иначе всички държавни длъжности са били почетни, т.е. не са се заплащали; участието в управлението е било схващано като привилегия на най-авторитетните граждани, често притежаващи най-значителни средства, които да влагат в развитието на селището. След април 311 г. в числото на най-авторитетните сердикийци, разполагащи не само с всички граждански права, а и с привилегиите на служителите на римските държавни култове[109], ще се включват местните църковни йерарси. Паралелно, както свидетелстват запазените епиграфски данни, по класическа римска традиция всички решения са се вземали и всичко се е извършвало „в името на народа и градския съвет на Сердика“ (ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος Σερδων[110]).

Към това време Сердика разполага и с всички обществени сгради, отличаващи римския урбанистичен стил: крепостни стени, бани, гимназиони, административни постройки, театри, водопровод, форуми, широки до 8 метра улици, украсени с храмове и статуи. Най-късно от времето на император Антонин Пий (138-161) градът има не само първия си местен мъченик (споменатия св. Потит), а и цирк – „запазената марка“ на римската градска култура. В началото на 3 в. се появява и сердикийският амфитеатър[111], част от който е запазена до днес. (Ил. 61, 61 а) С

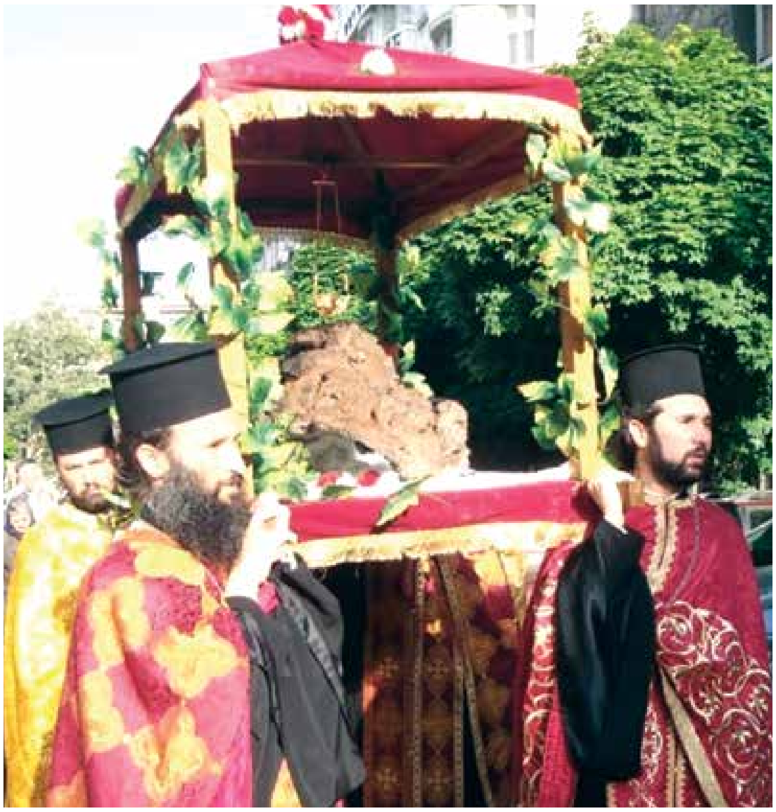

Ил. 60. Процесията на 27 май със светото дърво на св. Терапонтий от „Св. Петка” (Стара).

Ил. 60а. Процесията на дендрофорите със статуята на Атис, римски релеф, открит в Бордо, сега в Музея на Аквитания.

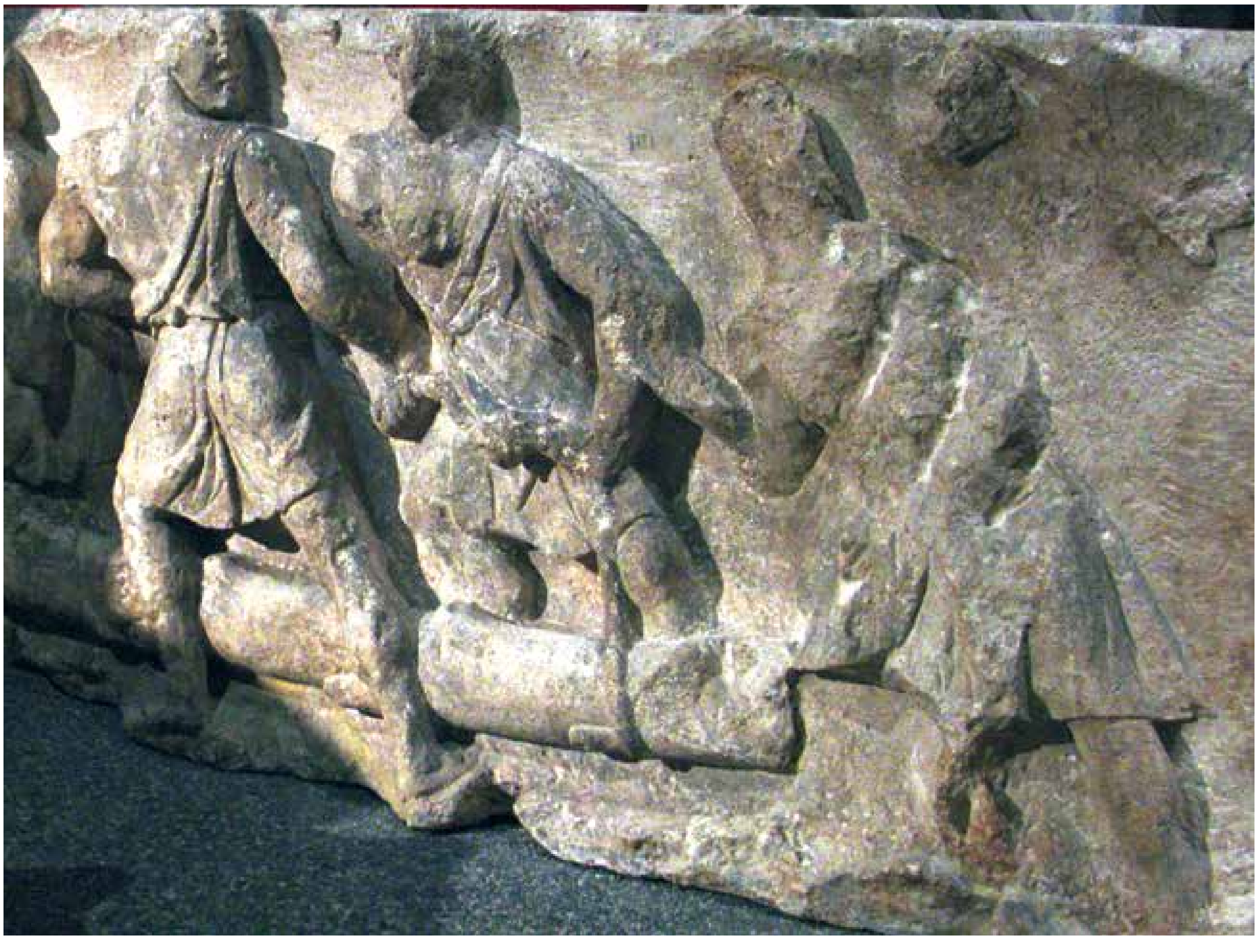

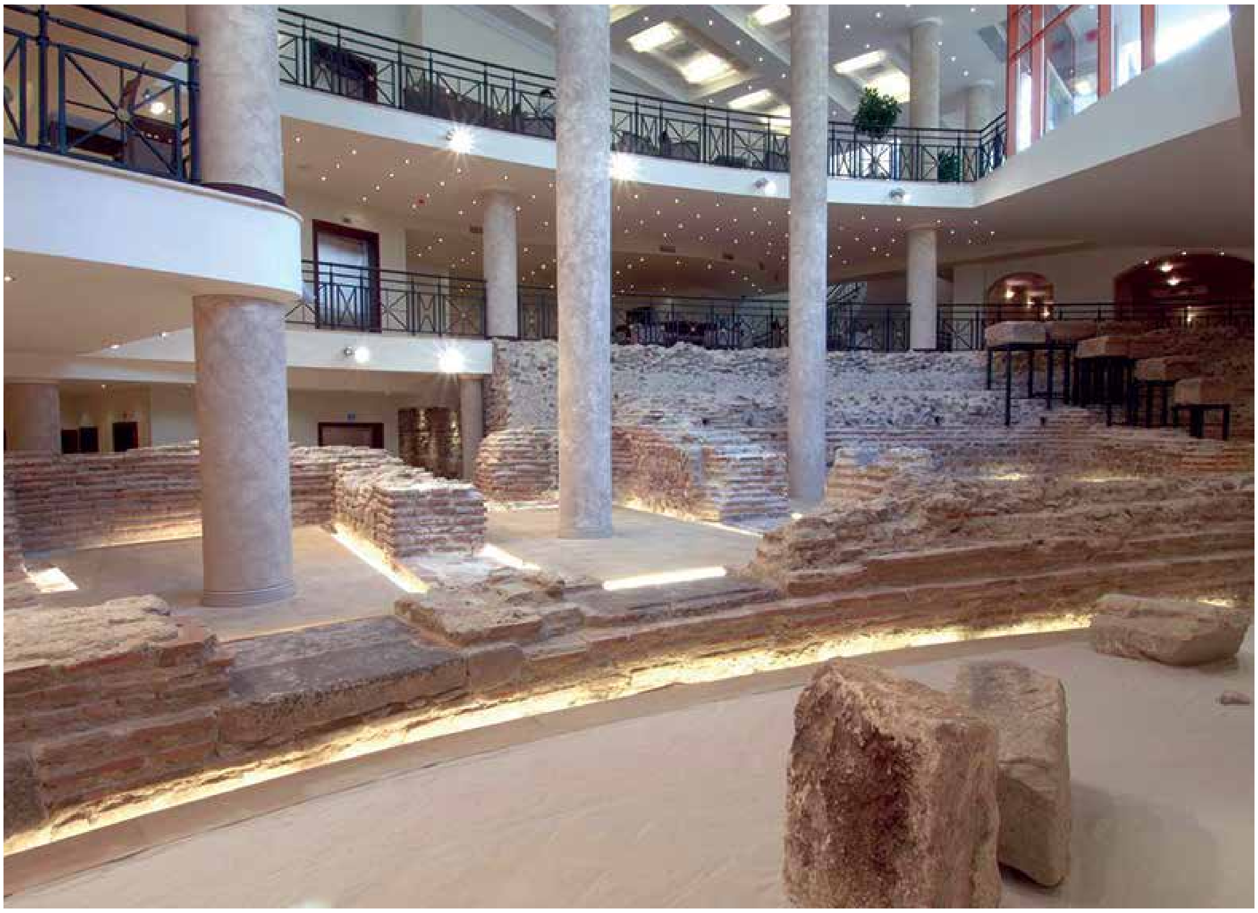

Ил. 61. Останки от сердикийския амфитеатър, експонирани в хотел Арена ди Сердика.

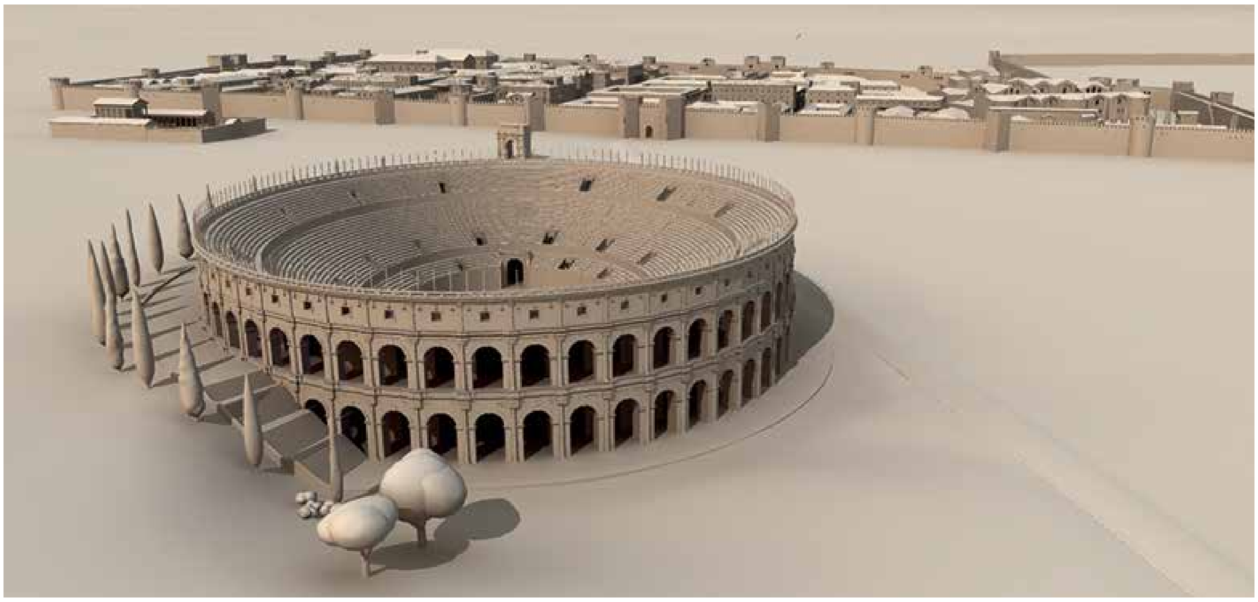

Ил. 61а. Сердикийският амфитеатър, 3D реконструкция А. Димитров.

размерите на своята арена: 60,50 м – 43 м, този амфитеатър е сравним с подобните римски съоръжения, строени след издигането на римския Колизеум (завършен през 80 г.) до началото на 4 в. – в Ним (с арена: 69 м – 38 м), в Пола (67,95 м – 41,65 м), в Бордо (т. нар. Галиенов дворец, 70 м – 47 м) и т.н. И както другите гигантски амфитеатри, сердикийският е бил предназначен да побира между 17 и 25 хиляди зрители. Независимо от по-късната съдба на сердикийския амфитеатър[112] самото построяване на такова съоръжение може да се тълкува само в един смисъл – през 3 в. Сердика спокойно е можела да предложи между 17 и 25 хиляди зрители, които да запълнят трибуните на нейния амфитеатър. Разбира се, част от предвижданите зрители не са живеели в града, а са били спорадично привличани тук от атракциите му, включително от страстите на политическия и религиозния живот. Във всеки случай Сердика очевидно много преди да стане столица на Дакия (Средиземна) и постоянна резиденция на императорите Галерий, Лициний и Константин, а скоро след това – седалище на Втория вселенски събор, е разполагала с два емблематични монумента, осигуряващи известност в район, далеч надвишаващ рамките на стратегия Сердика – Храма в Скретиска и Сердикийския амфитеатър. Тук е добре да се припомни, че всъщност развитието на двете съоръжения – храм на Кибела и амфитеатър (или голям цирк в стила на римския Циркус Максимус или Константинопол-

Ил. 62. Гема с бюста на император Луций Домиций Аврелиан Август.

Ил. 63. Аврелиановият форум и преториумът в Сердика, 3D реконструкция А. Димитров.

ския хиподрум), в римския свят е било изключително тясно свързано. Доколкото игрите в цирковете са се появили като религиозни церемонии, а циркът е бил схващан като умален модел на света под пряката егида на Великата Богиня – майка на боговете, всичко, случващо се там, е било и отдаване на почит към нея[113]. С други думи, изборът на Сердика, а не например на Филипопол или Диоклетианопол (Хисаря), за място на най-големия римски амфитеатър на Балканите по всяка вероятност е бил предопределен от близостта на голямото светилище на Кибела.

3.2. АВРЕЛИАН СЕРДИКИЕЦЪТ И ПРОКОНСУЛСКАТА РЕЗИДЕНЦИЯ В СКРЕТИСКА

Когато през 270 г. Луций Домиций Аврелиан става император, Сердика е вече благоустроен и процъфтяващ римски град, разположен на най-важния римски път, свързващ както Изтока и Запада на Европа, така и Европа с Азия. Въпреки тези обективни предимства на Сердика някои историци смятат, че рязкото издигане на града в имперската административна система при Аврелиан се дължи на още един, подчертано субективен фактор – императорът е бил роден в Сердика или в околностите ѝ (Ил. 62)[114]. Ако това предположение е вярно, Аврелиан е първият от серията

императори, които или със сигурност са били родени в Сердика (като Галерий и Марцел), или биографиите и поведението им навеждат на мисълта, че са били родени във или около Сердика (като Лициний, Ветранион, а всъщност и самият Константин Велики). Споменаването на сердикийския произход на Аврелиан налага да се направят две уточнения: 1) Родното място на повечето императори от 3 в. нататък не е известно; както подчертава биографът на Аврелиан в „История на августите“[115] – споменаването на един или друг град се дължи на желанието на тези императори, веднъж дошли на власт, да си придадат бляскав произход; фактът, че някои от тях свързват търсения „бляскав произход“ със „Сердика и околностите ѝ“, е толкова красноречив, че не се нуждае от коментар. 2) Както беше посочено, още от времето на император Траян в изворите се говори за стратегия Сардика (Сардикия), чийто център е град Сердика. Тази стратегия е обширна: на изток се простира до дн. Ихтиман, а на запад – до дн. Ниш или Пирот. Макар стратегията да просъществува кратко, представата за Сардика/Сердика като територия, далеч надхвърляща градските очертания, се запазва. Нейните предни постове, както по друг повод стана дума, са на запад – Перник, и на изток – Траянови врата (Succi, по-късно наричана „Царската врата“)[116]. Следователно, когато авторите от 4-6 в. споменават, че нещо се е случило „в/близо до Сердика“, те могат да имат предвид „някъде в Сардикия“. Още по-често със споменаването на даден град летописците целят не точно да локализират някое събитие или личност, а да ги свържат с определен културен контекст – в случая Сердикийския.

Петгодишното управление на Аврелиан (270-275) бележи затихването на „кризата от трети век“. По негово време мимолетните Палмирска и Постумова империя престават да съществуват и Рим възвръща целостта си. Ето защо Аврелиан бил титулуван „Възстановител на Републиката“ и „Възстановител на света“. Един от най-важните елементи на въпросното „възстановяване на света“ е административната реформа на Аврелиан: Рим изтегля легионите от Отвъддунавска (Траянова) Дакия. Дакия се премества на десния бряг на Дунав, като обикновено се говори за образуване на две нови провинции – Крайбрежна (Рипензис) Дакия със столица Рациария и Средиземна (Медитеранеа) Дакия със столица Сердика. Досега в научната литература няма единно мнение по въпросите – кога са установени и докога са просъществували тези вътрешни граници в Аврелианова Дакия, кога се утвърждава диоцезът Дакия, включващ двете Дакии, Дардания, Горна Мизия, Превалиана, и каква е била структурата на този диоцез. С голяма сигурност може да се каже само, че при Аврелиан (Нова) Дакия на практика е обхващала по-голямата част от Балканите и столицата ѝ е била Сердика.[117]

Не толкова сигурно, но с голяма вероятност може да се приеме мнението на В. Динчев,[118] че изграждането на внушителна вила в Скретиска (бъдещия дворец на

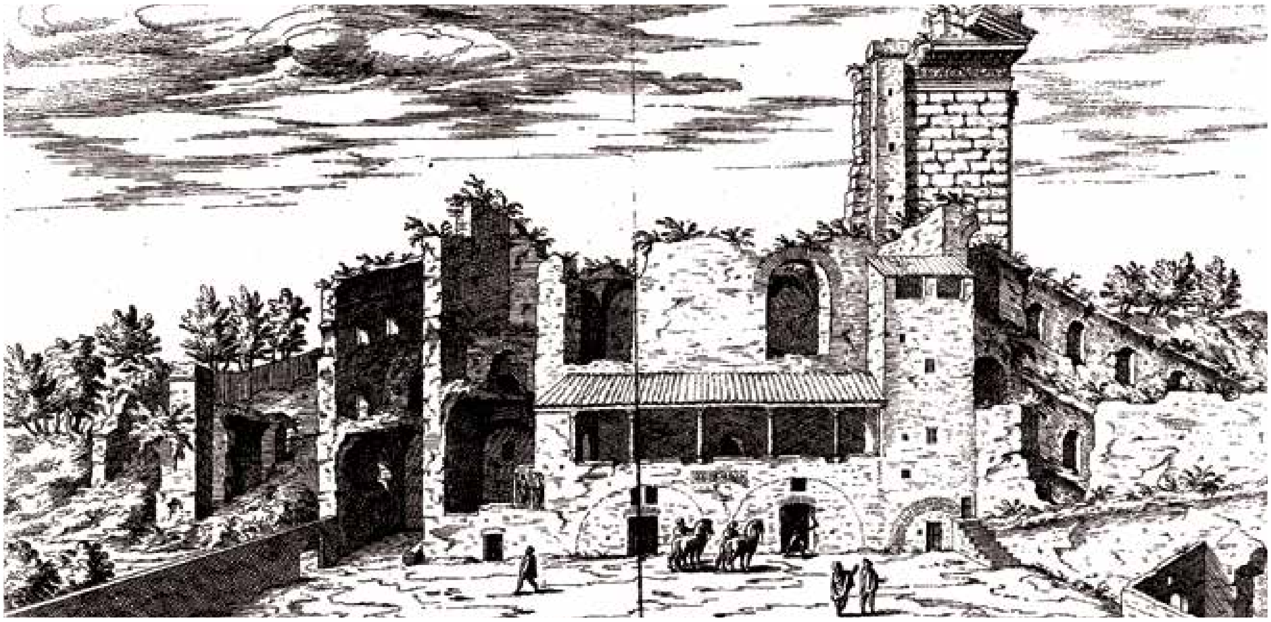

Ил. 64. Гравюра с руините на Аврелиановия храм на Непобедимото слънце, поместена в книгата на Етиен де Перак Vestigi Dell'Antichita Di Roma, Rome, 1575.

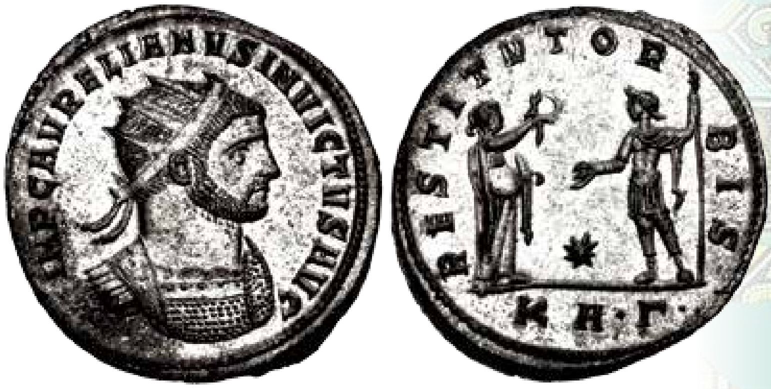
IMPCAVRELIANVSINVICTVSAVG
RESTITVTOR ORBIS
KA·Γ

Ил. 65. Сердикийски монети на император Аврелиан.

Ил. 66. Монета на император Проб от Сердика.

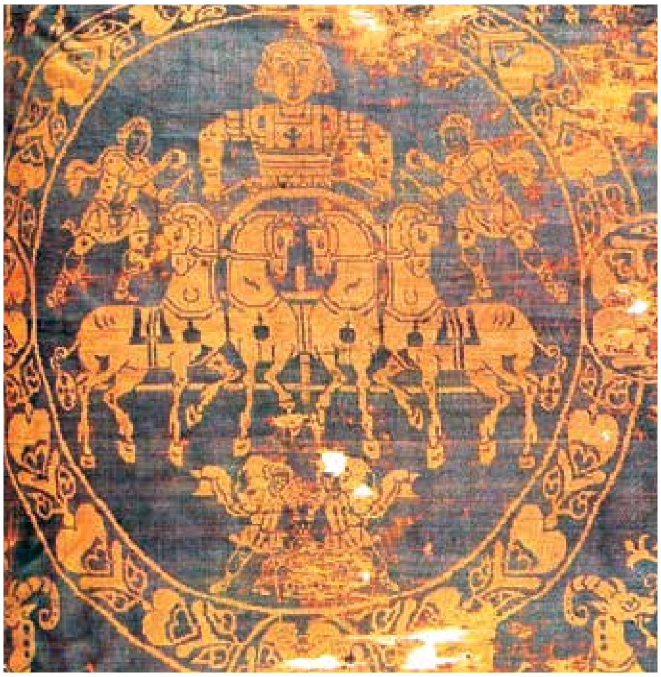

Ил. 67а. Копринена византийска тъкан с изображение на императорската квадрига от 8 в., открита в гроба на Карл Велики.

Галерий, Лициний и Константин) е свързано точно с нуждата от постоянна резиденция на римския управител на провинция Нова (Вътрешна) Дакия. Що се отнася до мотива резиденцията да е точно вилата в Скретиска, а не например внушителният преториум в Сердика, издигнат по същото време (Ил. 63), бихме могли да продължим предполагането с една от двете хипотези: или Аврелиан от Сердикийско е бил роден точно в района на Скретиска, или комплексът около Адриановия храм се е бил разраснал достатъчно, за да създаде необходимата инфраструктура и атмосфера за установяване на проконсулска резиденция[119]. Ако първото предположение остава в сферата на хипотезите, второто е много възможно, особено ако допуснем, че Аврелиановият храм не е издигнат на мястото на старото светилище на Дионис, а до него и двата комплекса – понеже античният и средновековният храм не са представлявали единична постройка, а ансамбъл от сгради и съоръжения – са се развивали паралелно. Факт е, че т. нар. Ротонда някога се е намирала на най-издигнатото, т.е. и най-подходящо за храм място в околността, но недалеч западно от нея има масивни останки от друга, достатъчно внушителна сграда. Поначало всички значителни съоръжения се намират южно от резиденцията и част от тях по всяка вероятност са били свързани, поне първоначално, с функциите на Храма. В

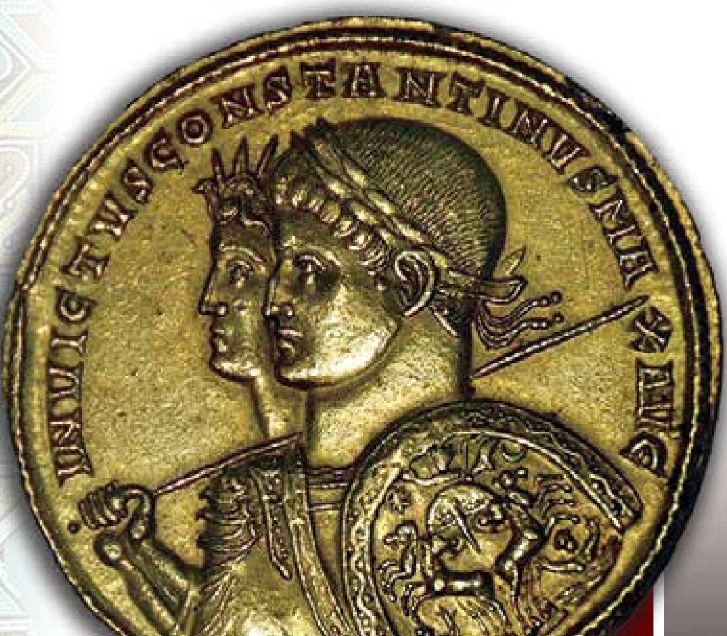

Ил. 68. Константин Велики и Непобедимото слънце като съавгусти.

Ил. 68а Реконструкция на статуята на св. Константин-Непобедимото слънце в Константинопол. По Jonathan Bardill, Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age. Cambridge, 2012, 31-34, sqq.

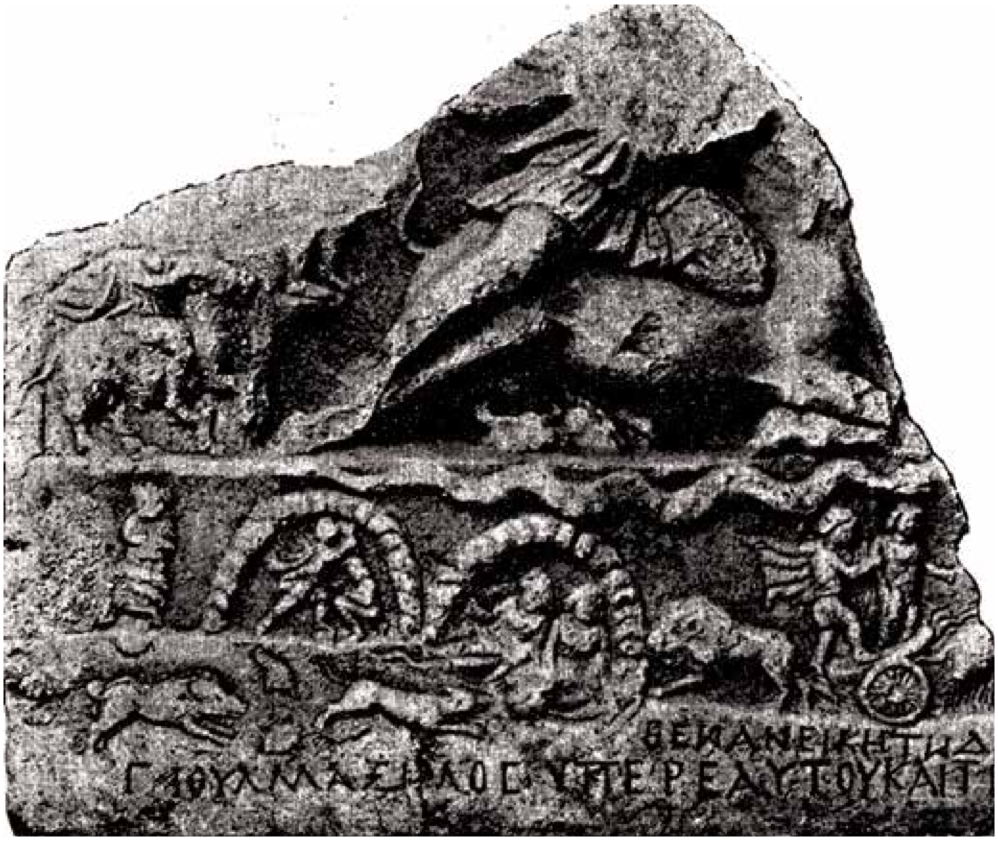

Ил. 68г. Запазен фрагмент от релеф, украсявал сердикийския Митреум. Долу вдясно се вижда колесницата на Сол Инвиктус, а вляво – ритуалният лов на тракийските царе-хероси.

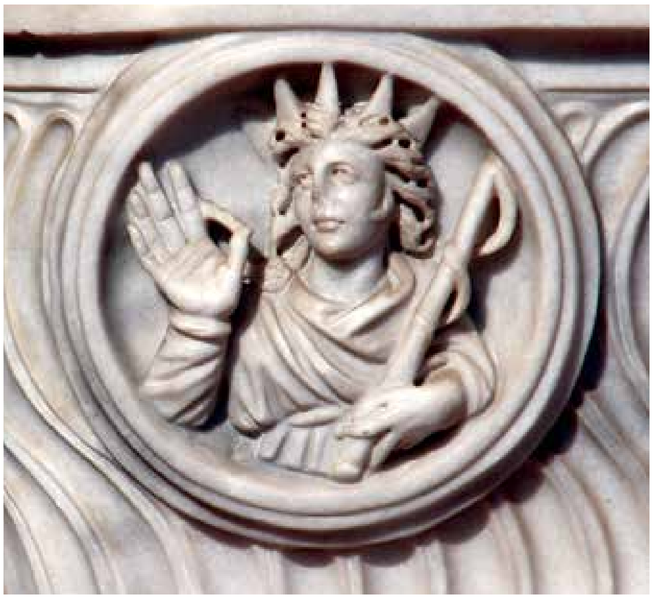

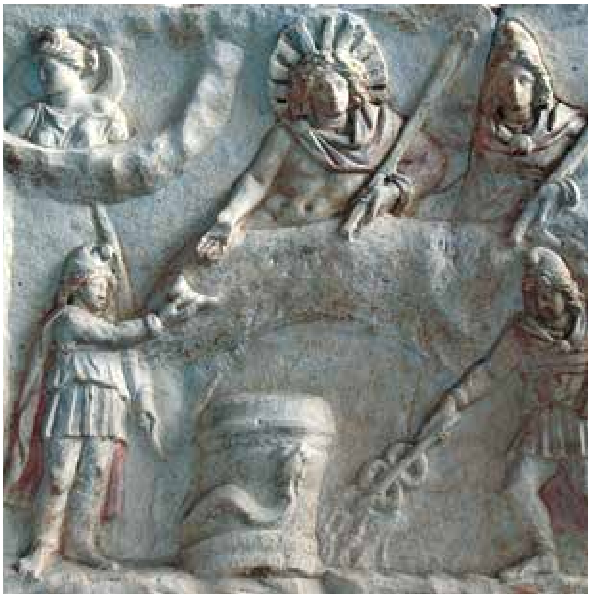

Ил. 68б. Вероятно монументът на Сол Инвиктус, поставен от Аврелиан в началото по-скоро извън, отколкото вътре в Храма на Кибела в Скретиска, е изглеждал по подобен начин, т.е. – ненатрапчив и максимално близък до изображенията на Сол в митраиския култ. Релеф от 3-4, Рим, Музей Баните на Диоклетиан.

Ил. 68в. Единият релеф от двустранна стела с изображения на Митра и Непобедимото слънце. Рим, 2-3 в., сега в Музей Лувър, Париж.

тази връзка трябва да се направи и едно трето, може би най-вярно предположение, свързано с религиозната политика на император Аврелиан – че резиденцията е издигната в Скретиска, защото там, близо или в самия Адрианов храм Аврелиан е установил култ към Непобедимото слънце (Sol Invictus).

Както е добре известно на специалистите, точно Аврелиан издига култа към Непобедимото слънце в първостепенен ранг, свещенослужителите му стават понтифици (върховни жреци), разполагащи в Рим с новопостроен храм, минавал дълго време за най-великия архитектурен шедьовър на Вечния град. На Аврелиановите монети от Сердика императорът – възстановител на света, се появява вече и като земен подражател на Непобедимото слънце – с корона от слънчеви лъчи, а самият Сол Инвиктус тъпче враговете му. (Ил. 64, 65) При император Марк Аврелий Проб (276-232) роден също в района на Сардикия (в дн. Сремска Митровица, спо-

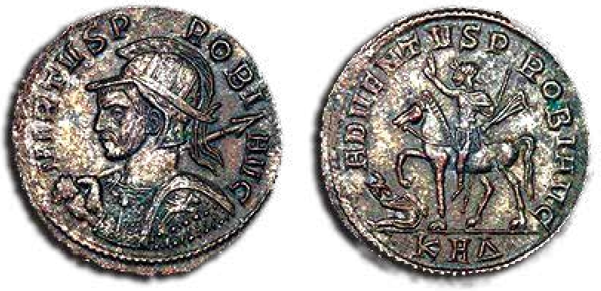
VIRTVS PROBI AVG
ADVENTVS PROBI AVG
KHΔ

Ил. 69. Специална сердикийска емисия на император Проб по случай адвентуса му в града.

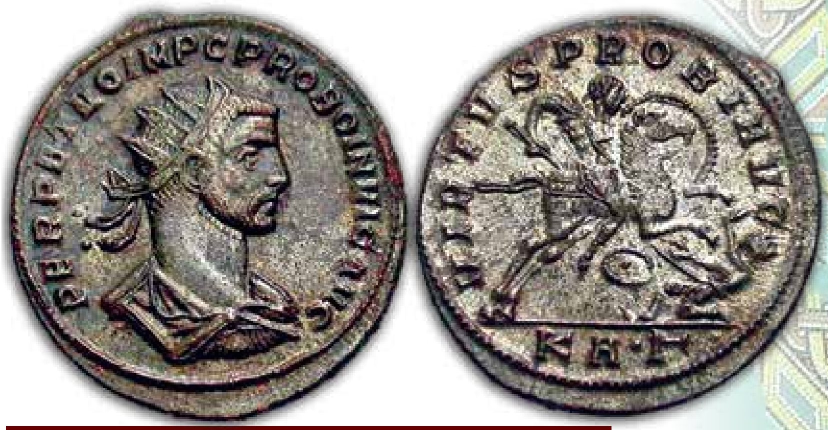
VIRTVS PROBI AVG
KH·Γ

Ил. 69а. Сердикийска монета на Проб с надпис „Непобедимият Проб“ – алюзия за егидата на Непобедимото слънце, с чиято корона най-често е изобразяван императорът.

Ил. 70а. Трипилонът на двореца на Артаксерс III в Персеполис, една от малкото запазени подобни триумфални врати.

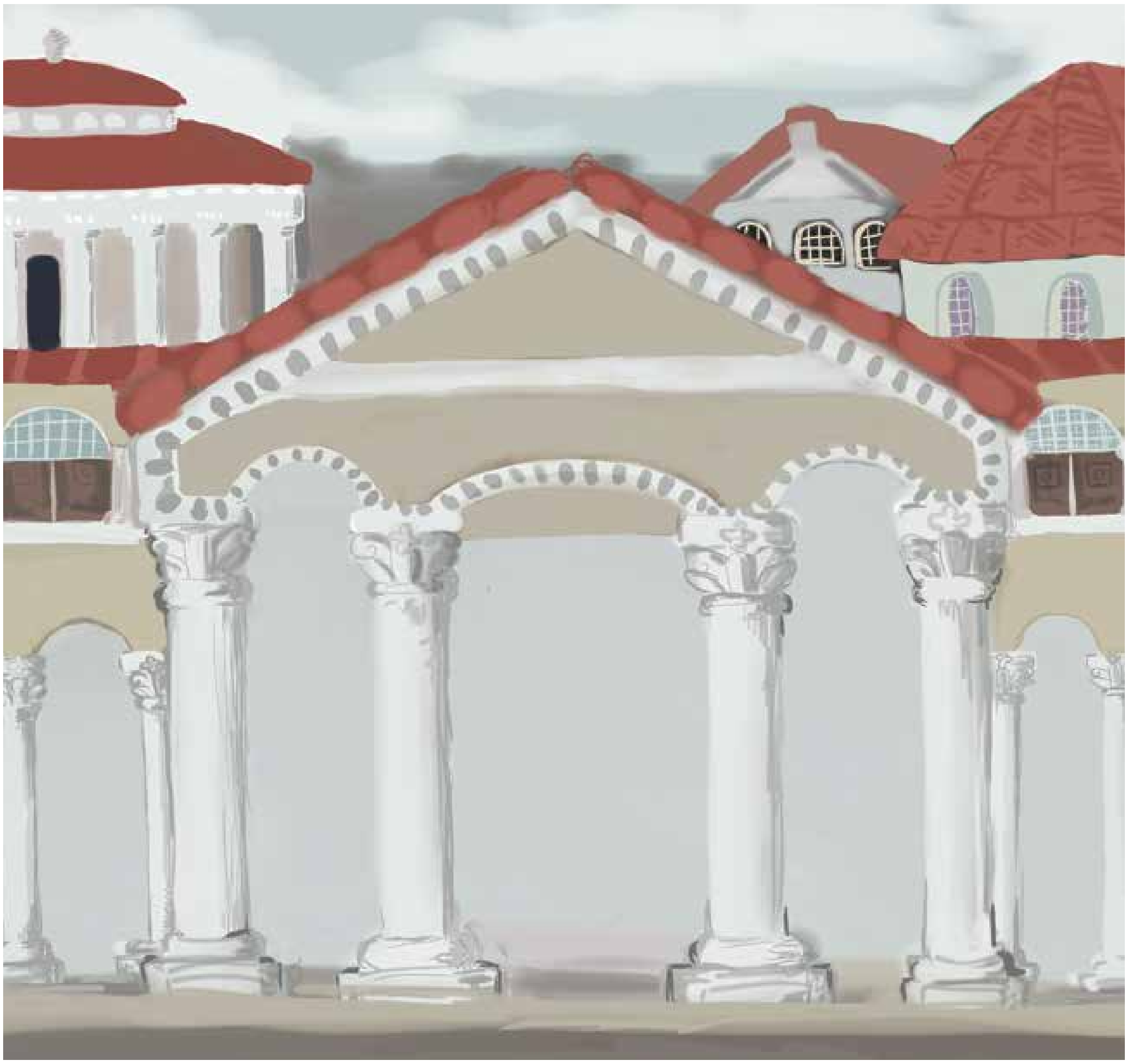

Ил. 70. Главният вход на Двореца Скретиска, художествена интерпретация, Ясена Дачева (14 г.)

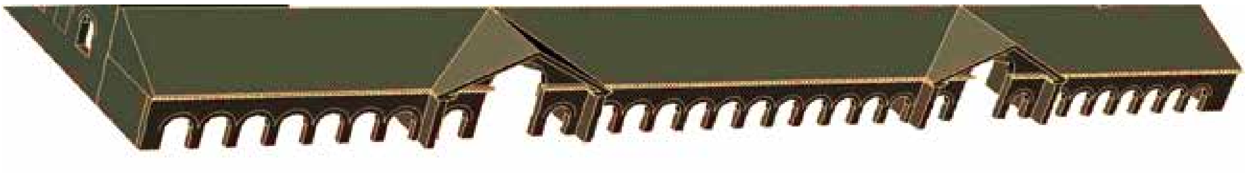

Ил. 70г. Южният перистилен коридор на Двореца в Скретиска с два триптилни входа. Реконструкция Орлин Давчев.

ред Historia Augusta), на сердикийските емисии се появява и прословутата квадрига, управлявана от Слънчевия бог с корона от лъчи. (Ил. 66, 67) Тази квадрига ще бъде запазена в християнската иконография и ще се превърне в един вид емблема на византийската императорска власт. Наличието на голям храм на Непобедимото слънце в Скретиска, както ще видим, е един много възможен мотив за пристрастието към района на Константин Велики, който не само е представял Непобедимото слънце като свой съимператор, а и себе си – като слънчев (полу)бог – да спре избора си точно на това място. (Ил.68, 68 а) И за да не се създаде погрешна представа по въпроса как евентуално Храмът на Кибела в Скретиска е станал Храм на Непобедимото слънце, трябва да се направи следното уточнение: във времето на Аврелиан, а и преди и след него, въвеждането на култа на някой нов бог в Рим не е ставало за сметка на някой предишен. Обикновено статуята на новия бог е поставяна до тази на стария, най-често първоначално с размери и вид, показващи един вид „респект

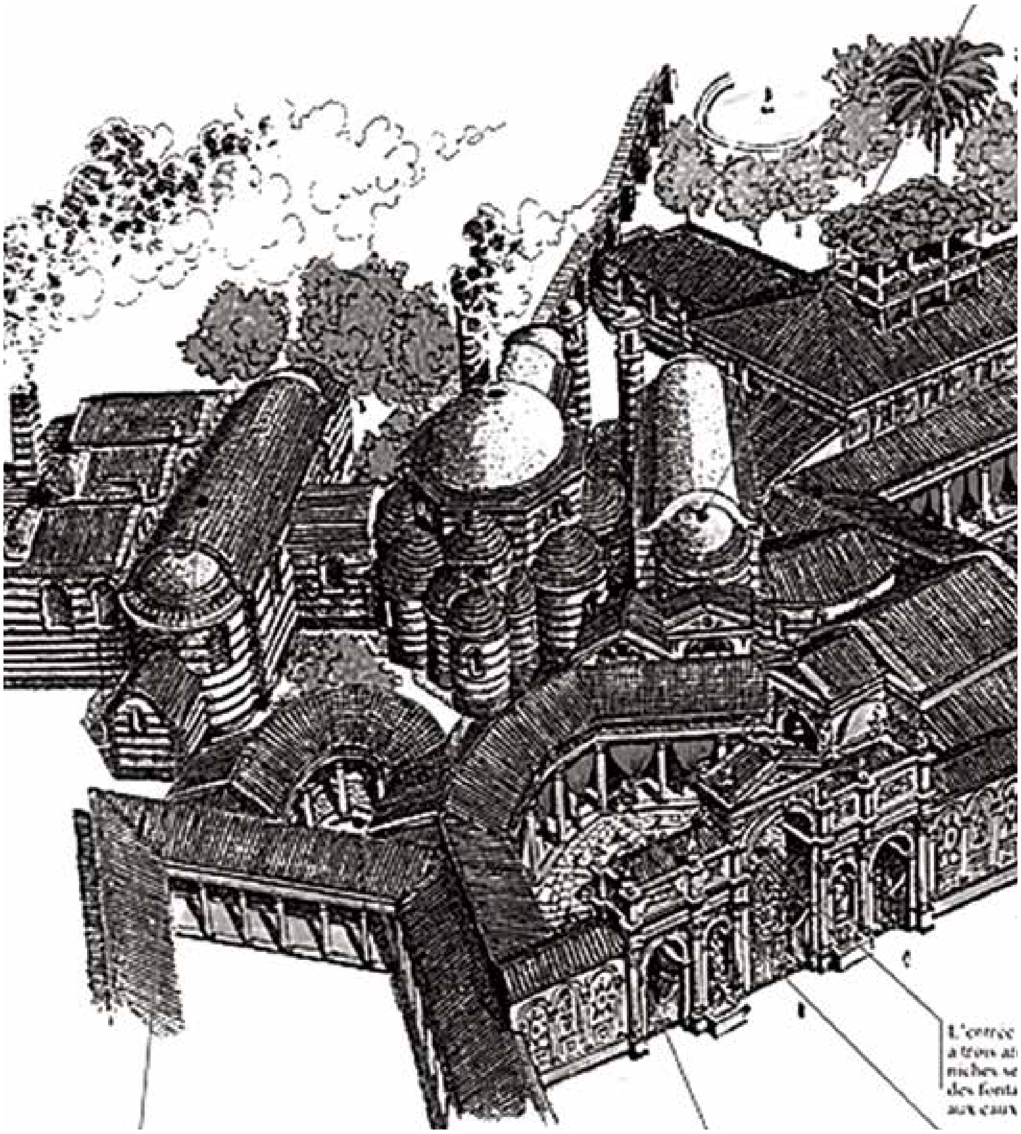

Ил. 70б. Вход тип трипилос в известната вила Дел Казале, Сицилия, издигната от Максенций или друг от императорите в Тетрархията. Модерна реконструкция.

на новоиздигнатото божество към местния доайен“. (Ил. 68 б) В конкретния коментиран случай съвместяването на двата култа е било максимално облекчено от обстоятелството, че иконографията на Сол Инвиктус е била много близка с тази на Митра – Непобедимото слънце. (Ил. 68 в) А култът към Митра не само се е ползвал с голяма популярност в Сердика, а е бил и изключително тясно свързан с този на Великата Богиня майка. (Ил. 68 г)

Една от причините „по времето на Империята Италия да няма история“ е, че управлявайки една територия от Британия до Месопотамия и от Дунав и Рейн до Гибралтар, от края на 2 и началото на 3 в. императорите често посещават Рим само за да честват триумфи и да извършват т. нар. „адвентуси“ (тържествени явявания пред народа). От 70-те години на 3 в. дори тази представителна функция на Рим започва да се дублира от други градове – първо Медиолан (дн. Милано) и Тицинум

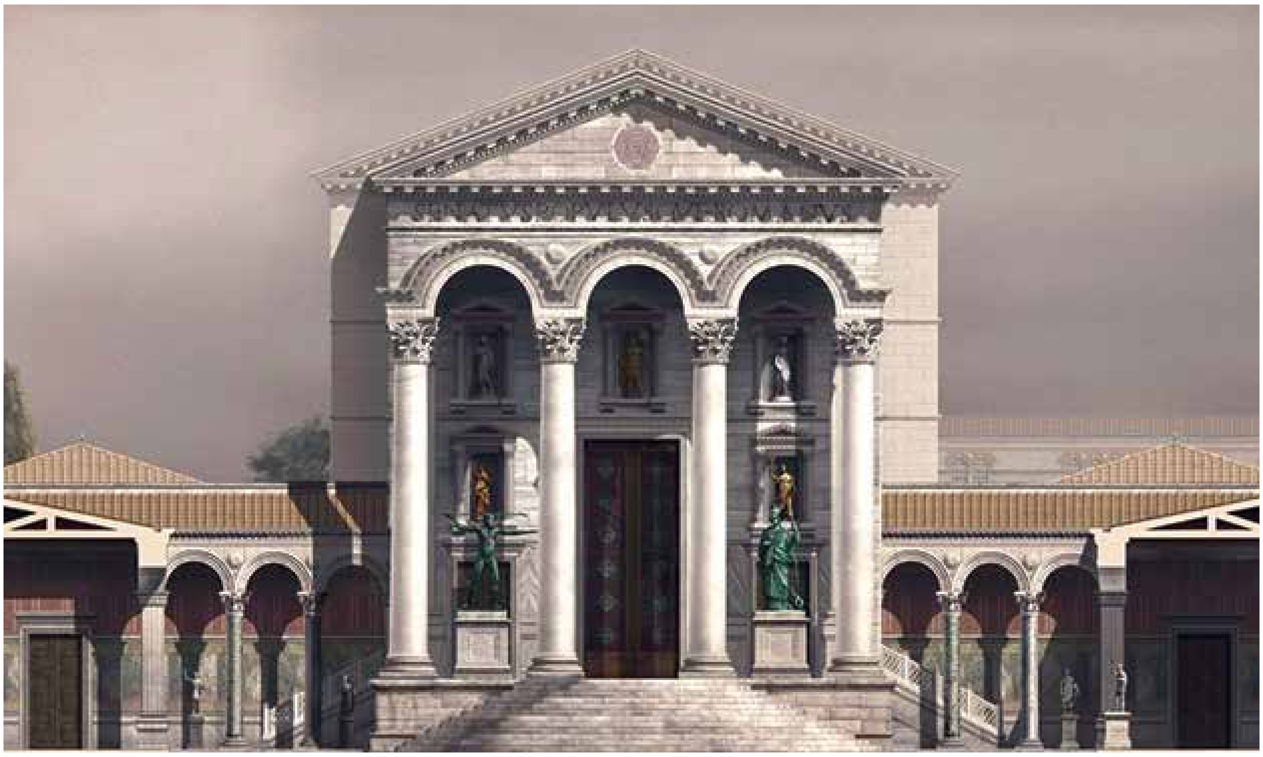

Ил. 70с. Предполага се, че входът на сградата на Сената в Константинопол е имал подобна конструкция. Входът на Сената тип трипилон, модерна възстановка на монумента преди реконструкцията му от Юстиниан през 6 в. Тип трипилон са били и най-идеологически натоварените врати в крепостните стени на Константинопол – т. нар. Халки (на Константиновата) и т. нар. Златна врата (на Теодосиевата) стена.

(дн. Павия), а скоро – Сирмиум (дн. Митровица), Сисция (дн. Сисак) и Сердика (дн. София). През 4 в. особена значимост придобиват на запад Трир и Арл, а в началото на 5 в. – Равена. По това време, както ще стане дума, в някои латински текстове започват да се правят алюзии с Рим не само за западната столица Медиолан (от 285 г.), а и за малки градчета като Капуа. Десетина години по-рано Сердика за първи път, най-малкото потенциално, е фигурирала като „Аврелиановият Рим". В града не само се секат монети, които носят отличителен столичен характер. Аврелиановите сердикийски емисии от 274-275 г. въвеждат нов вариант на представяне и титулуване на императора, който не само има за личен патрон Непобедимото слънце (Sol Invictus/Oriens), но и който сам е *dominus et deus natus* – бог и роден владетел[120].

В този контекст е очевидно, че обявяването на Сердика за столица на (Среди-

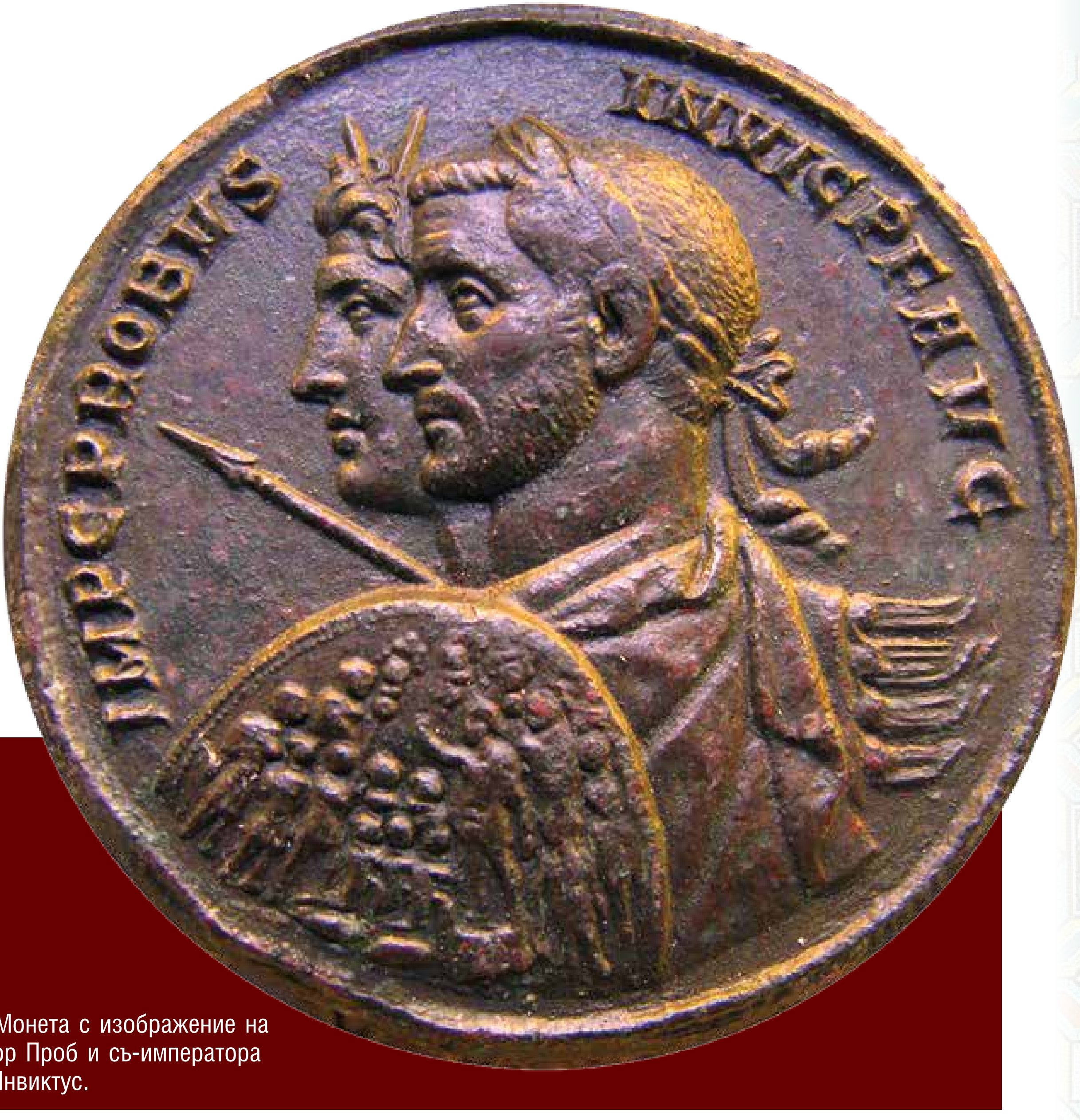

Ил. 71. Монета с изображение на император Проб и съ-императора му Сол Инвиктус.

земна) Дакия не е сантиментален жест на един „император-сердикиец“, а естествена стъпка в нейното урбанистично и идеологическо развитие до края на 3 век. Сердика, чиято местна монетарница е заменена от държавна, реално става един от основните центрове, които мощно пропагандират новата имперска идеология на Рим. Това обяснява както адвентуса, т.е. тържествения триумфален вход и престоя на император Проб в Сердика през 280 г.[121] (Ил. 69, 69 а), така и тенденцията градът да се свързва с династичните претенции на Аврелиан и Проб посредством издаване на монети с образите на членове от фамилиите им. Дали по повод адвентуса в Сердика император Проб е заповядал да се построи триумфална арка при резиденцията на дакийския управител? И дали тази арка впоследствие не е трансформирана във внушителния южен трипилен (с три врати) вход на перистилния двор в Двореца Скретиска[122], а по-късно и дублирана при втория вход на южния коридор? (Ил. 70, 70 а, 70 б, 70 в) Много е възможно, особено ако се има предвид, че въпросните адвентуси, отразени в монетите на пет от най-важните провинциални столици[123], са свързани с победоносните войни на императора тъкмо на рейнската и дунавската граница, донесли му прозвищата Германикус и Готикус (т.е. победител на германите и готите). Свързани са били в не по-малка степен с крайната победа на Проб (Ил. 71) над претендентите Прокъл, Боносий и Сатурнин (280 г.). Допустимостта на подобно предположение се засилва и от обстоятелството, че, изглежда, интегрирането на триумфална арка в архитектурния модел на късноримските императорски резиденции е било не изключение, а правило[124]. При всички положения, когато коментираме по-късното Константиново уникално отношение към Сердика не трябва да забравяме, че според официалните му идеолози и модерната историография Константин Велики е целял да бъде възприеман като нов Ромул, Август, Траян и нов Адриан. На практика обаче Константин, поредният илирийски (тракийски) император, не само че демонстративно е свързвал рода си с този на „варварина“ Клавдий II Готски, роден в Илирия или Дардания. Константин и неговите съвременни и по-късни апологети са заемали елементи от идеологията, иконографията, дори директно и от биографията на другите знаменити илирийски императори Аврелиан, Проб и Галерий. Един пример – прословутите медали на Константин и Сол Инвиктус (вж. Ил. 68), преди да станат Константинови, са били запазена марка точно на император Проб. Към този пример засега само ще добавя заключението на най-добрите специалисти по въпросите за налагането на идеологията на Домината* при Аврелиан и Проб (доразвита накрая от Константин) посредством монетните им емисии: тази идеология е била иконографски формирана и разпространена точно от монетарницата в Сердика с нейните характерни, подчертано новаторски емисии[125].

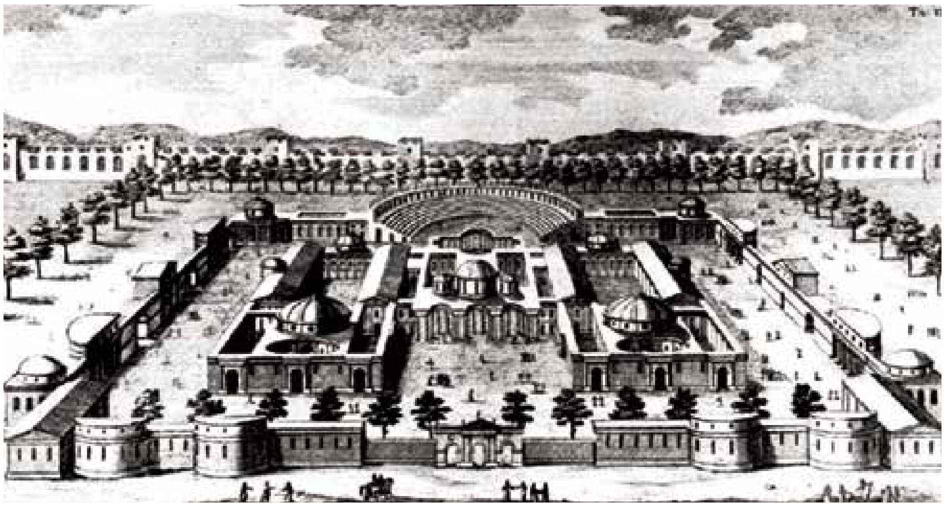

Ил. 72. Графична хипотетична реконструкция на първия дворец на Диоклетиан в Никомидия.

Ил. 72а. Графична реконструкция на Диоклетиановия дворец в Сплит.

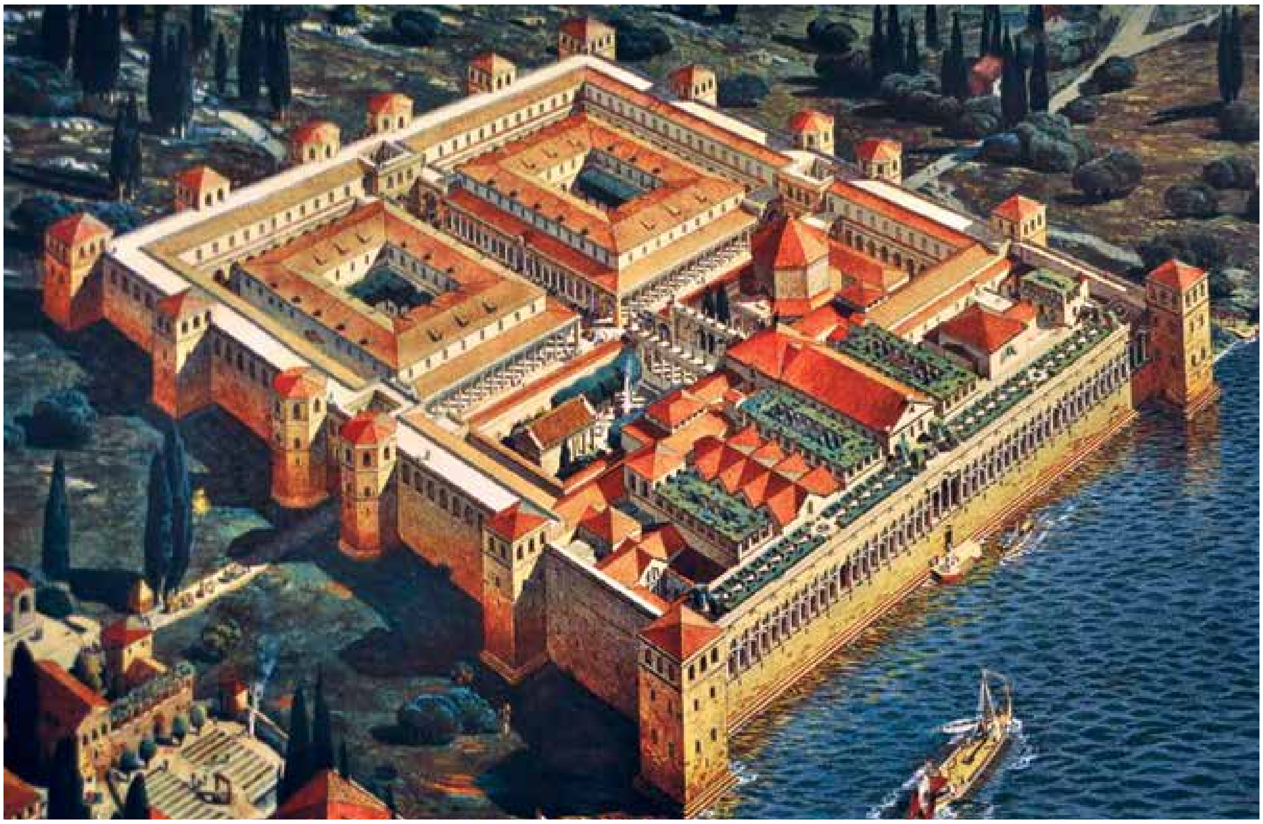

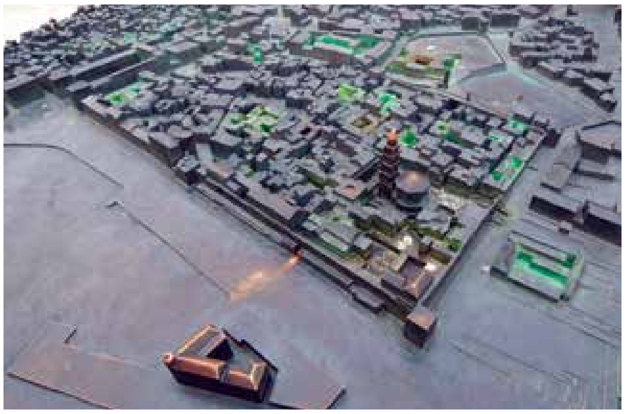

Ил. 72б Триизмерен модел на Диоклетиановия дворец в Сплит.

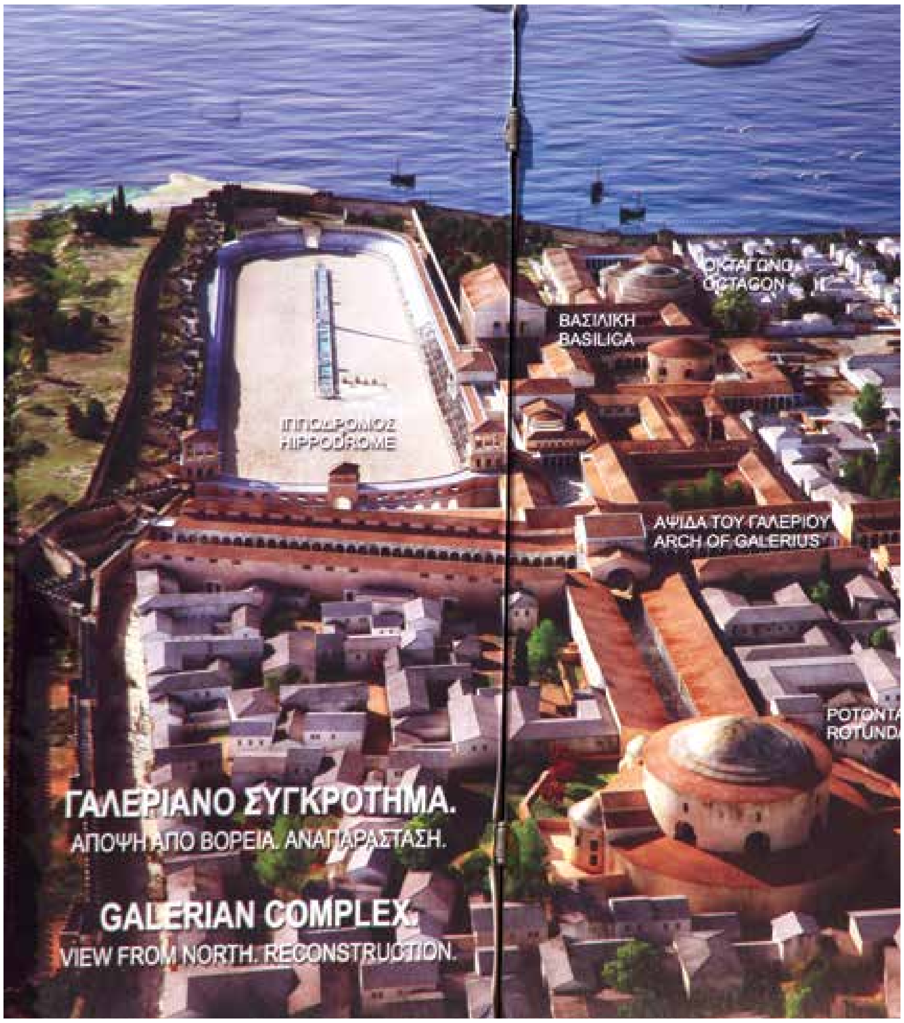
ΟΚΤΑΓΩΝΟ
OCTAGON
ΒΑΣΙΛΙΚΗ
BASILICA
ΙΠΠΟΔΡΟΜΟΣ
HIPPODROME
ΑΨΙΔΑ ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΟΥ
ARCH OF GALERIUS
ΡΟΤΟΝΤΑ
ROTUNDA
ΓΑΛΕΡΙΑΝΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ.
ΑΠΟΨΗ ΑΠΟ ΒΟΡΕΙΑ. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ.
GALERIAN COMPLEX.
VIEW FROM NORTH. RECONSTRUCTION.

Ил. 73. Художествена реконструкция на двореца на Галерий в Солун.

Ил. 73а. Триизмерна реконструкция на дворец на Галерий в Сирмиум, дн. Сремска Митровица.

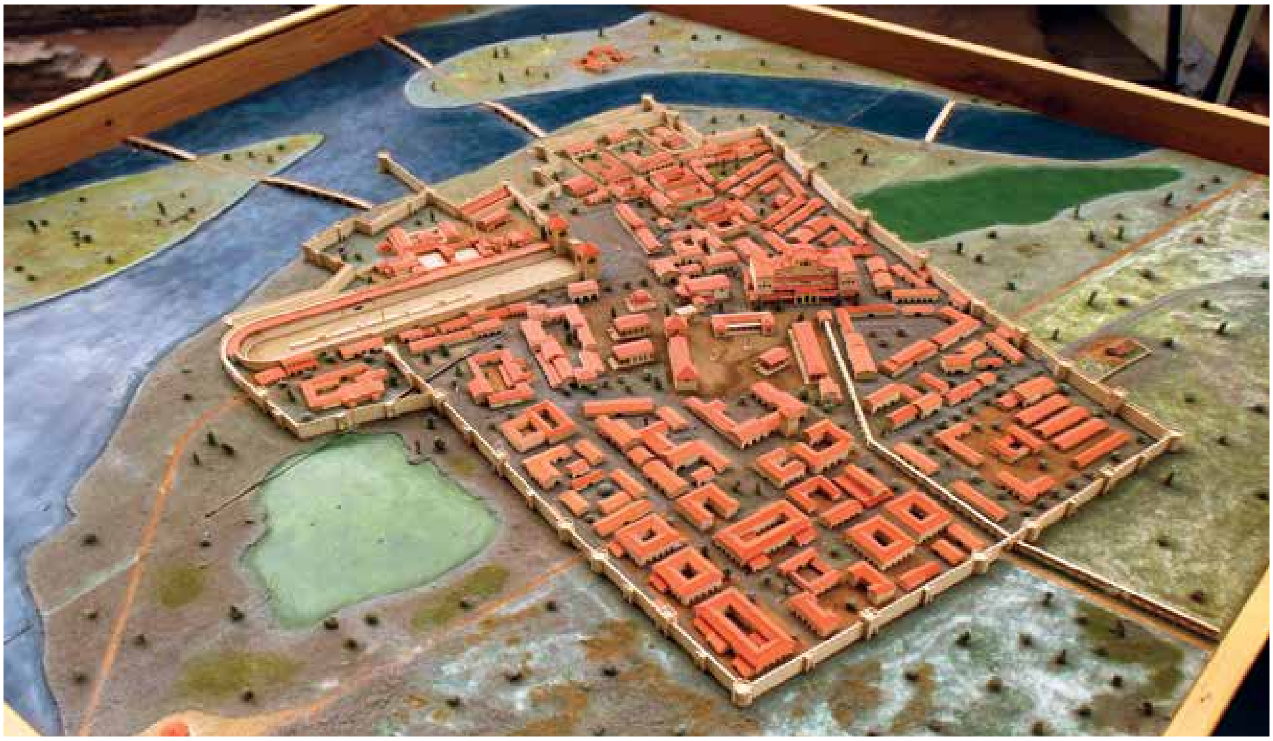

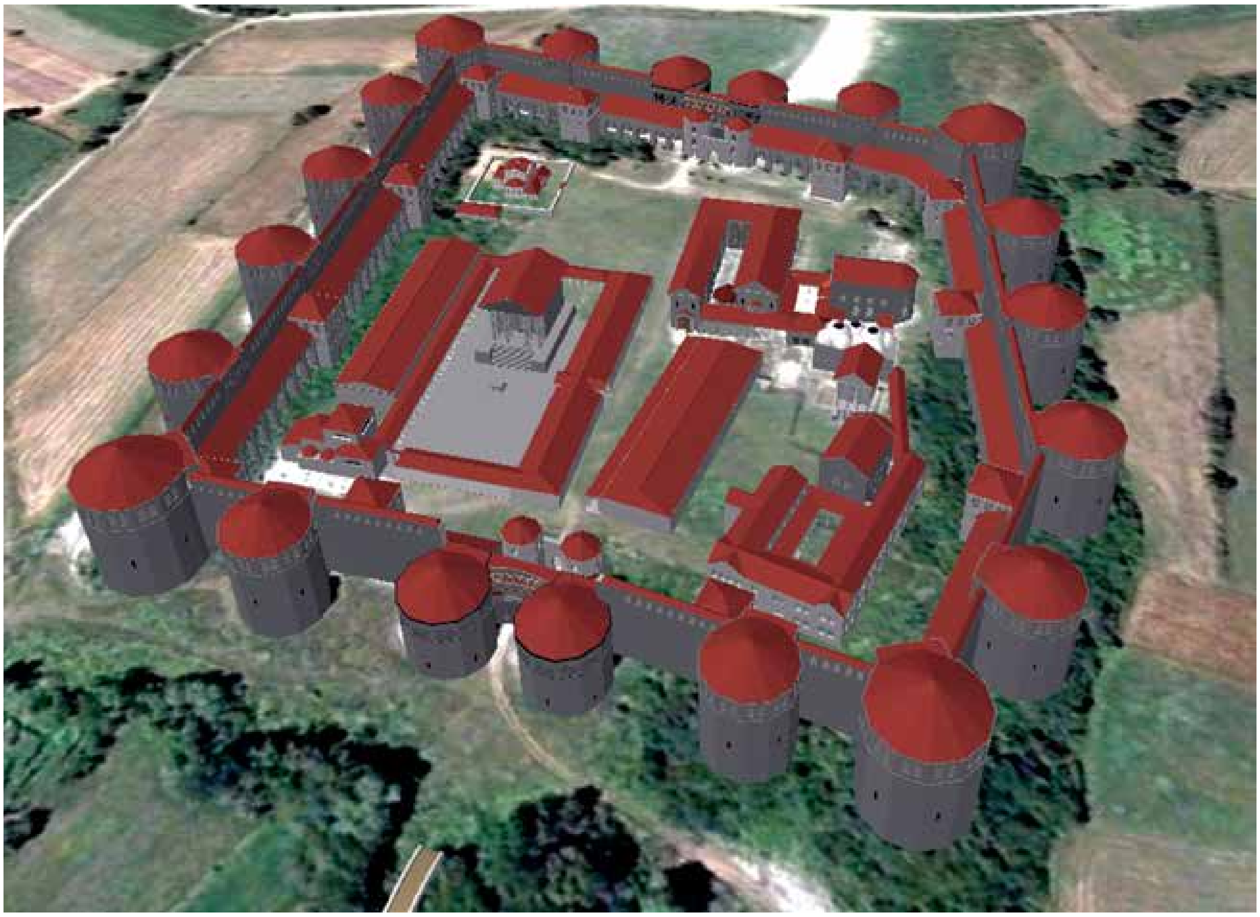

Ил. 73б. Триизмерна реконструкция на дворец на Галерий във Феликс Ромулиана, дн. Гъмзиград.

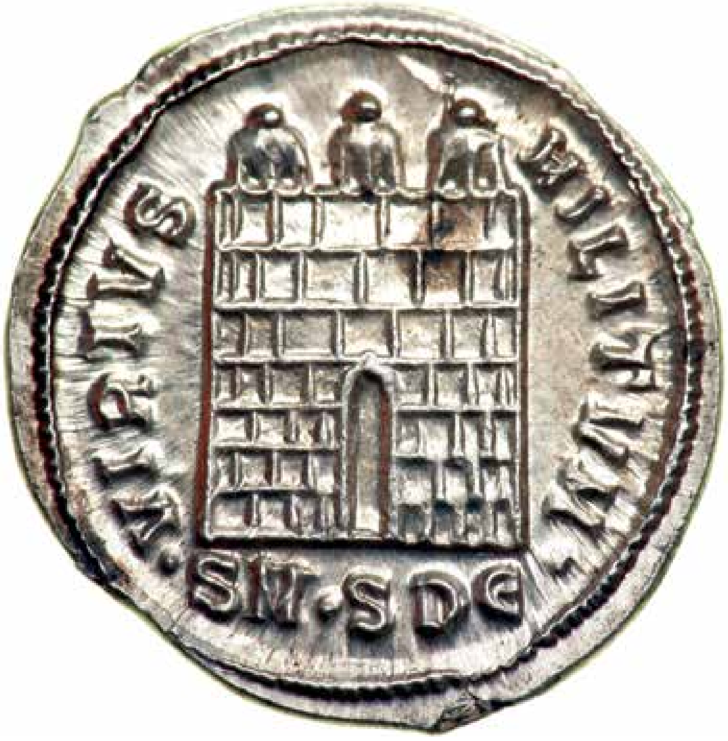

Ил. 74. Сердикийска сребърна монета на император Максимиан (285-305).

3.3. СЕРДИКА И СКРЕТИСКА В АДМИНИСТРАТИВНАТА СИСТЕМА НА ТЕТРАРХИЯТА

С началото на Тетрархията (285 г.) римската власт официално се делегира на четирима върховни магистрати – двама августи и двама цезари, с двайсетгодишен мандат. В тази ситуация, когато „Рим вече не е в Рим“, според единодушното мнение на изследователите издигането на нови, отделни столици за римските владетели е било не просто допустимо, а наложително и неизбежно[126]. На свой ред Балканите, където се разиграва голяма част от най-важните политически и военни (а малко по-късно – и църковни) събития, стават предпочитано място за изграждане на императорските резиденции. Някои от тях, като дворците в Аспалато (Сплит), Солун, Феликс Ромулиана (Гъмзиград) или Сирмиум (Сремска Митровица), са обект на отдавнашен и сериозен научен интерес[127]. Техните планове, графични и пластични реконструкции се популяризират както в научните кръгове, така и в най-широки среди, създавайки предпоставки останките на тези дворци да бъдат превърнати в доста атрактивни туристически обекти. (Ил. 72, 72 а, 72 б, 73, 73 а, 73 б) В този контекст става особено очевидно игнорирането на един от най-големите, ако не и най-мащабният сред подобните римски дворци – Сердикийският, който отсъства в научните изследвания[128], а оттам и в хоризонта на масовата публика.

Сердика е едно от постоянните седалища на бащата-август (августа на Изтока) още при император Диоклетиан (284-305 г.). В резултат в края на трети век върху монетите ѝ се появява характерната непристъпна (понеже е със затворена порта) крепост, увенчана с три кули. (Ил. 74) Емисиите с това изображение са от типа „свещена монета“ (sacra moneta, SM), която е свидетелство за постоянно пребиваване на върховния римски владетел в даден град.

Новите функции на Сердика от 70-те години до края на 3 в. налагат промяна на градската структура – и като архитектура, и като управление. Необходими са нови административни учреждения, свързани с нуждите не на един град, а на цяла провинция (при Аврелиан) и на цяла империя (при Диоклетиан и особено при Галерий, Лициний и Константин). Това обяснява например впечатляващите размери на сердикийския преториум. От времето на Аврелиан преториумът и околните сгради са започнали все повече да добиват вида на резиденция на местния римски управител, а от времето на Галерий – на императорска резиденция (или, както днешните археолози предпочитат да се изразяват – на Константинов дворец (вж. Ил. 75). Необходими са също нови сгради, които да съответстват на ранга на местните управители и

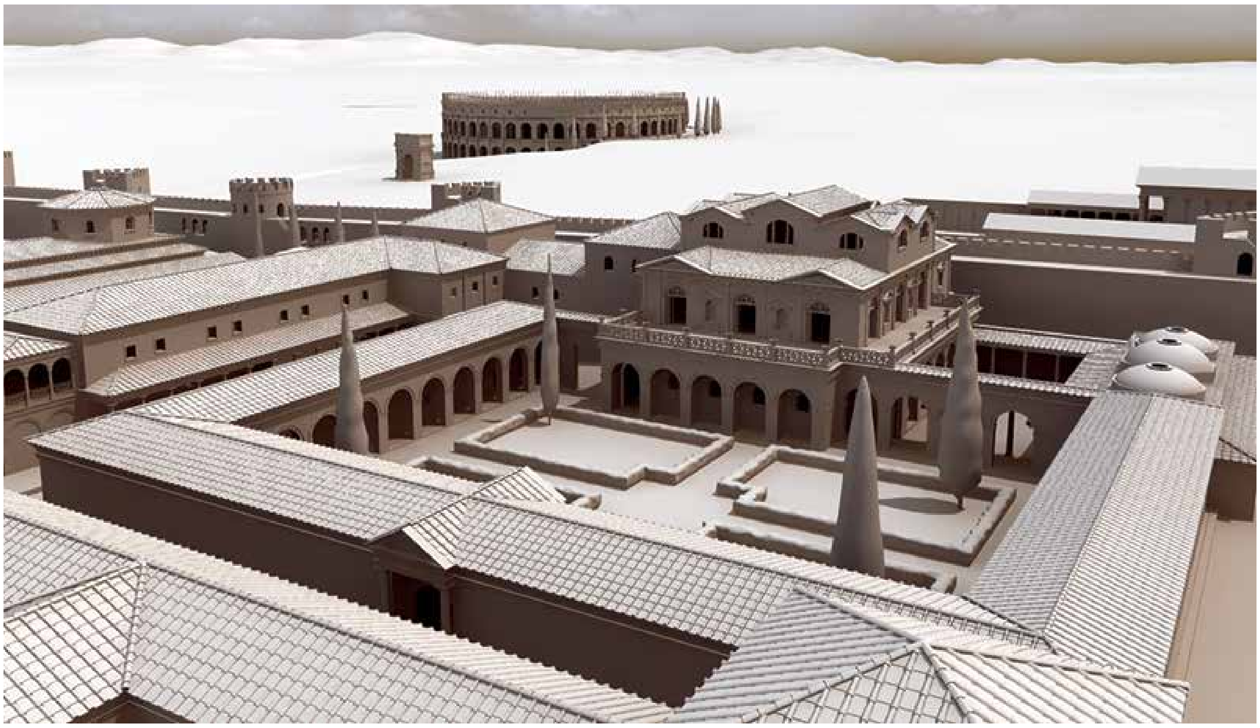

Ил. 75. Т.нар. „Константинов дворец“ в Сердика. 3D реконструкция А. Димитров.

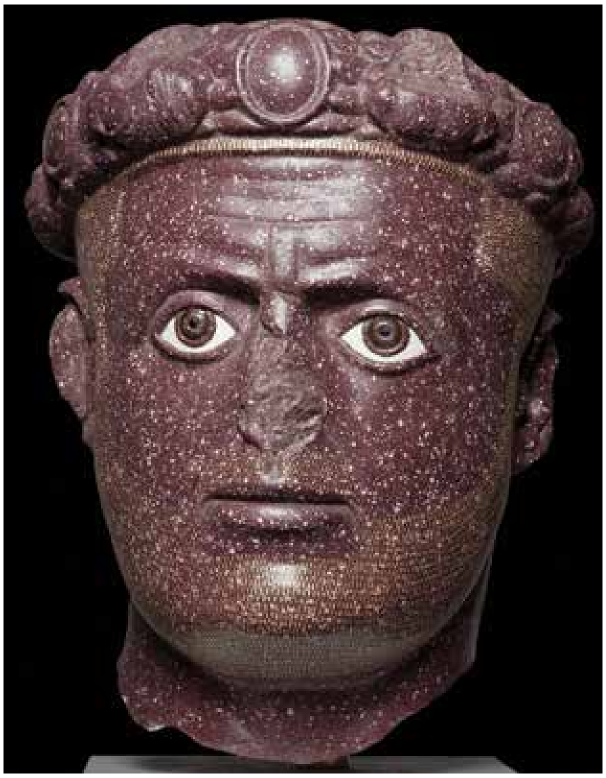

Ил. 76. Порфирна глава на император Гай Валерий Галерий Максимиан от Виенския музей.

да са пригодени за престоя на императорите и техните войски и антуражи в Сердика. Точно тогава, в края на 3 в. и във връзка с описаната ситуация, започва усиленото развитие на дворцовия комплекс в западните околности на Сердика, в Скретиска. Грандиозното начинание, включващо най-голямата перистилна постройка на Балканите, ще бъде завършено чак при Константин Велики и целият район ще остане в историята с неговото име – Костинброд.

От гледна точка на усложнения модел на управлението Сердика може би е първата столица на тетрарсите, съобразена с обстоятелството, че е най-подходящо даден август и неговият цезар (в случая – на Изтока) да разполагат с различни дворци, но намиращи се в близост един до друг. Със сигурност Сердика е единствената столица на тетрарсите, където, до голяма степен благодарение на паралелната употреба на дворците в града и в Скретиска, е известно реално да са се случили политически събития с общоимперско значение и с документирано лично участие най-малко на източния август и цезар. По отношение на религиозни събития от същия ранг Сердика донякъде поделя първенството със Сирмиум и Солун поне до свикването в Сердика на Втория вселенски събор (343 г.). Във всеки случай най-известният дворец – този на Диоклетиан в Сплит (Ил. 72 а, 72 б), на практика се свързва само със споделения от самия пенсионирал се император факт – там виреело чудесно зеле[129]. Що се отнася до двореца във Феликс Ромулиана, за него е известно единствено… че е дворец във Феликс Ромулиана, идентифициран по един надпис. И понеже името Феликс Ромулиана се свързва с Галерий, съоръжението автоматично се определя като „Галериевият дворец“ (трети, след тези в Солун и Сирмиум). Обаче Галериевият дворец, където император Галерий наистина е извършил значими дела, не е някой от споменатите дворци, а тъкмо неговият Сердикийски палат. Преди да преминем към разглеждане на тези Галериеви дела, остава само да изясним употребата на думата „палат“ както за двореца в Сердика, така и за *Palatium Scretisca*.

Според Дион Касий палат (palatium) се нарича дворецът на римския император по традиция, наложена от времето на първия дворец – този на митичния цар Ромул, издигнат на хълма Палатин[130]. С налагането на Тетрархията всяка резиденция на всеки от августите и цезарите и теоретично, и на практика се нарича *palatium* и функционира като императорски дворец[131]. С други думи, названието „дворец“ за комплекса, издигнат от Диоклетиан в Сплит или от Галерий в Гъмзиград, може да бъде само напълно условно, понеже palatium е един вид атрибут на римската власт и е свързан изключително с пребиваването на действащ император (и неговия двор) в дадено място. Резиденциите в Сплит и Гъмзиград по самия си замисъл са били „много луксозни пенсионерски вили“[132], предназначени за оттеглили се от властта бивши августи. Дворците в Сердика и Скретиска от своя страна, подобно на тези в Никомидия, Трир и Солун, са отговаряли на името си във всяко едно отношение.

ГАЛЕРИЙ СЕРДИКИЕЦЪТ И ПАЛАТЪТ СКРЕТИСКА

4.1. ГАЙ ВАЛЕРИЙ ГАЛЕРИЙ МАКСИМИАН: ГОНИТЕЛЯТ, ИЗДАЛ ЕДИКТА НА ТОЛЕРАНТНОСТТА

Новият голям разцвет на Сердика, включително на близката Скретиска, се осъществява при император Гай Валерий Галерий Максимиан (293-311), който е вторият (след Аврелиан) император сердикиец[133]. Галерий установява в края на трети век в родния си град Сердика постоянното седалище на източния цезар, а след 305 г. – на августа на Изтока.* В църковно-политически план най-великото дело на Галерий (Ил. 76), което рязко ще повлияе и върху образа на родния му град, е издаването на Едикта на търпимостта през април 311 г. Сердикийският едикт е уникален документ, с който не само се слага край на антихристиянските гонения, а и за първи път се формулира идеята за религиозна търпимост в рамки и с понятия, актуални и до днес. (Ил. 77) Лактанций, а след него Евсевий Кесарийски и Руфин Аквилейски оценяват този акт като толкова фундаментален, че в съчиненията си предават дословно целия му текст. Ето как звучи в почти буквален превод от латинския оригинал текстът на Сердикийския едикт на търпимостта:

1. Между останалото, което ние постоянно правихме за ползата и благото на държавата до този момент от наша страна, ние искахме изцяло да управляваме в съответствие със законите на предците и обществените принципи, а също да се грижим за това християните, които оставиха пътя на своите прародители, да се върнат към благите мисли.

2. В резултат на това християните бяха обхванати от толкова неразумно стремление, че престанаха да се подчиняват на древните обичаи, установени за тях от предците, а по собствена воля и по собствено желание си измислиха закони, които и съблюдаваха, обединявайки със своята неразумност различни народи.

EDICTUM
IMPERATORIS GALERII
ЕДИКТ

Ил. 77. Паметният знак, поставен пред входа на софийската базилика „Св. София“ през април 2011 г. в чест на 1700-та годишнина от издаването на Сердикийския едикт.

3. Накрая, когато последва нашето предписание за това те (християните) да се обърнат към древните постановления, много му се подчиниха от страх, (а) много бяха екзекутирани.

4. И понеже твърде много (християни) упорито не оставяха своите убеждения и при това ние видяхме, че както не се отдава дължимата почит на небесата, така не се уважава и християнският бог, по съображение на нашата най-мека кротост и съгласно с постоянната любов ние сме готови да окажем снизхождение на всички хора без ни най-малко колебание, разпространявайки нашето великодушие, ние постановихме християните отново да живеят свободно и да устройват своите събирания, но по такъв начин, че никой от тях да не нарушава реда.

5. С друго послание към съдиите ние възнамеряваме да укажем какво те трябва да правят. Ето защо по нашето великодушие нека те (християните) да молят своя бог за нашето спасение, за нашата държава и за себе си, за да може навред държавата да бъде невредима и хората безметежно да живеят в домовете си. (Лактанций, За гибелта на гонителите, гл. 34).

От една страна, причината всички специалисти да знаят за този Едикт, но да не се задълбочават над него, а оттам и да не се вълнуват къде точно е издаден, е лесно обяснима: Гай Валерий Галерий Максимиан е един от най-непопулярните или поне сред най-нелюбимите на християнските историци императори. Онова, с което житийната литература и по-късните църковни историци са се опитали и са успели да наложат да бъде помнен Галерий, е, че е бил най-свирепият гонител на християните. Последното донякъде отговаря на истината, предвид че Галерий участва в т. нар. Велико гонение, започнало през 303 г. от бащата август Диоклетиан. Много факти от личния живот на императора обаче свидетелстват, както ще видим, за способността му да толерира християните дълго преди 311 г., особено ако е имал сериозни причини да го прави. В този дух впрочем е издържано и обяснението на античните автори за издаването на Едикта – императорът е бил готов да дари на християните религиозна свобода, ако техният Бог го избавел от физическите му страдания. В същия дух е и самият Едикт, който не просто спира гоненията, а превръща християнството в законна религия (religio licita) с всички права и задължения към Рим, произтичащи от този статут. Едиктът не само обвързва края на гоненията със задължение християните да се молят за здравето на императора, а и им обещава пълно равноправие с другите религиозни общности, но при условие че и самите християни няма да нарушават реда (в т.ч. няма да смущават религиозните ритуали на останалите римляни).

От друга страна, причината за подценяването и дори направо премълчаването на Сердикийския едикт на Галерий е много комплексна, свързана не със самия Галерий, а с краткосрочните цели и дългосрочните перспективи на идеолозите и изследователите на Константиновата политика[134]. Накратко, Галерий и делата му са съзнателно маргинализирани, защото част от тези дела би било по-естествено да са били извършени от равноапостолния св. Константин. С особена сила това важи за издаването на Едикта на търпимостта. По същия начин въпросните дела би било по-естествено да са се извършили не в Галериевата Сердика, а в Константиновия Константинопол – мисловен рефлекс, който се е отразил изключително сериозно върху историческата памет за Сердика и събитията, случили се в Палациум Скретиска. Още по-сериозно върху паметта за Сердика, а особено за Костинборд ще се отрази фактът, че за местното население четиримата императори – Галерий, Константин, Максимин Дая и Лициний, са били не историографски клишета или герои от нечия чужда история, а добре познати хора от плът и кръв, понякога дори близки роднини. Ето защо, както ще се убедим, локалната памет за драматичните събития от 311 до 324 г. (т.е. от Едикта на толерантността до екзекуцията на Лициний) е много богата, нюансирана и лишена не само от черно-бели контрасти, а и от определени положителни и отрицателни герои. С други думи, тази локална памет е била доста различна от онази, която е започнала мощно да се пропагандира от Константинопол към средата на четвърти век в цялата Империя, включително и в Сердика.

Разбира се, проблемът с подценяването на Сердикийския едикт е проблем не на съвременната му, а на модерната историография[135]. Според популярната модерна (по-точно от времето на Цезар Бароний, вж. Ил. 79 б) историография фундаменталният документ, с който започва Новата ера в историята на Рим и на Църквата, е Миланският едикт от 313 г., издаден от Константин и Лициний. Същевременно според изворите[136], а и според почти всички специалисти[137] документ с такова име, локализация и датировка не съществува. Неслучайно модерните изследователи говорят не за „Милански едикт“, а за „*т. нар*. Милански едикт“ (без уточнение кое, кога и от кого е кръстено така) или за „Миланска среща“[138]. Говорело се е, изглежда, устойчиво и за „Миланска сватба“ (Ил. 77а). „Милански едикт“ със сигурност не е съществувал под каквото и да било име в мисленето на късноантичните християни: за тях Сердика е била един вид „мястото, където Църквата е получила официалното си римско гражданство“ поне дотолкова, доколкото например Антиохия е била „място, където Църквата е получила името си“, понеже там според преданието за първи път започнали да употребяват названието „християни“.

Издаването на Едикта на толерантността точно в Сердика не е случайно съвпадение. Галерий постоянно резидира в Сердика и на практика управлява от нея. Точно в Сердика той издава не само свои монетни емисии, а и емисии с образите на другите членове на Тетрархията, в т.ч. на Константин Велики и баща му Констанций Хлор. Ето защо обстоятелството, че в Скретиска преобладават монети на Константин Велики, не трябва да се надценява, в смисъл изграждането на тукашния дворец да се обвързва изключително с установяването на Константиновия двор в

Сердика (317-330 г.). Редица елементи в архитектурата и украсата говорят по-скоро за Галериевия вкус (начело със забележителните мозайки, идентични с тези в солунския дворец на същия император).

Макар, както се спомена по повод на Аврелиан, конкретният произход на римските императори поначало да не повлиява върху бъдещото им управление, в условията на остри политически и/или военни сблъсъци той е придобивал сериозно значение. Галерий превръща в своя столица родния си град, понеже тук е можел да разчита на нужната му вярност и подкрепа. Лоялността на местното население към „неговия“ император много ярко проличава например в кампаниите на Галерий срещу Персия. Тези кампании, започнали позорно за императора, завършват с блестящ триумф през 298 г., след като войската му е рекрутирана от населението в Илирия[139]. (Ил. 78) В контекста на тези събития Галерий, все още като цезар на Изтока, в края на 3 в. предприема действия за разширяването на военно-политическия хинтерланд на Сердика, който, нека повторим, поначало е обширен и обхваща голяма част от Западностаропланинската област. Като стъпка в тази посока може да се тълкува създаването на съседната провинция Панония Валерия (с център дн. Печ). Новата провинция е кръстена на Галерия Валерия – съпругата на Галерий и дъщеря на Диоклетиан. (Ил. 78 а). Другият член на Тетрархията – Лициний, продължава тази тенденция. Според съвременните извори август Лициний (308-324 г.) е приятел на Галерий от детинство. Той не само също произхожда от Сердикийския регион, а много често е резидирал в Сердика. Такъв е случаят и с престоя му в града през април 311 г., в навечерието и по време на издаването на Едикта на толерантността. Като август на Изтока след смъртта на Галерий на 5 май 311 г. Лициний също резидира в Сердика. Както ще видим, той е тук през юни 311 г., а, изглежда, и чак докато градът не му е отнет от августа на Запада Константин (през 316 или началото на 317 г.).

Преди да преминем към съдбата на Сердикийския регион при Лициний и Константин, би било естествено да поставим логичния въпрос: Къде се е случило голямото събитие, подписването и обявяването на Едикта на толерантността? Този въпрос е толкова по-резонен предвид „педантично точното локализиране“ на никога неиздавания „Милански едикт“ – при скромните останки от римския дворец в Милано. (Ил. 79, 79 а, 79 б, 79 в) Иначе казано, всичко, написано и направено след 17 в. за Миланския едикт, го е превърнало ако не в историческа реалност, то със сигурност в непоклатима историографска аксиома. Най-малкото, което трябва да се направи по въпроса за реанимирането на паметта за Сердикийския едикт, е издаването му да не се свързва едностранно само със съдбата на Църквата, а и със съдбата на града, където това се е случило и който е бил, подобно на Милано, един от тогавашните основни центрове на Империята.

Дали Сердикийският едикт е издаден в дворцовия комплекс около преториума

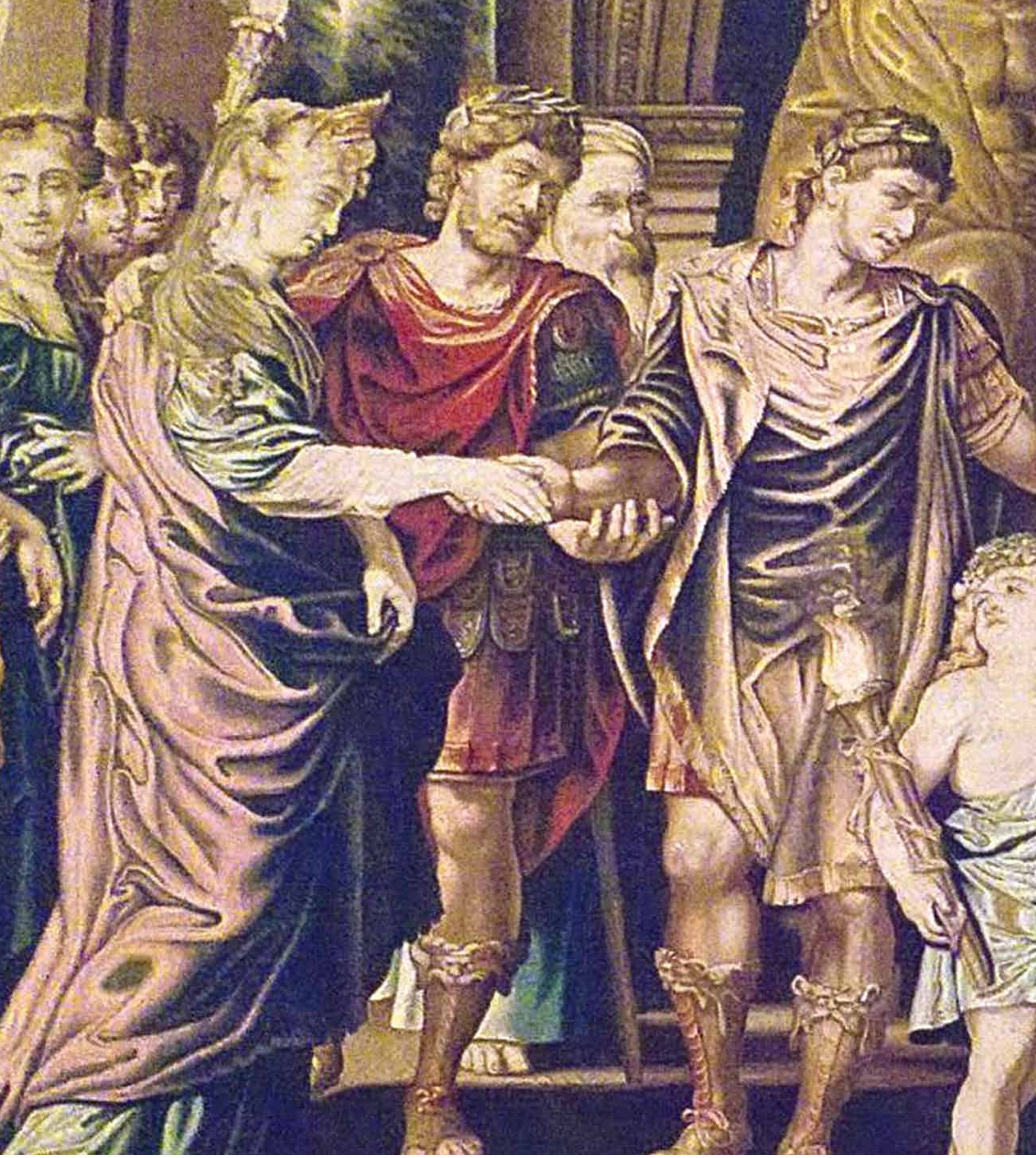

Ил. 77а. Сватбата в Милано през 313 г. между Константин и Фауста (дъщеря на „заклетия Константинов враг“ Максимиан) и Лициний (друг „заклет Константинов враг“) и Константиновата сестра Констанция. Гоблен по картина на Рубенс, 1623-1625 г. Двете сватби впрочем в реалността не са били „обединени“ по този впечатляващ и пищен начин. Фауста се омъжва за Константин през 307 г., а Констанция за Лициний – на „Миланската среща“ през 313 г.

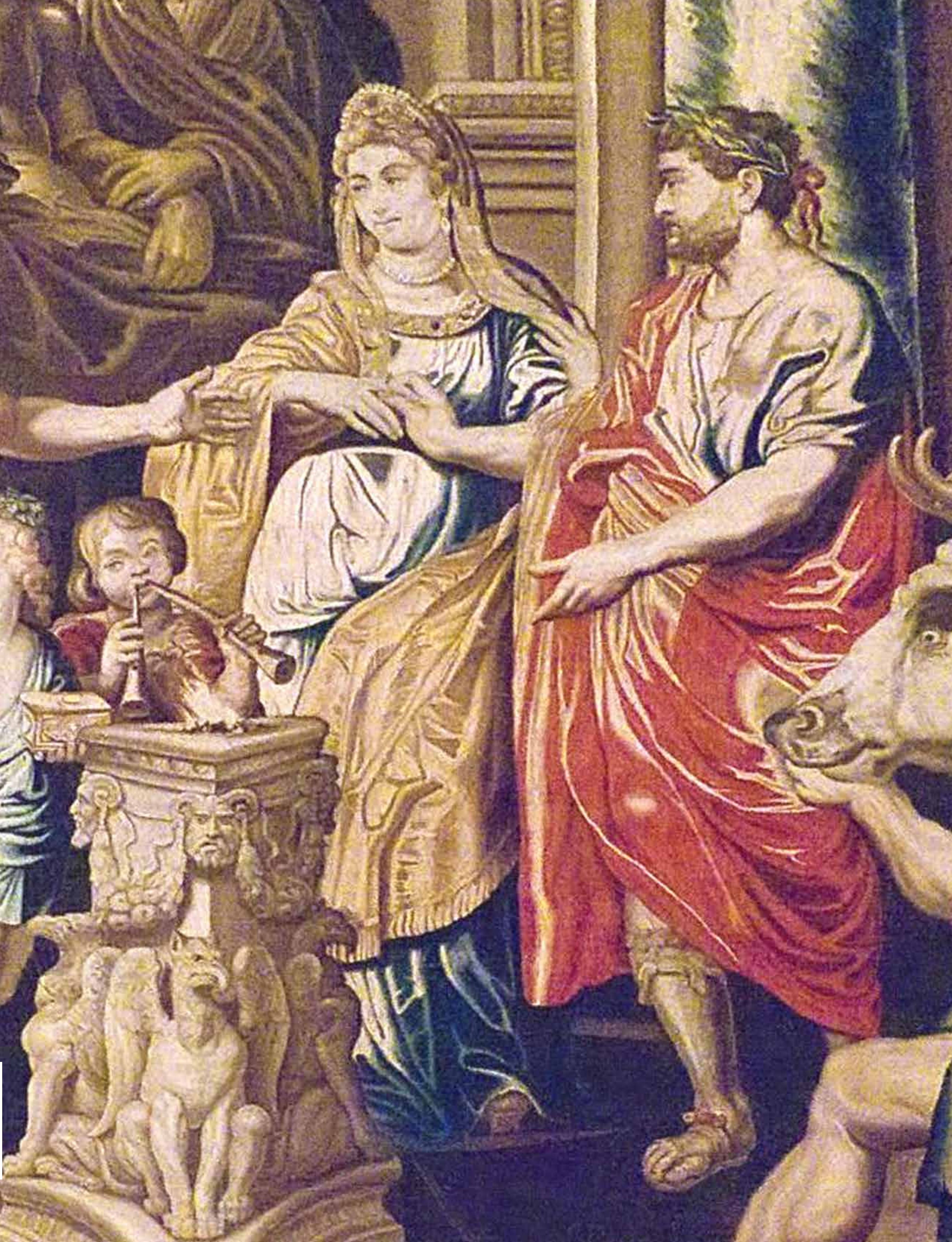

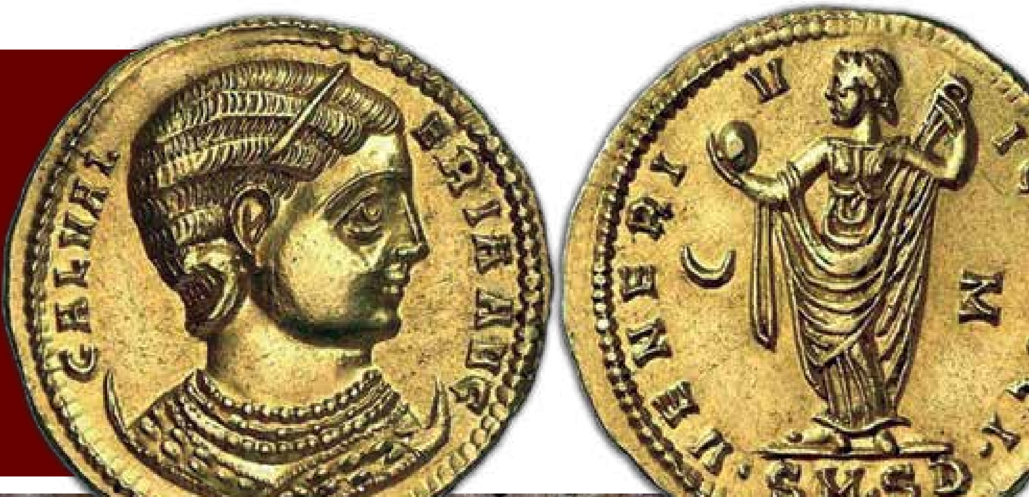

Ил. 78а. Златни „свещени монети“ на император Галерий от Сердика с изображение на съпругата му Галерия Валерия и Венера, държаща ябълка (разликата в диадемата на Галерия, най-вероятно отразява променения статут на съпруга ѝ, станал през 305 г. от цезар август).

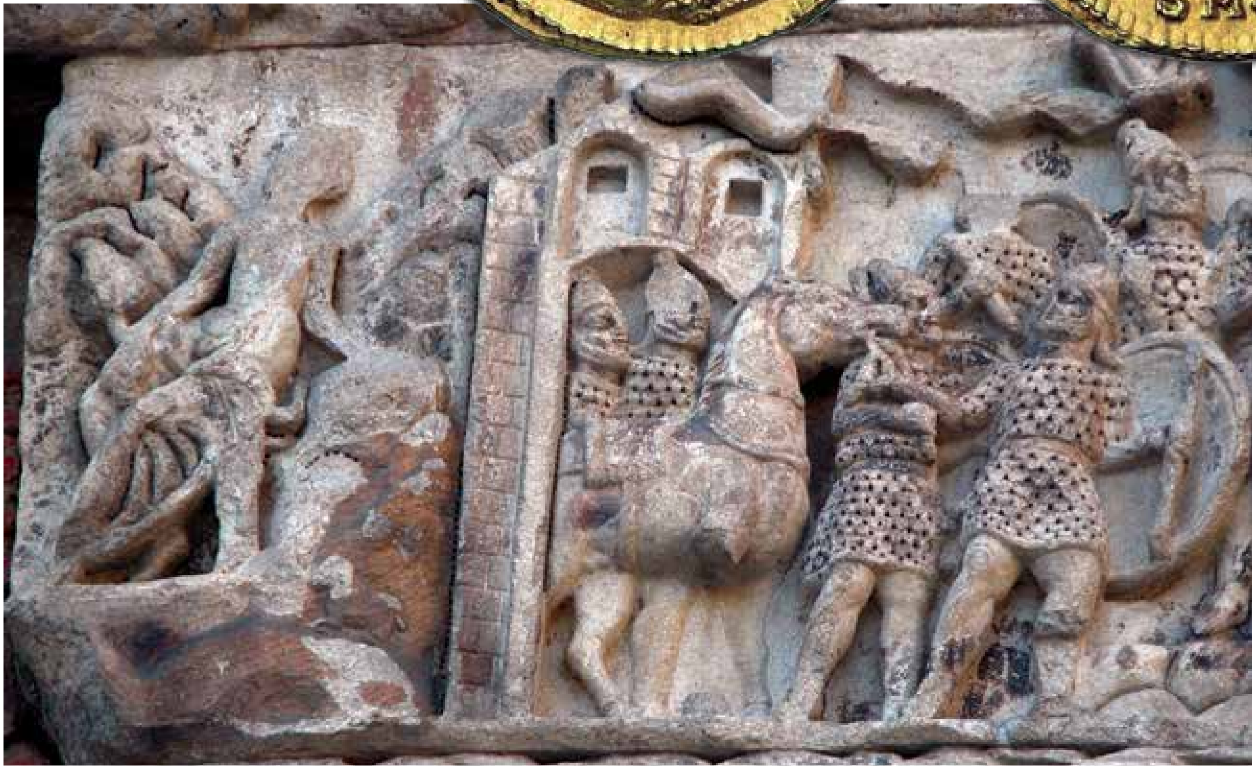

Ил. 78. Клетвата на войската на Галерий в Сердика преди началото на последния поход в Персия. Релеф върху Галериевата арка в Солун. Вляво – персонификация на град Сердика.

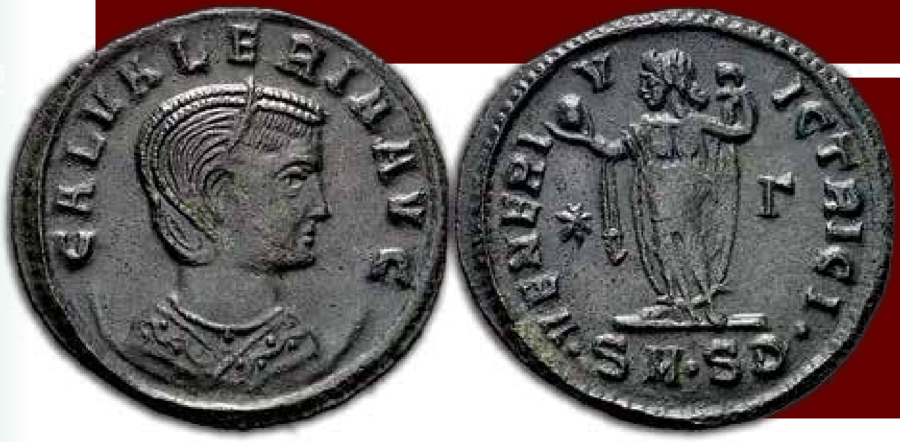

Ил. 78б. „Свещена монета“ на император Галерий от Сердика с изображение на Галерия Валерия и Венера (полумесецът на Венера е заменен със звездата на Венера. Галериевите сердикийски „свещени монети“ само с изображението на съпругата му са най-малко седем типа.

в центъра на града (в т. нар. „Константинов квартал“, Ил. 75)? Едва ли. В края на живота си Галерий е тежко болен. Ето защо е много по-вероятно да е пребивавал непрекъснато в далеч по-спокойния и просторен дворец в Скретиска. Всъщност най-вероятно Галерий поначало е бил резервирал този разкошен дворец за себе си, предоставяйки резиденцията в Сердика на Лициний, издигнат от него през 308 г. за август на Илирик, Тракия и Панония. Разликата в мащабите и облика на двата дворeца е създавала много добра визуална представа за разликата в ранговете на двамата римски владетели.

Ил. 79. Останките от римския дворец в Милано, съвременно състояние.

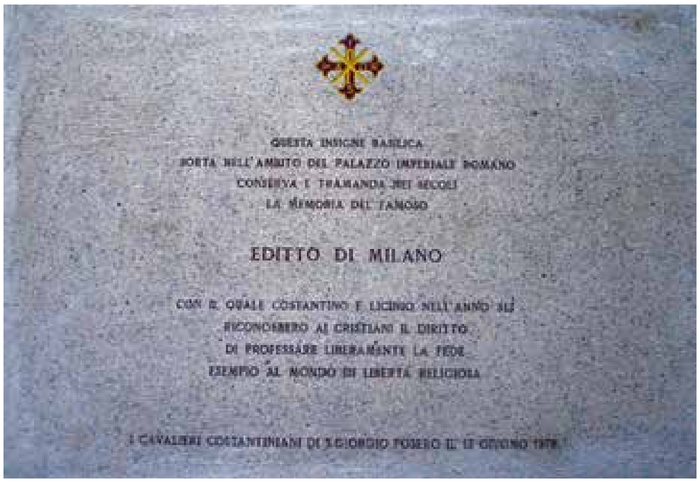

QUESTA INSIGNE BASILICA
SORTA NELL'AMBITO DEL PALAZZO IMPERIALE ROMANO
CONSERVA E TRAMANDA NEI SECOLI
LA MEMORIA DEL FAMOSO

EDITTO DI MILANO

CON IL QUALE COSTANTINO E LICINIO NELL'ANNO 313
RICONOBBERO AI CRISTIANI IL DIRITTO
DI PROFESSARE LIBERAMENTE LA FEDE
ESEMPIO AL MONDO DI LIBERTÀ RELIGIOSA

I CAVALIERI COSTANTINIANI DI S. GIORGIO POSERO IL 17 GIUGNO 1978

Ил. 79а. Мемориална плоча, поставена през 1978 г. на входа на базиликата „Св. Георги“, считана за част от двореца в Милано, увековечаваща „издаването на Миланския едикт“ през 313 г. на това място.

4.2. ГАЛЕРИЕВА СЕРДИКА

При Галерий Сердика става не само благоустроен и просперираш, а и блестящ, ако можем така да се изразим – луксозен град. Галерий, който в споменатата кампания срещу Персия побеждава шахиншаха Нарзес и пленява съкровищата, съпругите и децата му, е бил не по-малко склонен от Диоклетиан да внесе доза източен блясък във властта си. Впрочем повечето илирийски императори, точно както древните тракийски царе, определено са имали афинитет към блясъка и разточителния разкош (а и към върховна роля в религиозния живот на поданиците си). От гледна точка на урбанистичното развитие на Галериевата столица, това означава обръщане на особено внимание към неутилитарните, чисто естетически съоръжения от типа на дворци, крайградски резиденции, басейни, фонтани, чешми, мозаична и скулптурна украса. Разбира се, тези съоръжения са неутилитарни само от стриктно практическа гледна точка. От гледна точка на пропагандиране на имперската идеология те са задължителен щрих в градския пейзаж на всяка столица. Това е и причината всяка столица до днес да изглежда много еклектична, малко или повече претрупана и поне леко ориенталска. Самият Рим в имперската епоха е започнал да изглежда неминуемо доста ориенталски (впрочем и доста африкански, заради донесените тук обелиски и издигната пирамида). Този процес е напълно закономерен, понеже

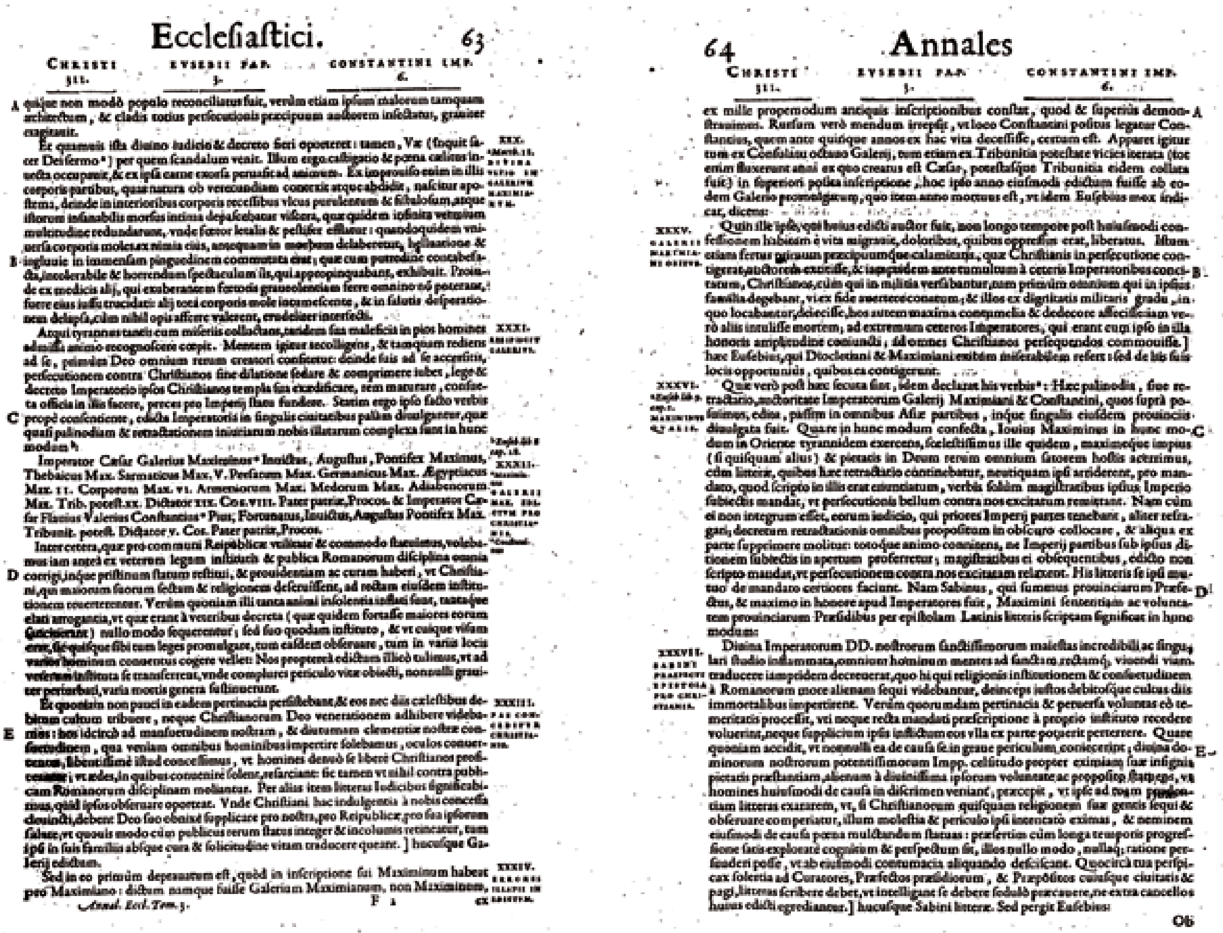
Ecclesiastici. 63
CHRISTI 311.
EVSEBII PAP. 3.
CONSTANTINI IMP. 6.
64 Annales

Ил. 79в. Факсимиле на с. 63 и 64 от същия труд на Цезар Бароний, където подробно се разказва за Едикта на толерантността на Галерий (Лициний и Константин) от 311 г.

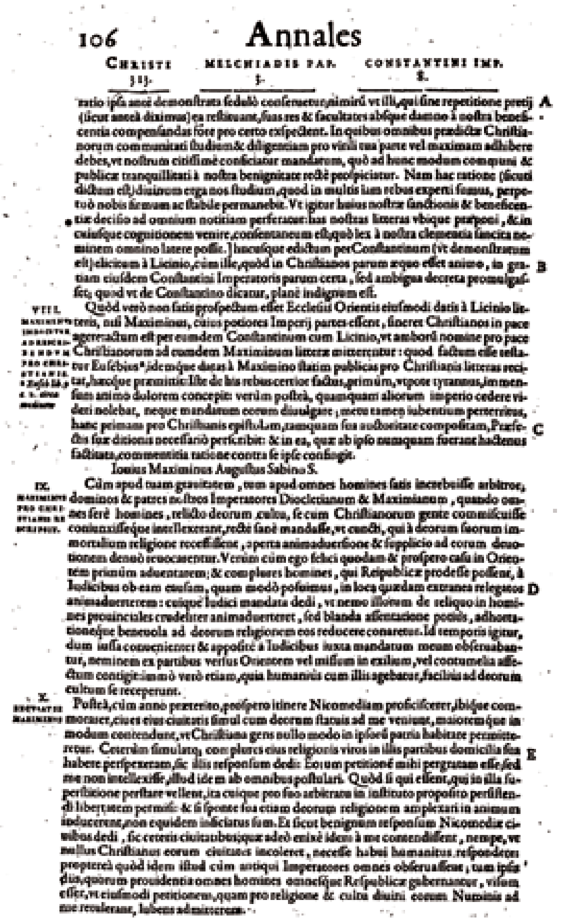

106 Annales

Christi 313. Melchiadis Pap. 3. Constantini Imp. 8.

Ил. 79б. Факсимиле на с. 106 от труда на Цезар Бароний, където за първи път, по чисто идеологически причини, се споменава словосъчетанието „Милански едикт“, Annales Eccleseastici t. III, 1598.

прототип на имперската столица като такава за Рим е бил легендарният Вавилон и актуалните персийски мегаполиси Селевкия-Ктезифон и Суза[140]. За по-късните империи прототип става самият Рим.

През този период Сердика се превръща и в един много добре охраняван град. Както сочат епиграфските данни, селищата около Сердика са били поначало един от най-важните райони за рекрутиране на войници още от първи век (между другото, вторият известен местен римски ветеран – Тит Флавий Тарасас – е не отдругаде, а от Скретиска[141]). През трети век този процес се засилва и задълбочава, като тракийските воини се издигат до римския престол почти веднага след Едикта на Каракала (212 г.), дал римско гражданство на провинциалните жители[142]. Императорите Аврелиан и Проб създават направо военна династия с политиката си на издигане на способни илирийски войници. Техни лично подбрани военни кадри са всички първи членове на Тетрархията, начело с Диоклетиан. Към началото на четвърти век в околностите на Сердика за нуждите на войската се изграждат нови казарми и складове. Най-вероятно от това време датира и започването на втората крепостна стена, опасала Сердика от север (вж. Ил. 6). Политическата ситуация в Империята, статутът на града, както и наличните ресурси при Галерий правят изграждането на подобно съоръжение много по-мотивирано в този период (ок. 300-310 г.), отколкото при Аврелиан, при Константиновите наследници през втората половина на 4 в. или чак при Юстиниан[143].

Не по-малко логично е тази според археолозите крайно необичайна като композиция, градеж и размери стена да е била дело на Константин Велики (строена между 317 и 330 г.), ставайки единствен точен прототип на известната Константинова стена във Византион. Независимо дали ще отнесем новите укрепления на Сердика към Галериевото, или към Константиновото управление, в началото на 40-те години на 4 в. градът е разполагал със защитни съоръжения, каквито на практика е нямала никоя друга имперска резиденция[144]. Това е едно от обясненията защо до

средата на 6 в. дворцовият комплекс в Скретиска няма да бъде укрепен: в случай на нужда местното население е можело винаги да разчита на сердикийските стени. Другото обяснение се съдържа в самата специфика на Двореца Скретиска – един изключително луксозен комплекс, целящ да демонстрира едновременно лично богатство, гражданско благочестие и имперска мощ. Вярно е, че дори в сегашния си вид руините на Двореца са впечатляващи. (Ил. 80) Достатъчно е да ги сравним например с руините на императорския дворец в Милано (вж. Ил. 79). Изисква се обаче огромно въображение, за да може човек да си представи Двореца в истинския му блясък въз основа единствено на наземния археологически материал и плана на Двореца. (Ил. 81, 81 а, 81 б, 81 в, 81 г) За щастие тук идват на помощ както доста-

Ил. 80. Руините на двореца Скретиска, съвременно състояние

тъчно богатите данни за живота и личните качества и вкусове на двама от неговите владетели – Галерий и Константин, така и достатъчно добре запазените фрагменти от техни други подобни строежи.

Първото, което със сигурност може да се каже за облика на Галериевия дворец

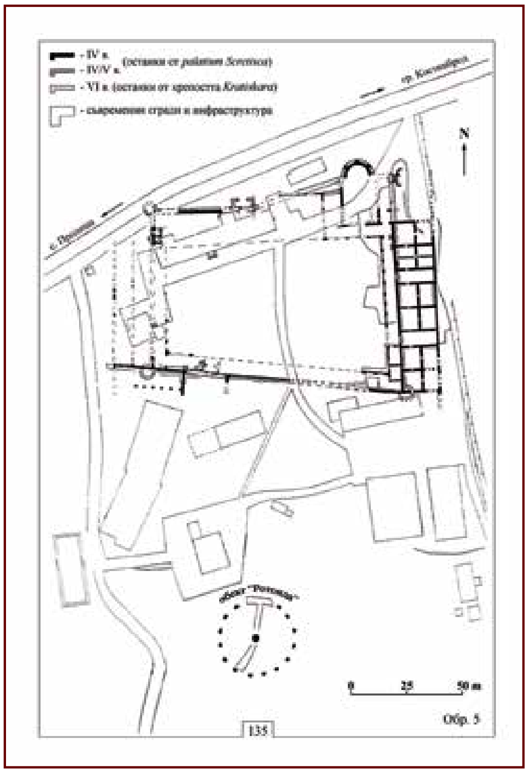
- IV в.
(останки от palatium Scretisca)
- IV/V в.
- VI в. (останки от крепостта Kratiskara)
- съвременни сгради и инфраструктура
гр. Костинброд
с. Пролеша
N
обект "Ротонда"
0
25
50 m
Обр. 5
135

Ил. 81. План на Резиденция Scretisca, по В. Динчев.

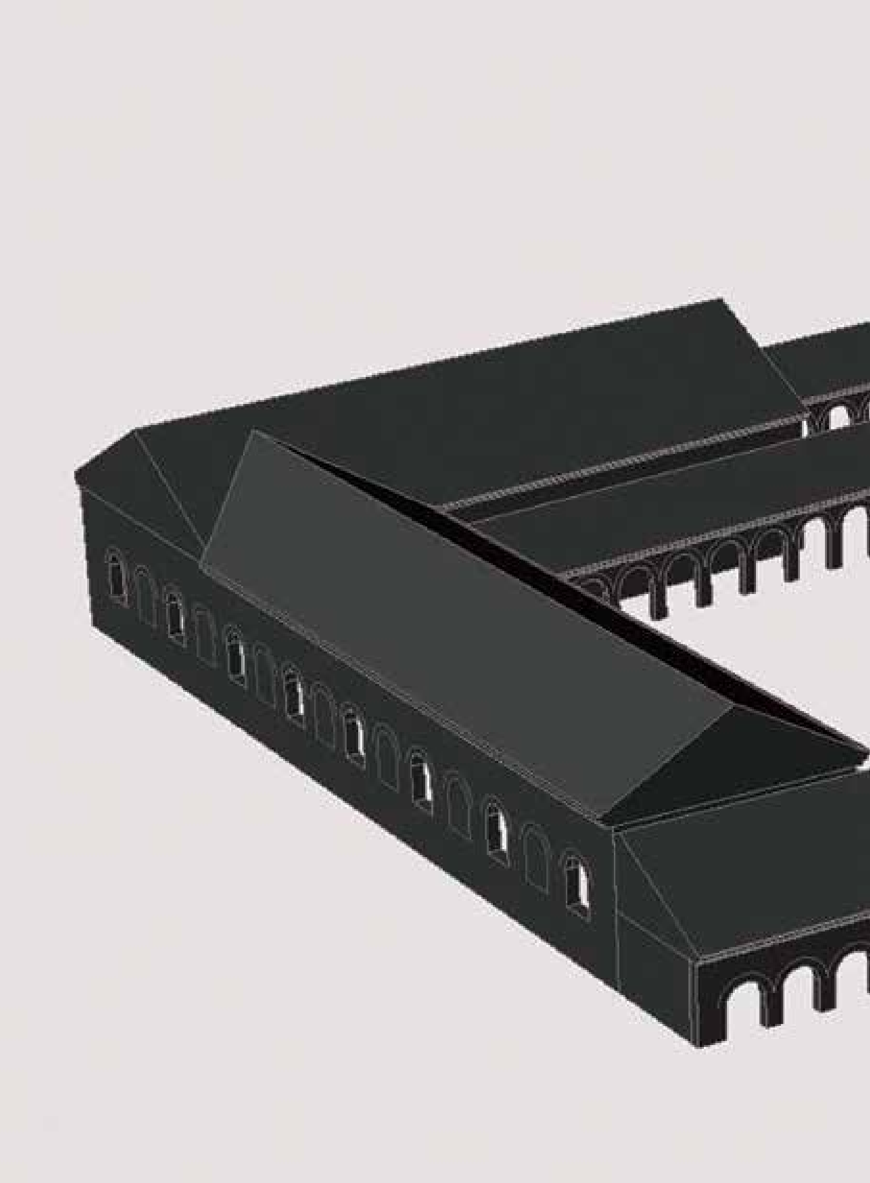

Ил. 81б. Реконструкция на Двореца Скретиска изключително спрямо запазения археологически материал. Автор Орлин Давчев.

Ил. 81а. План на Резиденция Scretisca, по В. Динчев.

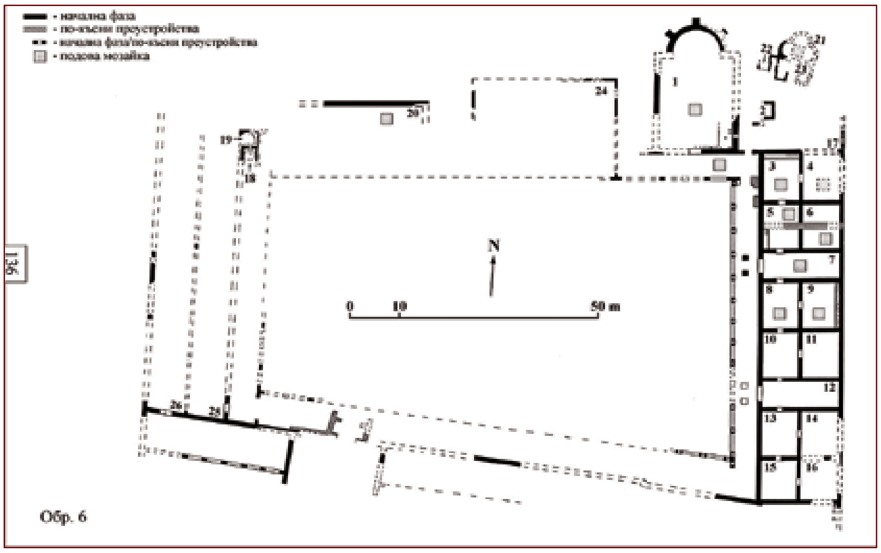
- начална фаза
- по-късни преустройства
- начална фаза/по-късни преустройства
- подова мозайка
N
0
10
50 m
136
Обр. 6
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26

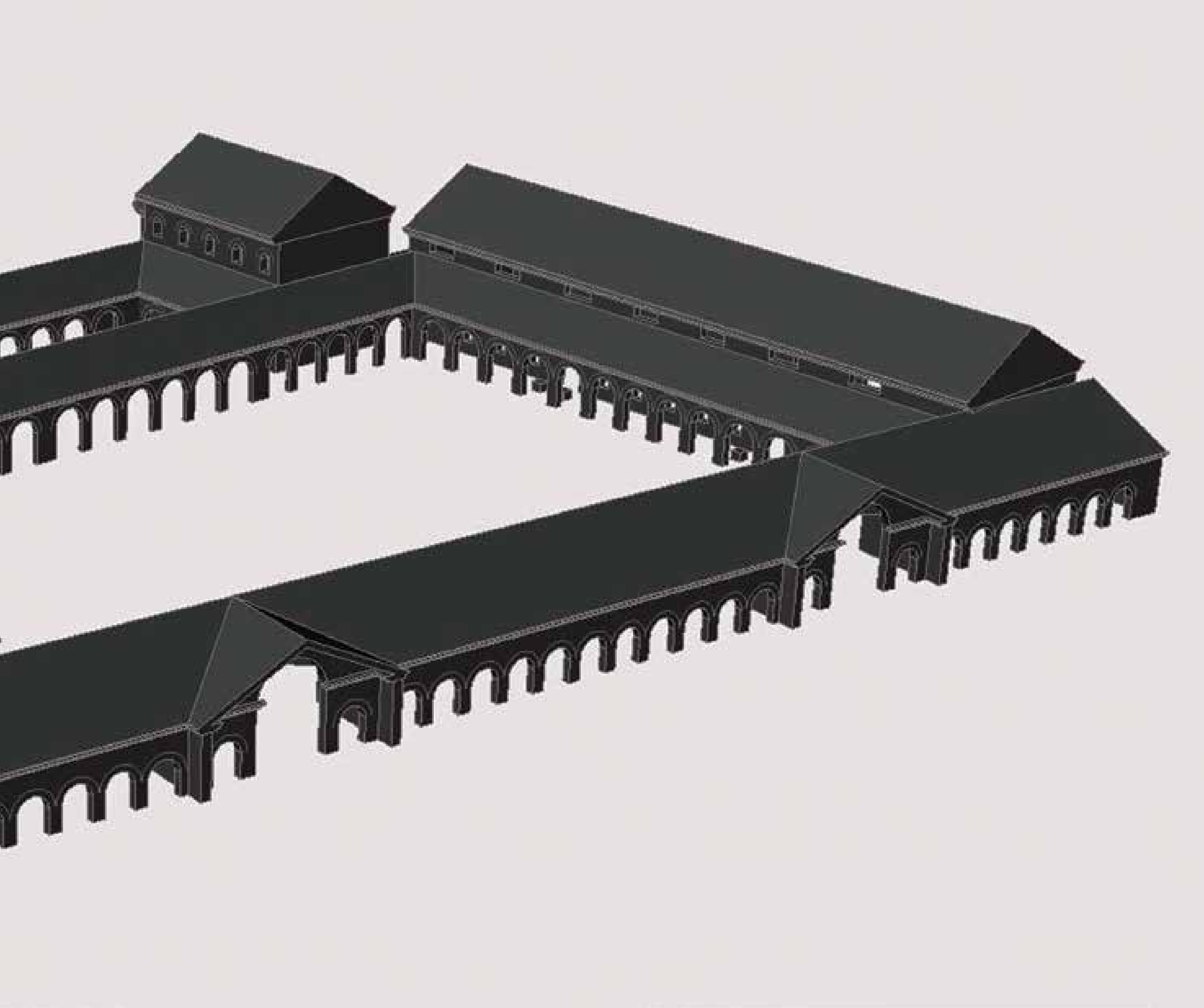

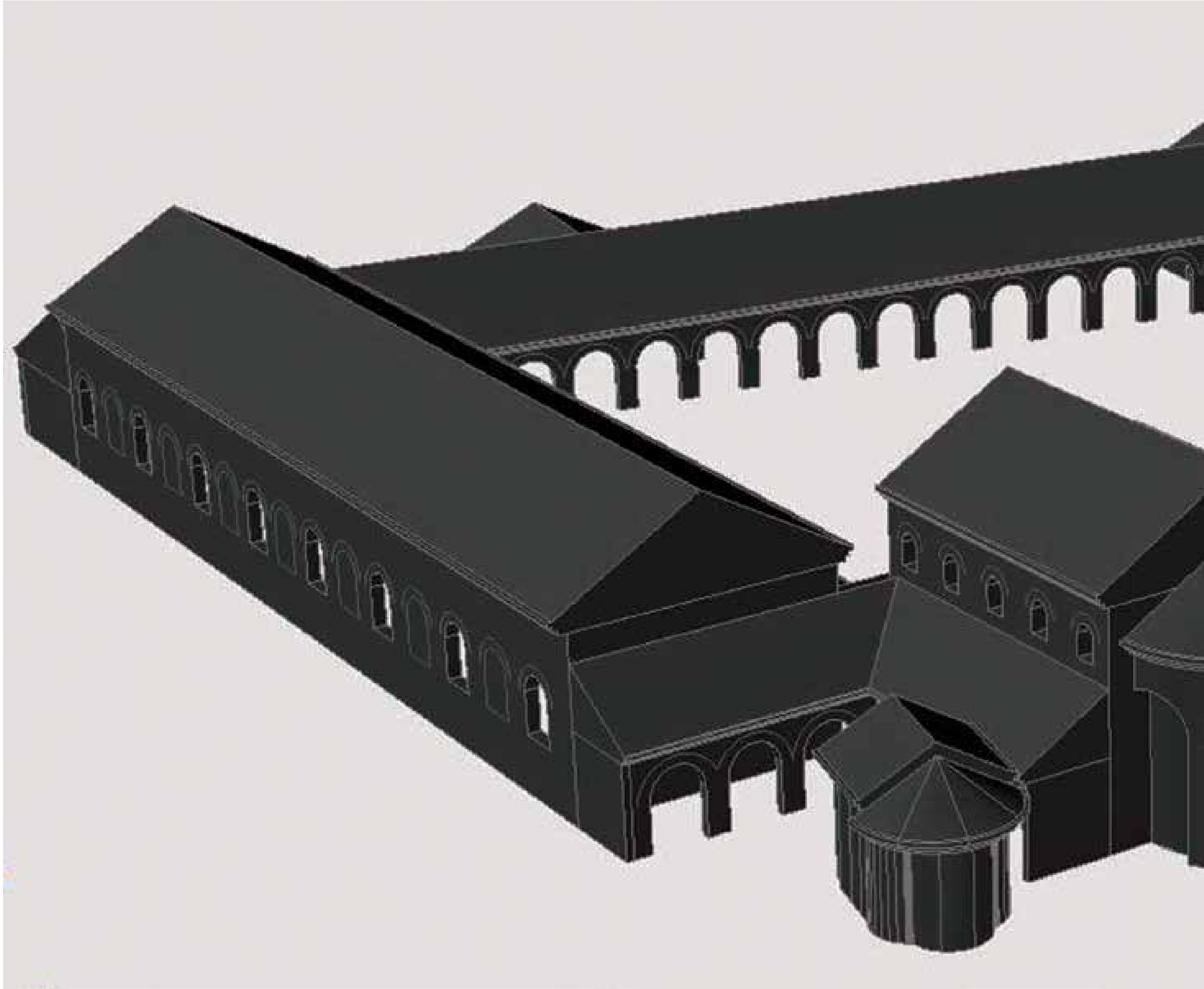

Ил. 81в. Реконструкция на Двореца Скретиска изключително спрямо запазения археологически материал, изглед от север. Автор Орлин Давчев

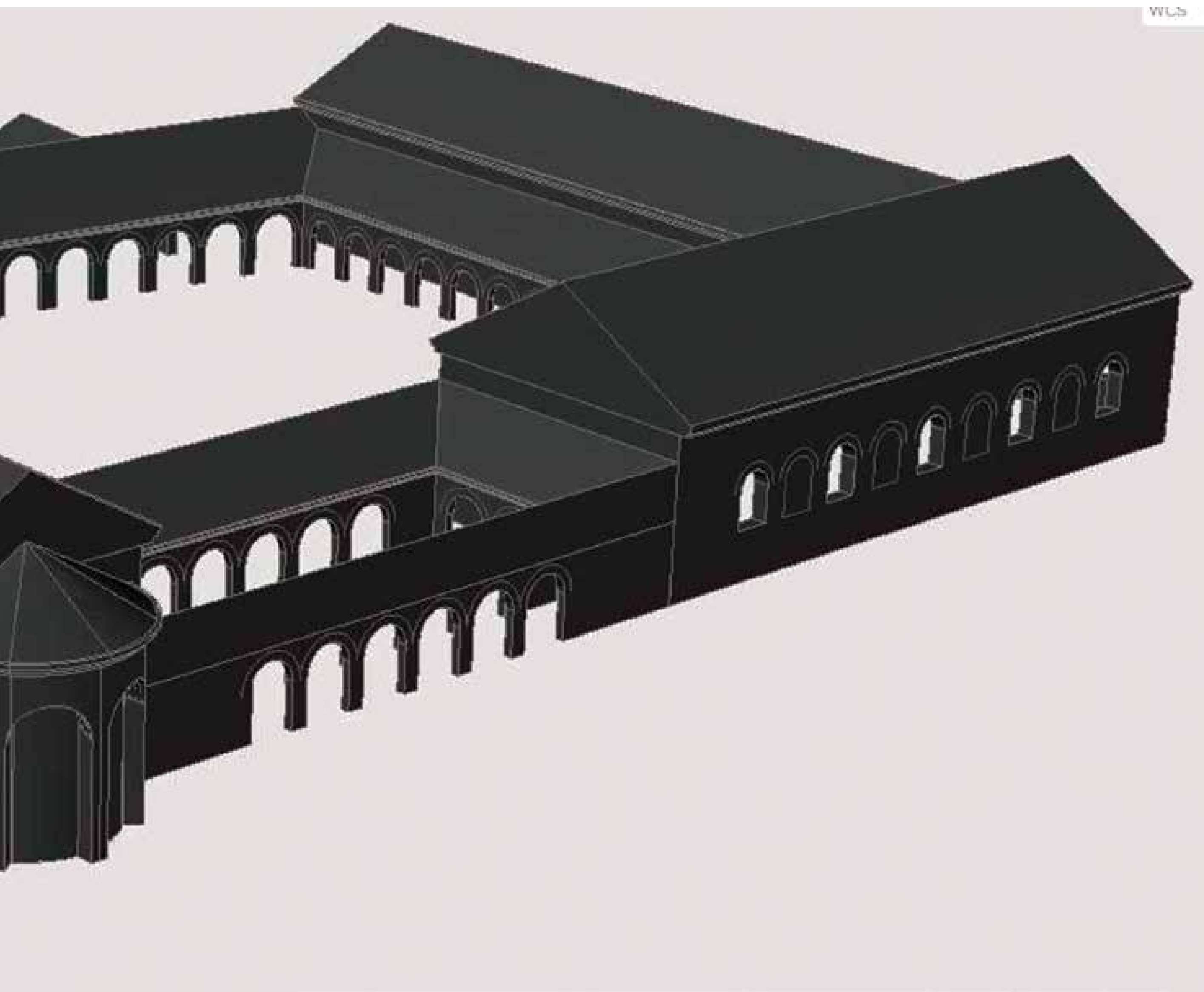
WCS

в Скретиска, е, че той е носил всички черти на споменатия източен разкош. Първата характеристика на разкоша е разточителството – разточителност в материали, в средства и в пространство. Точно него виждаме в абсолютно неутилитарния и най-голям на Балканите перистилен двор на Двореца, с размери 98х46 и 24х60 м. (Ил. 82) Огромният двор, ограден с изящни колонади, е имал изцяло декоративна функция, т.е. бил е предназначен за градина, басейн и най-вероятно малък фамилен олтар. Подобни са били дворовете на някои от най-луксозните римски вили. (Ил. 83, 83 а, 83 б) Разликата е, че перистилният двор в Скретиска е значително по-голям (по-точно с една трета по-широк в западната си половина) дори от фамозната Вила на папирусите, реконструирана в Калифорния и по-известна като Вила Гети. Освен това нека напомним, че въпросната Вила на папирусите е отчасти плод на въображението на просвещенския човек от 18 в. (оставащ в някои отношения доста пристрастен към мегаломанските форми от епохата на абсолютизма), когато вилата при Херкулан е била реконструирана[145]. (Ил. 85)

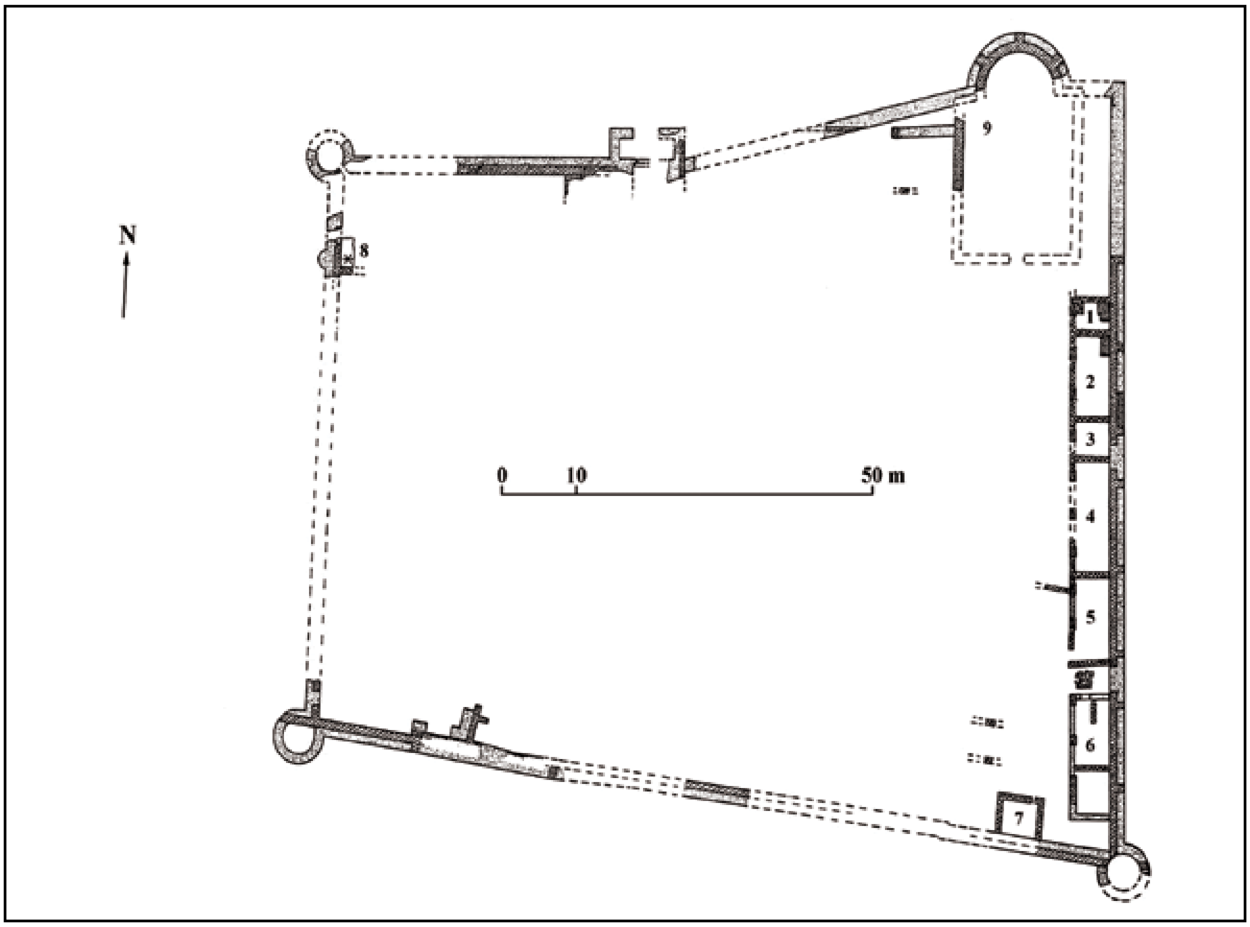

Ил. 82. Схема на перистилния двор, по В. Динчев.

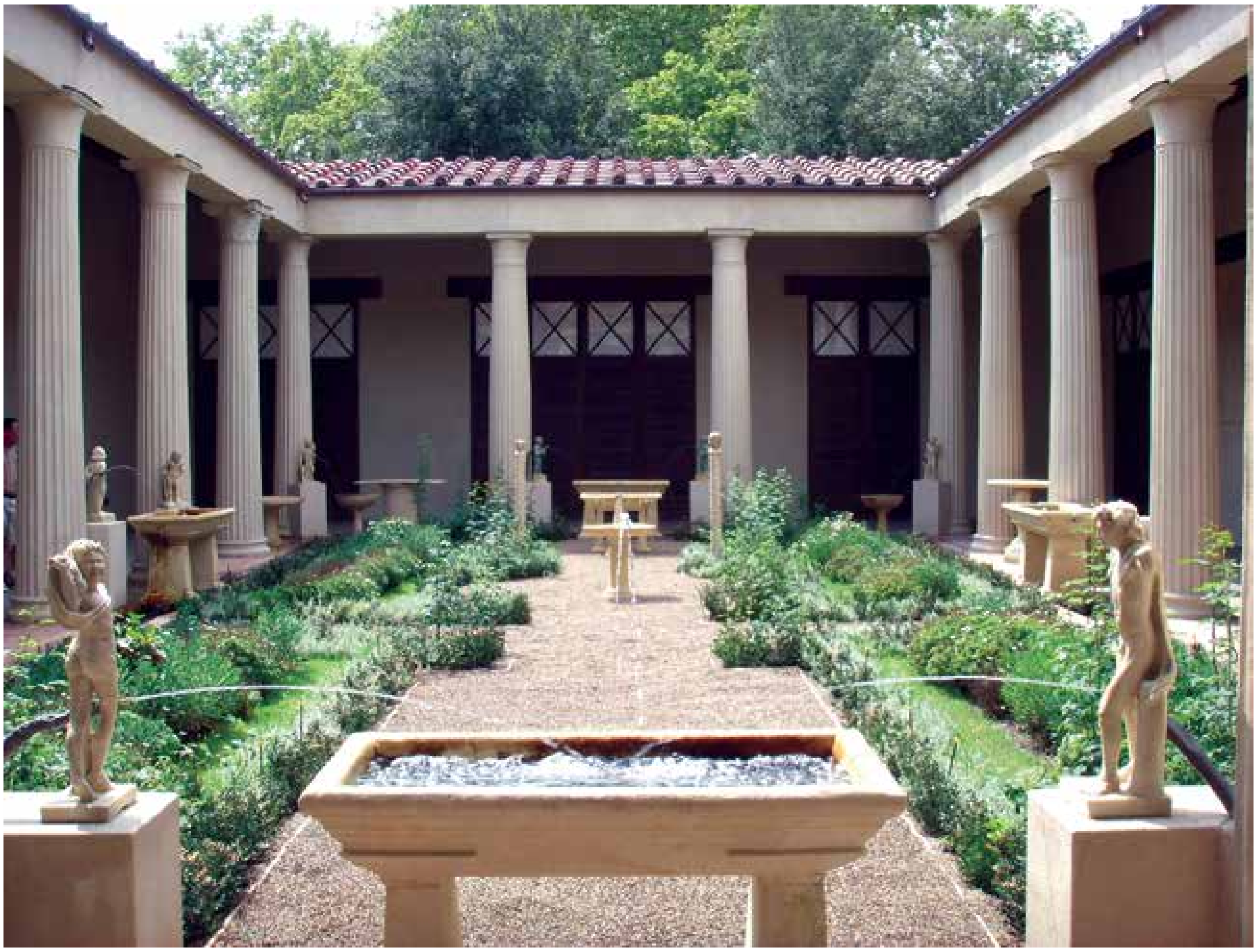

Ил. 83. Реконструкция на перистилната градина на Каза деи Ветии в Помпей.

Перистилната градина на Дворец Скретиска е била по-голяма от обичайното за римските вили, в т.ч. и за дворцовите, но в общи линии е изглеждала по начина, по който са изглеждали сходните римски съоръжения. По отношение на последното идея може да се получи от градините на реконструираните римски вили. (Ил. 86, 86 а, 86 б, 86 в). Съвременните реконструкции на свой ред следват класическите автори, начело с горещия почитател на вилите Плиний Млади[146] и римските фрески и мозайки, изобразяващи градини и паркове. (Ил. 87, 87 а, 87 б, 87 в, 87 г) Разбира се, всяка градина е въплъщавала и римската идея за *hortus*, но най-вече вкуса, ако не и направо личността на своя собственик. Градината поначало е едно много особено, живо произведение на изкуството[147], което е способно да отразява както промените в природата, така и в човешкия характер. Ето защо, когато искаме да възстановим перистилната градина в Дворец Скретиска, трябва да отчитаме персоналните качества както на обитавалите я императори – Галерий, Лициний, Константин, по-късно Марцел и Ветранио, после на цезар Зенон (бъдещия импера-

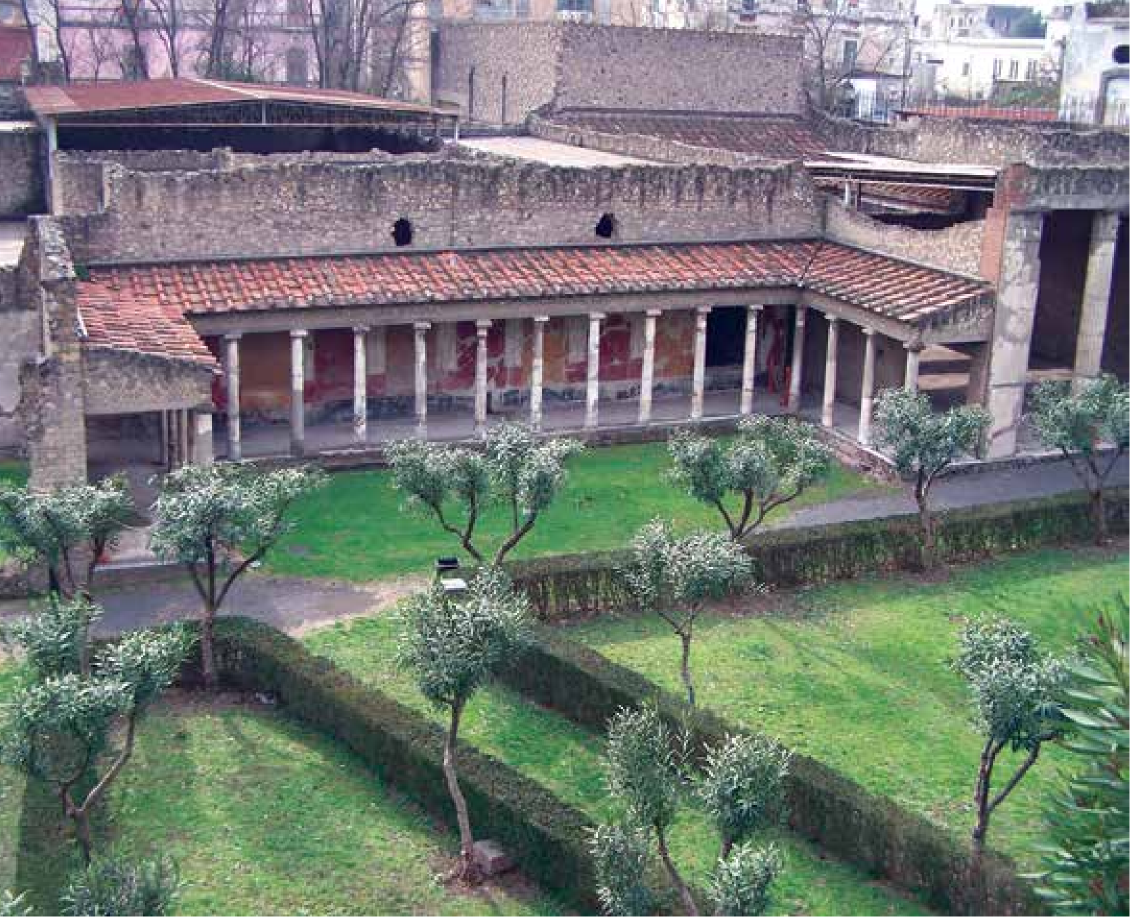

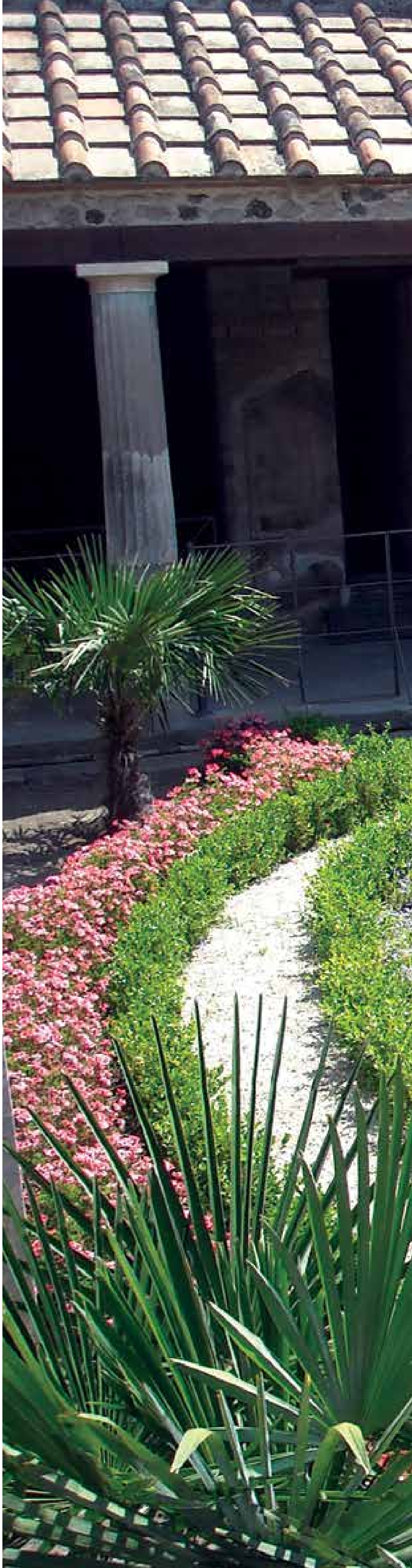

Ил. 83б. Перистилната градина на Вилата на Попея в Оплонтис (Италия, близо до Рим.)

Ил. 83а. Реконструкция на перистилната градина на Вилата на Златния Купидон, Помпей.

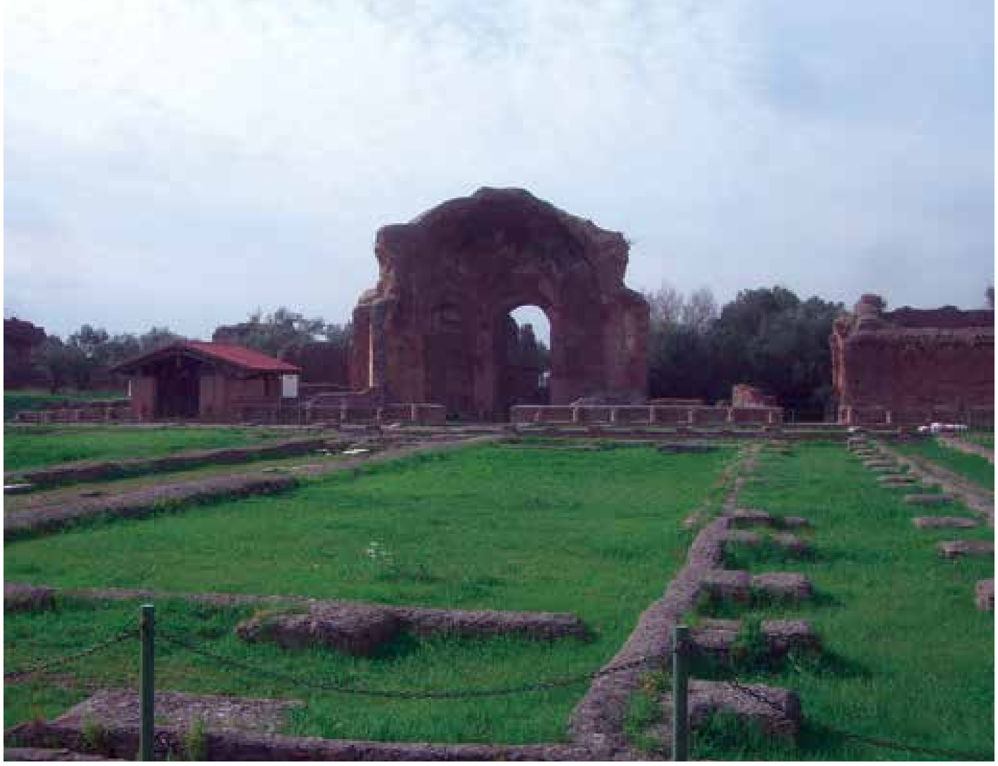

Ил. 84. Перистилната градина (Пиаца д'Оро) във Вилата на Адриан в Тиволи, съвременно състояние. Градината е с размери 63 х 54 м.

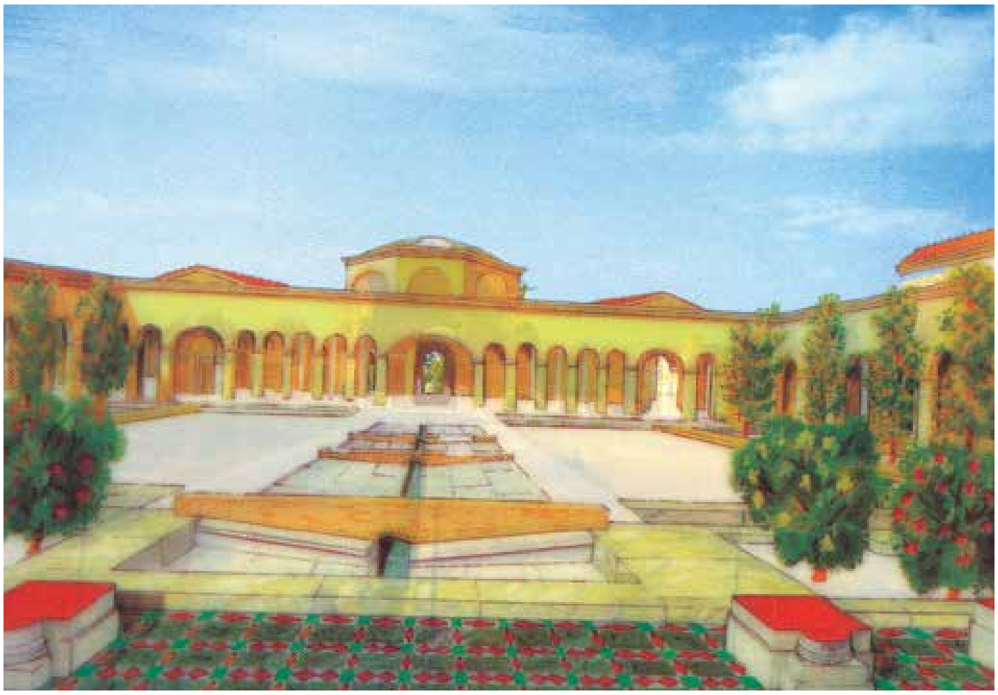

Ил. 84а. Пиаца д'Оро (художествена реконструкция).

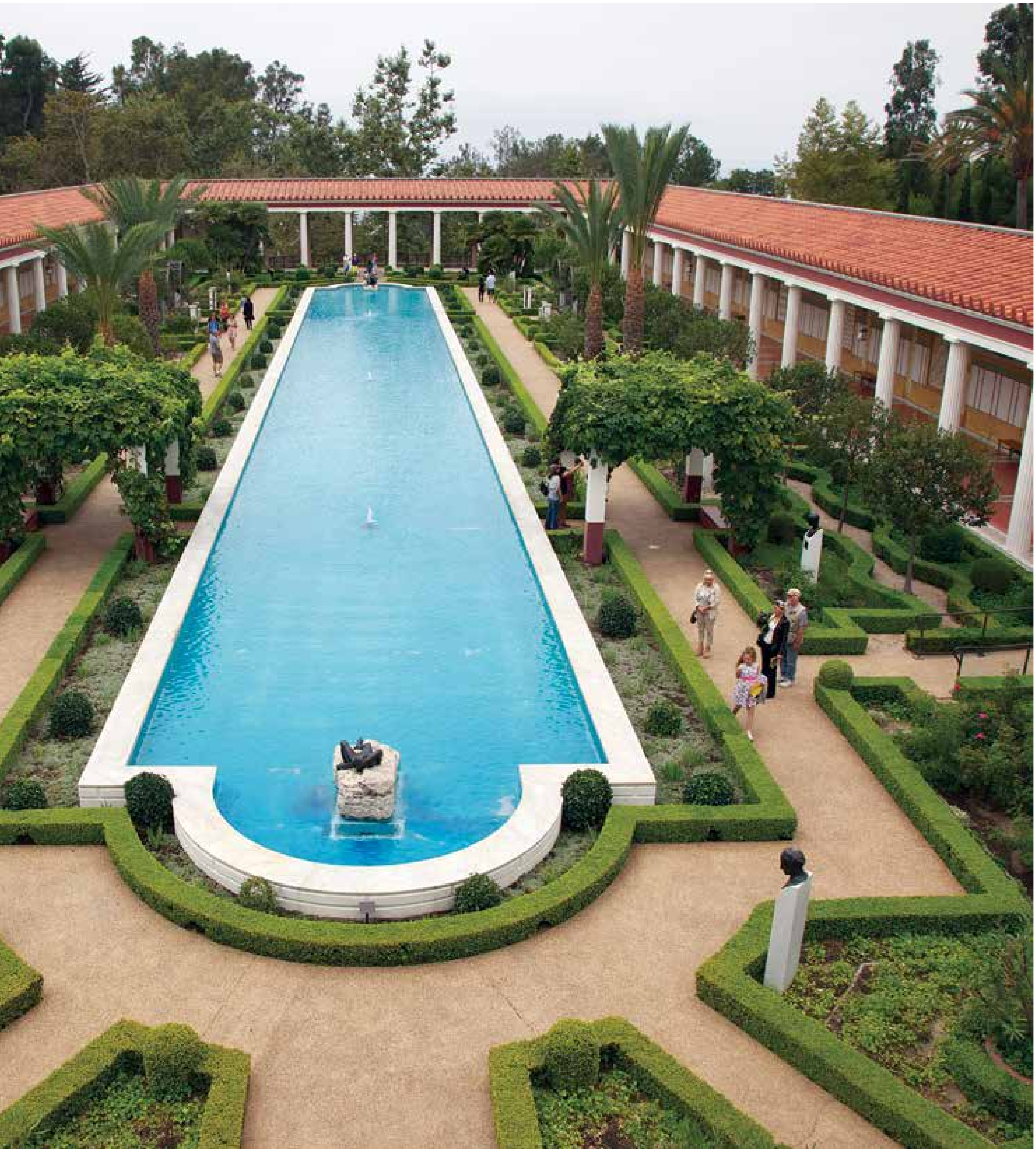

Ил. 85. Дворът на Вила Гети. Перистилният двор на Вилата на папирусите при Херкулан, послужила за модел, днес е дълъг ок. 100 м и широк ок. 37 м. Това грандиозно съоръжение е издигнато или от Луций Калпурний Пизон Цезонин (тъста на Цезар), поради което се нарича и Вила на Пизон, или от консула Апий Клавдий Пулхер. Всъщност ранният перистил на вилата е бил доста скромен – с по десет колони.

Ил. 86. Възстановка на римска градина в Археологическия музей на Аргентомагус, Сен Марсел (Франция)

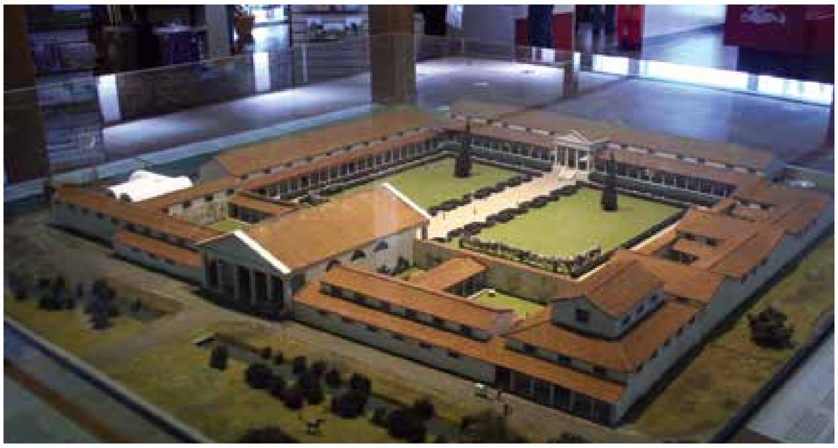

Ил. 86а. Макет на римския дворец от първи век във Фишборн, Англия. Този дворец, чиято конструкция следва модела на двореца на Домициан в Рим, е с впечатляващи размери и перистилната му градина в някои отношения е сравнима с тази на Дворец Скретиска.

Ил. 86б. Реконструкция на градината на римския дворец във Фишборн, Англия.

Ил. 86в. Реконструкция на перистилната градина в т. нар. Дом на Октавиус Кварцио (или на Лорейус Тибуринус, Помпей).

тор Зенон) и накрая цезар Герман, – така и на техните съпруги, които неизбежно са оставили белега на своите вкусове върху тази най-представителна част на Двореца. С други думи, тук от първостепенна важност е познаването и на биографиите на августите Галерия Валерия, Констанция и Фауста (а вероятно и на Елена, майката на Константин, и Минервина, конкубинката му), на Елиа Ариадна (а вероятно и на първата съпруга на Зенон, Аркадия) и на принцеса Матасунта, Германова съпруга и внучка на крал Теодорик Велики.

Както става очевидно от посочените в илюстрациите примери, а и както би могло да се очаква, своеобразната прелест на дадена градина се е свързвала много често с определени високопоставени жени. Римската градина обаче има още едно, нека го наречем „мъжествено“ лице, свързано с функцията на градината да демонстрира физическа мощ и потентност. Точно с този аспект на градината е свързана и римската практика на видимо насилие над природата и нейното преобразуване посредством оформянето на храсти и дървета в разнообразни форми (както в Двореца Фишборн, Ил. 86 а-б). В Рим въпросната трансформация на природата е била делегирана на специален професионалист – топиарий (topiarius), докато офор-

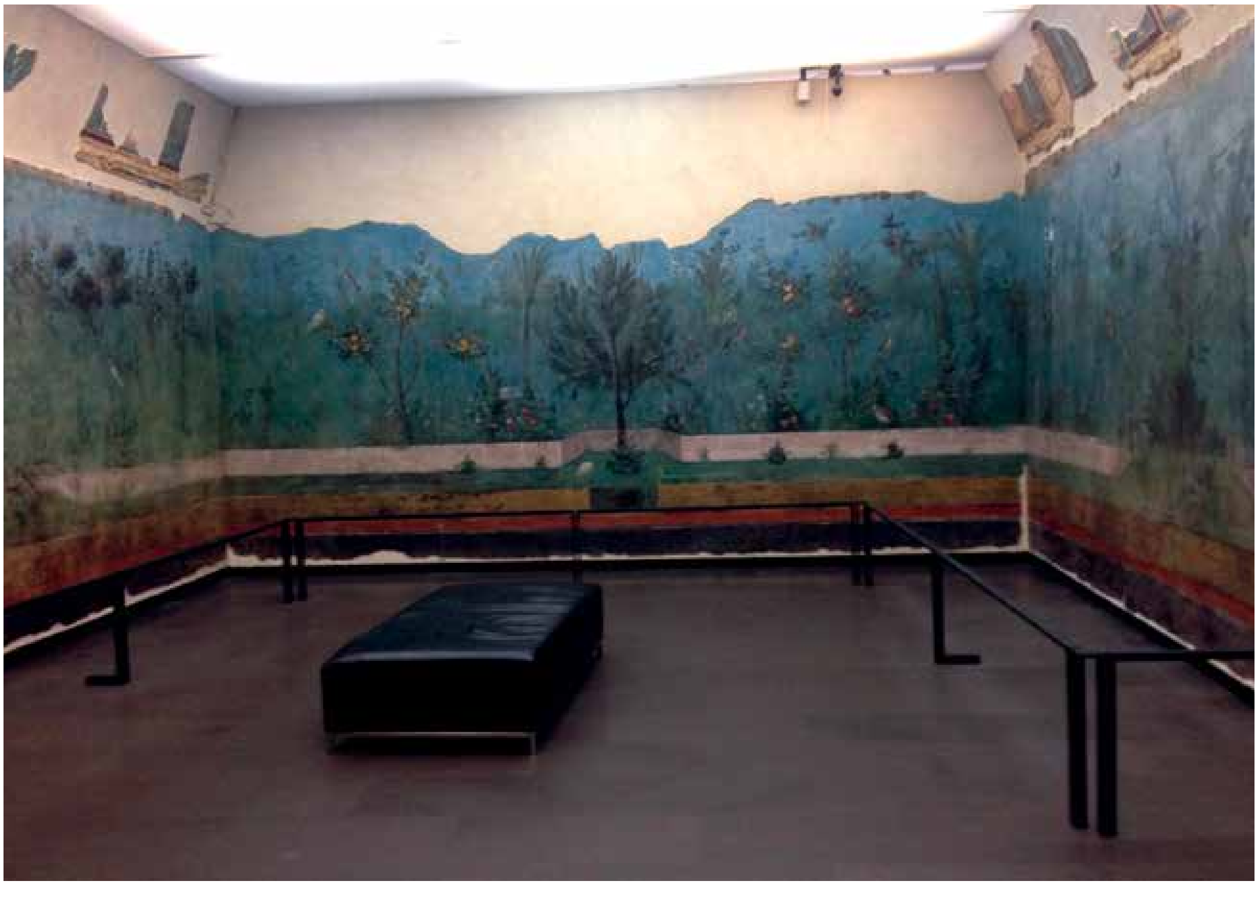

Ил. 87. Фреска на градина от триклиниума, т.е. трапезарията във Вилата на Ливия (вероятно Ливия Друзила, майката на император Тиберий), Рим, 1 век.

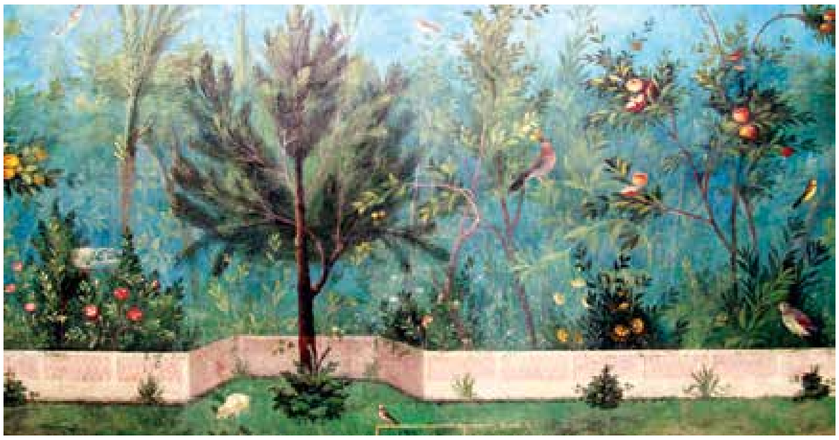

Ил. 87а. Градината във Вилата на Ливия, фреска, детайл.

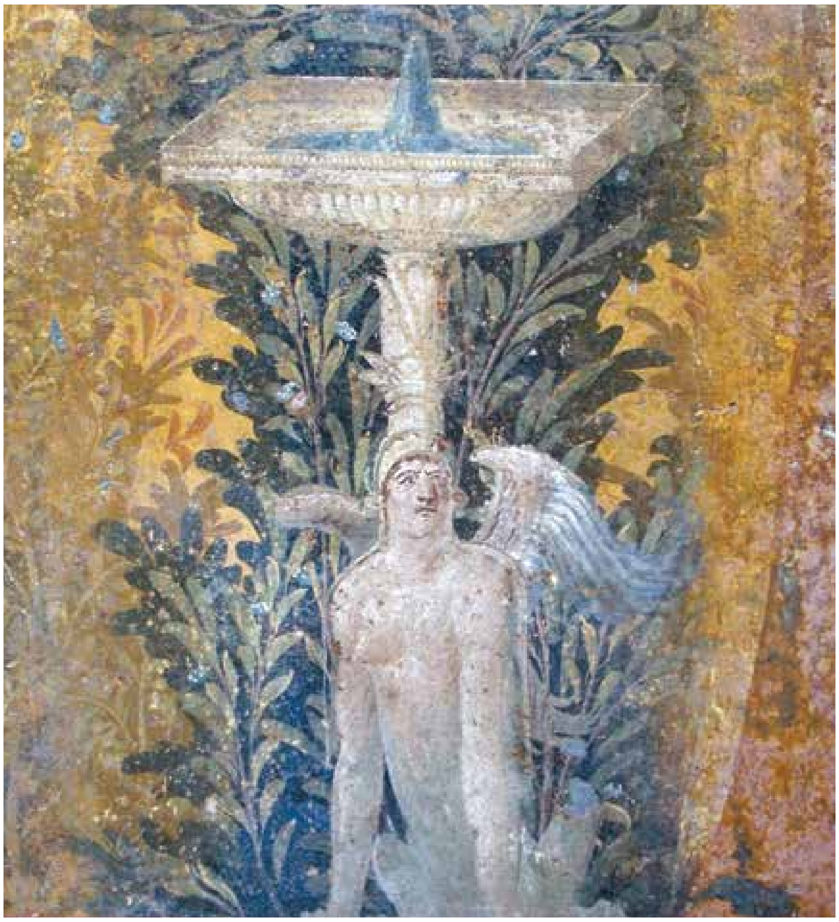

Ил. 87б. Шадраваните са задължителен елемент в римската градина. Фреска от Вилата на Попея. Статуите са не по-малко задължителен елемент при аранжирането на римската градина. Фреска в т. нар. Вила на Венера върху мидената черупка, Помпей.

мането на цялостния облик на градината е правело нейния притежател един вид демиург или най-малкото богоподобен създател на нова, принадлежаща му природна форма. Неслучайно първата римска градина е създадена ок. 60 г. пр. Хр. от консула Луций Лициний Лукул с прозрачната идея за символично пренасяне на мощта на персийските шахове в Италия.

Личната градина, разбира се, е израз не само на общата (в случая римската), а и на собствената мощ на притежателя си. Ето защо Помпей иронично ще нарича цитирания Лукул „римски Ксеркс“, а други римляни ще го оприличават на „Ксеркс

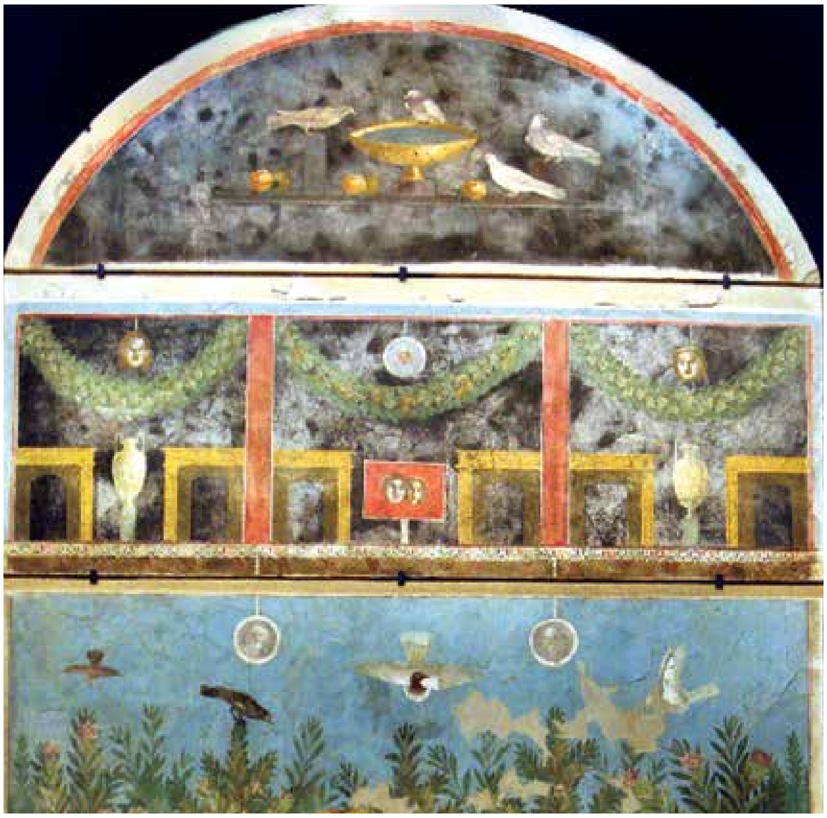

Ил. 87в. Окачени дисковидни медальони, обикновено с изображения на богове, театрални маски и картини с митологични сюжети върху постаменти в стил „херма“ също не са били рядкост в градинската украса. Фреска от т. нар. Вила на златната гривна, Помпей.

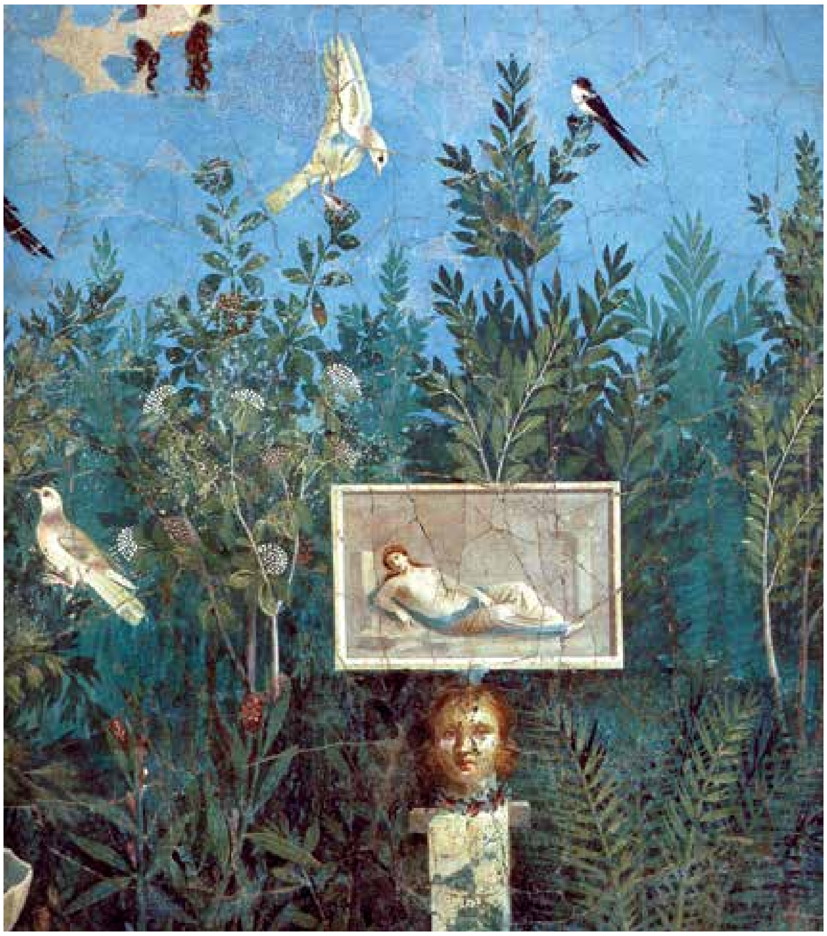

Ил. 87г. Детайл от фреска на римска градина във Вилата на златната гривна.

в тога“[148]. Коментираната Лукулова градина, между другото, е ярко доказателство за изключителното символично значение на подобно съоръжение и притегателната сила, която то е имало за управляващите в последвалите епохи. Градината на Лукул ще стане известна като Градината на Азиатикус, сетне – като Градината Месалина (скандалната съпруга на Клавдий, която принуждава предишния собственик да се самоубие, а не след дълго сама завършва живота си в същата вила), после ще се преоди през 70-те години на 16 в. като Вила Медичи, демонстрация на позициите на могъщата флорентинска фамилия във Вечния град, и накрая, ок. 1606 г., ще бъде превърната от папа Павел V (меценатa на великия Бернини) във Вила Боргезе, на която посетителите на Рим могат да се наслаждават и днес.

В имперската епоха най-идеологически натоварената страна в символиката на градината е регенеративната ѝ способност, нейният непресекващ живот, свързван с вечността на Империята и непрекъсващата линия на нейните управници.[149] Паралелно най-атрактивната ѝ за гражданите страна е бил луксът, който градината е предлагала, в т.ч. магическата ѝ способност да смесва природния с човешкия ред.

Градината, както беше споменато, има не на последно място религиозна символика. Тя е божествено, неземно място[150] дълго преди да бъде идентифицирана от християнството с Райската градина (Ил. 88) и със св. Дева Мария – „затворената/недокоснатата градина“. Ето защо функцията на статуите и други изображения на богове в градините е едва на последно място естетическа. С особена сила това се отнася до изображения на Дионис, който е бил един вид „дух покровител“ на всички градини. Само на последно място естетическа е била и функцията на олтарите и малките храмове, редовно поставяни в градините. (Ил. 88а) В този контекст може да се предположи, че огромните размери на перистилната градина в Двореца Скретиска са донякъде предопределени от огромния мащаб на Храма на Кибела (с пръв патрон Дионис), който се е намирал в съседство и към времето на Галерий е станал органична част от дворцовия комплекс. Факт е, че Галерий е бил пристрастен не само към култа на Херакъл (който е покровител на рода му и чиито статуи трябва да очакваме да са украсявали двореца му, Ил. 89) и към Дионис (Галерий е бил всеизвестен страстен любител на виното, Ил. 90). Галерий дълбоко е почитал Кибела – Великата Богиня майка на боговете, чийто храм неслучайно е издигнал[151], заедно с този на Юпитер, в двореца във Феликс Ромулиана, предназначен за времето след пенсионирането му през 325 г., което не доживява. (Ил. 91) Тук е мястото да се отбележи, че до въпросния Галериев „дворец за след пенсия и място за вечен покой“ в Гъмзиград има следи и от ротонда с точните размери на тази в Скретиска (32 м). Почти без никакъв риск може да се предположи, че тази ротонда е свързана с местния храм на Кибела и е копие на съоръжението в Скретиска, поръчано от Галерий.

Не на последно място трябва да се отбележи и чисто развлекателният харак-

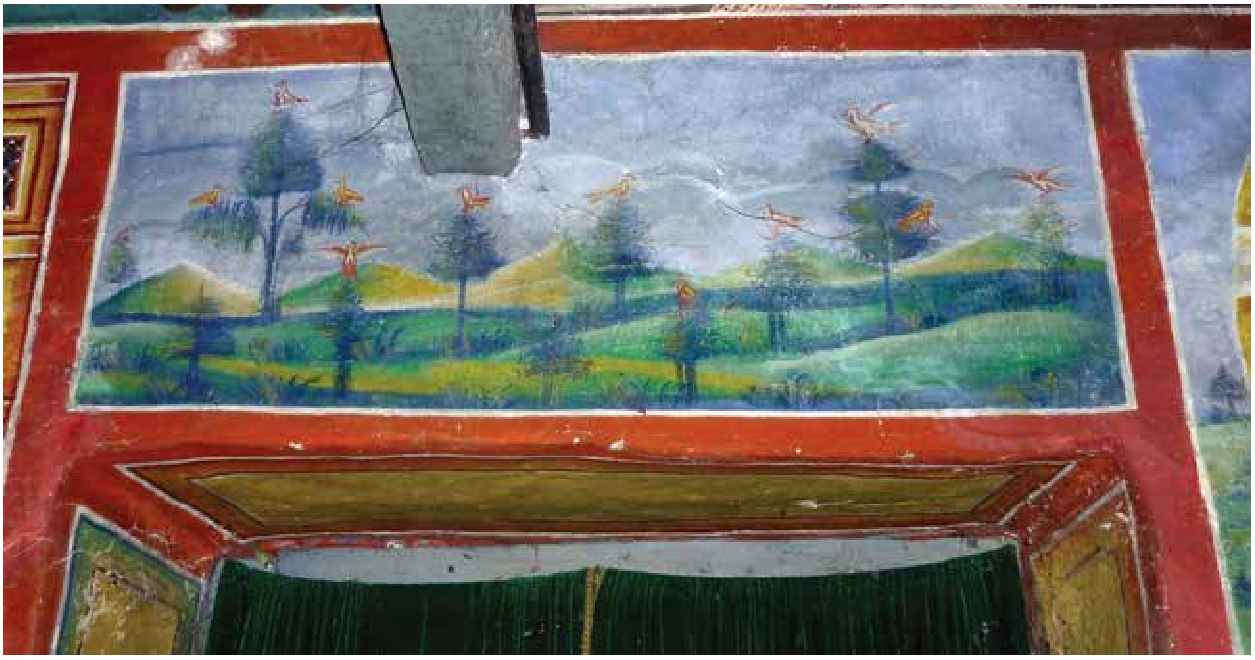

Ил. 88. Едно от много редките запазени християнски изображения на Райската градина като самостоятелна сцена в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Костинбродско.

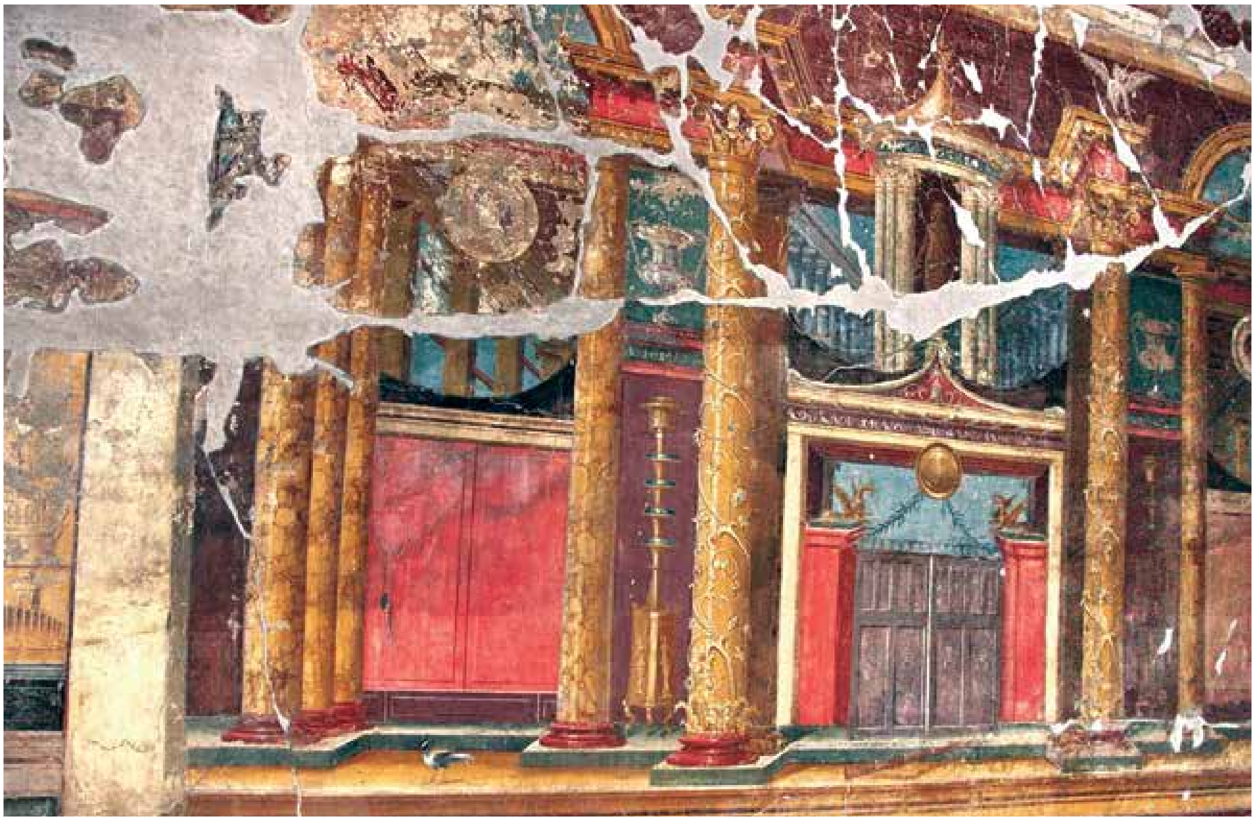

Ил. 88а. Фреска, изобразяваща градински религиозни съоръжения, в т.ч. малка ротонда, във Вилата на Попея.

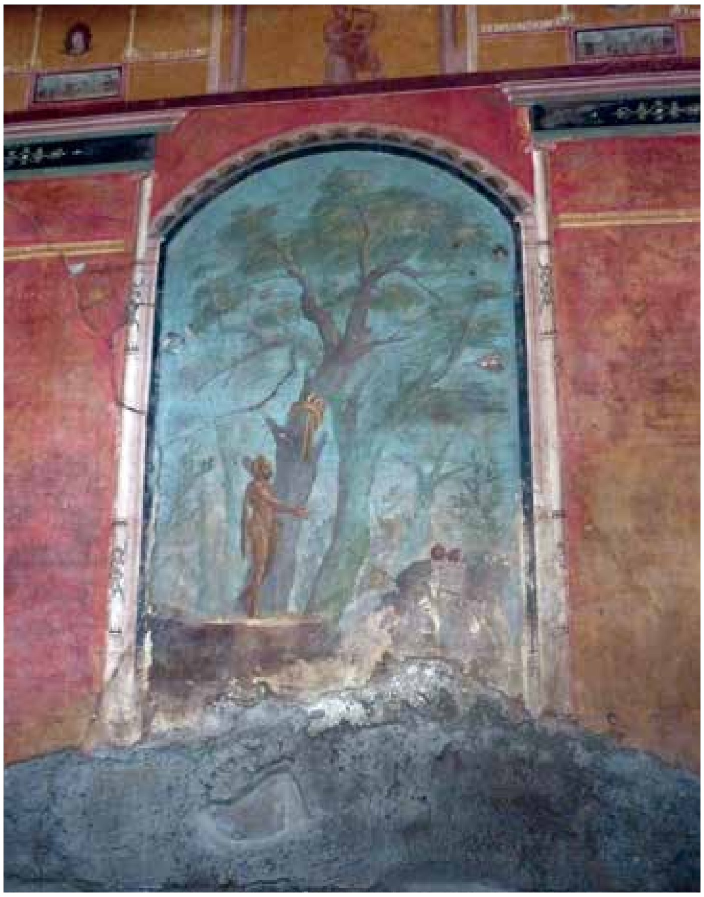

Ил. 89. Фреска от Вилата на Попея, представяща подвига на Херкулес в Градината на Хесперидите. Наличието на подобни по сюжет и изпълнение фрески върху стените на Двореца Скретиска, които са били покрити със стенописи, е почти сигурно.

Ил. 90. Дионис, смесен тип между Патер Либер (млад бог, правещ възлияние) и мистериалния вариант, представящ бога яздещ – подобно на Кибела – див звяр, обикновено леопард. Мозайка от двореца на Галерий във Феликс Ромулиана. Подобни изображения без съмнение са украсявали, по-скоро във вид на фрески, скулптури или релефи, стените и градината на Палациум Скретиска.

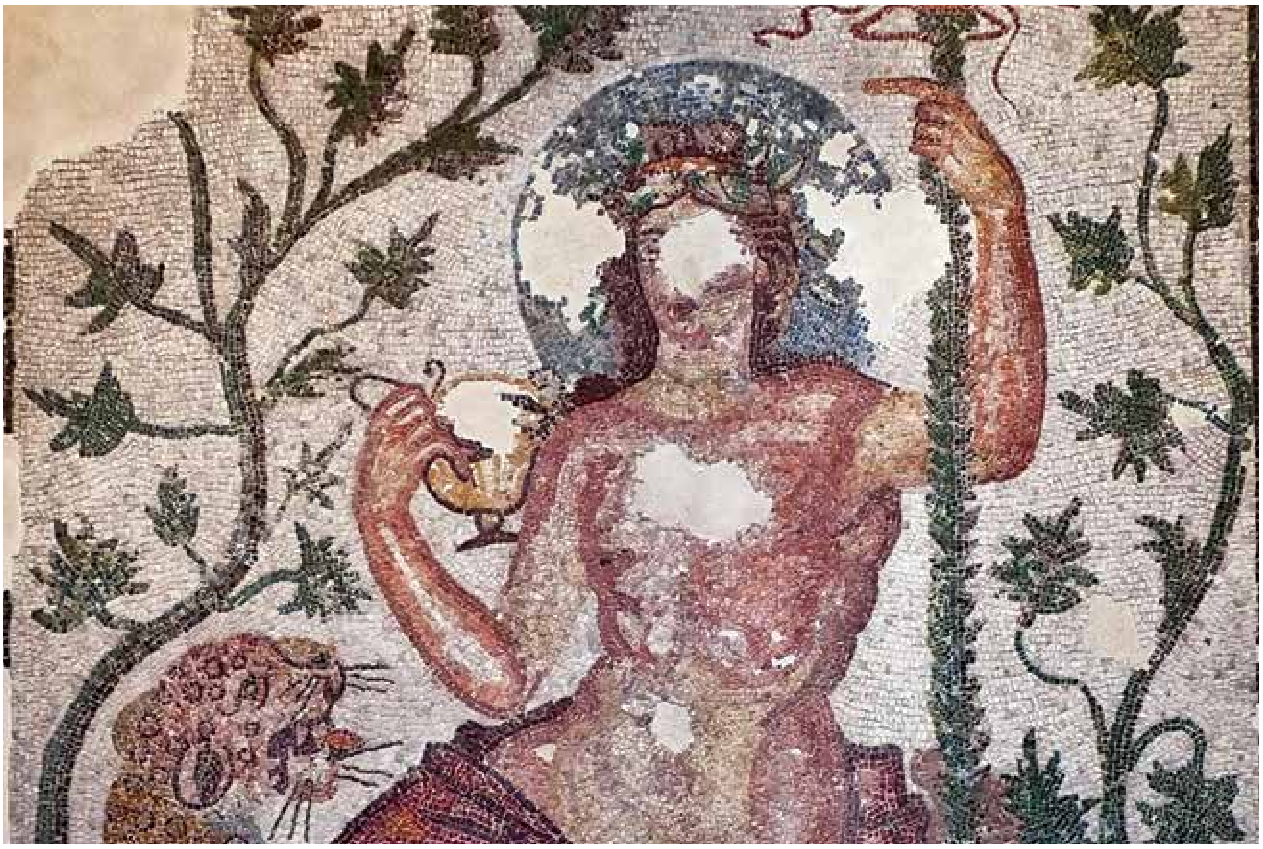

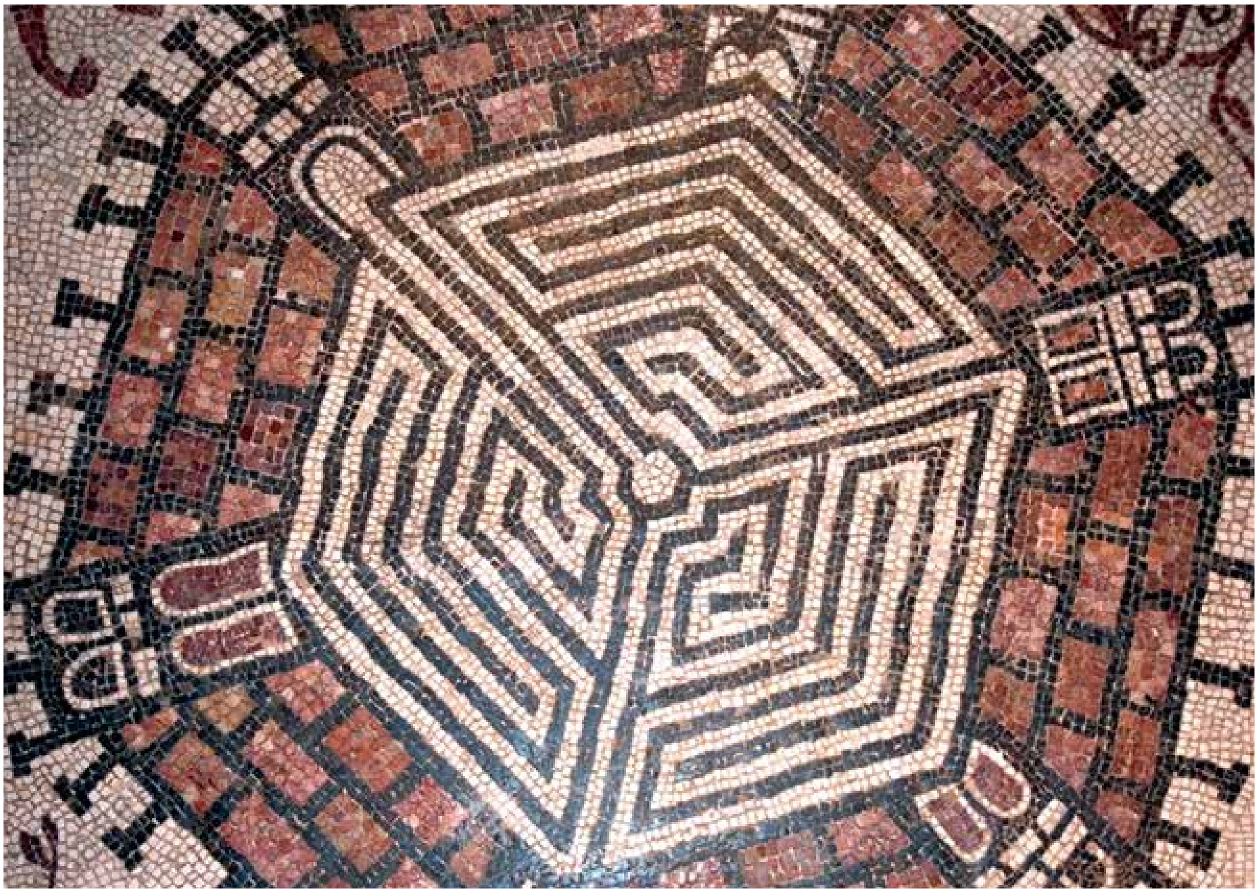

Ил. 91. Мозайка с изображение на лабиринт от вестибюла на храма на Кибела във Феликс Ромулиана, датирана ок. 310 г. Повече от вероятно е подобна, максимално наситена с религиозен подтекст украса да е имал храмът, служил за прототип – този в Скретиска.

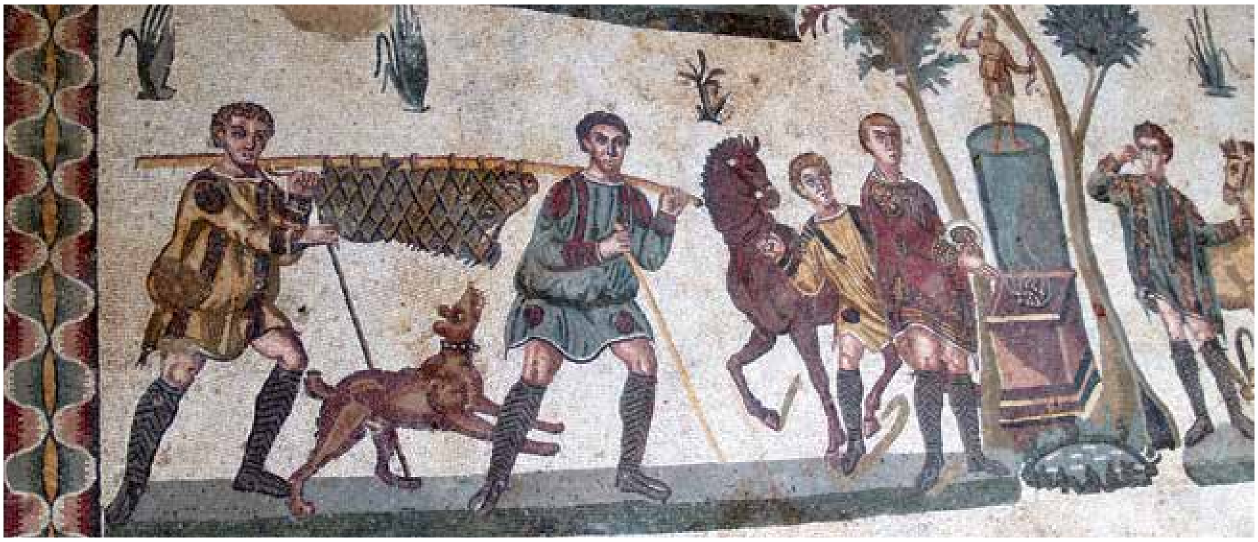

Ил. 91а. Завръщане от лов и приношение на олтара на Артемида, мозайка от Вила дел Казале, Сицилия, 4 в.

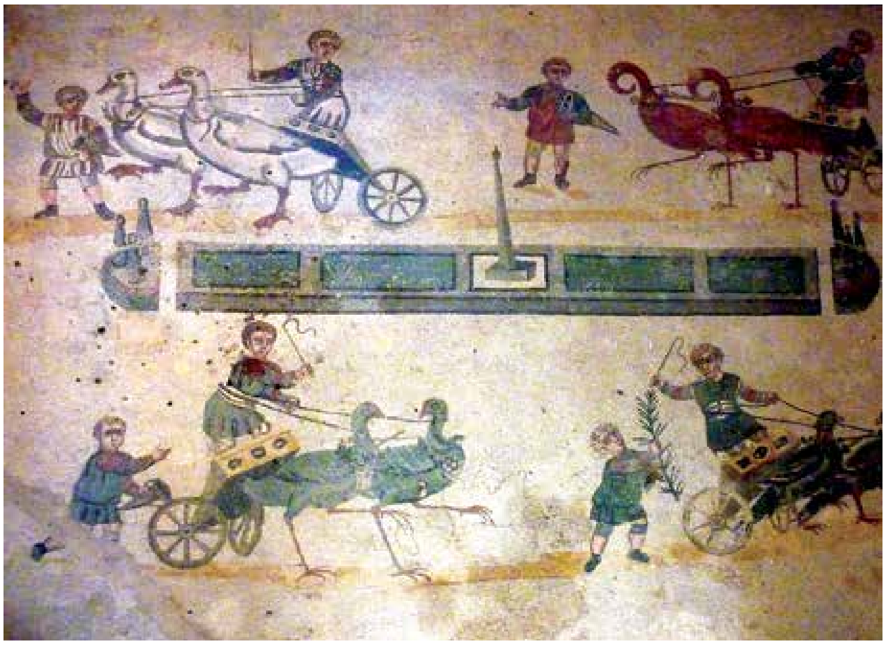

Ил. 91б. Надбягвания с колесници за деца, мозайка от Вила дел Казале.

Ил. 91в. Воински упражнения за поддържане на формата и тонуса. Мозайка от Вила дел Казале

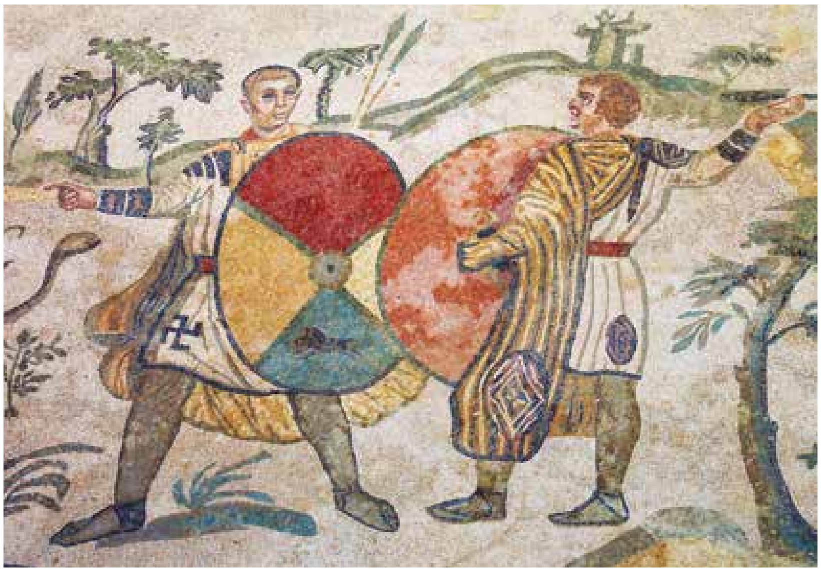

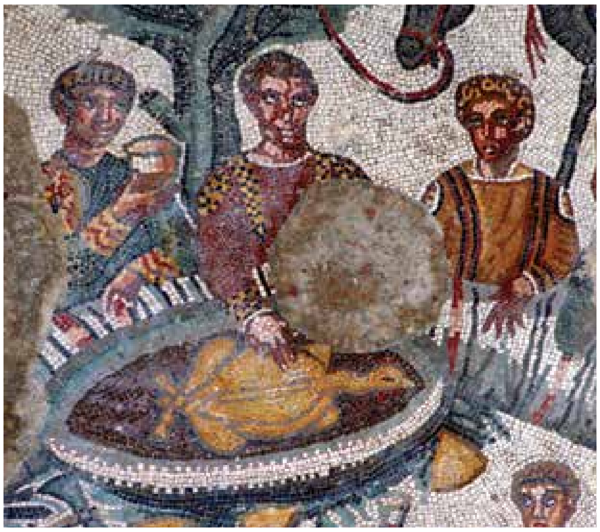

Ил. 91г. Пикник с екзотични блюда сред градинската прохлада. Мозайка от Вила дел Казале.

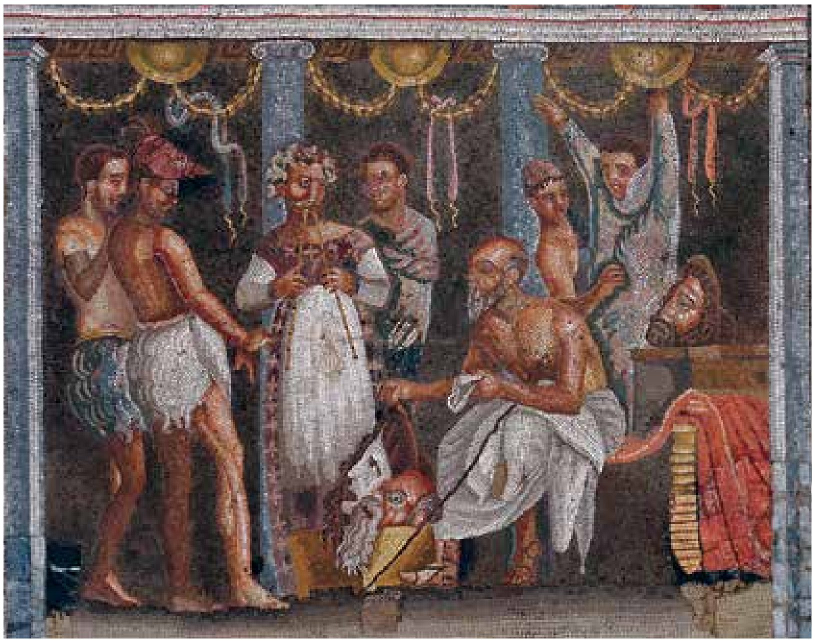

Ил. 91д. Римска театрална трупа. Мозайка от Дома на трагическия поет, Помпей, 2 в.

тер на градините. Дворецът по определение е място не само за творене на велики дела, а и за възможно най-приятно прекарване в разкош, разточителство и луксозни забавления. Запазените в сицилианската Вила дел Казале мозайки, както и мозайките и фреските от други подобни съоръжения представят доста широк спектър на забавленията на римския елит в интересуващата ни епоха. В частност за Двореца Скретиска може да се каже, че е предоставял идеална възможност не само за стандартните забавления: лов, състезания с колесници (а за децата – с впрегнати други, понякога много необичайни обитатели на стопанството), воински упражнения (в т.ч. разиграване на двубои и битки, където обаче тежките наранявания и евентуалната смърт са били въпрос на нещастен инцидент), музикални и театрални спектакли, разходки, съпроводени с продиктувани от благочестие или други мотиви поклонения пред някой олтар на божество или светско величие, пикници и т.н. (Ил. 91 а, 91 б, 91 в, 91 г, 91 д) В Скретиска резидиращите в Двореца и гостите му са имали възможност да се наслаждават на колкото приятни, толкова и полезни развлечения, осигурени от намиращия се в близост термален извор. Водите на извора при Скретиска вероятно още при Аврелиан или Галерий са използвани за съоръжаване на обширен басейн между извора и Храма на Кибела (подобно решение, при това без водното изобилие на Скретиска, е имало при Храма на Херкулес Победител в Рим, като днес басейнът е заменен от Фонтана на тритоните). Самият дворец, предвид открития не само отводнителен канал, а и локализираното „огнище“ в периферията на перистилната градина, също е разполагал с басейн с топла вода. Този басейн е бил използван очевидно не само за декорация, а и за „СПА процедури“, както бихме се изразили днес[152] (Ил. 91е).

Що се отнася до архитектурата на Двореца, основните му елементи също могат да бъдат възстановени както по запазените археологически материали в София и Костинброд, така и по прекрасно експонираните други три двореца на императора – тези в Солун, Сирмиум и Феликс Ромулиана. Запазените архитектурни детайли и цялостният стил на тези съоръжения не оставят място за съмнение, че Галерий, противно на прякора си (прозвището на императора е било Арментарий, т.е. говедар) и твърдението на Лактанций, че „смятал римското име за позорно и искал да преименува Империята на Дакийска“[153], е имал подчертан класически римски вкус. Паралелно е имал вкус не толкова към монументалните сгради (за разлика от Диоклетиан, Максенций и Константин), колкото към изящните конструкции и детайлите в украсата. (Ил. 92 а-б) Подовите мозайки в повечето случаи са трицветни, с изчистени геометрични мотиви, точно такива, каквито са запазени и в Скретиска (Ил. 93, 93 а). Може да се каже, че императорът е имал не само подчертано римски, а и донякъде изтънчен ориенталски вкус – момент, повлиян и от модата в двора на Диоклетиан, и от самоизживяването на Галерий като Persicus Maximus (Велик победител на персите). Пристрастие към блясъка на Изтока е особено ярко видимо например в мозайките от Ротондата в Солун. (Ил. 94, 94 а)

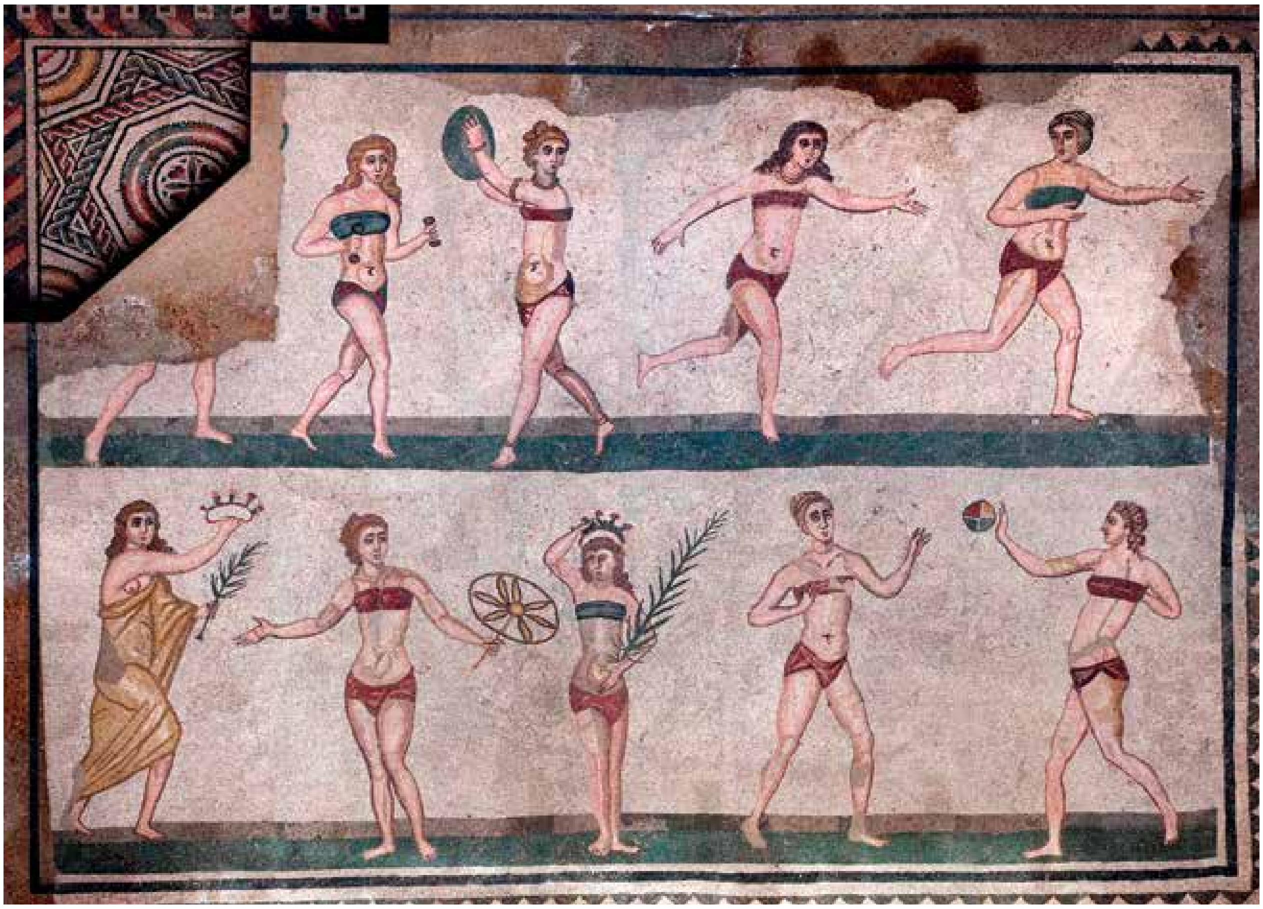

Ил. 91е. Спорт, забавления и изкуство край басейна. Мозайка от т. нар. „Зала на момичетата с бикини“ във Вила дел Казале, Сицилия.

Що се отнася до отношението на Галерий към християните, тук трябва да се обърне внимание на едно редовно пренебрегвано обстоятелство: не само тъща му Приска (св. Александра), а и съпругата на Галерий – Галерия Валерия, според Лактанций са били убедени и открити християнки. Всъщност тъкмо биографията на Галерия Валерия до голяма степен е в основата на житието на св. Екатерина – прекрасната, благородна, изключително учена и красноречива, но и изключително високомерна девица, която отказвала да се омъжи за „по-малко хубав, по-малко благороден и по-малко учен от нея“. Накрая тя отказала да се омъжи и за царя езичник Максимин и в резултат била екзекутирана. Точно това се случва с хубавата, учена и благородна царска дъщеря християнка Галерия Валерия, която е екзекутирана от

Ил 92. Реконструиран архитектурен елемент от двореца във Феликс Ромулиана.

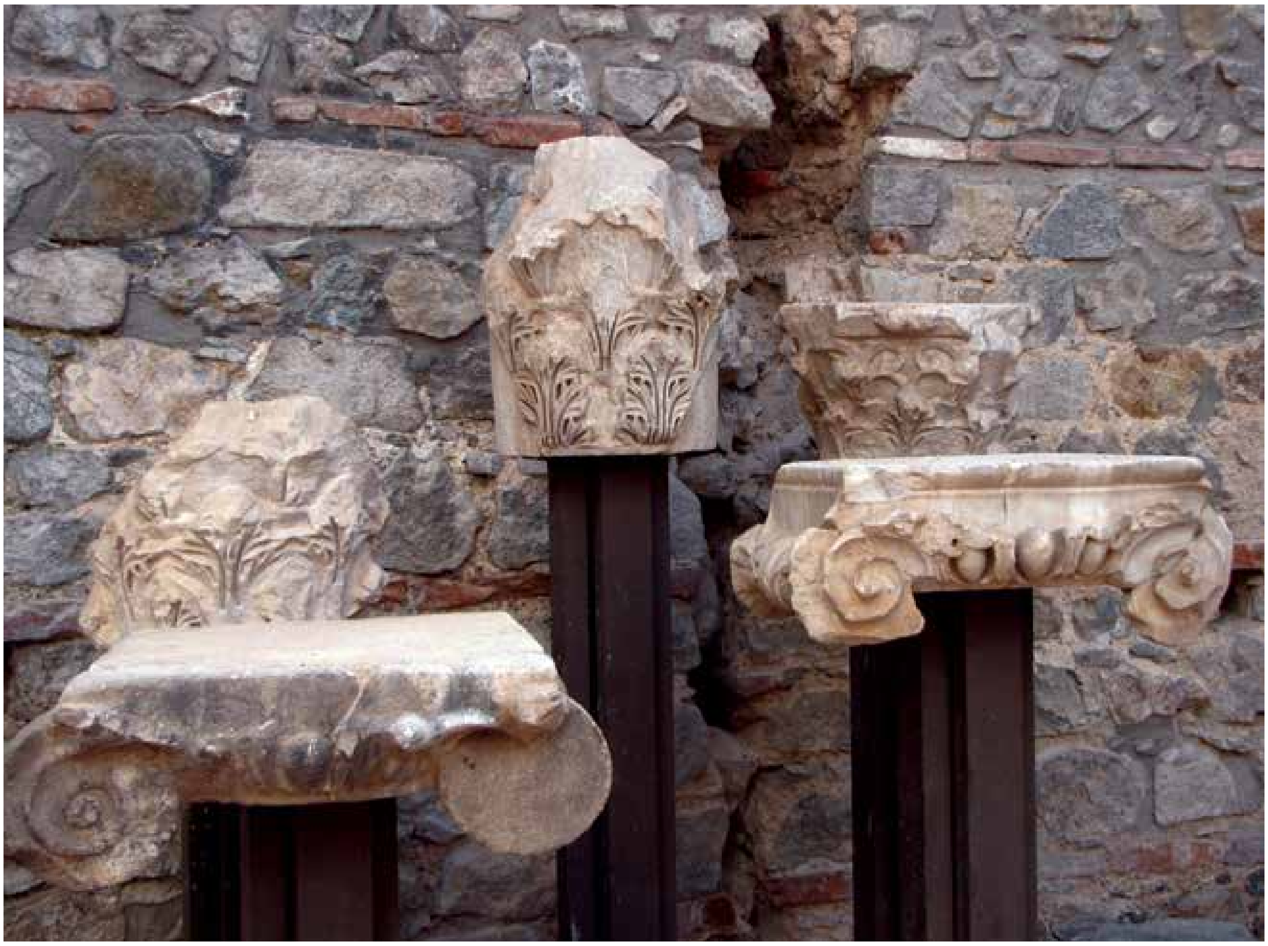

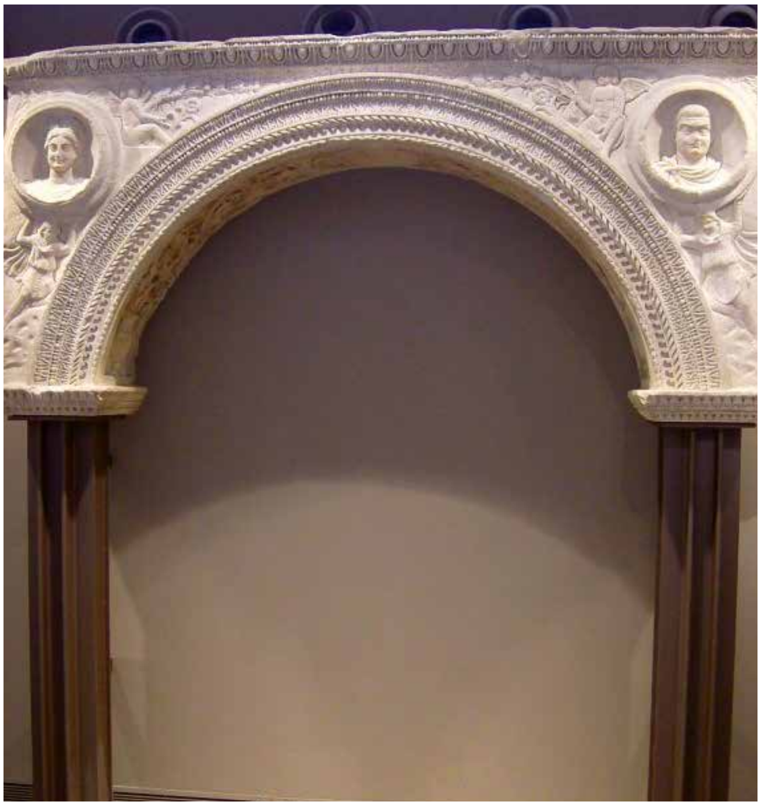

Ил. 92а. Капители от двореца във Фелиск Ромулиана.

Ил. 92б. Малката мраморна арка на Галерий в Солунския музей.

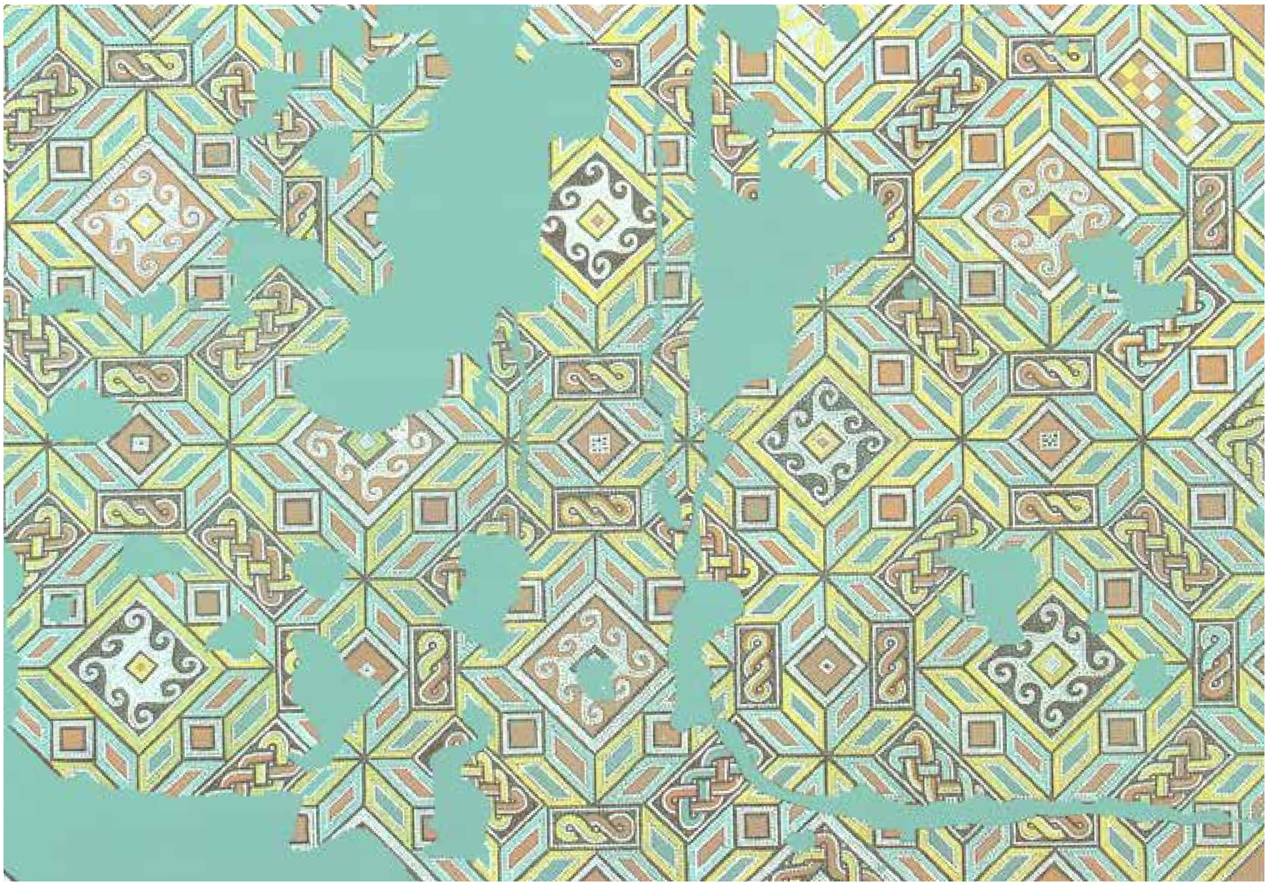

Ил. 93. Подова мозайка, открита при разкопките на Дворец Скретиска, художествена реконструкция.

Ил. 93а. Подова мозайка от двореца в Солун, съвременно състояние.

Максимин през 311 г., след като отказва да встъпи във втори брак с него (или от Лициний през 315 г., по същата причина). Трудно е да се каже дали бездетността на Галерия Валерия, която е осиновила Кандидиан, извънбрачното дете на мъжа си, не се дължи на подчертаното в житието на св. Екатерина целомъдрие на жената, решила да стане Годеница Христова. При всички положения балканският култ към света Екатерина (което буквално означава „Чиста“) ще е тясно преплетен с историческия спомен за Галерия Валерия и майка ѝ св. Приска. Ето защо тук св. Екатерина неизменно ще бъде представяна не просто като красива, благородна и учена девица, а като царица, с всички инсигнии на императорската власт. (Ил 95, 95 а, 95 б)

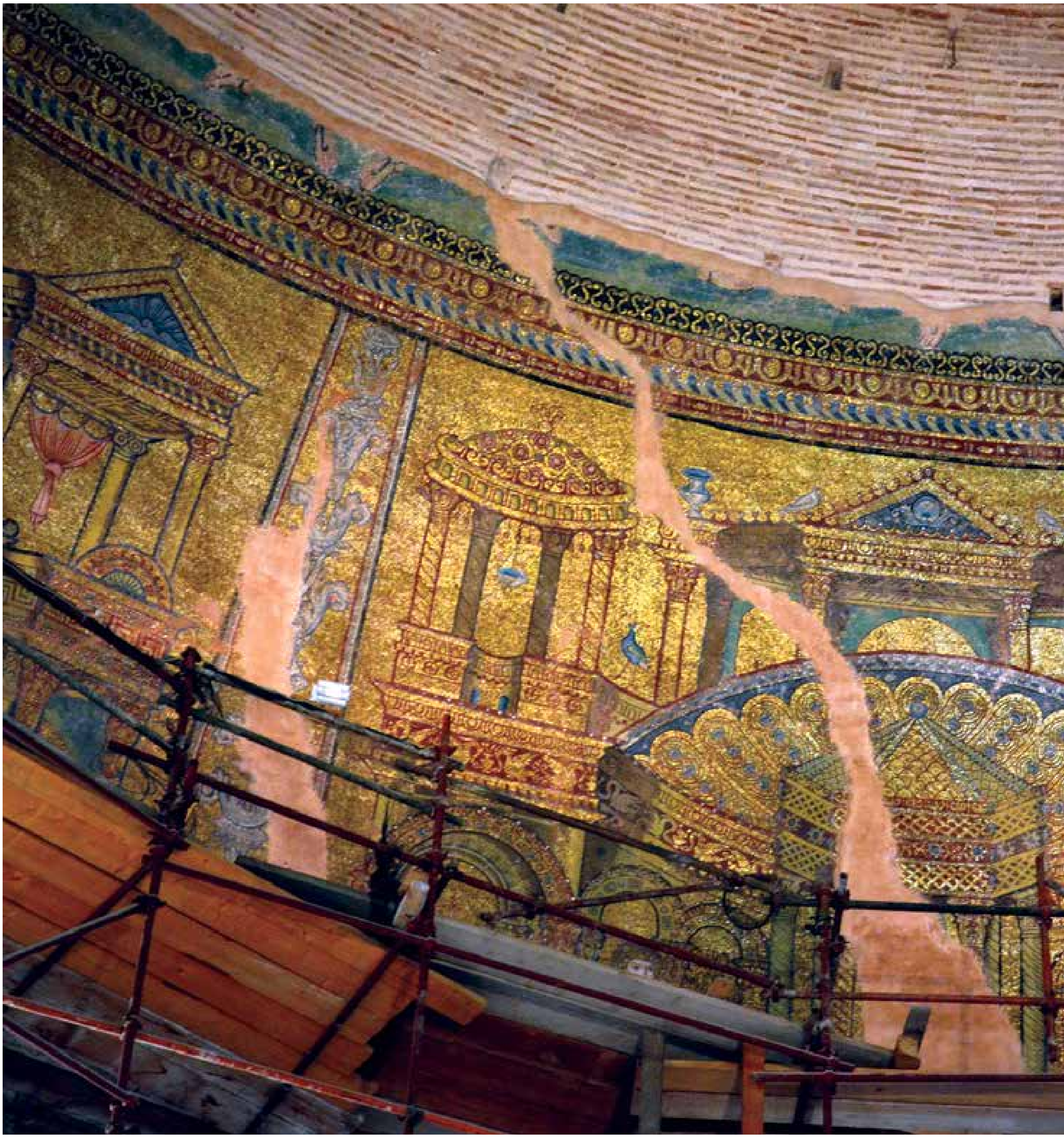

Ил. 95. Св. Екатерина, стенопис в Боянската църква „Св. св. Никола и Пантелеймон“, 1259 г.

Ил. 94. Мозайка от купола на Ротондата в Солун, изобразяваща част от Галериевия дворец.

Ил. 94а. Мозайка от свод в Ротондата в Солун.

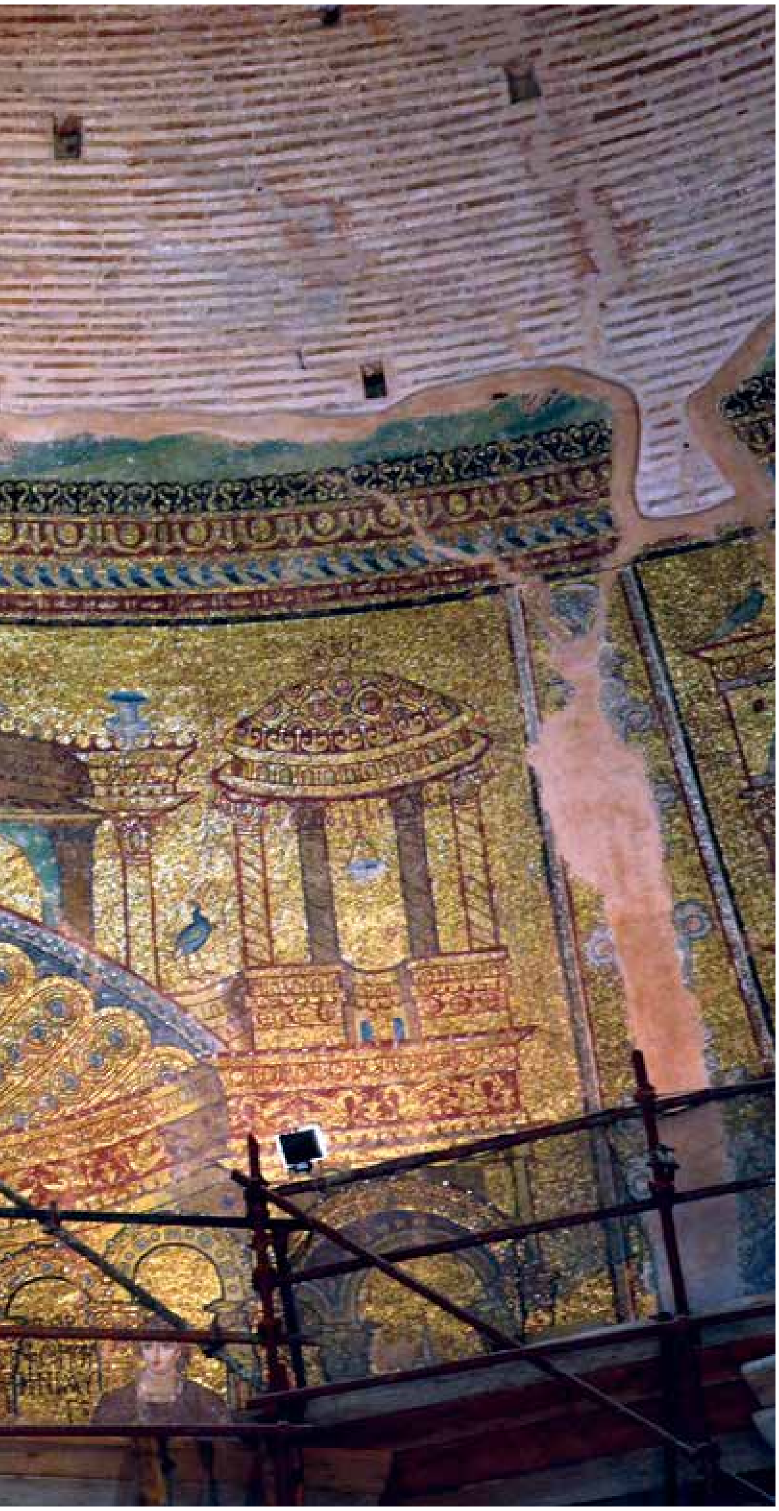

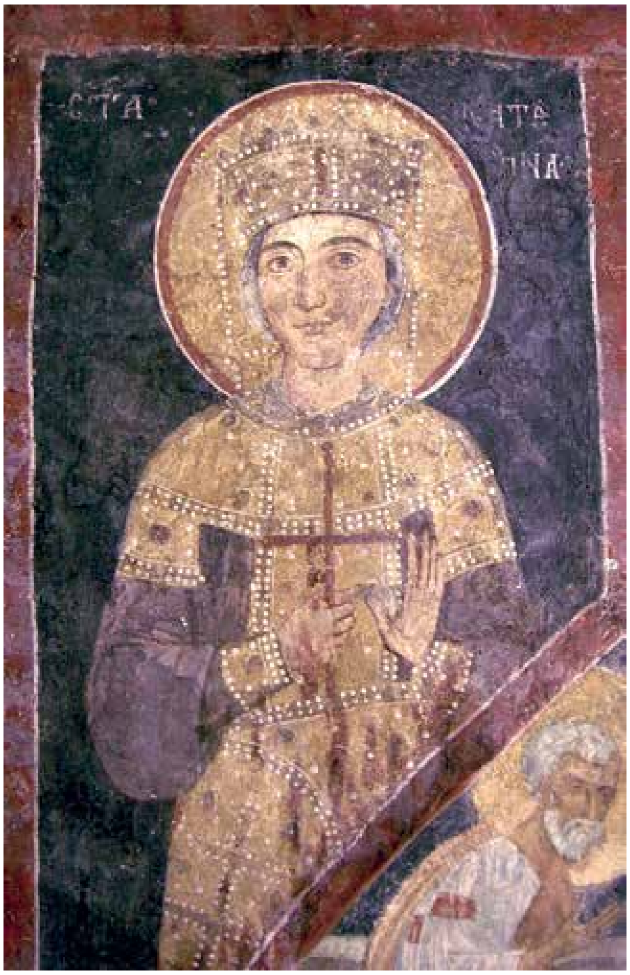

Гибелта на Галерия Валерия (както и на св. Екатерина) не е била свързвана с Галерий по друг начин освен с това, че след неговата смърт на 5 май 311 г. съдбата на християните в някои части на Империята сериозно се е влошила. Същото внушение се открива и в „Житието на св. Давикт и дъщеря му Калистения“, за които ще стане дума след малко във връзка с управлението на Лициний. Галерий издава

Сердикийския едикт на търпимостта едва през април 311 г. Личната му биография обаче е безапелационно свидетелство, че спрямо християни, които са можели да съвместяват вярата си с гражданските римски задължения, той винаги е бил търпим. Ето защо никак не е изключено дори в Двореца Скретиска Галерия Валерия и едноверците ѝ да са разполагали с място за молитви към техния Бог. Самият Галерий, като почитател на Великата Богиня и нейния син-възлюбен Атис, едва ли е бил готов да премине към християнството, освен пред лицето на смъртта, както и според изворите е направил. Дори така погледнато, през 311 г. в Сердика Галерий на практика, макар само за няколко седмици, е бил първият известен със сигурност[154] римски император християнин.

Ако искаме да обобщим казаното дотук, историята на Скретиска позволява мястото устойчиво да се свързва с развитието на идеите и практиките на религиозната търпимост и както ще стане дума по-нататък – с еволюцията на демократичните идеи

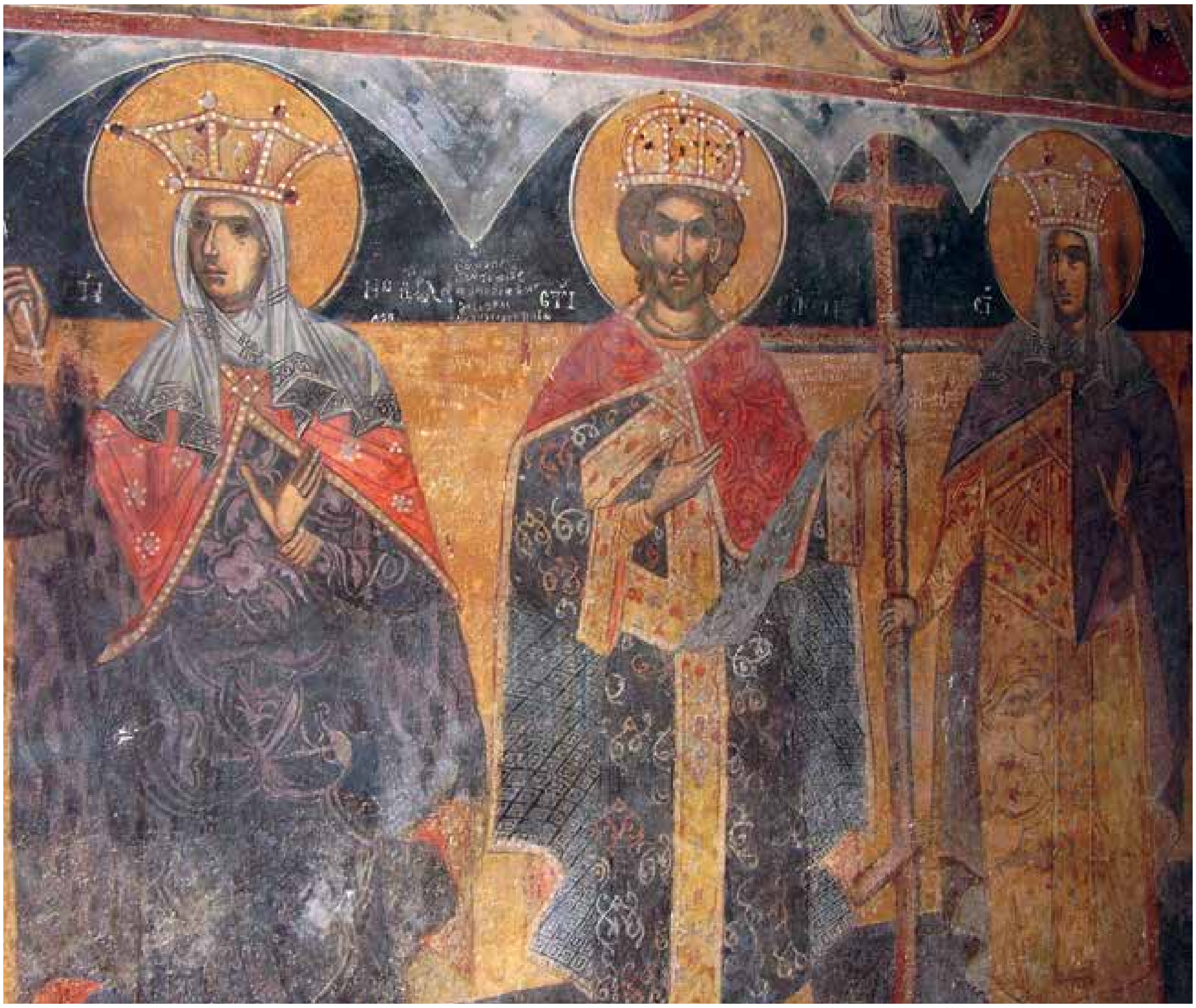

Ил. 95а. Характерно българско изобразяване на св. Екатерина като св. Неделя-Кириаки, т.е. господарка, със св. Константин и св. Елена в църквата „Св. Петка“ във Вуково, 1598 г.

и практики в имперската Църква. На свой ред уникалната конструкция на Двореца Скретиска позволява свързване с промените на идеите и реализациите на европейските градини. Ето защо, дори разкопките тук никога да не завършат и огромният Дворец да не може да се експонира подобаващо, изграждането на един музей на европейските антични и средновековни градини, музей на религиозната търпимост или музей на църковните събори би било съвършено адекватно на историята на региона при Галерий, Константин и приемниците му. През Античността и Средновековието обаче първата алюзия на името Сердика (а оттам и с близкия императорски дворец в Скретиска) е била не с Галерий, а с името на Константин Велики. Същата алюзия до днес се е съхранила максимално в името на град Костинброд.

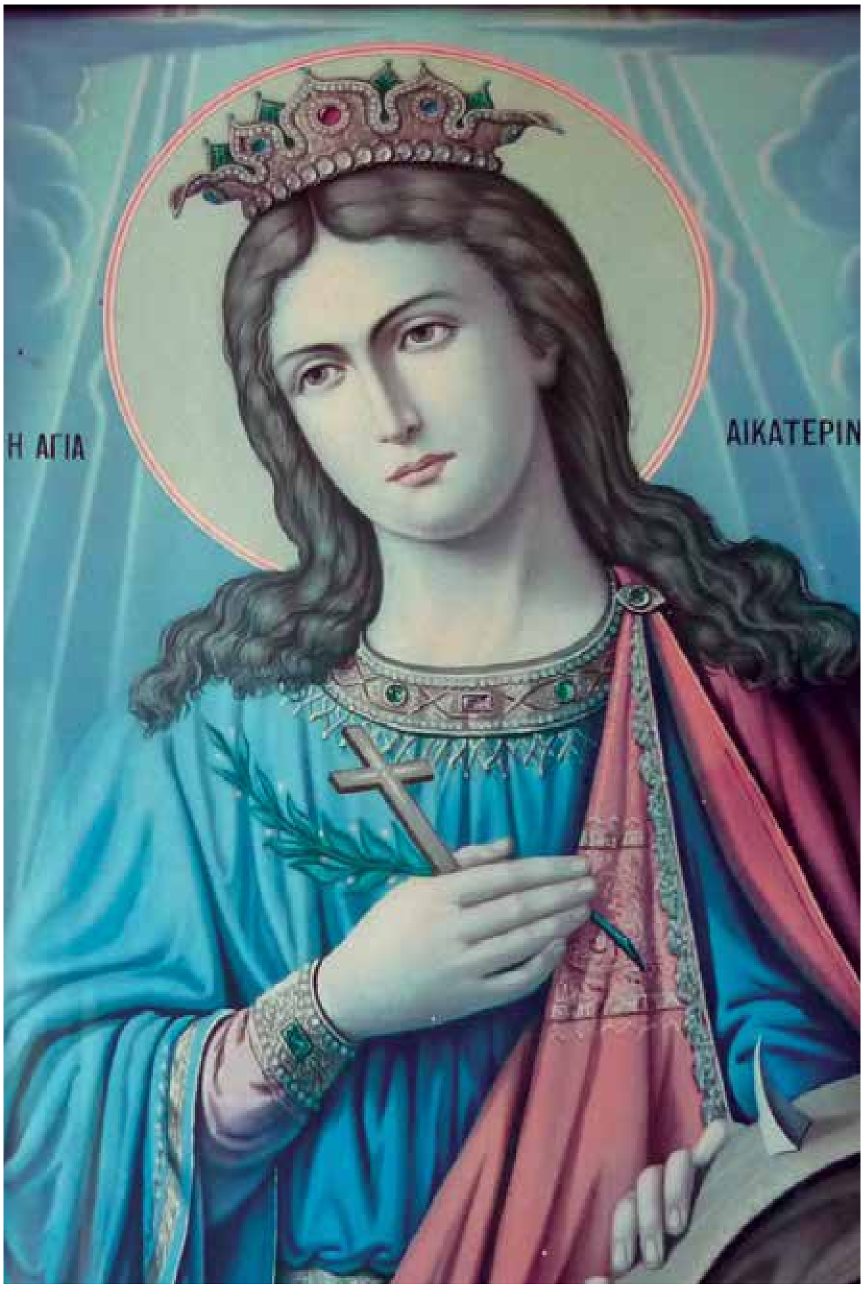

Ил. 95б. Модерна икона на св. Екатерина в църквата „Св. Илия“, с. Голяновци, Костинбродско.

Веселина Вачкова

КОНСТАНТИНОВИЯТ РИМ И БРОДЪТ НА КОНСТАНТИН

5.1. ПРЕМЪЛЧАНИЯТ ИМПЕРАТОР ЛИЦИНИЙ

Гай Валерий Лициниан Лициний (308-324) е фигура, осъдена на забрава (damnatio memoriae) в по-голяма степен даже от Галерий. Въпреки някои съвременни опити за реабилитацията на паметта му[155] образът на Лициний едва ли скоро би могъл да се доближи до реалността. (Ил. 96) Причината е, че за да се реабилитира Лициний, трябва да се премине през съответна редакция на апологетичните писания за Константин Велики, трупали се през вековете от времето на самия Константин и биографа му Евсевий Кесарийски. Един пример: споменатият „Милански едикт“ не само че не е Милански, а Никомидийски и не е собствено едикт, а рескрипт от тип епистула[156], а и е издаден точно от Лициний, а не от Константин[157]. Поне така твърди основният извор за събитията, съвременникът им Лактанций[158]. Поначало Лактанций лично е познавал както Галерий (когото ненавижда), така и Константин (когото се стреми да наставлява в християнството и на чийто син Крисп е възпитател) и Лициний (който има цялото му уважение). Всъщност детайлите, с които предава последните месеци от живота на Галерий, в т.ч. текстът на Сердикийския едикт, ни карат сериозно да се замислим дали авторът не е присъствал лично на събитията. Това би означавало, че е възможно Лактанций да е присъствал и при

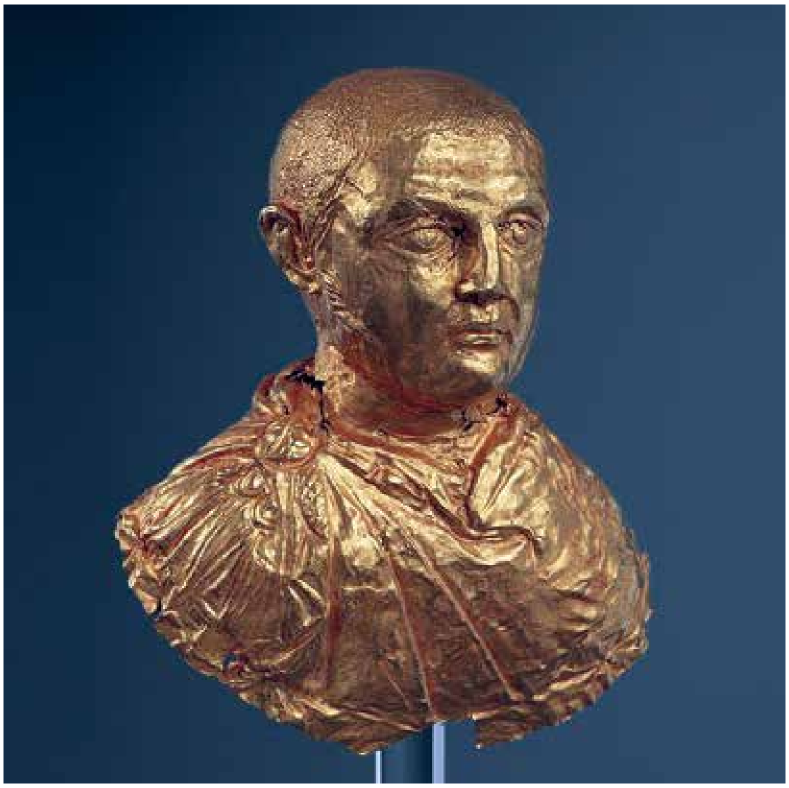

Ил. 96. Златен бюст на император Гай Валерий Лициниан Лициний, ок. 300-320 г.

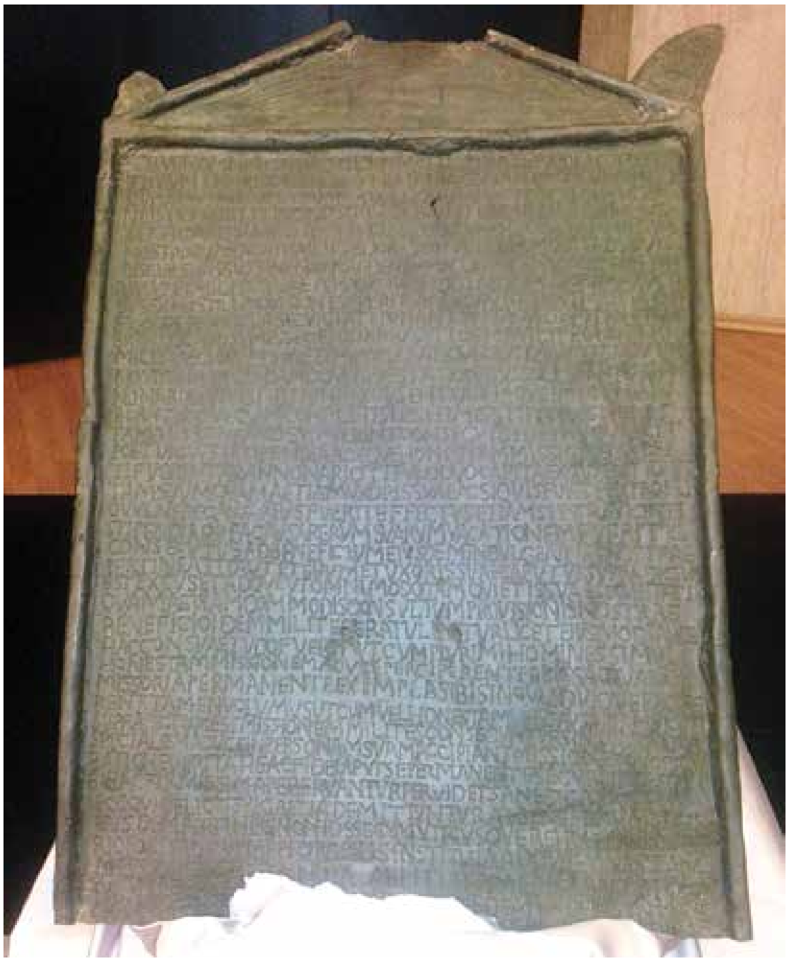

Ил. 97. Копие на Едикта за ветераните, издаден в Сердика на 9/10 юни 311 г. Открит в Силистра, сега в Нумизматичен музей, Русе.

издаването на първия съвместен акт на августа на Изтока Лициний и августа на Запада Константин, реализирано само трийсетина дни след Галериевата смърт, на 5 юни 311 г. в Сердика. Става дума за рескрипт-писмо (т.е. от типа на „Миланския едикт“) за привилегиите на ветераните[159], от който напълно са съхранени две копия и който отразява грижата на двамата владетели да запазят лоялността на местните балкански войски[160]. (Ил. 97)

Балканската памет ще съхрани образа на августа на Изтока Лициний точно в духа на Лактанций, за когото „шампион на вярата“ е на първо място той и евентуално след него – августът на Запада Константин. Така в споменатото по-горе „Житие на св. мъченик Давикт (Адавктус) и дъщеря му Калистения“ след екзекуцията на баща ѝ, епарха на Ефес, Калистения бяга в Тракия. Там се обръща за помощ към съпругата на Лициний, Констанция. Августа Констанция не само я поставя под егидата си, а и ѝ връща всички отнети имоти (с парите от които Калистения издига храм на бащиното си име)[161]. Нямаме основания да се съмняваме, че мястото „в Тракия“, където според християнската легенда Калистения се е срещнала с Констанция, е било дворецът на съпруга ѝ. Този дворец по всяка вероятност е Галериевият дворец, понеже малко преди смъртта си Галерий назначава на своя пост верния си съратник и сънародник Лициний[162]. Сравнително дългото резидиране на Лициний в Сердика, както и произходът на двамата колеги императори (станали към средата на 314 г. смъртни врагове) от Западните Балкани обяснява много по-комплексната локална памет за събитията. Ето защо не само св. Калистения се обръща за помощ към Констанция (а не например към брат ѝ Константин Велики), а и по-късно българските книжовници развиват генеалогията на сръбските свети владетели, мощите на един от които почиват в софийската църква „Св. Крал“ (Св. Неделя), не например от Константин, а точно от Лициний. Ето как Константин Костенечки извежда на историческата сцена рода на своя герой деспот Стефан: „Великият Константин роди трима сина: Константин, Констанций и Констас, и една дъщеря Констанция, която Константин Велики даде за жена на Лициний, комуто отдели и гръцката част от царството, защото се вслушваше и способстваше за мъченическата разруха на християните. А този Лициний беше далматински господар, сърбин по рождение. И роди от Констанция един син – Бела Урош. Урош пък роди Техомил, а Техомил роди Свети Симеон. А Свети Симеон роди със съпругата си трима сина – Стефан Първовенчани, великия княз Вълкан и Растко, наречен после Сава, първия сръбски архиепископ“.

Българските (а и чуждите[163]) учени обикновено не обръщат внимание, че тъкмо българските книжовници, в качеството си на „ментори“ на тогавашния сръбски елит[164], въвеждат в сръбската историография темата за „Лициниевия императорски“ произход на рода Неманя. Много показателен за несръбския произход на коментираната тема за родовете на Лициний и Константин (въпреки твърдението, че Лициний е „сърбин“) е следният факт: дори и през 16 в. сръбските автори или избягват да я включват, или не могат добре да осмислят политико-генеалогичната връзка и се опитват да свържат директно историческия Лициний такъв, какъвто е представен от Константиновите апологети, с Бела Урош – бащата на Растко (Сава) Стефан и Вълкан, който Бела анахронистично се появява не като далечен потомък на Лициний, а като негов син или в най-добрия случай правнук. В резултат се получава един по-скоро смущаващ, отколкото престижен произход на Неманичите (дори когато ненадейно към предците им се включва неведомият, но звучащ много имперски „Август Кесар“[165]), съпроводен с доста забавна интерпретация на името на патриарха основател на сръбската кралска династия и едно определено негероично начало на владетелската му кариера, започнала с изгонването му от българите. Ето как звучи „Лициниевият имперски мит“ в един сръбски вариант от 16 в.: „Лициний взе за жена сестрата на Константин, след като победи Максенций, който царуваше на запад, започна да преследва християните и от нея роди син, който имаше бяла коса, и му дадоха име Бела Урош. И тъй като Лициний не искаше да спре гоненията на християните, Константин реши да го убие. Като видя това, Бела Урош избяга в земите на готите и оттам отиде в Сърбия, където царуваше и откъдето беше изгонен от българите“ [166], и т.н. в същия дух. Пълната липса на идея какво точно означава един произход от Лициний и от Констанция (Констанция, за разлика от Константин, е дете от законния брак на Констанций Хлор) е налице дори в появилите се през 16 в. хронологически по-издържани и определено по-грандомански сръбски версии за произхода на Неманичите: „През 6647 [1139] година Неман се нарече господин на сърбите и царува 42 години. Велик жупан от благочестиво племе и древен корен; Правнук на Константия, сестрата на великия Константин, от племето на рашкото господство и в родство с Август Кесар. Имаше пък в Захълмие Тихомил, и старият Чудомил. Техният родител е Бела Урош, косите върху главата му били бели. И майка им Ана, дъщерята на франачаския крал. Неговите родители и прадеди Немани били благочестивият Константин и мъчителят Ликиний, от него беше мъчена дъщеря му, мъченицата Ирина. Тогава цар Константин от Цариград се устреми срещу мъчителя Ликиний и го победи в сражение. Виждайки пък, синът му Бела Урош избяга в земята Захълмие. И оттам се въздигна Стефан Неман и отиде в отечеството си Рашко…“[167]. (Ил. 98, 98 а, б)

В този ред на мисли само може да се допълни, че Константин определено е главен герой, но не и главен положителен герой на множеството западнобалкански (голяма част от които – от Софийския регион) легенди и песни, разказващи най-вече за раждането и смъртта му [168].

Запазването на подобна локална памет определено не може да се обясни без един сравнително дълъг престой на Лициний в Западните Балкани и много по-дъл-

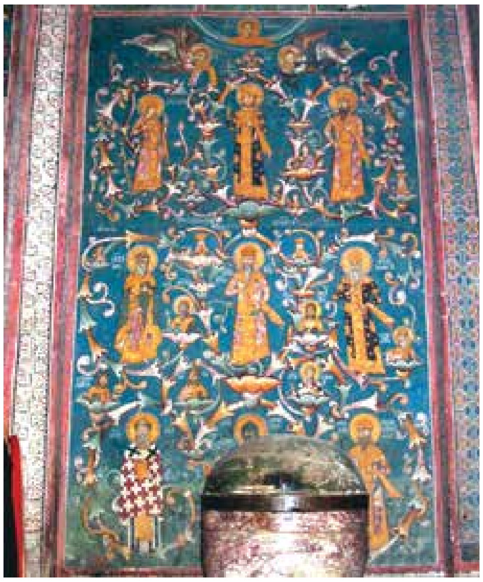

Ил. 98. Светата лоза Неманичова, стенопис в манастира Високи Дечани, Сърбия, Косово, 14 в.

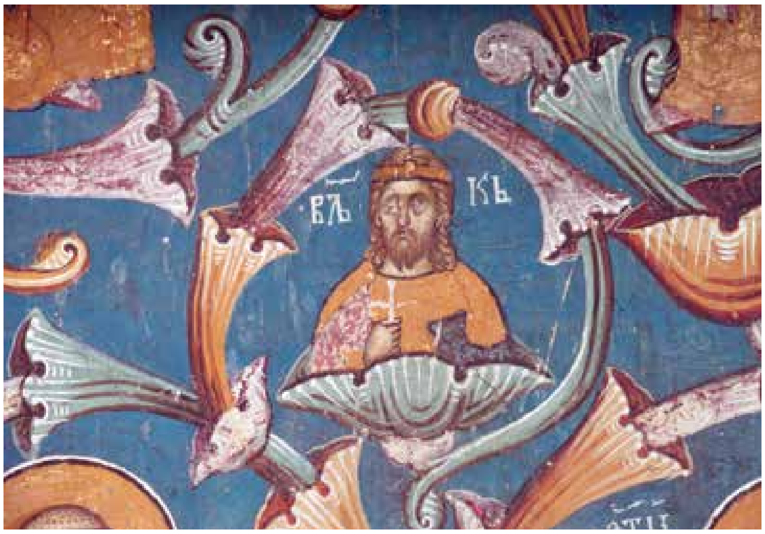

Ил. 98а. Княз Вукан (Вълкан) от Светата лоза. Името Вълко/Вълкашин и т.н. като царско име се свързва пряко с наследството на Лициний (Ликиний), понеже, Лициний буквално преведено, означава Вълко/Вълкан.

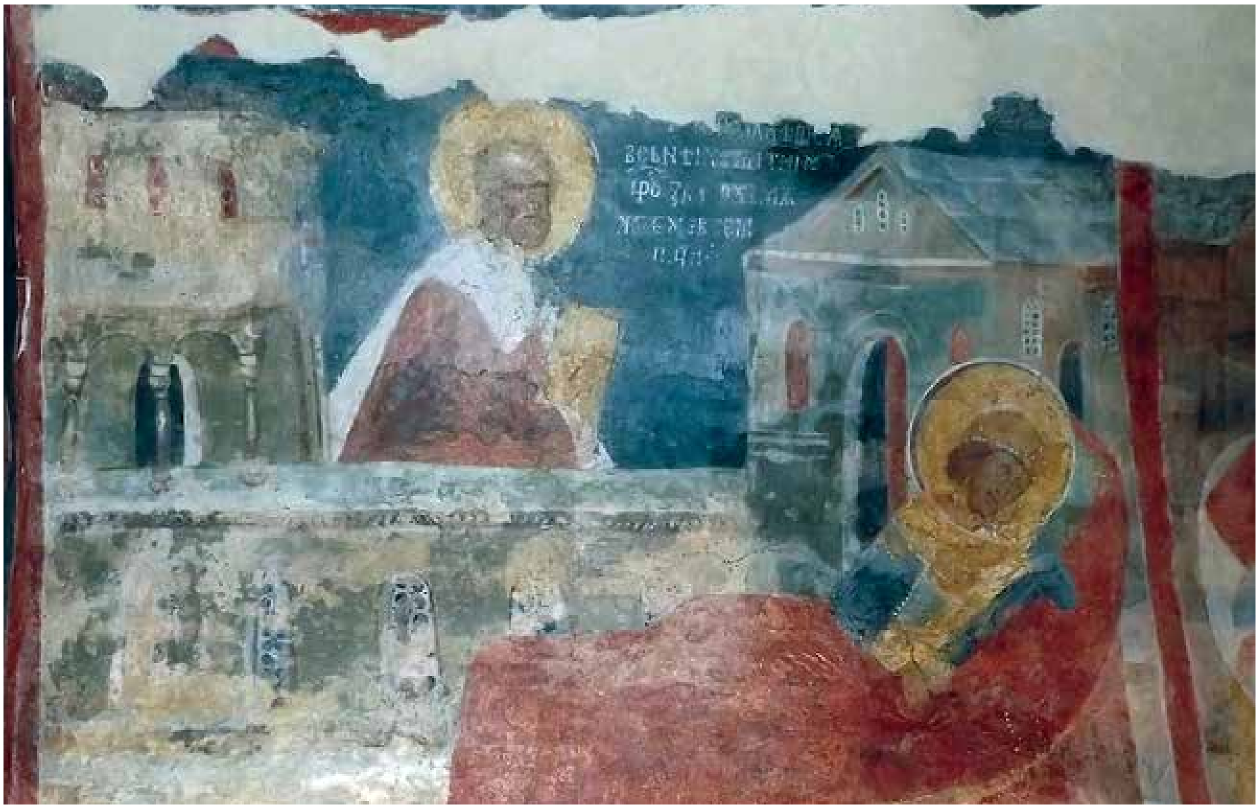

Ил. 98б. Своеобразна корекция на апологетичната официална Константинова линия е развилият се на Балканите сюжет в „Житието на св. Николай“, според който светецът се явил насън на Константин, за да спре една заповядана от него несправедлива тройна екзекуция. Явяването на св. Николай на Константин, стенопис в църквата „Св. св. Никола и Пантелеймон“, Бояна, 1259 г.

го пребиваване тук на съпругата му Констанция. (Ил. 99) Известно е, че Константин е настанил овдовялата си сестра (след екзекуцията на мъжа и сина ѝ през 325 и 326 г. (Ил. 100) в своя дворец, давайки ѝ титла nobilissima femina. Констанция, изглежда, е сред най-дълго живелите в Дворец Скретиска имперски особи, понеже от 5 май 311 до есента на 316 г.[169] резиденцията на Лициний е в Сердика. Последното се доказва от факта, че решителното сражение между Константин и Лициний става при р. Кибале (р. Цибрица), в близост до Сердика, след което Лициний е принуден да пренесе съкровищата, двора и армиите си в двореца в Сирмиум. В тази връзка може да се спомене следното: не е изключено известната битка при т. нар. Серенско поле на 30 април/1 май 313 г., в която Лициний получава от Християнския бог видение и знак свише за победата си над Максимин[170] (точно както Константин), всъщност да се е състояла около Сердика. Във всеки случай учените и до днес не са единодушни къде би могло да е това поле, локализирайки го – по звукова аналогия, например „Ергенско“ (р. Ергене) или „Арденско“ (от р. Арда), а оттам – с долното течение на р. Марица. По абсолютно същата неубедителна логика битката при Мардиа се идентифицира отново около… р. Арда. Фактът обаче е, че тази битка е веднага след битката при Кибале и непосредствено преди сключването на Мира на августите (Pax augustorum). А Мирът на августите с абсолютна сигурност е сключен не дру-

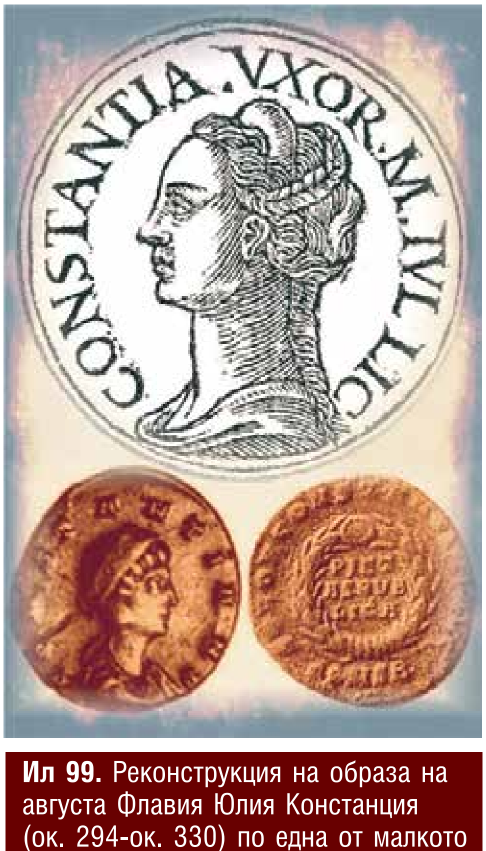

Ил 99. Реконструкция на образа на августа Флавия Юлия Констанция (ок. 294-ок. 330) по една от малкото запазени нейни монети.

Ил 100. Златен медальон на Лициний баща и син. Нимбите около главите на двамата в тази много ранна за подобни изображения епоха остават донякъде загадка извън намека, че са екзекутирани несправедливо, т.е. като мъченици.

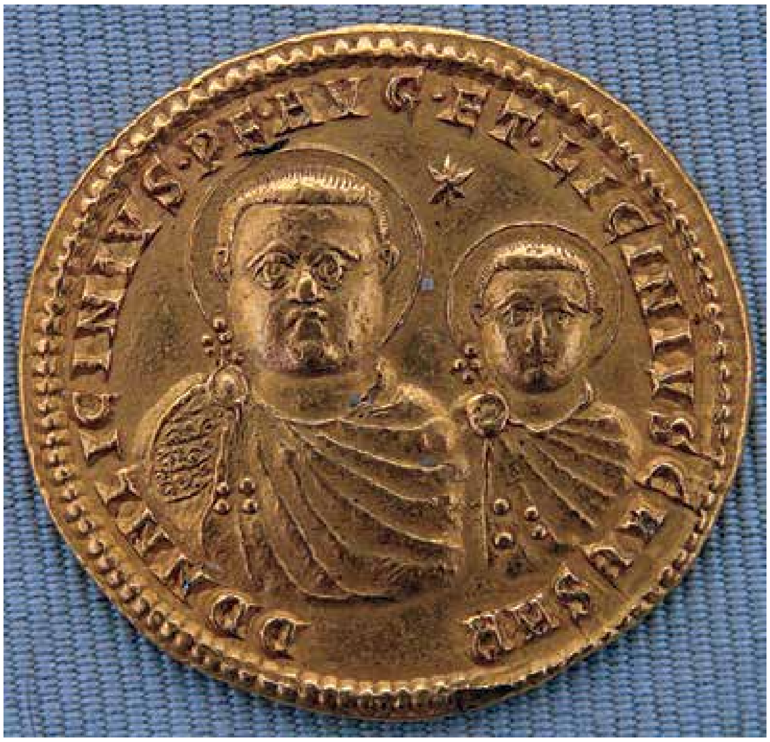

гаде, а в Сердика, на 1 март 317 г. Това е и датата, от която Сердика става резиденция на Константин, а Дворецът Скретиска ще се натовари с толкова допълнителна памет за този император, че с времето ще промени името си. Паралелно най-вероятно Сердика остава резиденция и на Констанция и малолетния ѝ син Лициний II до убийството му (не е изключено като победител Константин да е резидирал в Скретиска, а Лициниевото семейство – в т. нар. „Константинов дворец" в града). Подобно предположение се подкрепя от поредицата тържествени чествания в Сердика, в които малолетният цезар Лициний е имал важна роля, заедно с братовчедите си цезари Крисп и Константин II (синове на Константин Велики). Що се отнася до самия август Лициний, с неговата смърт[171] идва и краят на Тетрархията, основана на мечтата за хармонично управление на Империята от двама августи и двама цезари (Ил. 101, 101 а). От гледна точка на паметта за интересуващия ни регион Лициниевото управление тук е сред основните причини за по-късното „забравяне" на случилото се в Сердика и Скретиска: събитията и процесите в разглеждания район през 4 век попадат в „здрачното, ничие" поле на братоубийствените войни

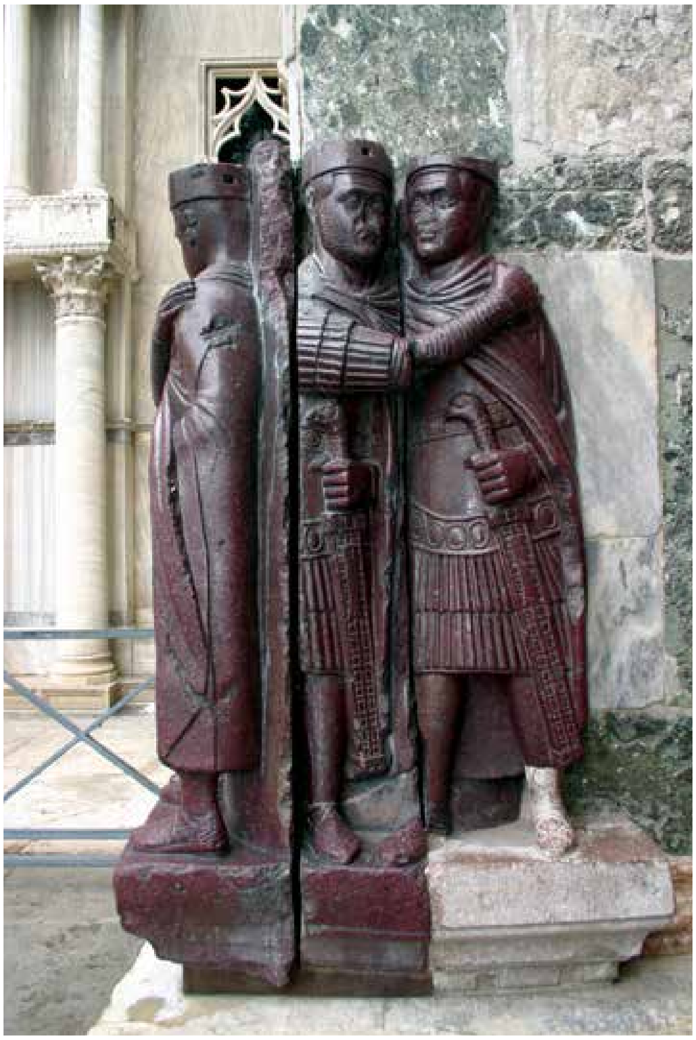

Ил. 101. Статуя на тетрарсите, 4 в., днес на площад „Сан Марко" във Венеция. В лице се виждат цезарите Галерий и Констанций Хлор, бащата на Константин Велики.

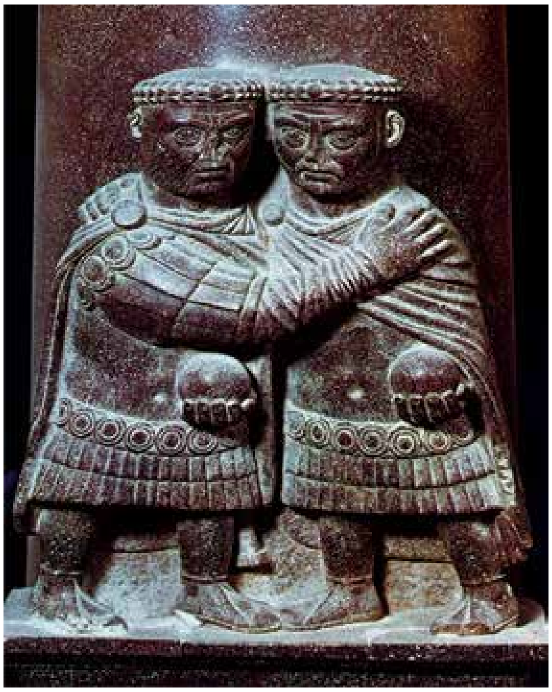

Ил. 101а. Статуя на двама от тетрарсите (Диоклетиан и Максимиан), днес във Ватиканския музей.

между двама местни християнски римски владетели, после – между българската и византийската история, а накрая – между българската, византийската и сръбската история, поради което авторите до днес предпочитат да не навлизат прекалено дълбоко в изследването им. Когато обаче целта е да се реконструира миналото на Сердика и дворцовото ѝ предградие Скретиска-Костинброд, опитът за „по-дълбоко навлизане“ в локалните събития през четвърти век е неизбежен.

5.2. ЗАЩО НАИСТИНА КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ Е НАРИЧАЛ СЕРДИКА „МОЙ РИМ“

Както видяхме, три века след като Сердика се е развивала като важен, но все пак оставащ провинциален римски център, първо Галерий, а после и Лициний превръщат провинциалния град в централен. Константин Велики (312-337, Ил. 102, 102 а) е първият римски император, който безусловно нарича Сердика свой „Рим“. Според изворите въпросният израз не е бил инцидентен, т.е. – спонтанна императорска реакция на някаква ситуация, а „Константин често казвал: Сердика е моят Рим“[172]. Освен това императорът напълно сериозно обмислял да пренесе столицата си първо тук, сетне в митичната прародина на Еней Троя[173] (Ил. 103).

Нито Продължителят на Дион Касий от 5-6 в., нито Йоан Зонара през 12 в. –

Ил. 102а. Една от статуите, за които с голяма вероятност се предполага, че изобразяват Флавий Валерий Аврелий Константин, сега в Музея в Ниш, Сърбия.

Ил. 102а. Най-популярната „Константинова статуя“, която по някаква историческа ирония всъщност изобразява победения през 312 г. от Константин при Милвийския мост Максенций. Сега в Капитолийския музей в Рим, заедно с останалите запазени части от „Колоса на Константин“.

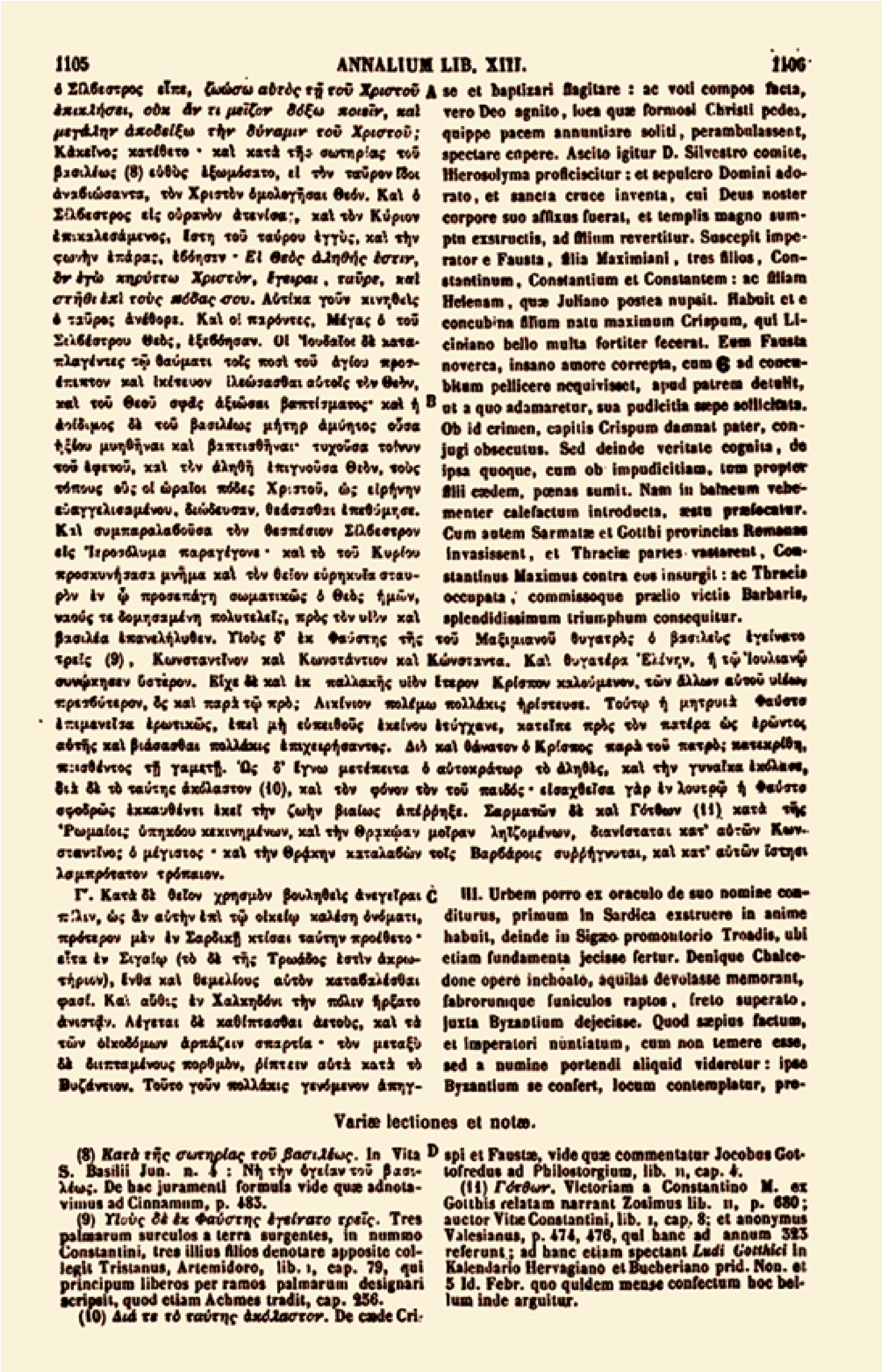

1105 ANNALIUM LIB. XIII. 1106

ὁ Σίλβεστρος εἶπε, *Ζωώσω αὐτὸς τῇ τοῦ Χριστοῦ* A *ἐπικλήσει, οὐκ ἄν τι μεῖζον δόξω ποιεῖν, καὶ μεγάλην ἀποδείξω τὴν δύναμιν τοῦ Χριστοῦ;* Κἀκεῖνος κατέθετο · καὶ κατὰ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως (8) εὐθὺς ἐξωμόσατο, εἰ τὸν ταῦρον ἴδοι ἀναβιώσαντα, τὸν Χριστὸν ὁμολογῆσαι Θεόν. Καὶ ὁ Σίλβεστρος εἰς οὐρανὸν ἀτενίσας, καὶ τὸν Κύριον ἐπικαλεσάμενος, ἔστη τοῦ ταύρου ἐγγύς, καὶ τὴν φωνὴν ἐπάρας, ἐβόησεν · *Εἰ Θεὸς ἀληθής ἐστιν, ὃν ἐγὼ κηρύττω Χριστόν, ἔγειραι, ταῦρε, καὶ στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου.* Αὐτίκα γοῦν κινηθεὶς ὁ ταῦρος ἀνέθορε. Καὶ οἱ παρόντες, Μέγας ὁ τοῦ Σιλβέστρου Θεός, ἐξεβόησαν. Οἱ Ἰουδαῖοι δὲ καταπλαγέντες τῷ θαύματι τοῖς ποσὶ τοῦ ἁγίου προσέπιπτον καὶ ἱκέτευον ἱλεώσασθαι αὐτοῖς τὸν Θεόν, καὶ τοῦ Θεοῦ σφᾶς ἀξιῶσαι βαπτίσματος· καὶ ἡ B ἀοίδιμος δὲ τοῦ βασιλέως μήτηρ ἀμύητος οὖσα ἠξίου μυηθῆναι καὶ βαπτισθῆναι· τυχοῦσα τοίνυν τοῦ ἐφετοῦ, καὶ τὸν ἀληθῆ ἐπιγνοῦσα Θεόν, τοὺς τόπους οὓς οἱ ὡραῖοι πόδες Χριστοῦ, ὡς εἰρήνην εὐαγγελισαμένου, διώδευσαν, θεάσασθαι ἐπεθύμησε. Καὶ συμπαραλαβοῦσα τὸν θεσπέσιον Σίλβεστρον εἰς Ἱεροσόλυμα παραγέγονε· καὶ τὸ τοῦ Κυρίου προσκυνήσασα μνῆμα καὶ τὸν θεῖον εὑρηκυῖα σταυρὸν ἐν ᾧ προσεπάγη σωματικῶς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ναούς τε δομησαμένη πολυτελεῖς, πρὸς τὸν υἱὸν καὶ βασιλέα ἐπανελήλυθεν. Υἱοὺς δ' ἐκ Φαύστης τῆς τοῦ Μαξιμιανοῦ θυγατρὸς ὁ βασιλεὺς ἐγείνατο τρεῖς (9), Κωνσταντῖνον καὶ Κωνστάντιον καὶ Κώνσταντα. Καὶ θυγατέρα Ἑλένην, ἣ τῷ Ἰουλιανῷ συνῴκησεν ὕστερον. Εἶχε δὲ καὶ ἐκ παλλακῆς υἱὸν ἕτερον Κρίσπον καλούμενον, τῶν ἄλλων αὐτοῦ υἱέων πρεσβύτερον, ὃς καὶ παρὰ τῷ πρὸς Λικίνιον πολέμῳ πολλάκις ἠρίστευσε. Τούτῳ ἡ μητρυιὰ Φαύστα ἐπιμανεῖσα ἐρωτικῶς, ἐπεὶ μὴ εὐπειθοῦς ἐκείνου ἐτύγχανε, κατεῖπε πρὸς τὸν πατέρα ὡς ἐρῶντος αὐτῆς καὶ βιάσασθαι πολλάκις ἐπιχειρήσαντος. Διὸ καὶ θάνατον ὁ Κρίσπος παρὰ τοῦ πατρὸς κατεκρίθη, πεισθέντος τῇ γαμετῇ. Ὡς δ' ἔγνω μετέπειτα ὁ αὐτοκράτωρ τὸ ἀληθές, καὶ τὴν γυναῖκα ἐκόλασε, διὰ δὲ τὸ ταύτης ἀκόλαστον (10), καὶ τὸν φόνον τὸν τοῦ παιδός· εἰσαχθεῖσα γὰρ ἐν λουτρῷ ἡ Φαύστα σφοδρῶς ἐκκαυθέντι ἐκεῖ τὴν ζωὴν βιαίως ἀπέρρηξε. Σαρματῶν δὲ καὶ Γότθων (11) κατὰ τῆς Ῥωμαίοις ὑπηκόου κεκινημένων, καὶ τὴν Θρᾳκῴαν μοῖραν ληϊζομένων, διανίσταται κατ' αὐτῶν Κωνσταντῖνος ὁ μέγιστος · καὶ τὴν Θρᾴκην καταλαβὼν τοῖς Βαρβάροις συρρήγνυται, καὶ κατ' αὐτῶν ἵστησι λαμπρότατον τρόπαιον.

Γ'. Κατὰ δὲ θεῖον χρησμὸν βουληθεὶς ἀνεγεῖραι C πόλιν, ὡς ἂν αὐτὴν ἐπὶ τῷ οἰκείῳ καλέσῃ ὀνόματι, πρότερον μὲν ἐν Σαρδικῇ κτίσαι ταύτην προέθετο · εἶτα ἐν Σιγαίῳ (τὸ δὲ τῆς Τρῳάδος ἐστὶν ἀκρωτήριον), ἔνθα καὶ θεμελίους αὐτὸν καταβαλέσθαι φασί. Καὶ αὖθις ἐν Χαλκηδόνι τὴν πόλιν ἤρξατο ἀνιστᾷν. Λέγεται δὲ καθίπτασθαι ἀετούς, καὶ τὰ τῶν οἰκοδόμων ἁρπάζειν σπαρτία · τὸν μεταξὺ δὲ διιπταμένους πορθμόν, ῥίπτειν αὐτὰ κατὰ τὸ Βυζάντιον. Τοῦτο γοῦν πολλάκις γενόμενον ἀπηγ-

se et baptizari flagitare : ac voti compos facta, vero Deo agnito, loca quæ formosi Christi pedes, quippe pacem annuntiare soliti, perambulassent, spectare cupere. Ascito igitur D. Silvestro comite, Hierosolyma proficiscitur : et sepulcro Domini adorato, et sancta cruce inventa, cui Deus noster corpore suo affixus fuerat, et templis magno sumptu exstructis, ad filium revertitur. Suscepit imperator e Fausta, filia Maximiani, tres filios, Constantinum, Constantium et Constantem : ac filiam Helenam, quæ Juliano postea nupsit. Habuit et e concubina filium natu maximum Crispum, qui Liciniano bello multa fortiter fecerat. Eum Fausta noverca, insano amore correpta, cum ad concubitum pellicere nequivisset, apud patrem detulit, ut a quo adamaretur, sua pudicitia sæpe sollicitata. Ob id crimen, capitis Crispum damnat pater, conjugi obsecutus. Sed deinde veritate cognita, de ipsa quoque, cum ob impudicitiam, tum propter filii cædem, pœnas sumit. Nam in balneum vehementer calefactum introducta, æstu præfocatur. Cum autem Sarmatæ et Gotthi provincias Romanas invasissent, et Thraciæ partes vastarent, Constantinus Maximus contra eos insurgit : ac Thracia occupata, commissoque prælio victis Barbaris, splendidissimum triumphum consequitur.

III. Urbem porro ex oraculo de suo nomine conditurus, primum in Sardica exstruere in animo habuit, deinde in Sigæo promontorio Troadis, ubi etiam fundamenta jecisse fertur. Denique Chalcedone opere inchoato, aquilas devolasse memorant, fabrorumque funiculos raptos, freto superato, juxta Byzantium dejecisse. Quod sæpius factum, et imperatori nuntiatum, cum non temere esse, sed a numine portendi aliquid videretur : ipse Byzantium se confert, locum contemplatur, pro-

Variæ lectiones et notæ.

(8) *Κατὰ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως*. In Vita S. Basilii Jun. n. 4 : Νὴ τὴν ὑγείαν τοῦ βασιλέως. De hac juramenti formula vide quæ adnotavimus ad Cinnamum, p. 483.

(9) *Υἱοὺς δὲ ἐκ Φαύστης ἐγείνατο τρεῖς*. Tres palmarum surculos a terra surgentes, in nummo Constantini, tres illius filios denotare apposite collegit Tristanus, Artemidoro, lib. I, cap. 79, qui principum liberos per ramos palmarum designari scripsit, quod etiam Achmes tradit, cap. 256.

(10) *Διά τε τὸ ταύτης ἀκόλαστον*. De cæde Cri- D spi et Faustæ, vide quæ commentatur Jacobus Gotofredus ad Philostorgium, lib. II, cap. 4.

(11) *Γότθων*. Victoriam a Constantino M. ex Gotthis relatam narrant Zosimus lib. II, p. 680; auctor Vitæ Constantini, lib. I, cap. 8; et anonymus Valesianus, p. 474, 476, qui hanc ad annum 323 referunt; ad hanc etiam spectant *Ludi Gotthici* in Kalendario Hervagiano et Bucheriano prid. Non. et 5 Id. Febr. quo quidem mense confectum hoc bellum inde arguitur.

Ил. 103. Факсимиле на разказа на византийския канонист Йоан Зонара за Константиновия избор между Сердика, Троя, Халкидон и съседния Византион в изданието на Жак Пол Мин.

двата основни писмени извора за Константиновото отношение към Сердика – обяснява на какво се дължи голямата значимост на точно този град за императора. Явно читателската публика поне в периода 5-12 в. не се е нуждаела от подобни обяснения. По-късните автори, за които събитията от първата половина на първото хилядолетие на християнската история са били много далечни, започват да търсят обяснения за връзката между Константин Велики и Сердика. Основната причина за интереса към този въпрос не на последно място е била, че никой друг император никога не е наричал „мой Рим" никой друг град. Разбира се, това не пречи на съвременните изследователи да избегнат задълбочаване над енигматичната Константинова привързаност към Сердика с констатацията, че в епохата на Тетрархията поначало „Рим е бил там, където е императорът"[174]. Проблемът е, че дори на практика нещата да са стояли точно така, в реториката и писанията си никой император не е наричал „мой Рим" който и да било друг град. Обстоятелството, че се е случвало някои автори като Авзоний в поетичен изблик да назоват „нашия (малкия) Рим" или „малкия галски Рим" (Gallula Romana) градчета съответно като Капуа и Арл или някои локални патриоти да се обърнат към родния Трир като към „мой белгийски Рим" (Belgica Roma)[175], по никакъв начин не променя ситуацията. Константин също не е наричал „мой Рим" никоя от другите си основни резиденции – Трир, Сирмиум и накрая – Византион. Точно обратното, по маниера на ранните императори той е преименувал в своя чест най-малко[176] бившата нумидийска столица Сирта (313 г.), Византион (324 г.) и Арл (между 316 и 328 г.). Единствените аналогии на фразата „Сердика е моят Рим" са от времето не на Тетрархията а на републиканския Рим. Така, когато галите атакуват Рим, Камил се оттегля във Вей, като приютилият го град става „неговият Рим" (396 г. пр. Хр.). Три века по-късно Помпей, бягайки от Рим, намира временно убежище, по думите на Лукан, в „неговия Рим" – остров Лесбос[177]. В епохата на Принципата, Домината и Тетрархията, обаче няма нито един пример на подобен реторичен отказ на даден император от „оригиналния" Рим в полза на някой „негов Рим". Точно обратното: има тенденция императорите да се опитват да прекръстят на себе си даже самия Рим. Още Нерон се съблазнява от мисълта Вечният град да бъде наречен Нерონополис, а през 192 г. Комод официално преименува града на Колония Комодиана (Colonia Lucia Annia Commodiana)[178]. Ето защо не е случайно, че „многобройните доказателства" за тетрархичното мултиплициране на „Римовете" неизменно се свеждат до един-единствен съвременен пример, а именно, че според Продължителя на Дион „Константин наричал Сердика свой Рим"[179].

Тесните връзки на множество императори от Тетрархията със Сердика и околностите ѝ може би са повлияли и върху Константиновото преференциално отношение към града. Според не особено аргументираната, но като цяло неподлежаща на съмнения версия за родното място на Константин той е бил роден в Ниш[180], което ще рече, че също е произхождал от стратегия Сардикия. Ето защо някои учени приписват израза „Сердика е моят Рим“ точно на Константиновия произход „от този ареал“[181]. Други изследователи още от края на 19 в. обясняват звучащия днес афористично Константинов израз с принципната „пристрастеност на императорите от Тетрархията към т. нар. Илирийски триъгълник“[182] (най-общо – Балканите, откъдето тези императори произхождат, но които добиват и важна стратегическа роля още към трети век). Ако си представим въпросния „Илирийски триъгълник“ с ъгли например при Константинопол (Истанбул), Сирмиум (Митровица) и Авлона (Вльора), няма как да не видим идеалното централно положение на Сердика в него (срв. напр. на картата в Ил. 7).

В частност предположението за, ако мога така да се изразя, емоционално-роднинската връзка на императора със Сердика е толкова по-вероятно предвид немалкото разнообразни извори от 4 до 19 в., според които майката на Константин – св. Елена, е била родена и/или погребана в София[183]. Факт е, че в „Картата на течението на Дунав от Виена до Никопол“, създадена през 1692 г. от главния космограф (т.е. картограф) на Венеция Винченцо Коронели, Сердика се характеризира безусловно като родно място на св. Елена. На въпросната карта (Ил. 104), отбелязваща с кратък текст най-забележителните събития в европейската християнска история, Сердика е обозначена изрично като „Родината на св. Елена“ (и мястото, където е свикан Сардикийският събор, тук

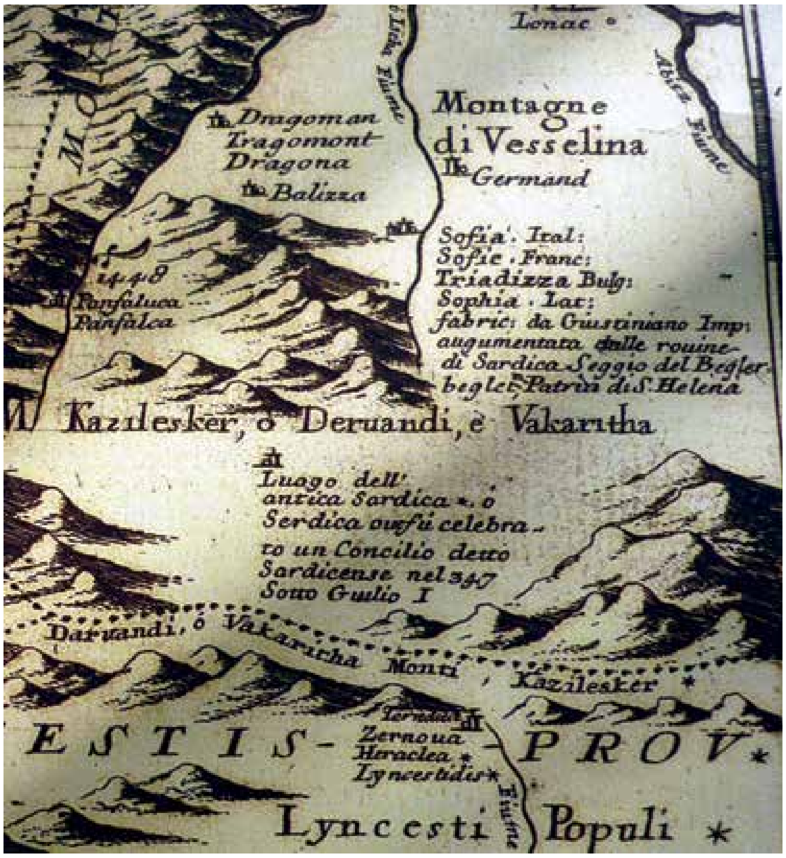
Lonac
Isca Fiume
Montagne di Vesselina
Dragoman
Tragomont
Dragona
Balizza
Germand
Sofia. Ital:
Sofie . Franc:
Triadizza Bulg:
Sophia . Lat:
fabric: da Giustiniano Imp:
augumentata dalle rouine
di Sardica Seggio del Begler
beglet, Patria di S. Helena
1448
Panfaluca
Panfalca
Kazilesker, ò Deruandi, è Vakaritha
Luogo dell'
antica Sardica, ò
Serdica oue fù celebra-
to un Concilio detto
Sardicense nel 347
Sotto Giulio I
Daruandi, ò Vakaricha Monti, Kazilesker
Ternadi
Zernoua
Heraclea
Lyncestidis
ESTIS - PROV.
Lyncesti Populi
Fiume

Ил. 104. „Картата на течението на Дунав от Виена до Никопол“, Винченцо Мария Коронели, Венеция, 1692 г., детайл.

датиран през 347 г.: „Patria di S. Helena; celebrato un Concilio ditto Sardicense nel 347“[184]. Усъмняването в това сведение, макар то да противоречи на традиционните, крайно мъгляви споменавания за витинския, доста нисък произход на Елена или за британската ѝ царска кръв, едва ли би било много мотивирано. Информацията „Sardica - Patria di S. Helena“ е представена със същата безпристрастна категоричност, с която се говори за прочутия Сардикийски събор и с която Найсус (Ниш) е идентифициран според общоприетото до днес мнение като „Родина на Константин Велики“ (Patria di Constantino Magno, Ил. 104 а). Освен това Коронели, който е снабдил картата си с надписи на говоримия италиански език, я е предназначил за рутинно ползване от сънародниците си, пътуващи с една или друга цел на Балканите, т.е. снабдил ги е не с нечия абстрактна идеология, а с базисни исторически знания за региона.

Интригуващата връзка между град София и света Елена присъства като в една или друга степен масово известен факт далеч не само в картата на Коронели. Свързването на София със света Елена в различни варианти може да се открие в разказите на чуждите пътешественици и османските автори през 16, 17 и 18 век. Така към 1577 г. Соломон Швайгер пише, че църквата „Св. София“ (по негово време действаща джамия) е издигната от св. Елена, която била изпратена от баща си (в случая Константин се превръща в „баща“ на Елена така, както се превръщаше в „баща“ на по-възрастната си сестра Констанция според някои Неманичови родословия) в главния град на България. След смъртта си Елена била погребана в съградената от нея църква. Стотина години по-късно (през 1682 г.) Джовани Бенaлия разказва за посещението си в София следното: „Посетихме църквата „Света София“, сега джамия, срещу нашия хан. Вярва се, че е основана от София, дъщеря на императора Константин и на св. Елена, и че оставена от баща си в този главен град на България, умряла и била погребана в една арка в същата църква (тук вече се твърди, че Елена е съпруга на Константин). Разправят за нея (принцеса София) различни неща, че се явявала нощем и че говорела. За тези неща нека оставим всеки да вярва, а аз разказвам каквото чух.“ Че тези разкази имат местен, български произход, а не са плод на зараждащата се турска историография, можем да съдим от съответния, съвършено различен по дух разказ на Евлия Челеби (посетил София в средата на XVII в.). У Евлия Челеби действието се пренася „във века на Иисуса Христа“, т.е. – три века преди времето на св. св. Константин и Елена; св. Елена се превръща в крал Елина, а света София – в чудна пловдивска мома, която открива във Витоша огромни богатства и с тях издига град в полите на планината, който бил кръстен на нея. С витошките (и респективно – софийските) съкровища крал Елина четирийсет години обогатява храма „Св. София“ в своя град (т.е. – константинополската „Света София“)[185].

На фона на тези и сходните им легенди[186] едно допускане, че света Елена не

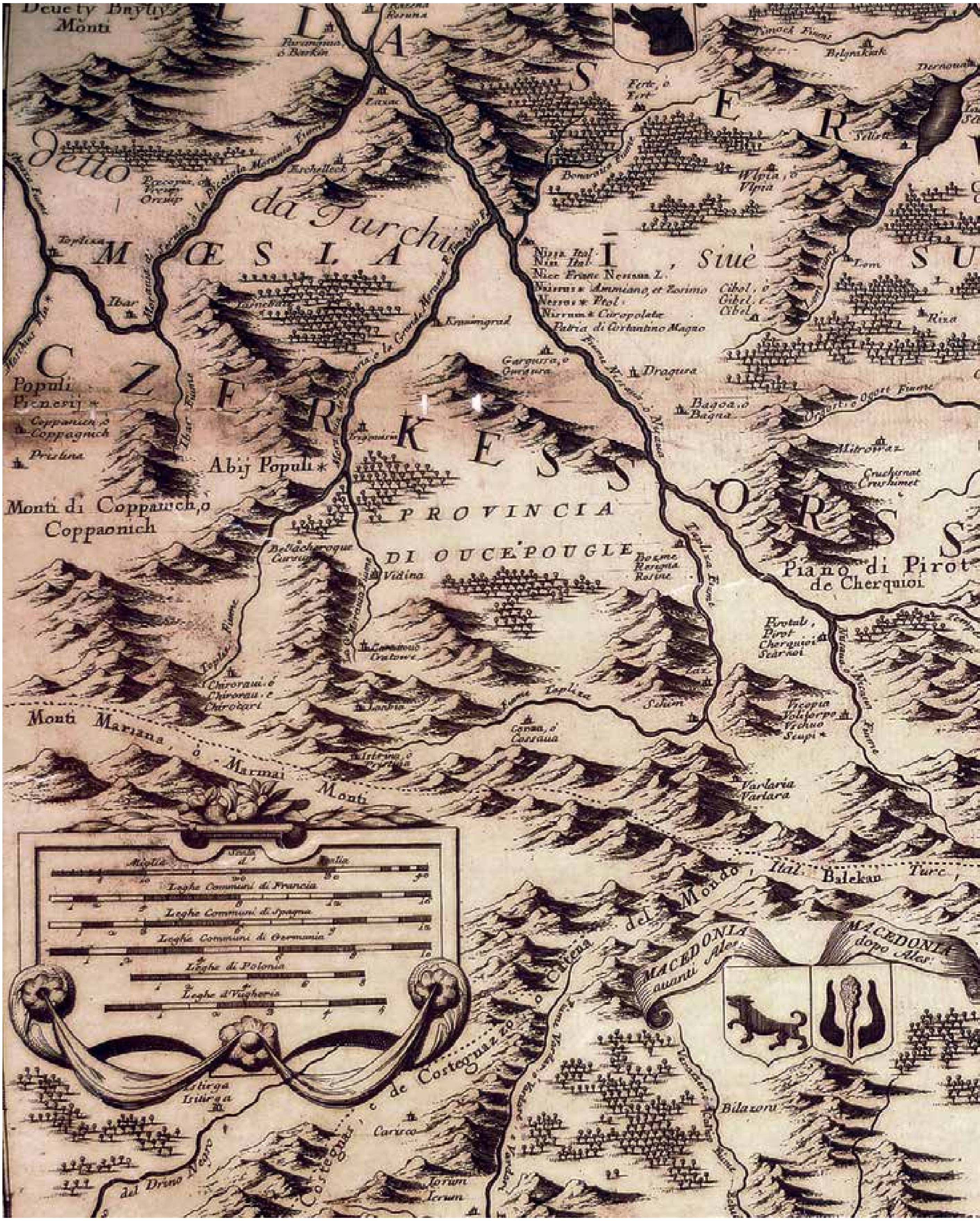
Deuety Brytiy Monti
detto da Turchi
MŒSIA
CZERKESSORSS
Toplitza
Ibar
Populi Prenesij
Coppanien ò Coppagnich
Pristina
Abij Populi
Monti di Coppanich, ò Coppaonich
PROVINCIA DI OUCE'POUGLE
Vidina
Kruscevgrad
Gargussa, ò Gorisura
Dragusa
Bagoa, ò Bagna
Nissa Ital. Nisi Ital.
Niss Fiume Nessus L.
Naissus Ammiano, et Zosimo
Nessos Ptol.
Nissum Curopolate
Patria di Costantino Magno
Cibol, ò Cibel, ò Cibel
Lom
Riza
Mitrovaz
Piano di Pirot de Cherquioi
Pirot Cherquioi
Vrcopia Volcorpo Vrchuo Scupi
Varlaria Varlara
Toplicza
Monti Mariana, ò Marmai Monti
Catena del Mondo, Ital. Balekan Turc.
Legha d' Italia
Leghe Communi di Francia
Leghe Communi di Spagna
Leghe Communi di Germania
Leghe di Polonia
Leghe d'Ungheria
MACEDONIA avanti Ales.
MACEDONIA dopo Ales.
Istirga Isitirga
de Costegnazzo
del Drino Negro
Carisco
Bilazora
Iorum Icrum

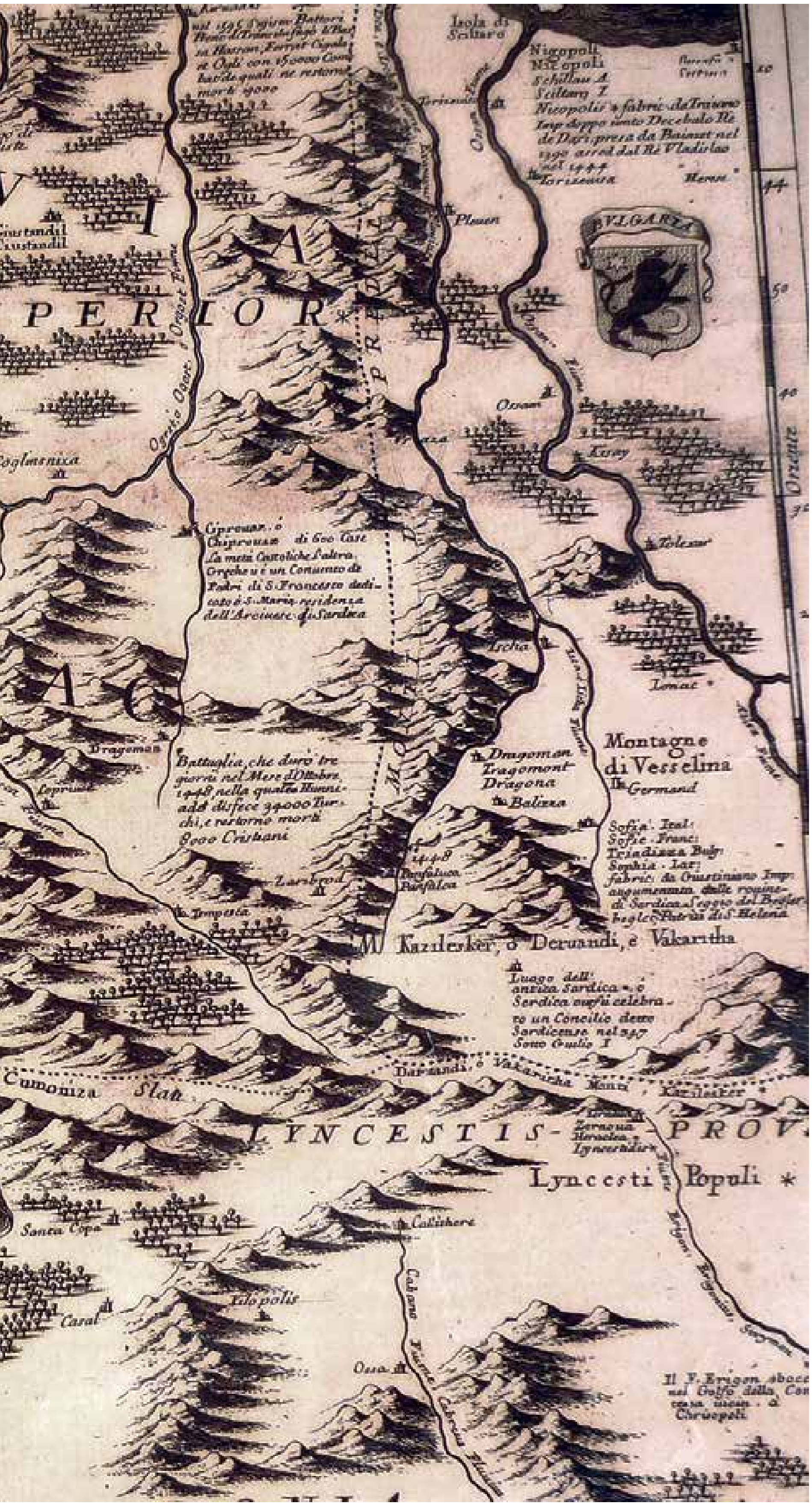
Isola di Scittaro
Nigopoli
Nicopoli
Plewen
BVLGARIA
PERIOR
Orzano
Ciprouaz
Ischa
Dragoman
Montagne di Vesselina
Dragoman Tragomont Dragona
Germand
Balizza
Sofia
Kazilesker, ò Deruandi, è Vakaritha
Cumoniza
Slati
LYNCESTIS PROV
Lyncesti Populi
Santa Copa
Calishere
Filopolis
Casal
Ossa

Ил. 104а. „Картата на течението на Дунав от Виена до Никопол“, Винченцо Мария Коронели, 1692 г., информацията за Ниш вж. горе вляво по диагонал от Сердика.

само е родена, а също е починала в Сердика и мощите ѝ са се намирали известно време тук, става повече от логично. Друг е въпросът къде евентуално е бил Мавзолеят на св. Елена. Наистина запазеният до днес некропол на софийската „Св. София“ е породил множество легенди, повечето свързани със св. Елена (или София), а в апсидата на „Св. София“ е намерен реликварий, който по думите на К. Иречек „съдържал малко прах и пръст и няколко много ръждясали монети на Константиновите синове[187]. Факт е също, че скулптурната украса и саркофазите от некропола на „Света София“ и мавзолея в днешния кв. „Лозенец“[188] недвусмислено говорят за високопоставеността на личностите, погребани там“. (Ил. 105, 105 а, б, в, г).

Ето защо не е учудващо, че в края на 18 и началото на 19 в. известният хърватски поет Андрия Качич Миошич ще нарече св. царица Елена директно „софиянка“, възползвайки се от това известно на съвременниците му обстоятелство, за да намекне, че Константиновата майка всъщност може да е прекарвала повечето време в София, но да е от Брачка[189].

Проблемът е, че повечето селища, обявени за „родно място на Елена“, в т.ч. и Брачка, не се свързват с някаква предхождаща началото на 20 в. локална историческа памет за нея или знаменития ѝ син (както впрочем и „безспорният“ като родно място на Константин Ниш не се свързва с предходна или последвала памет за този император поне до 20 век). От своя страна в софийските легенди за царствената двойка Константин и Елена св. Елена присъства и като исторически спомен, и като духовен символ, и като религиозна идеологема, и като централен елемент сред множеството полулегендарни разкази, оформящи локалната представа на хората за

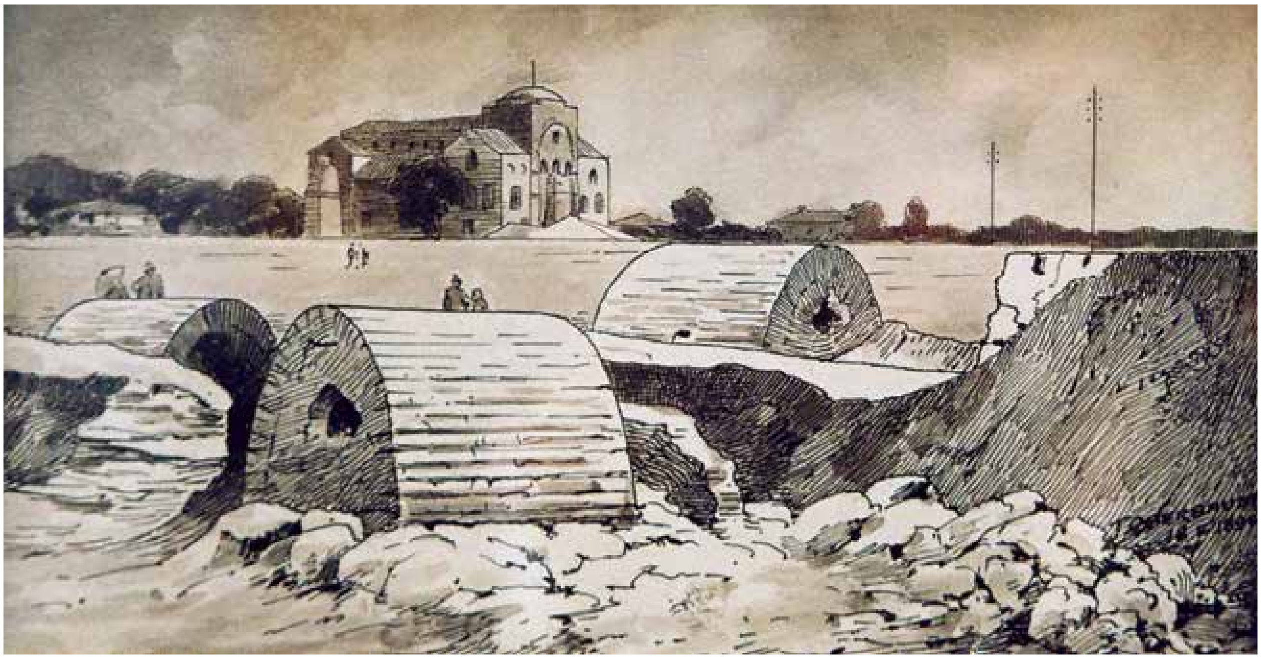

Ил. 105. „Св. София“ с част от некропола й. Акварел на Йосиф Обербауер, кр. на 19 в.

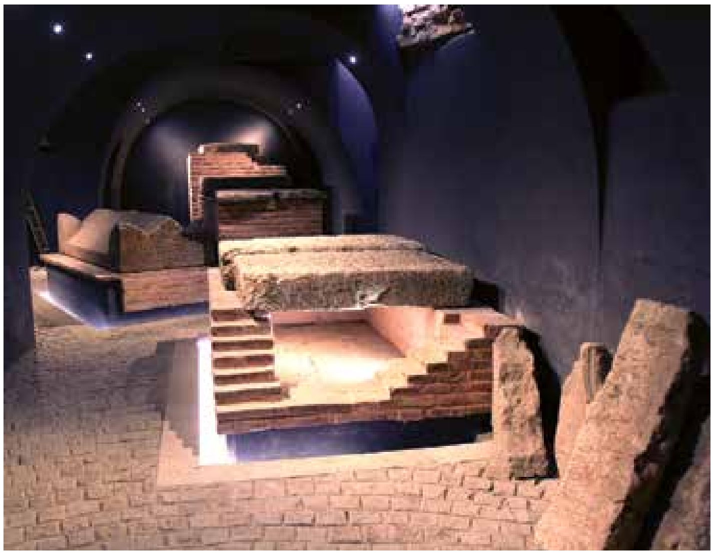

Ил. 105а. Некрополът на „Св. София“, експониран в модерния музей под църквата.

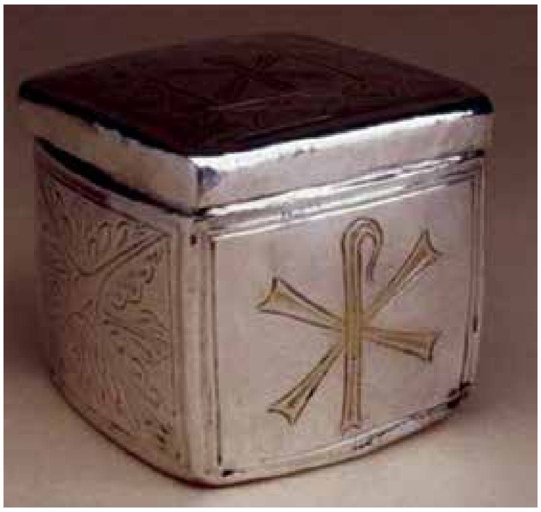

Ил. 105б. Сребърен реликварий от 4 в., намерен в църквата „Св. София“.

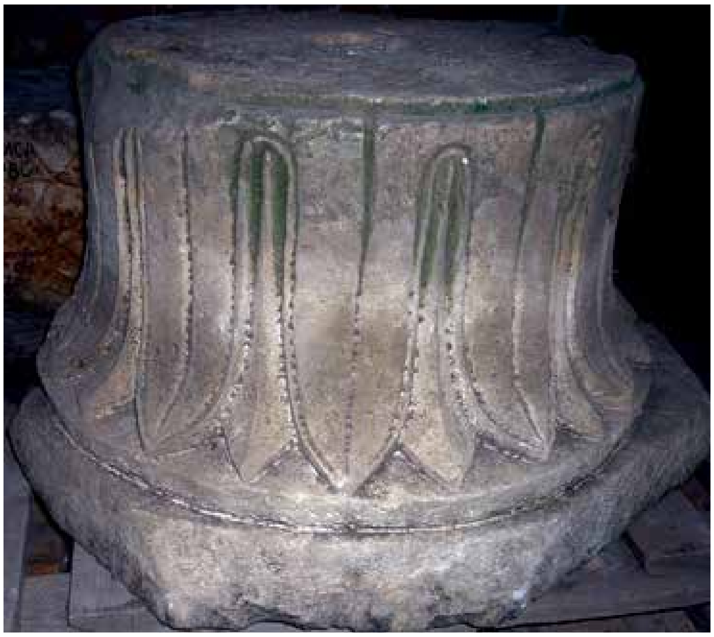

Ил. 105в. Капител от раннохристиянския комплекс Базилика и мавзолей в кв. „Лозенец“, 4 в.

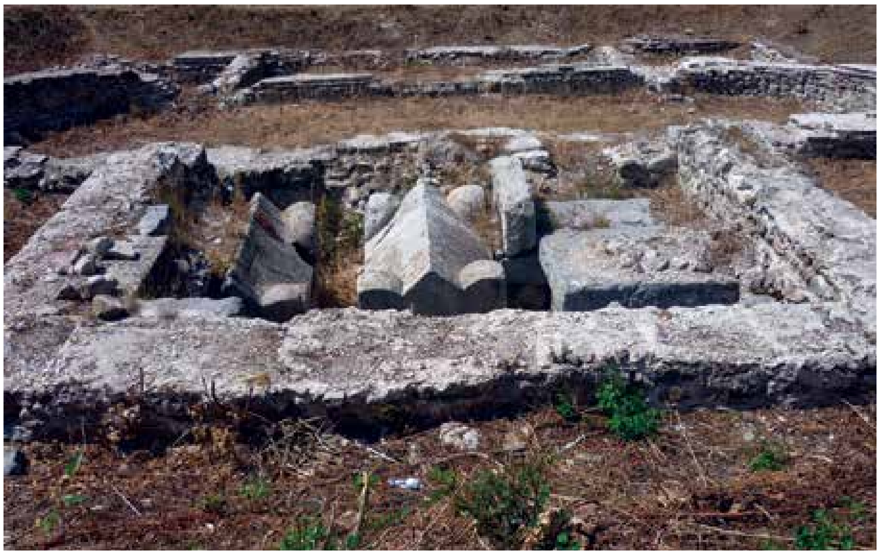

Ил. 105г. Саркофазите в Мавзолея в Лозенец, съвременно състояние.

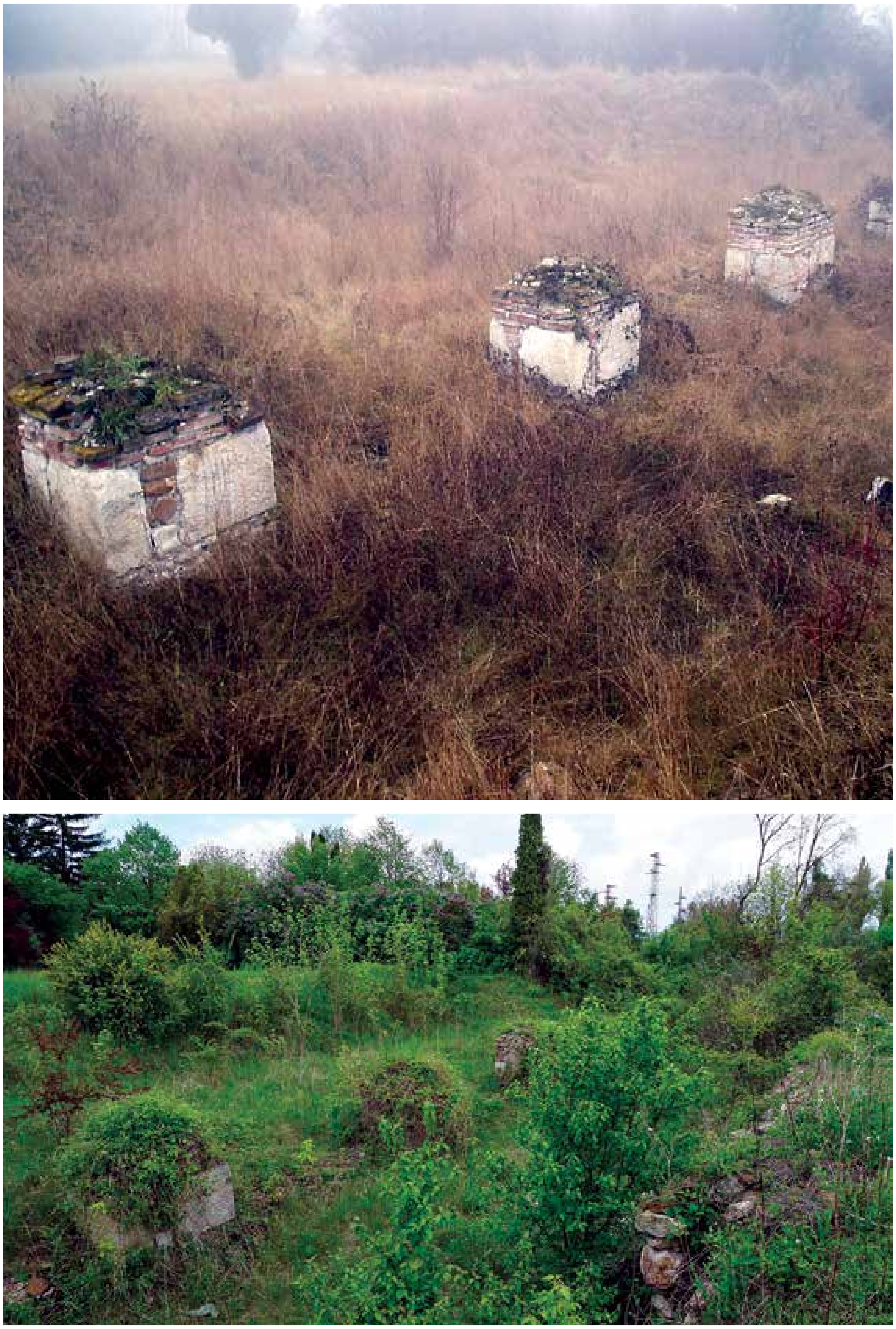

Ил. 106 а,б. Останки от Константиновия дворец в Костинброд, съвременно състояние.

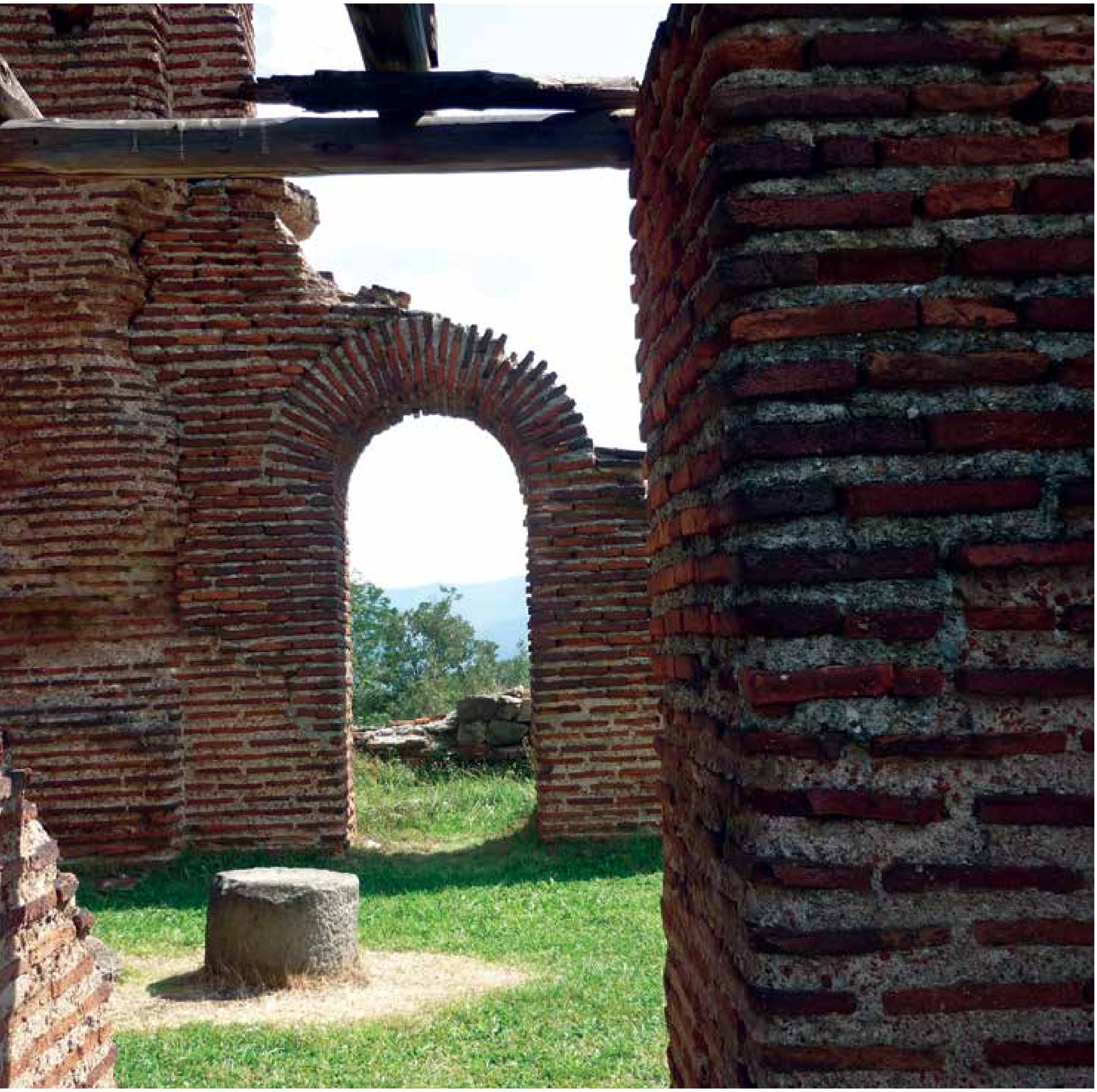

Ил. 107. Еленската базилика, 4 в.

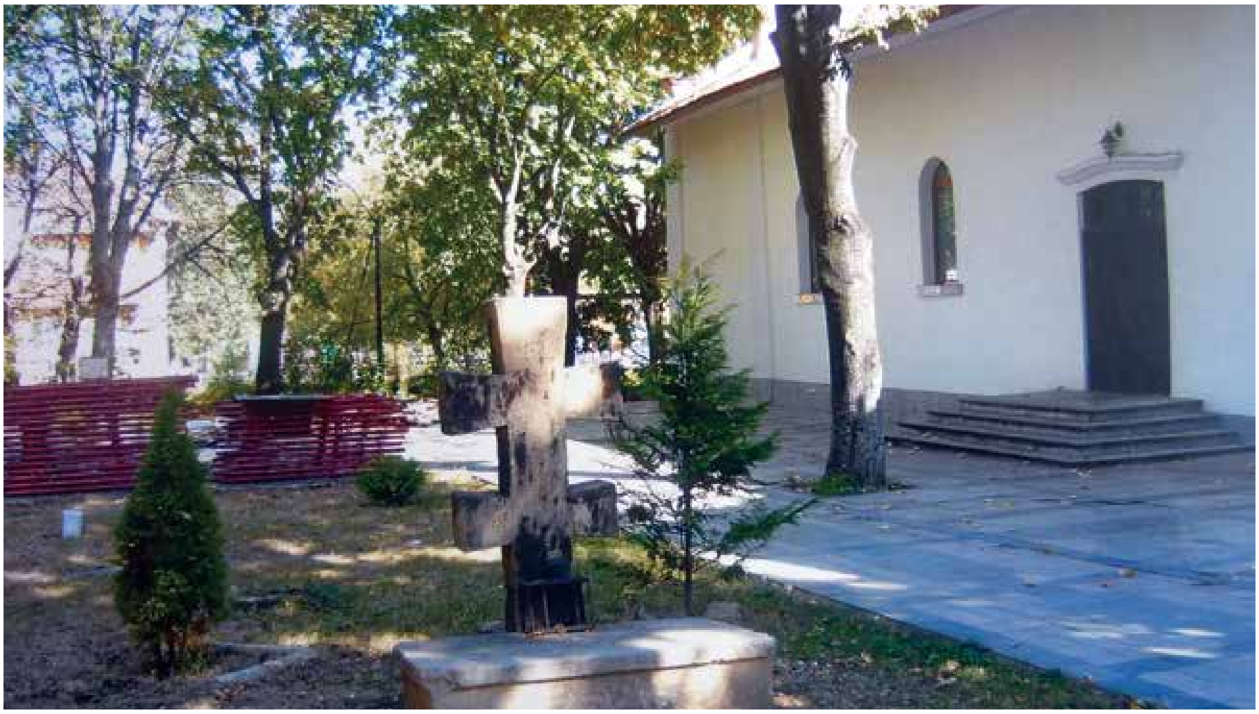

Ил. 108а. Кръстът в местността Кръста (преди преместването му).

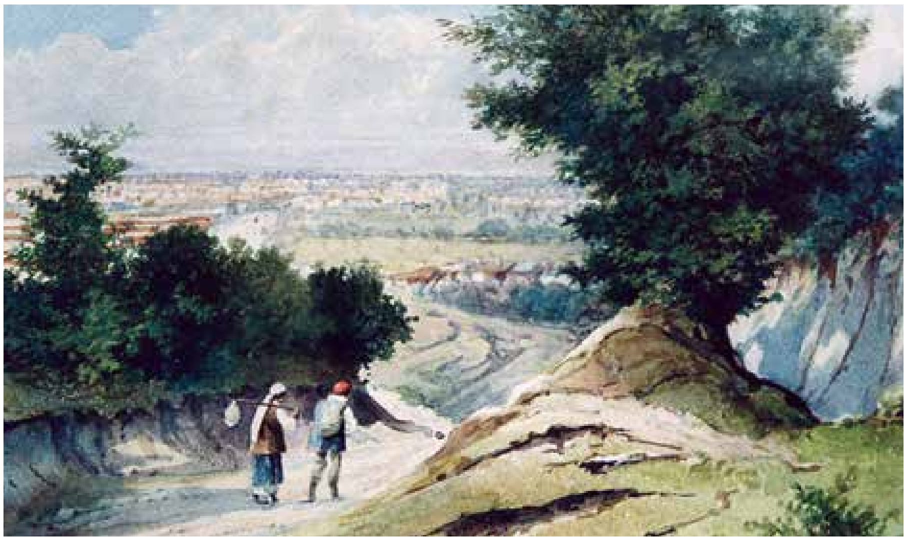

Ил. 108. Местността Кръста в София. Акварел на Йосиф Обербауер (кр. 19 в.).

тяхното римско и християнско наследство[190]. По същия начин единствено в софийския регион името на Елена и сина ѝ са белязали цял един обширен периметър, в чийто център се намира „Константиновият Рим“: на 15-16 км северозападно е Костинброд (ил 106, 106 а, б); на ок. 80 км източно от София е Еленската базилика от 4 в. – храм (Ил. 107), чието име има паралел само с римската Еленинска базилика, издигната също през 4 в. (дн. Basilica di Santa Croce in Gerusalemme); в софийския квартал Лозенец е местността Кръста – древно и до днес функциониращо съборно място, което, според местното предание, е възникнало във връзка с Кръстното видение на Константин Велики (Ил. 108, 108 а). Съвсем логично едни от най-старите[191] и най-впечатляващите запазени изображения на царствената двойка се намират в софийските църкви и манастири (Ил. 109, 109 а, 109 б). В този ред на мисли е достатъчно дори само да се припомни, че целият Сердикийски регион е осеян с топоними, производни от „цар“ и „царски“. Така при Урвичкия манастир е Царичина скала, във Врачанския Балкан са Ложето, Колесницата и Пещерите на Константин и Елена (или т. нар. Божи мост, към който води пътека от римска крепост, известна

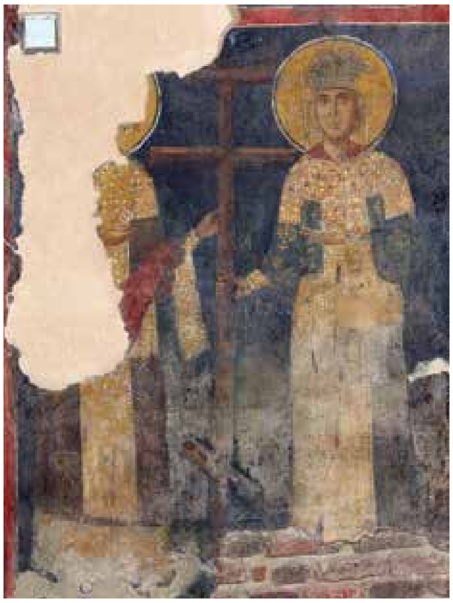

Ил. 109. Св. Елена и полузаличеният св. Константин, стенопис в Боянската църква „Св. св. Никола и Пантелеймон“, 1259 г.

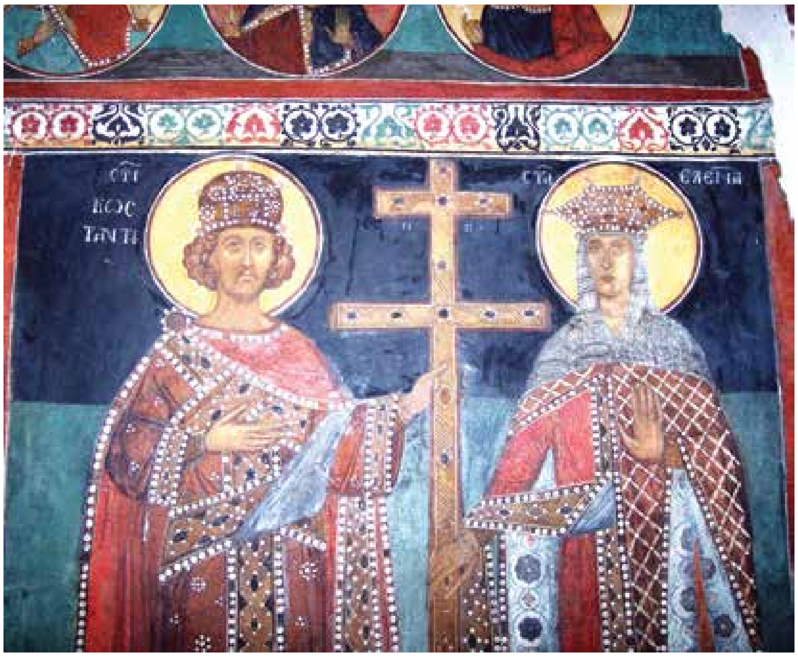

Ил. 109а. Св. св. Константин и Елена, стенопис в Кремиковския манастир „Св. Георги Победоносец“, кр. на 16 - нач. на 17 в.

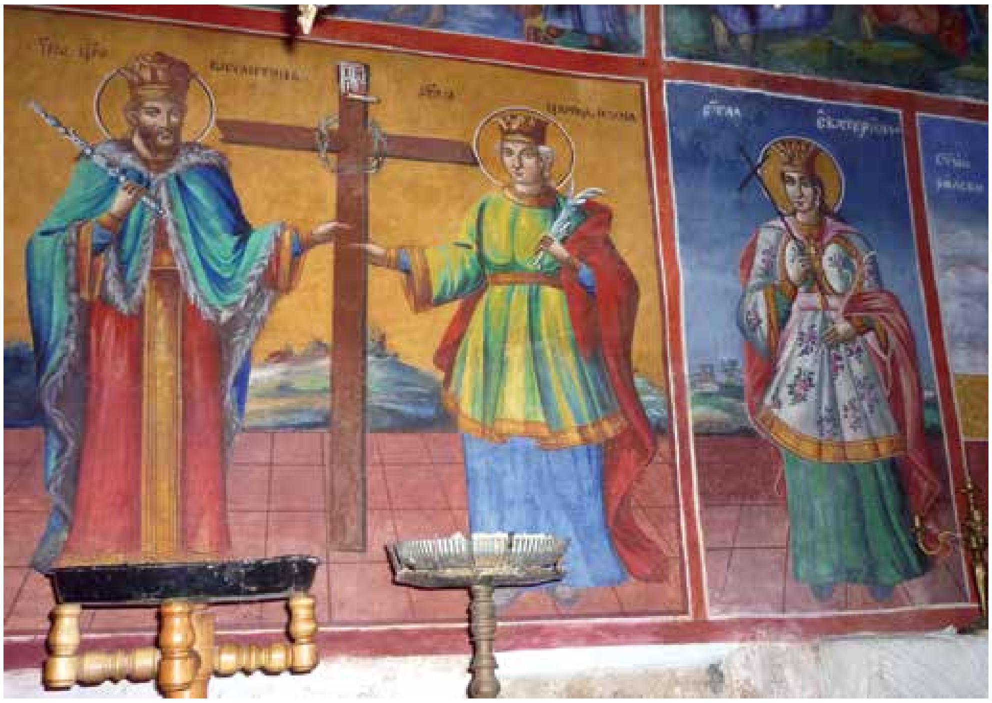

Ил. 109б. Св. св. Константин и Елена в „класическия“ местен вариант – заедно със св. Екатерина, стенопис в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Костинбродско, 19 в.

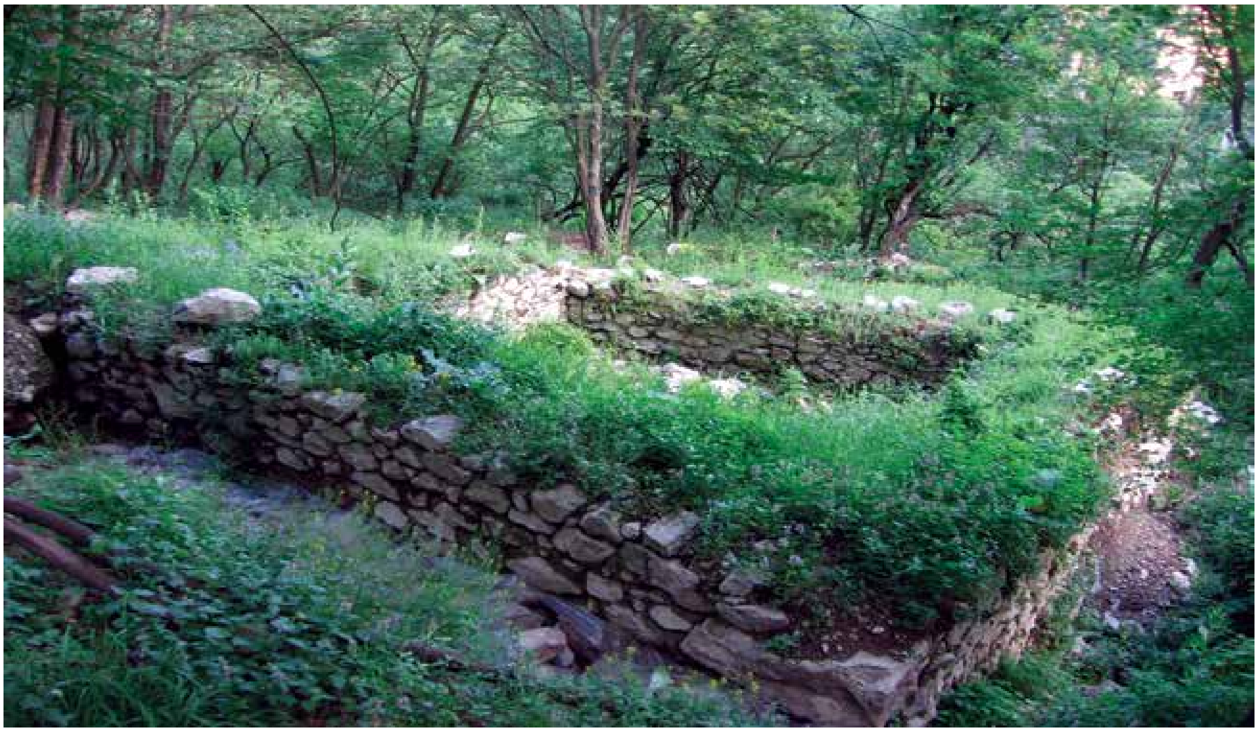

Ил. 110. Останки от раннохристиянска базилика в Костадиновото градище при Враца (съвременно състояние).

Ил. 110а. Пещерата Божия мост при Враца.

като Костадиново градище) (Ил. 110, 110 а.), в Кюстендилско е селото Царица, топоними Царица, Царски рид и Царски път (Царски пат, според локалния изговор) има в Радомирско[192]. До самия Костинброд се намира с. Царичина, станало известно с може би най-тайнствените разкопки, провеждани някога в търсене първо на „царско съкровище“, а после – на първите земни и дори на извънземни същества (Ил. 108 Ил. 111, 111 а).

Имената на светците основатели Елена и Константин в *техния* град с времето се променят, дори се забравят. Но присъствието им винаги се усеща. Доколко не само приживе на Константин, а през целия четвърти век Сердика е оставала тясно свързана с Константиновия род, можем да съдим например от поведението на им-

Ил. 111. Актуално състояние на мястото на разкопките, т.нар. „Царичина дупка“ в с. Царичина, Костинбродско. Между другото махалата, в която се провеждат разкопките – следвайки легенди, предсказания и данни, получени след контакти с висши сили от жена медиум – се нарича Сибил. Наистина неведоми понякога са пътищата на историята!

Ил. 111а. Царичина скала при Урвич.

ператора сердикиец Марцел. Лозунгът на краткото Марцелово управление (366 г.) е бил да бъдат запазени правата на Константиновата династия срещу претенциите на „узурпаторите“ Валент и Валентиниан I[193].

В съвременната наука, както се спомена, утвърждаването на Сердика за столица на Константин Велики се свързва с 317 година[194]. Тогава, на 1 март, в атмосферата на тържественото честване на десетгодишнината от издигането на Константин (т. нар. decennalia) в Сердика официално е провъзгласена Третата тетрархия. Константиновите синове Крисп и Константин II и братовчед им – Лициниевият син Лициний II (Лициниан), са обявени за цезари[195]. Константин, в качеството му на август на Запада, често е бил в Сердика и преди това, за което свидетелстват златните монети, сечени и от негово име в Сердика (Ил. 112 а-г). Няма също абсолютно никакви аргументи срещу убедеността на Константиновия биограф Евсевий Кесарийски и на модерни църковни историци като Дюшен, че и цезарят на Запада Константин, както и августът на Запада Лициний е бил в Сердика и лично е подписал през април 311 г. Едикта на търпимостта, заедно с бащата август на Изтока Галерий (а вероятно и Максимин Дая, цезар на Изтока). Това означава, че Сердика е мястото, където Константин Велики е извършил първото си дело с отглас в цялата Империя и конкретно в живота на Църквата. Факт е, че през същата 311 г., четири дни преди

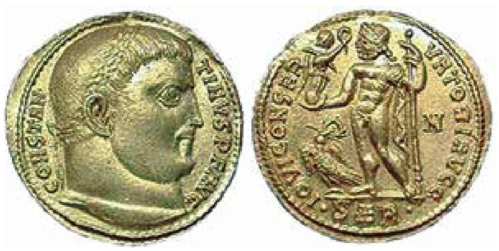

Ил. 112. Златен солид на август Константин Велики, Сердика, 313-315 г.

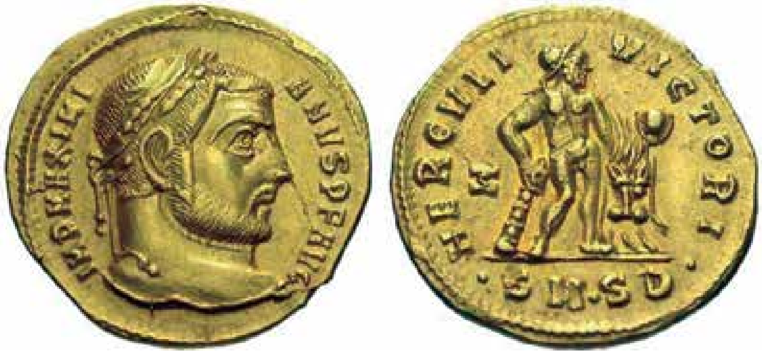

Ил. 112б. Сердикийска емисия тип „свещена монета“ с образа на починалия Константинов баща Констанций Хлор, издадена от император Галерий.

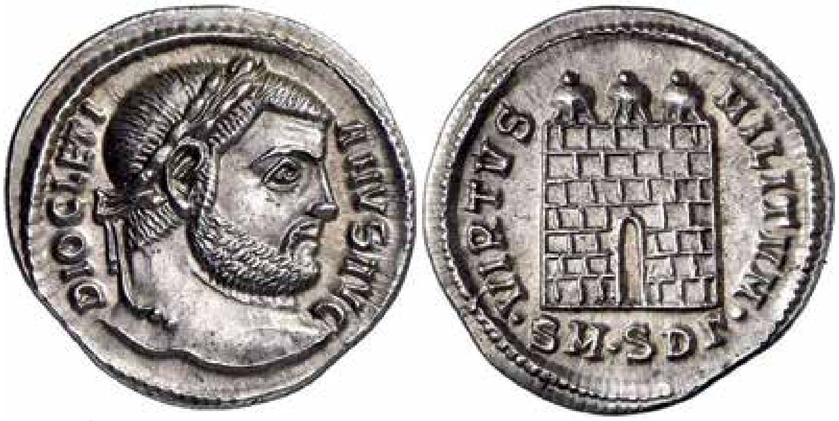

Ил. 112а. Сердикийска емисия тип „свещена монета“ с образа на абдикиралия август Диоклетиан, издадена от август Галерий.

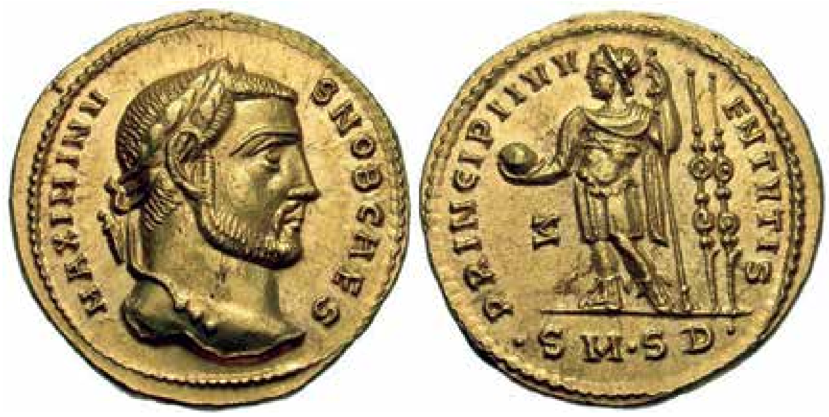

Ил. 112г. Сердикийска свещена монета на цезар Максимин II (Дая), 305-306 г.

юнските иди (9/10 юни), точно от Сердика ще бъде издаден коментираният пръв съвместен документ на августите Лициний и Константин, регулиращ привилегиите на илирийските ветерани.

Според някои изследователи Константин на практика е свързвал със Сердика всички съдбоносни стъпки на легитимацията и утвърждаването си като централна фигура в управлението на Империята. Тази закономерност е започнала да се налага дори преди времето на Едикта на търпимостта (311 г.) или Мира на августите (317 г.), още при известната среща на августите и цезарите през пролетта на 308 г. На нея Константин, който е бил издигнат от войските си в Йорк за император веднага след смъртта на баща си през 306 г., за пръв път официално е признат за член на възстановената Тетрархия[196]. Разглеждано в тази светлина, Константиновото твърдение, че Сердика е неговият Рим, изглежда толкова обяснимо, колкото изобщо може да бъде обяснена самоидентификацията на един велик държавен мъж с един град, различен от актуалния за времето „център на света“ (какъвто теоретично оригиналният италийски Рим е останал поне до края на Средновековието, дублиран от Константинопол – Новия Рим при Босфора).

През 316 г., в условията на започналия конфликт между Константин и Лициний, първият е принуден временно да се установи във Филипопол – събитие, отразено както в местните легенди и топоними около Враца, Пловдив и Асеновград за бягството на Константин и майка му, така отчасти и в бъдещото име на Скретиска – Костинброд. След битката при Кибале Лициний е този, който е длъжен да бяга от Сердика първо към Сирмиум, а сетне на югоизток, към Адрианопол, Византион и Никомидия.

От края на февруари 317 г. поне до началото на февруари 330 г. столицата на Константин Велики е Сердика. Оттук той издава своите закони, рескрипти и писма[197]. Оттук през 320 г. кореспондира с префекта на Рим, за да се осведоми какво се случва в далечна Италия. Оттук на февруарските нони (5 февруари) 330 г., само три месеца преди официалното освещаване на Константинопол, Константин пише до Валентин, консулария (управителя) на Нумидия, по повод донатисткия разкол и издава рескрипт, адресиран до Нумидийските епископи, с който ги уведомява за новия закон. Въпросният Сердикийски рескрипт от 330 г. е забележителен документ, в който на практика Империята признава за равноправни донатистката (смятана за схизматична и еретическа) и ортодоксалната (следваща Никейския събор) църква в Африка. Акцентът е върху принципната невъзможност императорът да накаже „еретиците“ по друг начин, освен да възстанови на държавни разноски онова, което те, бидейки повече и по-влиятелни, са отнели на „православните“. Въпросното възстановяване в случая се изразява в гарантиране и на „католическите“ свещеници на привилегията да бъдат свободни от обществени длъжности и построяване с държавни средства на нов храм за православните, който да замести отнетия им от донатистите[198].

Ако перифразираме израза на изтъкнатия познавач на Константиновата епоха Реймън Ван Дам, по това време Сердика не е илирийски Рим, а Рим е италийска Сердика[199]. Това е времето, когато са завършени или реконструирани дворцовият комплекс в центъра на днешна София и блестящата резиденция в Костинброд. Множеството останки от крайградски вили в днешните софийски квартали „Филиповци“[200], „Стефан Караджа“, „Обеля“, „Райна Княгиня“, „Гара Искър“, „Герена“ и т.н. говорят за запазения римски вкус към извънградските имения и икономическите възможности на местния елит. (Ил. 113 а-в). Разкритите през 2011 г. в самия център на София останки от античен дом, декориран с изящна подова мозайка, свидетелстват не само за икономическите възможности, а и за изтънчения вкус на собствениците му. (Ил. 114, 114 а).

Епохата на Константин за района на Сердика, както и за целия римски свят е времето на първата масова християнизация на градския живот. Започва преустрояването на стари публични сгради в църкви. Такъв например е случаят с ротондата „Св. Георги“ (вж. Ил. 31), която според някои учени[201] е била и епископският дворец. Издигат се нови църкви – като базиликата и мавзолеят в днешния кв. „Лозенец“ (Ил. 105 г, д). Разширяват се и се благоустрояват вече съществуващи светилища като това, намирало се на мястото на бъдещата „Света София“. Както стана дума по повод св. Потитус, християнството тук предхожда с векове управлението на Константин (тема, с която са тясно свързани последните глави от книгата). Това важи и за част от най-древните местни храмове. Един пример: според съвременните археологически изследвания най-ранната постройка на „Света София“ е от третата четвърт на 2 в.[202] През 17 век, описвайки руините на „Света София“, Паулус Тафернер твърди, че църквата е на 1400 години[203], т.е. датира я около 250 г., времето преди Галиен и Аврелиан.

Впрочем тази древност на Сердика, поставяща неизбежно в сянката си всеки неин владетел, ще бъде една от важните причини Константин Велики след февруа-

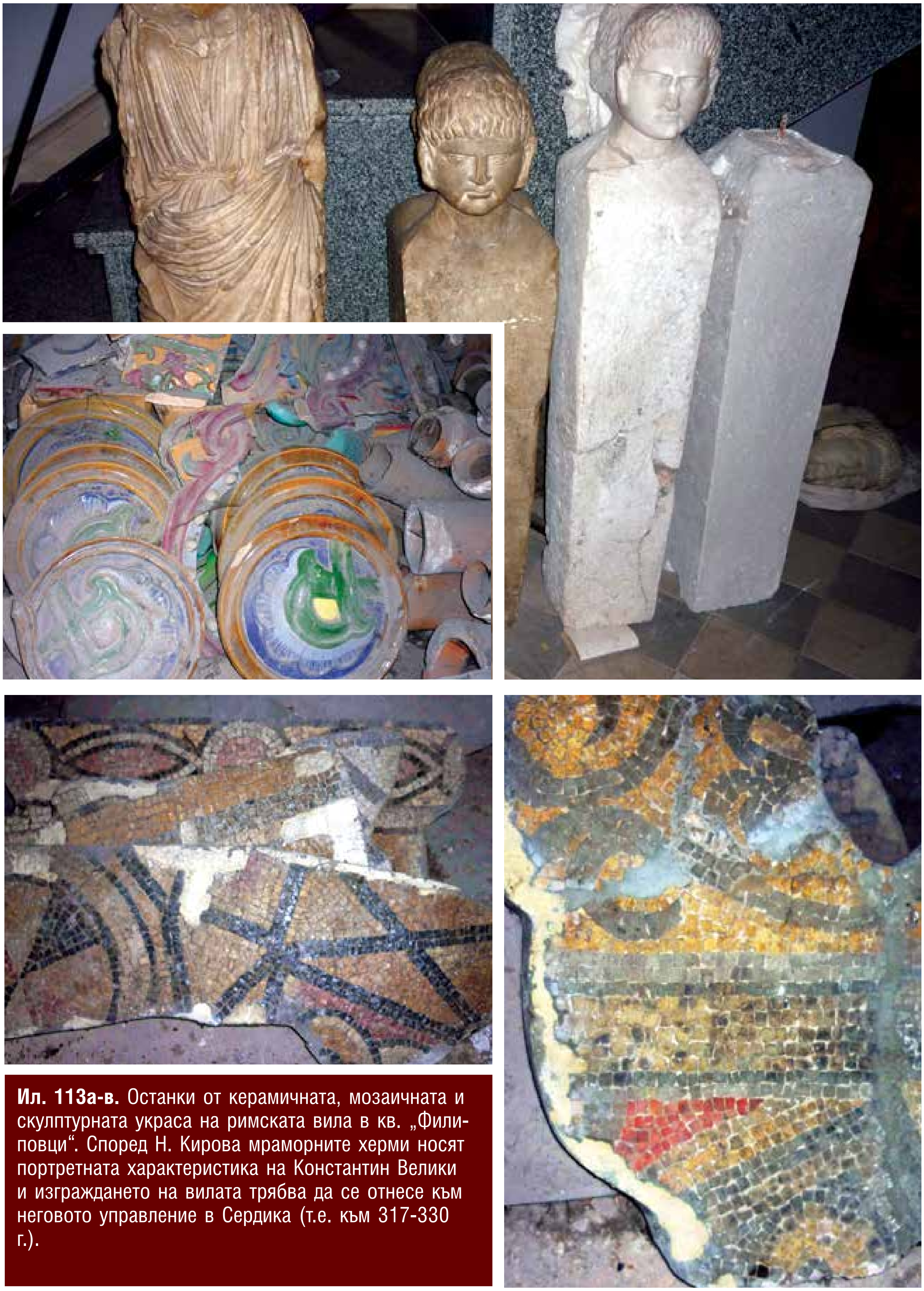

Ил. 113а-в. Останки от керамичната, мозаичната и скулптурната украса на римската вила в кв. „Филиповци“. Според Н. Кирова мраморните херми носят портретната характеристика на Константин Велики и изграждането на вилата трябва да се отнесе към неговото управление в Сердика (т.е. към 317-330 г.).

Ил. 114. Мозайката от частния дом на бул. „Мария Луиза“

Ил. 114а. Детайл от мозайката в частния дом на бул. „Мария Луиза“

ри 330 г. все пак да предпочете Византион. Както е известно, хората винаги са били ако не запленени, то склонни силно да симпатизират на идеята за „ново начало“, „започване на чисто“, „нов старт“. А, както ще видим, Константин след 326 г. е имал твърде силни мотиви да търси подобен „нов старт“ и „започване на чисто“. Неслучайно точно тази идея ще доминира във всички разкази, начело с Евсевиевия, за издигането на Константинопол „на чисто“, след като Константин „сринал до основи онова, което заварил на мястото“[204] (Ил. 115). Проблемът е, че в Сердика, точно както например в Солун (и особено в Рим) новата власт към средата на първата четвърт на 4 в. е можела предимно да добавя свои детайли към вече съществуващи монументи. Предимно детайли е можела да добавя новата власт и към вече съществуващия разказ за историята на голяма част от другите градове, служили за резиденции на тетрарсите. Така към Ротондата в старите бани на Сердика или към евентуалния мавзолей на Галерий в Солун добавянето на кръст в конструкцията (обикновено на купола или друго видно място) ги е превръщало едновременно в

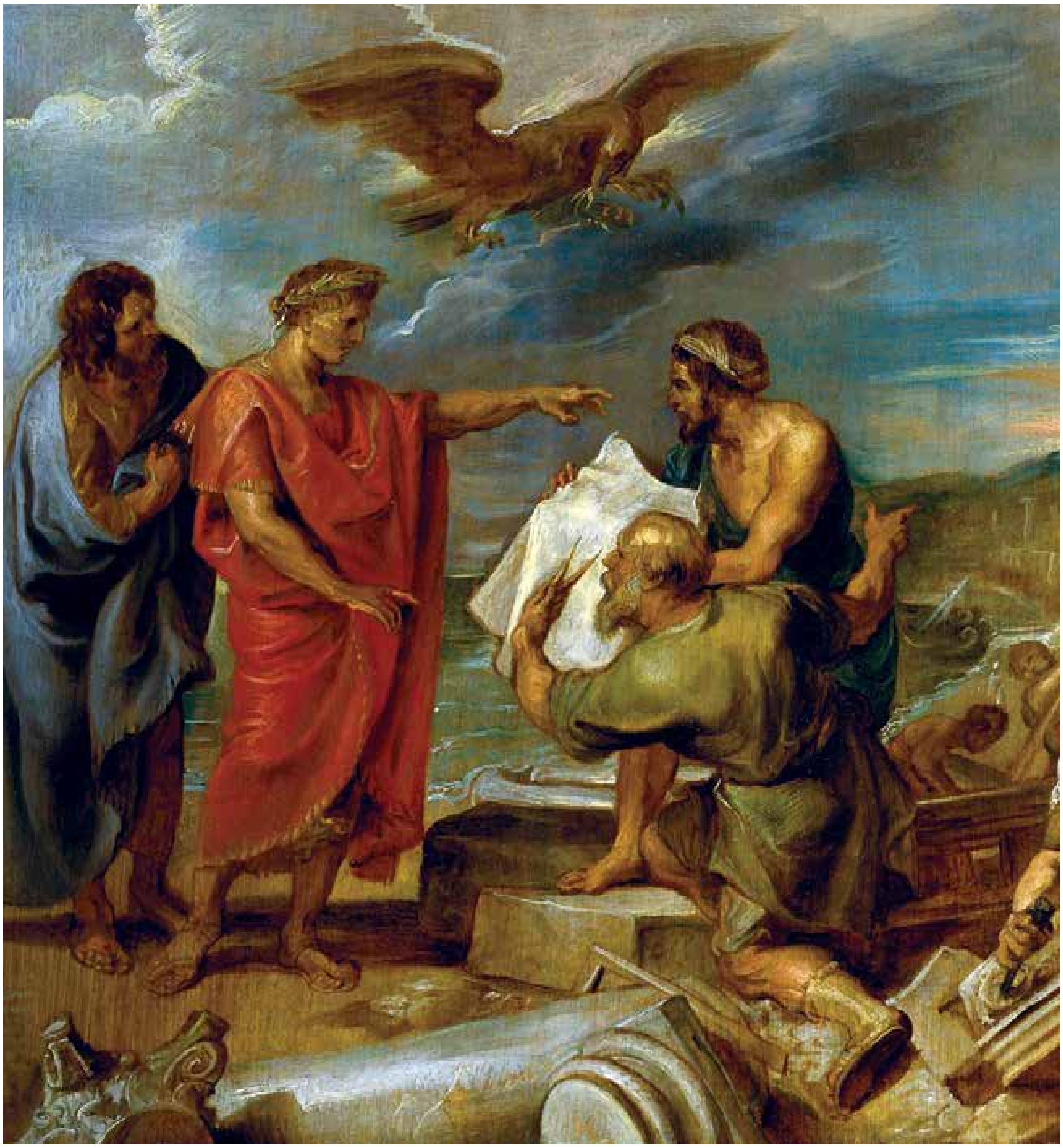

Ил. 115. Основаването на Константинопол във въображението на Петер Пол Рубенс.

църкви и в емблеми на новата Константинова власт (Ил. 116, 116 а).

В Сердика, както и в други градове, Константин, разбира се, издига и свои монументи или завършва и реконструира тези на предходниците му. Такъв е по всяка вероятност случаят със станалата популярна наскоро (от 2012 г.) огромна базилика при Западната порта на Сердика. При продължаването на археологическите работи там беше разкрита над 20 м подова мозайка и достатъчно доказателства, че една от базиликите, чиято апсида е на бул. „Мария Луиза“, свършва тук. Иначе казано, става дума за наистина грандиозно здание, известно впрочем на археолозите още от

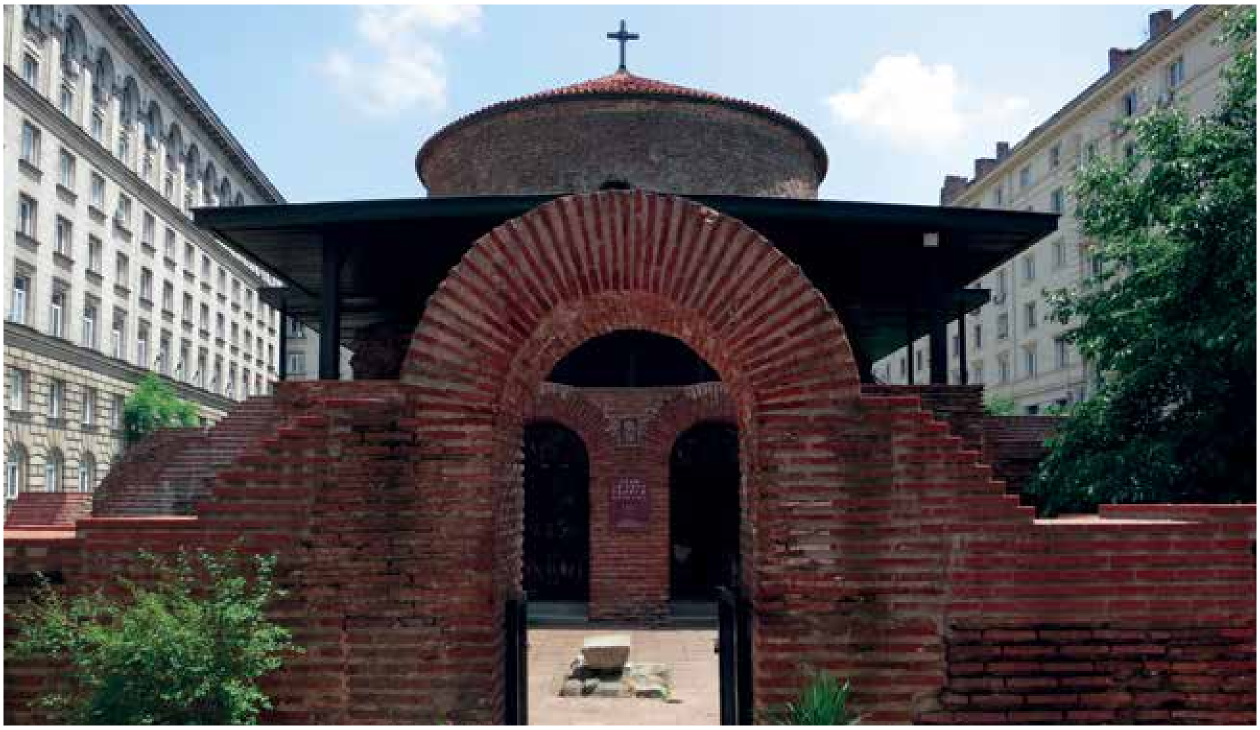

Ил. 116. Кръстът на купола превръща старата сердикийска баня в храм, посветен по-късно на св. Георги.

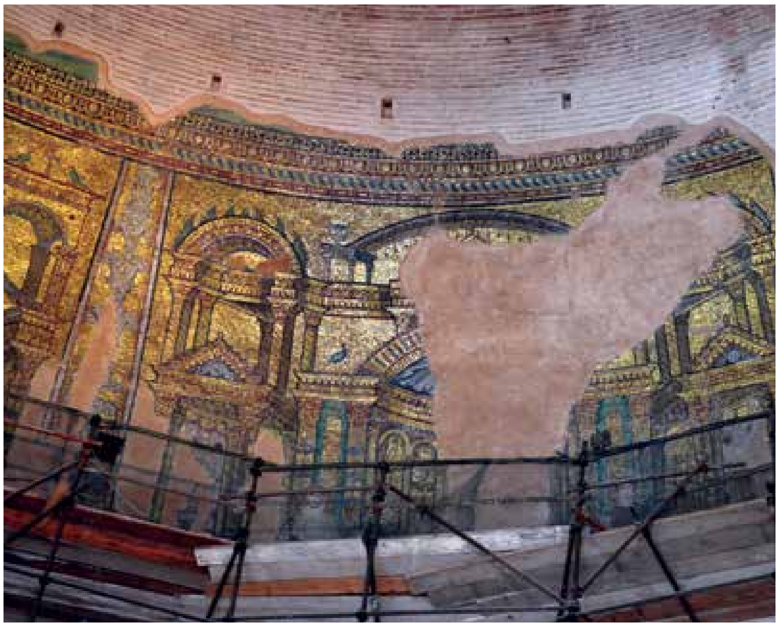

Ил. 116а. Кръстовете върху арките на двореца на Галерий го трансформират в дворец на Константин. Детайл от куполната мозайка в солунската Ротонда „Св. Георги“. И двата храма не случайно са кръстени на св. Георги, понеже църковната традиция устойчиво, макар и абсолютно исторически недостоверно, ще свърже гибелта на великомъченика с „великия гонител“ Галерий.

70-те години на миналия век. То е с дължина ок. 100 м и ширина вероятно ок. 27 м (по данни на ръководителката на екипа д-р И. Борисова-Кацарова, популяризирани от д-р Т. Чобанов). Предположението, че при Западната порта се е намирала голяма и богато декорирана обществена сграда, обяснява и откритите на същото място изящни капители и фрагменти от фризове и мозайки (Ил. 117, 117а). От своя страна предположението, че тази сграда е била християнски храм – емблема на новата, християнска римска власт след издадения в Сердика през 311 г. Едикт на толерант-

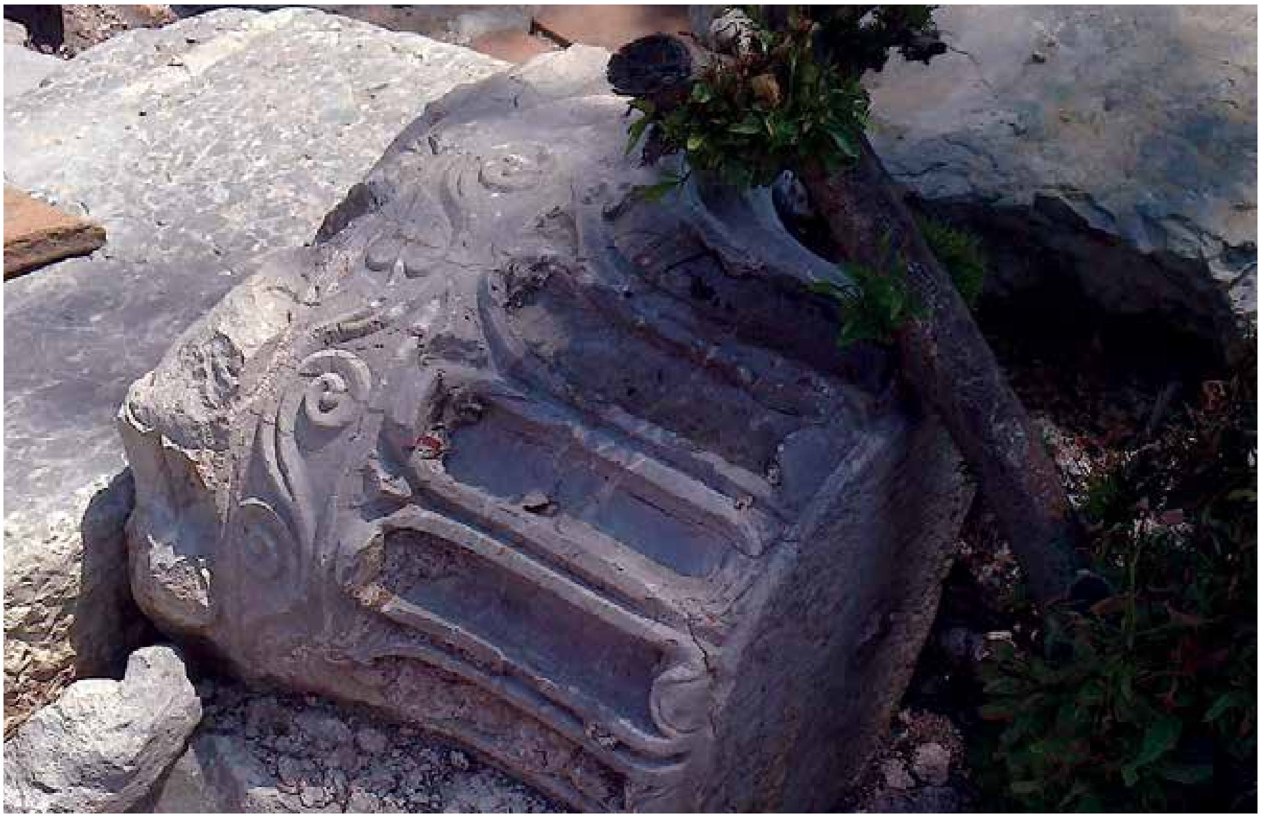

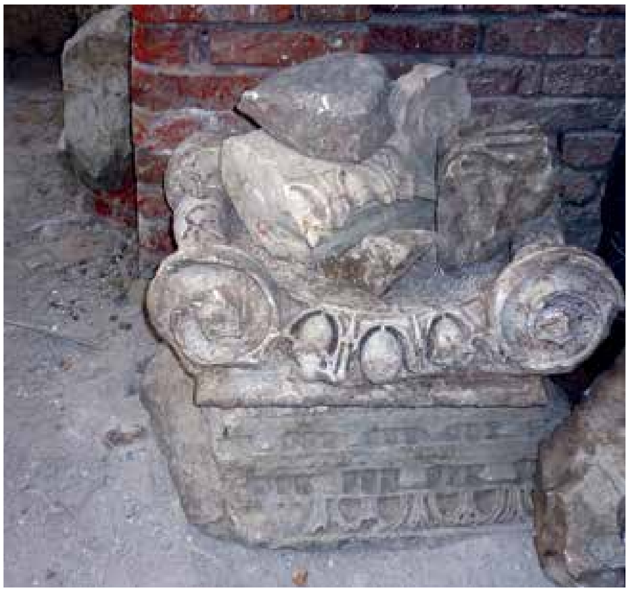

Ил. 117, 117а. Капители, украсявали сградите при Западната порта на Сердика.

ността, се подкрепя от вида, ориентацията и мащабите на съоръжението. Храм с подобна дължина (100 м) през 4 в. е имало само в Константинопол („Св. Ирина“, завършен към 360 г.). Базилика с подобна дължина (100 м) е имало само в Рим. Става дума за известната Нова Базилика /„Базилика на Максенций и Константин“, където се е намирала не по-малко известната колосална „статуя на Константин“ (Ил. 102 а). Дали тази „Голямата базилика при Западната порта“ е била най-голямата в Сердика? Отговорът на този въпрос зависи от това доколко ще вярваме на Иречековото твърдение за наистина колосална базилика, чиито останки са засипани между „Св. София“ и Народното събрание. Тя е била трикорабна и широка 33 м[205], т.е., сравнима с константинополската „Св. Ирина“ след реконструкцията през 8 в. и разширението ѝ през 11-12 в. Изводът, който се налага, е, че дори по-скромната от описаната от Иречек базилика при Западната порта е била два пъти по-голяма от сегашната софийска „Св. София“ и широка колкото най-големия Константинов храм извън Сердика – Константиновата базилика в Трир, но с 1/3 по-дълга от нея (Ил. 118, 118 а).

5.3. КОНСТАНТИНОВИЯТ ДВОРЕЦ В СКРЕТИСКА

С времето на Константин се свързва и издигането или по-скоро доизграждането на базиликата, т.е. на Аулата, официалната приемна (тронна) зала в Двореца Скретиска. Вярно е, че нейните мащаби не са чак толкова впечатляващи като размерите на описаната от Иречек грандиозна сграда, заемала площта от днешната „Св. София“ до Народното събрание или на Базиликата при Западната порта. Аулата в

Ил. 118. Константиновата базилика в Трир – столицата на Констанций Хлор и на самия Константин до ок. 316 г. Интериор, съвременно състояние.

Ил. 118а. Софийската базилика „Св. София“, интериор, съвременно състояние.

Скретиска е дълга ок. 25,5 м, широка ок. 15 м, с апсида ок. 9 м и височина ок. 15 м[206], т.е. малко по-дълга, с малко по-голяма апсида и малко по-тясна от друга Голяма базилика, разкрита при разкопките на бул. „Мария Луиза“ и смятана от някои археолози за централен храм на Сердика[207] (Ил. 119 а, б). Стените ѝ обаче са били богато украсени с фрески и поначало, както беше подчертано, разкошът на Двореца Скретиска е бил в неговия перистилен двор и уникална градина, съчетани с околните постройки начело с грандиозния Храм на Кибела (и Сол Инвиктус от Аврелианово време). Издигането на базилика с размерите на тази при Западната порта на Сердика или дори на трирската Царска зала (Aula Palatina) би отговаряло на Константиновите амбиции и размах, но би нарушило драстично общия хармоничен облик на комплекса. Всъщност базилика с такива размери бездруго би внесла дисбаланс дори в широкия контекст на един добре уреден и функциониращ градски организъм. Достатъчна представа за това дават оцелелите руини от апсидата на Базиликата на Максенций и Константин в Рим (Ил. 120). Вероятно по тези съображения архитектите на Константин са се задоволили да увеличат височината на сградата,

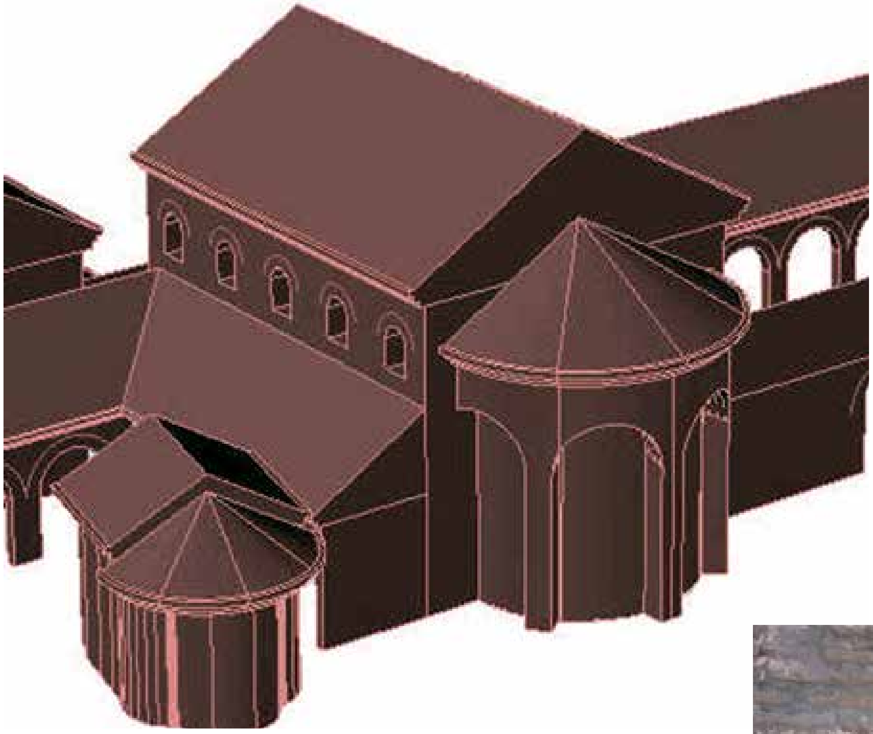

Ил. 119б. Базиликата в Двореца Скретиска. Вляво на Аула Магна е триапсидният триклинум (трапезария). Реконструкция Орлин Давчев.

Ил. 119. Апсидата на Голямата базилика на бул. „Мария Луиза“

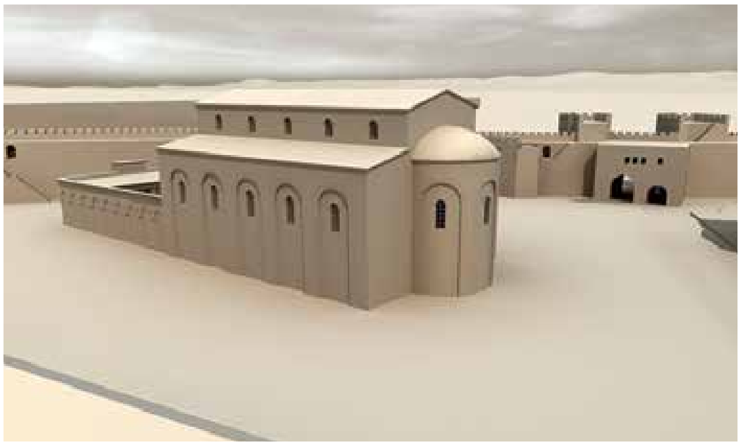

Ил. 119а. Голямата базилика при бул. „Мария Луиза“, 3D реконструкция А. Димитров.

което обяснява двата контрафорса на апсидата, отбелязани от някои археолози.

Не е изключено Константин да е издигнал или да е завършил и представителната триапсидна трапезария (триклиниум). Когато говорим за този тип „банкетни зали“ в римския свят, не трябва да забравяме, че трапезарията, точно както и банята са имали функции, многократно надвишаващи прагматичното им използване за хранене или къпане. Впрочем що се отнася до трапезариите, и до днес голяма част от най-важните въпроси се решават не в залите за официални приеми, а тъкмо на банкета след приемите. Нека си припомним, че декорът на едно от най-фундаменталните събития в християнската история е бил триклиний, а казаното и случилото

Ил. 120. Базиликата на Максенций и Константин, Рим, съвременно състояние.

се в този триклиний става известно по-късно като Тайната вечеря (Ил. 121 а-б). Украсата на римските триклинии е зависела, от една страна, от вкуса и темперамента на собственика на дома, а, от друга – от вида и количеството сътрапезници, за които е бил предназначен. Например прекрасните градински пейзажи във Вилата на Ливия говорят много за изисканата ѝ, едновременно властна и леко склонна към меланхолия натура (вж. Ил. 87). По същия начин мозайките на победата над титаните и на диви зверове в триклиния на Вила дел Казале хармонизират напълно с останалата, подчертано имперска декорация, доминирана от сцени на лов и всевъзможни военни и спортни упражнения. В този ред на мисли може да се отбележи, че многократно цитираната вила в Сицилия е сходна с Дворец Скретиска не само по парадния трипилен вход, а и с триапсидния си триклиний (Ил. 121 в, г). Макар учените да не са единодушни по въпроса кой през 4 в. е построил съоръжението, част от украсата му е доста красноречива по този въпрос: във Вила дел Казале има

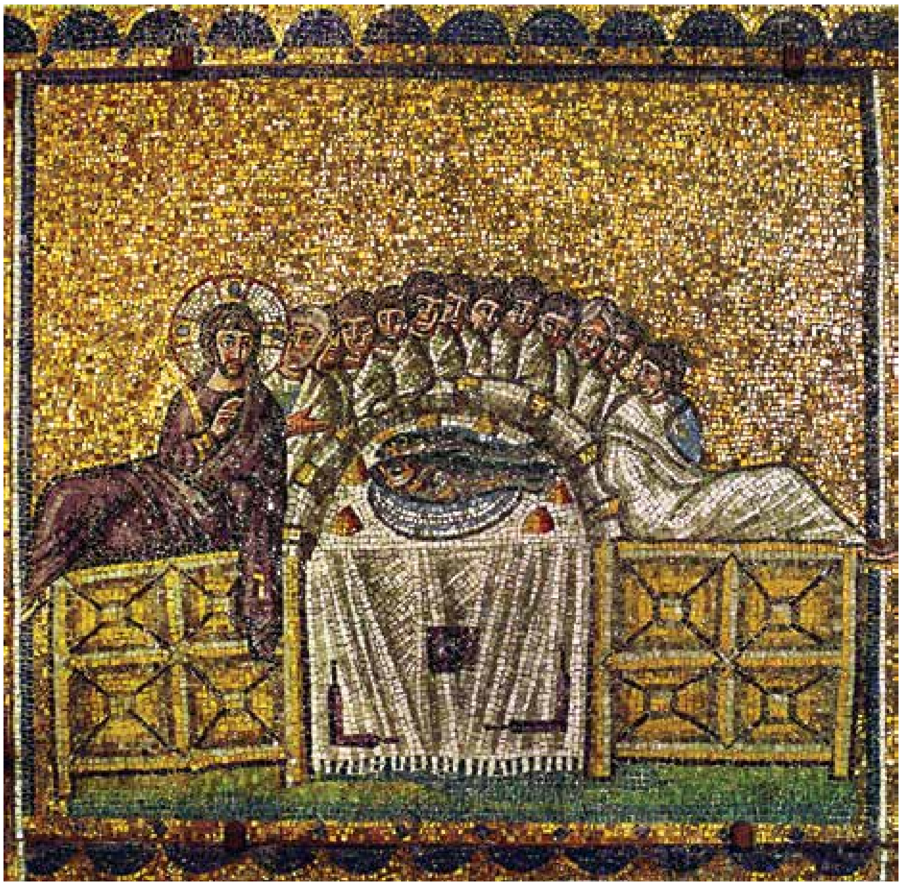

Ил. 121. Тайната вечеря (на Запад – Последната вечеря), мозайка в църквата „Сант Аполинаре Нуово“, Равена, 6 в. Това, че Христос и учениците му на Тайната вечеря са били полегнали в триклиниума по римски обичай, се отразява върху по-късната композиция на сцената, където стремежът е да се представи не толкова вариант на „кръгла маса“ и равнопоставеност, а точно на разположение в триклиний.

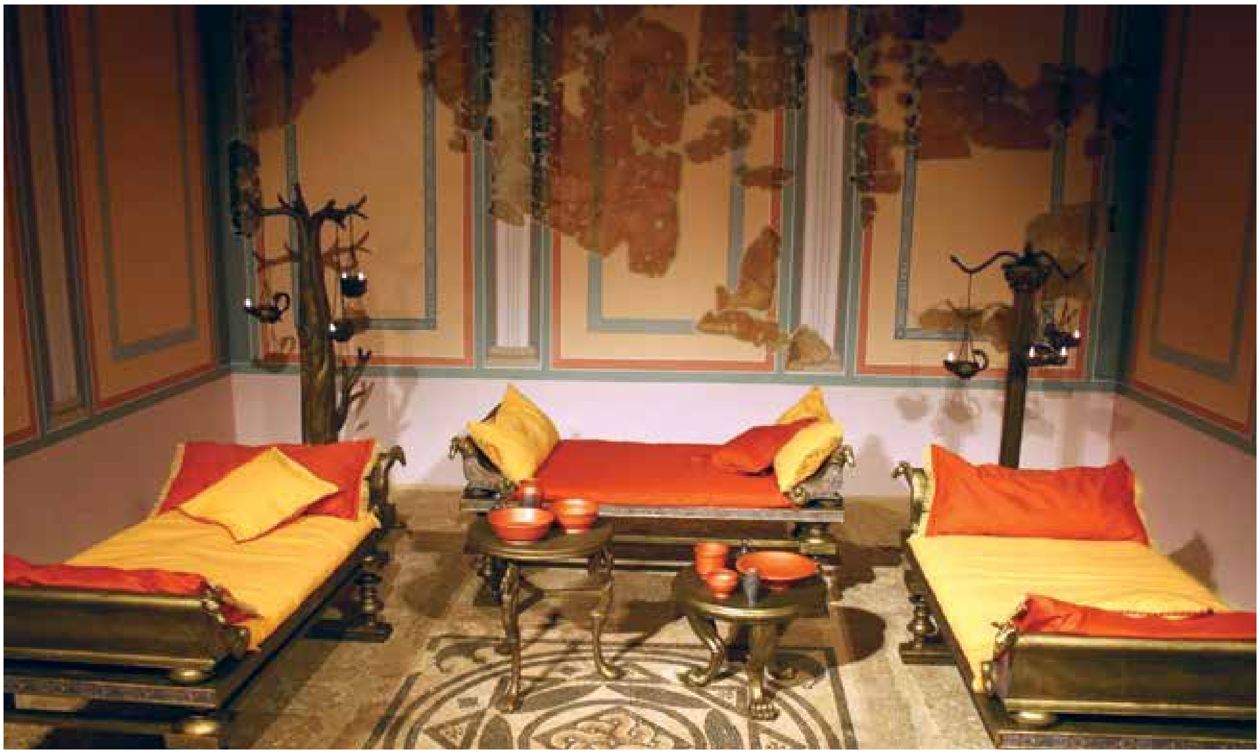

Ил. 121а. Реконструкция на сравнително семпъл римски триклиний в Музея в Сарагоса.

мозайки на двама висши римски сановници с отличителната за тетрарсите „панонска шапка“, каквато виждаме единствено на статуята им във Венеция и на един релеф от Галериевия дворец във Феликс Ромулиана. Ето защо нерядко правеното предположение, че вилата е резиденция на Максимиан Херкулий (съавгуст на Диоклетиан) или на Максенций (съавгуст на Галерий, елиминиран от Константин през 312 г.), може да се допълни с името на Галериевия племенник Максимин Дая (сердикиец, цезар от 305 и август от 308 до 313 г.). Може с пълно основание да се

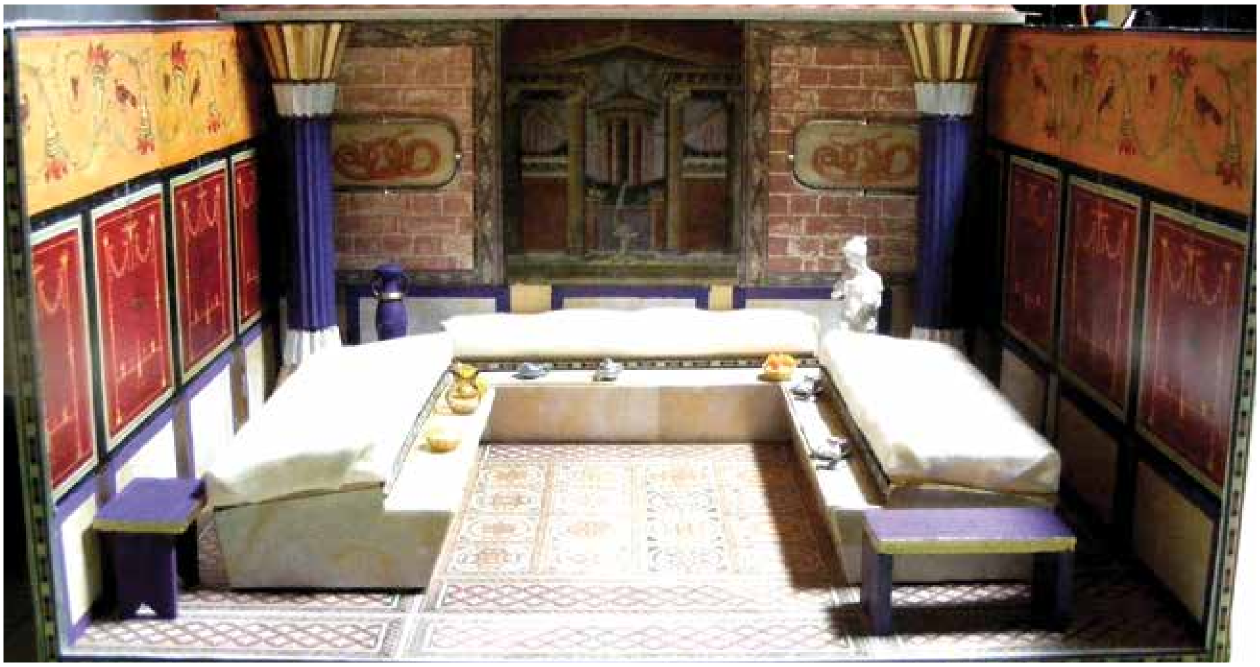

Ил. 121б. Реконструкция на триклиний на заможен гражданин от Помпей.

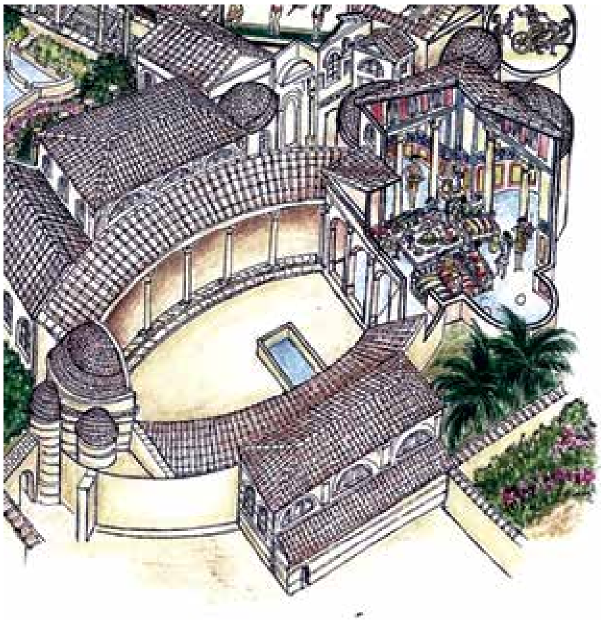

Ил. 121в. Графична реконструкция с вертикален разрез на триапсидния триклиний във Вила дел Казале.

Ил. 121г. Триапсидният триклиний във Вила дел Казале, съвременно състояние, след реставрация.

очаква, че подобни символи на Тетрархията и в частност – на „паноно-дакийската“ римска власт, е имало и в Сердика, особено в Двореца Скретиска (Ил. 122, 122 а). С не по-малко основание може да се предположи, че при Константин този тип украса или е била премахната и подменена с нова, или поне силно модифицирана. Дори да оставим настрана често кървавите лични конфликти с другите тетрарси, Константин Велики определено не е имал афинитет към „панонската шапка“, която дори визуално е точна противоположност на заетия от Константин Аврелианов императорски венец от лъчи (вж. Ил. 68, 68 а).

Относно промяната в декорацията с не по-слаби основания може да се предположи, че са били премахнати или трансформирани голяма част от изображенията на Херкулес – покровител на тетрарсите от Диоклетиан до Максенций и Галерий. Точно този процес отразява археологически засвидетелстваният в Сердика „погром над статуите“ – целенасочено унищожаване на най-малко 42 артефакта. Обикновено в изследванията въпросният „погром“ се свързва с хипотетичната Константинова политика на форсирана християнизация, особено около времето на освещаването на Константинопол (330 г.)[208]. Нерядко се изказват и мнения, които свързват натрошаването на сердикийските

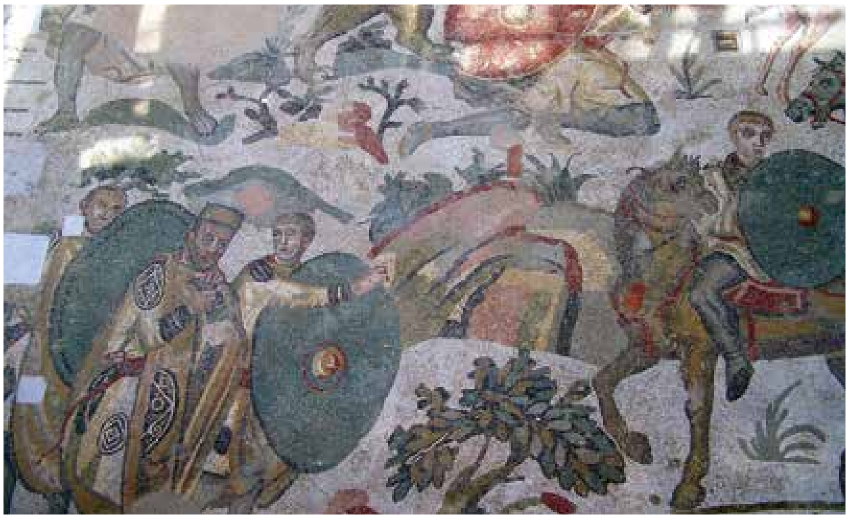

Ил. 122. Мозайка от Вила дел Казале на висш римски магистрат с характерния атрибут на властта на тетрарсите – „панонската шапка“. Открити са три подобни изображения.

Ил. 122а. Император в стил „тракийски конник“, но с „панонска шапка“, релеф от Двореца на Галерий във Феликс Ромулиана. Вж. също ил. 101.

статуи с навечерието на Втория вселенски събор (343 г.)[209]. Всъщност събитието е датирано сравнително точно ок. 316-317 г. още от античните автори[210]. Според част от тях, изразяващи умерено про-константинова позиция, конфликтът между Лициний и Константин през 314 г. започва със заповедта на първия да бъдат разрушени статуите на втория. Логично е да се предположи, че унищожаване както на статуите на самия Лициний, така и на боговете – покровители на рода му, е станало скоро след като Сердика минава в ръцете на Константин. Не е изключено и едно малко по-късно датиране на събитието, отново в контекста на същата гражданска война. Известно е, че един от видните участници в Сердикийския събор – Исхарий, епископ на египетския град Мареотис, е бил обвинен за хулиганско поругаване на статуите на Константин и синовете му в знак на протест срещу затварянето на Лициний след битката при Хризополис (324 г.)[211]. Изборът на точно тази форма на протест, макар да е била доста често срещана в римската история[212], вероятно е била контрадействие срещу същото отношение на Константин спрямо статуите на победения му съперник.

Подобни трансформации в декорацията вероятно са настъпили и в спалните, предназначени за императора и други висши длъжностни лица, отсядащи или постоянно живеещи в двореца. Според археологическите данни в непосредствена близост до Аулата и триклиния са разположени 16 помещения. 14 от тях са с еднаква форма и размери и вероятно са предназначени за императорския антураж, а останалите две – също еднакви – са императорски покои (Ил. 123, 123а). Подовете на някои от стаите са покрити с мозайки с геометрични мотиви, а стените им – с фрески, каквато е била стандартната мода за спалнята (cubiculum) на всеки заможен римлянин (Ил. 124, 124 а).

След 311 г. в украсата бихме могли да предположим също внасяне на някои нови, подчертано християнски символи, които едновременно да са в духа на римската традиция и да носят посланието на новата вяра. Точно такива символи са украсявали всички християнски храмове поне до 6 в. и техни прекрасни образци от Константиново време са запазени в софийската „Св. София“ (Ил. 125).

Имаме всички основания да предполагаме, че точно в Двореца Скретиска и тъкмо в неговата Аула се е състояла и знаменитата навремето, а днес съвсем забравена първа среща на най-високо равнище между християнски владетели с участието на първия нов апостол – апостола на Армения св. Григорий Просветител, и цар Тиридат (Ил. 126). Причините Константин да е определил за срещата най-блестящата резиденция, с която в момента е разполагал, са най-малко две: първо, в условията на конфликта отначало с Максенций, а после и с Лициний Константин се е афиширал като „шампион на християнския Бог“ и съответно е трябвало да демонстрира блясъка на „трофеите“, донесени му от Христос. А най-видимият образ на властта до днес остава сградата, откъдето тя се упражнява (за онази епоха – Дворе-

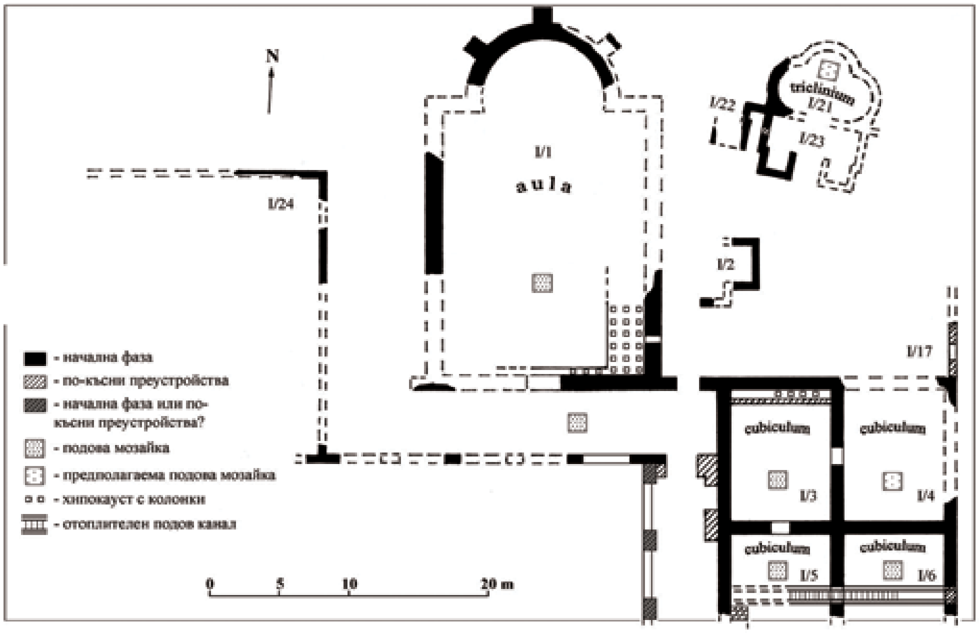
N
I/1
aula
triclinium
I/21
I/22
I/23
I/2
I/24
I/17
cubiculum
I/3
cubiculum
I/4
cubiculum
I/5
cubiculum
I/6
- начална фаза
- по-късни преустройства
- начална фаза или по-късни преустройства?
- подова мозайка
- предполагаема подова мозайка
- хипокауст с колонки
- отоплителен подов канал
0
5
10
20 m

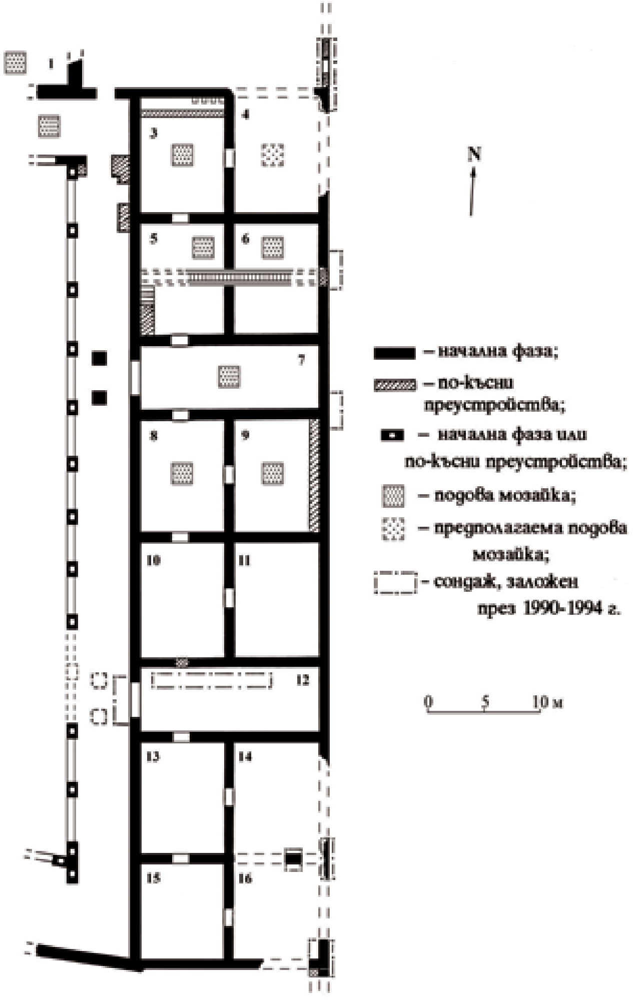
N
1
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
– начална фаза;
– по-късни преустройства;
– начална фаза или по-късни преустройства;
– подова мозайка;
– предполагаема подова мозайка;
– сондаж, заложен през 1990-1994 г.
0
5
10 м

Ил. 123, 123а. План на разположението на спалните спрямо Аулата и триапсидния триклиниум, по В. Динчев.

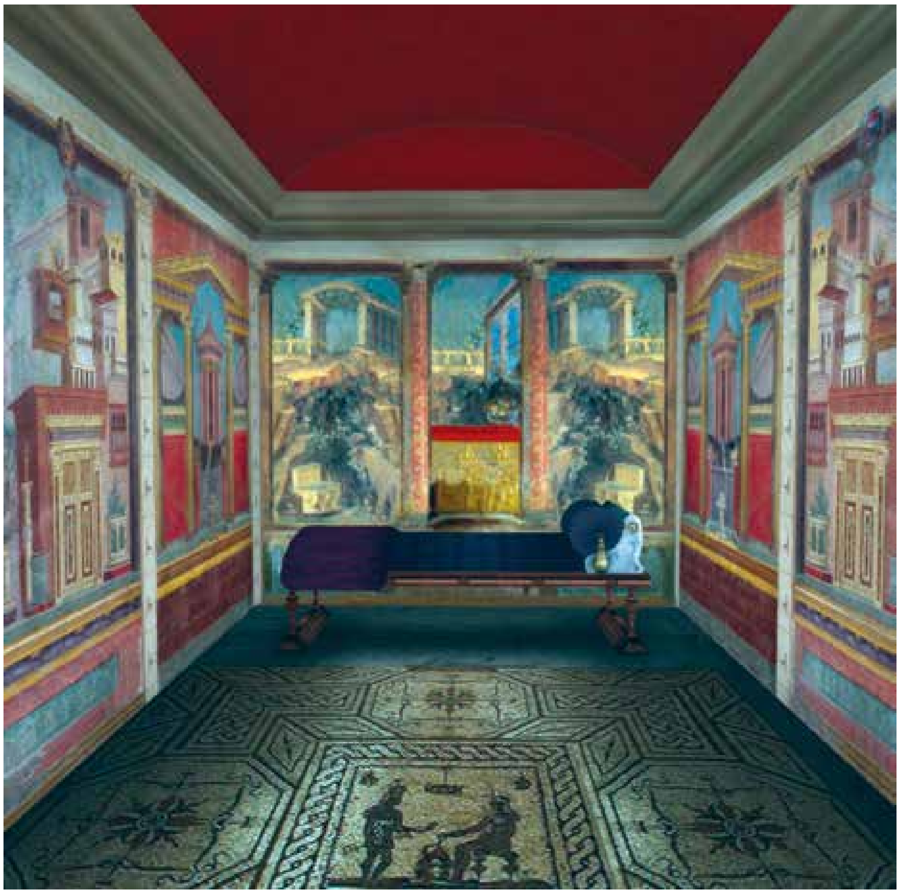

Ил. 124. Типичен вид на римски кубикулум.

Ил. 124а. Стенна декорация на римски кубикулум, подсказваща, че е била предназначена за жена. Митологичните сцени са често срещани в римските кубикула, точно както религиозните изображения (в т.ч. домашният олтар с кандило пред иконата) не са изключение в спалните на съвременните християнски жилища. Според някои учени прочутите фрески с Дионисиевите мистерии във Вилата на мистериите в Помпей всъщност са украсявали спалня.

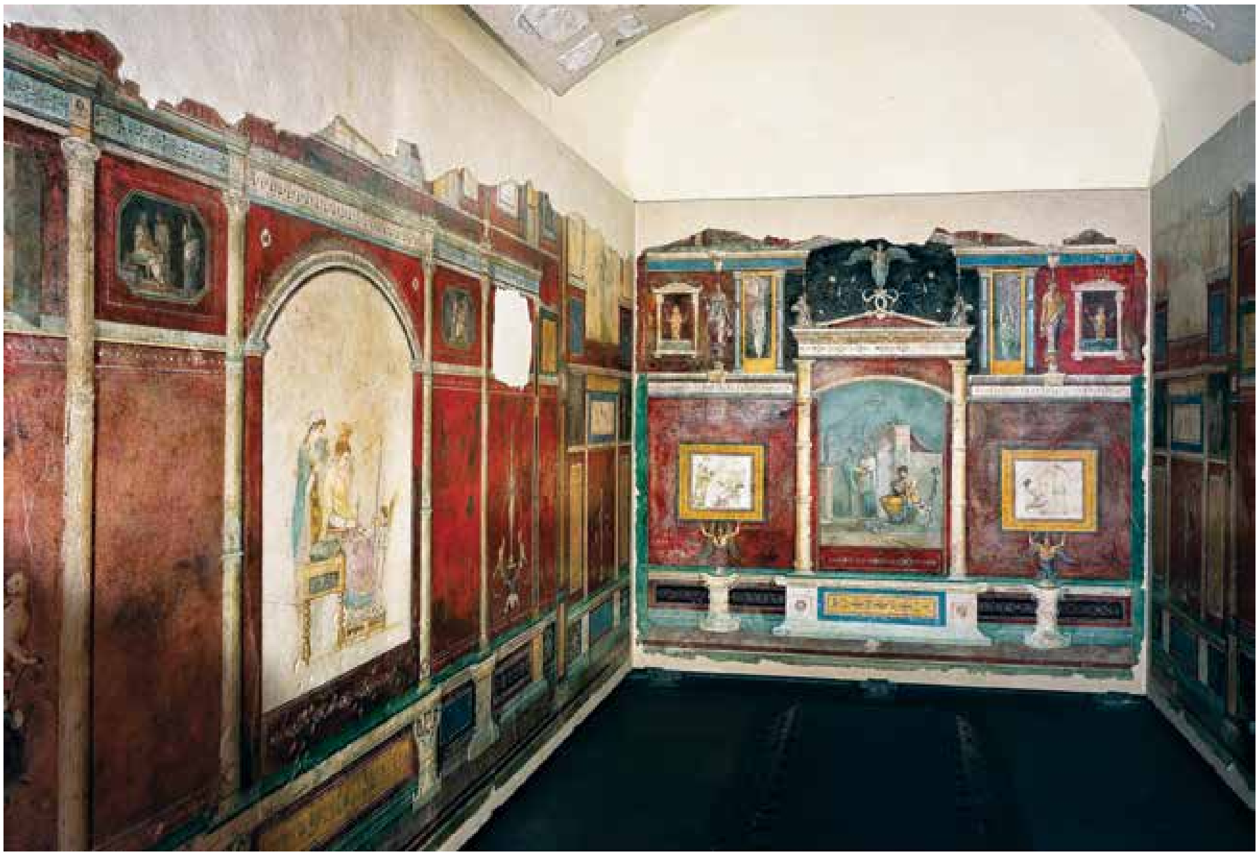

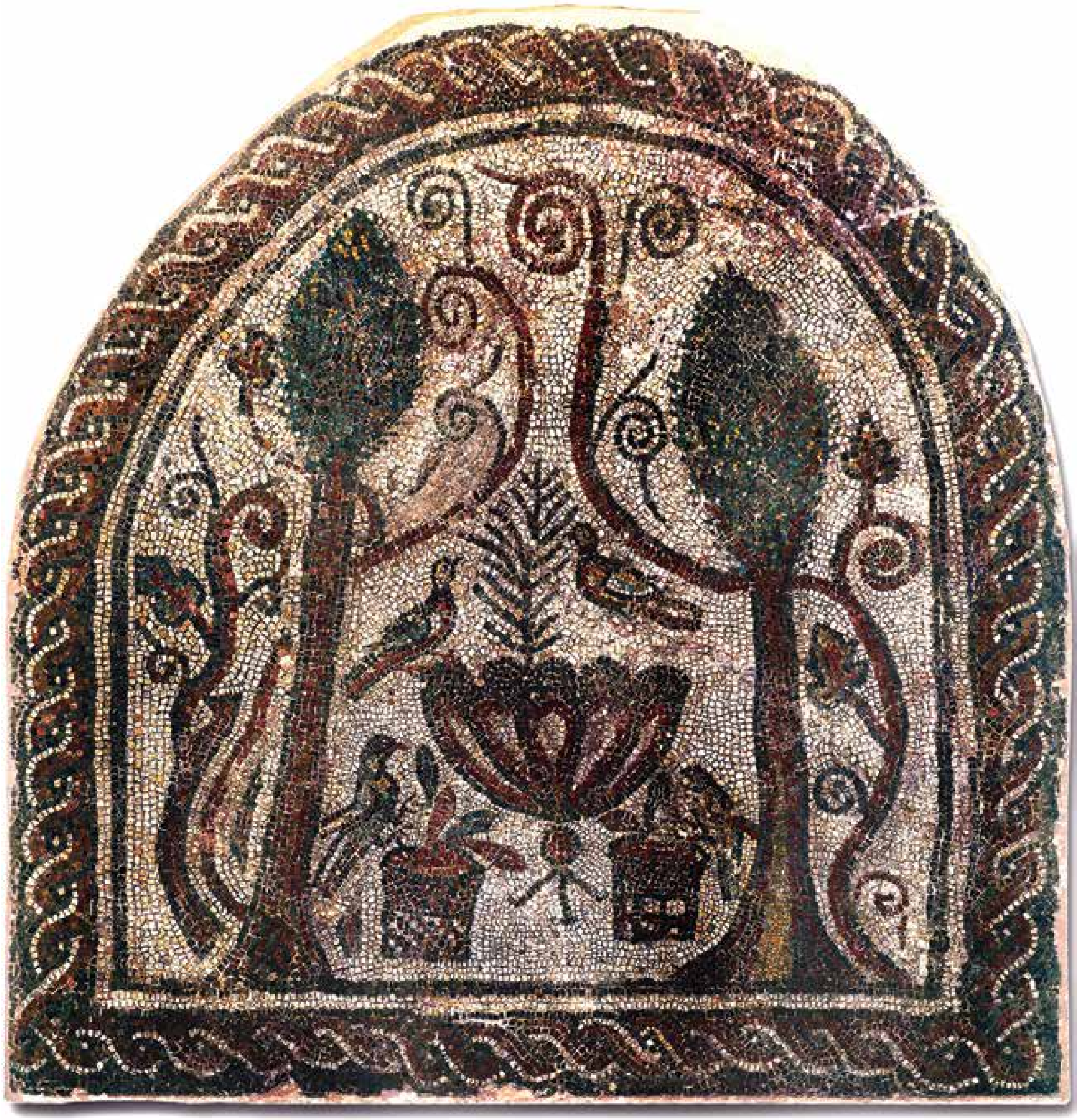

Ил. 125. Мозайка „Изворът на живота“ (Райската градина) от софийската базилика „Св. София“, 4 век.

цът). Вторият мотив е съвсем прагматичен: според арменския историк Агатангелос делегацията на цар Тиридат е била изключително пищна, многобройна и съставена от най-високопоставени лица, начело с царя и епископа Григорий (Ил. 127). Що се отнася до причината „дворецът на Константин“, където отседнала делегацията, да се идентифицира с този в Скретиска, тя е въпрос освен всичко друго и на стечение на обстоятелствата и прецизното им датиране: Тиридат III (ок. 287–ок. 330) се е

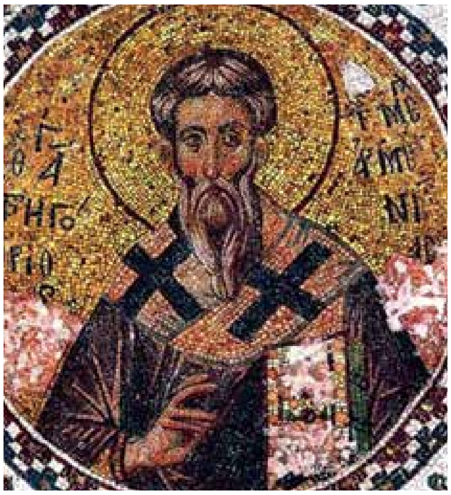

Ил. 126. Мозайка, изобразяваща св. Григорий Просветител, в константинополската църква „Св. Богородица Памакариста (Всеблажена)“, 13 век.

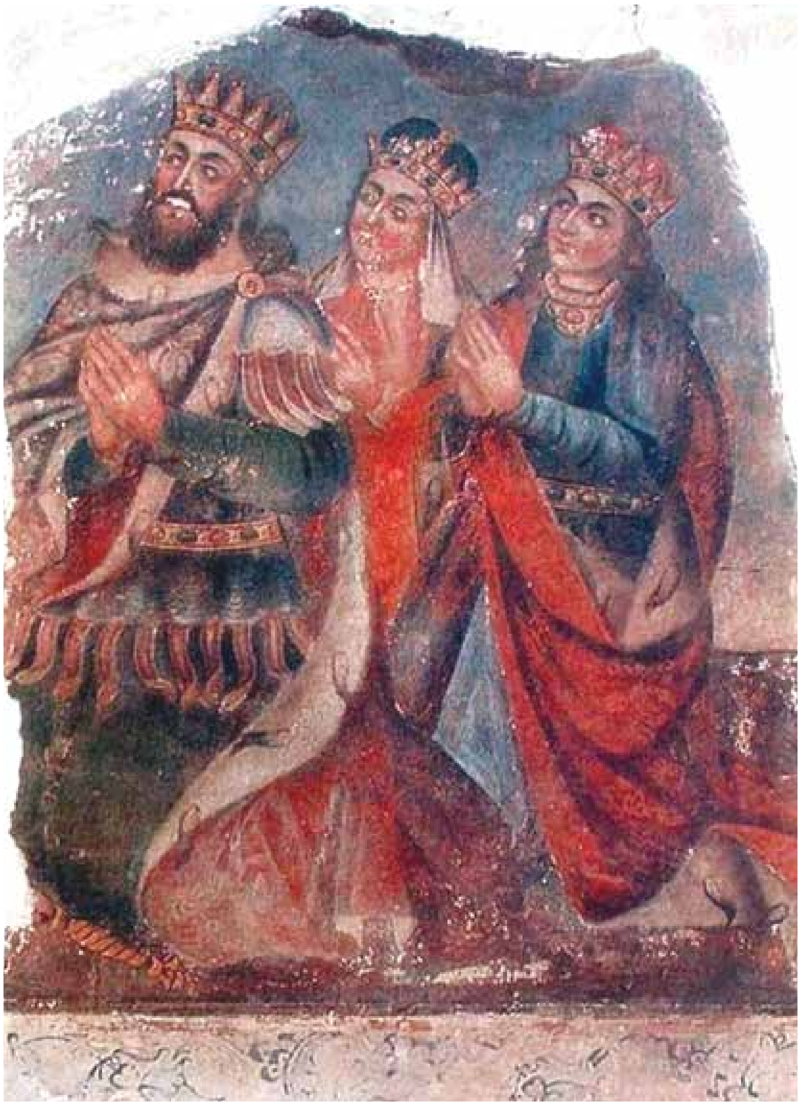

Ил. 127. Цар Тиридат III със съпругата си Ашхен и сестра си Хосровадухт, творба на Нагаш Овнатян/Новнатан, 17 век.

срещнал с Константин преди 325 г., понеже св. Григорий умира около това време и е заместен на епископския пост от сина си Аростан (който ще бъде участник през същата година в Първия вселенски събор). Царското и епископското пътуване до „двореца на Константин“, предадено от арменските хронисти, е дълго, но не толкова далечно, че да става дума за Трир или Сирмиум. Дворецът в Солун точно в този период се изключва, понеже първо е във владение на Лициний, а после – място на заточението му. Рим би бил споменат изрично от авторите, ако ставаше дума за бившия дворец на Максенций, а и локалните многобройни християнски автори биха отразили събитието. Да не говорим, че Агатангелос изрично локализира Константиновата столица, посетена от арменския цар и епископ, в Далмация, означаващо в речника му Илирик, т.е. Балканите. На Балканите към това време Константинопол все още не е столица, а и след 330 г. в тамошния Константинов дворец, както е очевидно от името му – Дафне, най-голямата забележителност е била една статуя на едноименната нимфа, донесена от Рим. Освен това Мовзес Хоренаци доста точно не само датира, а и локализира събитието около победата на Константин над Лициний – време, в което във Византион не е бил построен дори и „Дафне“[213]. Предположението Константин да е поканил високопоставените си християнски гости в двореца на архигонителя Диоклетиан в Сплит (който самият той не е известно някога да е посещавал) изобщо не заслужава коментар.

Що се отнася до въпроса дали сердикийската Базилика при Западната порта и Базиликата на Максенций и Константин в Рим са били най-големите първи християнски храмове, отговорът зависи от това, дали става дума за базилики, или изобщо за храмове и доколко Константин Велики е бил склонен към драстични жестове на вярата, за каквито, твърди се, цар Тиридат е бил ненадминат еталон. Защото първото, което след 317 г. би било логично Константин да направи в новопридобития си дворец в Скретиска, е било да християнизира издигащия се там огромен храм на Кибела. Би било логично, но според едни опростени и политизирани съвременни критерии, а не според критериите на тогавашната, изключително сложна в идеологическо отношение епоха. Според критериите на тогавашната епоха демонстративното посягане върху символни монументи е било акт, който е можел да си позволи единствено владетел – не само откровен фанатик, но и останал вече без конкуренция. А до 324 г. Константин със сигурност е имал много сериозна конкуренция в лицето на християнина Лициний, което е било доста силен прагматичен аргумент за умереност в символичните актове. Не по-слаб аргумент за умереност в религиозната политика на Константин е било обстоятелството, че самият той е пропагандирал усилено виденията и контактите си не само с християнския Бог, а и с езическите богове, в частност с Аполон–Сол Инвиктус.[214] Накрая, но не и по важност: Константин може да е бил всичко друго, но не и откровен християнски фанатик.

5.4. КОСТИНБРОД, ИЛИ ЗА КОНСТАНТИНОВОТО ПРЕДСКАЗАНИЕ

Както беше подчертано, дълго след елиминирането на всяка опозиция Константин ще предпочита да се представя не като християнски автократор, а като съвладетел на Сол Инвиктус (Ил. 68, 68 а). Причина за това е и амбицията на императора да се представя като нов Август, Траян, Адриан и Аврелиан. По-сериозната причина обаче е, че според апологетичните разкази на езическите автори–съвременници на Константиновата епоха, първото видение, което императорът получил за бъдещите си велики победи, е било тъкмо в „най-големия храм на Аполон“. Знаменателното събитие се случило „при връщането на Константин от кампанията в Марсилия“, т.е. в края на 310 и началото на 311 г.[215] За кой „най-голям храм на Аполон“ става дума? Никой нито през 4 в., нито по-късно не е задавал този въпрос[216] основно поради прекалено нехристиянската конотация на разказа. Ако обаче си представим пътя на Константин от Марсилия към Сердика, където към средата на април цезарят на Запада ще подпише Едикта на търпимостта заедно с другите си колеги, кръгът на възможностите сериозно се стеснява. Най-знаменитият храм на Аполон в Европа[217] към това време е оставал Делфийският, който, подобно на всички велики прорицалища, се е намирал встрани (на 15 км) от град Делфи. Друга знаменитост, разбира се, е бил Августовият Палатински храм на Аполон[218], издигнат в чест на победата на Гай Октавиан над Марк Антоний и Клеопатра в битката при Акциум (31 г. пр. Хр.). Вторият обаче, макар преднамерено да бил построен в непосредствена близост до храма на Кибела, не се е свързвал с прорицалище – било то Аполоново в стил „Питийската пророчица“ от Делфи, било с някой локален оракул (например Сибила от храма на Кибела[219]). Без съмнение анонимният „Аполонов оракул“, ако ставаше дума за някой от двата споменати храма, щеше да е изрично споменат. Още повече че и според християнските му биографи Константин се е отнасял с извънредна сериозност към виденията и пророчествата (особено Сибилините).

Накратко, независимо дали става дума за реално събитие, или за чиста реторика, единственият храм на Аполон-Сол Инвиктус, свързван и с пророчества, е огромната Ротонда в Скретиска. Паралелно целият регион на Сердика през Късната античност се характеризира с изключително силен култ към Аполон, сина му Асклепий и внучката му Хигия (Ил. 54, 128 а-в). Фактът е, че точно след коментираното Аполоново пророчество от Константиновите монети изчезват традиционните за Тетрархията изображения на императорския патрон Херкулес, заменени от образите на Аполон-Сол Инвиктус[220]. Ето защо онова, което можем да очакваме като промяна в императорския комплекс в Скретиска поне до края на първата четвърт на 4 в. (т.е. до ликвидирането на Лициний), е по-скоро издигане на статуя на Константин-Хелиос. Не е трудно и да си представим нейния вид, подобен на Константин-Хелиос-Аполон, красял (а вероятно стряскал и/или възмущавал някои църковни среди) Константиновата колона в Константинопол (Ил. 68 а). Другият факт е, че по иначе трудно обясними причини Константиновата църковна и гражданска архитектура, що се отнася до най-емблематичните монументи, неизменно ще се придържа към типа Ротонда. Ротонда е Храмът на Реа-Кибела във Византион, трансформиран в посветения на св. Елена Августейон[221] (Ил. 129). Ротонда е Храмът на Божигроб в Йерусалим, издигнат по време на поклонничеството на св. Елена и откриването на Честния Христов кръст (Ил. 130, 130 а). Ротонда е и Мавзолеят на Константиновата дъщеря Констанция (Санта Констанца) в Рим. Факт е също,

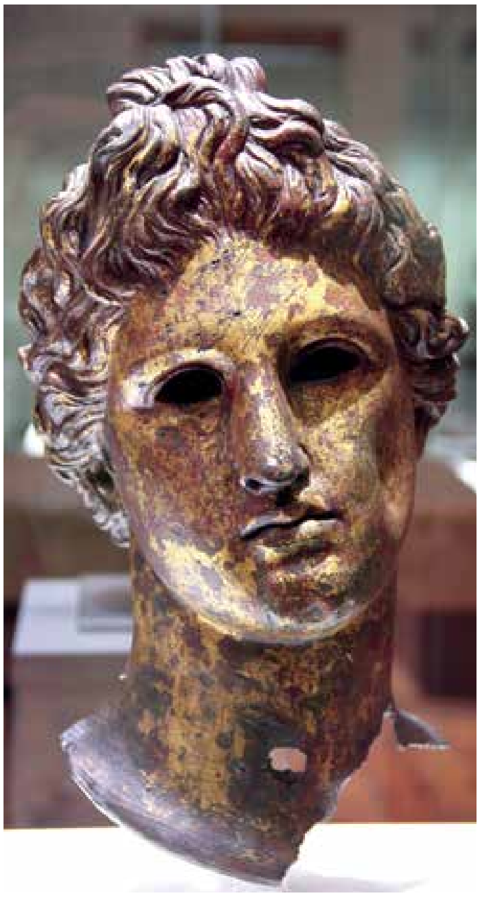

Ил. 128. Бронзова глава на Аполон от Сердика, 2-3 в.

Ил. 128а. Сердикийска монета с изображението на местния храм на Аполон.

Ил. 128б. Изображение на местния храм на Асклепий (вж. ил. 54) върху сердикийска монета.

Ил. 128в. Сердикийска монета с изображение на богинята Хигия, дъщеря на Асклепий и внучка на Аполон.

че според античните църковни автори Константин е имал три видения на Кръста, както три са били кръстовете на Голгота (на един отявлен престъпник, на невинния Христос и на разкаялия се разбойник). По-късно идеологията на Рим ще наложи видението да е само едно – това при Милвийския мост в Рим в навечерието на битката от 28 октомври 312 г. (Ил. 131). За християнските автори от района на Сердика видението също ще е само едно, но свързано изцяло с победите на Константин срещу варварите при Дунав[222]. Вече беше посочено, че градската топонимия също утвърждава едно Константиново видение, локализирайки го на мястото на един от най-древните сердикийски храмове (а според Петър Богдан Бакшев и дал името на града Триадица[223]) – „Света Троица“ в дн. кв. „Лозенец“. (Ил. 108, 108 а). С други думи, Сердика устойчиво е свързана с видение, получено от Константин. Дали става дума за видение на Кръста в Сердика, или за предсказание от Сибила (Аполон/Кибела) в Скретиска? Или е имало предания за едно християнско и едно езическо пророчество, слели се впоследствие в спомена за Константиновото предсказание (каквото, както ще видим след малко, всъщност може да означава името Костинброд)? Това никога не ще узнаем със сигурност. Все пак едва ли е излишно да отбе-

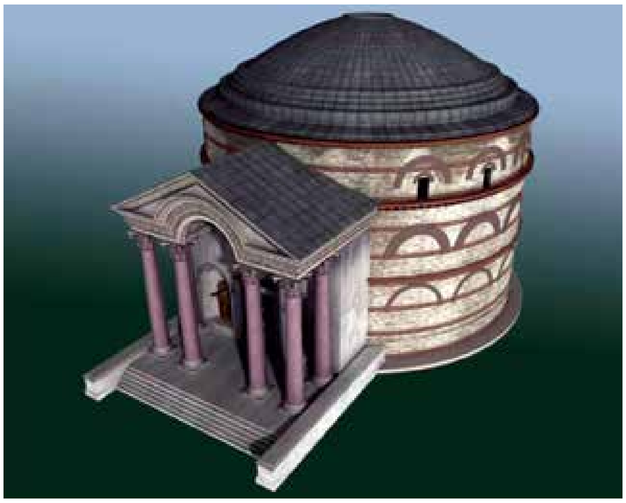

Ил. 129. Храмът на Реа-Кибела, превърнат в Августейон, а после – по класическата традиция на храмовете на Веста – в сграда на Константинополския сенат. Модерна реконструкция.

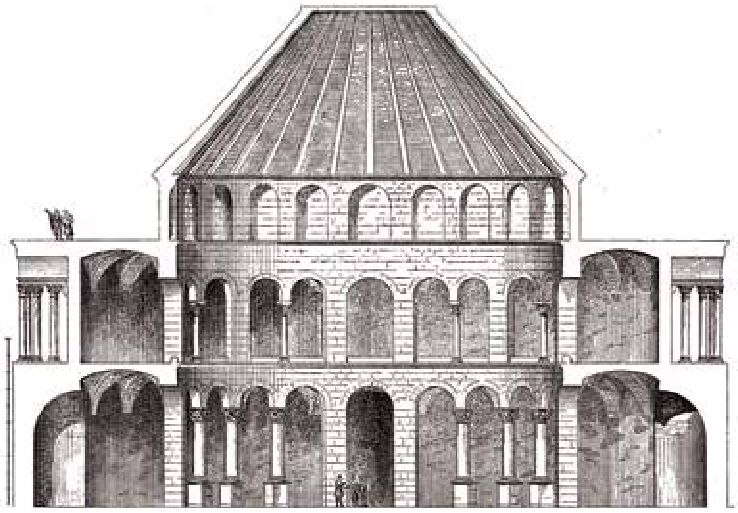

Ил. 130. План на оригиналната сграда на Църквата на Божигроб в Йерусалим.

130а. Съвременен вид на Църквата на Божигроб в Йерусалим.

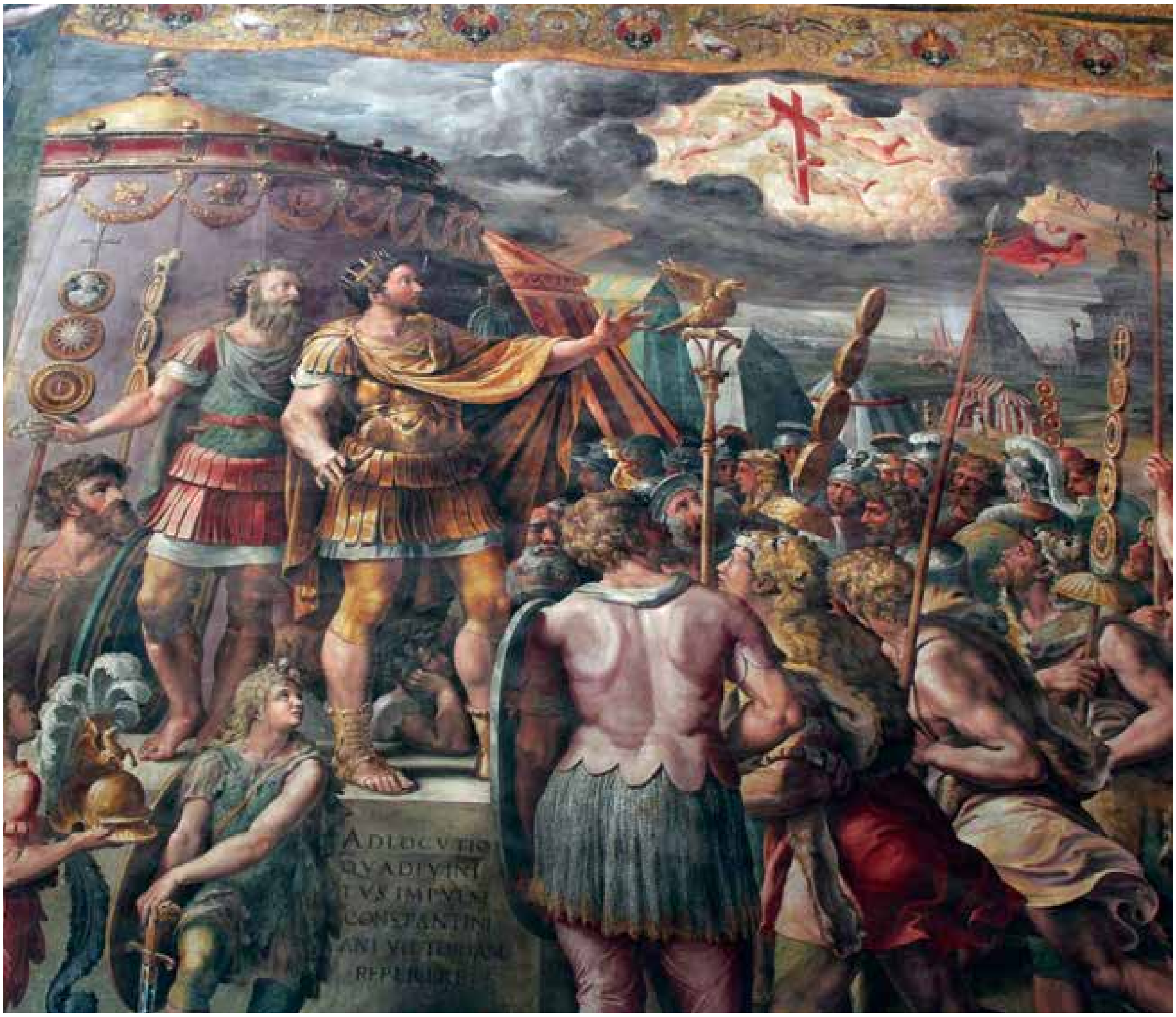

Ил. 131. Видението на Константин при Милвийския мост според Рафаело, нач. на 16 в. Ватикански дворец, Залите на Рафаело. Константин е увенчан с „Аврелиановия“ слънчев венец, а Знамението на Кръста е на фона на една пирамида (сега при Вратата на св. Павел) и една неидентифицирана огромна ротонда, приличаща на Мавзолея на Адриан или Август.

лежим преференциалното отношение на Константин Велики не само към Аполон, а и към Кибела. Императорът, освен че е един от посветителите на храма на Кибела в Балчик, според най-добрите познавачи на темата е поръчал и коментираната по-горе сердикийска плоча с Мистериите на Кибела (вж. Ил. 41 и Ил. 42).[224]

Тук достигаме до необходимостта да представим цялата богата смислова гама, носена от името Костинброд (брод на Коста, където „Коста“ е локален изговор на името Константин). От една страна, „брод“ означава това, което и днес – място за пресичане на река, а оттам – започване на нещо ново и/или впускане в неизвестното. Означава и отърваване от нещо, измъкване от опасна ситуация. От друга страна, брод/бродене е постоянно пътуване, донякъде без установена посока, но с определена отправна точка. Не на последно място в нашия контекст трябва да имаме предвид и едно напълно забравено днес, но все още съвсем актуално например по времето на Найден Геров[225] значение на една дума, производна от брод – бродник/бродница. Бродник и бродница имат многобройни тълкувания, свеждащи се до едно тяхно качество – че са прорицатели и магьосници. Всички значения на думата „брод“ и производните ѝ са в перфектен унисон с емоциите и събитията, при това не само политическите, свързвали Константин Велики с „неговия Рим“ Сердика: първото му официално признаване през 308 г. за член на Тетрархията, макар не като август (както се титулува от 306 г.), а като цезар; получаването на уверение в бъдещето от Аполон (есента на 310 г.), скоро потвърдено с едно първо голямо удовлетворение – Галерий в Сердика скланя всички управители в Тетрархията да се наричат августи (кр. на 310 г.); сблъсъкът с Лициний през 314 г., довел първоначално до бягството му, а сетне – до триумфалното му връщане в Сердика (317 г.); видението на Кръста, свързвано евентуално с кампаниите срещу готи, карпи и сармати и с построения от Константин мост на Дунав (още една Траянова аналогия) при Улпия Ескус (до дн. с. Гиген при устието на р. Искър). Последните събития се датират ок. 332 г., т.е. след като Константин изоставя „неговия Рим“ или поне секват законите и писмата, издавани от Сердика. На 11 май 330 г. императорът освещава Византион като Константинопол – събитие, което впоследствие ще придобие колосално значение с разрастването на града и превръщането му в един вид Свръхград, ненадминат в Европа чак до завладяването му от турците (на 29 май 1453 г.). Във времето на Константин обаче това събитие не бива да се надценява: факт е, че или самият император повелява, или наследниците му преценяват така, но Вторият вселенски събор се е състоял именно в Сердика (през 343 г.), в години, в които Константинопол вече е съществувал.

Причините Константин да напусне „неговият Рим“ и споменът за знаменития император да се запази само в легендите, топонимите и песните, при това с главен герой почти винаги царица Елена, са много и комплексни. Без да се задълбочавам над темата тук, само ще спомена, че изключителното стратегическо място на Константинопол, обикновено сочено като единствен прагматичен мотив на Константин при избора на Византион, не е сред тези причини. Византион се е трансформирал в Константинопол в резултат на около два века влагане на колосални усилия и средства, като на практика се е превърнал много повече в самодостатъчен организъм, отколкото в органично свързан с провинциите столичен център[226]. И тази особеност на византийската столица до голяма степен се е дължала точно на специфичното ѝ географско разположение – нито една столица на нито една империя дотогава не е била издигана на морския бряг, за което великите имперски държавни мъже са имали много сериозни основания. Сред мотивите на самия Константин да резидира след 330 г. най-често в Константинопол (но най-грандиозните му строежи да бъдат в Йерусалим, Рим и до един момент в Сердика) основен е бил изоставянето на Сердика. Що се отнася до последното, важна, може би най-важната причина би могла да бъде разтълкувана отново през мистериозното име Костинброд. Това име, освен всичко споменато, би могло да означава „магията, направена на/от Константин“ и даже „проклятието на Константин“. Може би все пак най-точното превеждане на името Костинброд е „орисията на Константин“.

КОСТИНБРОД, ИЛИ ЗА „КОНСТАНТИНОВАТА ОРИС“ И ЗА ДЪЛГИЯ ЗАЛЕЗ НА РИМСКАТА СТОЛИЧНА КАРИЕРА НА СЕРДИКА

6.1. „КОНСТАНТИНОВАТА ОРИС“

Според древните автори, били те езичници или християни и привърженици или противници на Константин, всичко в неговия живот е свързано с предсказание: знамение има при раждането и при смъртта му, след победата в Марсилия и преди тази при Милвийския мост. Знамение–напътствие свише, разбира се, има и при колебанието на императора къде да установи столицата си – в Сердика, в Троя или във Византион. В случая споменаването от античните и средновековните автори (Ил. 103) на един четвърти град – Халкидон, на пръв поглед има чисто реторична роля. Халкидон е толкова близо до Византион, че днес е истанбулското предградие Кадъкьой. Все пак може би си заслужава да обърнем внимание на факта, че всъщност в изворите се говори също не за самата Троя, митичната родина на Еней и оттам – праотечество на Рим, а за Сигейон, който е предградие на Троя. Въпросният Сигейон (Сигеум на латински) е бил известен в древността със своя Ахилеон, т.е. Мястото/Гроба на Ахил (или на Ахил и Патрокъл, или на Ахил и Аякс). На този гроб се покланят и принасят жертва персийският шах Ксеркс – преди нахлуването си в Елада (480 г. пр. Хр.), Александър Велики – започвайки завладяването на Персия (334 г. пр. Хр.), император Каракала – тръгвайки на поход срещу Партия (216 г.), и накрая Мехмед II Завоевателя – преди атаката на Константинопол (1453 г.). Дали и в случая със Сердика неподлежащата на коментар (и затова оглавяваща списъка на Константин) сакралност на града не е идвала от предградието ѝ Скретиска? Напълно възможно е, предвид реконструираната в предходните глави история на местното светилище. Освен това нека припомним, че въпросният Ахилейон е всъщност една класическа тракийска могила (тумулус, днес наричан Кесиктепе), а Сердикийско се е славело като „място на хилядите могили“[227].

По една или друга причина относно „кандидатурите за Нов Рим“ на Сердика и Троя, изглежда, нито древните историци, нито публиката им са се нуждаели от специални обяснения. Появата сред кандидатите и крайната победа на Византион обаче е била голяма изненада. Ето защо в края на пети век историкът Зосим, който никак не симпатизира на Константин, се захваща да търси някаква естествена или свръхестествена причина за издигането на посредственото градче Византион в мегаполис, успял да отнеме мястото и славата на Рим. След упорито и дълго търсене в множество древни ръкописи отговорът, който открива, е едно крайно мъгляво пророчество за бъдещото доминиране в Европа на Тракия и тракийския цар[228]. Неясно е впрочем не само пророчеството, а и самият Оракул, определен от Зосим като „Еритрейската Сибила или Фенис от Епир“. Еритрея е град в Мала Азия, като легендарната местна Сибила е посестрима на Пития, получаваща откровения от Аполон. Фенис е пророчица на Зевс в голямото му светилище в Додона, където волята на бога се изразявала в шума на свещения му дъб. Първата е известна в християнския свят, в частност в латиноезичния, с пророчеството за Христос[229], за съдбата на Троя (в т.ч. че ще бъде описана от Омир) и на Александър Велики. Втората е популярна в гръкоезичните среди и се свързва с предсказаното сто години преди да се случи нашествие на келтите (галите)[230], провокирало разоряване на храмовете в Делфи, достигнало до Мала Азия и междувременно довело до трайно заселване на племена като скордиските и сердите на Балканите [231]. Очевидно през 5 в., когато пише Зосим, благочестивите християнски легенди за избора на Византион не са звучали особено убедително. Ако се доверим на самите константинополски легенди, събрани в корпуса „Родината Константинопол“, тези легенди не са звучали по-убедително и през 8-9 в. Всъщност тези легенди засягат само предпочитането на Византион пред Халкидон, повлияно от орела, посочил на Константин къде точно да започне изграждането на новата християнска столица (вж. Ил. 51 и 115). Истинската, дълбока причина за преместването във Византион, според логиката на всички запазени разкази, е била огромната трагедия, разтърсила Константиновото семейство в годините, непосредствено предхождащи освещаването на Константинопол.

През 325 г. Константин, въпреки даденото на сестра си обещание да пощади живота на мъжа ѝ, заповядва без никакви ясни аргументи да екзекутират зет му Лициний. Скоро след това е екзекутиран без никакви аргументи и малолетният му племенник Лициний II. През 326 г. отново без логични мотиви Константин екзекутира първородния си син Крисп. „Черната серия“ завършва през същата или в началото на следващата година (327) с екзекуцията на Константиновата съпруга августа Фауста[232]. Както стана дума, в балканската памет Лициний ще се превърне в праведния и несправедливо преследван родоначалник на светите царе. Горе-долу до времето на Цезар Бароний и Рубенс убийството на Фауста от своя страна ще е едно от малкото конкретни събития, свързвани с името на Константин в западния християнски свят (другите ще бъдат раждането при неговото управление на св. Мартин, откриването на Честния кръст от св. Елена, написването на Евсевиевата история и преводът ѝ от Йероним на латински). Ето как например звучи пасажът, посветен през 6 в. на Константин от първия голям западен историк св. Григорий, епископ на Тур: „Константин беше 34-ти поред император на Рим и управлява благополучно 30 години. На единадесетата година от управлението му, когато след смъртта на Диоклетиан мирът в църквата беше върнат, в Сабария, панонски град… се роди преблаженият абат Мартин. На двадесетата година от царуването споменатият Константин хвърли в затвора сина си Крисп и уби съпругата си Фауста в една гореща вана, защото тези двамата искали да предадат него, императора. В негово време беше открито честното почитаемо дърво на Истинския кръст благодарение усилията на майка му Елена и по съветите на Юда, един евреин, който при кръщението прие името Кириак. Точно по това време историкът Евсевий написа своята хроника“ (Historia Francorum, I, 36). Очевидно Григорий от Тур познава много добре не само споменатата от него „хроника“, т. е. „Църковната история“, написана от Константиновия апологет Евсевий Кесарийски. Той е чел също и някои опозиционно настроени автори, като цитирания Зосим или Евтропий, които намират Константин за човек, богато надарен с военни и владетелски качества, но много жесток, безкрайно властолюбив и дотолкова самомнителен, че заради клевета убива не само жена си, а и първородния си син Крисп. Последният факт вероятно умишлено е спестен от Григорий, принадлежащ към едно поколение, което вече не е намирало за нужно нито да заклеймява императорите гонители, нито да величае мними или истински „първи“ християнски императори. Тъкмо обратното, някои съвременни учени, изглежда, не се впечатляват толкова от убийството на Фауста, но с голям ентусиазъм се опитват да обяснят екзекуцията на блестящия млад цезар Крисп [233].

Фактът, че двете екзекуции са били свързани, се отразява в като цяло неизменното от времето на Зосим до това на Зонара византиийско обяснение на събитията в стил „античната трагедия на Тезей, сина му Иполит и мащехата му Федра“: Фауста се влюбва в младия си заварен син, той не откликва на чувствата й, тя го наклеветява на Константин, че е посегнал на честта ѝ, в резултат на което, вбесен, Константин екзекутира сина си. Трудно е да се каже доколко тази прозрачна алюзия е целяла да предизвика и алюзията, че Константин не е виновен поне за смъртта на жена си и Фауста се е самоубила (подобно на Федра). Във всеки случай авторите, критични към Константин, без да се отказват от звучащата достатъчно убедително история за несподелена забранена страст, се постарават да разсеят втората представа с акцент върху екзекуцията на Фауста. Така в „Извлечението за живота на цезарите“, приписвано на Аврелий Виктор, подробно се разказва как Константиновата майка Елена, която била много силно привързана към първия си внук Крисп, горчиво укорявала сина си дотогава, докато той отмъстил за смъртта му, убивайки и Фауста[234].

Обезсмъртена от Еврипидовата трагедията „Федра“, вдъхновила на свой ред множество произведения на изкуството (Ил. 132, 132 а,б), легендата за гибелта на съпругата и сина на митичния цар Тезей е била много позната на хората, които са имали пряк досег с античната култура. Тя е давала ако не оправдание, то много сериозно, облагородено от хилядолетната патина на времето емоционално обяснение за кървавото деяние на Константин. На Запад, където и двете истории са еднакво чужди на местната култура, за Крисп и Фауста ще са чували само читателите на св. Григорий от Тур, който е предал в съкратен вариант гръкоезичните си извори. В латинския християнски свят поначало не само, че Фауста и Крисп не са част от Константиновата и Еленината биография, а и самият Константин за пръв път се появява като образ в историята на св. Елена едва след началото на 16 в. Дотогава

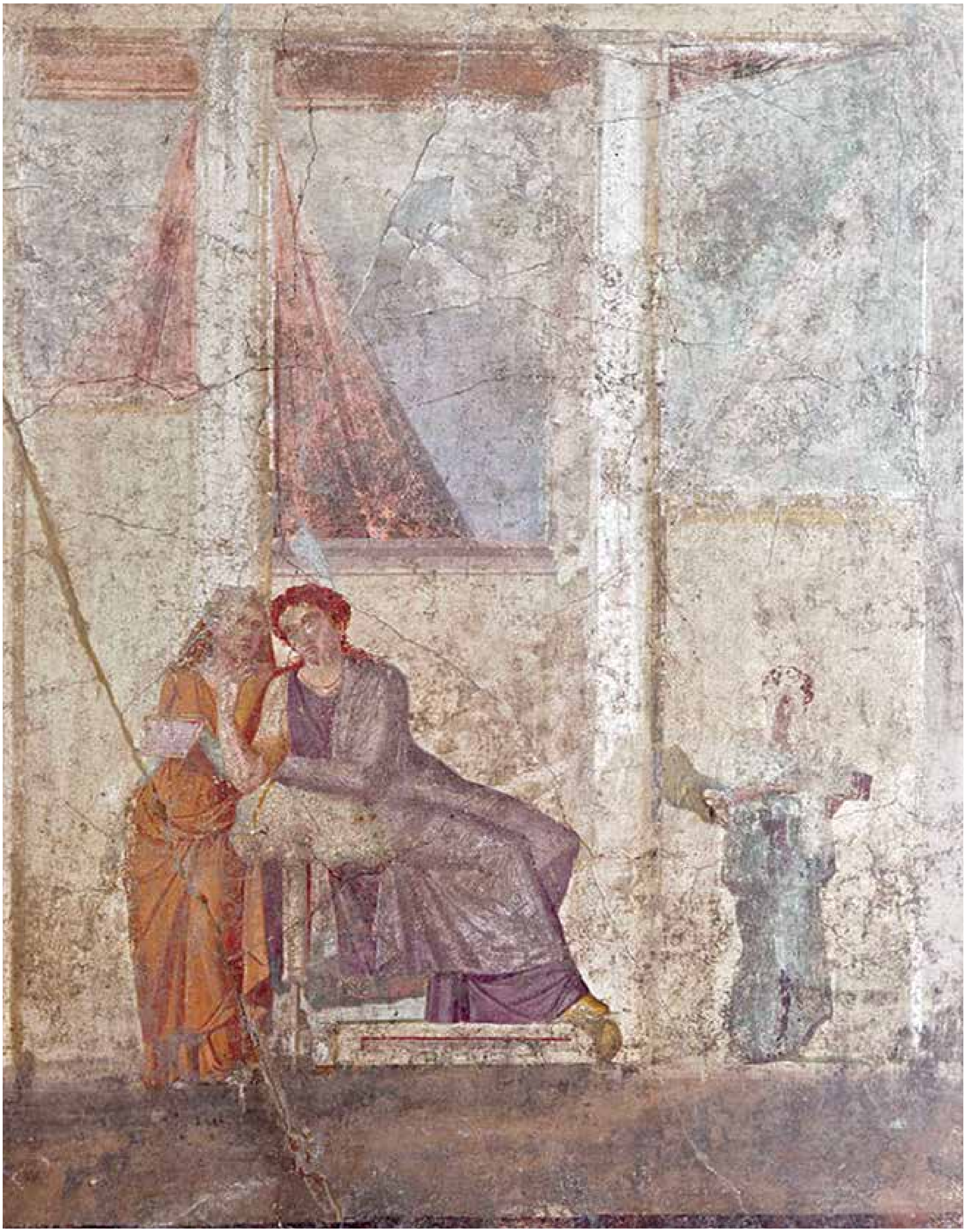

Ил. 132. Федра дава писмото, което обвинява заварения ѝ син, на своята прислужница. Фреска от жилище в Помпей.

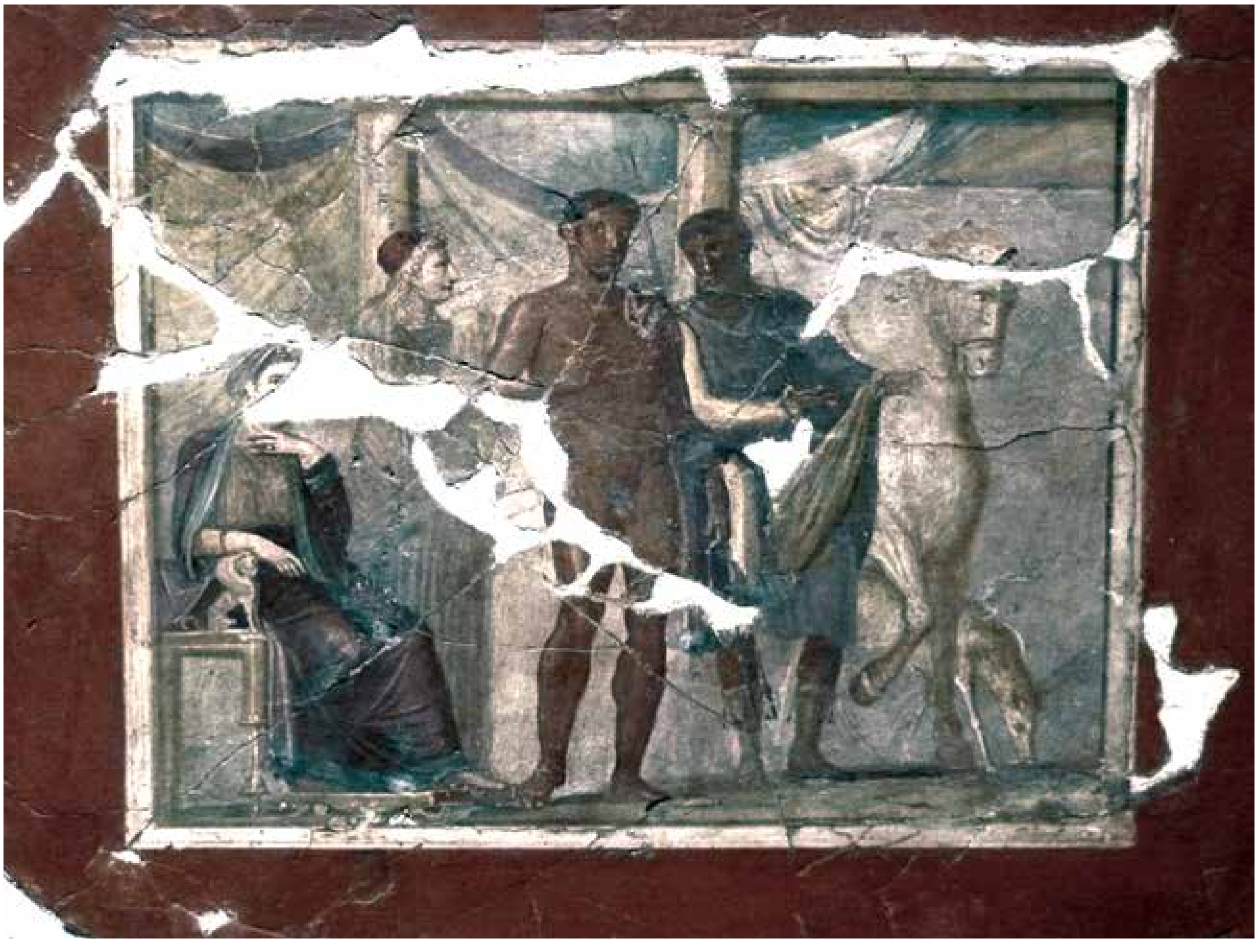

Ил. 132а. Тезей обвинява Иполит за смъртта на мащехата му. Фреска от Помпей.

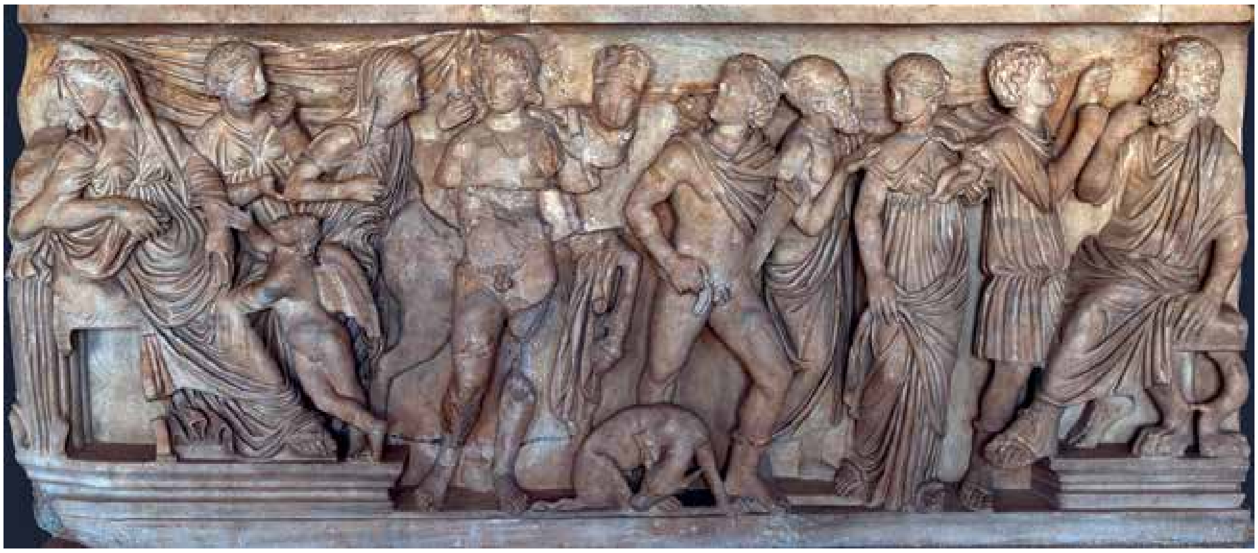

Ил. 132б. Трагедията на Иполит, Федра и Тезей, „разказана“ на мраморен римски релеф от края на 3 в. Сега в Музей Лувър, Париж.

св. Елена дори в сцената със Светия кръст се изобразява или сама, или с император Ираклий, който върнал заграбения от персите Честен кръст в Йерусалим ок. 629 г. (Ил. 133 а-б).

Би било естествено да предположим, че в Константинопол са знаели и двете

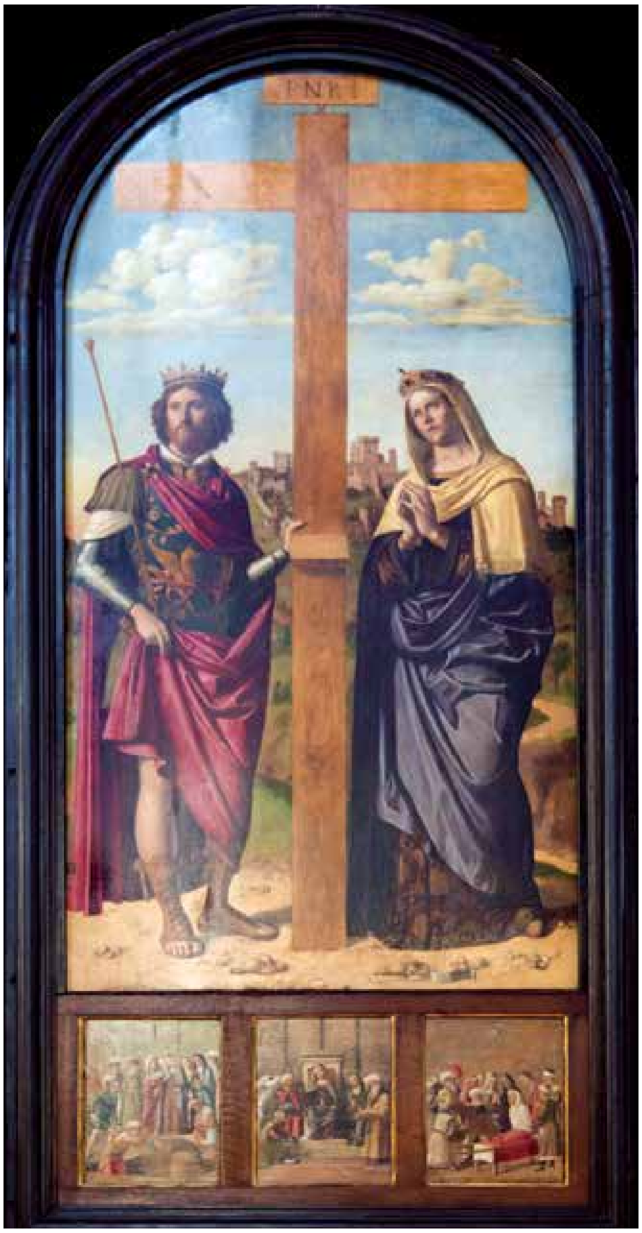

Ил. 133 Св. св. Елена и Константин в сцената Въздвижение на Кръста. Чима да Конеляно, 1501-1503 г. Иконографията на Конеляно, заета от православния свят, така и не става популярна на Запад.

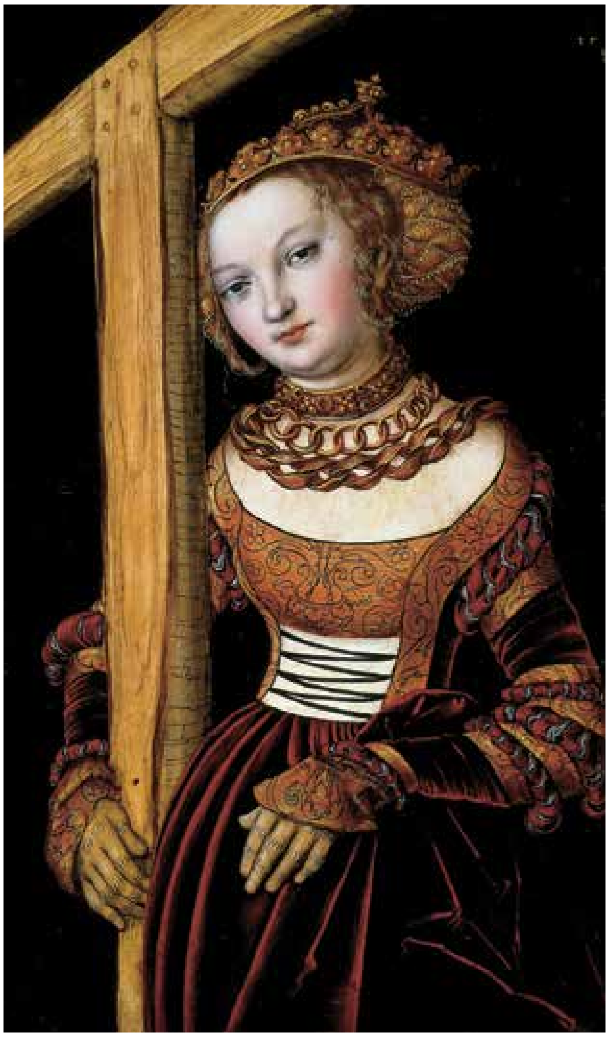

Ил. 133а. Света Елена. Лукас Кранах Старши, 1525 г.

истории. На пръв поглед е така: в „Кратките исторически хроники", в центъра на които е споменатият патриографски корпус „Родината Константинопол", подробно се разказва как Константин заповядал да убият съпругата и сина му, а сетне се разкаял дълбоко за стореното. Нека видим обаче как звучи този разказ: „На мястото, наречено Смирнион, към северната част на Тетрадизионския портик близо до църквата „Св. Теодор", има девет статуи. От тези статуи четири са на Константин Велики, съпругата му Фауста, препозита Хиларион и третия му син, също наречен Константин който, според разказите на хронографите Херодот и Иполит, бил обезглавен от баща си и за когото баща му тъгувал, оплаквал го четиридесет дни и както ни е казано, нито измивал тялото си, нито почивал в леглото си. Направил статуя от чисто сребро и я обковал с много злато, а главата била от чисто злато, с изписано на челото: „Моят син, който беше онеправдан". Когато издигнал [статуята], той [Константин] паднал в покаяние и се молил на Бог за греховете си… В сградата на Сената Теодосий Млади преместил статуята на Елена, майката на Константин, и на съпругата му Фауста, дъщерята на Диоклетиан."[235] В приведения текст, който отразява масовата, а вероятно и единствената представа за Фауста и Крисп в средновековен Константинопол, дори човек да не е кой знае колко голям специалист по епохата, веднага открива няколко фундаментални грешки: 1) нито Херодот (5 в. пр. Хр.), нито Иполит (2-3 в. сл. Хр.) биха могли да пишат за Константиновото престъпно деяние от началото на втората четвърт на 4 век; 2) синът, когото Константин заповядва да екзекутират, е Крисп, а не е Константин (II), който наистина също ще почине млад, но все пак ще надживее баща си с три години; 3) Фауста не е била дъщеря на Диоклетиан, августа на Изтока, а на колегата му Максимиан, августа на Запада. Разбира се, някои грешки биха могли да имат логично обяснение. Например зад споменаването на Иполит може да предположим желание за засилване на алюзията с коментираната антична трагедия. По същия начин обявяването на Фауста за дъщеря на Диоклетиан може да е поредното изземане от страна на Константиновите биографи на елементи от живота на Галерий. Точно такива заемки са например авторството на Едикта на толерантността или известната само на Евсевий Кесарийски тема за изключителната привързаност на Константин към майка му (изключителната синовна любов е биографичен детайл, редовно изтъкван за отношението на Галерий към майка му Ромула). Такава заемка вероятно е и отъждествяването на Фауста с Галериевата съпруга, Галерия Валерия, понеже тя, за разлика от Фауста, наистина е била дъщеря на Диоклетиан. Не на последно място тук трябва да се обърне внимание на следното: упорито повтаряното „много пъти" от Константин твърдение, че „Сердика е негов Рим", не на последно място трябва да се оценява като опит на императора да заяви своята претенция за един град, който преди това е бил „Галериев Рим", а после и „Лициниев Рим".

6.2. ПАМЕТТА ЗА КОНСТАНТИН В „КОНСТАНТИНОВИЯ РИМ“ И В КОСТИНБРОД

Отделяме толкова внимание на историята около Фауста и Крисп неслучайно (Ил. 133 а, 134, 135). Ако за установяването на Константин в Сердика възможните причини са много и разнообразни, за напускането на града основната причина е една: мрачната сянка на четворното убийство на най-видни представители на владетелския кръг. Тези видни представители са били не само близки роднини на Константин, а и сродници на част от местното население, откъдето са фамилиите на

Ил. 133б. Св. Елена и „Св.“ Ираклий в сцената „Почитане на Светия кръст“. Мартин Бернат, 1480 г., сега в Сарагоския музей.

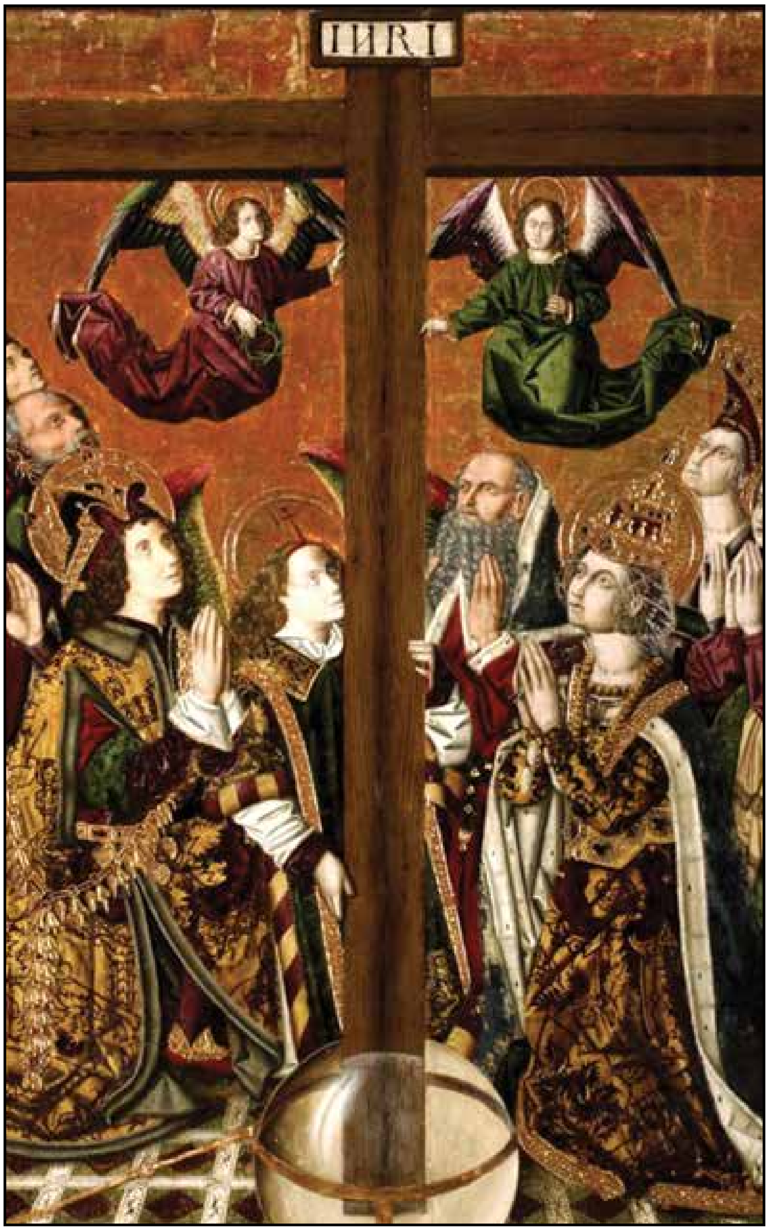

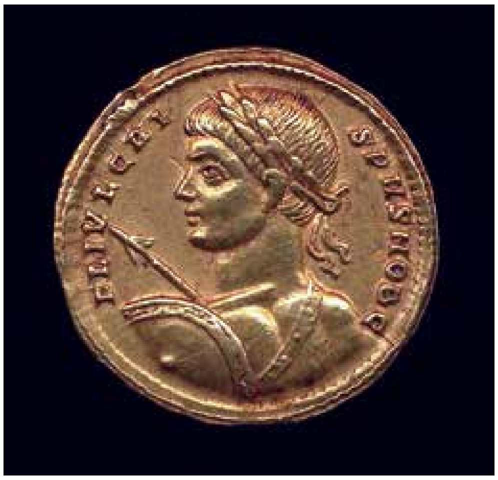

Ил. 134. Цезар Флавий Клавдий (Валерий) Крисп, син на Константин от наложницата Минервина, изобразен върху златен солид от времето на Константин.

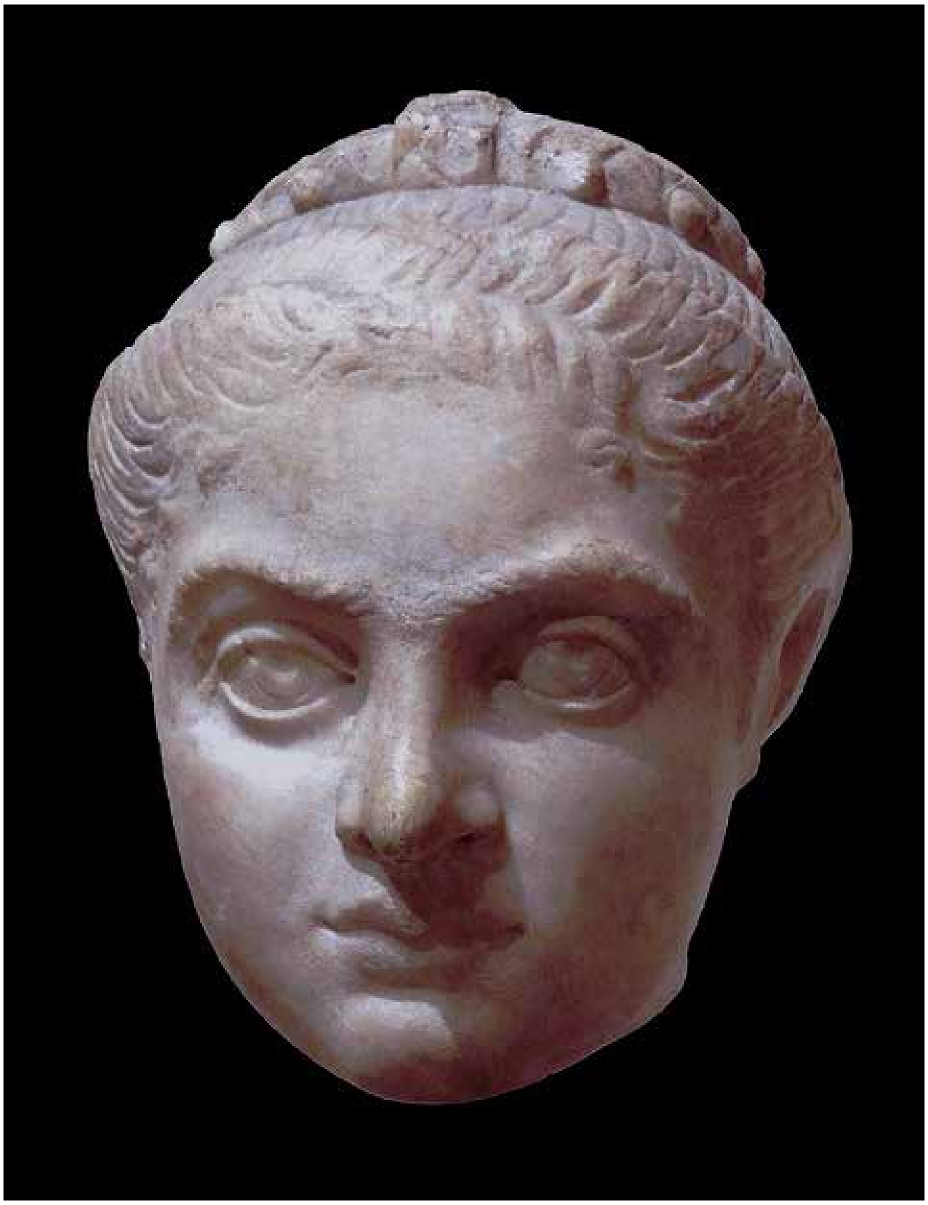

Ил. 135. Мраморна глава на августа Флавия Максима Фауста от 4 в. Сега в Музей Лувър, Париж.

всички представители на Третата тетрархия. Ето защо локалната памет ще съхрани не само властолюбивия Константин и преследвания Лициний. Тук няма да се забрави и че Константин е убил любимите си жена и син поради подозрение, че съпругата му го е предала (му е изневерила). В местните разкази фундаменталната роля на Елена ще бъде кодирана в назоваването на Константиновата съпруга с това име, фигурите на невинно убитите принцове – детето Лициний и младежа Крисп, ще се слеят, а от 15 в. ролята на Константиновите противници ще се поеме от актуалния за времето християнски враг – турците. Ето как звучи трагичният финал на една от множеството сходни балади, песни и предания, записана в софийското село (сега квартал) Суходол:

…Царице, младо Елено,
ти сичко че ми изкажеш!
А она си му говори:
– Люта си сабля извади,
руси ни глави отсечи,
болье ни дума не питай,
турци са клети проклети,
какво знаяа, правиа!
Цар Ясен[236] *сабля извади*
и руси им глави отсече.

Уникална особеност на софийската локална памет за Константин е, че тя ще бъде разделена векове наред на апологетично проконстантинова, умерено константинова и антиконстантинова по същия начин и в същата степен, в която са били разделени античните автори, писали около времето на Константин. Ако цитираната песен и множеството сходни предания за това – как царят е избил семейството си, въплъщават антиконстантинови настроения, съществуват не по-малко апологетични проконстантинови творби под наслов „Царят спасява семейството си“. В тях Константин не само че не убива жена си и сина си, а спасява и взема под крилото си и своята „зълва-сестра“ (в чийто образ със сигурност е кодирана Констанция, вдовицата на Лициний и полусестра на Константин). Нека видим как е описан хепиендът на същата история от един анонимен народен поет, чийто текст е записан също в Суходол:

…Ти пиеш, цару Ясене,
пиеш си вино цървено
сос чаша, сос позлатена,
сос твои добри слуги,
турци калето разбия
и ти си царица робия,
и дете ти погубия,
и сестра ти закарая.
Цар Ясен веднаг станало,
та си у яхър улезна,
та си коня извело,
та си турци гонило;
стигна ги и погуби ги;
та си е везел царица

и зълва сестра Янинка,
и свое мужко детенце.

За местното население въпросът очевидно не е защо Константин е убил жена си и сина си (както и шурея и племенника си) и отговорът категорично не се свежда до най-болезнената тема от османския период – тази за „похитената вяра“ и „нещастната фамилия“[237]. За жителите на Софийския регион въпросът е дали Константин може да бъде обвиняван за гибелта на голяма част от семейството си. А когато подобен въпрос стои пред хората, потомци на очевидци на събитията, тези събития трябва да се анализират пределно прецизно. Както беше отбелязано, никой извор не предоставя детайли (в т.ч. поне датировка) около екзекуцията на Лициний и сина му, както и около убийството на Фауста и Крисп. Някои автори, очевидно познати на Григорий от Тур, твърдят, че Фауста не е била екзекутирана официално, а удавена в горещото отделение на дворцовата баня[238]. Съответно съвременните учени предполагат, че драмата се е разиграла в императорския дворец. Друг, изключително авторитетен автор – св. Йоан Златоуст, заявява, че Константин завел жена си на близката висока планина и там я оставил гола, вързана на муле, да бъде убита от дивите зверове[239]. Последното сведение, ако не става дума за чиста реторика, локализира отчетливо събитията в сердикийския дворец на Константин, понеже, ако бани са имали всички дворци (и по-заможни домове), само този се е намирал в близост до висока планина (Витоша).

За Крисп Амиан Марцелин споменава, че може би е убит в Пола (дн. Република Хърватска), но сведението е напълно изолирано, прави се по аналогия с друго цареубийство и не бива да се надценява[240]. Както отбелязват още първите изследователи на този проблем, смъртта на младия цезар трябва да се свързва с някоя от императорските резиденции на Константин[241]. Фактът е, че убийството на Крисп може да бъде ако не съвсем точно локализирано, то доста точно датирано и коментирано спрямо два сердикийски документа. Става дума за едиктите, издадени два дни преди февруарските календи (30 януари) 326 г. и на четвъртия ден преди юнските календи (28 май) 326 г.[242] Сред авторите на законите името на цезар Крисп липсва, а редом с август Константин стои дори не най-големият му син от Фауста Константин, а по-младият, цезар Констанций. Следователно към началото на 326 г. Крисп вече е отстранен. Съдържанието на едикта от 28 май, последван от сходен едикт, издаден от същото място четири месеца по-късно (24.08.326), би могло да хвърли известна светлина върху основните проблеми, занимавали по това време Константин в Сердика. В центъра на тези закони стои, от една страна, темата за прелюбодеянието на свободна жена с роб и жестоките наказания, предвиждани за двамата, и, от друга страна – юридическият статут и наследствените права на децата от подобна връзка. Дали все пак писалият сто години по-късно Филострогий (през 425 г.) не е прав, обяснявайки екзекуцията на Фауста с престъпната ѝ връзка с един слуга, разкрита от Константин? Твърде е възможно: подобно развитие на нещата обяснява не само смъртното наказание на Фауста и Крисп (към когото според Филострогий Фауста също имала аспирации). Стриктните Константинови мерки за регламентиране правата на децата от законен брак и тези от нелегитимна връзка хвърлят светлина и върху временното отстраняване на Константин II, подозиран до днес от много изследователи за извънбрачно дете (както и Крисп) на Константин [243].

За смъртта на Лициний Младши е имало по-скоро слухове, дотолкова лишени от официална информация, че пораждат разкази за принц Лициний, който се е спасил в далечни страни, може би в Африка, и един ден ще се завърне (т.е. задействат механизма на очакването на „скрития цар“). Описаната липса на яснота какво всъщност се е случило донякъде се компенсира само от твърдението, че Лициний, Фауста и Крисп са били официално осъдени на забрава (damnatio memoriae), което означава, че са били убити в съгласие с римските закони и за благото на Рим. За какво осъждане на забрава обаче говорят статуите на Лициний и Фауста, издигащи се в Константинопол поне до девети век? Най-логичната картина, която бихме могли да си представим в тази ситуация, е следната: Константин наистина е заповядал или допуснал екзекуцията на четиримата – драстичен акт, наложен от драстична ситуация, – без да е бил воден от лични емоции. Дори може да се предположи, че лично владетелят не би допуснал да се стигне до тези мерки, ако е имало друго решение. С отминаването на драстичната ситуация е отпаднала и нуждата от формално поддържане на драстичния акт и „осъждането на забрава“ е отменено. Подобен сценарий, който, по всичко изглежда, че се е разиграл в сердикийския дворец, е най-вероятен, но очевидно не носи силно идеологическо послание. А епохата, за която говорим, е влагала такова послание в почти всичко. Ето защо убийството на Фауста и Крисп (предхождано от това на Лициний и сина му) и у езическите[244], и у християнските[245] автори от пети век се сочи като непосредствен повод за обръщането на Константин към християнския Бог – Бога на милостта, чиито свещеници единствени можели да очистят човек, извършил подобни престъпления. Тук обстоятелството каква „драстична ситуация“ е провокирала екзекуциите е подробност без отражение върху цялостната картина, откъдето и липсата на интерес към него. А при подобна липса на интерес у съвременниците резултатът на всеки днешен опит контекстът на трагедията да бъде възстановен би бил абсолютно хипотетичен. Ето защо в константинополските „Кратки исторически хроники“ четири века след драмата паметта ще съхрани не защо царските роднини са били убити, а че Константин дълбоко съжалил за стореното и издигнал скъпоценни статуи, които да заменят загиналите, точно както навремето Ромул поставил до трона си златна статуя на убития от него Рем [246].

Що се отнася до акцента върху битката при Милвийския мост (т.е. убийството на Максенций), той ще стане доминиращ след края на Средновековието и в интересуващия ни регион като цяло никога няма да измести паметта за събитията, случили се в Сердика и Скретиска от 311 до 330 г. Може с голяма сигурност да предположим, че името на Скретиска се е променило на Костинброд още около времето на Константин и в тясна зависимост от описаните истории между 316 и 330 година. Особено силен резонанс са имали борбите за града през 316-317 г. и трагедията през 325-326 година, довела в крайна сметка до отказа на Константин от Сердика. Това, че византийският историк от 6 в. Прокопий Кесарийски ще предаде името на местното селище и крепост като Кратискара (вариант на Скретиска), означава само едно: към времето на Прокопий доконстантиновата и Константиновата памет все още са били еднакво силни и са се развивали и утвърждавали паралелно. Появата на името Костинброд в Мрачката грамота на цар Йоан Александър (1 декември 1347 г.) без никакви пояснения (от типа на „Костинброд, който се казва и…“ или „който е до…“ и т.н.), при това не като селище, а като межда, означава, че към това време изминалите векове са наложили вече напълно еднозначно Константинова памет (вж. Ил. 195).

Темата за положителните и отрицателните асоциации, предизвиквани от тази Константинова памет, е естествено да бъде въведена с опит да се синтезира обяснението, дадено от антиконстантиновите локални сказания. Накратко, тези сказания, битуващи и преминаващи през столетията под формата на балади, легенди и приказки, се свеждат до едно обяснение: Константин е убил сина си (с варианти искал е да убие сина си или друго дете с предречена царска съдба), понеже му било предсказано, че това дете „ще му вземе царството“[247]. Аналогията с историята за персийския шах Кир и дядо му Астиаг, разказана от Херодот, или на цар Ирод и младенеца Иисус, предадена в Новия завет, е повече от очевидна. Разликата е, че бедите на „цар Костадин“ тук се свързват не с колкото кръвожаден, толкова и безсмислен опит да се промени веднъж изречено/прочетено пророчество, а с магическите сили на самото „неръкотворно“ дете, наричано неслучайно Иван/Йован (т.е. Помазаник на Яхве, верен на Бога). Малцината изследователи, заели се да коментират този тип извори, като М. Драгоманов и Н. Аретов, обикновено виждат в тях или общи митологични индоевропейски прасюжети, трансформирани в локални истории (първият), или травматична памет за загубването на царството, завладяно от турците (вторият). Разгледани в собствения им контекст обаче, местните предания и балади за Константин и обречената му борба срещу „верния на Бога“ младенец отразяват в иносказателен вид една съвсем конкретна историческа ситуация, белязана от съвсем друг двубой, много различен от династичната интрига „кой ще владее трона на царството“. Става дума за сблъсъка между т. нар. *ариани* и *никейци*, двете най-мощни крила на християнството през четвърти век. Този сблъсък е оставил траен отпечатък върху целия християнски свят, но най-вече в основните центрове, където се е състоял, един от които е бил точно Сердика.

6.3. КОНСТАНТИНОВИЯТ РИМ СЛЕД КОНСТАНТИН: ВТОРИЯТ ВСЕЛЕНСКИ СЪБОР

Константиновото често резидиране в Сердика според издадените от императора документи трябва да се определи приблизително във времето от април 316 до март 330 година. В историческа перспектива и при нормални условия четиринайсет години не са много. В случая обаче не става дума за „нормални условия“. Въпросните 14 години съвпадат с началото на най-дълбоките политически и духовни промени, настъпвали някога в Римската империя и Християнската църква поне до края на Средновековието.

От гледна точка на градското развитие на Сердика функционирането ѝ като столица води естествено до поява на монументи и съоръжения, типични единствено за основните императорски резиденции. Сред тези съоръжения безспорно най-забележителен е бил комплексът в Скретиска. Проблемът е, че столицата и в частност Дворецът означават не само лукс, изтънченост, власт и богатство. Дворецът във всички епохи се е свързвал в не по-малка степен със задкулисни машинации, тъмни интриги и коварни убийства. Събитията около убийствата на Крисп и Фауста правят обяснимо дистанцирането на Константин от „Неговия Рим“ след 330 година. След смъртта на Константин през 337 г. маргинализирането на Сердика в политическата карта на Империята ще бъде още по-обяснимо при новите императори – синовете на Фауста. Паметта за Константин обаче и в частност – християнската памет за св. Константин и св. Елена, ще наложи политическото маргинализиране на Сердика да не съвпада със съответно църковно маргинализиране. Това разминаване между административната и религиозната значимост на града е особено очевидно през 343 г., когато Сердика става седалище на Втория вселенски събор.

Тук няма да коментирам всички комплексни причини, довели през 19 в. до „понижаването“ на Сердикийския събор в поместен[248]. Сердикийският събор е бил свикан и е действал като Вселенски събор дори само спрямо формалния критерий на броя участващи църкви. Събор, в който са участвали църкви от диоцезите на цялата Империя, бездруго е бил мислен като общ (универсален) събор[249], а в Сердика са присъствали делегати от три континента, поне от единайсет от дванайсетте диоцеза на Империята и най-малко от 35 провинции (36, ако се брои и споменатата от Атанасий Британия, и 37, ако се включи споменатата от Теодорит Фригия Секунда,

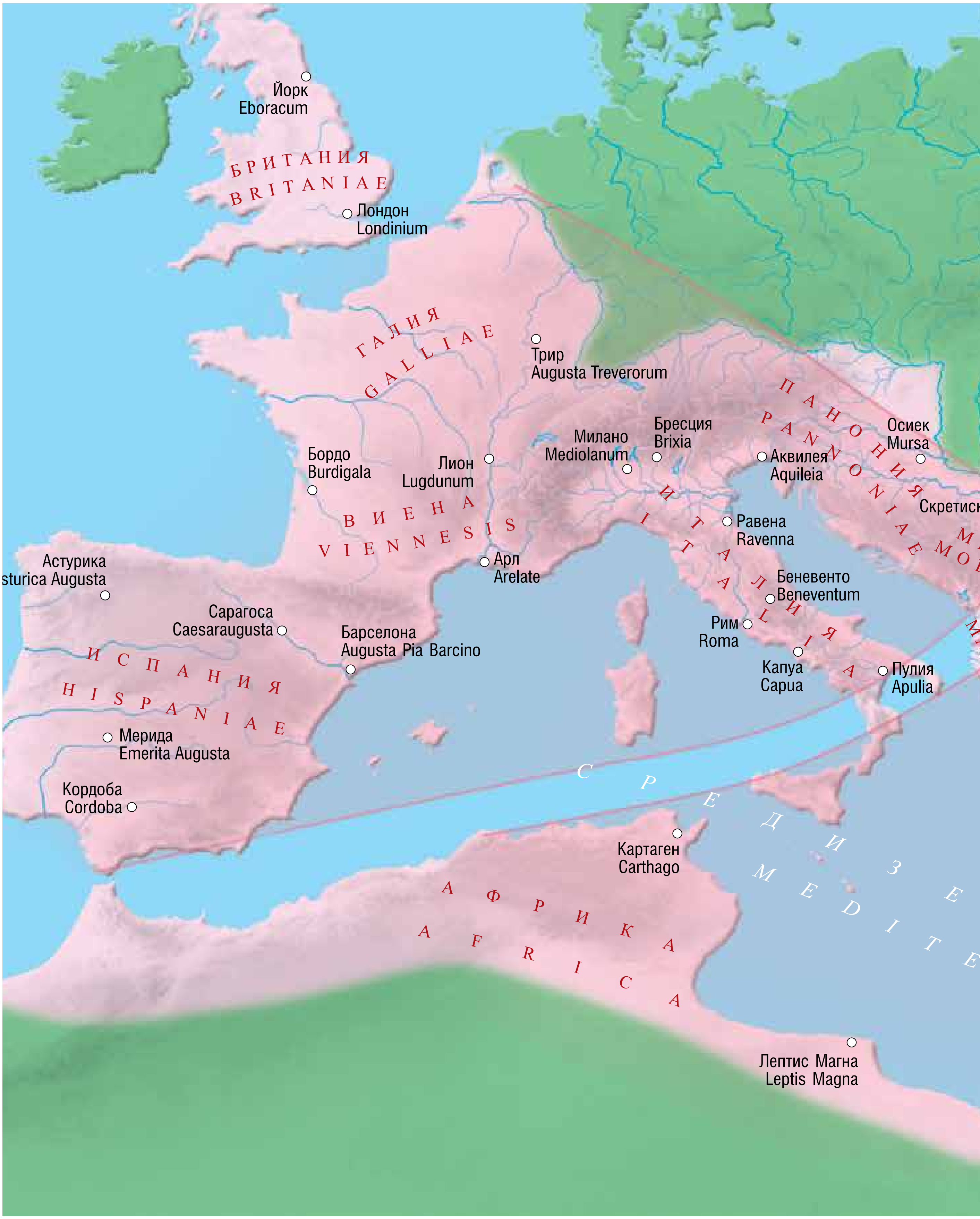
Йорк
Eboracum
БРИТАНИЯ
BRITANIAE
Лондон
Londinium
ГАЛИЯ
GALLIAE
Трир
Augusta Treverorum
ПАНОНИЯ
PANNONIAE
Осиек
Mursa
Бресция
Brixia
Милано
Mediolanum
Аквилея
Aquileia
Скретиск
Бордо
Burdigala
Лион
Lugdunum
ВИЕНА
VIENNESIS
ИТАЛИЯ
ITALIA
Равена
Ravenna
Арл
Arelate
Астурика
sturica Augusta
Беневенто
Beneventum
Сарагоса
Caesaraugusta
Рим
Roma
Барселона
Augusta Pia Barcino
Капуа
Capua
Пулия
Apulia
ИСПАНИЯ
HISPANIAE
Мерида
Emerita Augusta
Кордоба
Cordoba
СРЕДИЗЕ
MEDITE
Картаген
Carthago
АФРИКА
AFRICA
Лептис Магна
Leptis Magna

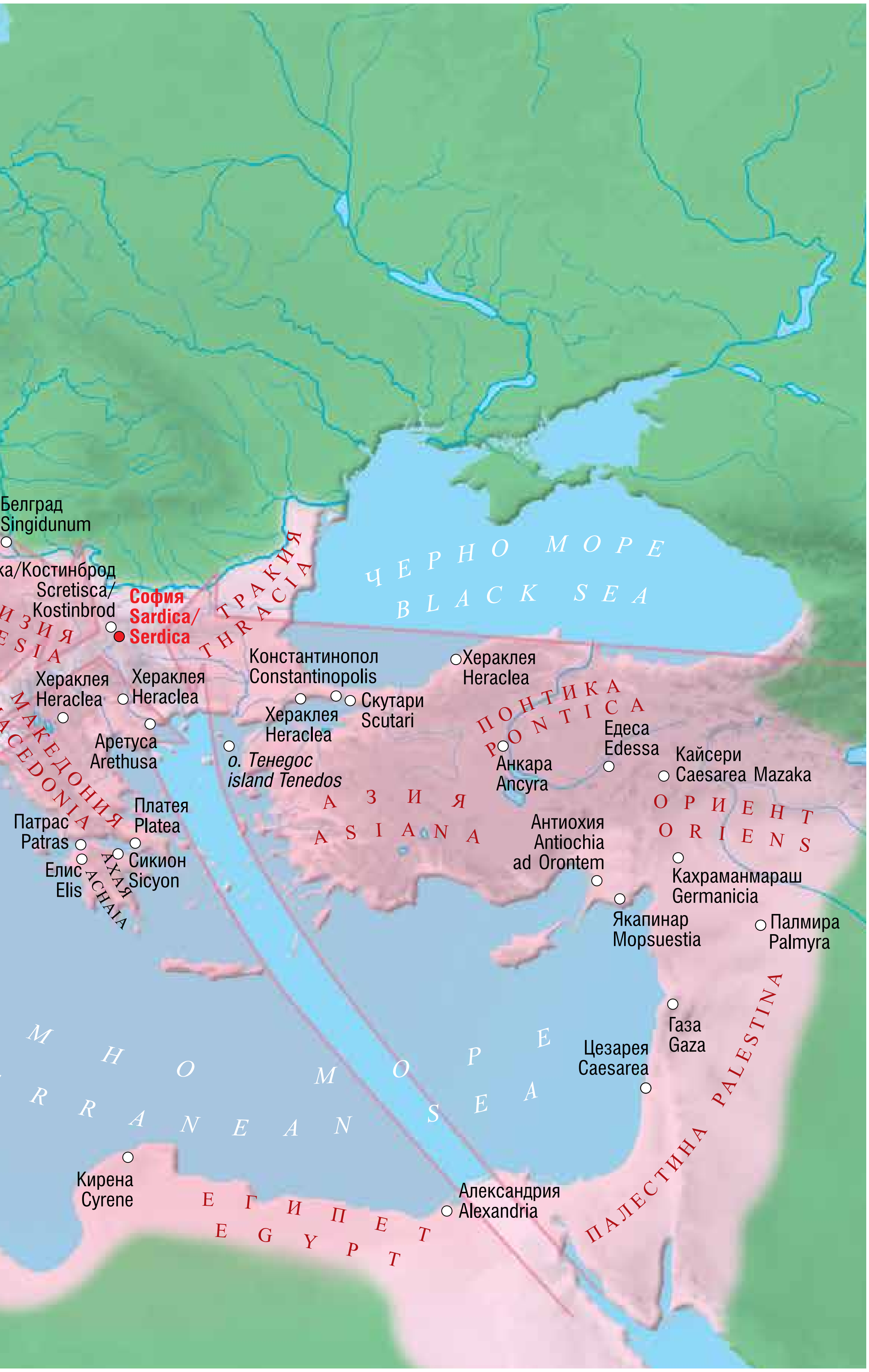
Белград
Singidunum
ка/Костинброд
Scretisca/
Kostinbrod
София
Sardica/
Serdica
ТРАКИЯ
THRACIA
ЧЕРНО МОРЕ
BLACK SEA
ИЗИЯ
ESIA
Константинопол
Constantinopolis
Хераклея
Heraclea
Хераклея
Heraclea
Хераклея
Heraclea
Хераклея
Heraclea
Скутари
Scutari
ПОНТИКА
PONTICA
Едеса
Edessa
Кайсери
Caesarea Mazaka
МАКЕДОНИЯ
MACEDONIA
Аретуса
Arethusa
о. Тенедос
island Tenedos
Анкара
Ancyra
АЗИЯ
ASIANA
ОРИЕНТ
ORIENS
Платея
Platea
Патрас
Patras
Сикион
Sicyon
Елис
Elis
АХАЯ
ACHAIA
Антиохия
Antiochia
ad Orontem
Кахраманмараш
Germanicia
Якапинар
Mopsuestia
Палмира
Palmyra
PALESTINA
МНО МОРЕ
RRANEAN SEA
Газа
Gaza
Цезарея
Caesarea
Кирена
Cyrene
ЕГИПЕТ
EGYPT
Александрия
Alexandria
ПАЛЕСТИНА

Ил. 136. Карта на Сердикийския събор по данните на св. Атанасий Александрийски, Сократ Схоластик, Теодорит Кирски, Саламан Созомен, Сулпиций Север и др.

която обаче по това време още не съществува): „В Сердика се стекоха… повече от триста епископи от провинциите Египет, Либия и Пентапол, Палестина, Арабия, Исаврия, Кипър, Памфилия, Ликия, Галатия, Дакия, Мизия, Тракия, Дардания, Македония, Епир, Тесалия, Ахайя, Крит, Далмация, Сицилия, Панония, Норика, Италия, Пиценум, Тускания, Кампания, Калабрия, Апулия, Брутия, Сицилия, от цяла Африка, Сардиния, Испания, Галия и Британия“[250]. (Ил. 136).

Съвременните и по-късните автори безусловно наричат Сердикийския събор Вселенски – ex toto orbe convocata (Сулпиций Север), μεγάλη σύνοδος (Атанасий Александрийски и Теодорит Кирски), οικουμενική σύνοδος (Сократ Схоластик, Юстиниан, Пасхална хроника), omnis Ecclesia recepit eos (папа Николай I).* Като актове на Вселенски събор са издавани векове наред и каноните на Сердикийския събор (Ил. 137, 137 а, 138, 138 а.).

Сред цитираните, често поименно, „повече от триста епископи“ се открояват фигури като св. Максимин, епископ на бившата резиденция на Констанций Хлор и Константин, град Трир (Ил. 139), св. Север, епископът на Равена (която ще стане столица на Западната империя през 402 г., Ил. 140), св. Павел Константинопол-

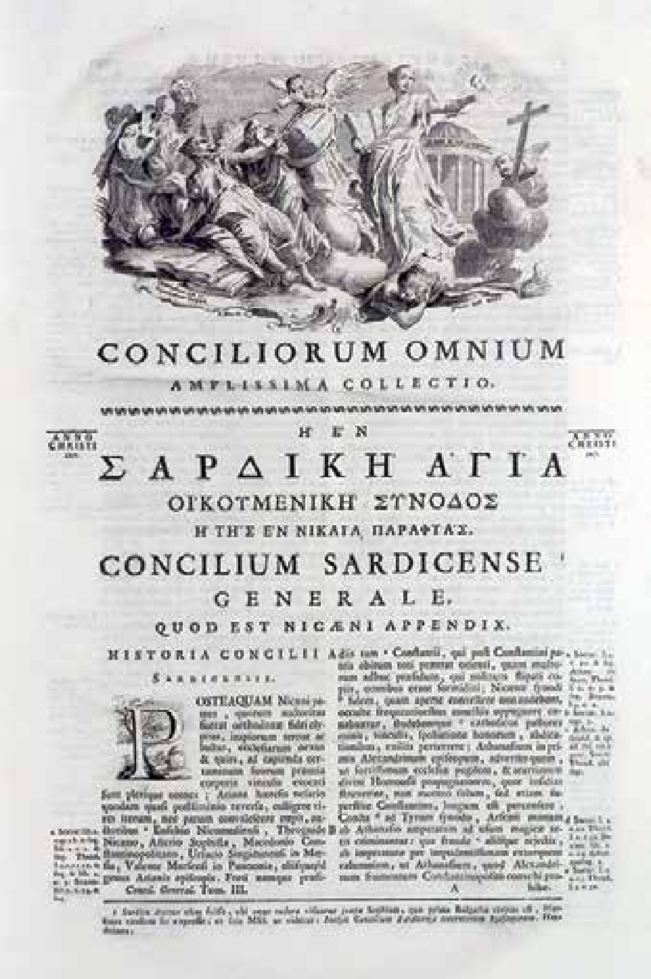

CONCILIORUM OMNIUM
AMPLISSIMA COLLECTIO.

Η ΕΝ
ΣΑΡΔΙΚΗ ΑΓΙΑ
ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ
Η ΤΗΣ ΕΝ ΝΙΚΑΙΑ ΠΑΡΑΦΥΑΣ.
CONCILIUM SARDICENSE
GENERALE.
QUOD EST NICÆNI APPENDIX.

HISTORIA CONCILII SARDICENSIS.

Ил. 137. Факсимиле на изданието на Сердикийските канони от Джовани Манси.

Ил. 137а. Дионисиевите коментари на Сердикийските канони в изданието на Джовани Манси.

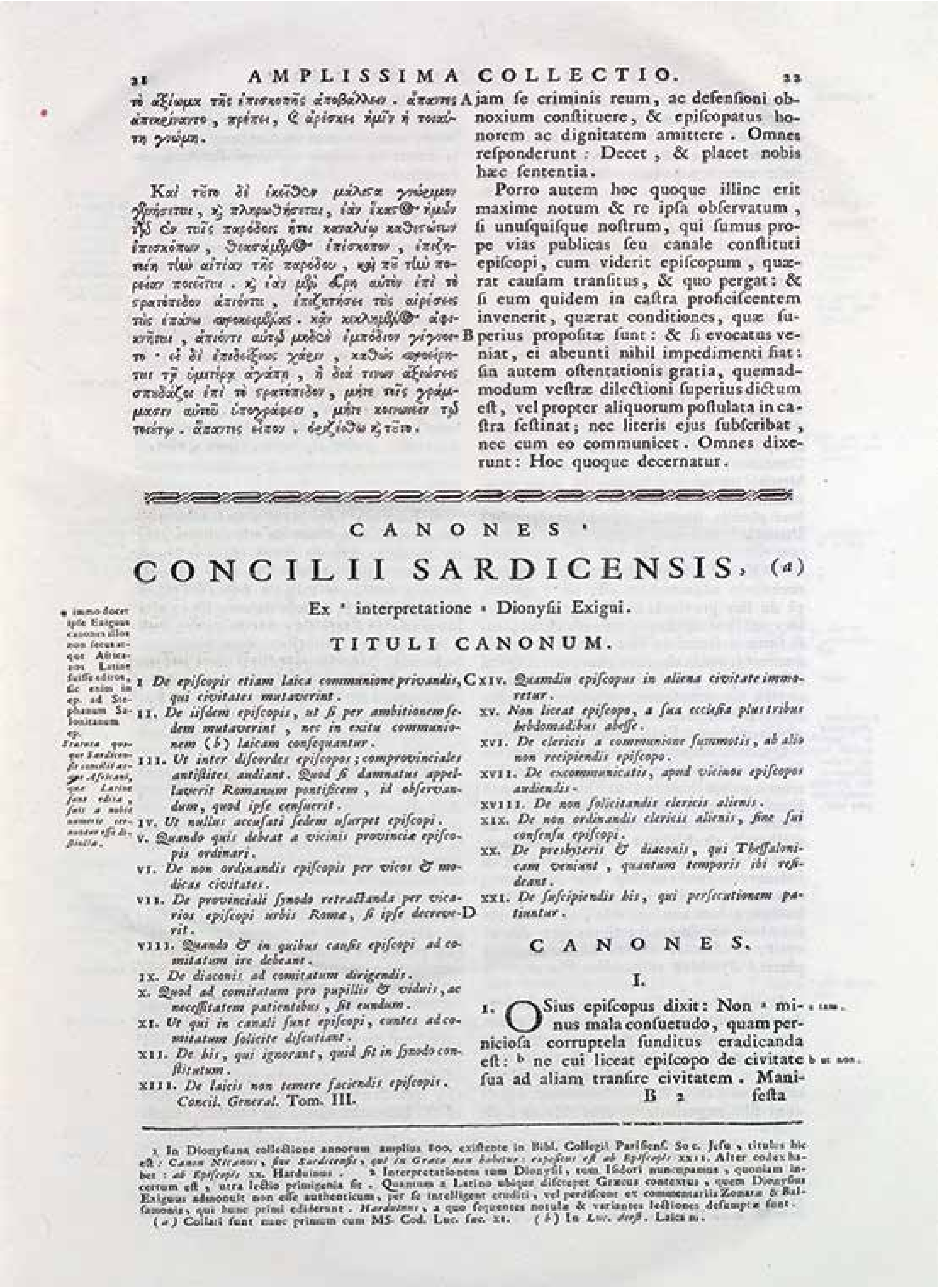

21 AMPLISSIMA COLLECTIO. 22

τὸ ἀξίωμα τῆς ἐπισκοπῆς ἀποβάλλειν. ἅπαντες ἀπεκρίναντο, πρέπει, καὶ ἀρέσκει ἡμῖν ἡ τοιαύτη γνώμη.

Καὶ τοῦτο δὲ ἐκεῖθεν μάλιστα γνώριμον γενήσεται, καὶ πληρωθήσεται, ἐὰν ἕκαστος ἡμῶν τῶν ἐν ταῖς παρόδοις ἤτοι καναλίῳ καθεστώτων ἐπισκόπων, θεασάμενος ἐπίσκοπον, ἐπιζητοίη τὴν αἰτίαν τῆς παρόδου, καὶ τοῦ τὴν πορείαν ποιεῖται. καὶ ἐὰν μὲν εὕρῃ αὐτὸν ἐπὶ τὸ στρατόπεδον ἀπιόντα, ἐπιζητήσει τὰς αἱρέσεις τὰς ἐπάνω προκειμένας. κἂν κεκλημένος ἀφικνῆται, ἀπιόντι αὐτῷ μηδὲν ἐμπόδιον γιγνέσθω· εἰ δὲ ἐπιδείξεως χάριν, καθὼς προείρηται τῇ ὑμετέρᾳ ἀγάπῃ, ἢ διά τινων ἀξιώσεις σπουδάζει ἐπὶ τὸ στρατόπεδον, μήτε τοῖς γράμμασιν αὐτοῦ ὑπογράφειν, μήτε κοινωνεῖν τῷ τοιούτῳ. ἅπαντες εἶπον, ὁριζέσθω καὶ τοῦτο.

jam ſe criminis reum, ac defenſioni obnoxium conſtituere, & epiſcopatus honorem ac dignitatem amittere. Omnes reſponderunt: Decet, & placet nobis hæc ſententia.

Porro autem hoc quoque illinc erit maxime notum & re ipſa obſervatum, ſi unuſquiſque noſtrum, qui ſumus prope vias publicas ſeu canale conſtituti epiſcopi, cum viderit epiſcopum, quærat cauſam tranſitus, & quo pergat: & ſi eum quidem in caſtra proficiſcentem invenerit, quærat conditiones, quæ ſuperius propoſitæ ſunt: & ſi evocatus veniat, ei abeunti nihil impedimenti fiat: ſin autem oſtentationis gratia, quemadmodum veſtræ dilectioni ſuperius dictum eſt, vel propter aliquorum poſtulata in caſtra feſtinat; nec literis ejus ſubſcribat, nec cum eo communicet. Omnes dixerunt: Hoc quoque decernatur.

CANONES [1]

CONCILII SARDICENSIS. (a)

Ex [2] interpretatione [a] Dionyſii Exigui.

[a] immo docet ipſe Exiguus canones illos non ſecutosque Africanos Latine fuiſſe editos, ſic enim in ep. ad Stephanum Salonitanum ep. *Statuta quoque Sardicenſis concilii atque Africani, quæ Latine ſunt edita, ſuis a nobis numeris cernuntur eſſe diſtincta.*

TITULI CANONUM.

- I. *De epiſcopis etiam laica communione privandis, qui civitates mutaverint.*
- II. *De iiſdem epiſcopis, ut ſi per ambitionem ſedem mutaverint, nec in exitu communionem* (b) *laicam conſequantur.*
- III. *Ut inter diſcordes epiſcopos; comprovinciales antiſtites audiant. Quod ſi damnatus appellaverit Romanum pontificem, id obſervandum, quod ipſe cenſuerit.*
- IV. *Ut nullus accuſati ſedem uſurpet epiſcopi.*
- V. *Quando quis debeat a vicinis provinciæ epiſcopis ordinari.*
- VI. *De non ordinandis epiſcopis per vicos & modicas civitates.*
- VII. *De provinciali ſynodo retractanda per vicarios epiſcopi urbis Romæ, ſi ipſe decreverit.*
- VIII. *Quando & in quibus cauſis epiſcopi ad comitatum ire debeant.*
- IX. *De diaconis ad comitatum dirigendis.*
- X. *Quod ad comitatum pro pupillis & viduis, ac neceſſitatem patientibus, ſit eundum.*
- XI. *Ut qui in canali ſunt epiſcopi, euntes ad comitatum ſolicite diſcutiant.*
- XII. *De his, qui ignorant, quid ſit in ſynodo conſtitutum.*
- XIII. *De laicis non temere faciendis epiſcopis.*
- XIV. *Quamdiu epiſcopus in aliena civitate immoretur.*
- XV. *Non liceat epiſcopo, a ſua eccleſia plus tribus hebdomadibus abeſſe.*
- XVI. *De clericis a communione ſummotis, ab alio non recipiendis epiſcopo.*
- XVII. *De excommunicatis, apud vicinos epiſcopos audiendis.*
- XVIII. *De non ſolicitandis clericis alienis.*
- XIX. *De non ordinandis clericis alienis, ſine ſui conſenſu epiſcopi.*
- XX. *De presbyteris & diaconis, qui Theſſalonicam veniunt, quantum temporis ibi reſideant.*
- XXI. *De ſuſcipiendis his, qui perſecutionem patiuntur.*

Concil. General. Tom. III.

CANONES.

I.

1. OSius epiſcopus dixit: Non [a] minus mala conſuetudo, quam perniciosa corruptela funditus eradicanda eſt: [b] ne cui liceat epiſcopo de civitate ſua ad aliam tranſire civitatem. Manifeſta

[a] tam.

[b] ut non.

B 2

---

[1] In Dionyſiana collectione annorum amplius 800. exiſtente in Bibl. Collegii Pariſienſ. Soc. Jeſu, titulus hic eſt: *Canon Nicænus, ſive Sardicenſis, qui in Græco non habetur: expoſitus eſt ab Epiſcopis* XXII. Alter codex habet: *ab Epiſcopis* XX. Harduinus. [2] Interpretationem tum Dionyſii, tum Iſidori nuncupamus, quoniam incertum eſt, utra lectio primigenia ſit. Quantum a Latino ubique diſcrepet Græcus contextus, quem Dionyſius Exiguus admonuit non eſſe authenticum, per ſe intelligent eruditi, vel perdiſcent ex commentariis Zonaræ & Balſamonis, qui hunc primi ediderunt. *Harduinus*, a quo ſequentes notulæ & variantes lectiones deſumptæ ſunt.

(a) Collati ſunt nunc primum cum MS. Cod. Luc. ſæc. XI. (b) In *Luc. deeſt.* Laicam.

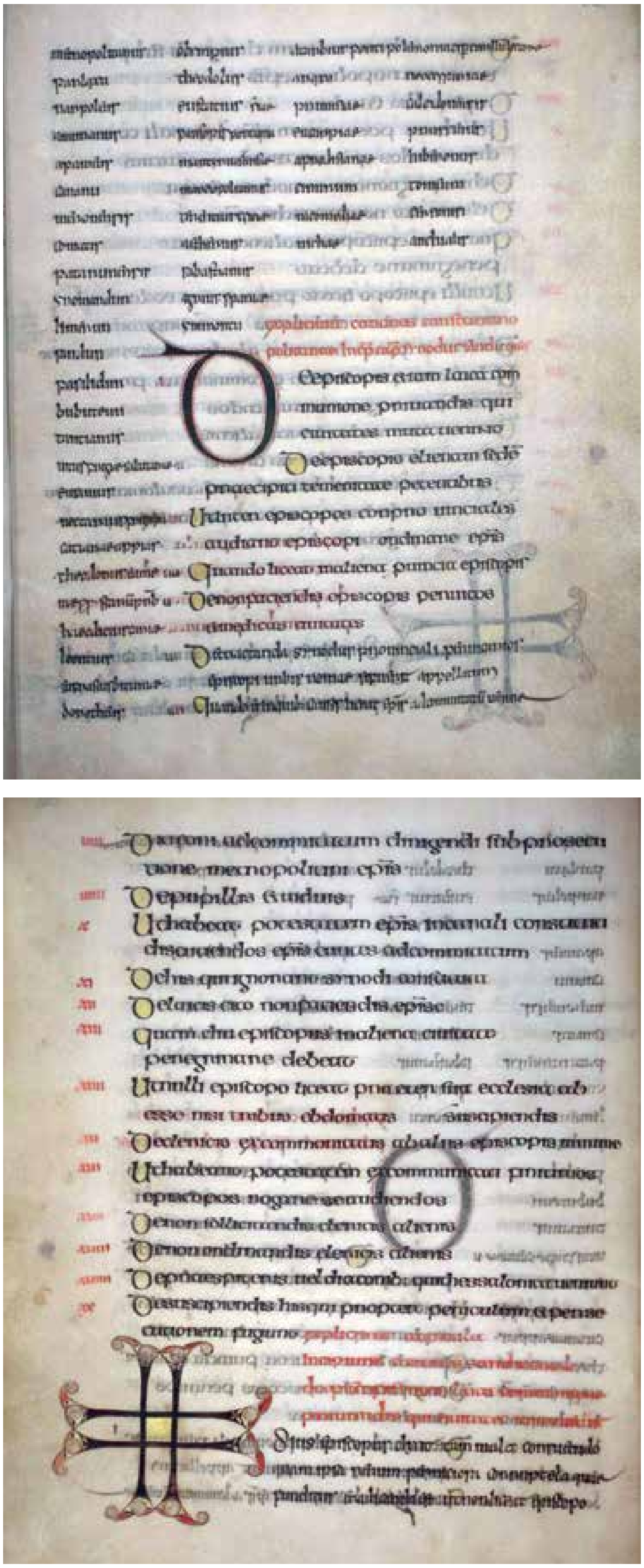

Ил. 138, 138а. Началните страници, представящи Сердикийския събор в едно от първите издания на църковните канони (Collectio Sanblasiana, Köln, Dombibliothek, Codex 213), нач. на 6 век.

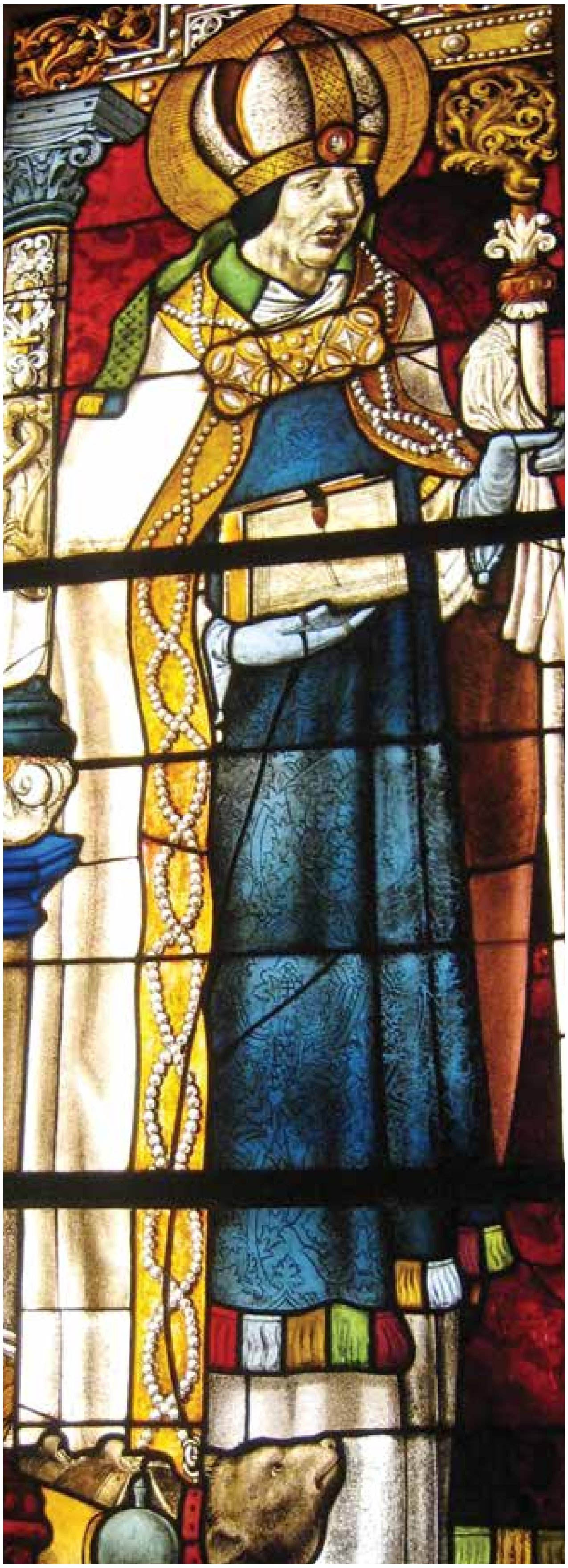

Ил. 139. Св. Максимин Трирски, стъклопис, Германия, 16 в. Според легендите св. Максимин е бил придружаван от мечка, което е най-малко екзотичното в биографията му. През Средновековието св. Максимин е смесван с един от 70-те апостоли (Максимин от Екс) и е считан за спътник и закрилник на Мария Магдалина в пътя ѝ към Галия.

ски (Ил. 141), св. Протасий, епископ на Милано (столица на Запада от 285 г., Ил. 142), св. Серватий Маастрихтски (Ил. 143), св. Василий Анкирски (Ил. 144), св. Спиридон Тримитунтски (Ил. 145, 145 а), св. Атанасий Александрийски (Ил. 146) и т.н. Сред делегатите се открояват, разбира се, домакинът на Събора – св. Протоген, епископ Сердикийски, и неговият председател – св. Осий, епископ на Кордова. И двамата, подобно на св. Спиридон и св. Атанасий, са сред 318-те свети отци на Първия вселенски събор, състоял се в Никея през 325 г. и чествани от Църквата със специален празник на седмата неделя след Великден (Ил. 147).

Тук нито е възможно, нито е нужно да се опитваме да изброим всички висши прелати – 341 (според руските канонични сборници[251]), 356 – според Иречек,[252] над 380 – според Нюман,[253] събрали се в началото на четирийсетте години на четвърти век в Сердика. За да си представим обаче йерархичните нива и географския ареал, който представят тези епископи, няма да е излишно да видим поне един усреднен вариант на списъка, ограничаващ се до 282-мата

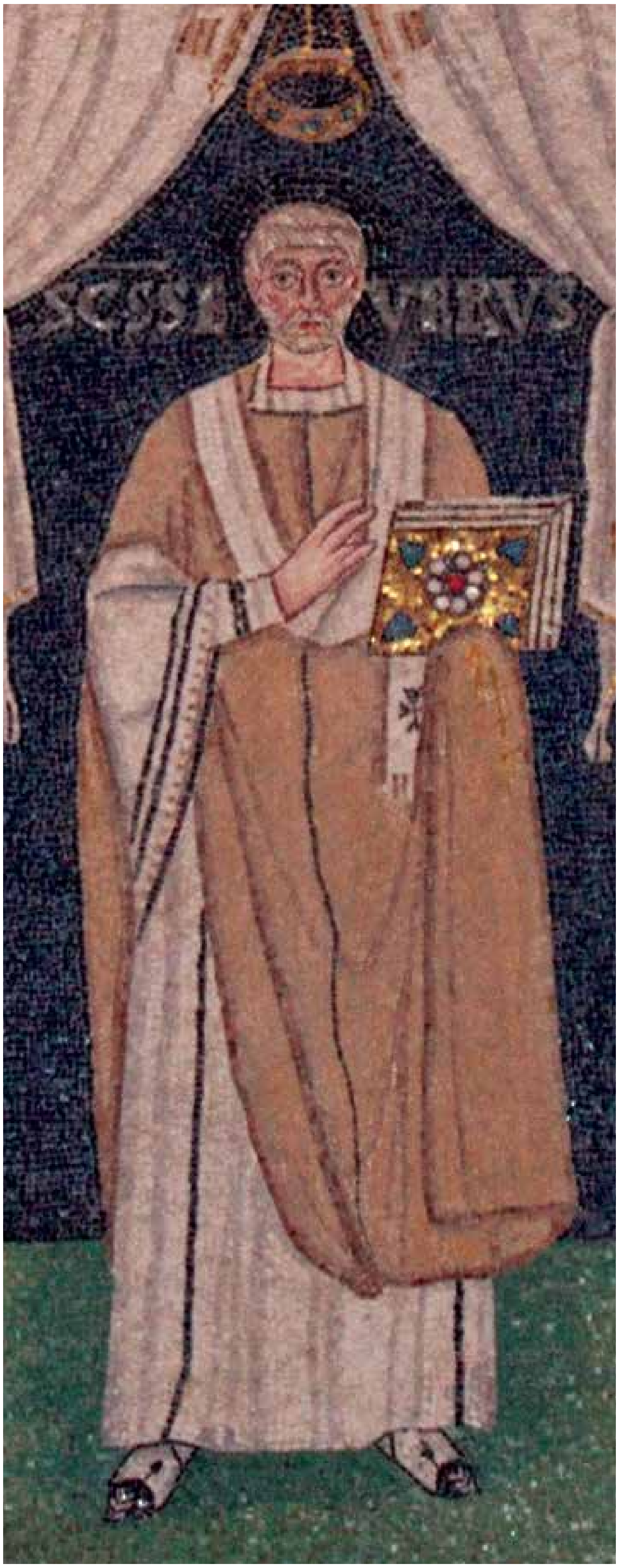

Ил. 140. Св. Север Равенски. Мозайка, Сант Аполинаре Нуово, Равена, 6 в.

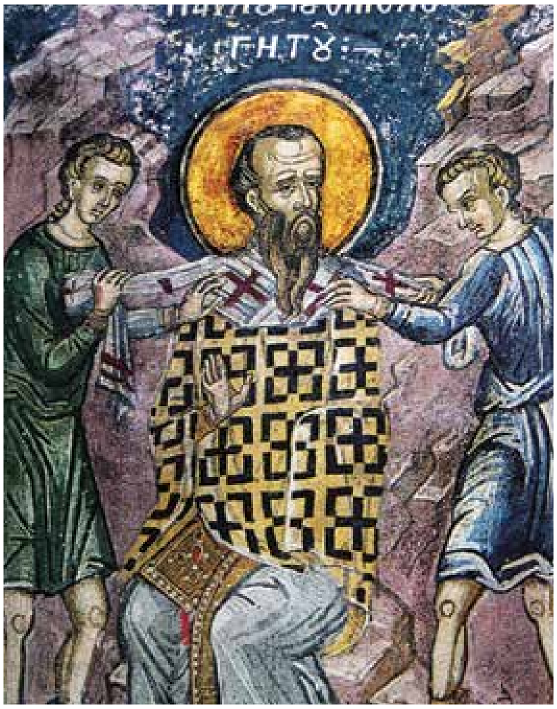

Ил. 141. Мъченическата смърт на св. Павел Константинополски. Средновековен стенопис.

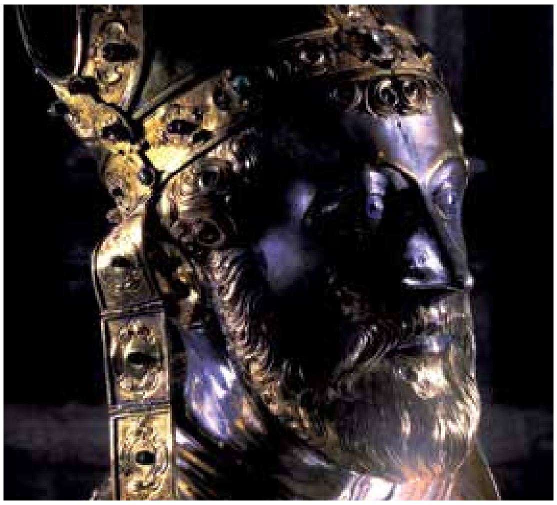

Ил. 143. Позлатен бюст-реликварий на св. Серватий Маастрихтски (16 в.).

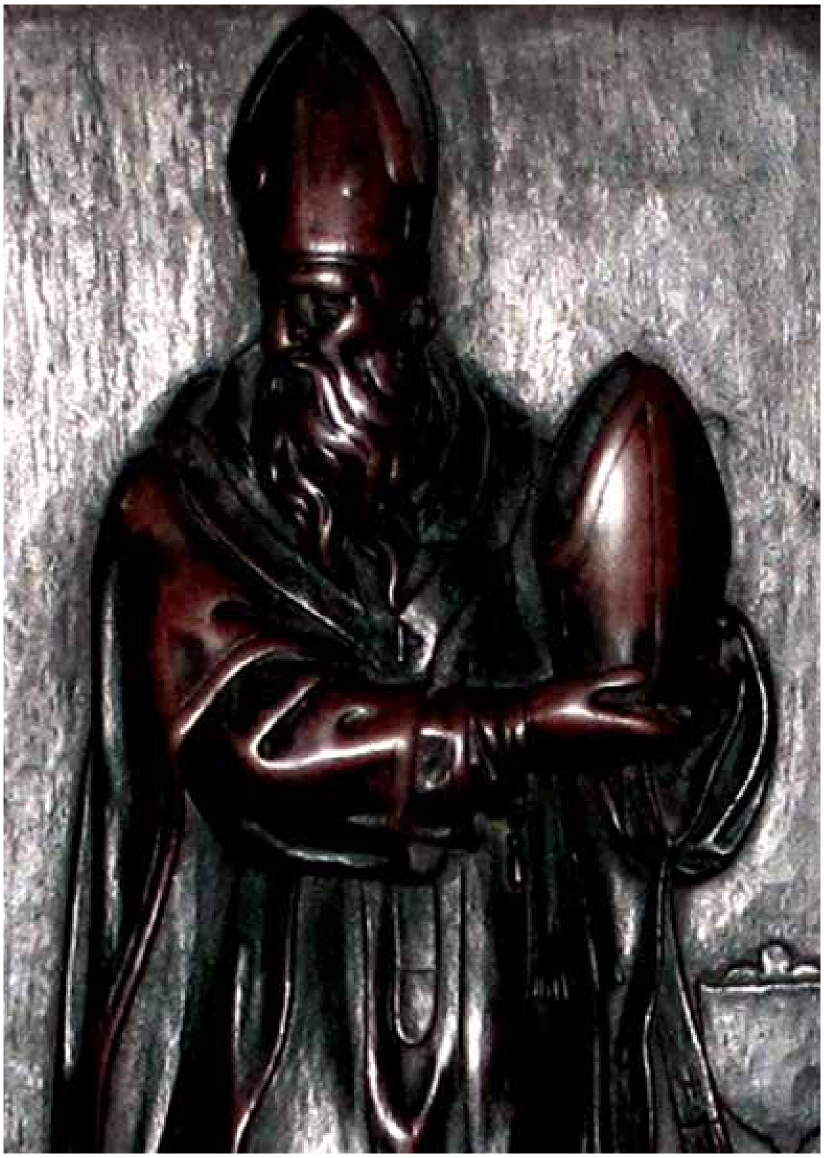

Ил. 142. Св. Протасий Милански. Дървена статуя, 16- нач. 17 в. Катедралата в Милано.

Ил. 144. Мъченическата смърт на св. Василий Анкирски, Менологион на император Василий II, 11 в.

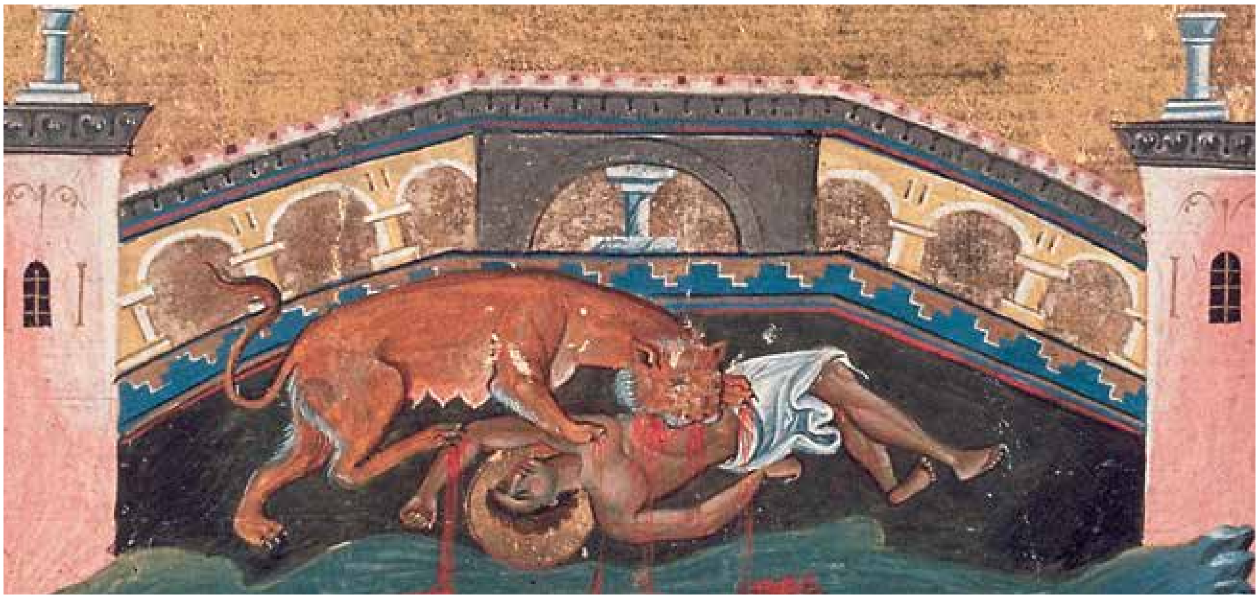

проникейски отци според свидетелството на самия св. Атанасий Александрийски:

„Осий от Испания; Архидам и Филоксен, презвитери на [римския епископ] Юлий; Протоген Сердикийски.

От Македония: Гауденций, Севир, Претекстат, Урсакий, Лукил, Евгений, Виталий, Калеподий, Флоренций, Васус, Викентий, Стеркорий, Паладий, Домитиан, Халвис, Геронтий, Протасий, Евлогий, Порфирий, Диоскор, Зосим, Януарий, Зосим, Александър, Евтихий, Сократ, Диодор, Мартирий, Евтирий, Евкарп, Атинодор, Иреней, Юлиян, Алипий, Йона, Аеций (от Солун), Реститут, Маркелин, Априан, Виталий, Валент, Ермоген, Каст, Дометиан, Фортунатий, Марк, Аниан, Илиодор, Мусей, Астерий, Паригорий, Плутарх, Именей, Атанасий, Луций, Амантий, Арий, Асклипий, Дионисий, Максим, Трифон, Александър, Антигон, Елиан, Петър, Симфор, Мусоний, Евтихий, Филологий, Спудасий, Зосим (друг), Патрикий, Адолий, Саприкий.

От Галия: Максимин, Вирисим, Виктор, Валентин, Дисидерий, Евлогий, Сарватий, Дисколий, Супериор, Меркурий, Диклопет, Евсевий, Севирин, Сатир, Мартин, Павел, Оптатиан, Никасий, Виктор (друг), Семпроний, Валерин, Пакат, Йесей, Аристон, Симплиций, Метиан, Аманд, Амилиан, Юстиниан, Викторин, Саторнил, Абунданций, Донатиан, Максим.

От Африка: Несус, Гратус, Мегасий, Колдей, Рогатиан, Консортий, Руфин, Манин, Кесилиан, Ерениан, Мариан, Валерий, Динамий, Мизоний, Юстус, Целестин, Киприан, Виктор, Хонорат, Марин, Пантагатий, Феликс, Вавдий, Либериус, Капитон, Минервал, Косма, Виктор, Есперион, Феликс, Севириан, Оптантий, Еспер, Фиденций, Салустий, Пасхазий.

От Египет: Либурний, Амантий, Феликс, Исхирамон, Ромил, Тиверин, Консортий, Ираклид, Фортунатий, Диоскор, Фортунатиан, Вастамон, Датил, Андрей, Серин, Арий, Теодор, Евагор, Илия, Тимотей, Орион, Андроник, Пафнутий, Ермий, Аравион, Псеносирис, Аполоний, Мусий, Сарапампон, Филон, Филип, Аполоний, Пафнутий, Павел, Диоскор, Ниламон, Серин, Акила, Аотус, Арпократион, Исаак, Теодор, Аполос, Амониан, Нил, Ираклий, Арион, Атас, Арсений, Агатамон, Теон, Аполоний, Илия, Панинутий, Андрагатий, Немесион, Сарапион, Амоний, Амоний, Ксенон, Геронтий, Квинт, Леонид, Семпрониан, Филон, Ираклид, Йерак, Руф, Пасотий, Македоний, Аполодор, Флавиан, Псай, Сирус, Апфус, Сарапион, Исаия, Пафнутий, Тимотей, Елурион, Гай, Мусей, Пистус, Иракламон, Ирон, Илия, Анагамфус, Аполоний, Гайус, Филотас, Павел, Титой, Евдемон, Юлий.

Други от Италия: Проватий, Виатор, Факундин, Йосиф, Нумидий, Спирантий, Север, Ираклиан, Фаустин, Антонин, Ираклий, Виталий, Феликс, Криспин, Павлиан.

От Кипър: Авксивий, Фотий, Гирасий, Афродисий, Ириник, Нунехий, Атанасий, Македоний, Трифилий, Спиридон, Норван, Сосикрат.

Ил. 145. Св. Спиридон. Стенопис, Земенски манастир „Св. Йоан Богослов“, 11 в.

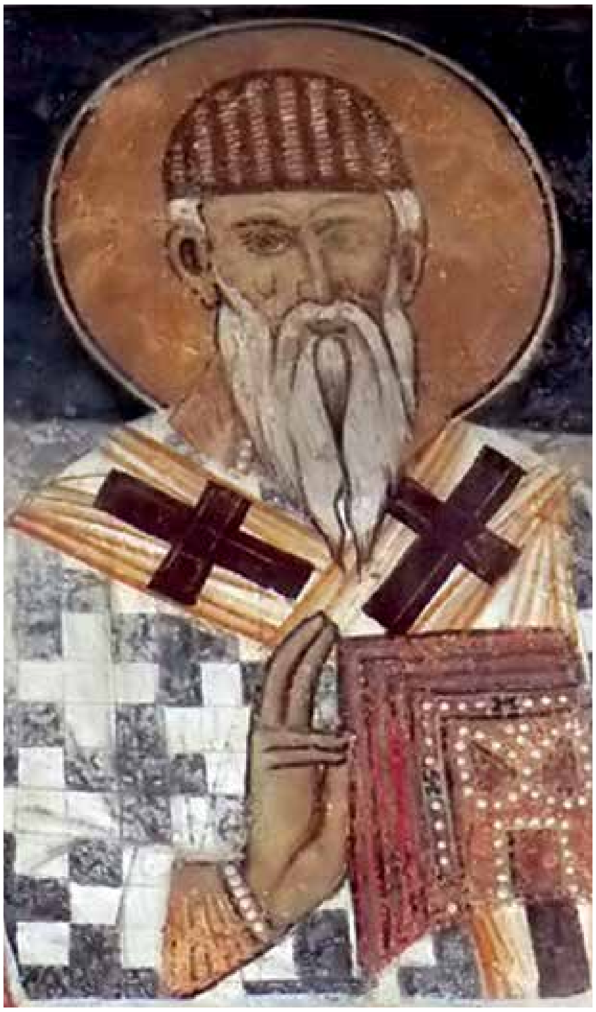

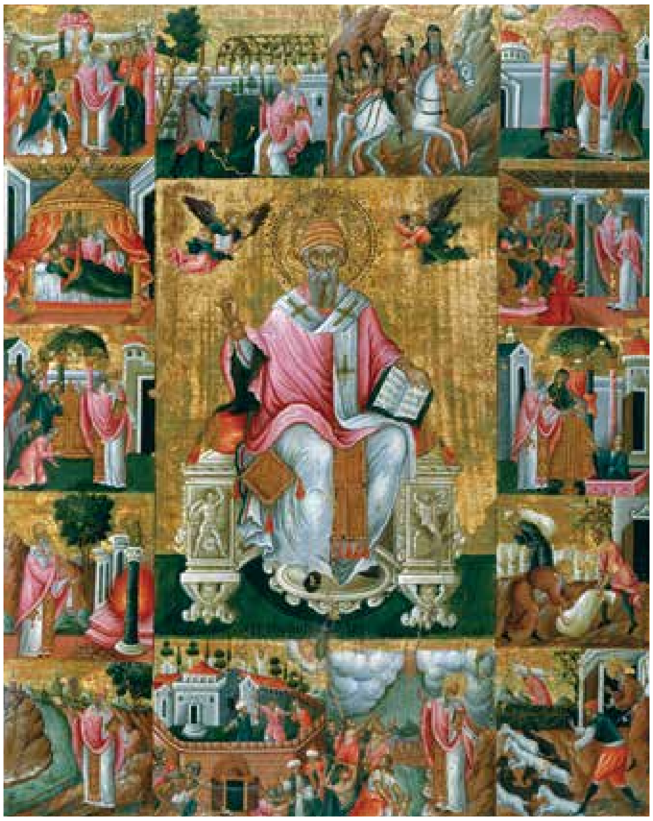

Ил. 145а. Житийна икона на св. Спиридон от Тодорос Пулакис (втор. пол. на 17 в.).

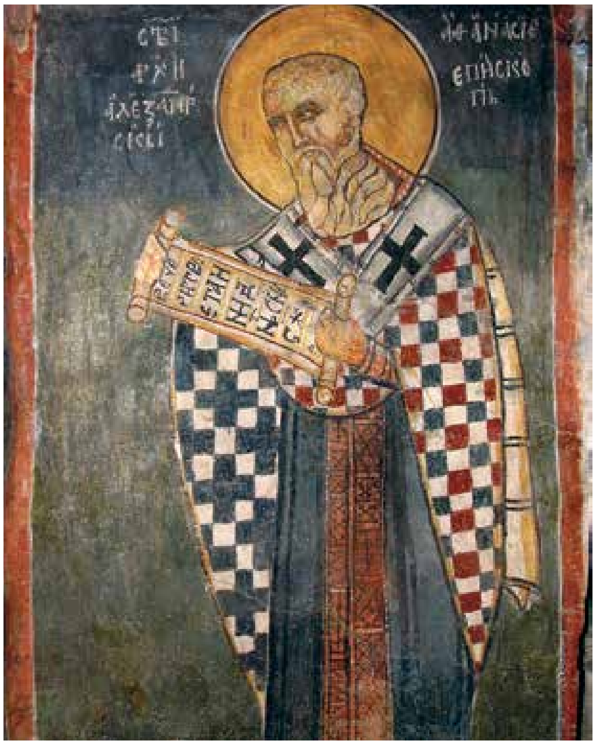
СѢІ
АРХІ
АЛЕѮАНР
СІСКІ
АѲАНАСІЄ
ЄПИСКО
ПЪ

Ил. 146. Св. Атанасий, стенопис, църква „Св. Димитър“, Бобошево, 15 в.

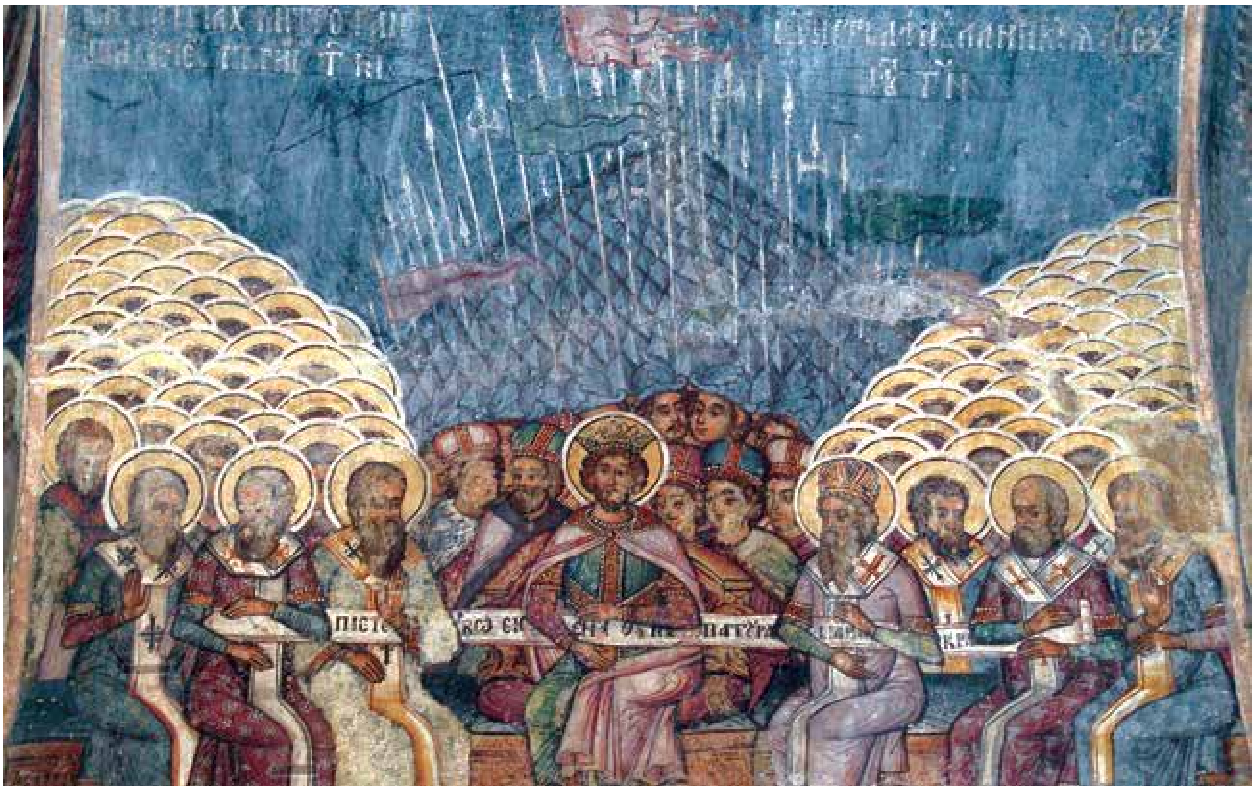

Ил. 147. Изображение на светите 318 отци на Първия вселенски събор, стенопис, църква „Ставрополеос“, Букурещ, 18 в.

От Палестина: Максим, Аеций, Арий, Теодосий, Герман, Силуан, Павел, Клавдий, Патрикий, Елпидий, Герман, Евсевий, Зиновий, Павел, Петър.“ (Athanasius, *Apologia contra arianos*, 50).

Както е очевидно, начело на галските делегати е полумитичният св. Максимин Трирски, но например знаменитият и навремето си, и днес св. Спиридон епископ и чудотворец, в тогавашната йерархия е посочен на десето място сред кипърските прелати, цитирани на свой ред предпоследни.

Не по-малко значими са били и опонентите на „проникейската“ партия. Всъщност макар всички до един Вселенски събори да са били разделени на лагери, Сердикийският събор е единственият, за който са запазени не само каноните и вероопределенията на двете партии, а и изричен списък на лидерите на опозицията (Ил. 148). Запазени са и редица други документи, съставени по време на Събора, като окръжните писма (енциклики) на двата лагера до различни църкви, писмата трактати на св. Атанасий и Сердикийските Пасхални таблици (Ил. 149, 149 а). Тяхното съдържание, ограничено върху изчисляването на Пасхата в периода 328-343 г., е доста ясен маркер за хронологията на Сердикийския събор, дълго време (както на картата на Коронели) неточно отнасян към 347 г.

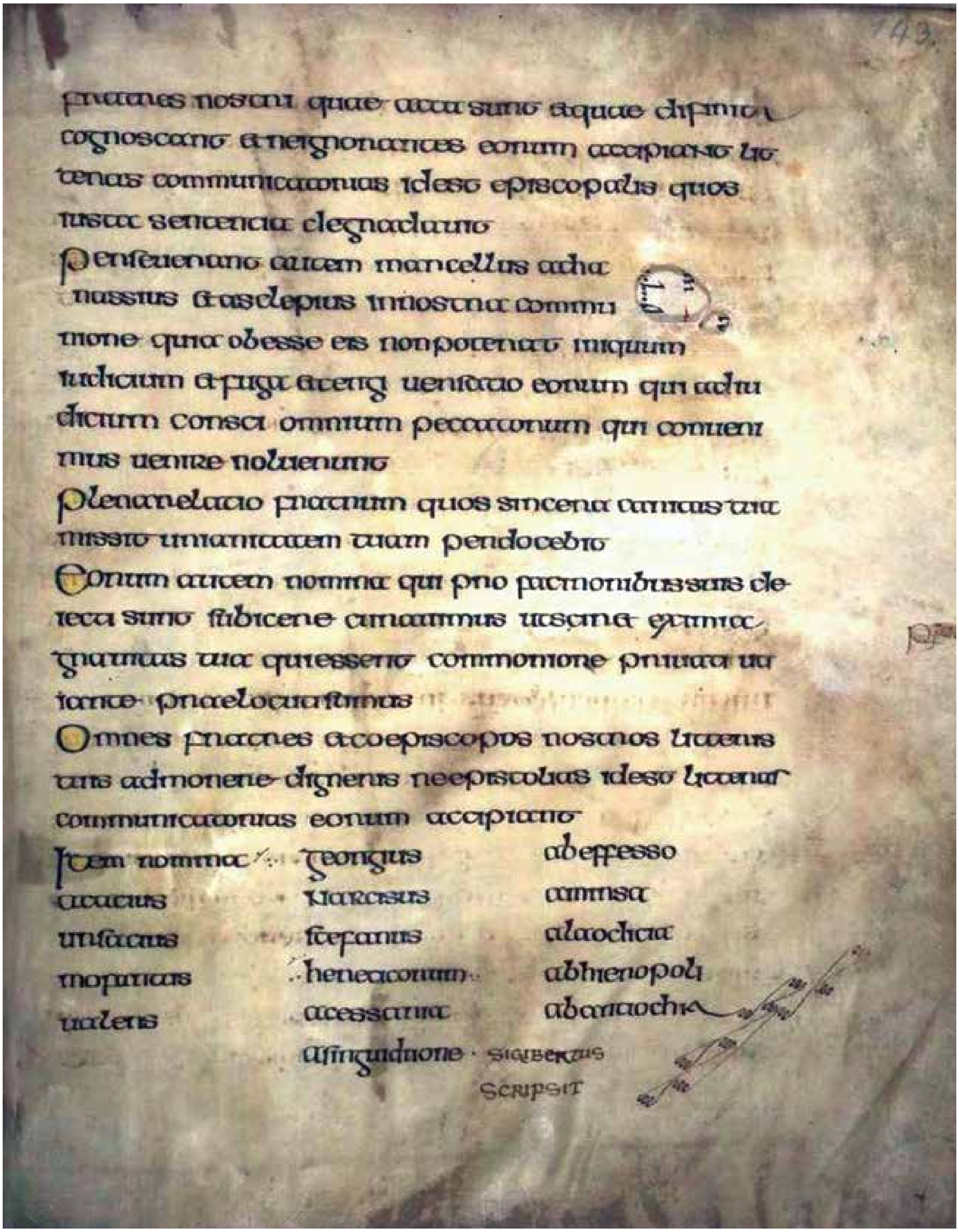

143

fratres nostri quae acta sunt & quae difinita
cognoscant & ne ignorantes eorum accipiant lit
teras communicatorias idest episcopalis quos
iusta sententia degradauit
Perseuerant autem marcellus atha
nassius & asclepius in nostra commu
nione quia obesse eis non poterat iniquum
iudicium & fuga ceterq; uersatio eorum qui adiu
dicium consci omnium peccatorum qui conueni
mus uenire noluerunt
Plena relatio fratrum quos sincera caritas tua
missit unanimitatem tuam perdocebit
Eorum autem nomina qui pro facinoribus suis de
iecti sunt subicere curauimus ut sciat eximia
grauitas tua qui essent communione priuata ua
tate praeloquuti fuimus
Omnes fratres et coepiscopos nostros litteris
tuis admonere digneris ne epistolas idest litteras
communicatorias eorum accipiant

Item nomina ∴ georgius abephesso
acacius narcisus amursa
ursacius stefanus alaodicia
mopiuicus heneaconium abhenopoli
ualens acessaria abantiochia
asingidunone · SIGIBERTUS
SCRIPSIT

Ил. 148. Списък на опозиционните епископи на Сердикийския събор. Факсимиле на Санбласианския корпус на каноните, Италия или Ирландия, 6 в.

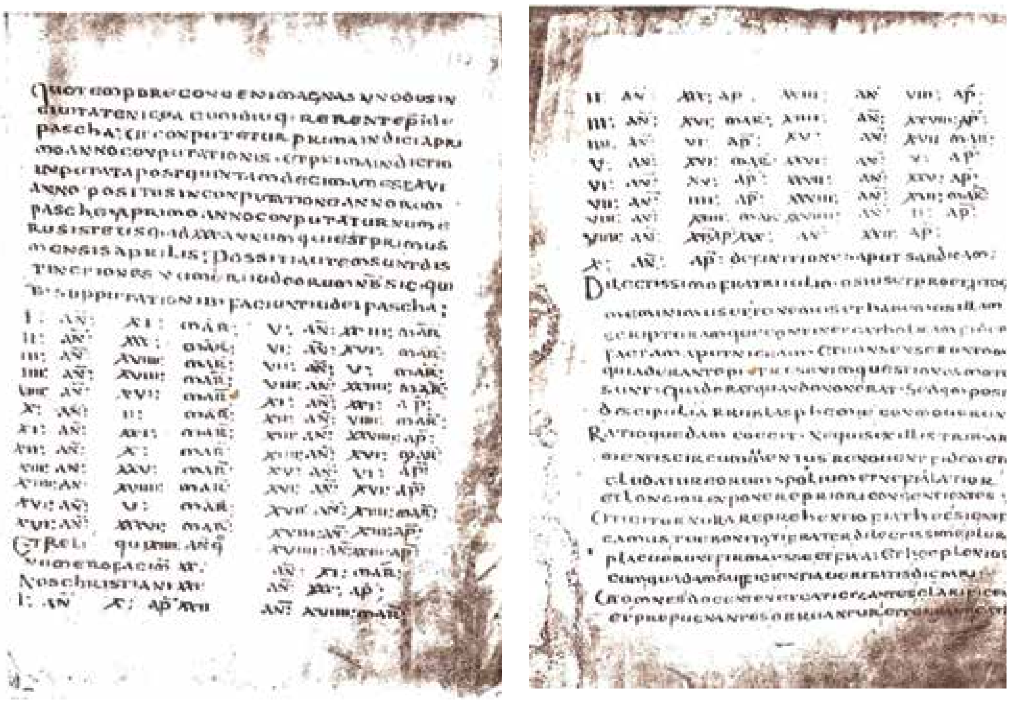

Ил. 149, 149а. Сердикийските Пасхални таблици от Веронския кодекс (MS Verona, Bibliotheca Capitolare LX/58).

Посоченият по-горе кратък вариант на листа на делегатите, към който трябва да се прибавят още 70-80 опозиционни делегати, начело с Урсакий, епископ на Сингидунум, Валенс, епископ на Мурса, Акакий, епископ на Цезарея, Григорий, епископ на Антиохия, Григорий, епископ на Лаодикея, споменатият по друг повод Исхарий, епископ на египетския град Мареотис, и др. [254], неизбежно поражда следния въпрос: къде са били настанени всички тези висши прелати, дошли в Сердика с най-малко един-двама придружители? Точно този въпрос си задава проф. Рамзи Макмълън, и то в контекста конкретно на настаняването на източните прелати, които, по една традиция, наложена от Лесли Бърнард, са били настанени в „императорския дворец“ [255]. Отговорът, който известният изследовател на Късната античност си дава, е красноречивото възклицание: „Можем да си представим как е изглеждала тази сграда, събрала около 80 такива гости“[256]. Коментарът на Макмълън, без изрично да споменава мнението на Бърнард, сериозно го ревизира. Според Бърнард двата лагера са заседавали съответно в сградата, от която е била част Ротондата „Св. Георги“ (западните, проникейски делегати), и съседната сграда на Преториума, намираща се под площад „Св. Неделя“ и „Шератон“ (източните представители). Идеята на подобно място да бъдат настанени и да заседават всички делегати на Събора очевидно е нереалистична. Само за сравнение нека напомним, че сегашният „София Хотел Балкан“ в София разполага със скромните 184 стаи. Настаняването на делегатите в този район би било възможно само ако си представим на мястото на

Преториума съоръжение с капацитета поне на днешния софийски хотел „Хилтън“. Тук сравненията с хотели класа „лукс“ не са произволни: става дума за настаняване не на бягащи при опасност зад градските стени селяни от околността, а за средносрочно (както се казва днес) резидиране на около 350 изключително високопоставени църковни прелати – елита на тогавашния християнски свят, съпътствани от личните имперски пратеници Мусониий и Хесихий и придружени от свити с различна големина, но еднакъв елитен състав. Неслучайно всички Вселенски събори са заседавали изключително в имперски дворци от времето на Никейския събор през 325 г., за провеждането на който Константин Велики е построил специален дворец (Eusebius, Vita Constantini, III. 10). Ето защо трябва, по примера на Бърнард, да се вгледаме внимателно в изричното свидетелство на св. Атанасий (а и на други автори) за решението на източните делегати да се обособят в императорския дворец в Сердика. Само е необходимо да се запитаме също кой дворец би могъл да изпълни подобно предназначение. Не трябва да подценяваме и факта, че според запазените извори комуникацията между двата лагера е била осъществявана изключително от Евстатий, презвитера на св. епископ Протоген, и че само двама от източните отци са успели да се прехвърлят в лагера на западните – Ариус от Палестина и Астериус от Арабия [257].

Накрая трябва да уточним, че според модерните изследвания[258] началото на пристигането на делегатите спокойно може да се отнесе към времето на обявяването на Събора (340 г.). Дори да не се доверим на св. Сулпиций Север (Ил. 150, 150 а), който твърди, че „съборът на епископи от целия свят в Сердика“ е бил свикан от самия Константин Велики, но се забавил малко поради смъртта на императора през 337 г., длъжни сме да се съобразим със следното обстоятелство: в подготовката на Събора дейно участие вземат не само Констанций II (Ил. 151) и Констант (Ил. 151 а), а и Константин II (Ил. 151 б), починал през 340 г. [259] Точно тази ангажираност със събитието на Константин Велики и Константин II, починали преди откриването на Сердикийския събор, е едно от обясненията на неговата уникалност – единственият, на който лично не е присъствал император (Ил. 152).

Масовото идване на делегатите става през 341 г., самите заседания се водят през 342 и 343 г., а част от участниците остават в Сердика още известно време за оформянето на огромната по обем съборна документация. Подобна по мащаби картина във времето и пространството прави абсурдно предположението, че двете групи делегати са пребивавали в Сердика без контакти помежду им, бидейки разделени от една улица. Точно тази абсурдност провокира и тезата за Филипополски контрасъбор[260], организиран от източните представители. Дори някои от тях наистина да са се оттеглили във Филипопол (но по-скоро някои от тях са се събирали там преди идването им в Сердика), нито един документ на източните сердикийски

Ил. 150. Статуята на св. Сулпиций Север в църквата „Св. Сулпиций", Фугерес, Франция.

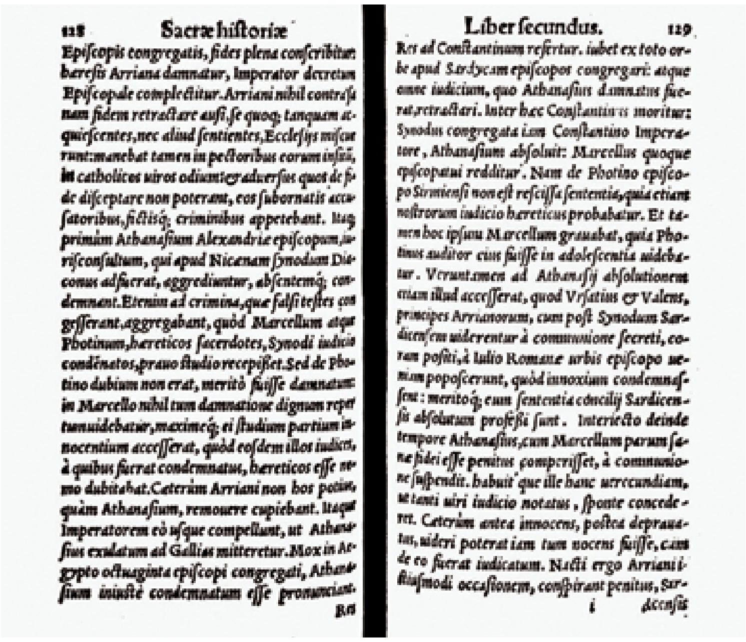

128 Sacræ hiſtoriæ

Epiſcopis congregatis, fides plena conſcribitur: hæreſis Arriana damnatur, Imperator decretum Epiſcopale complectitur. Arriani nihil contra ſanam fidem retractare auſi, ſe quoq; tanquam acquieſcentes, nec aliud ſentientes, Eccleſijs miſcuerunt: manebat tamen in pectoribus eorum inſitũ, in catholicos uiros odium & aduerſus quos de fide diſceptare non poterant, eos ſubornatis accuſatoribus, fictisq; criminibus appetebant. Itaq; primùm Athanaſium Alexandriæ epiſcopum, iuriſconſultum, qui apud Nicænam ſynodum Diaconus adfuerat, aggrediuntur, abſentemq; condemnant. Etenim ad crimina, quæ falſi teſtes congeſſerant, aggregabant, quòd Marcellum atque Photinum, hæreticos ſacerdotes, Synodi iudicio condẽnatos, prauo ſtudio recepiſſet. Sed de Photino dubium non erat, meritò fuiſſe damnatum: in Marcello nihil tum damnatione dignum reperiri uidebatur, maximeq; ei ſtudium partium innocentium acceſſerat, quòd eoſdem illos iudices, à quibus fuerat condemnatus, hæreticos eſſe nemo dubitabat. Cæterùm Arriani non hos potius, quàm Athanaſium, remouere cupiebant. Itaque Imperatorem eò uſque compellunt, ut Athanaſius exulatum ad Gallias mitteretur. Mox in Aegypto octuaginta epiſcopi congregati, Athanaſium iniuſtè condemnatum eſſe pronunciant.

Res

Liber ſecundus. 129

Res ad Conſtantinum refertur. iubet ex toto orbe apud Sardycam epiſcopos congregari: atque omne iudicium, quo Athanaſius damnatus fuerat, retractari. Inter hæc Conſtantinus moritur: Synodus congregata iam Conſtantino Imperatore, Athanaſium abſoluit: Marcellus quoque epiſcopatui redditur. Nam de Photino epiſcopo Sirmienſi non eſt reſciſſa ſententia, quia etiam noſtrorum iudicio hæreticus probabatur. Et tamen hoc ipſum Marcellum grauabat, quia Photinus auditor eius fuiſſe in adoleſcentia uidebatur. Veruntamen ad Athanaſij abſolutionem etiam illud acceſſerat, quod Vrſatius & Valens, principes Arrianorum, cum poſt Synodum Sardicenſem uiderentur à communione ſecreti, coram poſiti, à Iulio Romanæ urbis epiſcopo ueniam popoſcerunt, quòd innoxium condemnaſſent: meritoq; eum ſententia concilij Sardicenſis abſolutum profeſſi ſunt. Interiecto deinde tempore Athanaſius, cum Marcellum parum ſanæ fidei eſſe penitus comperiſſet, à communione ſuſpendit. habuit que ille hanc uerecundiam, ut tanti uiri iudicio notatus, ſponte concederet. Cæterùm antea innocens, poſtea deprauatus, uideri poterat iam tum nocens fuiſſe, cum de eo fuerat iudicatum. Nacti ergo Arriani huiuſmodi occaſionem, conſpirant penitus, Sar-

i dicenſis

Ил. 150а. Текстът за Сердикийския събор в първото печатно издание на Сулпициевата „Свещена история". Sulpitti Seueri Sacrae Historiae a Mundi exordio ad sua usq[ue] tempora deductae, libri II. Basileae, 1556.

Ил. 151б. Статуя на Флавий Клавдий Константин Млади (Константин II, август от 337 до 340 г.). Рим, 4 в.

Ил. 151. Статуя на Флавий Юлий Констанций в църквата „Сан Джовани ин Латерано", Рим, 4 в.

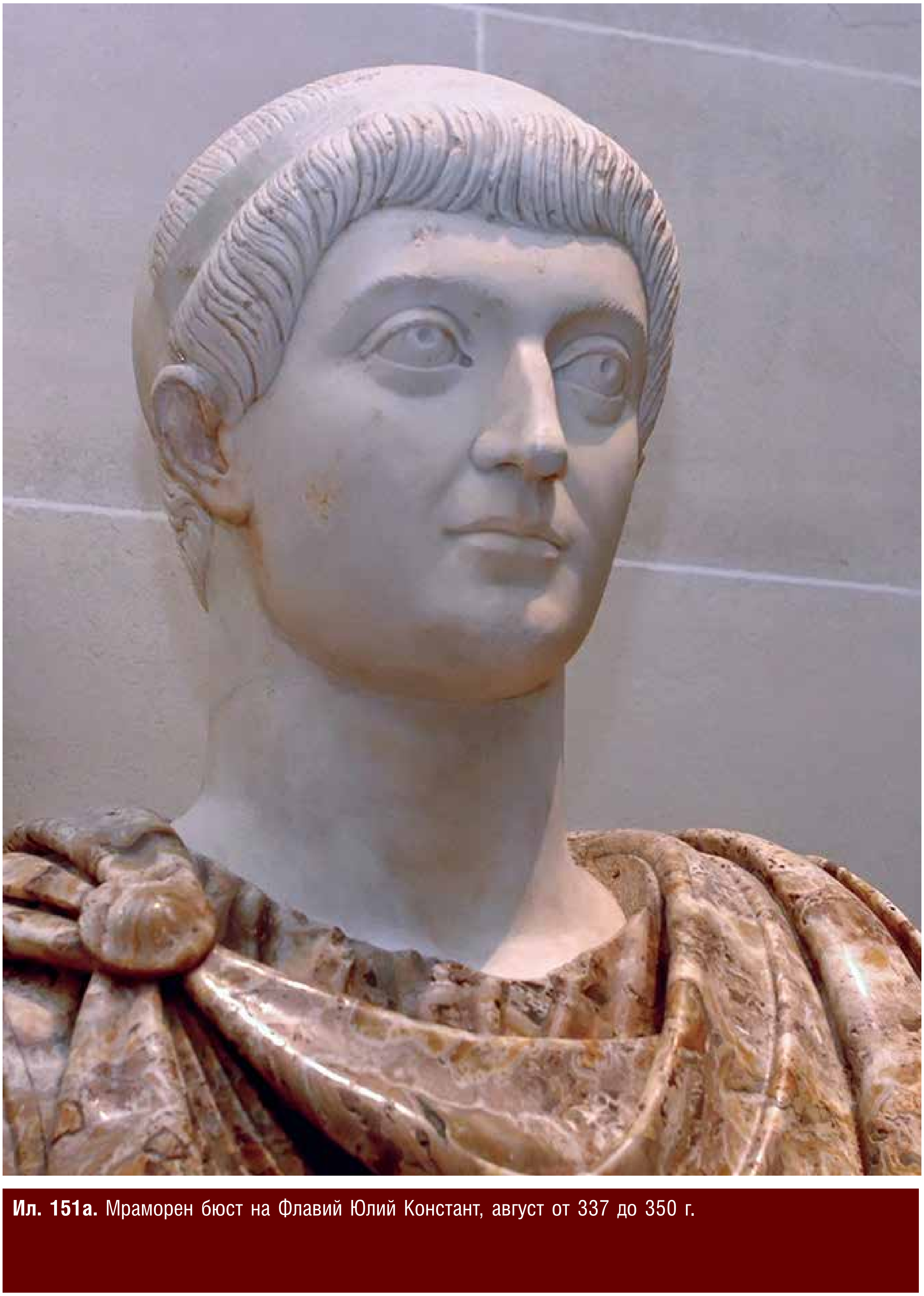

Ил. 151а. Мраморен бюст на Флавий Юлий Констант, август от 337 до 350 г.

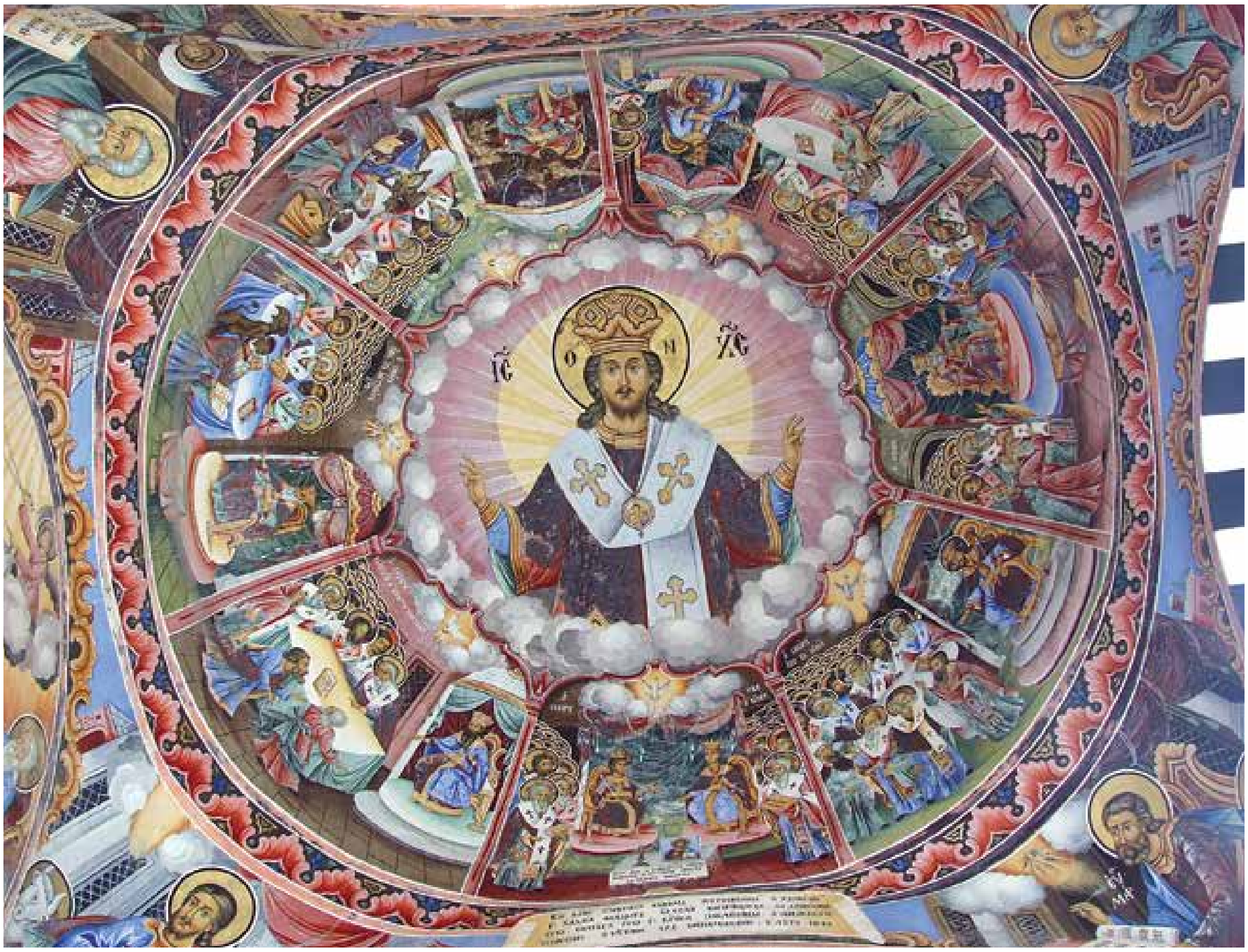

Ил. 152. Изображение на Вселенските събори в купол на Рилския манастир. Вероятно творбата е на Захарий Зограф, понеже сходството с неговите стенописи на Вселенските събори в светогорската лавра „Св. Атанасий“ е много плътно. В центъра е Седмият вселенски събор, следван – обратно на часовниковата стрелка, от Първия, Втория и т.н. На всеки Вселенски събор присъства най-малко императорът, понякога и августата (майка му или съпругата му).

отци не е локализиран като издаден в място, различно от Сердика. Най-логичното предположение, загатнато още от Бърнард (но недоразвито поради много ранния етап на проучването на двореца в Костинброд), е, че единият лагер на Събора е бил настанен и е работил в резиденцията, намираща се на 16 км северозападно от Сердика и под прякото ведомство на епископ Протоген.[261] Впрочем за подобно физическо разделяне на двете партии на Вселенски събор е имало големи основания. Понякога съборите са се разделяли по този начин (например Халкидонският през 451 г.) с цел да бъдат предотвратени конфликти, в т.ч. саморазправи между особено разгорещени участници. Този тип разправи са съхранени например в двете благочестиви (и малко смущаващи) легенди за плесницата, ударена от св. Николай на Арий на Събора в Никея (Ил. 153) и потъпкването на същия еретик на същия събор от св. Спиридон (Ил. 153 а). Подробностите, че св. Николай не е бил през 325 г. на

Събора в Никея и че св. Спиридон не се е славил с холеричен нрав, не променят факта, че по време на Съборите и в годините около тях са ставали не само ожесточени спорове, а и кървави инциденти. Така сердикийският епископ Флорентин (Флоренций) напуска Халкидонския събор, а малко по-късно наследникът му – епископ Зосим, е приканен с императорско писмо, както и други бивши делегати, да даде мнението си относно антихалкидонската реакция на Изток (убийството на Протерий, ортодоксалния епископ на Александрия)[262]. Страстите в Сердика, ако се съди по писанията на църковните историци и документите, издадени от двата лагера на Събора, са били максимално разгорещени. До инциденти обаче тук не се е стигнало и заради непоклатимия авторитет на св. Протоген, и заради много добрата организация, направила подобни трагедии невъзможни.

Дори ако преценим чисто формално ефекта от съвсем не мимолетното пребиваване на толкова много висши прелати в Сердика и Скретиска, би трябвало да очакваме събитието да е предхождано от серия подготвителни мерки. Такава мярка, започната вероятно още при Константин Велики, е издигането на огромната базилика при Западната порта или на описаната от Иречек грамадна трикорабна църква между „Св. София“ и Народното събрание (която според Бърнард е била мястото на Събора, проведен от западните епископи). В частност за Скретиска пребиваването

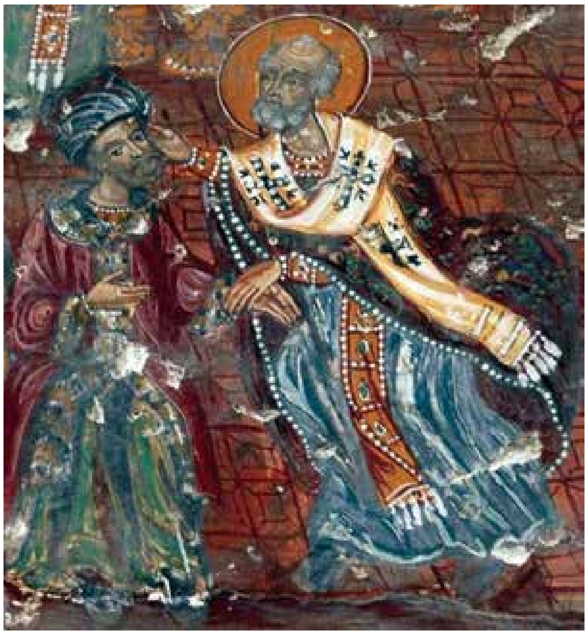

Ил. 153. Св. Николай удря плесница на Арий по време на Първия вселенски събор. Стенопис, Сумела, дн. Турция.

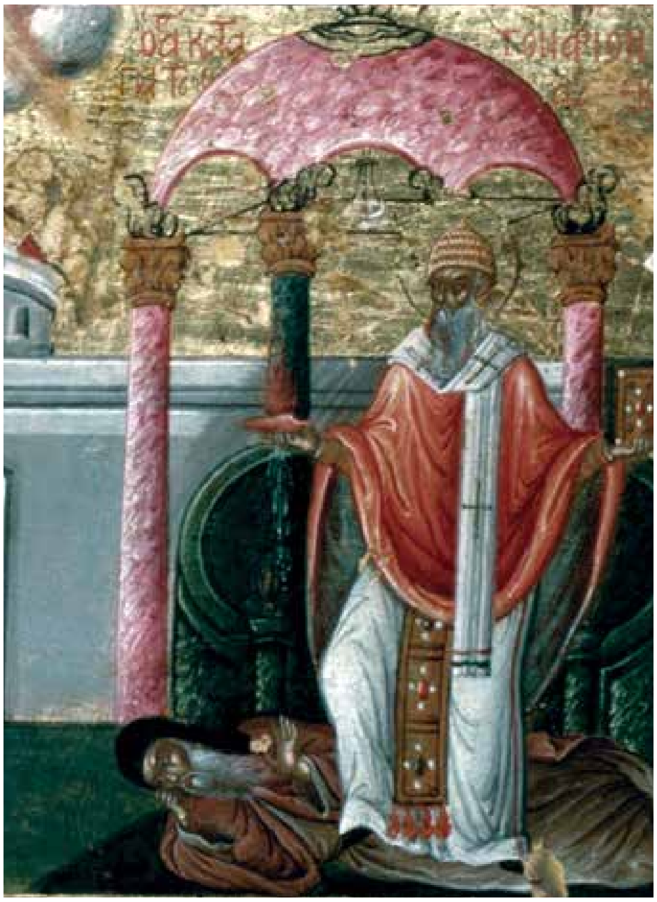

Ил. 153а. Св. Спиридон прави чудото с водата и огъня и „потъпква“ Арий. Детайл от житийната икона на св. Спиридон.

на 80-100 висши прелати (заедно със свитите им това прави най-малко ок. 300 чужди църковни лидери), свикнали с източния разкош и с крайно изострена религиозна чувствителност, е означавало нови подобрения на Двореца и окончателно трансформиране на местната Ротонда в християнски храм. Означавало е, разбира се, подходяща украса, включваща не само християнски, а и имперски декор. От гледна точка на травматичната местна памет за убийството на Фауста, Крисп, Лициний и сина му най-вероятно Дворецът е бил украсен не само с изображения на действащите императори, а и с техни статуи. Конкретно за статуята на Фауста можем да предположим, че е била в стил: Чистота/Невинност (Pudicitia), понеже целта е била да разсее обвиненията в прелюбодейство и измяна, хвърлящи, между другото, сериозно съмнение върху легитимността и на синовете ѝ. Във всеки случай точно такива са статуите на августа Фауста, открити в Силистра и Остия (Ил. 154 а, б).

Впрочем нямаме никакво основание да сме сигурни, че в Костинбродския дворец е бил настанен по-малкият лагер (този на източните епископи), а не по-големият (този на западните)[263]. Подобно обръщане на локациите би променило нещата предимно количествено – настанените делегати са били около 300 (а със свитите им – около два-три пъти повече), и съответно подготовката за приемането им е била по-мащабна. Тук е мястото да бъде изяснено за какво всъщност са спорели отците на Сердикийския събор, какво го превръща във Вселенски (освен многочислеността на епископи от „цял свят“), т.е. какъв е бил отзвукът на Събора върху историята на Църквата и Империята и какъв е бил ефектът от Събора върху самата Сердика.

Обикновено за най-голямо достойнство на Сердикийския събор се определят неговите канони (20 или 21 според различните преписи). Това е напълно справедливо, понеже в Сердика през 343 г. за пръв път се формулира забраната за самоволна смяна на епископиите; забраната духовни лица да заемат военни длъжности; забраната епископи да изискват частна аудиенция от императора; забраната духовните лица да пребивават повече от три седмици извън епархията си; правото на епископ, осъден от локалния клир, да апелира за преразглеждане на делото му пред римския епископ (откъдето по-късно ще се развие тезата, а скоро и догмата за папския примат); уеднаквява се и се изчислява за половин век напред датата за празнуване на Възкресението (споменатите Сердикийски Пасхални таблици) и т.н.[264] Това, че модерните учени по причини, които определено не са научни, предпочитат да определят Събора като „първо разделение на Изтока и Запада“, сериозно изкривява историческата перспектива при оценката му. Фактът е, че дори във времето на император Мануил Комнин (1143-1180) Сердикийският събор е бил символ на древното единство на християнската вяра, Църква и Империя. В края на 60-те години на 12 в., когато е най-голямото реално сближение между Православния и Католическия свят (след разделянето им със Схизмата от 1054 г.), по заповед на император Ма-

Ил. 154. Глава от статуя на августа Фауста, открита в Дуросторум (Силистра), 4 в.

Ил. 154а. Статуя на августа Фауста от Остия, 4 в.

Ил. 154б. Римска статуя на богинята Невинност, 2 в., Предполага се, че това е императрица Вибия Сабина, съпругата на Адриан, представена като Pudicitia.

нуил Комнин в църквата „Рождество Христово“ във Витлеем са изобразени всички събори, символизиращи това единство. Сердикийският събор е представен сред шестте велики и най-древни събора, върху които се основава Християнската църква.[265] Единственият от тези „най-древни“ събори, заседавали в Анкира, Антиохия, Сердика, Гангра Лаодикея и Картаген, който е проведен на европейска територия, е Сердикийският. (Ил. 155, 155а)

Не по-малко често изследователите изтъкват, че Сердикийският събор нанесъл огромен удар на арианството, който едва ли не го доунищожил след победата над Арий на Първия вселенски събор. В резултат св. Атанасий, който е бил един от епископите, реабилитиран на събора в Сердика (заедно с Маркел Анкирски, Асклепий от Газа и Павел Константинополски), се превръща е негов главен герой (Ил. 156). Вярно е, че с времето Арий ще бъде превърнат от църковното словесно, а

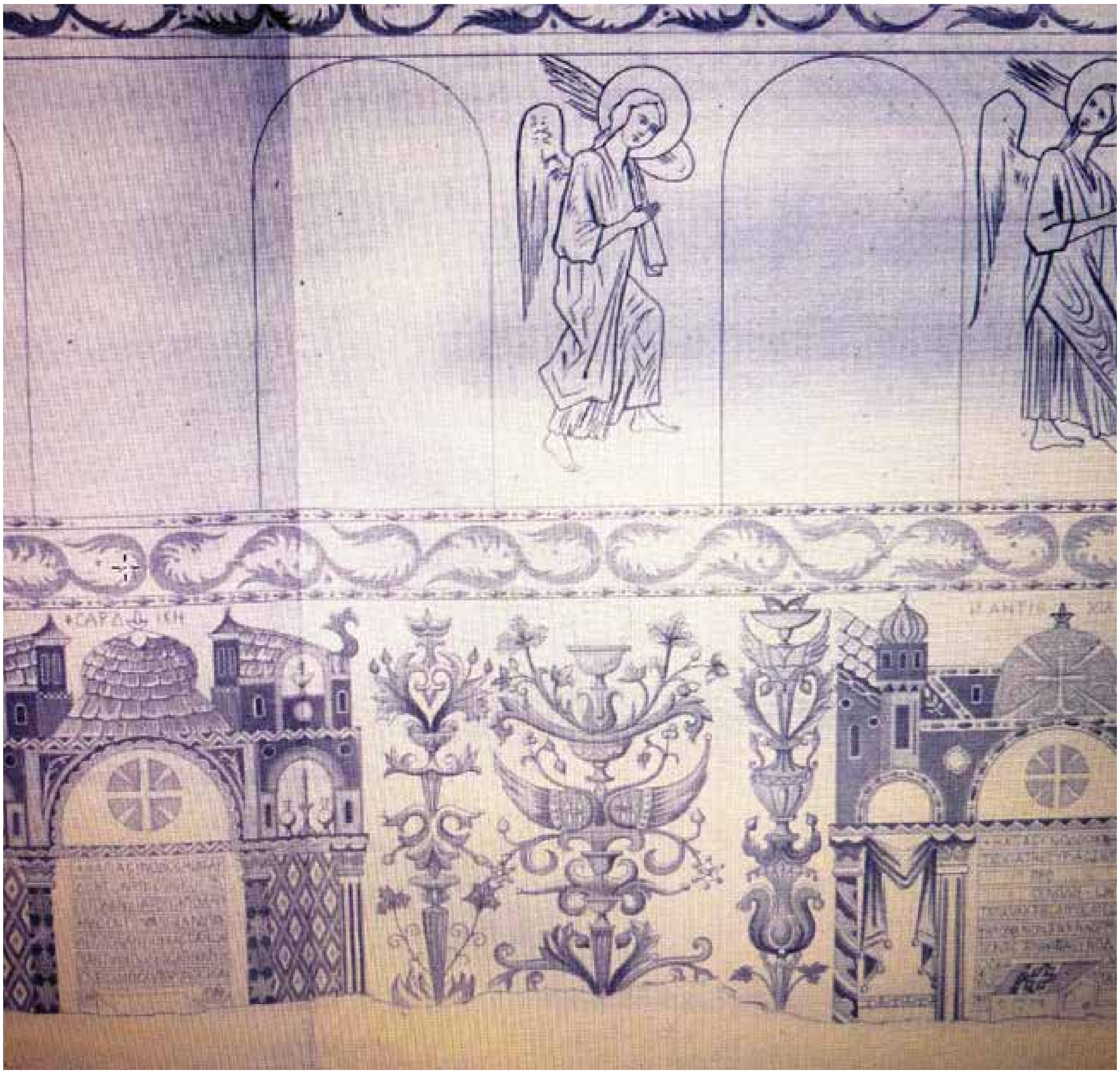

Ил. 155. Рисунка на мозайката на Сердикийския събор в църквата „Рождество” във Витлеем (12 в.). От: Vogüé, M. Les Églises de la Terre Sainte fragments dun voyage en Orient. Paris: Didron 1860, p. 73.

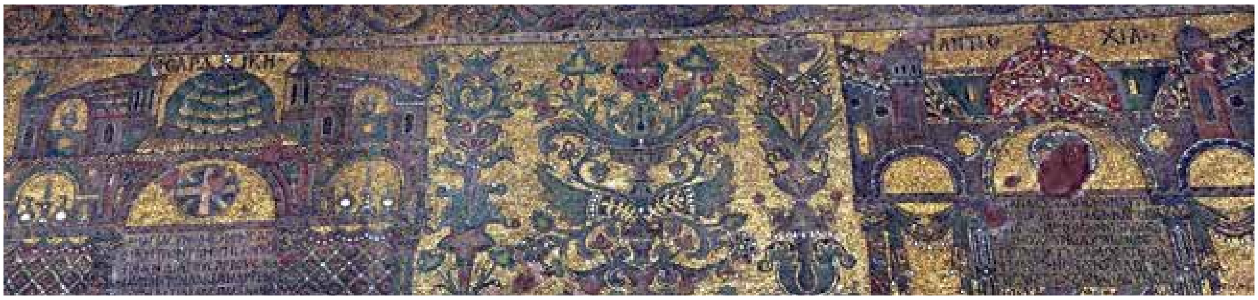

Ил. 155а. Мозайката на Сердикийския и Антиохийския събор, които единствено са се съхранили във Витлеемското „Рождество”, съвременно състояние.

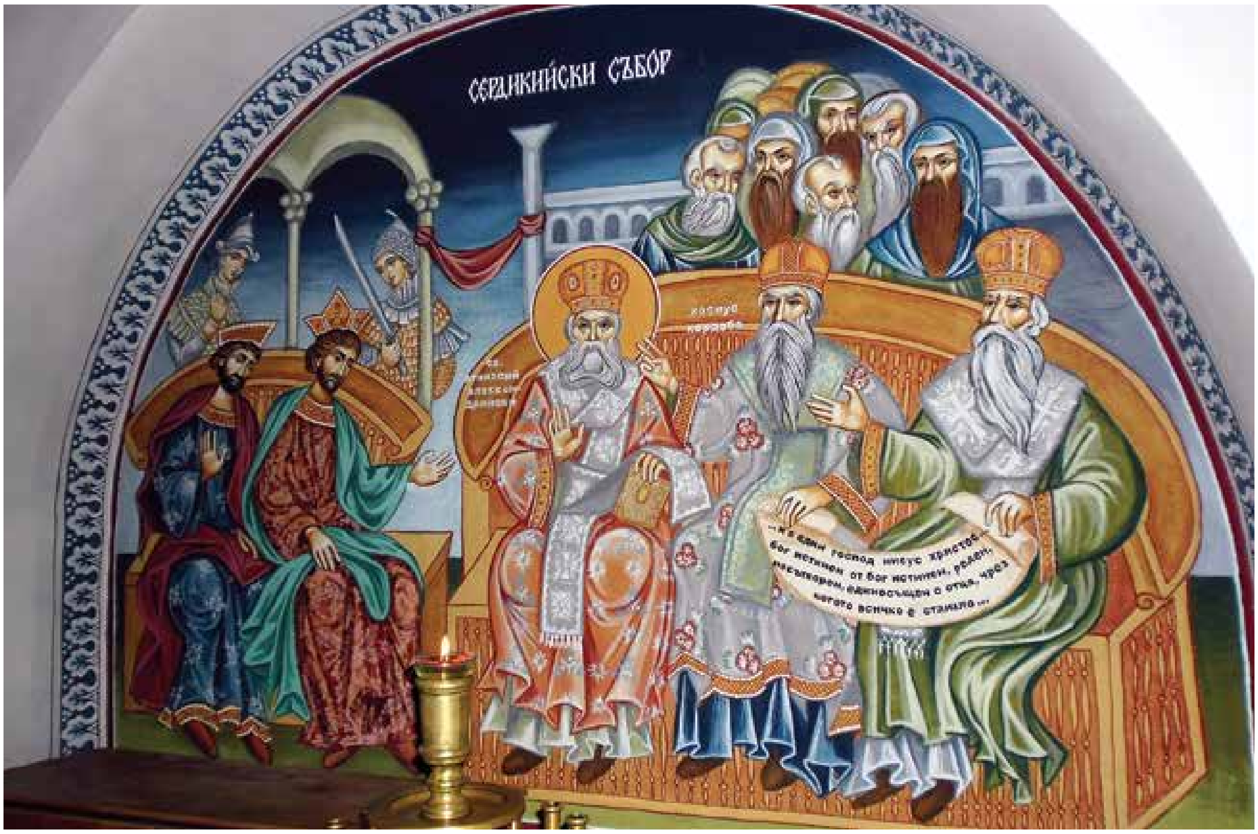
СЕРДИКИЙСКИ СЪБОР
...и в един господ Иисус Христос, Бог истинен от Бог истинен, роден, несътворен, единосъщен с отца, чрез когото всичко е станало...

Ил. 156. Крайно тенденциозно изображение на Сердикийския събор в църквата „Св. Атанасий“ в Чепеларе, 21 в. Единствен, изобразен с нимб, е Атанасий и в противовес на всички данни на Събора присъства дори не един, а двама императори.

сетне и художествено изкуство в архиеретик, неспасяемо самообрекъл се на вечни адски мъки подобно на Каин и Юда (Ил. 157). В какво са вярвали арианите, за съвременния човек обикновено е чисто академичен въпрос. Обаче за бъдещата съдба на региона, в който е заседавал Сердикийският събор, рязко разделен на антиариански (проатанасиев) и проариански (евсевиев/антиатанасиев), темата придобива същностно значение. Това значение е видимо дори само във факта, че например за един Блажени Августин съборът в Сердика е бил „еретичен“, чисто ариански[266]. На сердикийските „еретични“ документи се базират и твърденията на донатистите в Африка, че църквата им е призната от Вселенски събор.

Накратко, т. нар. ариани (кръстени на александрийския свещеник Арий) изповядват, че Бог Син не е единосъщен на Бог Отец, понеже Синът е първото създадено от Бог Отец, най-съвършено творение, което впоследствие е сътворило всичко, в т.ч. и всички векове. С други думи, Бог Син е предвечен, но сътворен. Проблемът явно е в опита за времева йерархизация на Бога в съответствие с названията Баща и Син. На практика масовият вярващ не е правел тънката догматична разлика между това – Синът да е предвечен, но сътворен (арианската формула), и Синът да е

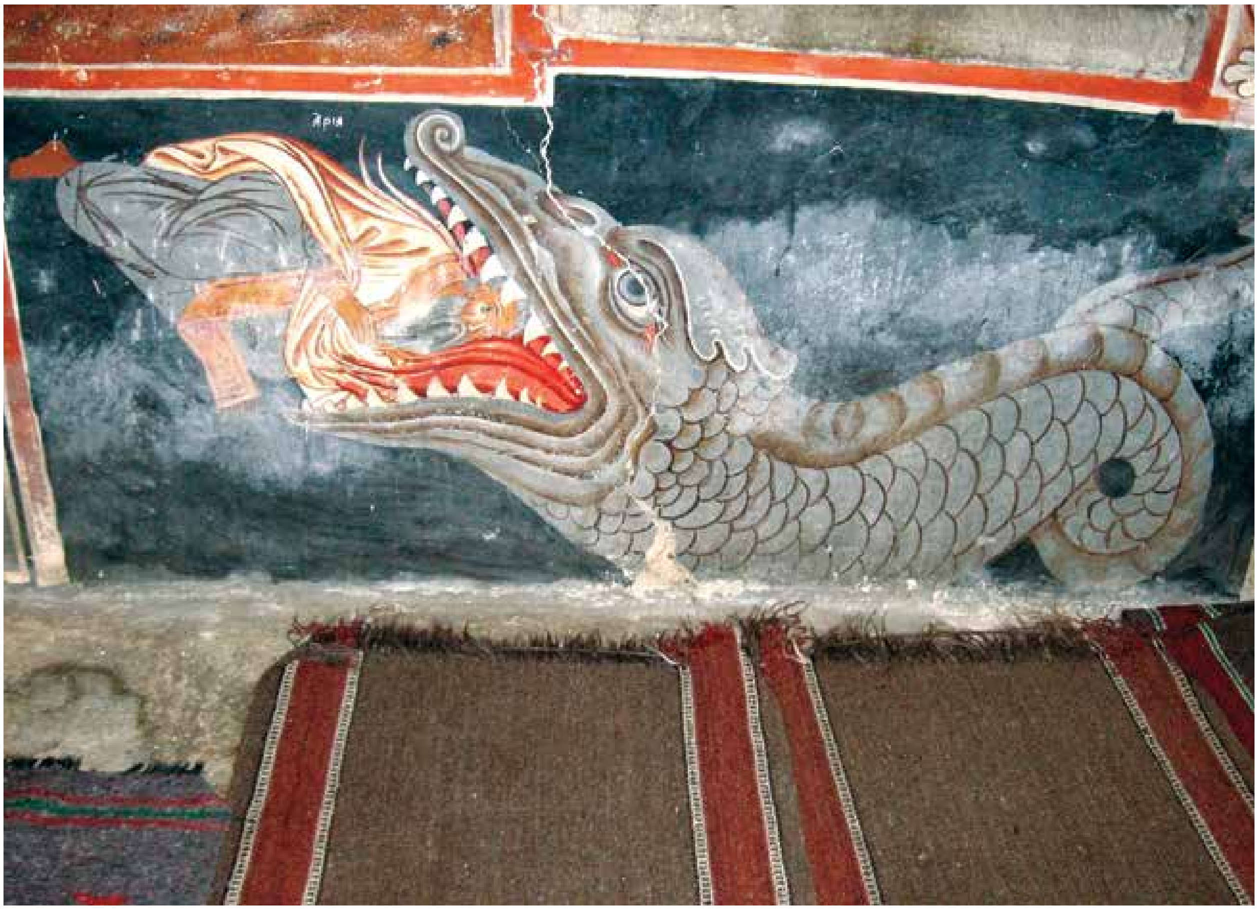

Ил. 157. Едно от най-внушителните изображения на Арий, поглъщан от Ада. Детайл от стенопис в постницата „Св. Лука“, Рилски манастир, Софийска Света гора, 1799 г.

предвечен и несътворен (Никейският символ). Ето защо е и абсолютно невъзможно да се открият догматични разлики между едно „арианско“ и едно „ортодоксално“ изображение на една от централните догми на християнството – тази за Богоявлението, направило възможна спасителната жертва на Бога (Ил. 158, 158 а.). Сердика, макар с църква, оглавявана по това време от един от Никейските свети отци (Протоген), неизбежно е била свързана с арианството. И тази връзка не е била правена само по линията на арианските делегати на Събора от 343 г. и многобройните техни документи, издадени от Сердика. За хората от четвърти век Константин Велики (а впрочем и повечето му роднини без най-малкия син Констант) са били ариани. Личният патрон на Константин и Елена е бил св. Лукиан, споменаван по-късно неизменно в компанията на архиересиарсите Арий и Павел Самосатски[267]. Лидер на арианите е бил и големият апологет на Константин Велики и пръв теоретик на християнската държава Евсевий Кесарийски. Точно в негова памет „източните ариани“ по време на Сердикийския събор са се наричали „евсевиани“ (или са били заклеймявани като такива от „никейската Атанасиева“ партия). Оттук логично всяка

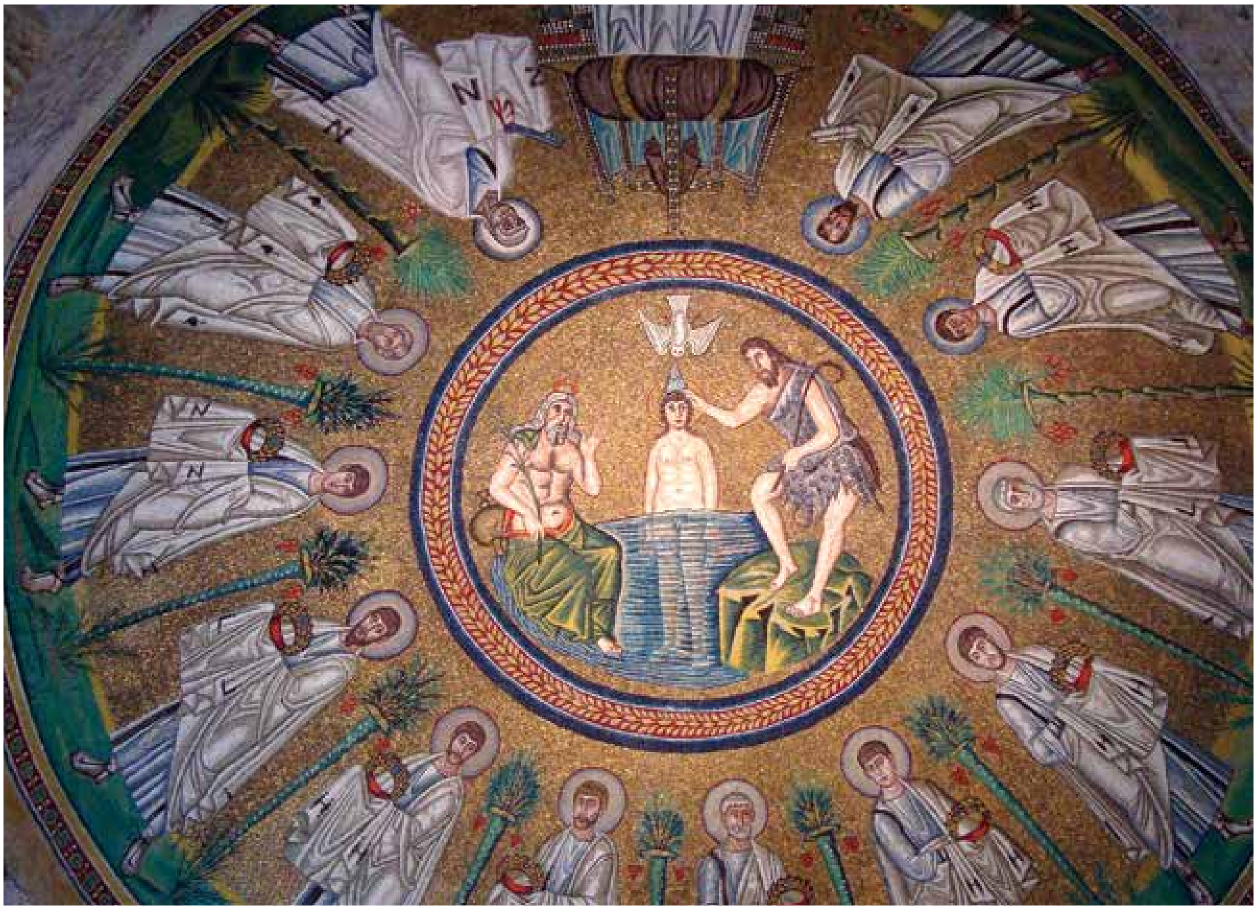

Ил. 158. Сцената *Кръщение Христово*, мозайка в арианския баптистериум в Равена, 5 в.

асоциация с Константин в онази епоха е била асоциация и с арианството. Можем да не се съмняваме, че в „Константиновия Рим" и в „Брода на Константин" про- и антиарианските настроения са били силно зависими от позицията, заета спрямо Константин по време на войната с Лициний и в мрачното време на „династичната чистка" през 325/6 година. Нова „династична чиста", този път в далеч по-големи размери, започват синовете на Константин през т.нар. „кърваво лято"[268] на 337 г. след смъртта на баща им. Ефектът върху Сердикийския регион, намиращ се в непосредствена близост до събитията, е бил радикализиране както на привържениците на Констант и Констанций, така и на подкрепяната от тях съответно „никейска" и „арианска" църковна линия.

Тук е мястото да се отбележи, че въпреки решенията на Никейския и Сердикийския събор до 381 г. арианството е неизменна официална религия не само на „варварите" готи, вандали и т.н. и на „източните еретици", а и в Константинопол. С други думи, фактът, че в Сердика едновременно арианството е било победено (според документите на едната партия) и е победило (според документите на дру-

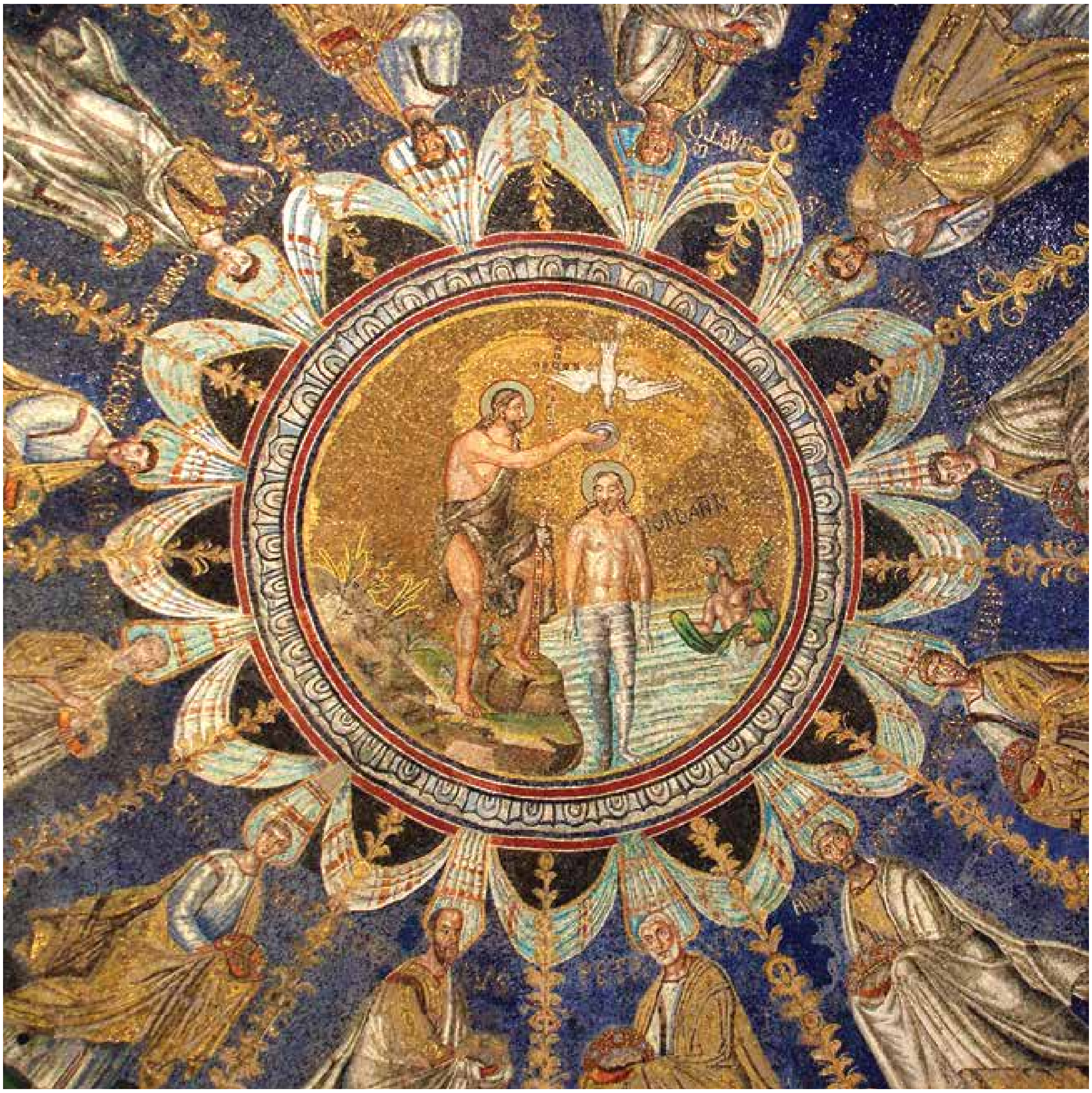

Ил. 158а. Сцената *Кръщение Христово*, мозайка в католическия баптистериум в Равена, 5 в.

гата), е правел Сердикийския събор легитимираща емблема за целия християнски свят. С времето този събор ще стане легитимираща емблема само на ортодоксията. По-конкретно Сердикийските канони ще бъдат знаме в борбата на Римската църква за налагане на папския примат, понеже въпросната претенция на Римския епископ за върховни църковни права се основава изключително на 4 канона – трети, четвърти, пети и девети – гласувани през 343 г. в Сердика (от западните, ортодоксални делегати). Последното впрочем е сред централните причини източноправославният свят от един момент нататък да предпочита да нарича Втори вселенски събор не Сердикийския, а Константинополския (от 381, който нито е бил свикан, нито е действал като Вселенски).

Подобно развитие на нещата неминуемо създава едно особено име на Сердикийския регион, възприеман като място на тревожно смесване на приемани за несъвместими личности, идеи и образи на света. Това име обаче ще се моделира около утвърдения от 311 и 317 г. (с Едикта на толерантността и Мира на августите) облик на Сердика като място за легитимиране, за търсене и постигане на компромис.

6.4. ПОСЛЕДНИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ НА ДВОРЕЦА В КОСТИНБРОД: АВГУСТ ВЕТРАНИО, ЦЕЗАР ЗИНОН, ЦЕЗАР ГЕРМАН И ПРИНЦЕСА МАТАСУНТА

През 350 г. в Константиновия дворец резидира император Ветранио[269] (Ил. 159), запомнен най-вече със своята абдикация. На 25 декември императорите Ветранио и Констанций II се срещат при Сердика. След официални речи пред войската Ветранио сваля пурпурната мантия и диадемата си в знак, че се оттегля от престола[270]. Този жест спестява на Империята поредния тур от кървави граждански войни: Ветранио е законен август, не само избран от илирийската войска, а и лично помолен да заеме поста от Константина. Константина (ок. 307-354), бъдещата св. Констанция, е съпруга на източния цезар Гал (прекръстен на Констанций), дъщеря на Константин Велики и Фауста, т.е. внучка на августите Констанций Хлор и Максимиан и по-възрастна сестра на август Констанций II. Причината Константина да предложи короната на Ветранио е сепаратизмът на Магненций на Балканите, който взема все по-застрашителни размери. Самият Магненций е узурпатор, който се обявява за император на Запада, след като през януари 350 г. войските на август Констант са разбити, а самият той – убит.

Евтропий, който в своя „Бревиарий“ внимателно отбелязва всички забележителни политически феномени, нарича церемонията на 25 декември „нова и необичайна (невиждана)“[271]. „Невижданият и нов“ за времето си политически такт на Ветранио се откроява особено ярко на фона на разигралите се по същото време събития в Рим. Там издигнатият за император Непотиан, син на Евтропия, втората полусестра на Константин[272], се опитва да задържи властта си с помощта на гладиаторите. В резултат се стига до ожесточени улични сблъсъци и гибелта на мнозина знатни римляни.

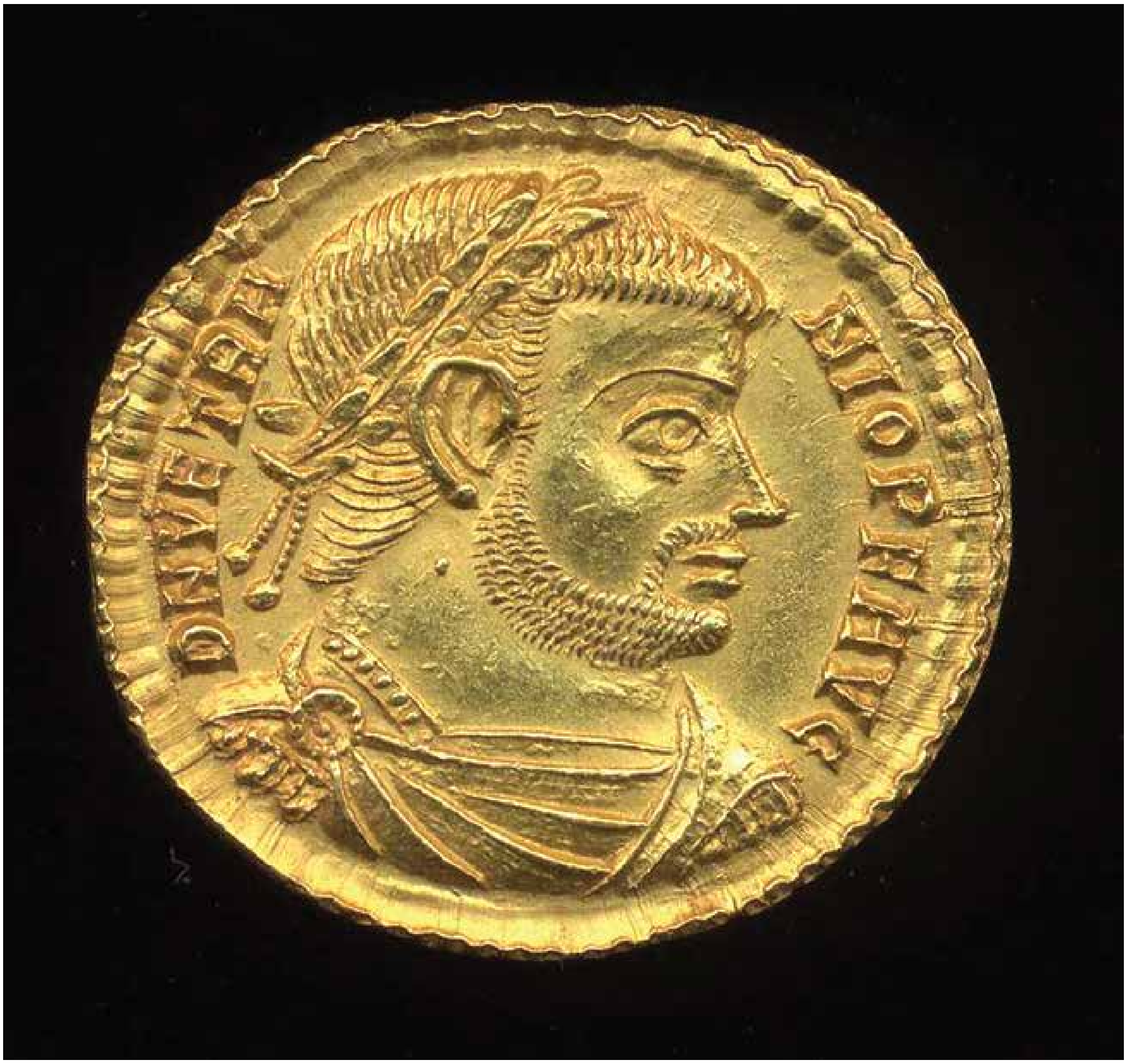

Ил. 159. Златен солид на император Ветранио.

Нито мястото, нито датата на абдикацията на Ветранио са подбрани случайно. Сердика и местният императорски дворец все още са тясно свързани с името на Константин, а вероятно Скретиска вече е била наричана и с вариант на името Костинброд. Както беше споменато, неслучайно шестнайсет години по-късно цитаделата на последния защитник на Константиновата династия – сердикиеца император Марцел – ще бъде отново Сердика. Впрочем въпреки липсата на преки данни може без особен риск да се предположи, че свидетел на церемонията и гарант на новия „Мир на августите“ през 350 г. е бил епископ Протоген – фигура не само с огромен църковен авторитет, а с много силно влияние лично над Константин Велики и наследниците му. На свой ред 25 декември е бившият празник на Раждането на

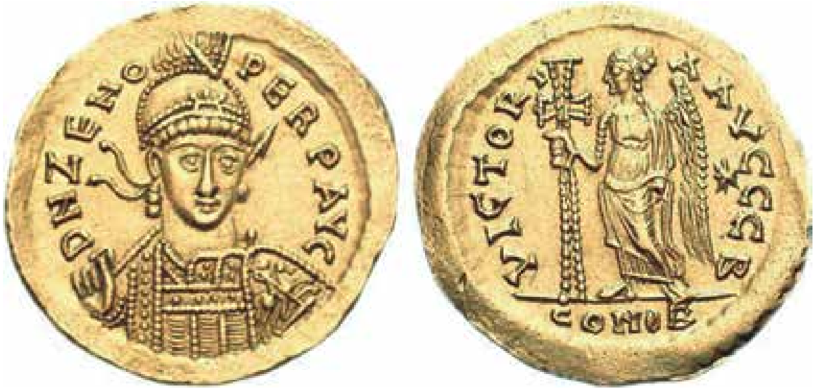

Ил. 160. Златен солид на император Зинон, (474-475; 476-491).

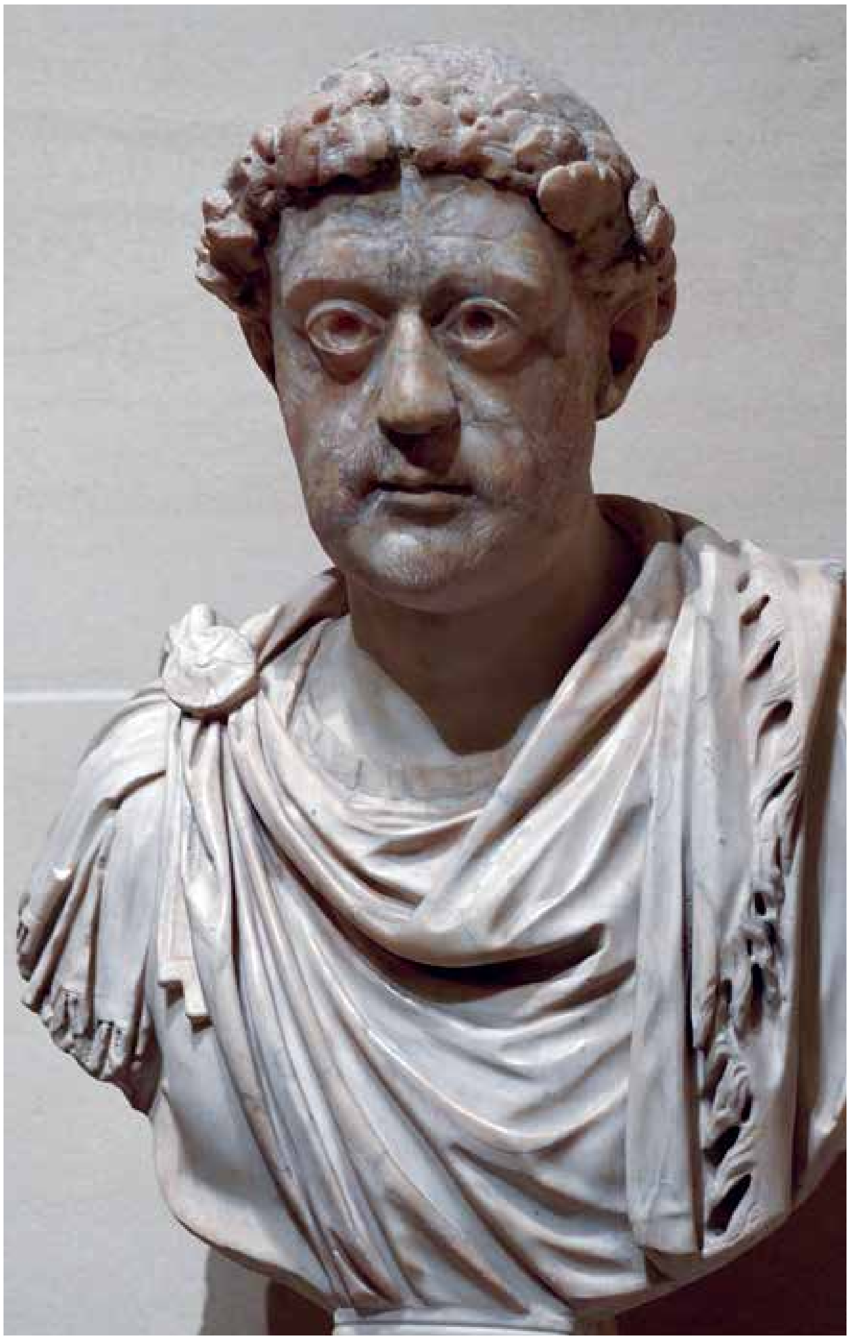

Ил. 160 а. Мраморен бюст от 5 в. (сега в Музея Лувър), определян от някои изследователи като изображение на Зинон, а от други – на тъста му Лъв I Трак. Във византийските извори понякога се уточнява, че Лъв, наричан Велики, е не само трак, а и от народа беси, съседни на сердите и тилатеите. Династичната връзка на императора с региона на Сердика може би обяснява и предпочитането му като място за временно убежище на наследниците на Лъв Бес – дъщеря му Ариадна и внука му Лъв II.

Непобедимото слънце (Natalis Solis Invicti), обявен от Константин Велики за дата на честване на Рождество Христово.

Стотина години след абдикацията на Ветранио дворецът в Костинброд става временно резиденция на Зинон, зет на император Лъв I Трак (Ил. 160, 160 а), женен за дъщеря му Ариадна, дъщерята на император Лъв I Трак. Зинон се представя като „шампион на вярата“, наследник на Константиновото дело, изобразявайки ангел с кръст на монетите си. Когато заподозира, че срещу него се готви заговор, Зинон бяга тъкмо в Сердика[273]. Между другото при същия Зинон, вече издигнал се до императорския трон, през 480 г. ще бъде сключен и първият известен договор между Константинопол и българите[274]. С този договор българите официално са признати за защитници на балканските земи на Империята срещу готите. От гледна точка на интересуващия ни район това означава утвърждаване на още един етнически елемент, който дълго преди кан Крум да присъедини Сердика към България (809 г.), ще добие първостепенна важност за местната история.

Според В. Динчев следите от опожаряване на двореца в Костинброд се дължат точно на установяването в него на Зинон и последвалата атака на всесилния алански[*] генерал Аспар, който на практика диктувал управлението на Източната империя до смъртта си през 474 г. Подобен сценарий не е напълно изключен, макар изворите да не споменават за каквито и да било проблеми на Зинон в Сердика. Точно обратното. Според византийските летописци и „Житието на св. Симеон Стълпник“ Зинон и тъстът му Лъв са получили чрез пророчеството на св. Симеон предварително уверение свише, че престоят му „в Тракия“ ще бъде безопасен и увенчан с успех (Ил. 162). Точно така се и случило. Ето защо по-вероятно е не само Зинон, а и съпругата му Елия Ариадна (Ил. 163, 163 а) и малолетният им син, кръстен на дядо си Лъв, да са намерили убежище в Костинбродския дворец в периода 467-470/71 г. Точно това би се очаквало да направи Зинон като загрижен съпруг и баща. Същото би се очаквало да направи и Лъв като император, принуден да даде по същото време другата си дъщеря Леонция за съпруга на Аспаровия син Флавий Патриций, спомагайки за превръщане на аланските военни амбиции и в династични (Ил. 164).

Разглеждани в тази светлина, щетите върху незащитения от стени дворец в Костинброд по-скоро са следствие на хунските нашествия и точно тези щети, нанесени на най-големия сердикийски дворец, да фигурират в изворите като „опожаряване на Сердика“.

В модерната наука името на хунския вожд Атила неизменно се споменава във връзка с „опустошаването“ на Сердика (еднократно – през 443 г., или двукратно – 443 и 447 г., според различните историци). Едва ли някога ще узнаем колко пъти и как легендарният хунски предводител е влизал в Сердика. Със сигурност знаем само защо и кога е искал да влезе в града, но не го е направил – през 449 г. Тогава

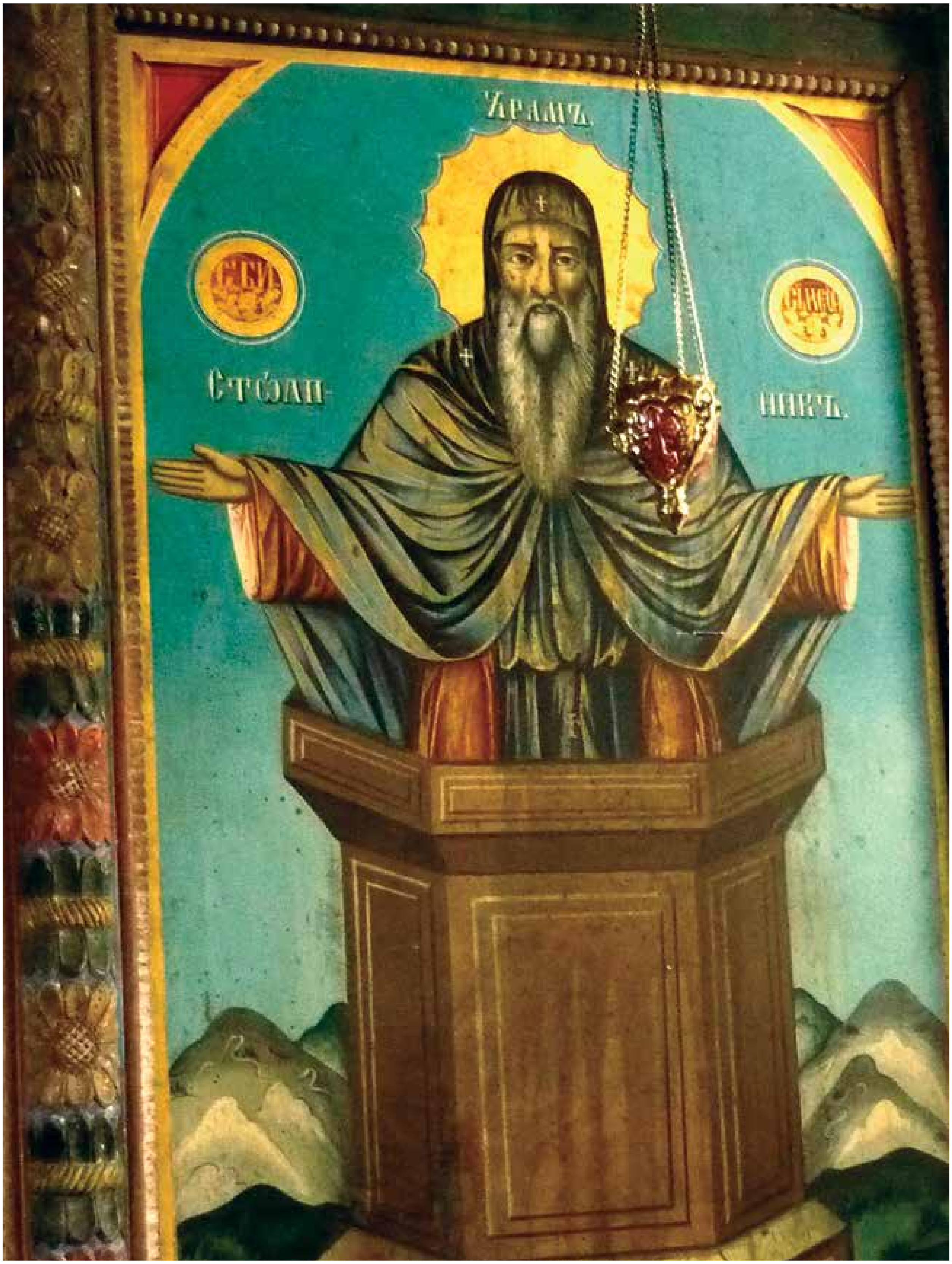

Ил. 162. Св. Симеон Стълпник, олтарна икона от 1893 г. в един от редките храмове, изрично посветени на светеца, с. Егълница, Софийска епархия.

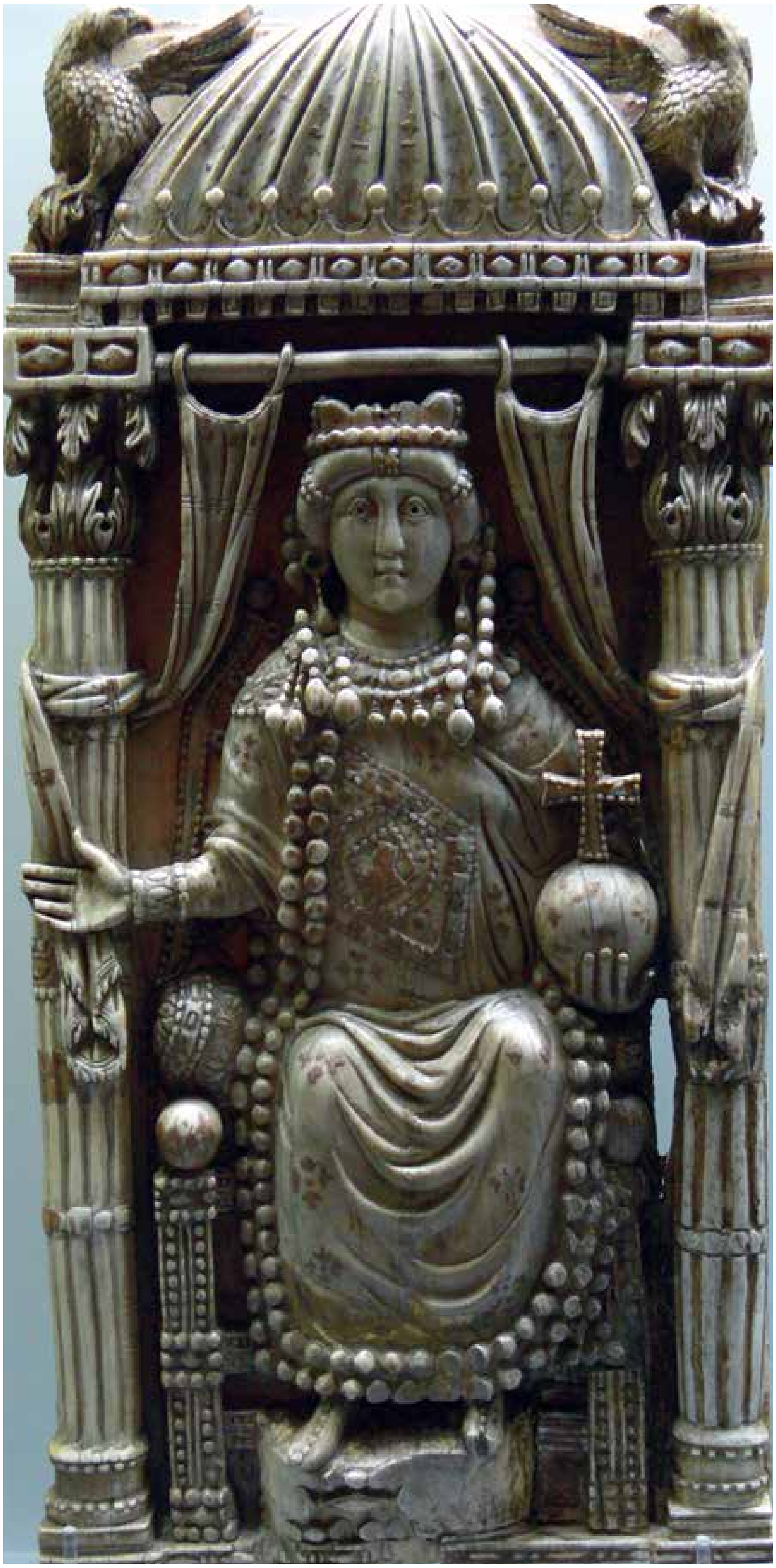

Ил. 163. Изображение на августа Елиа Ариадна в тържествена тронна поза, 5 в., резба върху слонова кост, сега в музея във Виена.

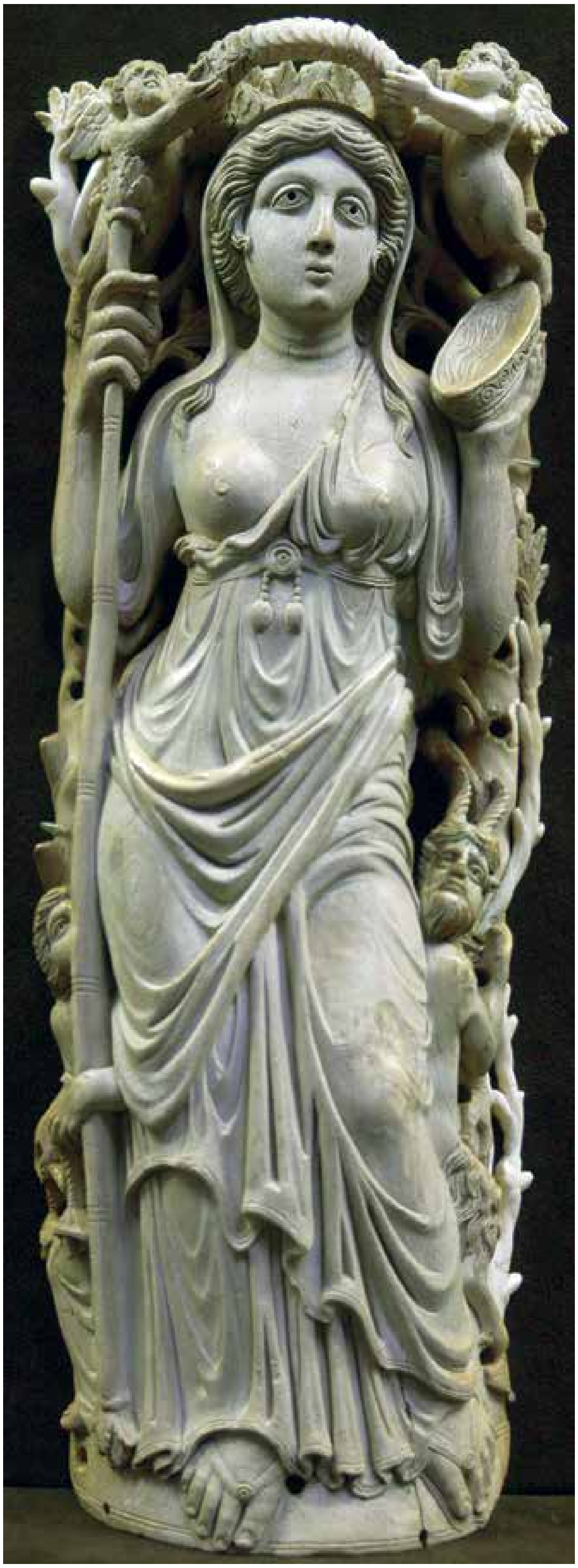

Ил. 163а. Не толкова тържествено изображение върху слонова кост на августа Ариадна от Музея Клюни в Париж. Темпераментът и интелектът на августата неизбежно са оставили ярък отпечатък върху духа и облика на двореца в Костинброд.

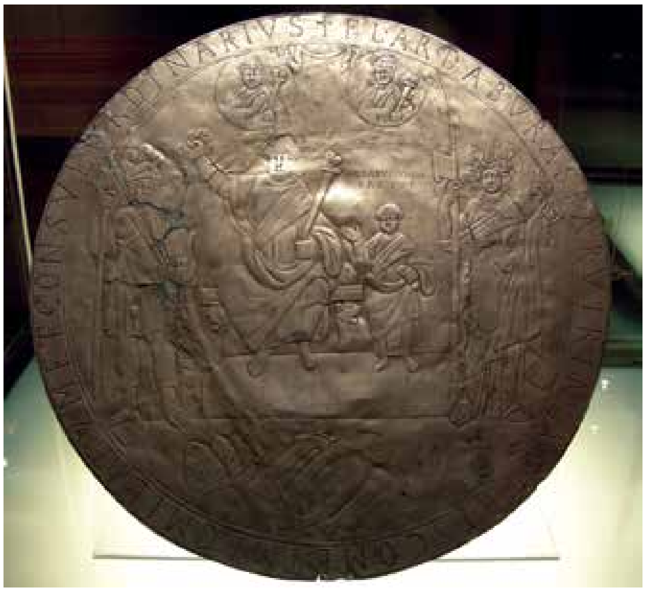

Ил. 164. Могъщите съперници на Зинон – Аспар и най-големият му син Ардабур, изобразени върху сребърен мисориум с всички инсигнии на висшата римска власт. През 471 г. Зинон и Лъв Велики, (получил за това деяние прякор „Касапина“) избиват почти всички алани в Константинопол, начело с Аспар и Ардабур, като Флавий Патриций според едни източници също е загинал, а според други – едва успял да се спаси тежко ранен.

в Сердика отсяда една смесена хунско-византийска делегация, на път към двора на Атила. Последният малко преди това е предложил срещата да се състои в Сердика. Отказът от страна на император Теодосий II (408-450) е доста мъглив: „Не е редно (Атила) да се среща с човек с консулско достойнство в един разрушен от него (хунския вожд) град“. За какъв човек с консулски ранг става дума, не е ясно: за Максимин, който е най-високопоставеният в делегацията, се споменава само, че е с по-благороден произход от Бигила (официалния преводач) и е приближен на императора[275]. Безспорно е само, че Византия упорито се стреми да избегне идването на Атила в Сердика и още повече – подписването на договор с хунския вожд точно в този град, в Константиновия дворец в Скретиска, който най-вероятно се визира в разказа, понеже за разлика от Сердика костинбродският дворец наистина носи следи от опустошения. Подобна позиция е лесно обяснима. Нека припомним, че най-вероятно в Сердика е срещата на Диоклетиан и Галерий, узаконила Втората тетрархия, и точно в Сердика на 1 март 317 г. е било подписано дирижираното от Константин Велики „Единодушие на императорите“ (Concordia Augustorum); с „Единодушието на императорите“ през 317 г. се прекратява враждата между августите, настъпва Pax Augustorum и се освещава новото преразпределение на Империята с узаконяването на Третата тетрархия; през 350 година пак в Сердика се осъществява мирната абдикация на Ветранио, отстъпил пред позицията на Констанций. Иначе казано, пряката алюзия с официално признаване на „Атиловата част от Империята“ с граници, минаващи при Ниш, е била неизбежна: един мир, постигнат в Сердика, за Атила би имал огромно легитимиращо значение, а за Теодосий II би предполагал не само бъдеща лоялност към „варварите“, а и съобразяване с техния владетел като с „колега“ на римския император.

От подробното описание на престоя на делегацията, оставено от участвалия в нея Приск Тракиец,[276] става ясно, че Сердика е всичко друго, но не и стресирана от скорошно опустошение: местните хора доставят на видните гости месо в изобилие и не се споменава за проблем в намирането на подобаващи сгради, където да настанят високите гости. Приск не споменава нито за поражения на отбранителните съоръжения, нито за някакво обезлюдяване, свързано с евентуална намалена сигурност на града (каквато ситуация авторът описва в Ниш). Факт е, че двайсет години след хипотетичното си „разрушаване“, към 466-467 г. Сердика е толкова добре укрепена, че спокойно издържа обсадата на императорската армия[277].

Как се отразява върху живота в Сердика хунската (443-449; 466-467), а преди нея и готската (322, 376-382) доминация над Западните Балкани? Както стана дума, редовният отговор на този въпрос е: през втората половина на 4 и първата половина на 5 в. варварите неколкократно разрушават Сердика. По-внимателните изследователи уточняват, че явно градът се е съвземал впечатляващо бързо – въпреки опустошенията той е ставал сцена на важни военни и политически събития, а църквата му е запазила не само структурите, а и изключителния си авторитет[278]. При така очертаната ситуация можем или благородно да завидим на ресурсите и енергията, с които е разполагала през 5 в. Сердика, или да потърсим друго обяснение на бързите ѝ възстановявания. Можем например да предположим, че при атаките на готи и хуни са засегнати околностите на града, мислени като неделима част от него, каквито са били дворецът в Костинброд и богатите крайградски вили. Степента, в която Сердика е била способна да възстановява тези съоръжения, е била пропорционално зависима от честотата на варварските нашествия и редовността и мащаба на имперските субсидии за града.

Изглежда, през 6 в. вече Сердика не е разполагала с възможност да поддържа най-скъпото си и луксозно съоръжение – дворцовия комплекс в Костинброд. Ето защо император Юстиниан (527-565, Ил. 165, 165 а) няма да може да разчита на регенеративните сили на Сердика и способността ѝ да защитава Скретиска, а ще превърне последната в укрепеното селище Кратискара[279]. В случая става дума и за класическо преупотребяване на гигантски антични монументи през Средновековието. Въпросната преупотреба се е отнасяла както за амфитеатри (типичен пример

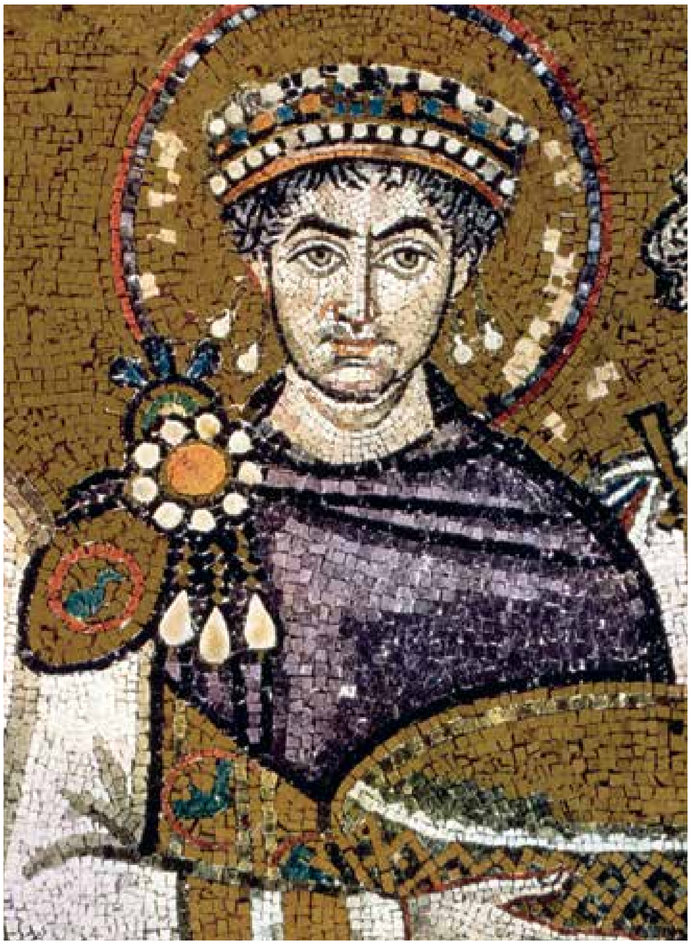

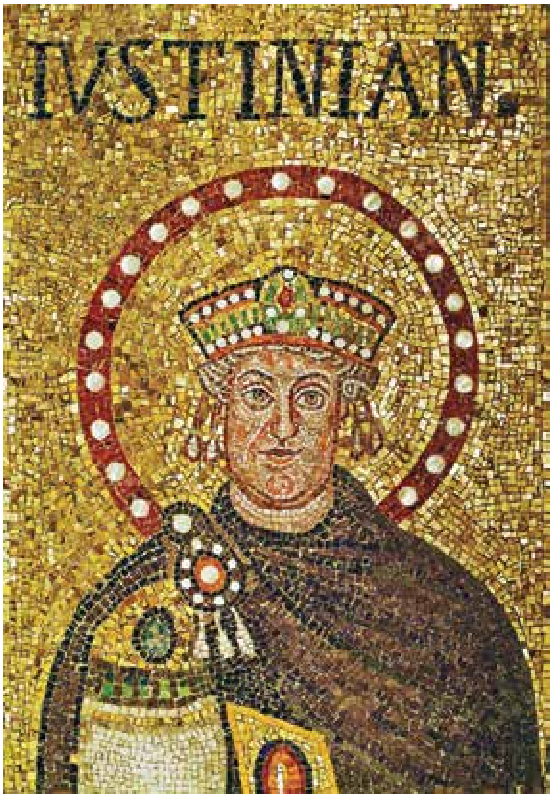

Ил. 165, 165а. Мозайки от Равена, 6 в., изобразяващи Юстиниан Велики в началото и края на управлението му.

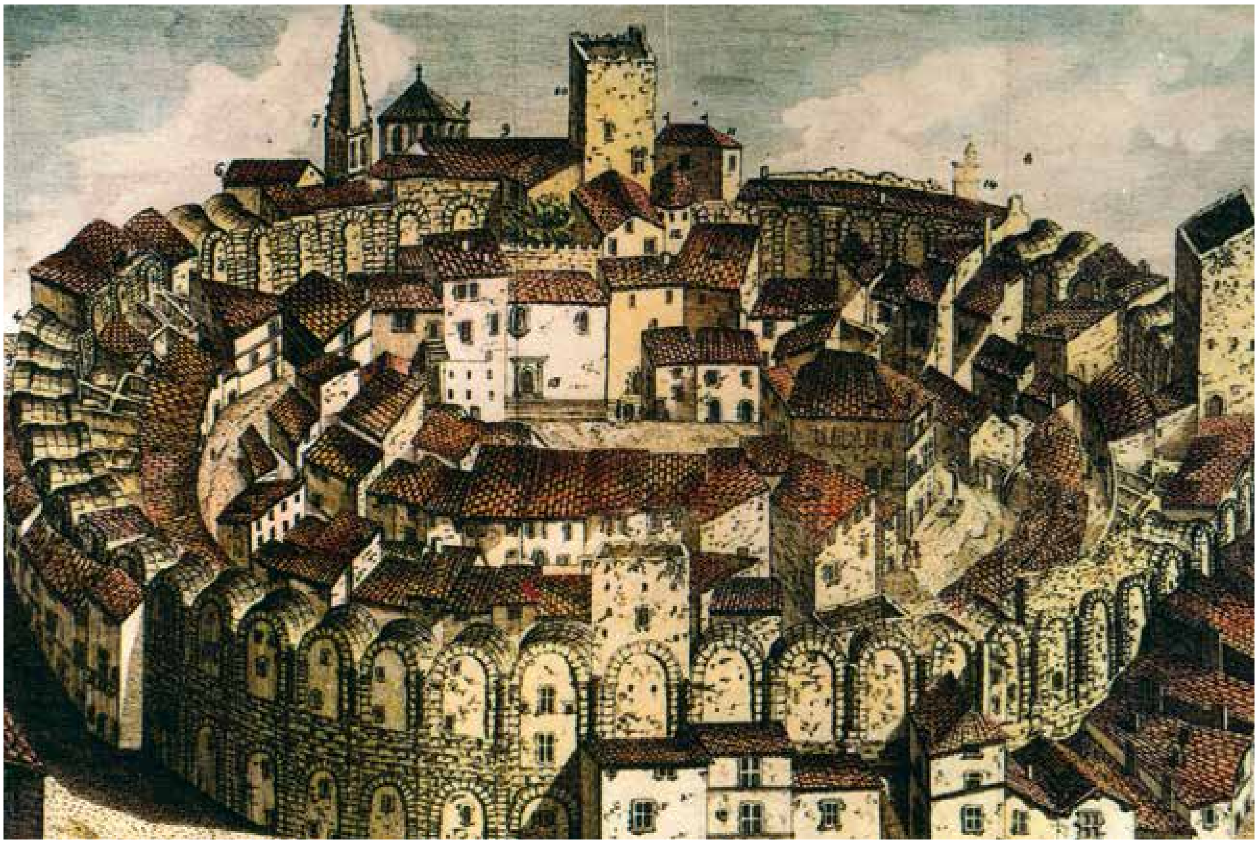

Ил. 166. Римският амфитеатър в Арл, превърнат в укрепено селище, рисунка от 18 в.

е амфитеатърът в Арл (Ил. 166), така и за дворци и крепости. Строителните дейности на император Юстиниан Велики в Сердика и Кратискара обаче имат за цел не само да запазят и усвоят максимално предходните съоръжения. Те са в тясна връзка с едно добре познато на тесните специалисти събитие – сродяването на византийския и готския царски дом и временното пренасяне на един вид „алтернативна готска власт“ в Сердика.

Историята около сродяването на константинополския царски дом на Юстиниан Велики и италийския царски дом на Теодорик Велики обикновено се споменава само мимоходом и винаги извън конкретния си исторически контекст – „преместването“ на готския престол в Сердика. Подробностите около събитията са предадени най-детайлно от византийския историк Прокопий Кесарийски и от готския автор Йордан, съвременници на събитията. Специално внимание заслужават и сведенията в *Житието на Юстиниан*, написано от Домнио – тогавашния епископ на Сердика и възпитател на Юстиниан (Домнио е наричан също Богомил и Теофил). Накратко, историята е следната: Матасу(е)нта е остготска принцеса, дъщеря на Амалсунта (дъщерята на Теодорик Велики) и Еутарих – вестготски принц от рода на Амалите (който е бил римски консул заедно с Юстиниановия чичо Юстин I). През 537 г.

Ил. 167. Монета на цезар Герман.

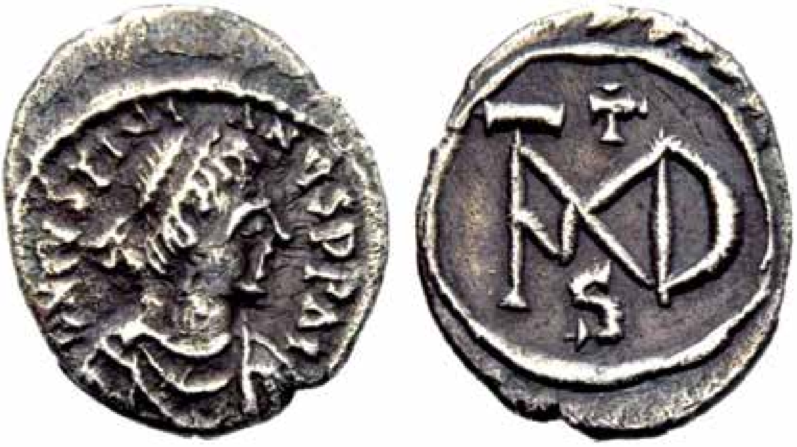

Ил. 167а. Монета с монограм на принцеса Матасунта, сечена в името на император Юстиниан.

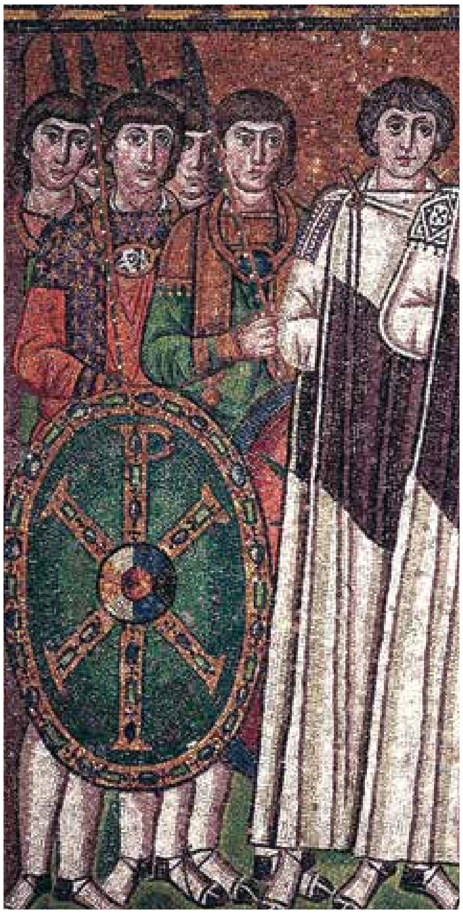

Ил. 167б. Цезар Герман, мозайка, изобразяваща свитата на император Юстиниан в църквата „Сан Витале“, Равена, 6 в. (детайл).

Матасунта е омъжена за Витигес, възцарил се след екзекуцията на крал Теодехад. Благодарение на този брак Витигес става законен наследник на престола на Амалите. През 540 г. византийският генерал Велизарий пленява царската двойка, която е отведена в Константинопол, заедно със съкровищата на Теодорик. Когато малко по-късно Витигес умира, Матасунта се омъжва за Герман (542 г.).

Цезар Герман е не само един от най-способните ромейски генерали, magister militum на Тракия, а и братовчед на Юстиниан, един от двамата най-вероятни наследници на трона му (другият също се казва Герман, но е сродник на василиса Теодора). Знаменателното в тези събития не е самото сключване на династичен брак, а предвижданото административно преструктуриране на Империята, елемент от което е бил коментираният брачен съюз. Предвид че става дума за брак между двамата потенциални, легитимни наследници на римския и готския престол, първостепенна важност придобива въпросът къде се е намирала резиденцията на благородната двойка. По интересуващата ни тема изворите не са многословни, но за сметка на това са съвсем еднозначни. Известна локализация на новата „готско-ромейска“, западна столица има у Прокопий Кесарийски. Според неговия разказ Герман резидира постоянно в Сердика, където и умира в края на 550 г.[280] Това сведение на Прокопий се конкретизира, когато се съчетае с данните на Йордан. Готският историк изрично подчертава, че резиденцията на царските наследници е точно Сердика, където преди смъртта си Герман оставил властта на Матасунта, която очаквала дете[281]. В Сердика се ражда и синът на Герман, наречен на баща му. Не само Йордан, а и франкските автори отдават голямо значение на потомците на Герман и Матасунта, слели благородната кръв на „римските Аниции и на готските Амали“, носещи правата и над константинополския, и над италийския царски трон[282]. По въпроса – къде точно в Сердика е резидирала царствената двойка, не може да има големи колебания – принцеса Матасунта едва ли би била щастлива да живее в сграда, поне далечно не напомняща двореца на дядо ѝ в Равена (Ил. 168, 168 а-б). В този смисъл укрепването на Кратискара, поне в началото при Юстиниан, е било много повече превръщане на античния неукрепен дворец в средновековен укрепен замък, отколкото автоматичното му превръщане от много голям дворец в доста малко село, защитено от стени. Във всеки случай паметта, отразена например в картата на Коронели (вж. Ил. 104), че Сердика е издигната от Юстиниан, не отговаря на пестеливото, направо скъперническо описание на тукашните строежи у Прокопий. Тази памет е основана или на някакви сериозни градежи около Двореца в Костинброд, или, обратното, на големи градежи в Сердика за сметка на част от декорацията на Костинброд (откъдето и нерядкото твърдение в изворите, че Юстинианова Сердика е издигната от развалините на старата Сердика).

Данните за по-нататъшната съдба на сердикиеца Герман, син на Герман и Матасунта и внук на Теодорик и Юстиниан, са откъслечни, но достатъчно многобройни. Те достигат до времето на св. патриарх Герман Константинополски, който е потомък на Герман и Матасунта и ще стане личен патрон на българския патриарх Гавриил-Герман (10 в.). Гавриил-Герман е предстоятел на Българската църква по времето, в което столицата на комитопулите е Средец и точно на него е кръстен синът на цар Самуил – Гавриил Радомир[283]. Почти със сигурност той е и онзи „преподобен сред преподобните, йерарх между йерарсите, всеосвещен митрополит Герман“, на когото дължим създаването на „Германовия сборник“ – безценен труд, съхранил множество редки и уникални творби на дейците от т. нар. Златен век на българската книжнина[284]. Със споменаването на патриарх Герман и Самуиловия царски род навлизаме в заключителната част на книгата, посветена на особеностите на църковното развитие в Костинбродско.

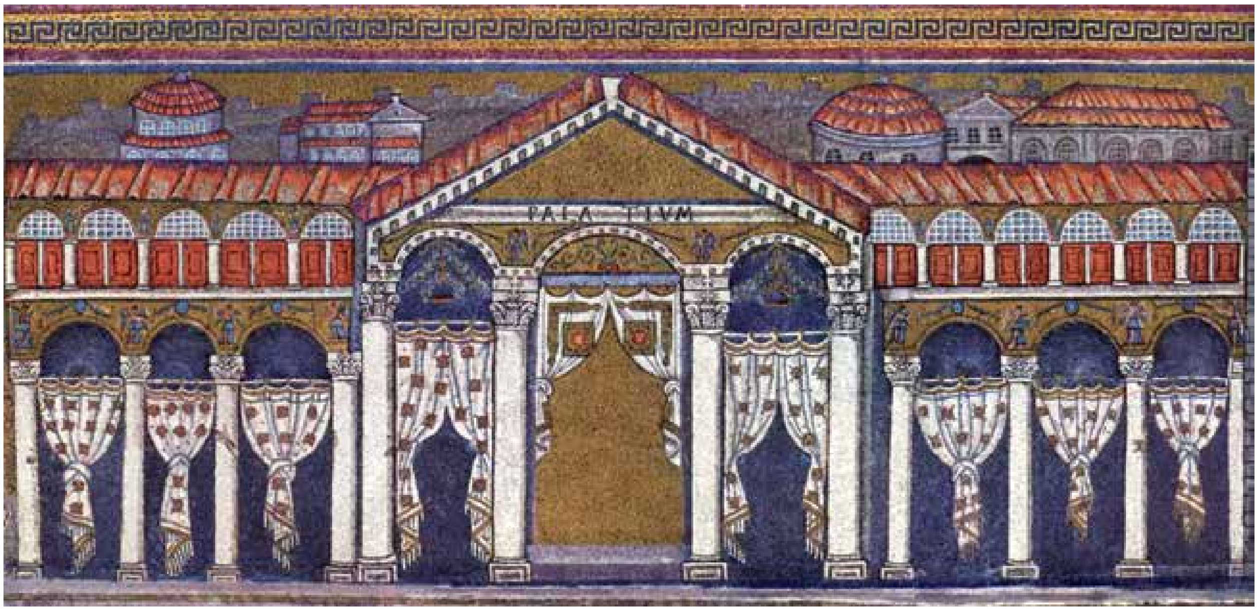

Ил 168. Мозайка в църквата „Сант Аполинаре Нуово“, изобразяваща Теодориковия дворец в Равена.

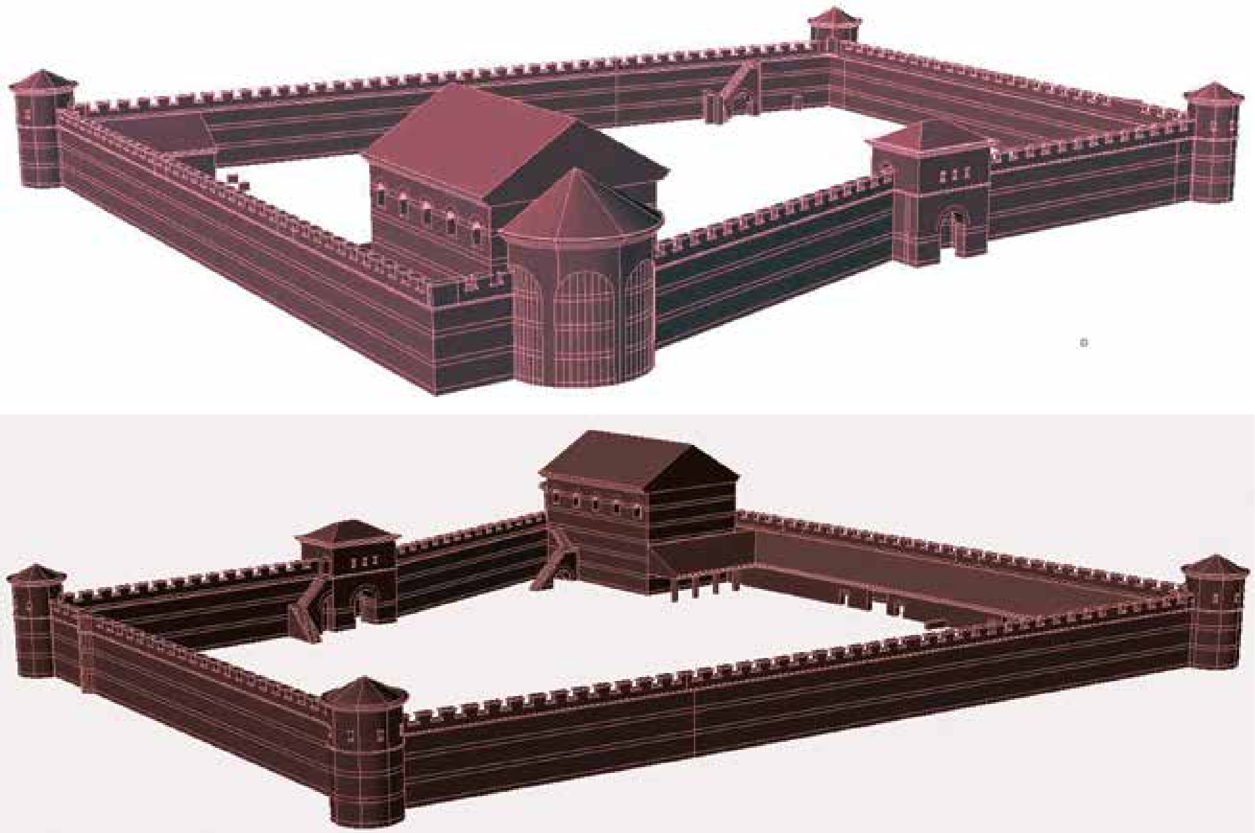

Ил. 168 а, б. 3D реконструкция на укрепения през 6 в. дворец в Костинброд, направена изключително въз основа на запазения археологически материал. Автор Орлин Давчев

Веселина Вачкова

ЦЪРКВИТЕ И ХРИСТИЯНИТЕ В СЕРДИКИЙСКИЯ ДИОЦЕЗ И КОНКРЕТНО В ОБЛАСТТА КОСТИНБРОД

7.1. ЕПИСКОПИЯТА СЕРДИКА: ПЪРВИ ПРЕДСТОЯТЕЛИ И ЦЪРКОВЕН ДИОЦЕЗ

От църковна гледна точка всички списъци на софийските епископи започват най-малко с епископ Протоген, за когото се спомена, че е участвал в Никейския събор през 325 г. и е бил участник (и домакин) на Сердикийския събор от 343 г. Така през 12 в. написаният на гръцки език списък на българските архиепископи (известен като „Парижки" или „Дюканжов") започва със Сердикийския епископ Протоген и продължава с епископ Методий:

„Протоген, архиепископ на Сердика, чрез когото светите отци възразили на философа, който хулил Светия дух, както може да се види в дневниците на самия първи събор.

Методий, рожден брат на самия Кирил Философа, ръкоположен за архиепископ на Морава Панонска от папа Николай, който бил след Адриан в Рим.

Горазд, ръкоположен от Методий, а после изгонен от духоборците.

Климент, като станал епископ на Тивериопол, или Велика, сетне бил натоварен от Борис, цар на българите, да надзирава третия дял на българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или [и] Тасипият.

Дамян [свидетелствал] в Доростол, сега [наричан] Дристра. При него България бе почетена за автокефална. Той, по заповед на император Роман Лакапин, бил провъзгласен за патриарх от императорския съвет, а после бил свален от Йоан Цимисхи.

Герман, наричан Гаврил, [свидетелствал] във Воден и Преспа" и т.н.[285]

В „Дюканжовия списък" по обичан от византийските автори маниер точните дати не се посочват, в резултат на което е налице един кратък, но звучащ относително убедително „списък на българските архиепископи". Ако обаче впишем срещу имената на светите отци времето на техните епископати, веднага ще се натъкнем на един огромен парадокс: между „първия" епископ Протоген (най-общо първата половина на 4 в.) и „втория" епископ – Методий (най-общо, втората половина на 9 в.), има около пет века прекъсване. Разбира се, тази петвековна „празнина" лесно би могла да бъде запълнена с имената на останалите сердикийски епископи, които не се вписват в никой от източноправославните списъци, но за сметка на това фигурират във всички римокатолически списъци. Точно такава е например картината, представена през 19 в. от Даниел Фарлати, който проследява софийските епископи от св. Климент (бъдещ епископ на Рим) до своето време. Вярно, че тук около петвековната „празнина" между Протоген и Методий липсва, но изричното споменаване на времето на епископатите откроява две нови „бели полета": първото – между

Климент (1 в.) и Протоген (4 в.) и второто – от Феликс (кр. на 6 в.) до Петър (1600 г.)[286]. Не е трудно да се досетим, че тези „празнини" в списъците се дължат на изкуственото отделяне на „православните" от „католическите" епископи – разделяне, което най-малко до Голямата схизма от 1054 г. е логически абсурд. Факт е, че далеч не само „католическите" писатели от 17-19 в. като Петър Богдан[287] и Даниел Фарлати, а и „православните" им колеги от 4-7 в. като Доротей Тирски и анонимния съставител на Пасхалната хроника[288] единодушно посочват св. апостол Климент като епископ на Сердикийската църква. Факт е също, че в по-късните „православни" списъци по чисто конюнктурни съображения се изпуска не само св. Климент, а и наследниците на Протоген, много добре известни от актовете на следващите Вселенски събори: Юлиян, Зосим, Домнио, Василиск и Феликс. Предшественикът на Феликс – Леонтий, не се споменава и в западната традиция, но е засвидетелстван в археологически надпис. Флорентий, предшественикът на Зосим, също не се споменава, но категорично присъства в най-древните записи на Халкидонския събор.

Ако пренебрегнем споменатото изкуствено и анахронично делене на древните епископи на Сердика на „православни" и „католически", техният лист би изглеждал така:

Св. ап. Климент – преди 92 г.
Св. Мелитон – ок. 180 г.
Св. Терапонтий – ок 259 г.
Св. Протоген – ок. 316 – ок. 351 г.
Нортасий – ок. 359 г.
Боносий – последната четвърт на 4 в.
Юлиян – ок. 431 г.
Флоренций, Зосим – нач. - ср. 5 в.

(евентуално засвидетелстваният в археологически надпис от Сердика епископ Теупрепиус, кр. на 5 – нач. на 6 в.);

Домнио (Теофил, Богомил) – първата половина на 6 в.
Василиск – ср. на 6 в.
Леонтий – 70-те години на 6 в.
Феликс – кр. на 6 в.[289]

Църковният диоцез на тази според изворите очевидно апостолска църква е ясно очертан в документите на Първия вселенски събор. Там – нека усетим духа и реториката на епохата, използвайки нейните изрази – „фамозният" Протоген, „епископ на възхитителния град Сердика", се подписва от името не само на „епископиите на Пауталия (Кюстендил), Герме (Сапарева баня), Найсус (Ниш) и Ремесиана"[290], а и на „господните църкви в Дакия, Калабрия, Дардания и съседните области"[291]. (Ил. 169, 169 а).

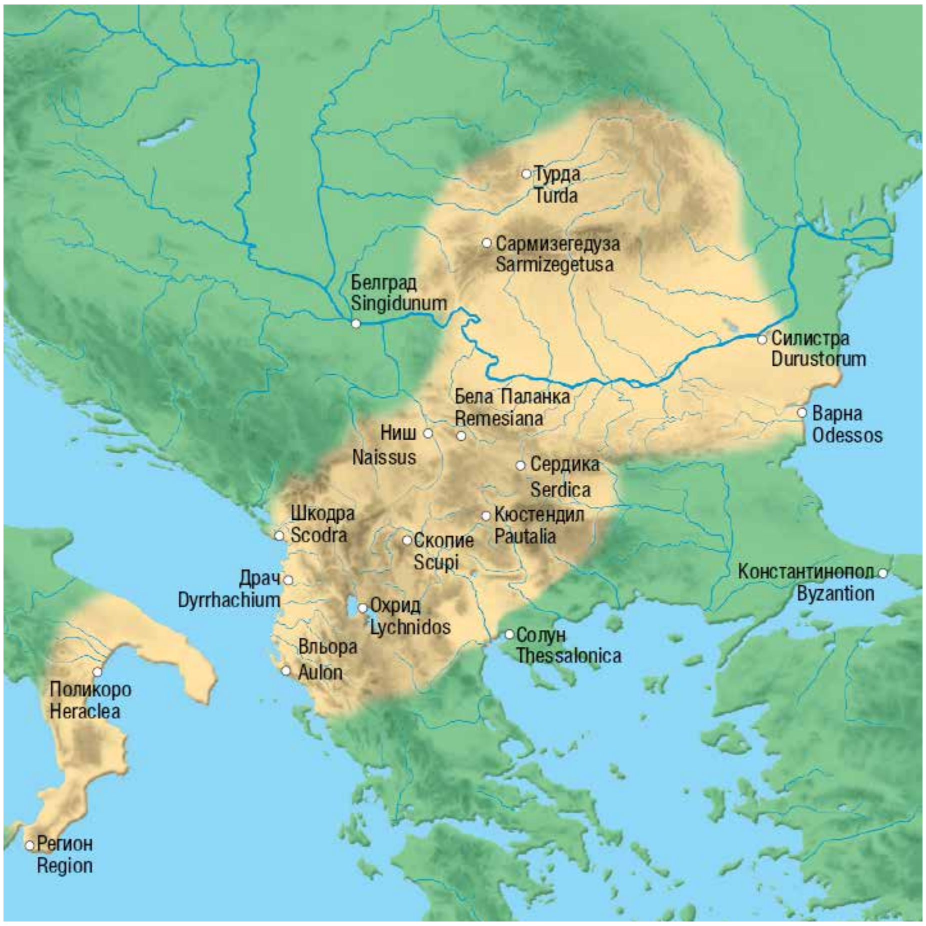
Турда
Turda
Сармизегедуза
Sarmizegetusa
Белград
Singidunum
Силистра
Durustorum
Бела Паланка
Remesiana
Ниш
Naissus
Варна
Odessos
Сердика
Serdica
Шкодра
Scodra
Кюстендил
Pautalia
Скопие
Scupi
Драч
Dyrrhachium
Константинопол
Byzantion
Охрид
Lychnidos
Солун
Thessalonica
Вльора
Aulon
Поликоро
Heraclea
Регион
Region

Ил. 169. Карта на Сердикийския църковен диоцез по данните на св. Геласий Кизически.

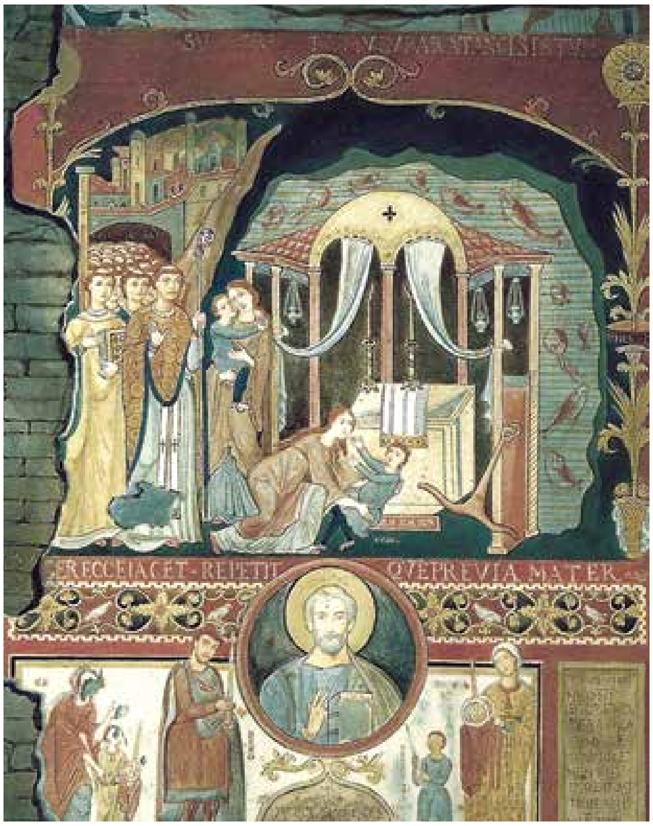
ERECCLIAGET·REPETIT
QVEPREVIA MATER

Ил. 169а. Чудото със спасяването на детето в Херсон от св. Климент Римски (и Сердикийски). Стенопис в църквата „Сан Клементе“, Рим, 11-12 в.

7.2. ЦЪРКВАТА НА СЕРДИКА – ОТ „ВРЕМЕНЕН ПРИМАТ“[292] КЪМ ПОСТОЯННО ДИСИДЕНТСТВО

Според най-задълбочените изследователи на древната история на балканските църкви през четвърти век Сердикийската епископия е била не само голяма и авторитетна, а се е ползвала буквално с примат[293] (първенство над другите църкви, за каквото от 5 в. започва да претендира и Рим въз основа на четирите цитирани Сердикийски канона). До голяма степен, разбира се, това се е дължало на епископ Протоген и на демонстративното преференциално отношение, заявявано от Константин Велики към града и лично към епископа му. Тесните връзки между двамата са засвидетелствани в редица документи, като се започне от първото делегирано право на Църквата да освобождава роби, дадено на Сердикийския епископ Протоген дванайсет дни преди майските календи (20 април) 316 г.[294] На следващата година в Сердика е обявен Мирът на августите, последван от два безкомпромисни Константинови закона за наказание на похитители, грабители и убийци без разлика на званията и положението[295] и съставянето на известната Константинова „Реч пред събранието на светците“[296]. В тези събития, както и в духа на редица Константинови религиозни закони можем да видим влиянието не толкова на Осий Кордовски или Евсевий Кесарийски (редовно цитирани като ментори на императора), а точно на Протоген Сердикийски. Най-ярко обаче позицията както на Протоген, така и на ръководената от него църква се отразява в т. нар. Символ на Протоген и Осий, приет от „западния“ събор в Сердика. В текста[297] основно внимание се обръща на проблема как да се организира животът на християните съобразно фундаменталния религиозен факт на Изкупителната Христова жертва, а не как тази жертва да бъде облечена в специална терминология (догма). Същото внимание към организацията на християнската администрация (клира) и деликатността на взаимоотношенията между Църква и Империя е не по-малко видимо в текста на Сердикийските канони.

Ако внимателно проследим позициите на сердикийските епископи след св. Протоген, без особена изненада ще видим, че те стават все по-резервирани към т. нар. Вселенски събори. Резервите им не са спрямо самата институция на Събора, а спрямо вмешателството на императорите в църковния живот, спрямо тенденцията църковната йерархия да се преструктурира по модела на имперската и спрямо „позицията на силата“, от която на практика започват да действат след средата на 4 в. Вселенските събори. Вселенските събори от събрания, целящи изглаждане на противоречията в търсене на истината, се превръщат буквално в религиозно-политически съдебни процеси, в които проблемите се решават „анблок“. Такива решения има дори на Сердикийския събор. Тук св. Протоген, който е бил известен с богословския си трактат срещу Маркел Анкирски и с дисциплинарните си критики срещу Павел Константинополски [298], е заставен да реабилитира и тях заедно с Атанасий Александрийски.

В Третия[299] Вселенски събор (Ефес, 431 г.) участва Сердикийският епископ Юлиян. Юлиян, за когото се твърди, че бил лично препоръчан за поста от римския епископ Целестин I, е фигура, добре позната на съвременниците си. Не е известно какво е мислел Юлиян за богословските възгледи на бившия константинополски патриарх Несторий, когото Съборът осъжда [300], понеже възраженията на Юлиян са били от чисто дисциплинарно естество: Сердикийският епископ обръща внимание, че се действа прибързано и Съборът е започнал, преди да бъдат изчакани архиепископ Йоан Антиохийски и сирийските прелати. Разбира се, Юлиян не е единственият, алармирал за някакви дисциплинарни нарушения, нито е разкривал някаква тайна конспирация: за всички съвременници Ефеският събор е бил, меко казано, премерване на силите между Антиохийската и Александрийската църква, а преждевременното му откриване е целяло точно да се осигури предимство на втората. Както и става. Несторий е осъден от „Кириловия“ събор, а малко по-късно Антиохийската църква го обявява за неин „мъченик“, жертва на новия „Египетски фараон“ (Кирил Александрийски) [301]. Макар Юлиян Сердикийски да се брои сред отците на Събора, подписът му е сред тези на опозиционно настроените епископи [302]. Сердикийският епископ остава докрай на страната на малцинството. В резултат Юлиян е анатемосан от Събора, изпратен е в изгнание и според лаконичните, но пределно красноречиви оценки на по-късните автори „много е пострадал“ [303]. Причина за това „голямо пострадване“, поне ако се съди по свидетелството на Теодорит Кирски, била следната: „най-божественият и свят епископ на Сердика Юлиян“ се бил натоварил да „води борбата на Събора в защита на Вярата, изложена от благословените отци, заседавали на събора в Никея… която е достатъчна, за да разкрие истината и изобличи лъжата“ [304]. С други думи, точно както и Протоген, Юлиян е виждал като основен проблем на Църквата не отклоненията от догматичните формулировки, а отклоненията от завещаните от Христос принципи на личен и църковен живот. (Ил. 170, 171)

С Четвъртия вселенски събор в Халкидон (451 г.) се свързват имената на сердикийските епископи Флорентин (Флоренций) и Зосим. Първият се изказва по време на втората сесия и се подписва на десето/единайсето място в началните сесии и решения на Събора [305], точно както според св. Геласий Кизически Протоген се подписва на десето място в актовете на Никейския събор. След това обаче името на

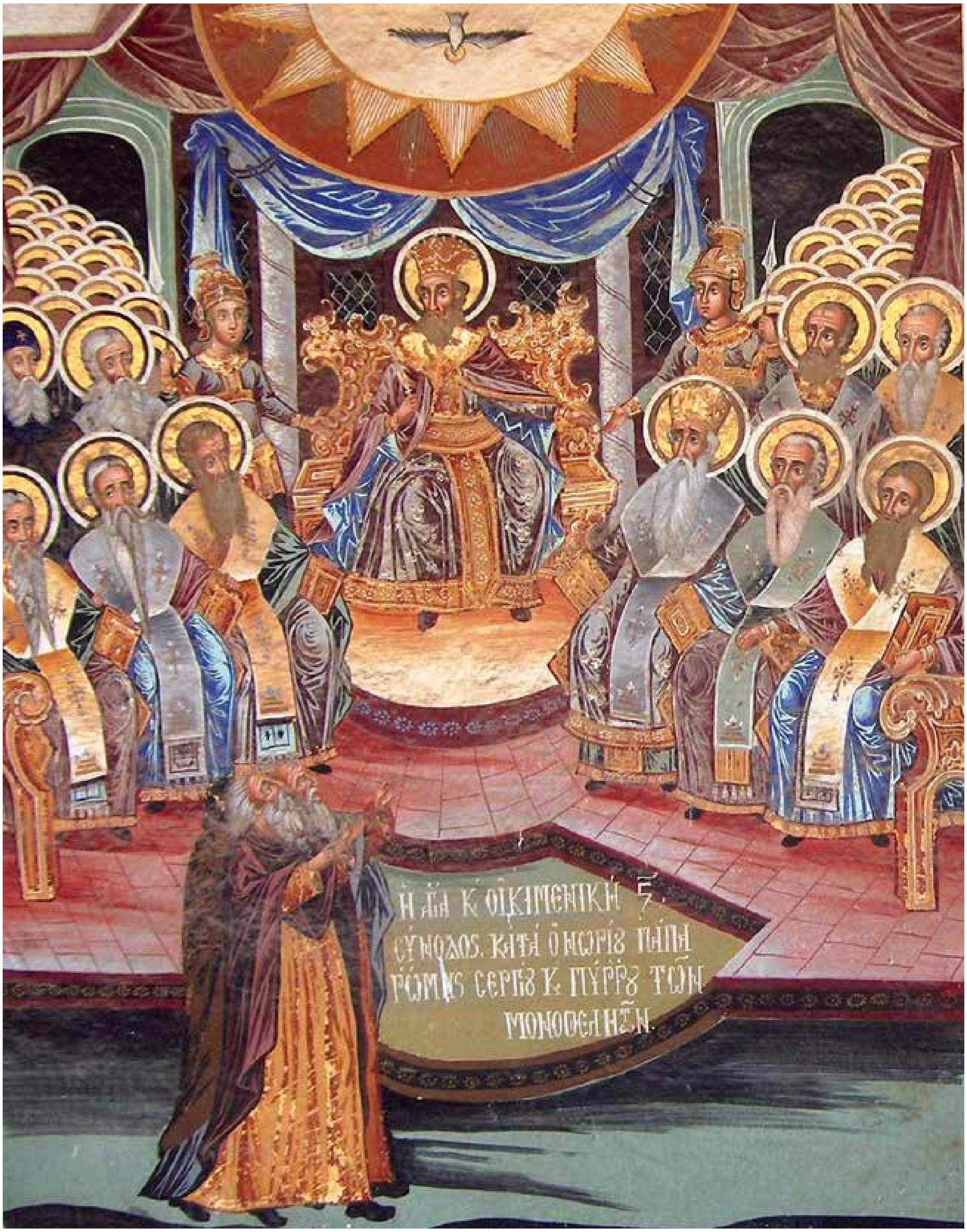
Η ΑΓΙΑ Κ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ Ϛ
ΣΥΝΟΔΟΣ ΚΑΤΑ ΟΝΩΡΙΟΥ ΠΑΠΑ
ΡΩΜΗΣ ΣΕΡΓΙΟΥ Κ ΠΥΡΡΟΥ ΤΩΝ
ΜΟΝΟΘΕΛΗΤΩΝ

Ил. 170. Ефеският събор, изобразен от Захарий Зограф във Великата лавра „Св. Атанасий“, Света гора. Макар официозно, това изображение избягва диаболизацията на „еретиците“, осъдени от Събора.

Флорентин изчезва от списъците. Най-вероятно е починал по време на Събора или го е напуснал и скоро след това е починал. Във всеки случай Сердикийската църква не приема 28-о правило на Халкидон, с което на „Константинопол, понеже е Нов Рим“, се дава не само „второ достойнство“ след „стария Рим“, а и канонична власт над „Тракия, Понт и Азия“. Не го приемат поначало всички църкви на Балканите (Рим впрочем също не го приема) и единственият местен епископ, чийто подпис се открива под този канон, е на Мартирий Марцианополски[306]. Следващият Сердикийски епископ, Зосим, за когото стана дума по друг повод, по всичко личи, или също е напуснал Събора, или изобщо не е намерил за нужно лично да замести предшественика си в Халкидон[307]. (Ил. 172)

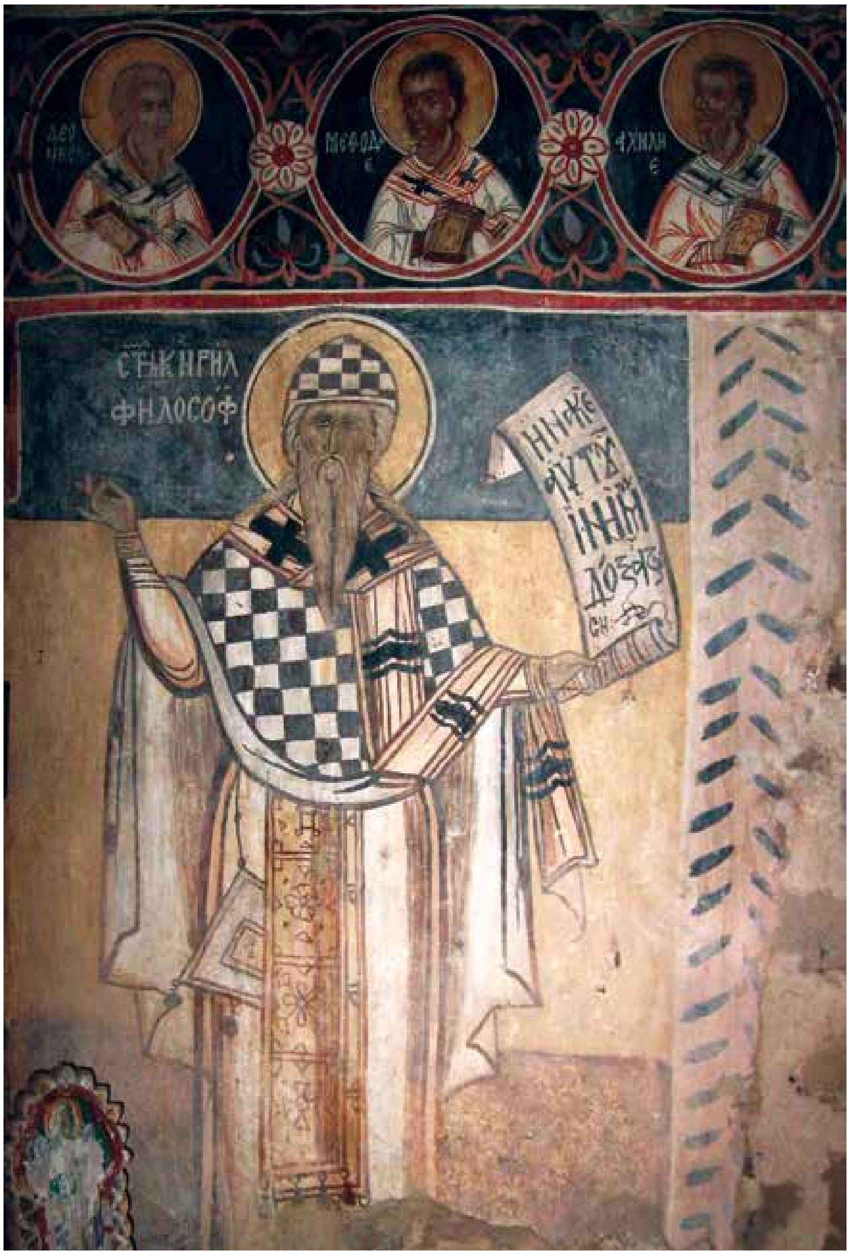

Ил. 171. В Западна България, т.е. в диоцеза на Сердикийската църква (или според по-късната терминология – Църквата на Велика Сардокия), образът на св. Кирил Александрийски, който е бил главен вдъхновител на анатемите, изказани на Ефеския събор, методично се подменя с този на св. Кирил Философ, изобразяван като епископ. Св. Кирил Философ, стенопис от Леворечкия манастир „Св. 40 мъченици“, Софийска епархия, 16 в.

Известният от „Житието на Юстиниан“ следващ Сердикийски епископ Домнио, заедно с други балкански епископи, се опълчва срещу монофизитството на император Анастасий (491-518). Домнио е сред най-ярките лидери на опозицията, настояващи църковните дела да се решават от Събора, а не от императора [308], поради което е изпратен от императора на заточение [309].

В средата на 6 в. Сердикийският епископ Василиск участва в Петия вселенски събор (Константинопол, 553 г., Ил. 172 а). Той отказва да подпише осъждането на „главите на несторианството“ Теодор Мопсуестийски и Ива Едески (мнението му за „третата глава“ – Теодорит Кирски – не е известно). Василиск вероятно завършва живота си в схизма с папа Вигилий[310] и в не особено добри отношения със самия

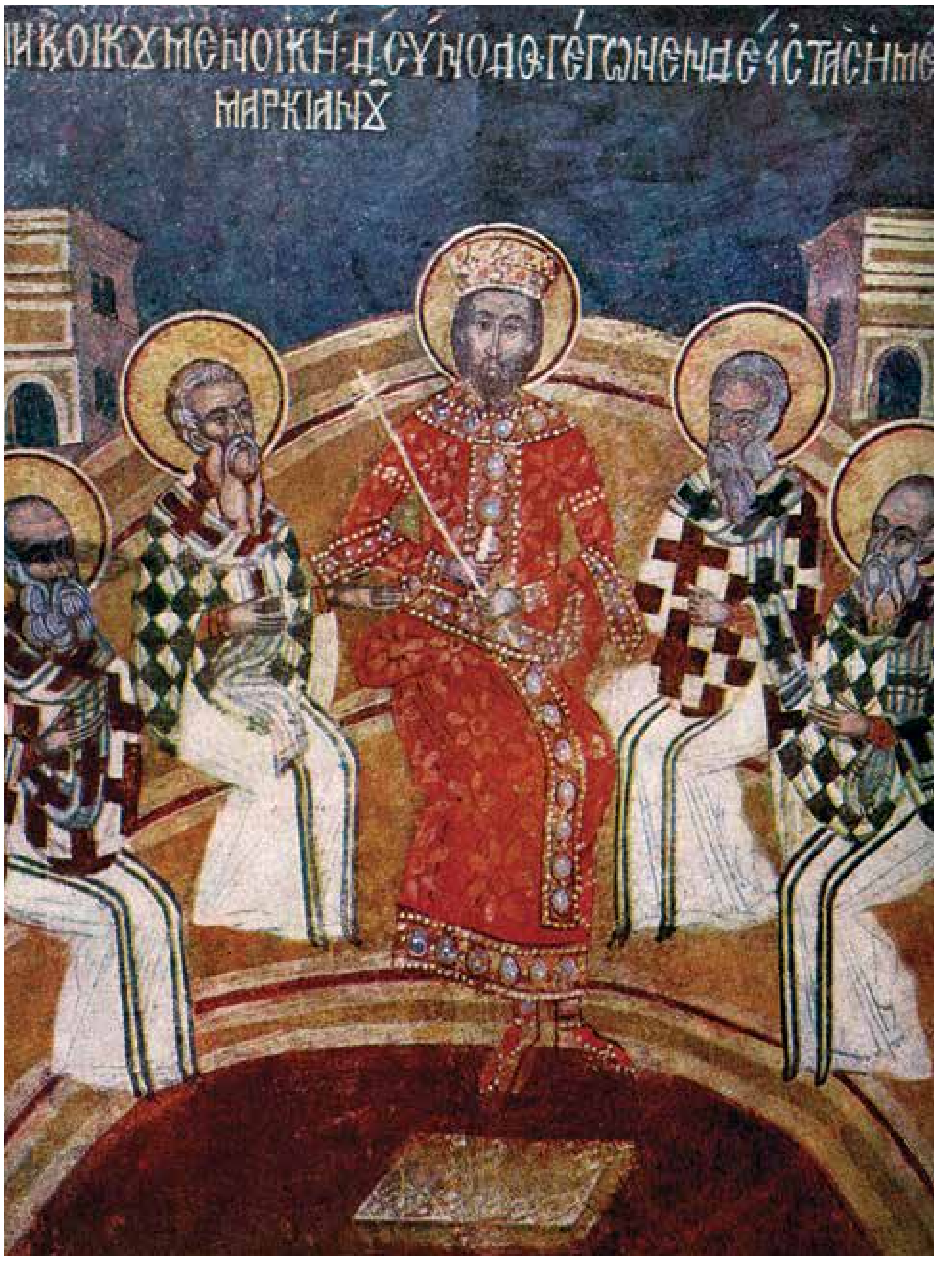

Ил. 172. Четвъртият вселенски събор, изобразен в трапезарията на Бачковския манастир, 17 в. Осъдените епископи, в чието осъждане местните балкански църкви не са взели участие, изобщо не са представени.

император Юстиниан, който е инициатор на осъждането на „трите глави“. В този контекст е напълно очевидно, че във времето на първите пет Вселенски събора се очертават не три типа богословие – византийско, папско и източно, отстоявани от Константинопол, Рим и Александрия [311], а четири, включително Илирийско (Балканско), основно ядро на което е била първо Сирмийската, а от началото на пети век – Сердикийската църква.

В края на 6 в. Феликс, епископът на Сердика, създава сериозни проблеми на папа Григорий Велики [312], като отказва да признае статута на учредената от Юстиниан през 535 г. балканска архиепископия на Прима Юстиниана. Фактът, че Средиземна Дакия (т.е. и Сердикийската епископия) не влиза в диоцеза на Прима Юсти-

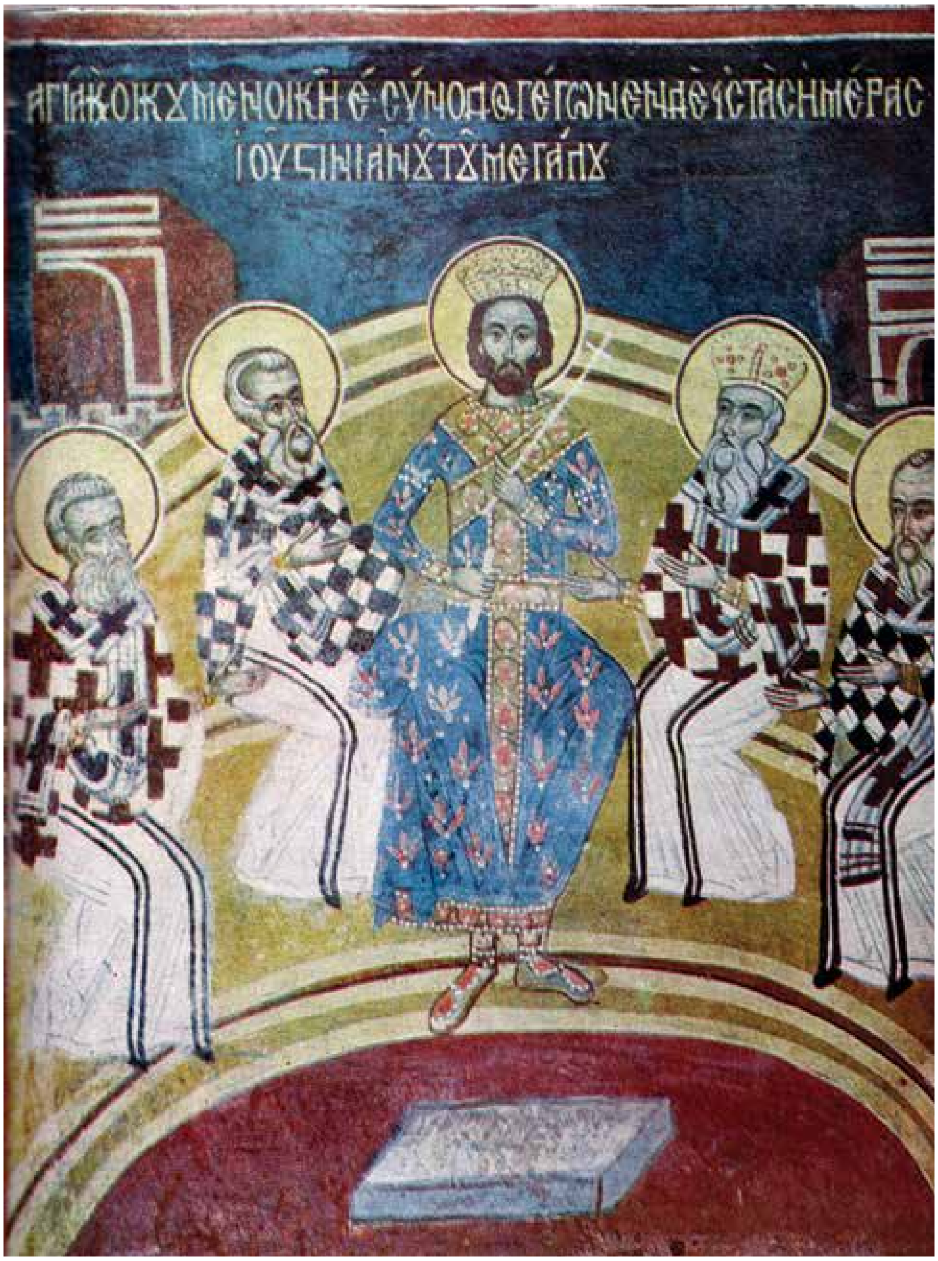

Ил. 172а. Петият вселенски събор, изобразен в трапезарията на Бачковския манастир, 17 в. Осъдените „три глави на еретиците“ не са представени.

ниана [313], изобщо не смекчава позицията на Феликс Сердикийски, който с право вижда в императорския акт недопустимо посегателство не само над стигащия до Южна Италия Сердикийски диоцез, а над суверенния живот и традициите на Църквата.

Можем да не се съмняваме, че върху изключителното самочувствие на сердикийските епископи, направило възможно тази подчертано дисидентска линия на поведение, е влияело свързването на престола им в т. нар. „Почетни листи на църквите“ със св. Климент, св. Протоген, св. Константин, св. Елена и с един от първите и най-важни Вселенски събори – Сердикийския [314].

7.3. ОТ ДИСИДЕНТСТВО КЪМ ДИСТАНЦИРАНЕ: „НЕ СЪДЕТЕ И НЯМА ДА БЪДЕТЕ СЪДЕНИ“ (МАТ. 6:37)

Изглежда острият конфликт между Сердикийската църква и тази на Прима Юстиниана не продължава дълго [315]. Във всеки случай след времето на Феликс сердикийските протести спират, а на следващия, Шести вселенски събор (680-681) и двете църкви не са представени. В документите на Събора не се споменават не само Сердика и Прима Юстиниана, а и всички канонично зависими от тях църкви. Всъщност не се споменава и никоя църква, намираща се на Балканите западно и северно от Созопол Хемимонтски [316]. Това отсъствие на балканските църкви, разбира се, е тясно свързано с едно събитие, отразено точно в актовете на Шестия вселенски събор – създаването на Аспарухова България (680/681 г.).

Във времето на иконоборството (730-843 г.)* и Седмия вселенски събор (787 г.) теоретично каноничното положение на западнобалканските църкви би трябвало да се промени. Около 731-733 г. първият император иконоборец Лъв III отговаря на отказа на Рим да приеме религиозната му политика с отнемане на Илирик, Сицилия и Калабрия от домена на Западната църква и включването им в този на Константинополския патриарх [317]. Трудно е да се каже доколко подобен, едностранен императорски акт, ревизиращ църковната йерархия и структура, изобщо е бил приет сериозно от Църквата, в т.ч. и от Константинополската. Факт е, че когато век и половина по-късно ще се решава статутът на Българската църква, аргументът „Едикт на Лъв III“ няма да бъде споменат. Както впрочем няма да се споменава и аргументът „Архиепископия на Прима Юстиниана (и цяла България)“ чак до падането на България под византийска власт. Защото и Константинопол, и Рим знаят, че поне що се отнася до Илирик и Калабрия, в древни времена те са били част от Сердикийската църква, после са обособени – с императорски акт (Юстиниановата Новела 11) в нова архиепископия Прима Юстиниана, включена, отново с императорски закон (Новела 131, гл. 3) през 545 г. във ведомството на Рим [318]. А въпросните императорски актове, макар да са можели да имат пряк политически, често и икономически ефект в земите, които са засягали, не са имали никаква канонична сила. Във всеки случай Сердикийският епископ (между другото името на епископията през Средновековието се запазва въпреки динамично променящите се имена на града) няма да се чувства обвързан нито с Константинопол, нито с Рим и няма да проявява съчувствие нито към антилатинските настроения на Константинопол при патриарх Фотий или Михаил Керуларий, нито към опитите му за уния с Рим през 1274 и 1439 г.

7.4. „ЕРЕТИЧЕСКИТЕ“ ЛИДЕРИ В СЕРДИКА И КОСТИНБРОДСКО

Дори и при подобно „телеграфно“ представяне на събитията е очевидно, че позицията на сердикийските епископи, известна от документите на Вселенските събори, е подчертано принципна. Тази позиция обаче е и много уязвима. Действията им маргинализират ролята на Сердикийската църква, която от църквата на Константиновия град и седалището на Втория вселенски събор се превръща във винаги опозиционно настроена, буквално проблемна епископска катедра. В този контекст не е учудващо, че междувременно през последната четвърт на 4 в.[319] Сердикийската катедра се заема от една колкото интересна, толкова и малко позната фигура – епископ Боносий. Макар до днес да е цитиран като родоначалник на „боносианската ерес“, да е осъден на локален събор в Капуа, а в някои папски и императорски документи от 6 в. да е представен като ересиарх от ранга поне на Павел Самосатски, Несторий и Теодор Мопсуестийски, отношението към Боносий приживе едва ли е било такова: сердикийският прелат спокойно обсъжда с епископ Амвросий Медиолански (негов познат) позициите си, а известният с холеричния си нрав Кирил Александрийски (бъдещият непримирим враг на Несторий) отказва да вземе страна в спора между Боносий и опонентите му. Смисълът на въпросното „боносианство“ може да бъде частично реконструиран само по текстовете на враждебните спрямо него полемики. От една страна, последователите на Боносий в много отношения приличат на преки ранни предшественици на бъдещите местни богомили. Те проповядват съвършен живот за църковните лидери, изисквайки от духовните водачи на народа въздържание във всяко едно отношение, с изключение на неуморно и ненаситно търсене на Божествената истина чрез четене, молитва и медитация. Ето защо едва ли е съвпадение, че етимологията на името „боносианци“ е същата (Bonosiacorum се извежда от bonorum), каквато ще бъде по-късно етимологията например на катарите и албигойците (boni homines, добри хора[320]). Без съмнение от 12 в. нататък самоназоваването Boni Homines/Bonshommes на няколко монашески ордена, проповядващи краен аскетизъм[321], е било опит на официалната църква да конкурира моралния и етически кодекс на „еретическите общини на добрите християни“, чийто най-ранен прототип, изглежда, са точно смущаващите и дискутирани, но определено не и еретични „боносиеви църкви“.

От друга страна, боносианското богословие, изглежда, е съдържало твърдението, че света Богородица, след раждането на Христос, е имала други деца – „братята Господни“ св. Яков, св. Юда/Тадей и св. Симеон, за които се говори в Новия завет. Реакцията, която предизвиква проповядването на подобна теза през четвърти век[322], води на Запад до налагането на догмата за „вечното девство на Дева Мария“, а на Изток – до споделяне на сходни концепции от самия Константинополски патриарх Несторий. Несторий предлага Девата да бъде наричана Христородица – добронамерена и компромисна формула, но крайно безвкусна от теологична гледна точка и оказала се фатална за епископската му кариера. Неслучайно в хода на осъждането на Несторий на Ефеския събор (431 г.) отците са толкова чувствителни по въпроса за майчинството на Дева Мария. И неслучайно точно тогава за пръв път се налага новият епитет на Дева Мария – Богородица, със съответната реакция на латинската църква (която така и никога не приема епитета „Богородица“) – тезата за „вечното девство на света Мария“ (Ил. 173). Също така никак не е случайно, че боносианството може би е осъдено на един локален събор на илирийските и италианските епископи (в Капуа през 391/392 г.), но на нито един Вселенски събор. Освен това на Събора в Арл (ок. 450 г.) се приписва официално признаване на кръщенията (най-често – повторни), извършени от боносиански свещеници. Същият е подтекстът и на споменаването (без осъждане), че боносианците повторно кръщават своите привърженици, направено на Третия Орлеански събор (538 г.).

Макар официално краят на боносианството да се фиксира в края на седми век[323], доколко жизнена е била богословската основа на „боносианската ерес“, свидетелстват три факта: 1) Близо два века и половина след времето на Боносий в споменатата Новела за привилегиите на архиепископия Прима Юстиниана (535 г.) император Юстиниан изрично предупреждава илирийските църкви да не общуват с онези, които споделят „Боносиевото престъпление“[324]; 2) Боносианството е толкова широко разпространено в Испания и Галия още от 5 в., че Исидор Севилски говори за „епидемия от боносианци“[325]; 3) В най-древната запазена християнска литургия св. Яков е наричан Божи брат (Ιάκωβος ο Αδελφόθεος)[326] – основополагаща за боносианството теза, която и до днес е официалното предание на православието за Христовите „братя по плът“[327]. (Ил. 173 а)

Трудно е да се каже дали мисионерската дейност на „апостола на бесите“ св.

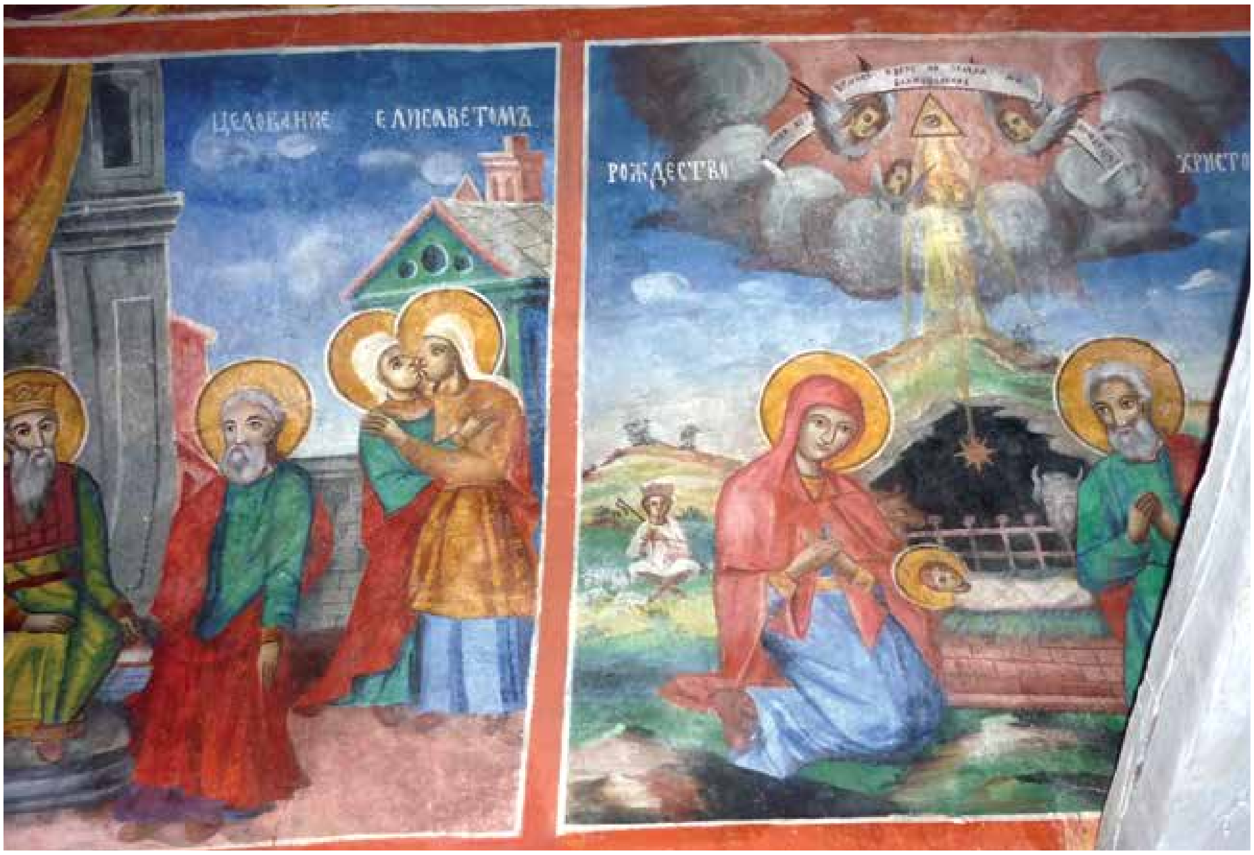

Ил. 173. В православието акцентът върху чисто човешката същност на Богородица има много измерения. Едно от тях е разпространението на сцената Срещата между св. Мария и св. Елисавета, отразяваща момента, в който двете велики бъдещи майки – тази на Иисус и на тази на св. Йоан Кръстител, се поздравяват с целувка за плодовете, които носят. В редки случаи целувката между двете свети жени се представя като самостоен спасителен акт, огледален на предателската целувка на Юда, и изрично се нарича не „среща“, а „Целувка на Елисавета и Мария“. Точно такава е сцената, изобразена в църквата „Св. Петка“ в с. Богьовци, Костинбродско.

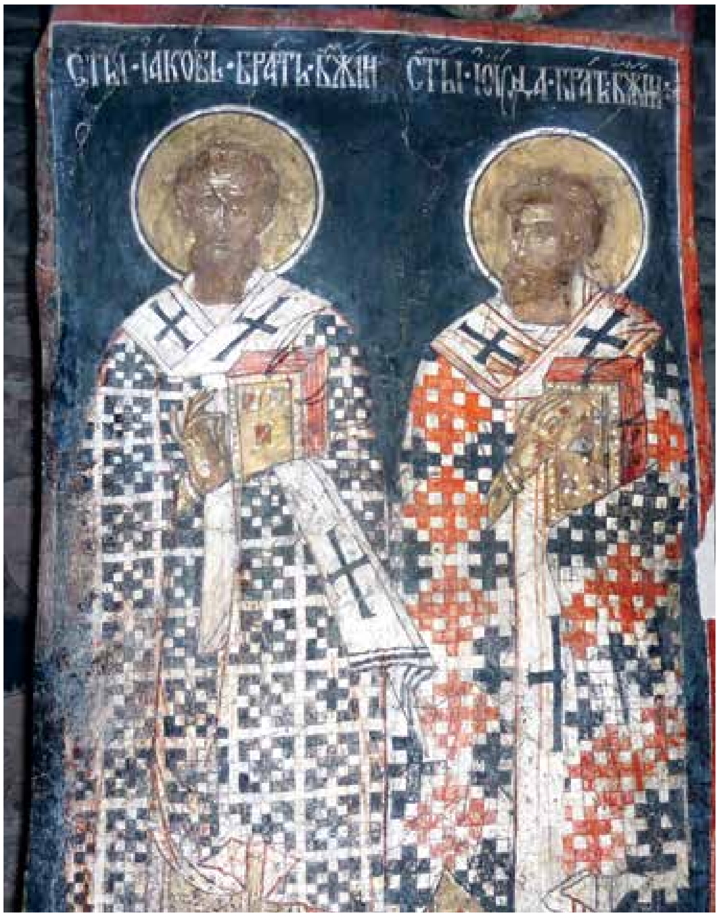

Ил. 173а. Св. Яков и Иуда братята Божи. Фреска в църквата „Св. св. Петър и Павел“, Търново, 13-15 в.

Никита Ремесиански (кр. на 4 – нач. на 5 в.) има пряка връзка с дебатите около боносианството. Предвид сложните отношения между църковната администрация и църковните авторитети в тази ранна епоха[328] онова, което може със сигурност да се каже, е следното: каквито и мотиви (били те само религиозни, или религиозно-политически[329]) да е имала мисията на св. Никита, тя, според каноните на Църквата, не е можела да не бъде съгласувана със Сердикийския епископ, на когото епископия Ремесиана е пряко подчинена (Ил. 174). С други думи, ако е имало Библия, преведена на бески (тракийски) език, тя е създадена и разпространявана с благословията и на Сердикийския епископ (по това време епископ Домнио), произходът на преобладаващата част от чието паство е тъкмо тракийски.

Тези идеи и поведение на Сердикийската църква, които са радикално несъвместими с един прост, черно-бял разказ за историята на християнството[330], са в основата на „забравянето“ на региона. Те са важни поне в същата степен, в каквато и коментираната изключителна връзка със Сердика на св. Константин и св. Елена – личности, които е трябвало да се превърнат във фундамент на чужди свещени предания (начело с Константинополското, а по-късно и на Римското). Това дистанцирано поведение на Сердикийската църква обяснява и съдбата на два по-късни

Ил. 174. Базиликата „Св. Спас”, в която се приема, че е проповядвал и служил св. Никита Ремесиански. Гр. Белово, обл. Софийска, 4 в.

български феномена – редактирането на живота на св. Йоан, превърнал се от „Средецки светилник“ в „Рилски чудотворец“, и тенденцията Драговищката богомилска църква майка да бъде локализирана навсякъде другаде, но не и на оригиналното си място – до Костинброд, в Драговищица.

Самият св. Йоан (Иван) Рилски без уговорки нарича „свое отечество“ Средец (както Константин шест века по-рано нарича без уговорки Сердика „свой Рим“). Факт е, че най-старите и най-внушителните изображения на светеца са от храмовете в т. нар. „Софийска Мала Света гора“ (Ил. 175 а-в). По същия начин един от регионите, в които народните легенди за светеца са най-изобилни, е Софийският [331]. Това не пречи учените като цяло да игнорират средецката линия в биографията на светеца[332] и да спорят с десетилетия къде по-близо или по-далеч от Кюстендилското с. Скрино е рожденото му място. В тази връзка няма да е излишно да се отбележи, че да се търси някое малко село или изолиран район (според тогавашната реторика – „пустиня“) за зараждането на българското отшелничество и монашество, означава на първо място непознаване на тези феномени. Отшелничеството и монашеството се появяват в лицето на първите отци пустиножители точно в най-големите градове на Империята (като Александрия и Антиохия). Тези феномени освен това се появя-

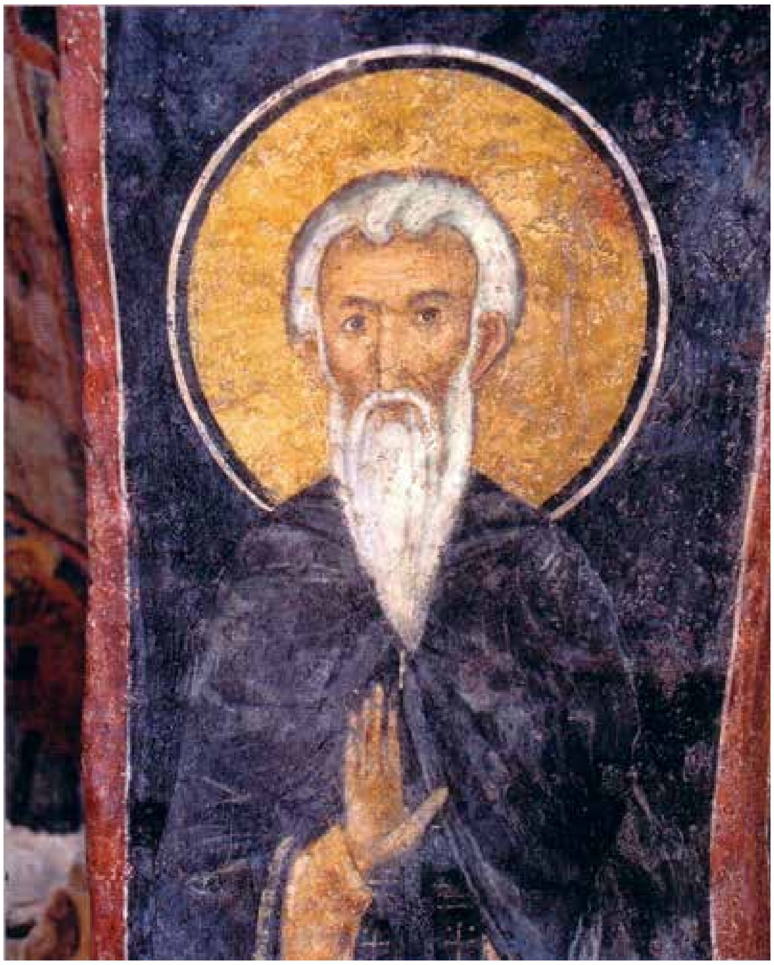

Ил. 175. Св. Йоан Рилски, стенопис в Боянската църква „Св. св. Никола и Пантелеймон“, 1259 г. От дясната страна на светеца е образът на св. Екатерина.

Ил 175а. Св. Йоан Рилски, стенопис от църквата „Св. Йоан Богослов“, с. Земен, Софийска епархия.

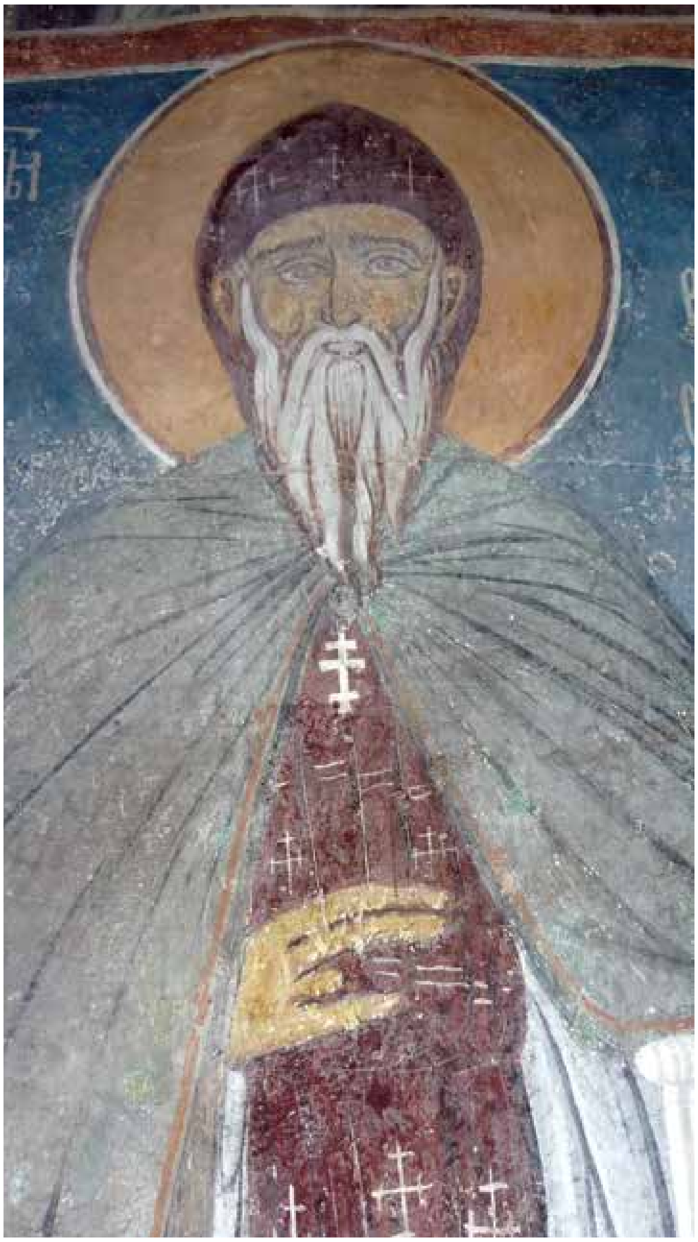

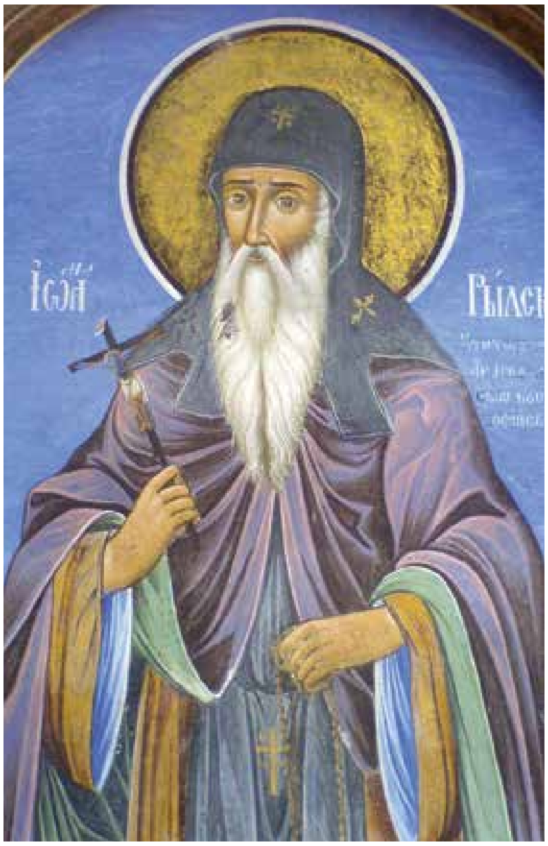

Ил. 175б. Св. Йоан Рилски, стенопис на входа на Рилския манастир „Св. Иван Рилски“, Софийска Света гора.

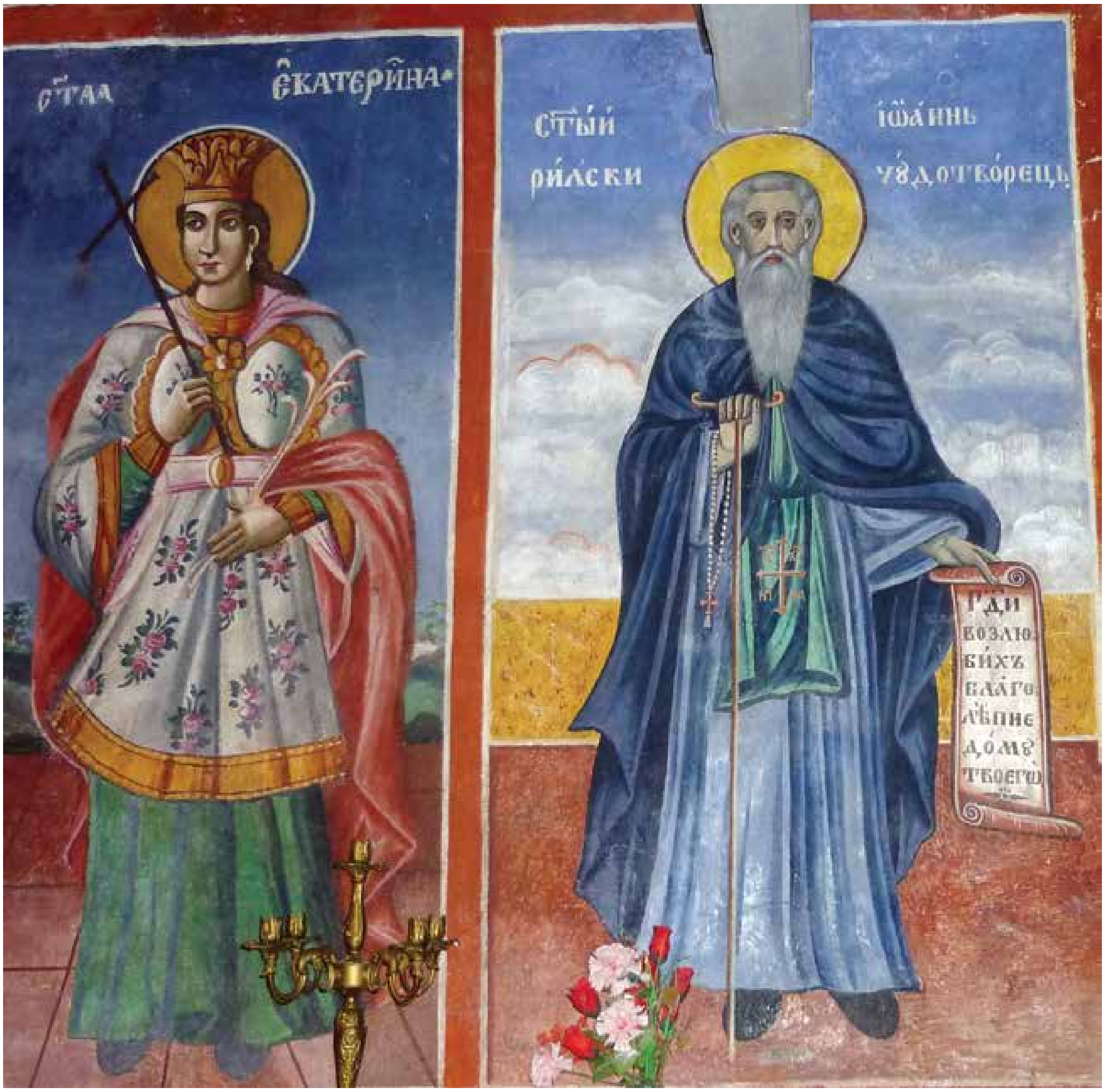

Ил. 175в. Св. Иван Рилски Чудотворец и св. Екатерина, стенопис в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Костинбродско.

ват точно в средите на висшето духовенство и точно през четвърти век като реакция срещу все по-тесния съюз между Църквата и Държавата. Последното неминуемо води до превръщането на църковните лидери-харизматици в държавни чиновници и до изповядването на Христос от лично верую в утвърдена с императорски закон догма, гласувана от Вселенски събор. Позицията на отци като Протоген, Феликс или Домнио за епохата си е била търсене на вариант за съвместяване на двете институции без достигане до сливането им или до диктат на едната над другата. Времето показва, че подобно междинно положение теоретично е идеално, но на практика е

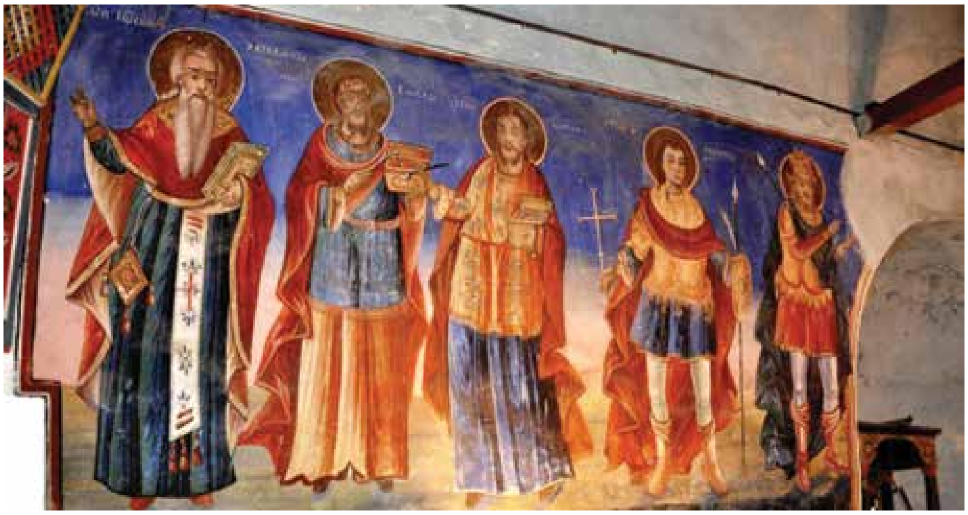

Ил. 176. Св. св. Козма и Дамян, заедно с друг знаменит светец лечител – св. Харалампий, стенопис в църквата „Св. Неделя“, с. Опицвет, Костинбродско.

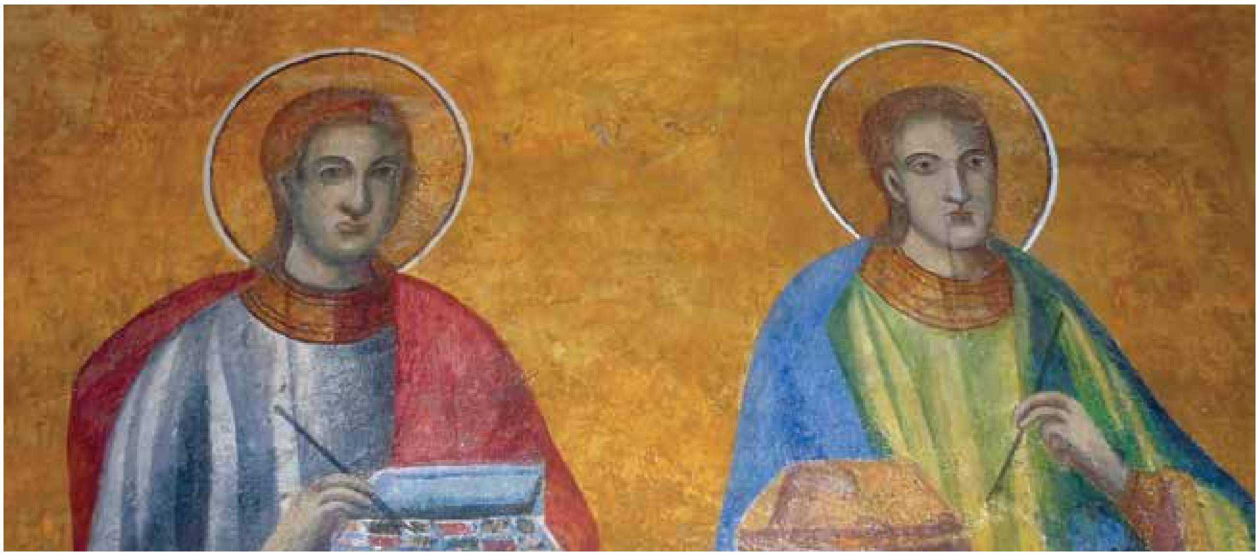

Ил. 176а. Изключително одухотворени и индивидуализирани портрети на св. св. Козма и Дамян с акцент върху младостта и ранга им в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Костинбродско.

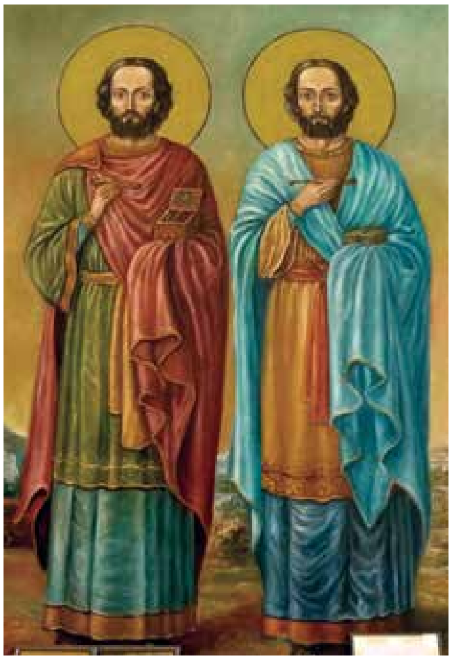

Ил. 176б. Едно от редките изображения на св. св. Козма и Дамян, в което братята близнаци наистина се различават само по цвета на плащовете (и позицията на ковчежето с лекове). Икона в Шияковския манастир „Св. Архангел Михаил“, Костинброд.

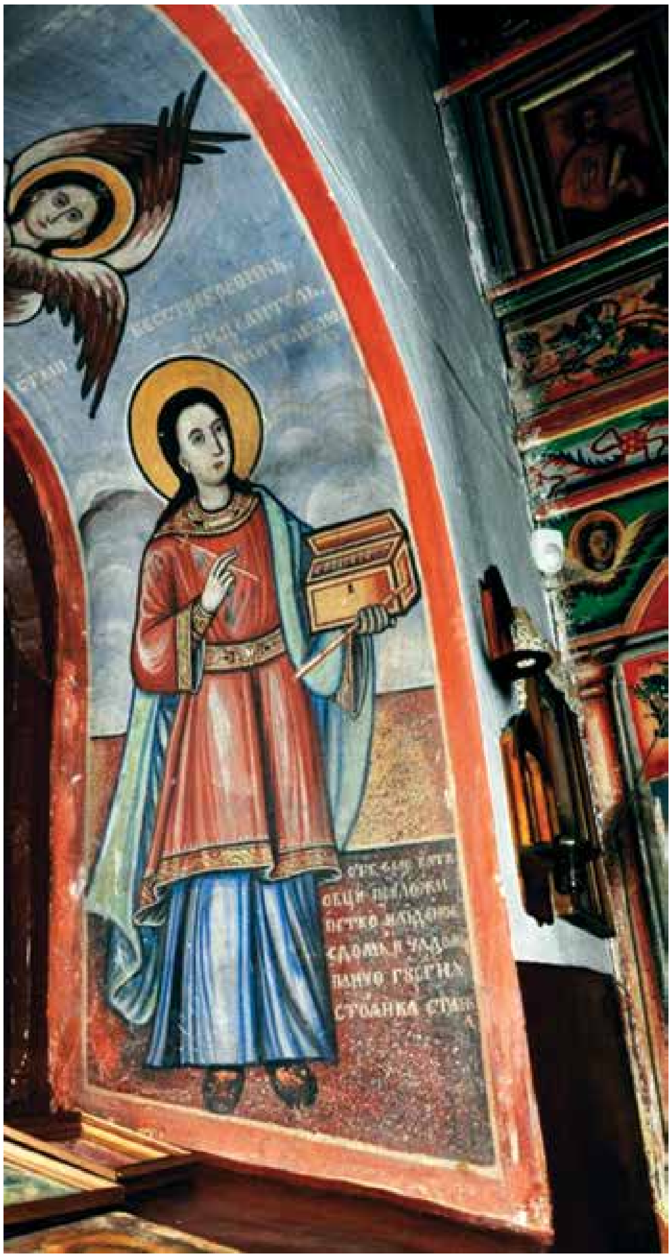

Ил. 177. Св. Пантелеймон, стенопис в църквата „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“, с. Драговищица, Костинбродско, 1884 г.

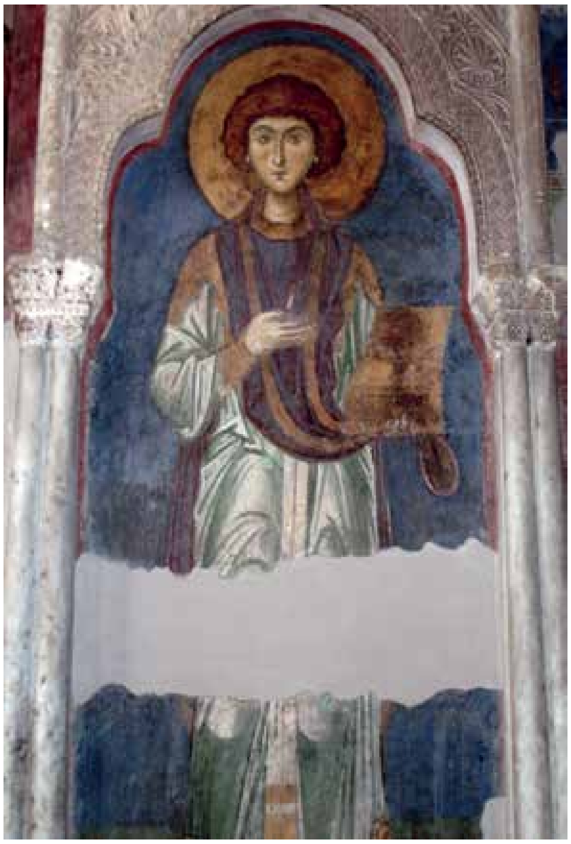

Ил. 177а. Може би най-ранното запазено изображение на св. Пантелеймон в едноименната му църква при Нерези (дн. Македония), 1164 г.

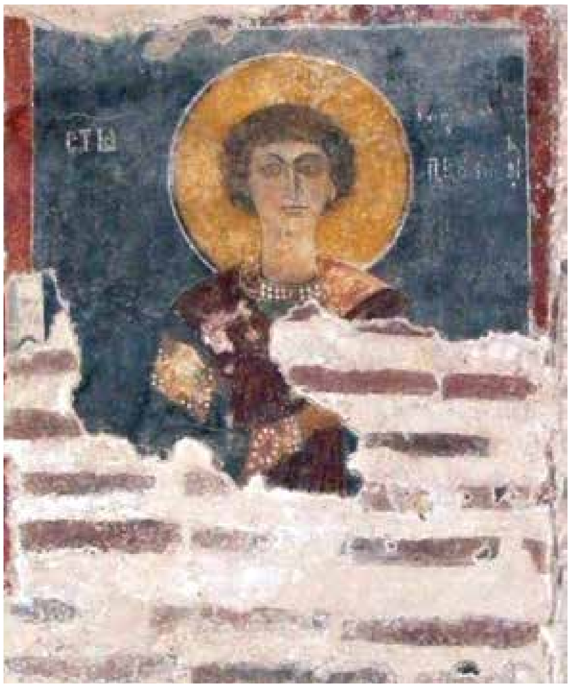

Ил. 177б. Св. Пантелеймон, стенопис в църквата „Св. Никола и св. Пантелеймон“ в Бояна, 13 в.

било непостижимо, както са се опасявали първите бащи и майки пустинници. В резултат се появява „алтернативната църква“ на отшелниците и монасите, които така и докрай няма да бъдат включени в църковната йерархия на православния Изток.

Това, че отшелниците и монасите няма да бъдат включени в църковната йерархия, не означава, че почитта към тях е била по-малка. Тъкмо обратното. Монасите и особено отшелниците от типа на споменатия св. Симеон Стълпник са били мислени като „живи икони“, ако не направо като „ангели в човешка плът“, откъдето и определението за тях – „водещи ангелски начин на живот“. В култа към светците отшелници местното население е влагало всички онези традиции и всички онези надежди, които са оставали извън наложеното официално църковно предание. Конкретно култът към св. Йоан Рилски не може да бъде схванат и оценен без влиянието на древната вяра във всесилните, но и доста своенравни здравоносни божества и ранните светци лечители като св. Потит Сердикийски, още по-ранните св. св. Лавър и Флор Улпиански или малко по-късните св. Пантелеймон и св. св. Козма и Дамян. (Ил. 176, 176 а) Ето защо няма нищо по-естествено от това св. Потит да бъде „забравен“ от родната му Сердика, чиито граждани всъщност продължават да го почитат в образа както на св. св. Козма и Дамян (Ил. 176 а, б), така и на св. Пантелеймон – детето лечител и мъченик, осъдено за магьосничество. Този образ на

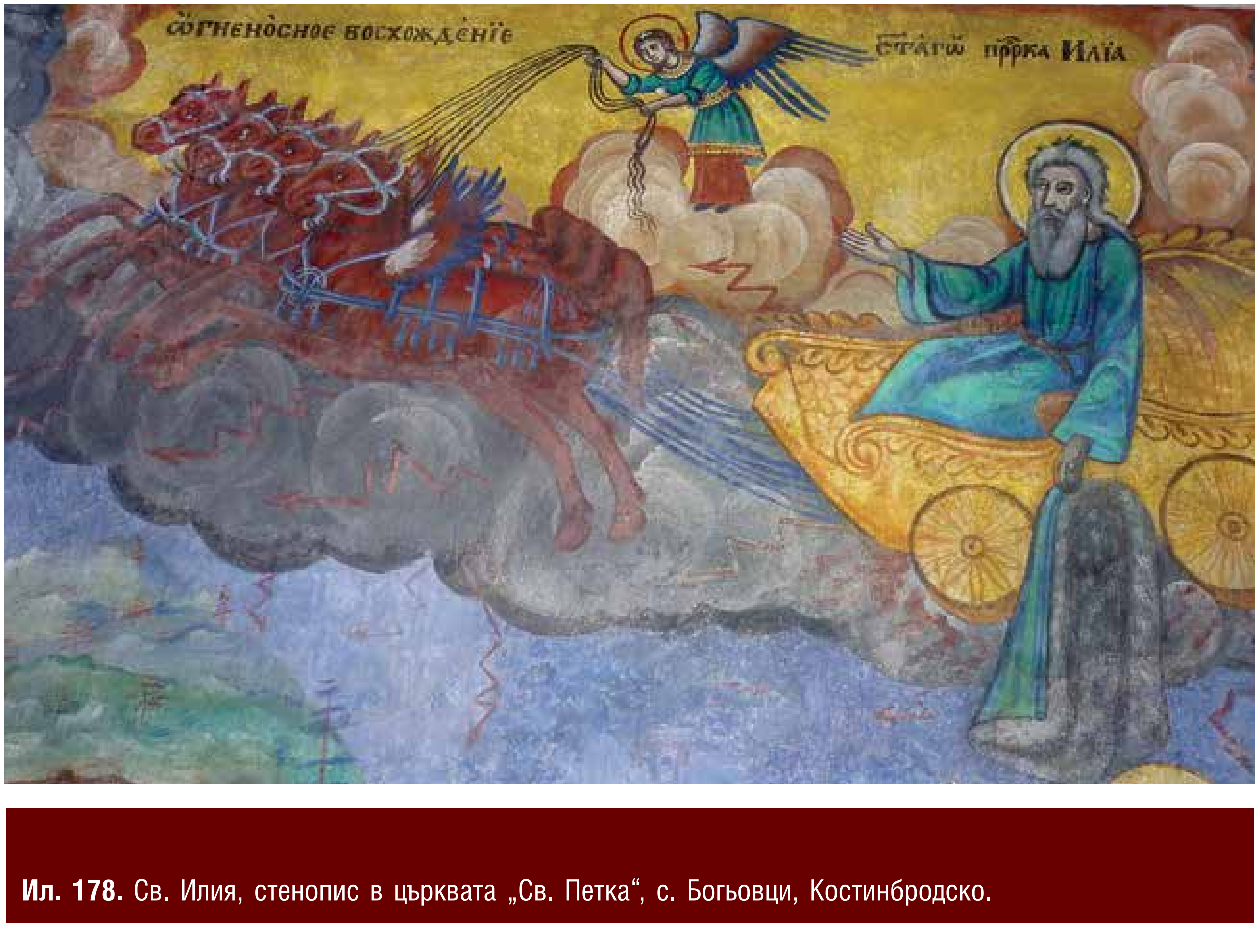

Ил. 178. Св. Илия, стенопис в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Костинбродско.

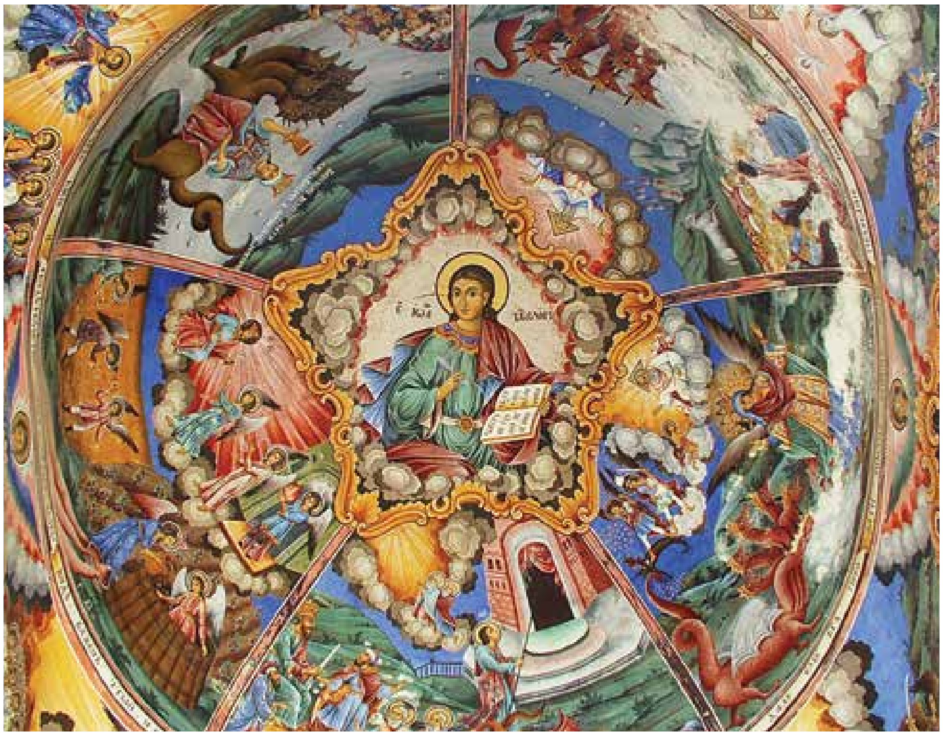

Ил. 179а. Св. Йоан Богослов, изобразен в купол на Рилския манастир „Св. Иван Рилски“, Софийска Света гора. Очевидно земенският и рилският св. Йоан отразяват не само два аспекта на дейността на евангелиста визионер, а и различни аспекти в религиозната му интерпретация.

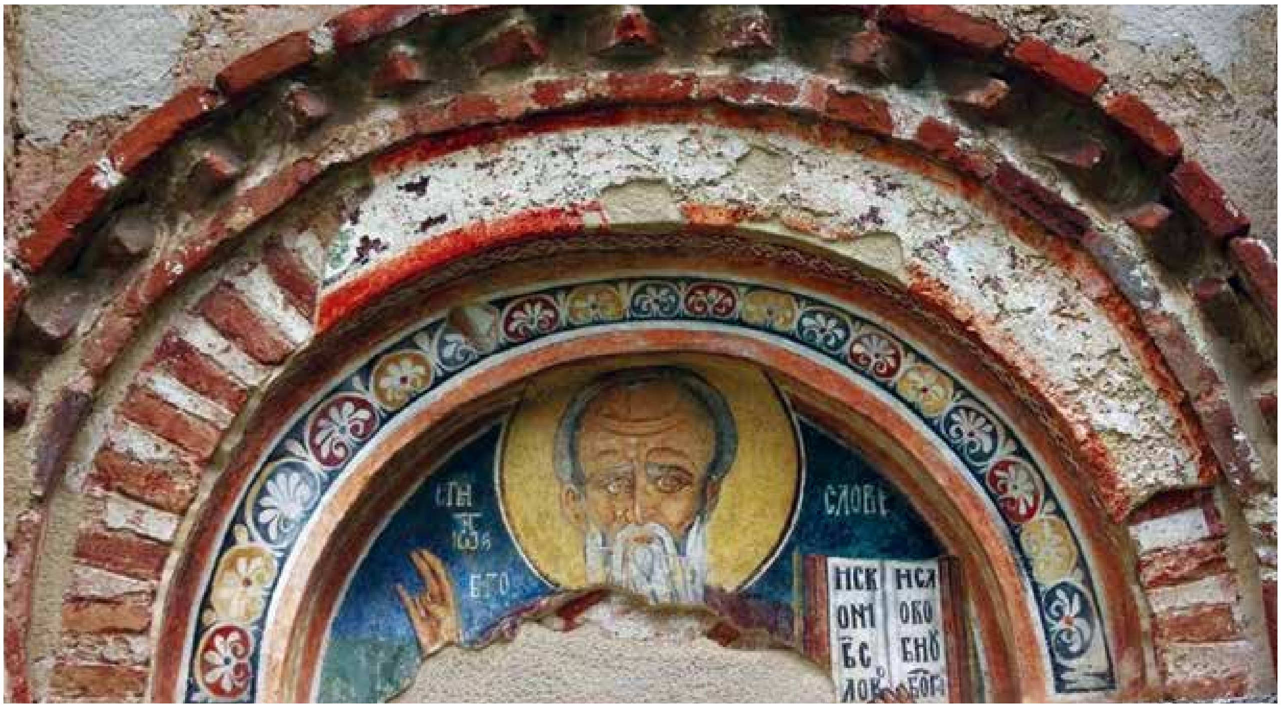

Ил. 179. Земенският св. Йоан Богослов

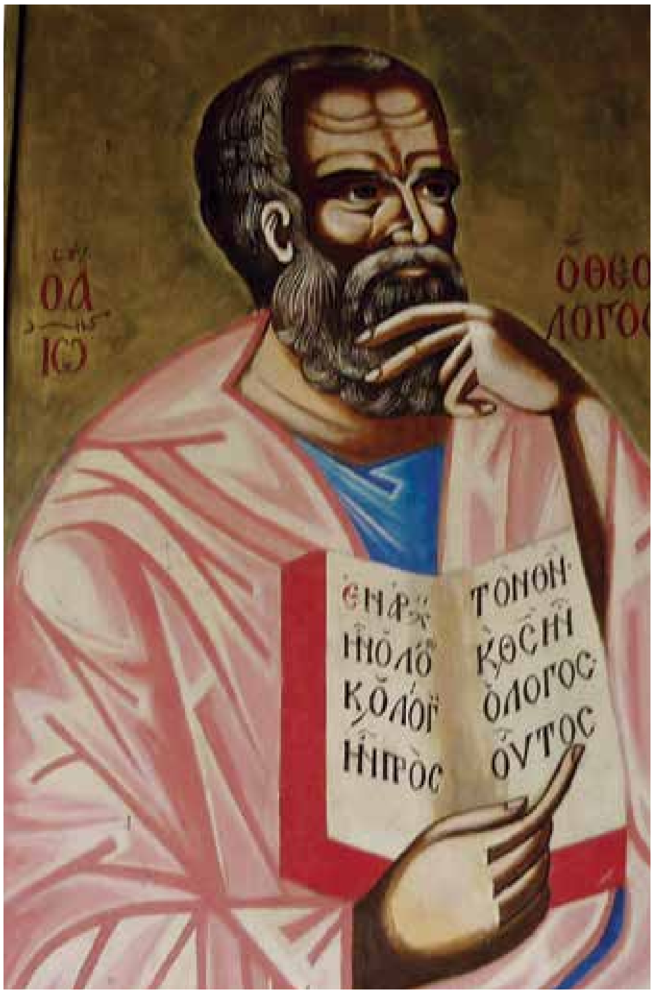
О АГ
ІΩ
Ο ΘΕΟ
ΛΟΓΟΣ
ЄΝΑΡΧ
ΗΝΟΛΟ
ΚΟΛΟΓ
ΗΝΠΡΟΣ
ΤΟΝΘΝ
ΚΘΣΗΝ
ΟΛΟΓΟΣ
ΟΥΤΟΣ

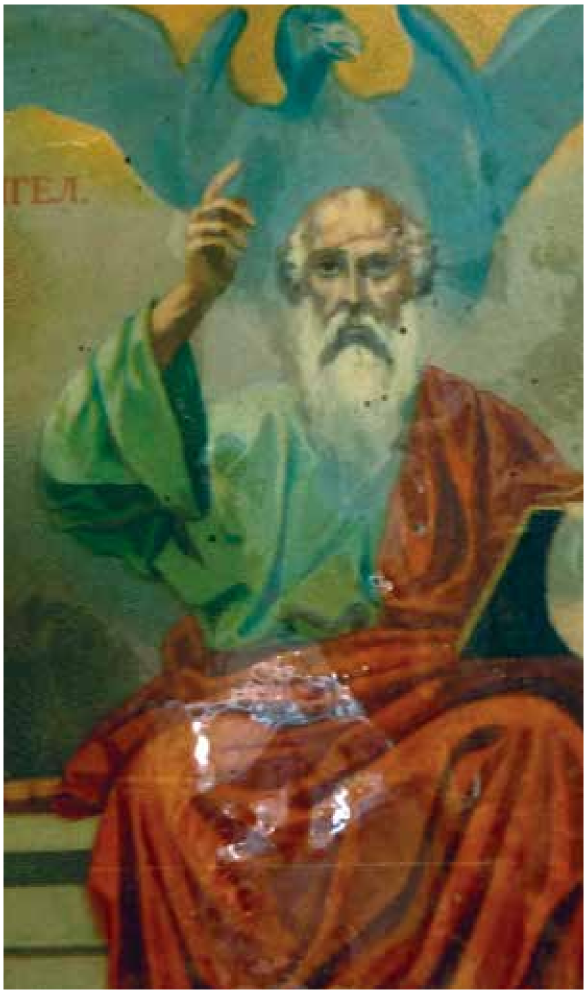

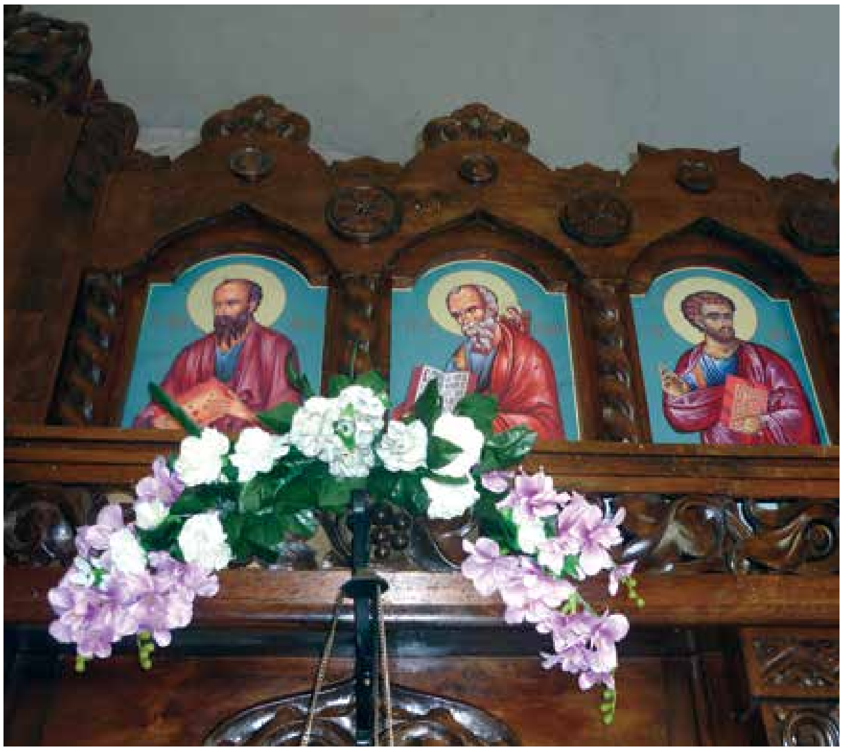

Ил. 1796. Три икони на св. Йоан Богослов украсяват само иначе доста бедния като вътрешна украса Шияковски манастир, посветен на св. Архангел Михаил. Трите икони изобразяват различни аспекти от почитта към светеца, като на иконостаса виждаме много редкия на Балканите православен иконографски тип св. Йоан Благо мълчание, свързан с тайните, които Христос поверил на Йоан и Андрей, когато прекарал само с тях цял ден точно след като св. Йоан Кръстител го посочил с думите „Ето Агнецът Божи!“.

св. Пантелеймон (Ил. 177, а-б) очевидно има малко общо с официалното житие на завършилия медицинско образование в Никомидия придворен лекар Пантелеймон, но за сметка на това е идентичен с житието на св. Потит (вж. Ил. 56-58). Ето защо и в житието на св. Пантелеймон някак съвсем без връзка се споменава, че той преди се е казвал не Всемилостив (каквото значи Пантелеймон), а „Всесилен" (Панталеон, лъв във всичко), название, очевидно предаващо характерния смисъл на латинското име Потитус, което ще рече Можещ (и знаещ) да направи всичко. Няма нищо по-естествено накрая и от това празниците на св. св. Лавър и Флор да съвпадат с този на св. Йоан Рилски (18 август), а част от тяхната служба да бъде органично вплетена в службата за св. Йоан[333].

Основната харизма (дар свише) на св. Йоан, както и на останалите светци тавматурзи, или според локалния български изговор – свети врачове, е лечителска. Това означава, че св. Йоановата мисия по определение не е била да се оттегли „в пустинята", където дарбата му би останала безплодна. Св. Йоан може и да е запомнен по-късно като отшелник от Рила, но повечето му дела и приживе, и посмъртно са свързани със Средец и околностите му.

На свой ред без отчитане на култа към св. Йоан Средецки (и Рилски) всяко обяснение за изключително силното разпространение в България на култа към св. Илия (Ил. 178) остава донякъде неубедително. Фактът е, че св. Йоан е бил наричан с много имена, едно от които Алиа, откъдето и сливането на двата образа в масовата представа на вярващите. С култа към св. Йоан са свързани на локално равнище не по-малко мощните култове към св. Йоан Богослов и св. Йоан Кръстител, чието име носи средецкият светец (Ил. 179 а-б, 180). В средновековното българско религиозно съзнание като цяло „тетрархията" св. Илия, св. Йоан Кръстител, св. Йоан Богослов и св. Йоан Рилски е имала само един конкурент или по-точно – една свръхегида, под която почитта им е процъфтявала – дълбокото благоговение към Богородица. В този ред на мисли не трябва да забравяме, че св. Йоан Богослов, човекът, когото според Писанието Христос посочил за „син" на майка Му Мария, длъжен да се грижи за нея след Христовото Разпятие, е и върховният авторитет на богомилите, автор на тяхната „Тайна книга"[334]. Ето защо никак не е изненадващо, че в райони, където богомилството е било особено силно, могат да се видят до днес най-разнообразни изобразявания на св. Йоан като самостоятелна, напълно самодостатъчна фигура – нещо, срещащо се само инцидентно в религиозното изкуство както на Изток, така и на Запад (Ил. 179 б).

Спецификите в изображенията на Богородица са в състояние да очертават най-ярко и да предават най-убедително особеностите на местните култове към нея. На локално софийско равнище повечето от тези особености не могат да бъдат адекватно схванати без отчитане на феномените древно почитание към Великата Богиня и Сина ѝ, боносианската реторика за „братята господни“ и богомилско богословие. Без отчитане на местната силна богомилска църква впрочем остава неясен и един постоянен сюжет в софийските легенди за Йоан Рилски – обстоятелството, че светецът далеч не е бил посрещан навсякъде особено радушно приживе [335], а след смъртта му богомилите не признавали светостта на неговите мощи в Средец [336]. От гледна точка на класическата библейска максима: „Никой пророк не е приет в родината си“ (Лук 4:24), този тип предания са доста сериозна заявка на региона на Средец за родно място на най-великия български светец. Впрочем неприемането на св. Йоан Рилски от богомилите е повече от обяснимо: богомилската църква е Църква на Откровението, на индивидуалното просветление и изкупление, непоклатимата вяра в пророческата харизма.* Ето защо богомилската църква в лицето на странстващите отшелници аскети, които са проповядвали стриктно въздържание, строг морал и не са се прекланяли нито пред църковни, нито пред светски величия, обаче не са били богомили, е виждала отклонение от собственото си правоверие. Ето защо и не трябва да се учудваме, че за един външен наблюдател Йоан Средецки (Рилски) е бил съвършен богомил, магическа персона, успяла за „своя 300 – годишен живот да отклони всички от учението на Йоан Кръстител“ в друго близко до София селище – Костенец [337].

Доколкото за Великата Богиня майка и боносианството вече беше казано немалко, тук накратко ще бъде обърнато внимание само на богомилството. По въпроса за разпространението на богомилството в района на Средец е достатъчно да се припомни една забележка, направена още от Васил Златарски – че потомците на средецкия комит Никола, начело с цар Самуил, умишлено са се обявявали за привърженици на богомилството. Без това декларативно покровителстване да доведе до „богомилска държава“ (като тази, създадена от съседните босненски банове), комитопулите очевидно са се опитвали да засилят антиконстантинополската си позиция с облягане не само на собствена политическа и военна сила, а и на локален църковен ресурс, развил се изцяло извън византийската традиция. Доколкото столицата на по-възрастния син на комит Никола – Аарон, е бил Средец, останал център, където е резидирал патриархът и в началото на Самуиловото управление, изворът на въпросния църковен ресурс би трябвало да се търси в неговите околности. Къде по-точно се е намирал този „извор“, отговор дават западните автори, за които „всички катарски и албигойски църкви са имали само две църкви майки – Българската и Драговищката“ [338].

Понеже богомилството става актуално на Запад през 13 в., под Църквата на България трябва да се имат предвид най-вероятно земите на тогавашната византийска тема България. От тази гледна точка центърът на богомилската църква България едва ли е бил около Пловдив, обичайно свързван от повечето изследователи на богомилството с неговото начало и еволюция. Що се отнася до Драговищката църква, още през 20-те години на 20 в. Йордан Иванов отбелязва, че името на софийското село Драговищица е богомилско[339]. През 60-те години на миналия век Иван Дуйчев обръща внимание, че локализация на Драговищката църква би могла да се свърже с точното име на едно селище – „Драговищица, село северно от София“ [340]. За съжаление Йордан Иванов и Иван Дуйчев не доразвиват тази линия на изследване и в резултат по-късните учени я забравят. Тя обаче би могла да бъде много продуктивна от гледна точка на изследване на богомилската църковна структура и йерархия. В България за богомилството, с неговите учение и общини, се е говорило много, поне от 10 до 15 век (а после феноменът е коментиран от 19 век до днес). Известни са обаче имената само на двайсетина от богомилските лидери, сред които на по-малко от десет богомилски църковни водачи: легендарният поп Богомил (споменат в Бориловия Синодик веднъж като създател на българското богомилство, съвременник на Йоан Екзарх и цар Петър [341], втори път – като „появил се при цар Борил“[342] и

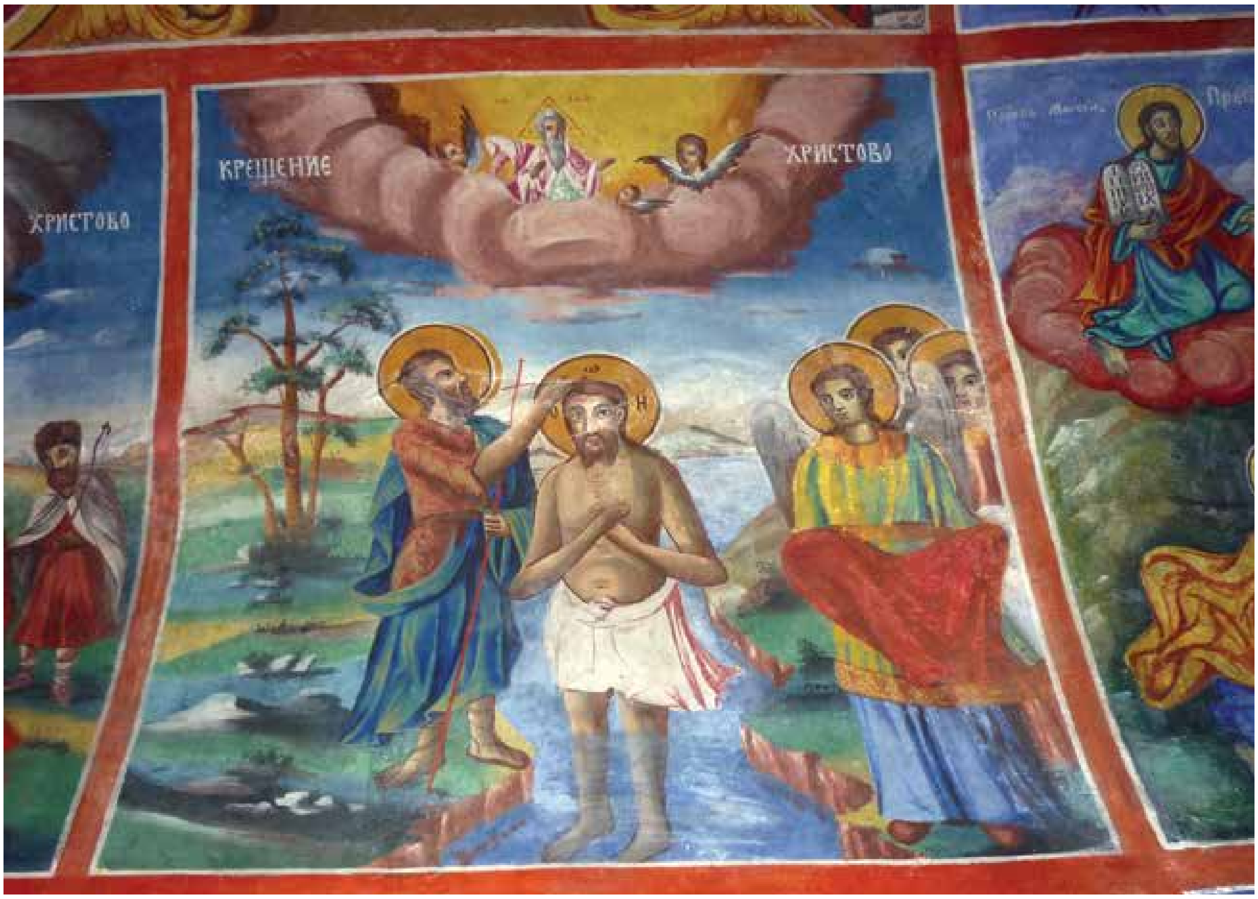

Ил. 180. Св. Йоан Кръстител в сцената *Крьщение Христово*, стенопис в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Костинбродско.

чийто прототип в балканската памет никак не е изключено да е образът на размирния епископ Домнио-Теофил-Богомил (слял се с „еретическия“ епископ Боносий, за когото стана дума); Йоан Чурила, „протос“ на малоазийската община през първата половина на 11 в.; Маркос Месопотамски, „епоптис“ на църквата в Галиполския п-в ок. средата на 11 в.; Василий Врач, „учител и корифей“ на Константинополската община, осъден на Събора в Константинопол през 1111 г.; българският „епископ“ Назарий, който през 12 в. занася Тайната книга на богомилите в Италия и става епископ на местната богомилска църква в Конкорецо[343]; Средецкият дедец Петър Кападокийски (осъден на събора в Търново през 1211 г.); папа Никита, оглавил Константинополската богомилска църква[344]. Само един от тези църковни водачи – Петър Кападокийски, изрично е определен като оглавяващ богомилската църква с оригиналния богомилски сан *дедец*, при това в съчетанието *Средечки дедец.*[345] (Ил. 180 а). Без да се осланя на подобна статистика, голям специалист в областта на богомилската история и догматика като Йордан Иванов заключава, че към десети век дедецът (в единствено число) на богомилите се е установил в Сердика[346] .Каква точно е била функцията на богомилския *дедец* и дали българските богомили са имали познатата от чужди извори йерархия, начело с епископ и 12 апостоли, са въпроси, за чийто отговор засега не разполагаме с достатъчно данни. Онова, което може да се каже със сигурност, е, че *дедецът* е имал не само изключителен персонален авторитет, дължащ се не на последно място на лични харизми като лечителски и/или пророчески дар. Той, като „най-съвършен“ сред т. нар. съвършени богомили (църковният богомилски елит), е разполагал и с надйерархична, един вид „надзорническа“ власт в общината, откъдето в българския език ще се запази например изразът „дядо владика“.

Дали дедец Петър Кападокийски, неговите предшественици и последователи са резидирали в самия град Средец? Едва ли, иначе най-малкото църквата майка би се наричала по името на достатъчно известния в тогавашния свят град, а не по името на едно от средецките села. Самият Петър също нямаше да остане като глава на Средецката църква със старото си прозвище „Кападокийски“. Поначало богомилските общини, изглежда, са били центрирани около по-малки селища в близост до мегаполисите и преди, и след времето на Никита[347]. Константинополският богомилски лидер Никита ще се самоназове „папа“, ще свика Вселенски богомилски църковен събор в Сен Феликс дьо Караман (1167 г.) и ще се опита да наложи унифицирана доктрина и йерархия на една християнска общност, възникнала (или по-точно – запазена) като раннохристиянска алтернатива на институционализираща се държавна Църква. Папа Никита ще се опита, разбира се, да замени и древната богомилска църковна структура, в която според Райнер Сакони и други извори е имало само две църкви майки – България и Драговищия (Драгувития), с една нова имперска формула, включваща още църквата на Меленгия и Далмация и оглавена от църквата на Румъния[348]. В резултат името на Драговищката църква, като чийто член се заявява Никита, ще остане трайно свързано с всички негови нововъведения. *Ordo Draguvistia* (Draguvitia) – членовете на тази богомилска църква ще минават за „крайното крило“ на богомилите, за разлика от „умереното крило“ – членове на другата църква майка България. Събитията обаче, поне според запазените документи, са се развили по друг начин. Във връзка с „реформите“ на Никита двете балкански богомилски църкви са реагирали остро, изпращайки общ представител – Петър (Петракус). Петър отива малко след Събора от 1167 г. в Ломбардия и успява да дискредитира действията на Никита, връщайки много от църковните общини към вече останалата единствена автентична Българската богомилска църква (Ecclesia Bulgariae)[349]. Трудно е да се каже дали местната Драговищка църква е изоставила името си, свързвано вече с неприсъщ ѝ модел на поведение, както и дали изобщо подобни локални имена са имали значение за богомилските църкви в България.

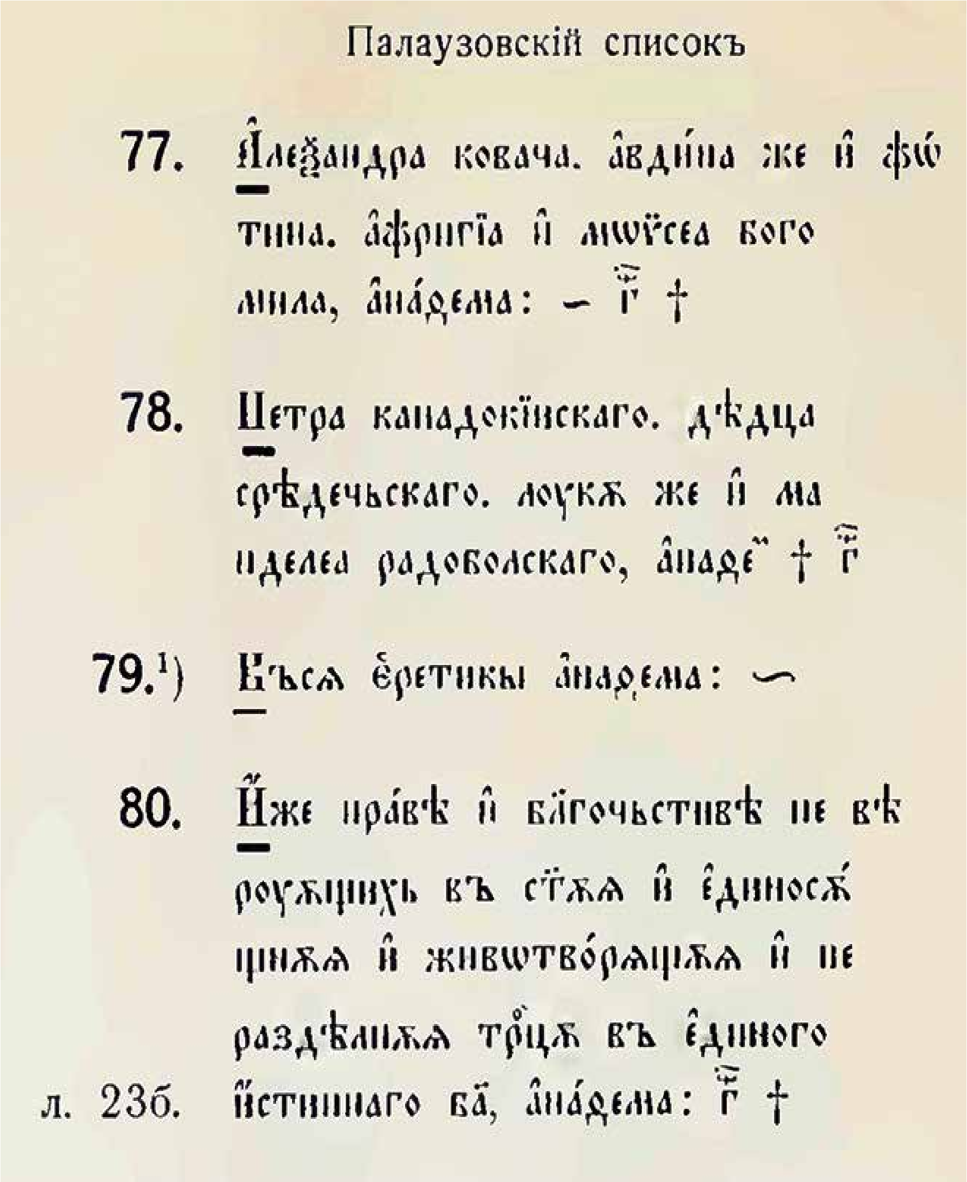

Палаузовскій списокъ

77. Алеѯандра ковача. авдина же и фѡ
тина. афригїа и мѡѷсеа бого
мила, анаѳема: – г҃ †

78. Петра кападокїискаго. дѣдца
срѣдечьскаго. лоукѫ же и ма
нделеа радоболскаго, анаѳе҃ † г҃

79.¹) Въсѧ еретикы анаѳема: ~

80. Иже правѣ и бл҃гочьстивѣ не вѣ
роужщихъ въ ст҃ѫѧ и единосѫ́
щнѫѧ и живѡтво́рѧщѫѧ и не
раздѣлнѫѧ трцѫ въ единого
л. 23б. истиннаго ба҃, анаѳема: г҃ †

Ил. 180а. Фрагмент от Палаузовия препис на Бориловия Синодик по изданието на М. Попруженко.

По-скоро тези названия са били важни за новосъздадените общности в Италия и Франция, които са държали да почетат мисионерите от определена област, основали собствените им църкви. За тях споменаването на мисионерите от България или Драговищица е било въпрос колкото на легитимност, толкова и на създаване на собствена история и идентичност.

Много трудно е да възстановим и каква точно роля е изиграла богомилската църква в Средецка област стотина години преди събора в Сен Феликс дьо Караман. Известно е, че около 1079 г., когато България е под византийска власт, избухва въстанието на Лека. Въпросният Лека обикновено се споменава като пловдивски павликянин, но действията му го характеризират по-скоро като средецки богомил. Във всеки случай според подробния разказ на Йоан Скилица[350] Лека е екзекутирал средецкия епископ Михаил. Последното, освен че свидетелства сигурно за временната власт на бунтовниците в Средецка област, вероятно отразява първия, а всъщност и последния известен локален конфликт между представител на официалната и на богомилската църква. Не е изключено да става дума и за конфликт на две богомилски крила или дори за действие срещу богомилски епископ (дедец), предвид че по-късно Лека не само е помилван от императора (Никифор Вотаниат), а е почетен с висок сан, без да се споменава за някакви негови религиозни отклонения.

Наличието на силна богомилска църква в региона непосредствено северозападно от София освен по наративни извори се засвидетелства и по археологически път. Ако хвърлим едно око върху картата на средновековните храмове в софийските околности, няма как да не видим „бялото поле“, обхванало целия район на Костинброд с намиращата се на 2 км от него Драговищица (Ил. 181). Средновековната картина на християнството тук е различна от късноантичната, когато християнското строителство след 311 г. следва динамиката на процесите в Сердика (вж. Ил. 6). Конкретно за Костинброд (по онова време Долен и Горен), строежът на първата църква е започнат едва през 1904 г. – дотогава хората са ходили при нужда от духовно лице няколко километра до Шияковския манастир „Св. Архангел Михаил“ [351]. По същия начин жителите например на костинбродското село Опицвет решили да издигнат църква едва след като направили местното училище. Реализацията на замисъла отнела времето от 1835 до 1861/2 година. Освен това храмът бил посветен на св. Неделя, но празнувал не на 7 юли (когато, през 289 г. според църковното житие е пострадала мъченицата), а на… Томина Неделя, т.е. първата неделя след Великден. На всичко отгоре селяните „кой знае защо“ наричали деня, в който празнували, не Томина Неделя, а „Разтурна неделя“ [352].

За сметка на това закъсняло и някак „пропуснало Средновековието“ църковно строителство, костинбродският регион е един от тези с най-голяма концентрация на местности с названия Църквище и Манастирище. Подобно име може и да означава, че навремето на дадено място е имало църква или манастир. По-често обаче, осо-

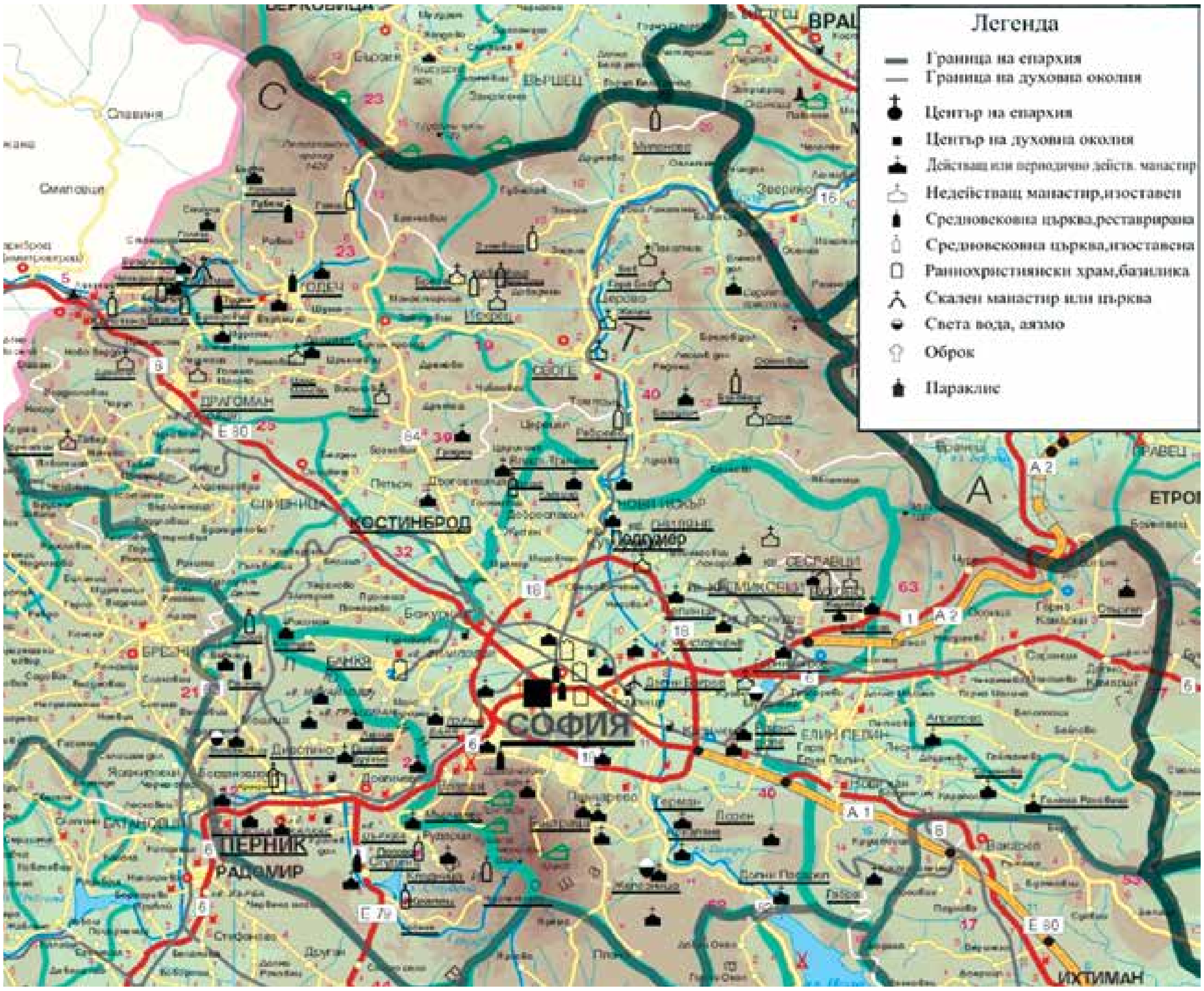
Легенда
Граница на епархия
Граница на духовна околия
Център на епархия
Център на духовна околия
Действащ или периодично действ. манастир
Недействащ манастир,изоставен
Средновековна църква,реставрирана
Средновековна църква,изоставена
Раннохристиянски храм,базилика
Скален манастир или църква
Света вода, аязмо
Оброк
Параклис
СОФИЯ
КОСТИНБРОД
ПЕРНИК
РАДОМИР
ДРАГОМАН
СЛИВНИЦА
БАНКЯ
НОВИ ИСКЪР
ЕЛИН ПЕЛИН
ИХТИМАН
ПРАВЕЦ
С
Т
А
E 80
E 79
A 1
A 2

Ил. 181. Карта на Софийската „Мала Света гора“ от официалния сайт на Столична община. Единствените сравнително близки запазени останки от средновековни църкви са в селата Балша и Реброво (които някак доста символично днес не попадат в Община Костинброд).

Ил. 182. Оброчен кръст в двора на манастира „Св. Георги“, с. Градец, Костинбродска община.

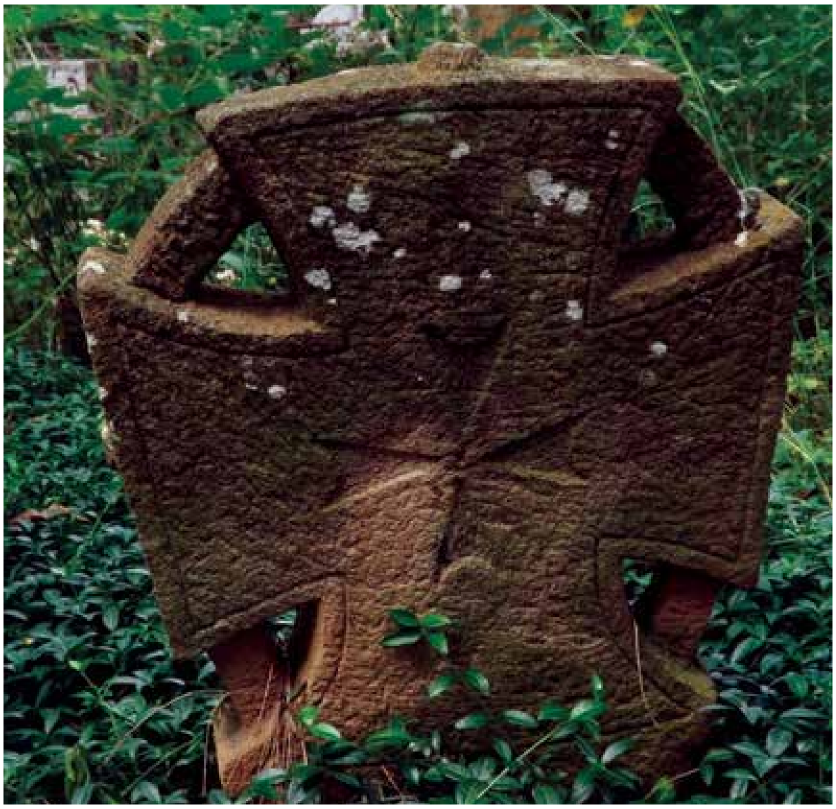

Ил. 182б. „Келтски“ оброчен кръст с „малтийски“ елементи от с. Дреново, Костинбродско. В съседните на Костинбродска община села Балша, Чуковезер и Драгоман също се откриват „келтски“ кръстове.

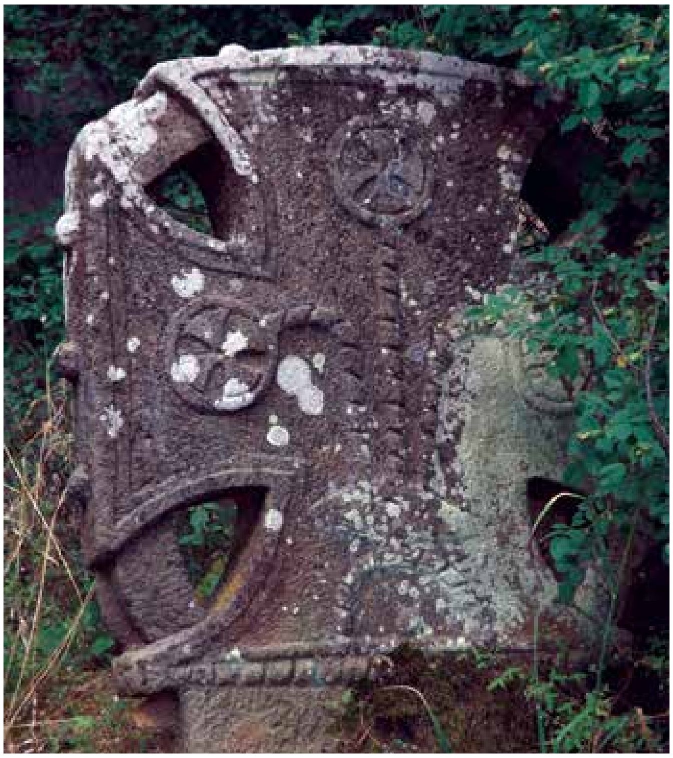

Ил. 182в. Обикновен „келтски“ кръст (тежащ вероятно над половин тон) от околностите на с. Дреново, Костинбродска община.

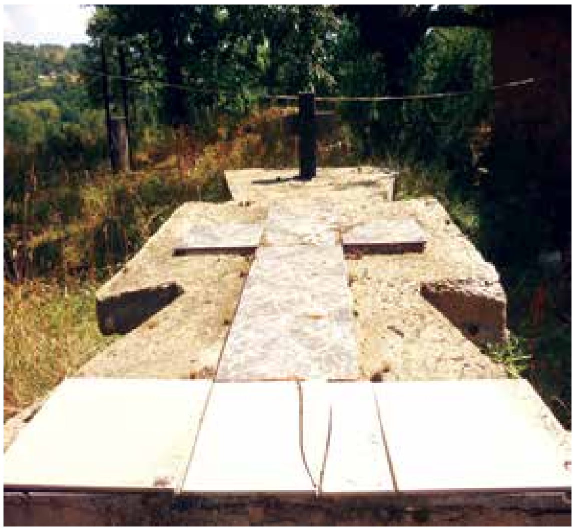

Ил. 182а. Два оброчни кръста, единият от които древен и с впечатляващи размери, превърнат в маса, при строящата се църква в с. Дръмша, Костинбродско.

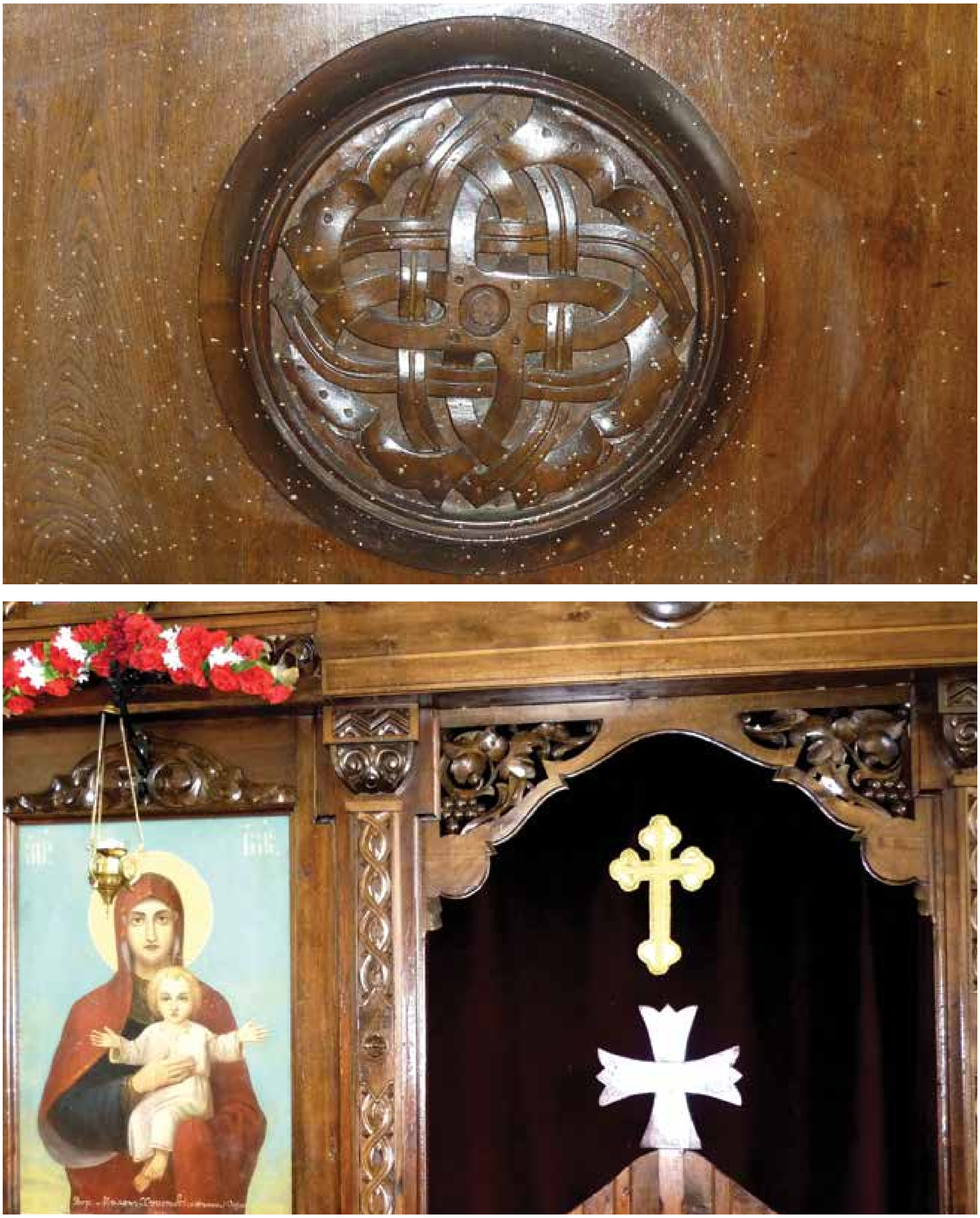

Ил. 182д. Съвсем модерни „келтски“ кръстове (един на Царските двери и два стилизирани в резбованите розети на иконостаса) и „масонско“ всевиждащо око в Костинбродския манастир „Св. Арх. Михаил“. Русият младенец Христос също е един вид „запазена марка“ на локалната иконография.

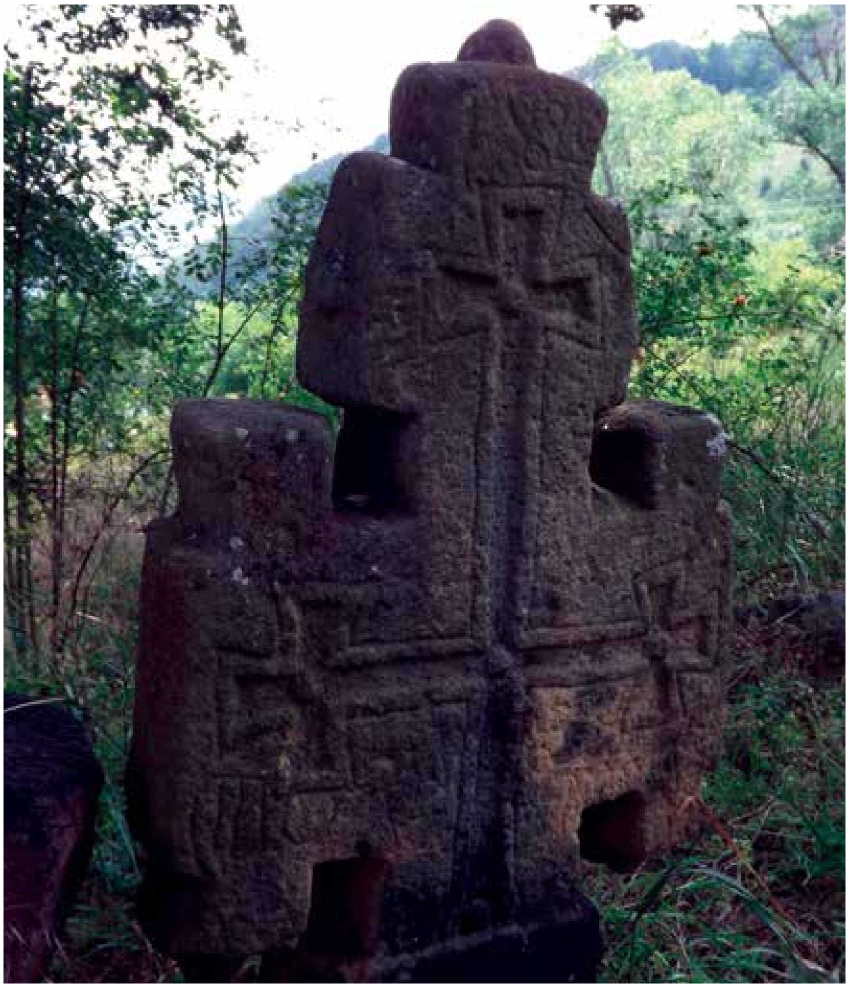

Ил 182г. Древен оброчен кръст в околностите на с. Дреново, Костинбродско, вероятно от 6-8 в.

182з. Оброк на св. Богородица, бележещ началото на с. Понор.

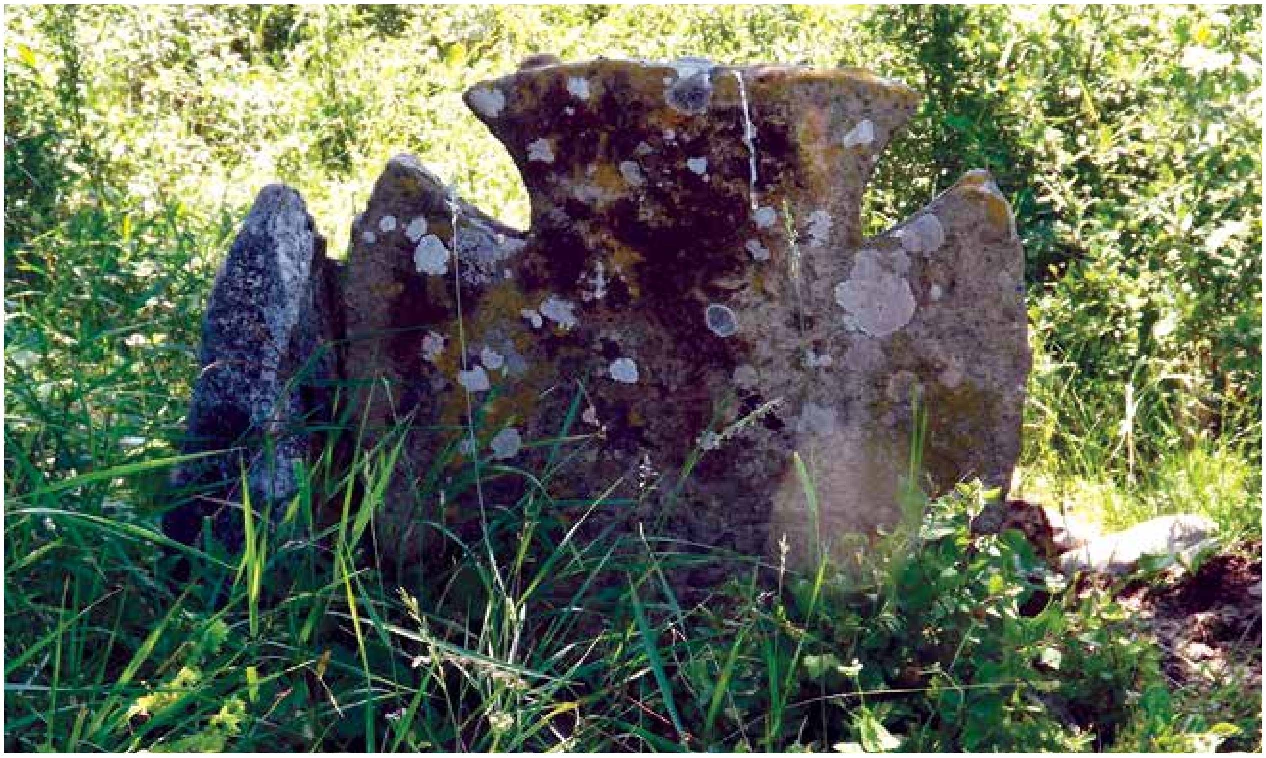

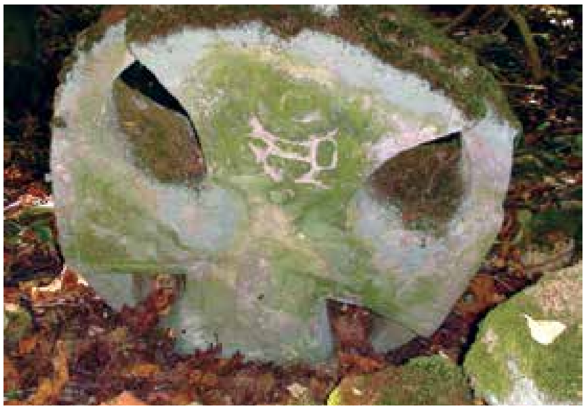

182ж. „Келтски“ кръст в старото гробище при Понорския манастир „Св. Георги“, Община Костинброд.

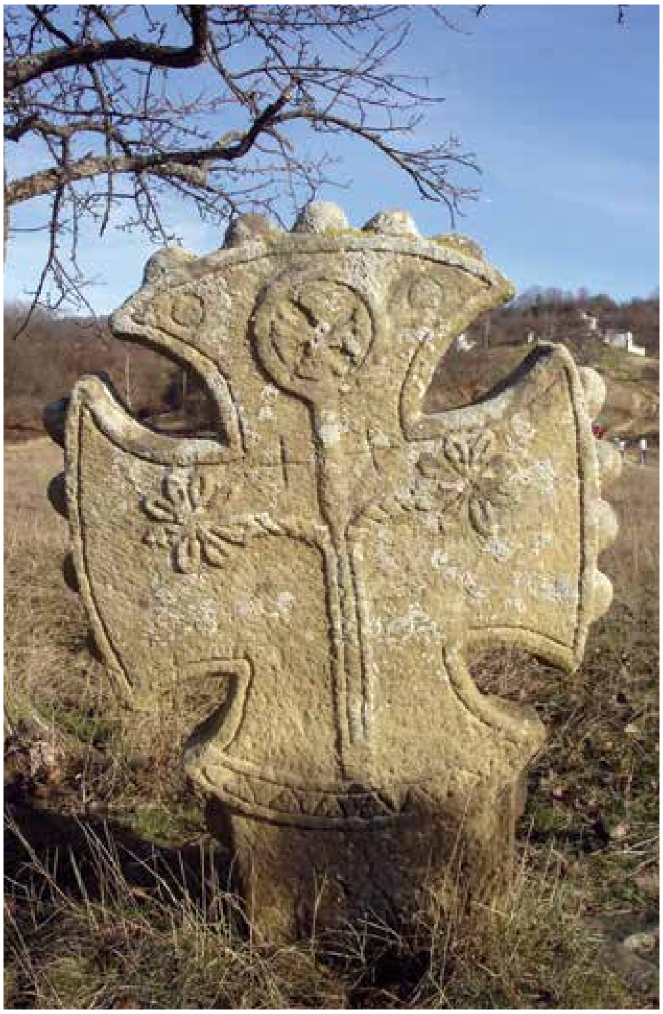

182е. Оброчен кръст (с вписан „малтийски“ кръст) при с. Чибаовци, Община Костинброд.

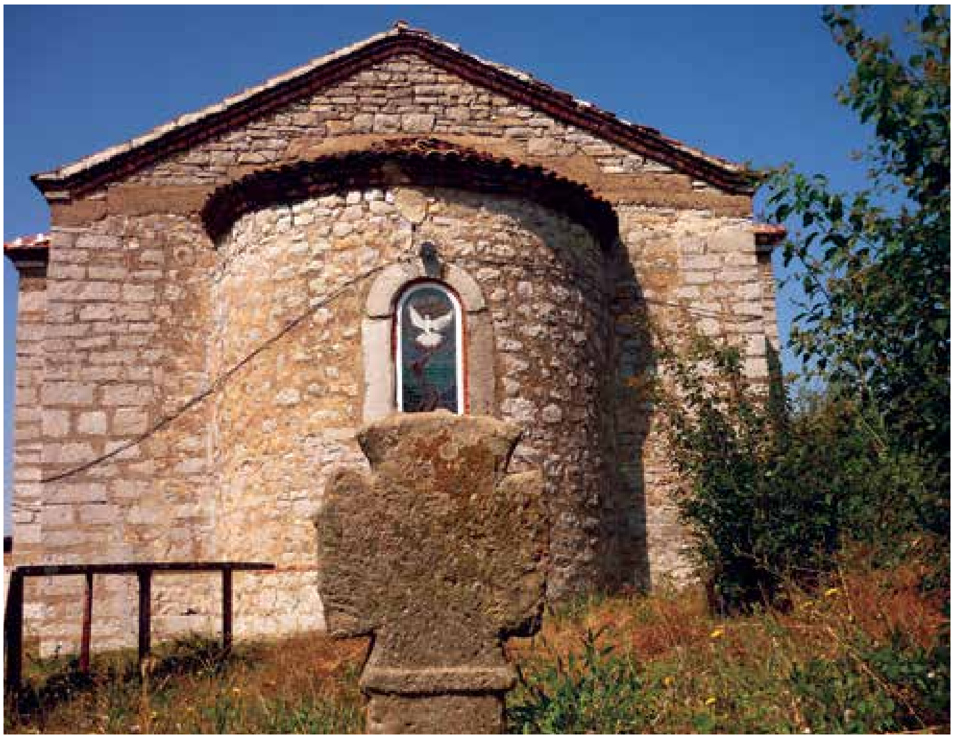

Ил 183. Прекрасен образец на съвместяване както на двете традиции, така и на древната вяра със съвременните вярващи и модерните им вкусове предоставя църквата „Св. Спас“ в с. Градец, община Костинброд.

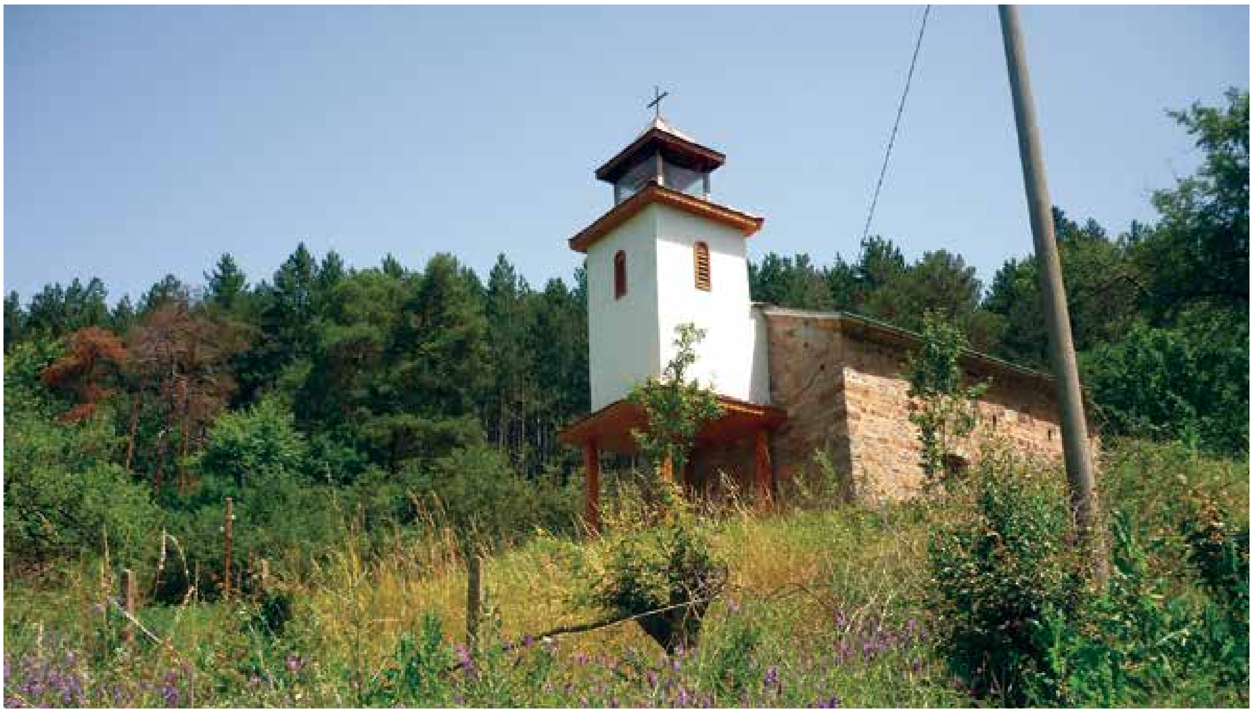

Ил. 184. Църквата „Св. Илия“ в с. Бучин проход, Община Костинброд.

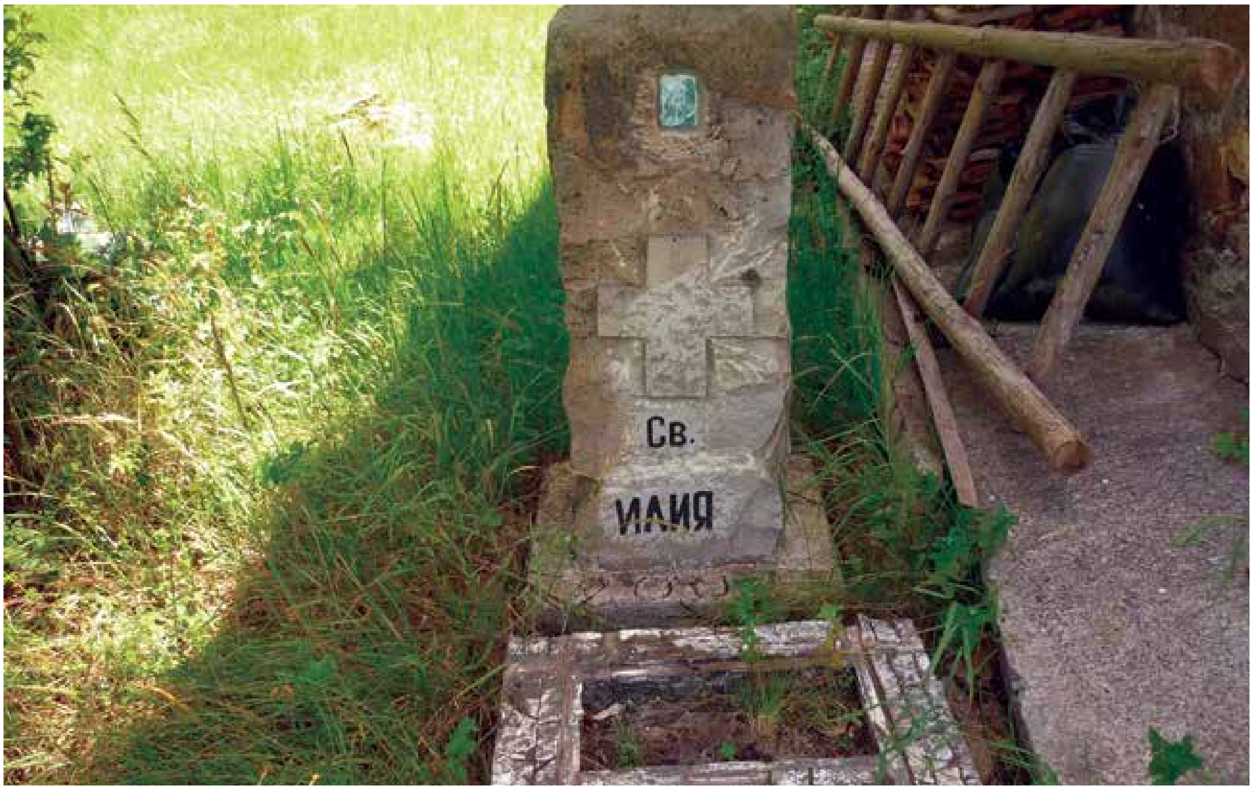

184а. Оброкът на св. Илия до входа на
църквата „Св. Илия“ в Бучин проход.

бено в интересуващия ни район, означават „оброчище“, но не езическо „капище“, а християнско свято място. Най-често означава, а и изглежда като свещено място на богомили, които принципно са отхвърляли материалната страна на официалната Църква, в т.ч. и храмовете ѝ. По всичко личи обаче, че оригиналните – ако могат да бъдат определени така – български богомили не са споделяли онова неприемане на кръста, за което се говори по повод византийските и някои западноевропейски богомили. Оброчните кръстове са направо „запазена марка“ на някои костинброд-

Ил. 185а. Църквата „Св. Николай“ в с. Драговищица, Костинбродско.

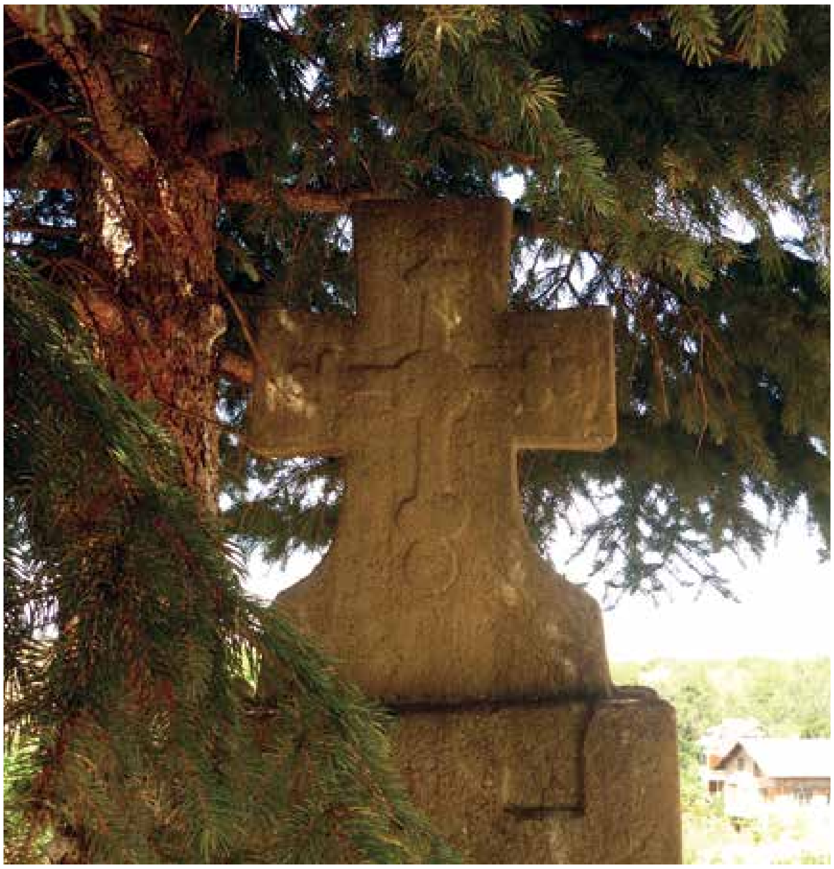

Ил. 185 Забележителният оброчен кръст до църквата „Св. Николай“ в с. Драговищица.

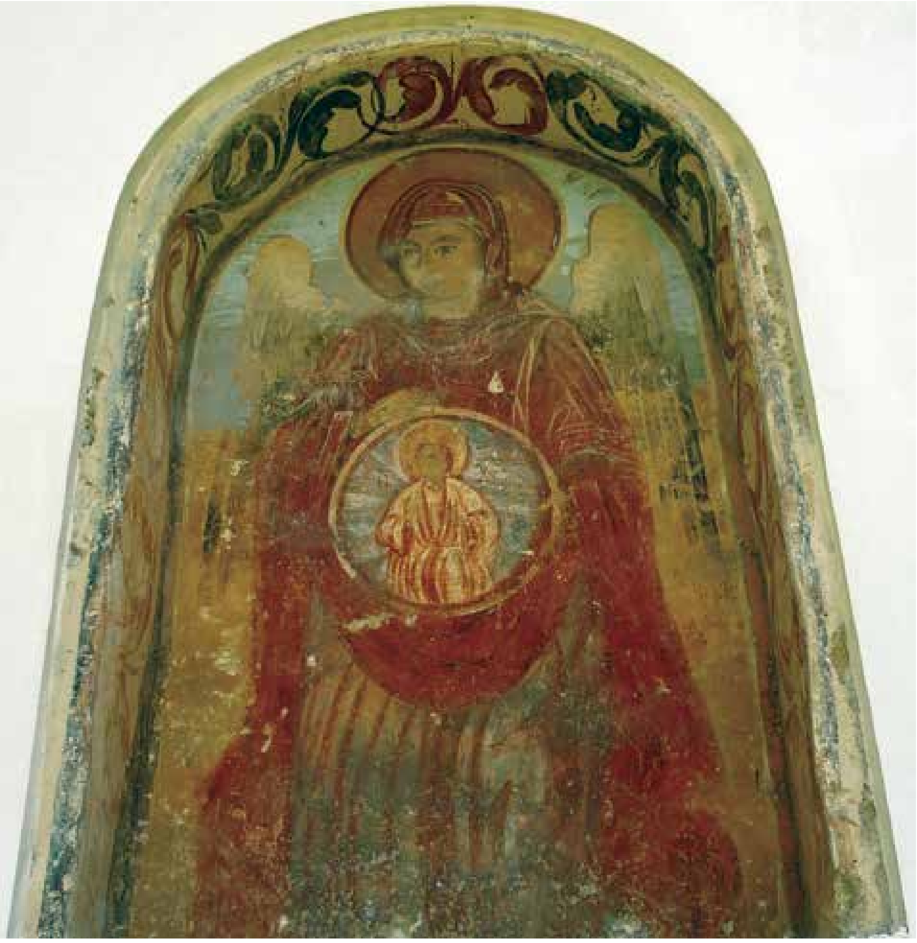

Ил. 186. Св. Богородица Знамение с крила, стенопис на входа на Искрецкия манастир „Св. Богородица“ в Община Своге, до границата ѝ с Община Костинброд. Предполага се, че творбата е дело на св. Пимен Софийски (Зографски), кр. на 16-17 в.

ски села като Градец[353], Дреново и Понор (Ил. 182 а-ж). Изглежда, от един момент оброчните кръстове са били не само „домашни олтари извън дома“ на отделните родове или махали, а са функционирали и като гранични стълбове между селищата и землищата им (какъвто е „граничният кръст“ на с. Балша). Нанасянето на каквито и да било щети върху кръстовете и дори на считаните също за свещени околни дървета се е схващало като огромно светотатство. Разкази за ужасните неща, случили се на човек, дръзнал да посегне само на едно дърво при някой оброчен кръст[354], са били достатъчна гаранция, че поне местните хора няма да постъпват по този начин. Може би точно този превантивен механизъм обяснява голямото количество прекрасно запазени оброчни кръстове от различни епохи със следи от поражения, нанесени единствено от времето и от практиката в основата на кръста да се пали огън или кандило.

В най-честия вариант църквите, масово издигнати след средата на 19 век, следват установената сакралност, т.е. строят се на най-високите места и до оброчния кръст (Ил. 183). Това обяснява защо и повечето църкви са не в центъра на селищата, а в края им или извън тях (Ил. 184, 184 а, 185, 185 а).

Много силната местна богомилска църква се доказва не на последно място и

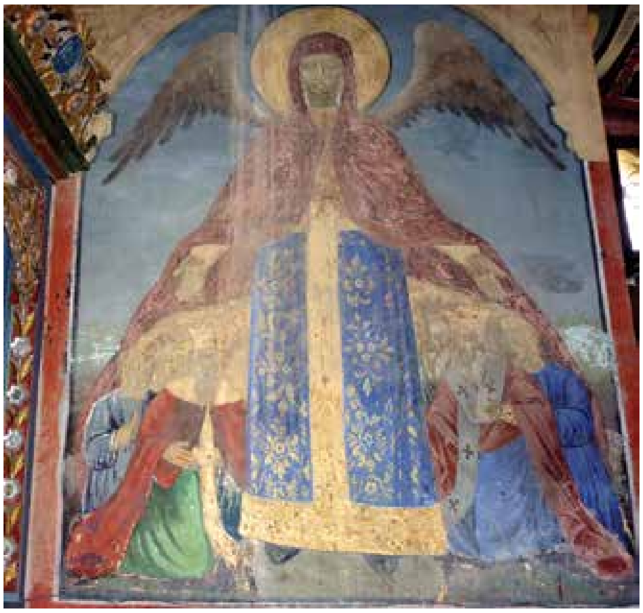

Ил. 186а. По-разпространен тип на св. Богородица Закрилница с крила, разработен от самоковските майстори (вероятно с цел поредно съвместяване на православните и недотам православни възприемания на Божията Майка).

Ил. 186б. Св. Богородица Одигитрия (Пътеводителка) с разкошни архангелски криле, изображение в купола на Осоговския манастир „Св. Йоаким Осоговски“, дн. Македония, а през Средновековието обител от Софийската Света гора, основана от Яким/Йоаким, ученик на „Средецкия светилник“ св. Иван (Рилски). Компромисът между това абсолютно неканонично изображение – реверанс към богомилите, и официалната църква е представянето около Богородица на двама старозаветни пророци, Авакум и Мойсей, като Мойсей държи не обичайния пророчески свитък, а скрижалите на старозаветния Закон, отхвърлян от богомилите. На въпросните скрижали впрочем по типичен български маниер, е записан не закон, а буквите от свещената славянобългарска кирилица.

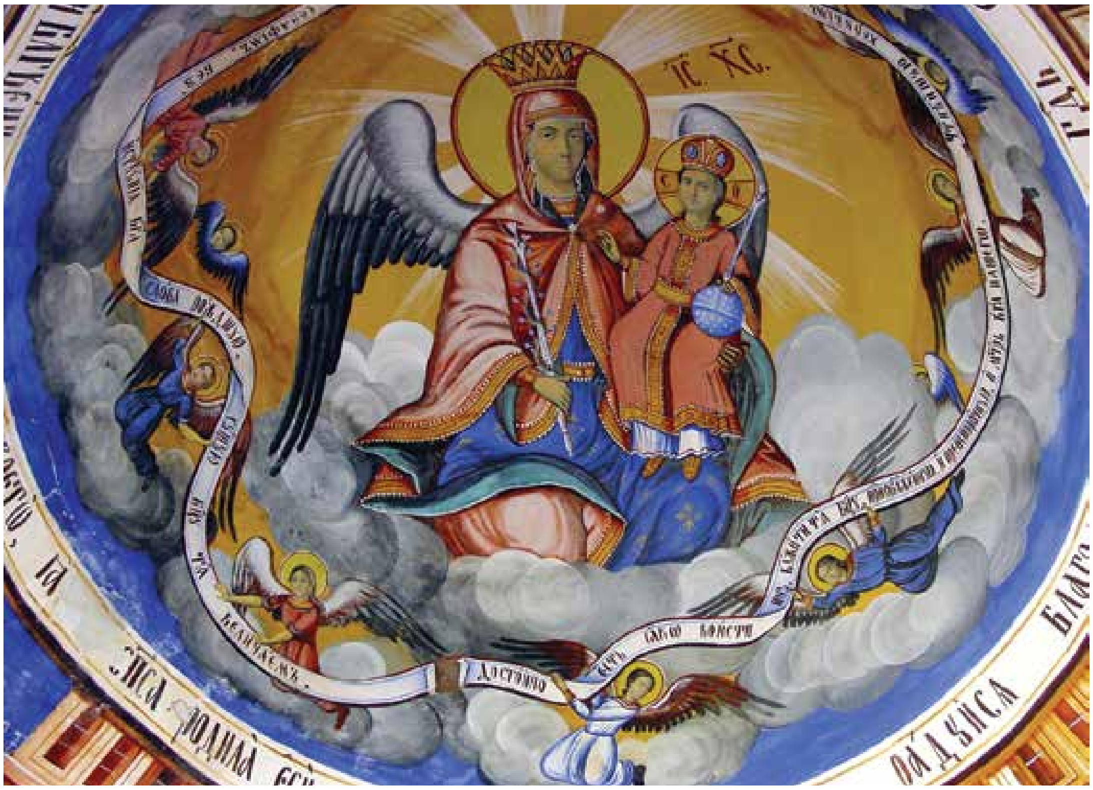

иконографски. Например типично българският маниер св. Богородица да се изобразява с крила има и други богословски обяснения [355]. Директният повод обаче е силно критикуваното от ортодоксалните богослови, особено на Запад, богомилско твърдение, че Богородица всъщност е ангел (архангел) [356]. (Ил. 186 а, б). Същото се

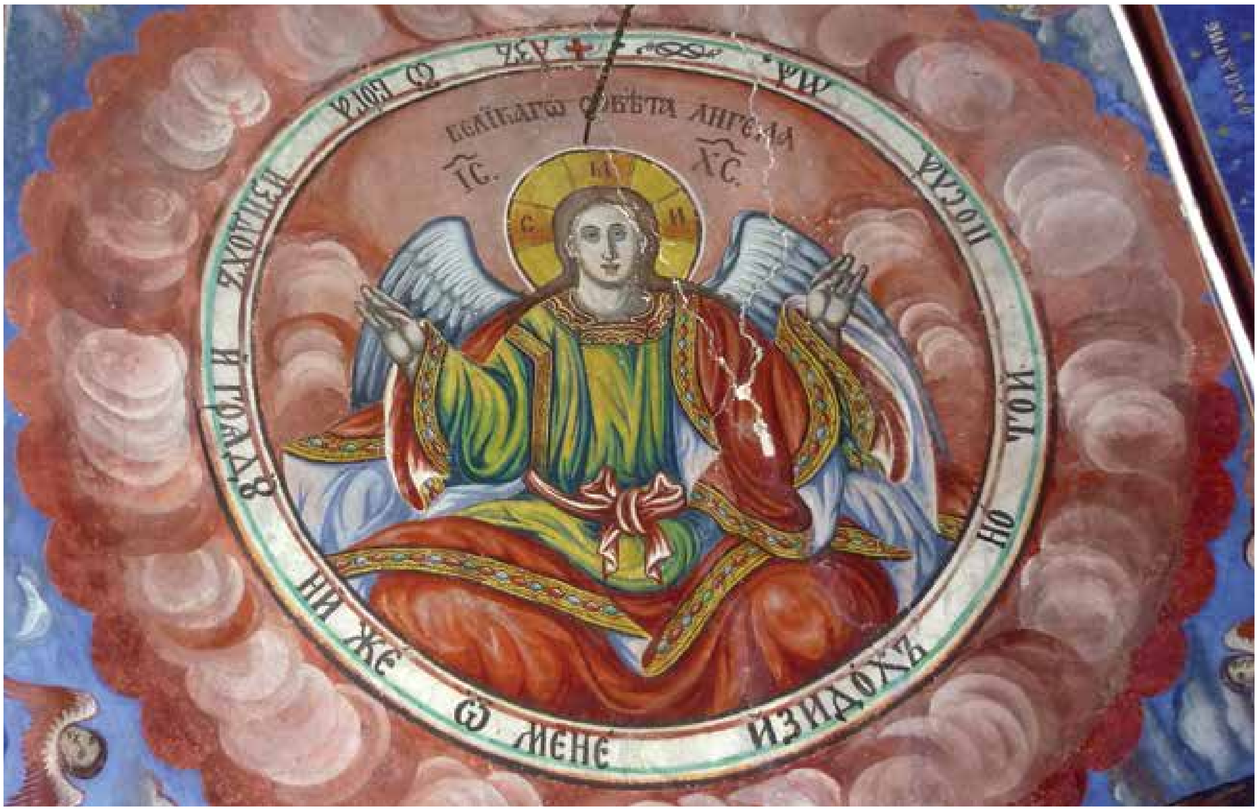
IC XC
ни же ѿ мене изидохъ но той посла

Ил. 187. Крилат Христос, определян от официалната Православна църква като Ангел на/от Великия съвет. Стенопис на тавана в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Община Костинброд, 19 в.

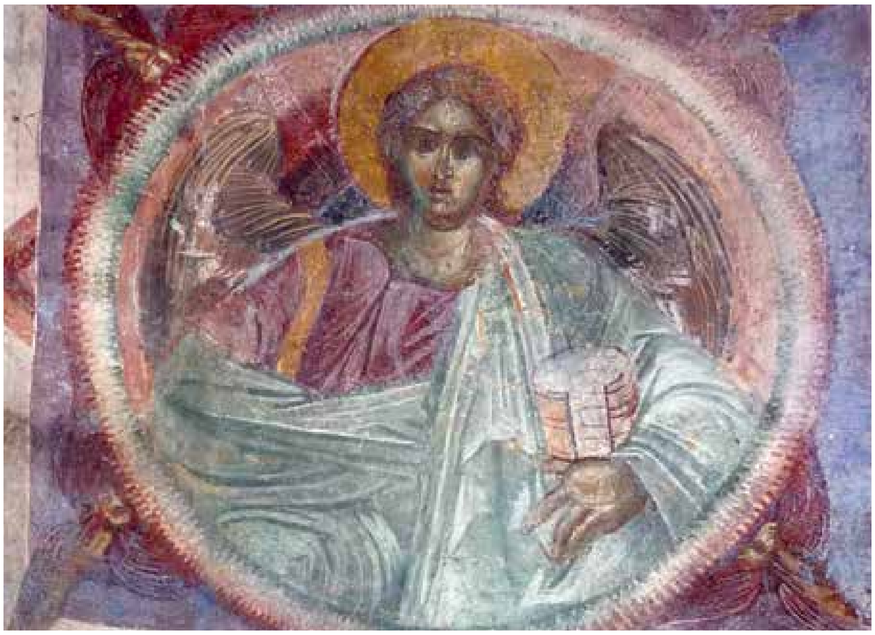

Ил. 187а. Едно от най-ранните запазени изображения на крилат Христос-Емануил в църквата „Св. Богородица“, с. Прибой, Софийска епархия, 13-16 в. Крилатото дете Христос очевидно не се вмества в ортодоксалното обяснение за Ангела от Великия съвет, но идеално се вписва в ангелската природа на Христос, в която вярват богомилите.

отнася за типично православния и в частност – характерен за балканските земи на древния Сердикийски диоцез маниер, преминал в Сърбия, Русия и Румъния, но не и във Византия (и по-късните гръцки земи[357]) – с крила да се изобразява и Христос, в т.ч. Христос Емануил, образът на Божествената Премъдрост. (Ил. 187, 187 а). И точно обратното – изобразяването на св. Йоан Предтеча с крила (като ангел) е реакция на православната иконография срещу богомилското неприемане на Стария Завет и в частност – на Кръстителя, въплъщаващ сливането на Стария и Новия Завет. (Ил. 188, 188 а).

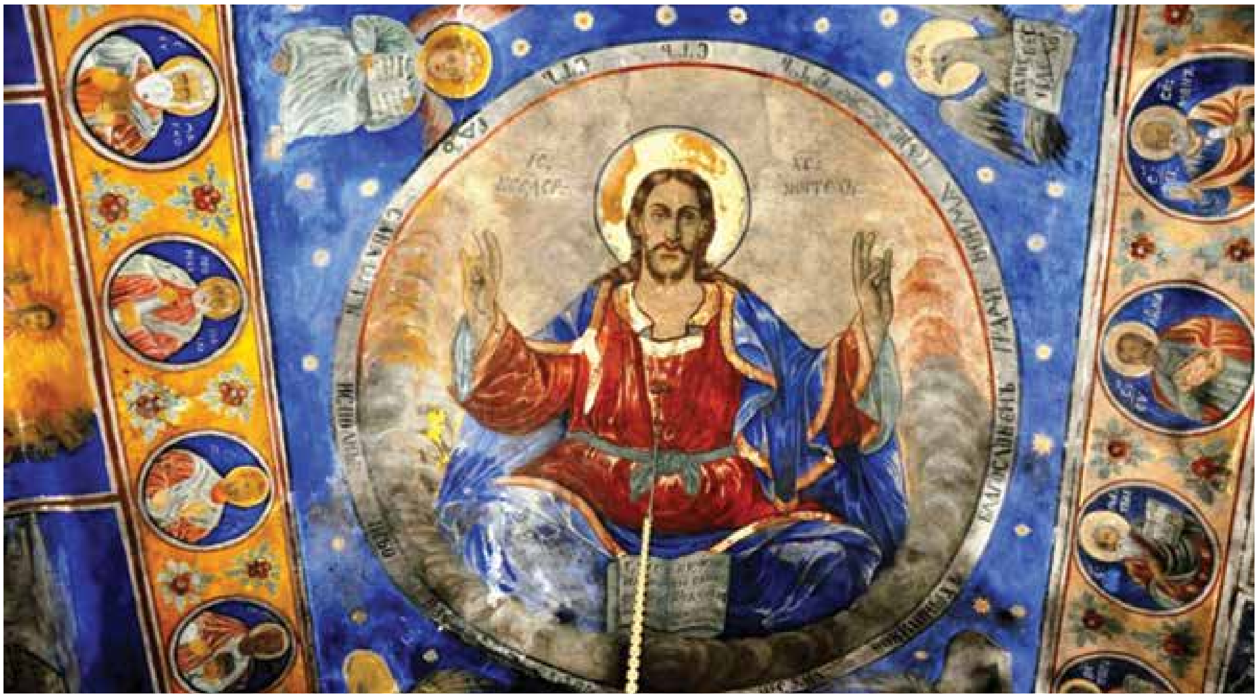

Ил. 187б. Уникално решение в представянето на св. ев. Матей като ангел в детска възраст в църквата „Св. Георги“ в Петърч, Костинбродско.

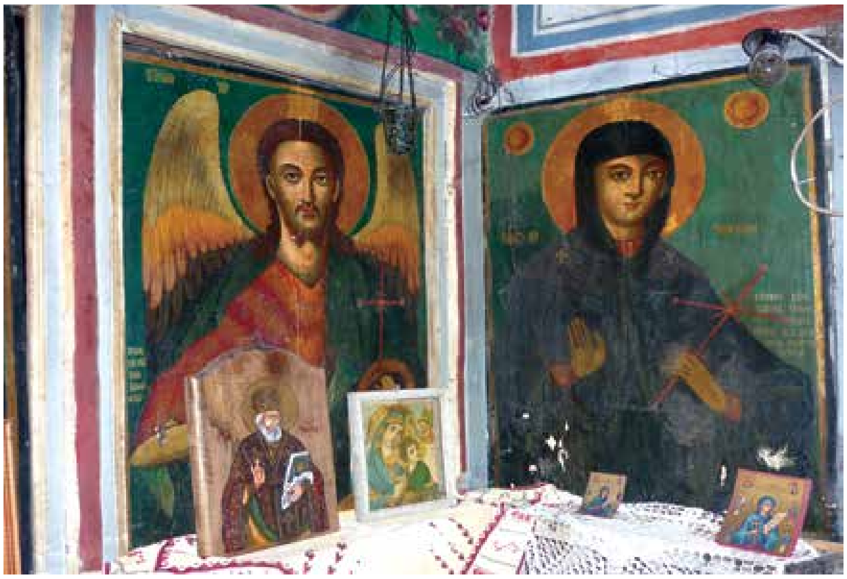

Ил. 188а. Олтарни икони на св. Йоан Кръстител и св. Параскева в в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци.

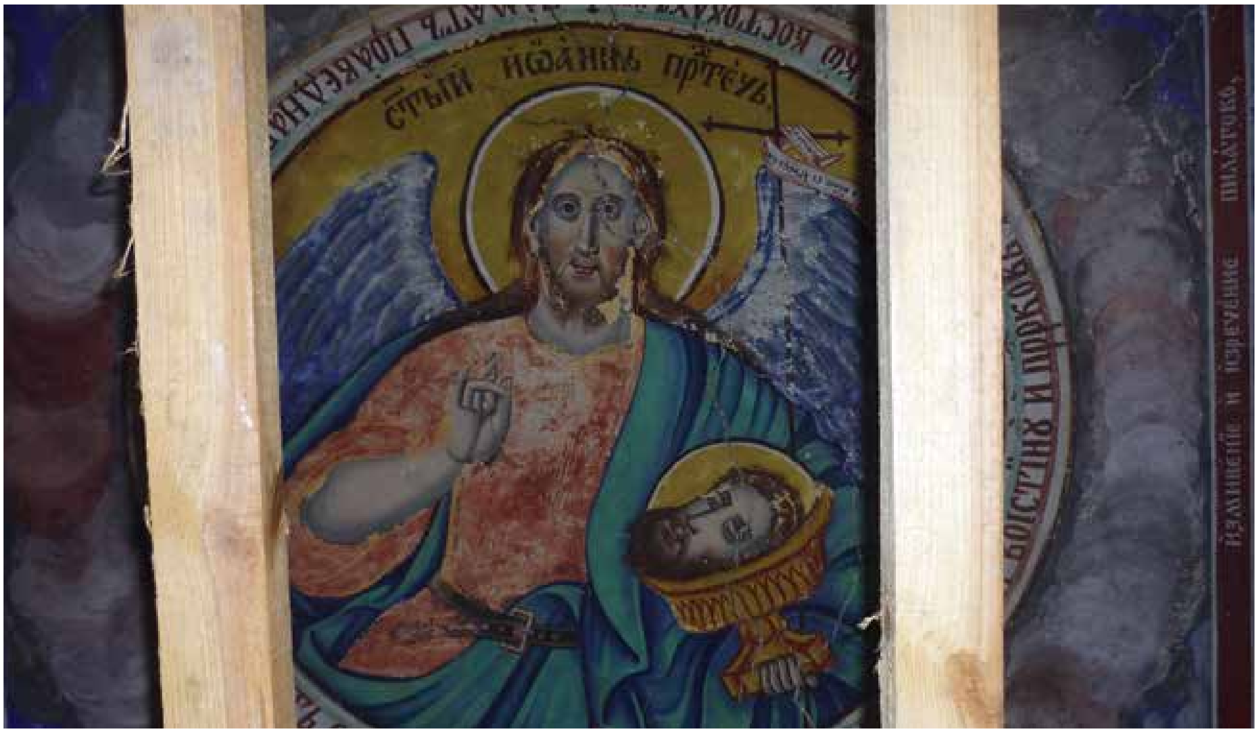

Ил. 188. Класическо православно изображение на св. Йоан Кръстител с крила, тип Ангел на пустинята, в купола на църквата „Св. Петка“, с. Богьовци, Община Костинброд, 19 в.

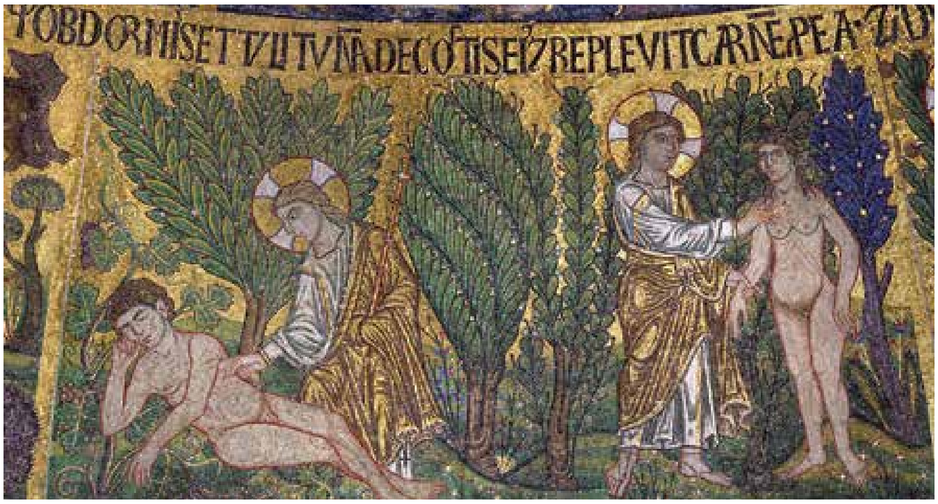

Ил. 188в. Създаването на Адам и Ева, византийска мозайка от църквата „Сан Марко“, Венеция, 13 в.

Отново като реакция срещу богомилското твърдение, че човекът не е създаден от Бог Отец, в българските църкви, в сцената *Създаването на Адам и Ева,* създателят на праотческата двойка почти без изключение ще бъде точно старият белобрад Бог Отец, а не младият Бог Христос, както, изглежда, е било по-популярно във византийския, а и в целия християнски свят (Ил. 188 б, в). Със сигурност богомилска основа има и появата в църквите на Западните Балкани (особено в района на Витоша, Рила и Осогово, който е център на богомилската апокалиптична и есхатологична книжнина)

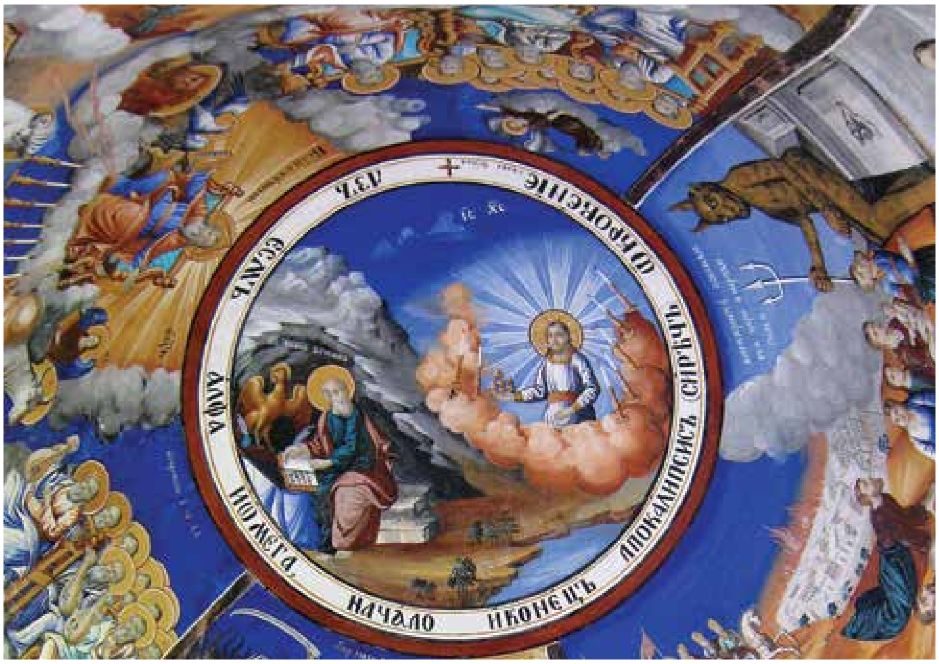

Ил. 188д. Христос в слава и Антихрист на трон, изображение в Осоговския манастир „Св. Йоаким Осоговски“.

както на едни от най-потресаващите картини на *Апокалипсиса*, в които главни герои са Иисус и князът на този свят – антихристът, така и на *Митарствата на душата*, където ангели и дяволи излагат аргументи (често във вид на свитъци) в полза на това дали дадена душа да отиде в Рая, или в Ада (Ил. 188 г-е).

С богомилската местна църква могат да се свържат и ред топоними. Тук, без да се задълбочавам над темата, само ще спомена, че т. нар. печенежки топоними, като названието на граничното с Костинбродска община с. Беренде, според повечето изследователи са в тясна връзка и с богомилството. Въпросните печенеги, масово заселени в Софийското поле в края на 11 век, в голямата си част идват от Уйгурския хаганат, а той официално от 8 в. е бил манихейски.* Друга част от тези поредни нови жители на района не са били манихеи, но са изповядвали умерено дуалистичната религия на древна Персия – зороастризма. Накратко, идването на печенегите е променило не само етническия облик на областта за пореден път (след заселването сред местните траки и илири наелини, клети, римляни, малоазийци, готи, българи и др.). То значително е засилило позициите на местната богомилска църква, особено онова нейно крило, склонно към по-ярък дуализъм. Вероятно това е и основната причина през 13 век за по-радикална да минава тъкмо Драговищката, а не Българската църква.

За да завършим това отклонение около промяната в етническия облик на областта, трябва да припомним, че не е изключено и крайно оригиналният етнографски тип „шопи“, класически представители на които са всички жители на Софийското поле, да идва от името на едно от печенежките племена. Трябва също да се отбележи ефектът от преминаването в периода 1095-1189 г. по Траяновия път през българските земи на трите първи и най-мощни Кръстоносни похода (Ил. 188 з). Някои от кръстоносците предпочитат да останат в приветливите земи на Западните Балкани,

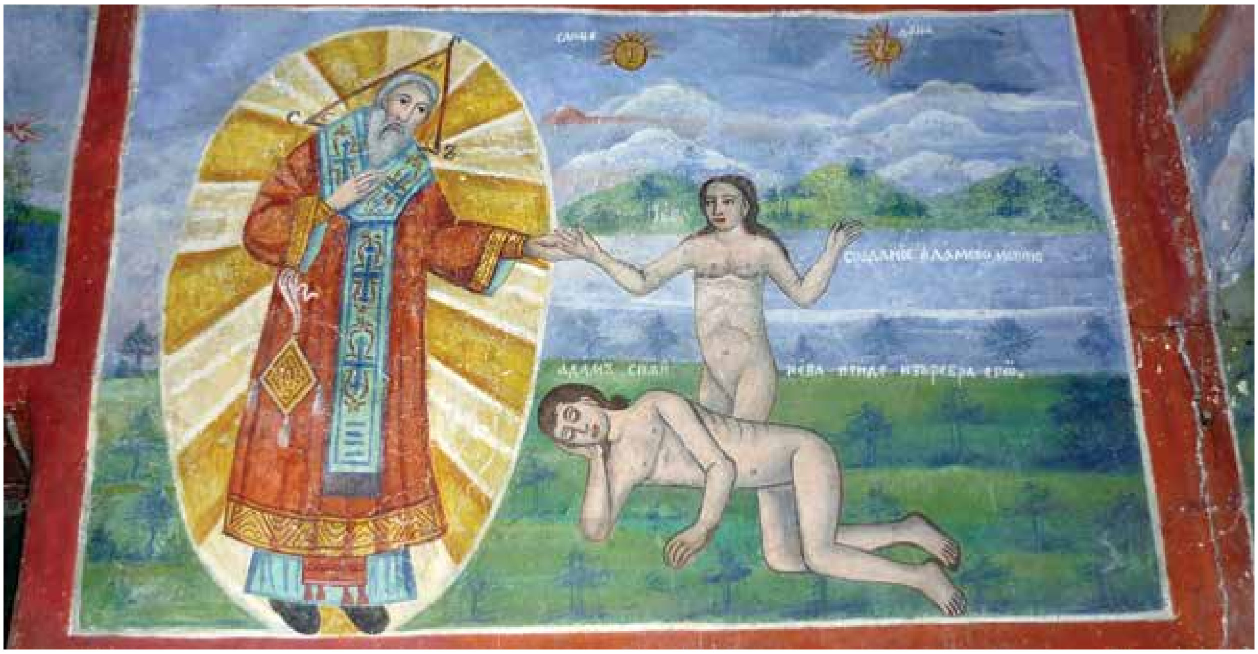

Ил. 188б. Създаването на Адам и Ева, стенопис в църквата „Св. Петка“, с. Богьовци.

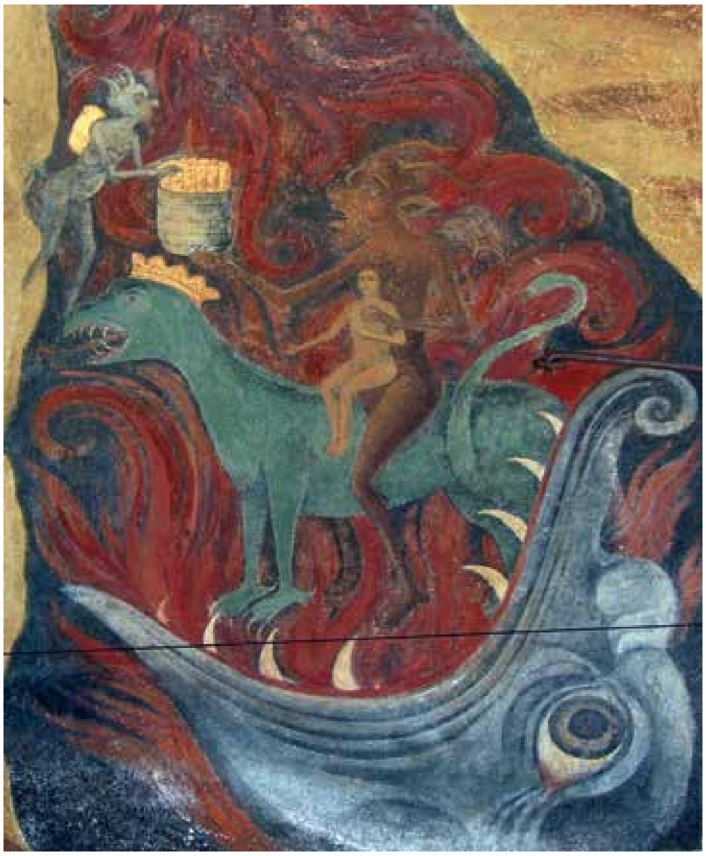

Ил. 188г. Князът на ада и синът му, стенопис от Рилския манастир „Св. Йоан Рилски“.

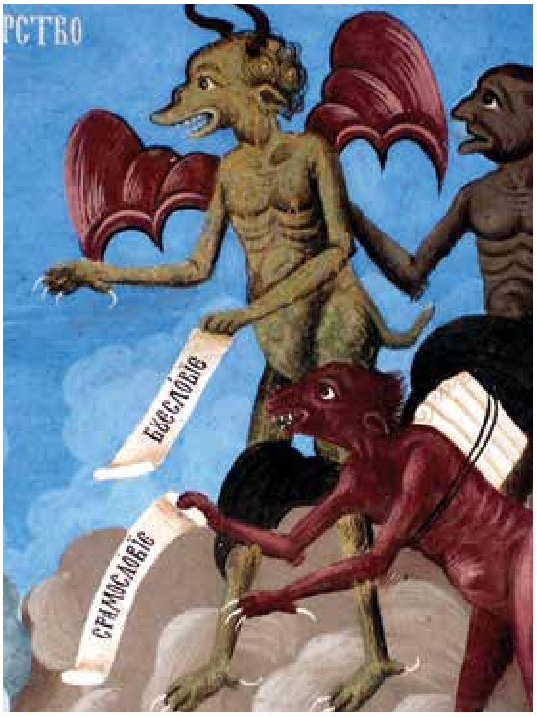

Ил. 188е. Детайл от стенопис в Рилския манастир, изобразяващ „наддаването“ между ангели и демони за човешките души. Вниманието към греховете спрямо Словото носи силен богомилски оттенък, предвид богомилската склонност към символично възприемане и тълкуване на Писанието.

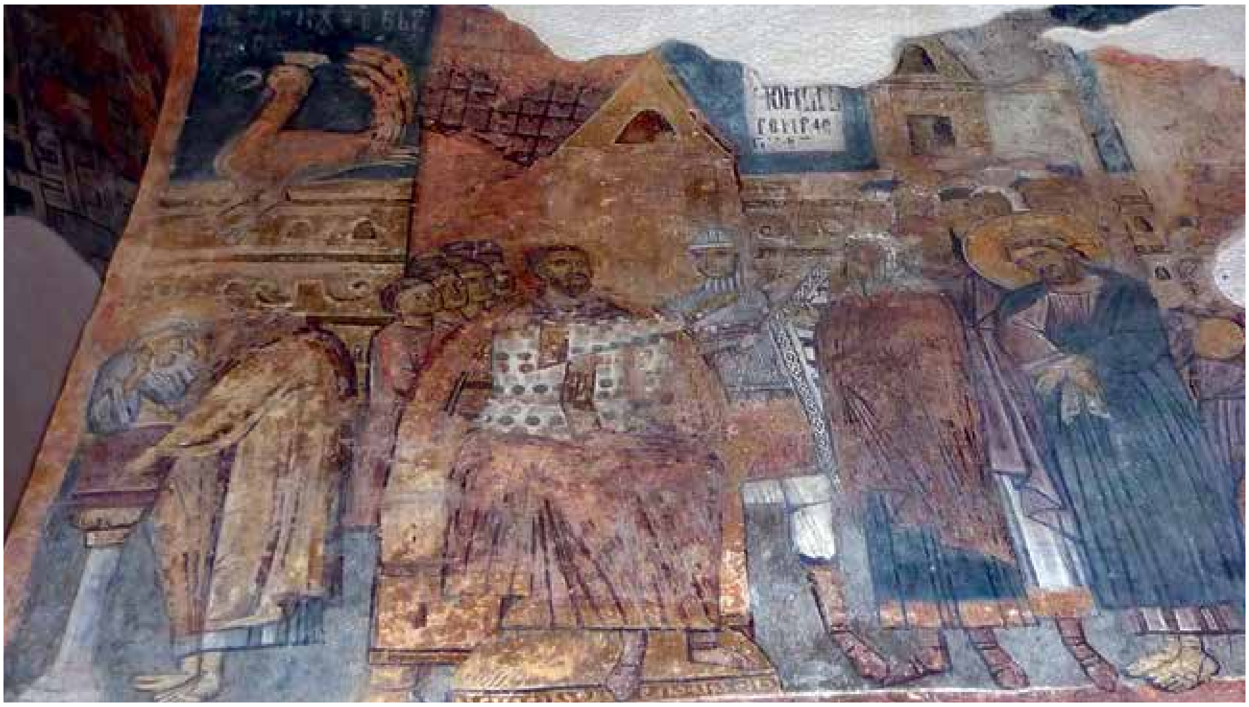

Ил. 188ж. Отричането на Петър, стенопис в Земенския манастир. Отричането на Петър, често акцентирано с образа на неестествено големия петел, пропял след отричането на Петър, е характерен за раннохристиянското изкуство и сюжетпосле – само за православния свят, и то в региони, силно засегнати от богомилството.

обогатявайки бездруго много пъстрата етническа мозайка със своите френски и германски потомци. Отзвук от този процес е появата на селата Кондофрей и Бов[358], името на река и село Джърман и т.н. Кръстоносните летописци от своя страна още след Белград започват да говорят за селища на еретици „павликяни“ – много точно име (макар тълкувано от повечето модерни учени не особено правилно[359]), предвид самоидентифицирането на богомилите като „Павлови християни“.

Памет за богомилите носят не само декларативни названия като Богьовци (т.е. Божи хора = истински християни) или пропитото от апокалиптичен дух Бездна (дн. Безден), а и от типа на Петърч. Оригиналното име на това костинбродско село е Петрич [360], т.е. Петрово, което ще рече населено (предимно) от ортодоксални християни или от умерени богомили, т.е. такива, които признават както част от старозаветните книги, така и Посланията на ап. Петър, отхвърляни от крайните богомили заради трикратното отричане на Петър от Учителя (Ил. 188 ж). Принципно на локално равнище появата на общата иконография на св. св. Петър и Павел, държащи Църквата, трябва да се разбира на първо място като баланс между Петровите и Павловите християни, между тези, почитащи йерархията на св. Петър, носителя на ключовете на Небесното царство, и св. Павел, носещ Словото на спасението (Ил. 189, 189 а, б).

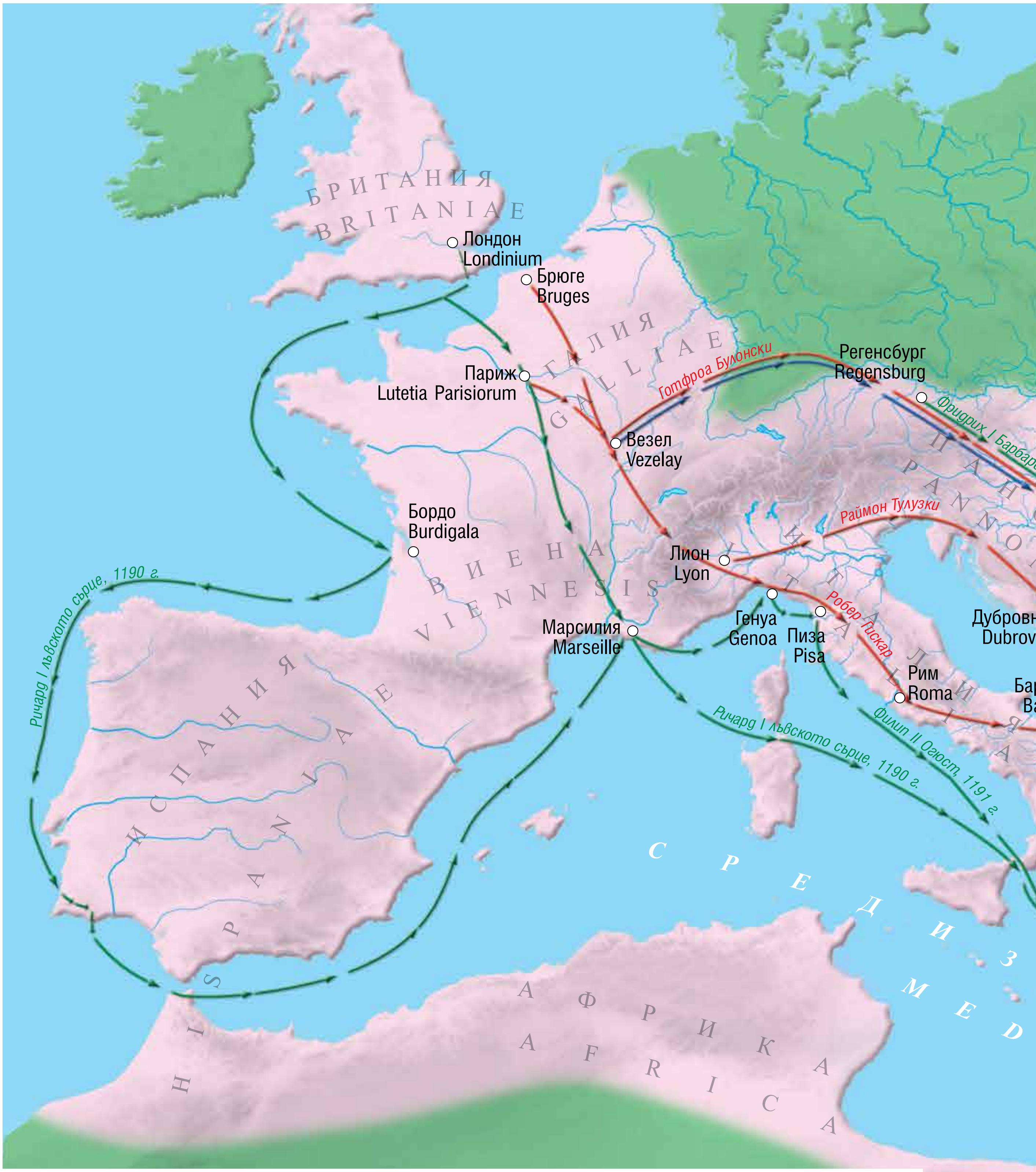
БРИТАНИЯ
BRITANIAE
Лондон
Londinium
Брюге
Bruges
ГАЛИЯ
GALLIAE
Париж
Lutetia Parisiorum
Готфроа Булонски
Регенсбург
Regensburg
Фридрих I Барбар
Везел
Vezelay
ПАН
PANNO
Бордо
Burdigala
Раймон Тулузки
Лион
Lyon
ВИЕННА
VIENNENSIS
ИТАЛИЯ
ITALIA
Робер Гискар
Генуа
Genoa
Пиза
Pisa
Марсилия
Marseille
Дубровн
Dubrov
Рим
Roma
Бар
Ba
Ричард I лъвското сърце, 1190 г.
Ричард I лъвското сърце, 1190 г.
Филип II Огюст, 1191 г.
ИСПАНИЯ
HISPANIAE
СРЕДИЗ
MED
АФРИКА
AFRICA

Ил. 188з. Карта на преминаването на първите три Кръстоносни похода. Макар в периода 1095-1189 г. Трояновият път определено да служи предимно като Военен път, по него продължават да се движат не само армии, а и поклонници, търговци, дипломати, учени, музиканти и т.н.

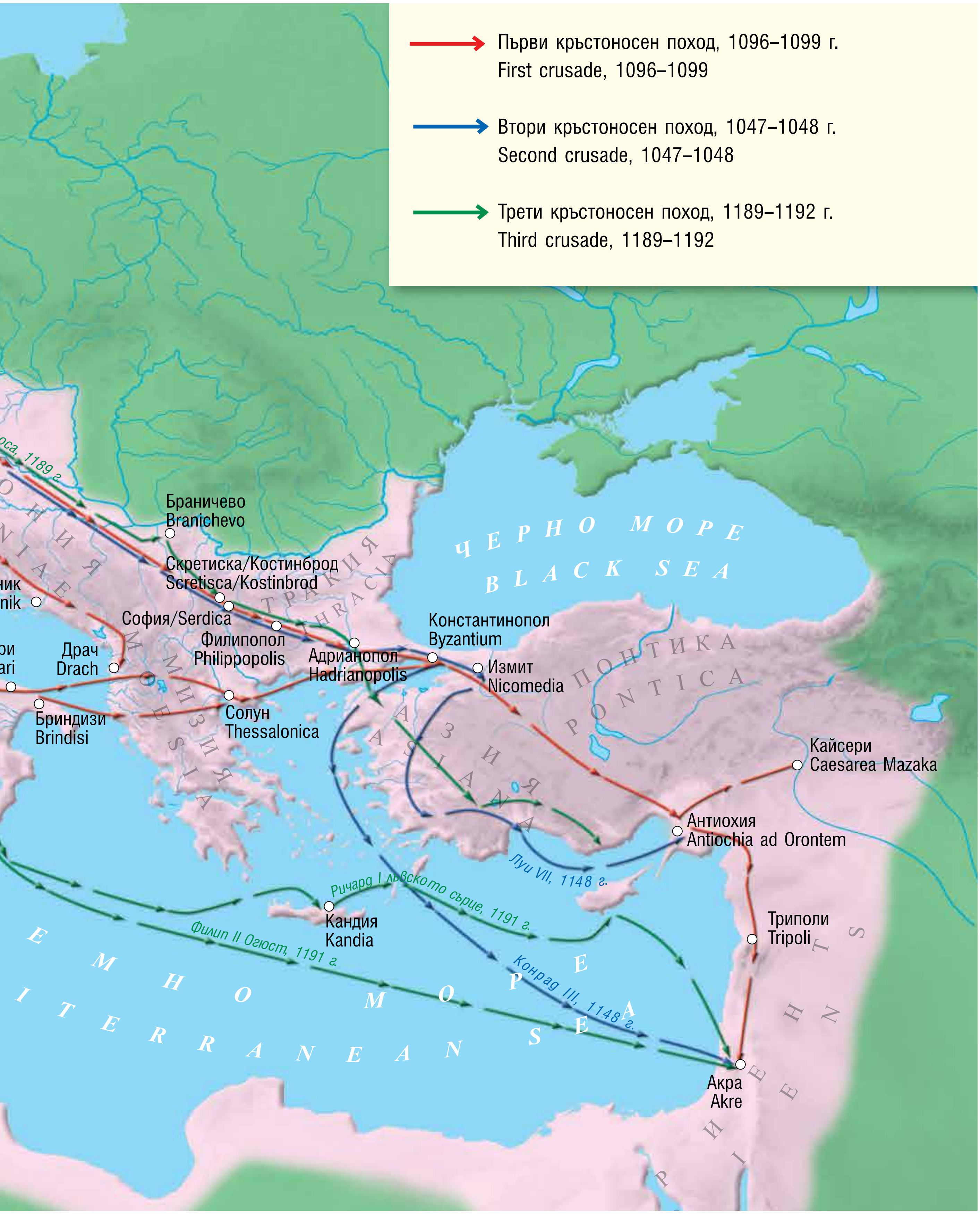

🟥→ Първи кръстоносен поход, 1096–1099 г.
First crusade, 1096–1099

🟦→ Втори кръстоносен поход, 1047–1048 г.
Second crusade, 1047–1048

🟩→ Трети кръстоносен поход, 1189–1192 г.
Third crusade, 1189–1192

са, 1189 г.
Браничево
Branichevo
Скретиска/Костинброд
Scretisca/Kostinbrod
ник
nik
София/Serdica
Филипопол
Philippopolis
Адрианопол
Hadrianopolis
ри
ari
Драч
Drach
Бриндизи
Brindisi
Солун
Thessalonica
Константинопол
Byzantium
Измит
Nicomedia
ТРАКИЯ
THRACIA
МИЗИЯ
MOESIA
ЧЕРНО МОРЕ
BLACK SEA
ПОНТИКА
PONTICA
АЗИЯ
ASIANA
Кайсери
Caesarea Mazaka
Антиохия
Antiochia ad Orontem
Луи VII, 1148 г.
Ричард I лъвското сърце, 1191 г.
Кандия
Kandia
Филип II Огюст, 1191 г.
Конрад III, 1148 г.
Триполи
Tripoli
Акра
Akre
ЕМНО МОРЕ
ITERRANEAN SEA

Ил. 189. Параклис „Св. св. Петър и Павел“ в с. Царичина с изображение на храмовите патрони над входа.

Ил. 189а. Петровият кръст на Петров връх в съседната на Костинброд Драгоманска община, в чийто контекст би трябвало да се тълкува и името на с. Петърч, Костинбродско.

Как реагира местната Православна църква на подобна ситуация? На първо място тя действа в духа на византийското православие, което принципно след пети век и особено след края на Вселенските събори (843 г.) не е склонно към преследване по верски причини. В частност в Сердика, която с Едикта на толерантността от 311 г. става мястото и на свободната църква, но и паметник на краха на религиозната

Ил. 189б. Връх Братьов камик при с. Чибаовци, Община Костинброд. Мястото е свързано с множество легенди, в т.ч. посетителят може да види не само вкаменените братя (Петър и Павел? – най-вероятно, предвид запазения оброчен кръст на св. ап. Павел в началото на пътеката към върха), а и Стъпката на Бога.

нетърпимост, тази липса на инквизиторски ентусиазъм е особено ярка и последователна. Тук средновековните автори изковават термина „полуверци“, с който в Западните Балкани се определят както римокатолиците, така и богомилите (Ил. 190). Категоричният отказ от осъждане на другите християни или на признаване на някои християни за по-привилегировани (т.е. за „по християни“) от други намира отзвук и в локалната иконография. Типичен пример е сцената на *Тайната вечеря* в богьовската църква „Св. Петка“, където при липса на надписи би било невъзможно да се открие не само кой е любимият Христов ученик Йоан, а дори кой е предателят Юда (Ил. 191 а-б). Противопоставяне естествено е имало. То обаче е оставало на нивото на словесни полемики от типа на тези, които, анахронично или не, са приписвани на св. Наум Охридски и богомилите в паството му (Ил. 192). Може да се усети на нивото на определени иконографски демонстрации – като *Крилатия св. Йоан Кръстител*, и компромиси – като ангелски *Крилатите Богородица и Христос* (вж. Ил. 186, 187), а впрочем и във факта, че в православните изображения *св. Йоан никога не кръщава Христос с вода*. Всъщност в иконографията на сцената на Балканите и свързаните с тях райони св. Йоан изобщо не кръщава Христос, дори в характерния за други православни области благославящ жест. Йоан Предтеча извършва над Христос класическо ръкополагане (вж. Ил. 180, срв. 158, 158 а, където в арианската сцена също има и ръкополагане, но и изливане на вода от св. Дух). Ръкополагането

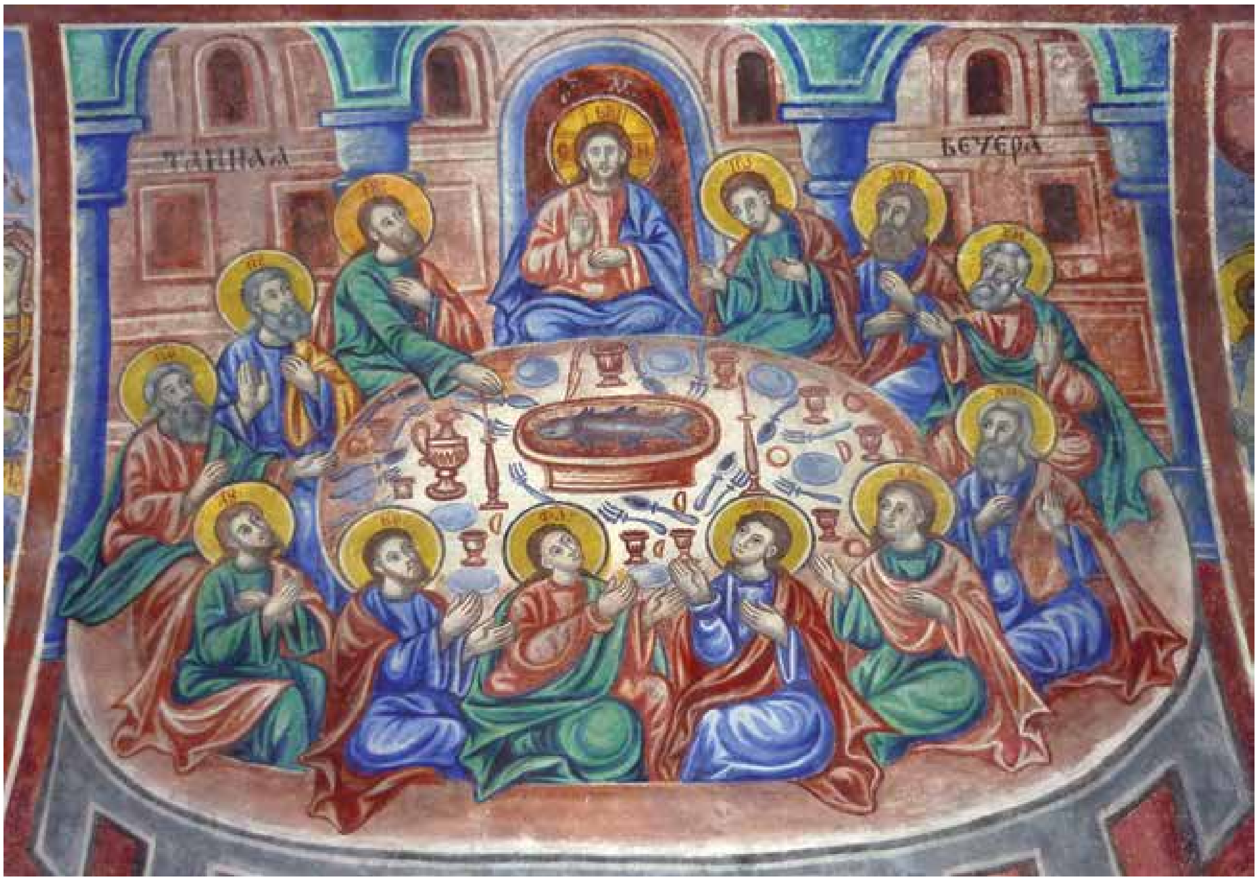

Ил. 191. Тайната вечеря, представена в стенопис от църквата „Св. Петка“ в Богьовци, Костинбродско.

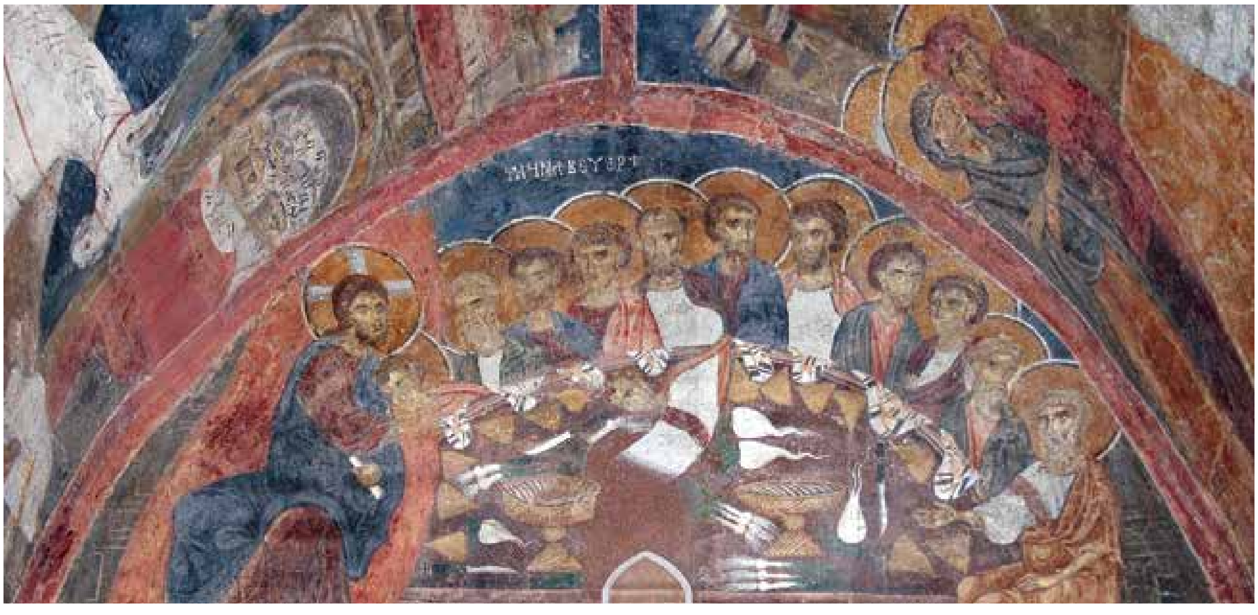

Ил. 191а. Тайната вечеря, стенопис от Боянската църква. Йоан, в следване на текста от Евангелието на св. Йоан, а и на началото на богомилската Тайна книга, е представен като най-приближен на Иисус, склонен към гърдите му, а Юда изобщо не е изобразен.

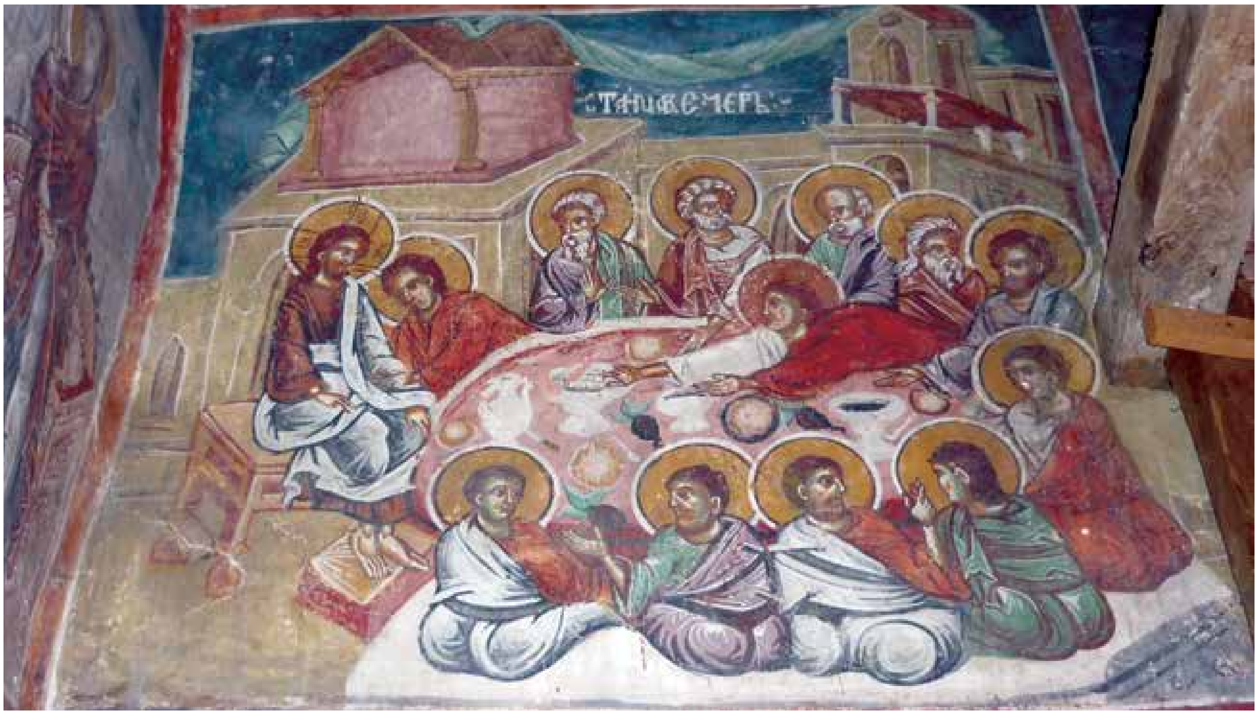

Ил. 191б. Тайната вечеря, стенопис в църквата „Св. Богородица“, с. Прибой. Йоан е все така привилегирован, а Юда е „осъден“ с лакомия жест и тъмния нимб. Колкото повече се отдалечаваме от центъра, където по необходимост толерантността е била декларативно заявявана включително на иконографско равнище, толкова по-драстични форми ще придобиват „осъжданията“ на Юда и опитите да се йерархизират останалите апостоли спрямо близостта им до Учителя.

е древен християнски жест (хиротония), запазен от богомилството като единствено тайнство и наричан от западните богомили утешение (consolamentum). Можем да не се съмняваме, че този вариант на *Кръщение Христово* е бил най-сигурният начин местната официална църква едновременно да се съобрази с богомилското неприемане на водното кръщение и да освети св. Йоан Предтеча като един вид „ръководител на общината на вярващите преди Христос, когото посвещава в сан Глава на Църквата“. Следващата стъпка на сближаване от двете страни е била развитието на характерния български обичай (разпространил се напоследък и в други православни страни) *Хвърляне / Вадене на Кръста* на Йордановден (Ил. 192 а-г).

Опит за едновременно дистанциране и приближаване може да се види също в редица символни жестове от типа на коментираната практика до оброчния кръст да се вдигне църква (и обратното). Фактът, че в други страни (Ил. 193) наследниците на богомилите ще бъдат преследвани и дори изтребени, се дължи на разликите както в манталитета на местното население и характера на местната църква, така и на промяна, настъпила в поведението на тамошните „добри християни“. Българските богомили са отхвърляли Мойсеевия закон, тълкували са в символичен план

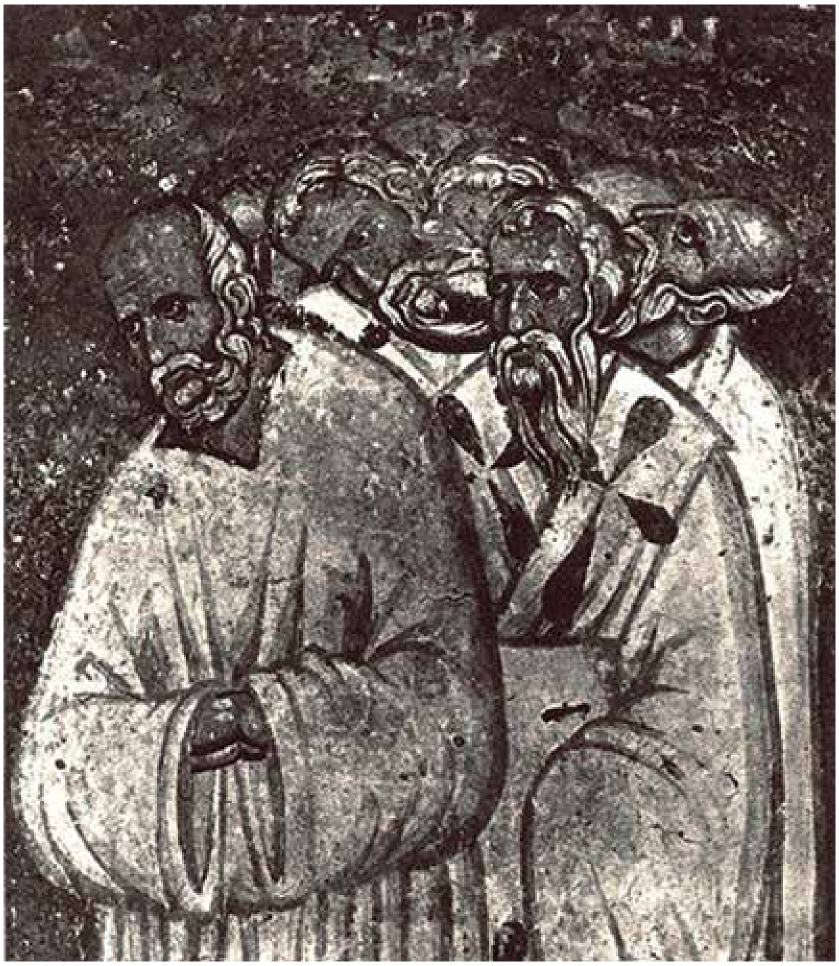

Ил. 190. „Полуверците“ (богомили) на изображение на сръбския антибогомилски събор, проведен в рашка Жича от Стефан Неманя, 1180/86 г. Детайл от фреска, изобразяваща събора на Стефан Неманя, в църквата „Св. Ахил“, Арилье, Сърбия, 1290 г.

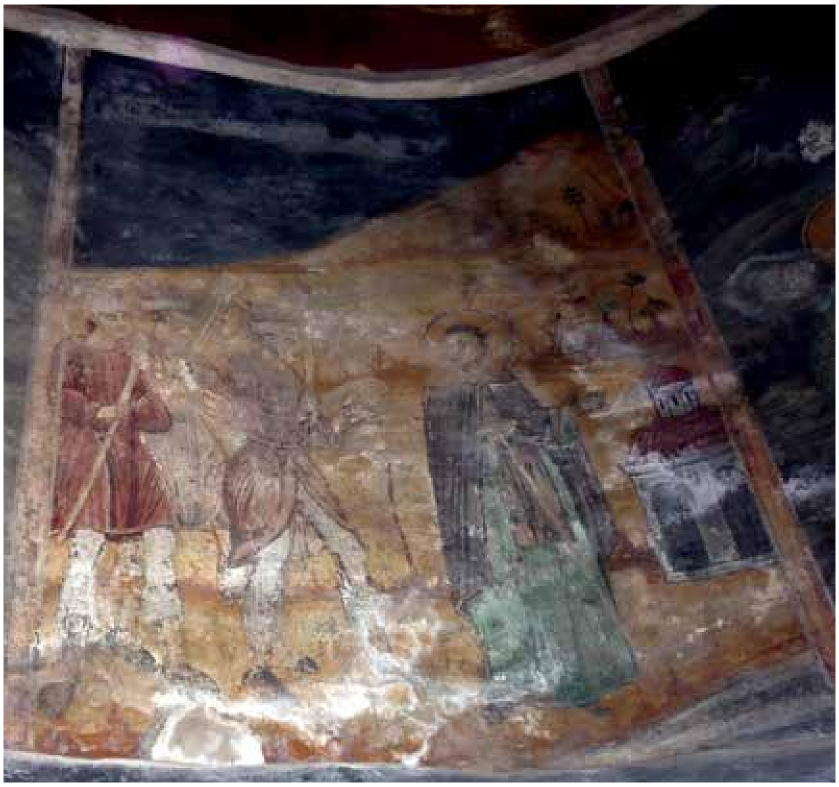

Ил. 192. Св. Наум спори с богомилите. Стенопис в църквата „Св. Наум“, Охрид, дн. Македония.

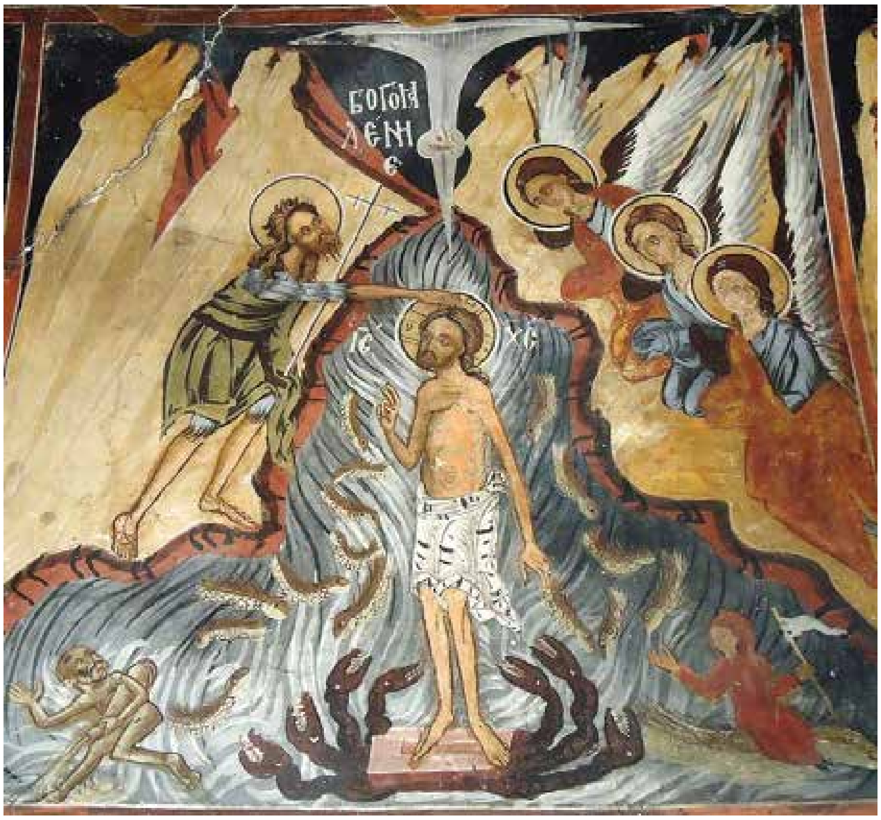

Ил. 192б. Кръщение Христово, стенопис в църквата „Св. Илия“, гр. Бобошево, Софийска епархия. Извън апокрифния, в много отношения богомилски разказ за Слизането на Христос в Ада, адовите порти и бягащите демони, характерни за православната сцена, остават пълна загадка.

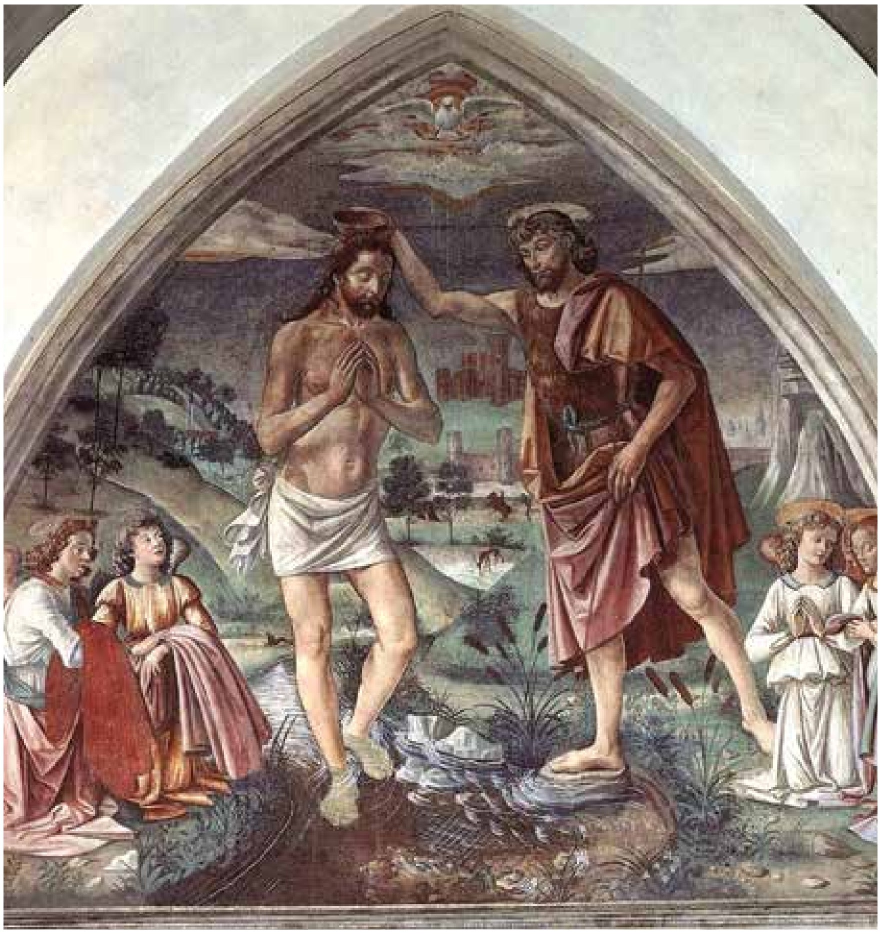

Ил. 192в. Обичайно представяне на Кръщение Христово на Запад, където водното кръщение не е било оспорвано в ранните векове на християнството и разказът за Слизането в Ада става известен много късно. Доменико Гирландайо, Флоренция, кр. на 15 век.

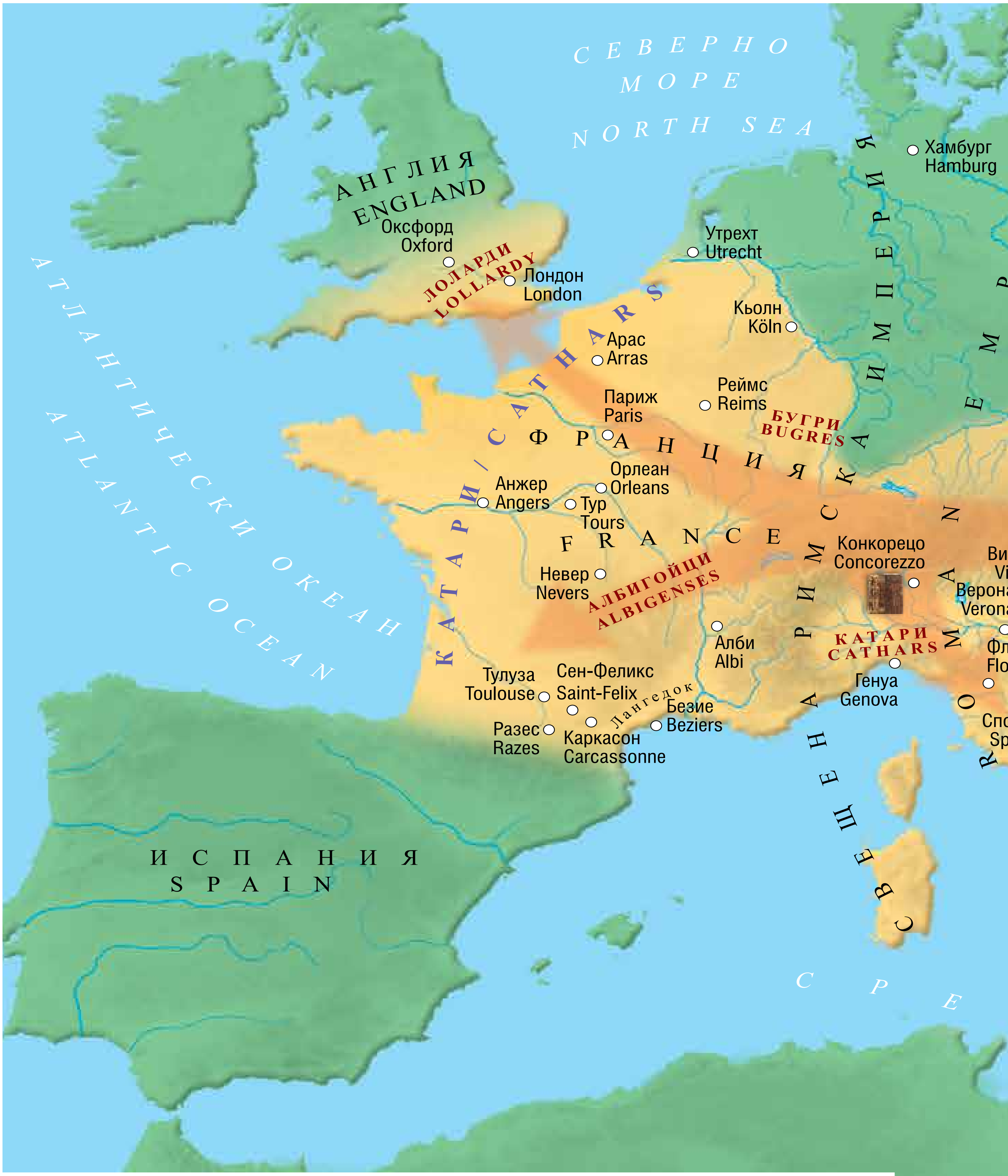
СЕВЕРНО МОРЕ
NORTH SEA
АНГЛИЯ
ENGLAND
Оксфорд
Oxford
ЛОЛАРДИ
LOLLARDY
Лондон
London
Утрехт
Utrecht
Хамбург
Hamburg
Кьолн
Köln
Арас
Arras
КАТАРИ / CATHARS
Париж
Paris
Реймс
Reims
БУГРИ
BUGRES
ФРАНЦИЯ
FRANCE
Орлеан
Orleans
Анжер
Angers
Тур
Tours
Невер
Nevers
АЛБИГОЙЦИ
ALBIGENSES
Алби
Albi
Тулуза
Toulouse
Сен-Феликс
Saint-Felix
Лангедок
Безие
Beziers
Разес
Razes
Каркасон
Carcassonne
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
ATLANTIC OCEAN
ИСПАНИЯ
SPAIN
СВЕЩЕНА РИМСКА ИМПЕРИЯ
Конкорецо
Concorezzo
КАТАРИ
CATHARS
Генуа
Genova
Верона
СРЕ

Ил. 193. Карта на разпространението на богомилството в средновековния християнски свят.

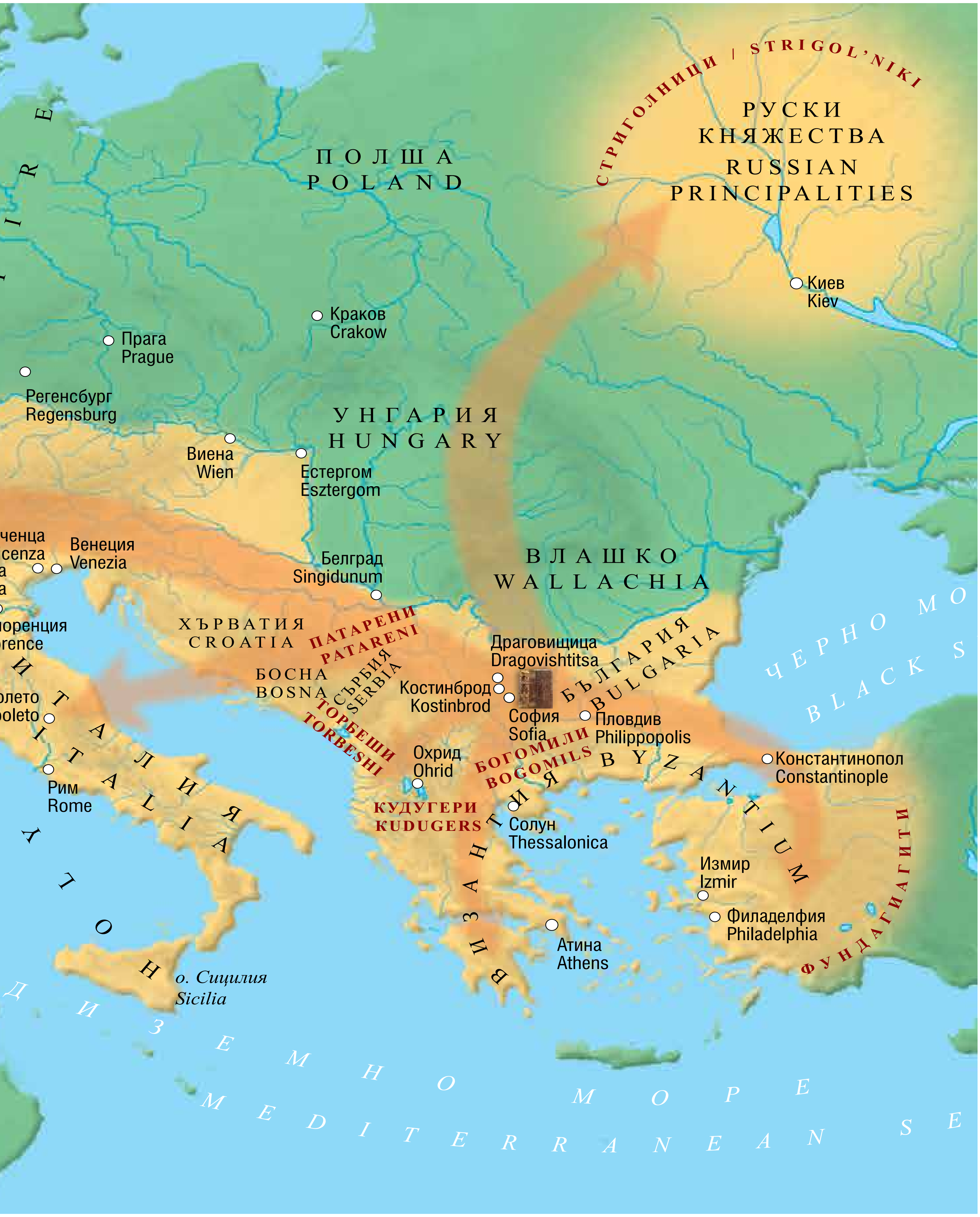
СТРИГОЛНИЦИ / STRIGOL'NIKI
РУСКИ КНЯЖЕСТВА
RUSSIAN PRINCIPALITIES
ПОЛША
POLAND
Киев
Kiev
Краков
Crakow
Прага
Prague
Регенсбург
Regensburg
УНГАРИЯ
HUNGARY
Виена
Wien
Естергом
Esztergom
ченца
cenza
Венеция
Venezia
Белград
Singidunum
ВЛАШКО
WALLACHIA
ЧЕРНО МО
BLACK S
лоренция
rence
ХЪРВАТИЯ
CROATIA
ПАТАРЕНИ
PATARENI
БОСНА
BOSNA
СЪРБИЯ
SERBIA
ТОРБЕШИ
TORBESHI
Драговищица
Dragovishtitsa
Костинброд
Kostinbrod
София
Sofia
БЪЛГАРИЯ
BULGARIA
Пловдив
Philippopolis
БОГОМИЛИ
BOGOMILS
Константинопол
Constantinople
BYZANTIUM
ВИЗАНТИЯ
ИТАЛИЯ
ITALIA
олето
oleto
Рим
Rome
Охрид
Ohrid
КУДУГЕРИ
KUDUGERS
Солун
Thessalonica
Измир
Izmir
ФУНДАГИАГИТИ
Филаделфия
Philadelphia
Атина
Athens
о. Сицилия
Sicilia
ЙОНИЧЕСКО
ИРЕ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
MEDITERRANEAN SE

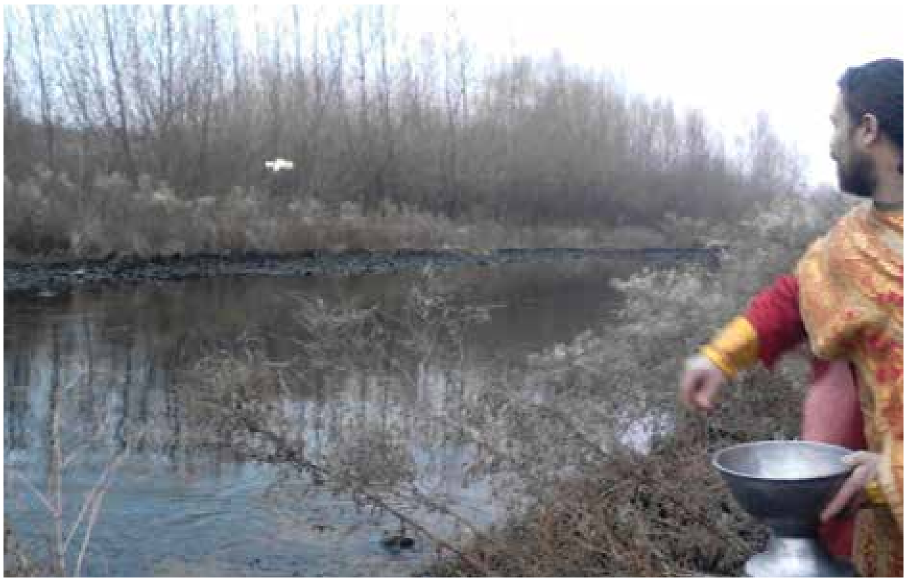

Ил. 192а. Хвърлянето на кръста, правено редовно от местния свещеник на 6 януари.

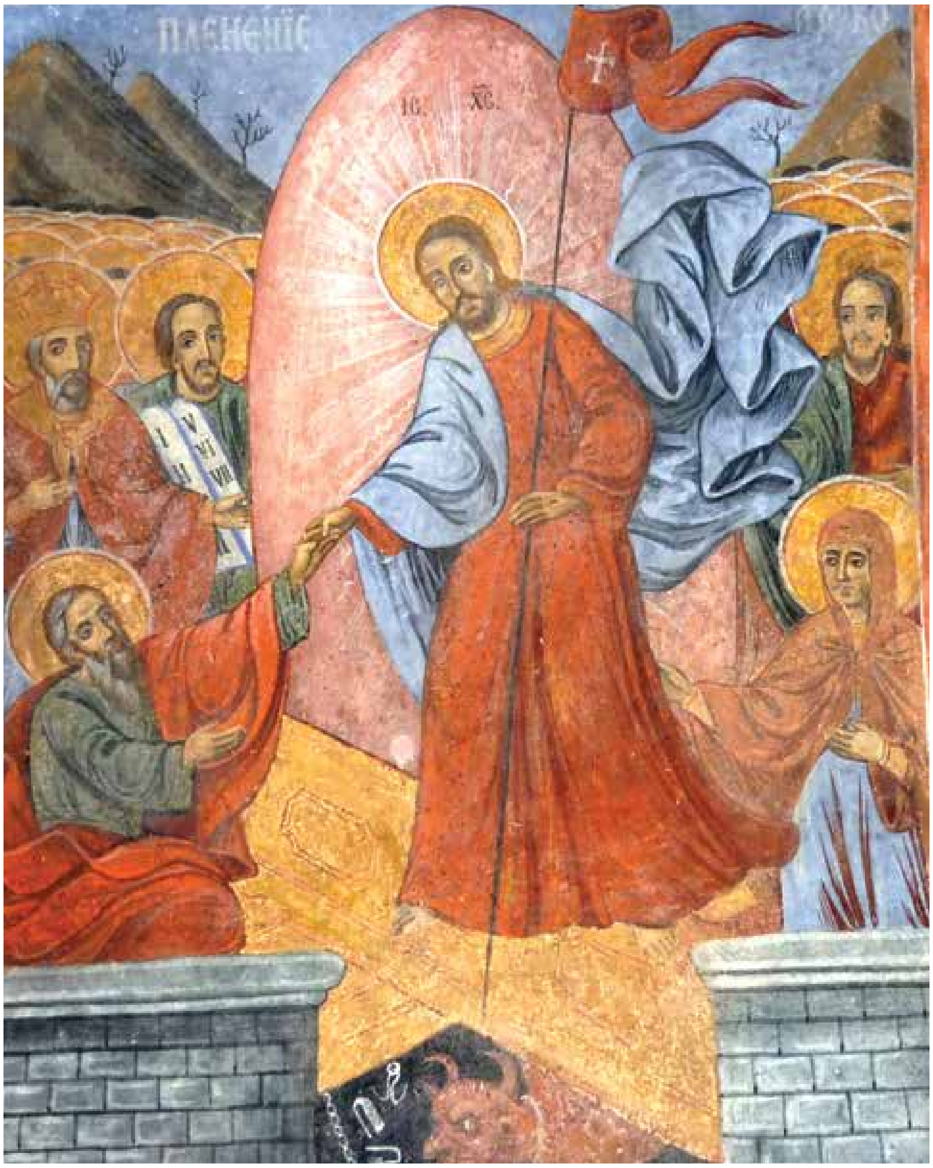

Ил. 192г. Слизане на Христос в ада/Възкресение Христово, стенопис от Никола Образописов в Бельовата църква, Самоков, Софийска Света гора. Тази, наложила се като канонична в православния храм сцена, е буквално художествен преразказ на богомилското сказание за мисията на Христос – Сина на светлината – да „плени ада“ и да избави от проклятието му всички, родени преди Неговото Първо пришествие. Официалната църква се задоволява да добави изрично сред първите спасени фигурите на св. Йоан Кръстител и старозаветните царе, живели по стария закон.

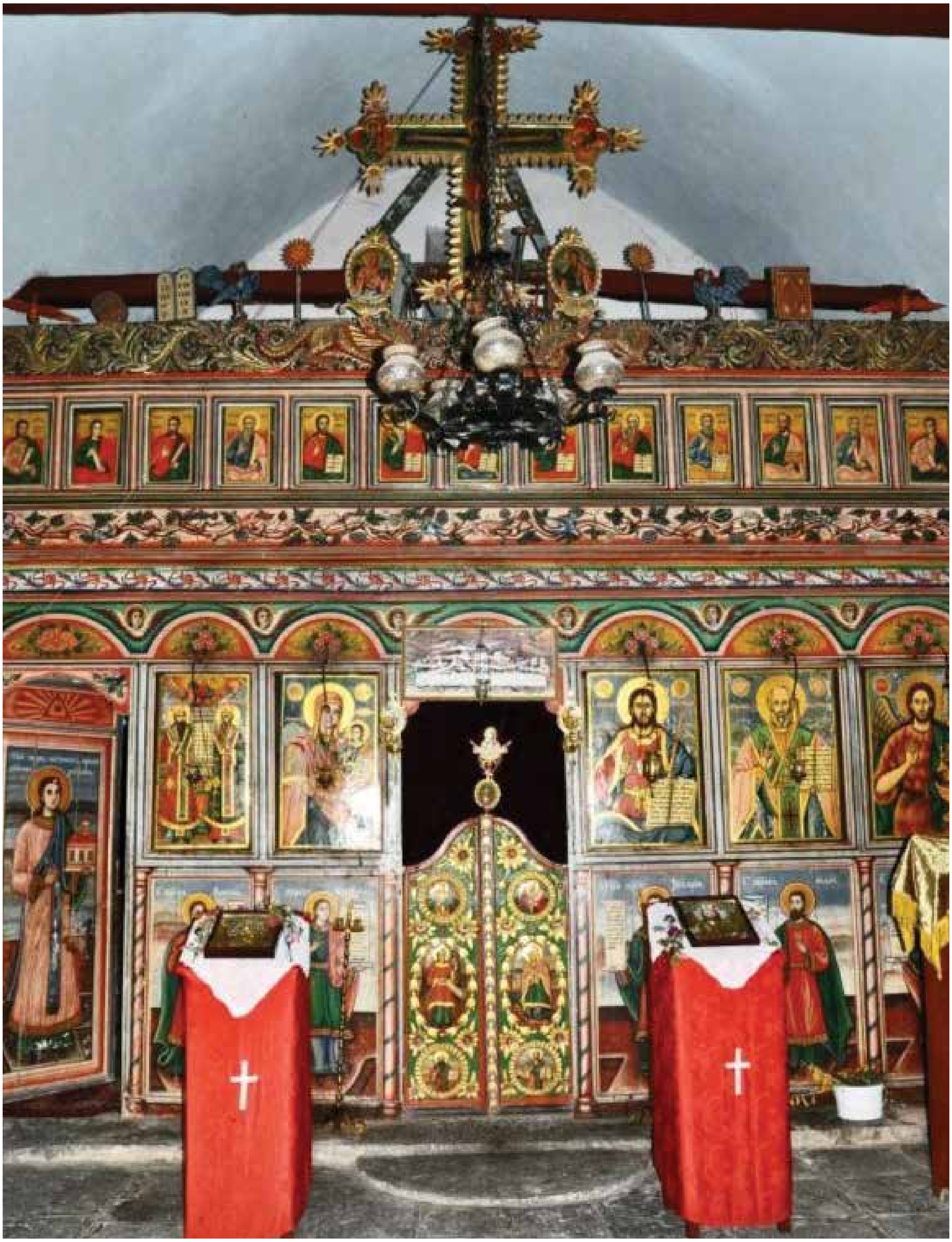

Ил. 194. Иконостасът на църквата „Св. Николай Мирликийски“ в с. Драговищица, Костинбродско, 1887 г.

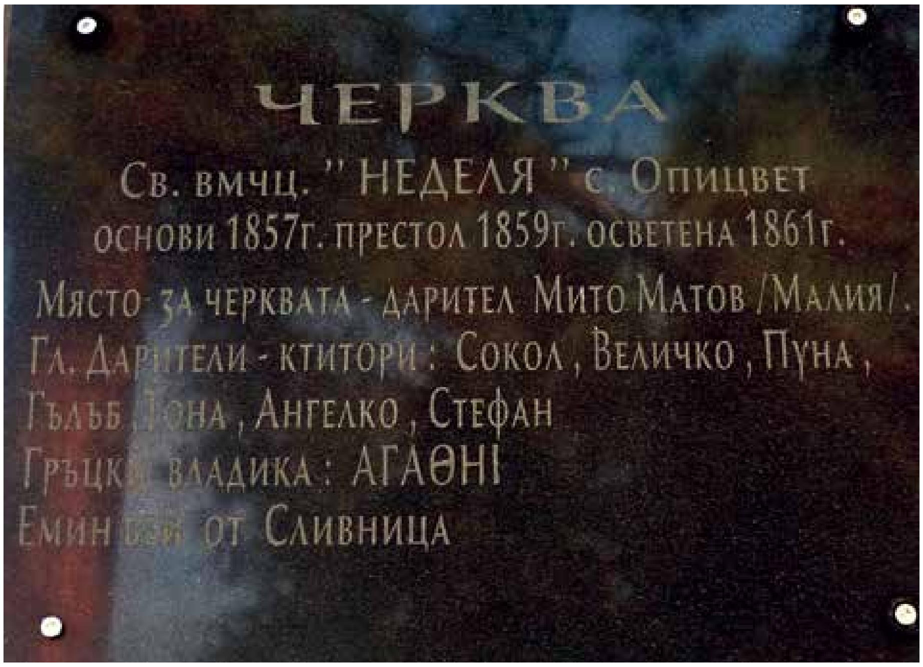

ЧЕРКВА

Св. вмчц. " НЕДЕЛЯ " с. Опицвет
основи 1857г. престол 1859г. осветена 1861г.

Място за черквата - дарител Мито Матов /Малия/.
Гл. Дарители - ктитори : Сокол, Величко, Пуна,
Гълъб, Дона, Ангелко, Стефан
Гръцки владика : АГАΘНІ
Емин бей от Сливница

Ил. 194а. Съвременен ктиторски надпис, повтарящ надписа от 1861 г. на входа на църквата „Св. Неделя“, с. Опицвет, Костинбродско. В атмосферата на максимална конфронтация между Цариградската патриаршия и българите и в условията на все по-разгрьщаща се революционна борба срещу Османската империя съвместни ктитори на опицветската църква са местни българи, грьцки владика и турски бей.

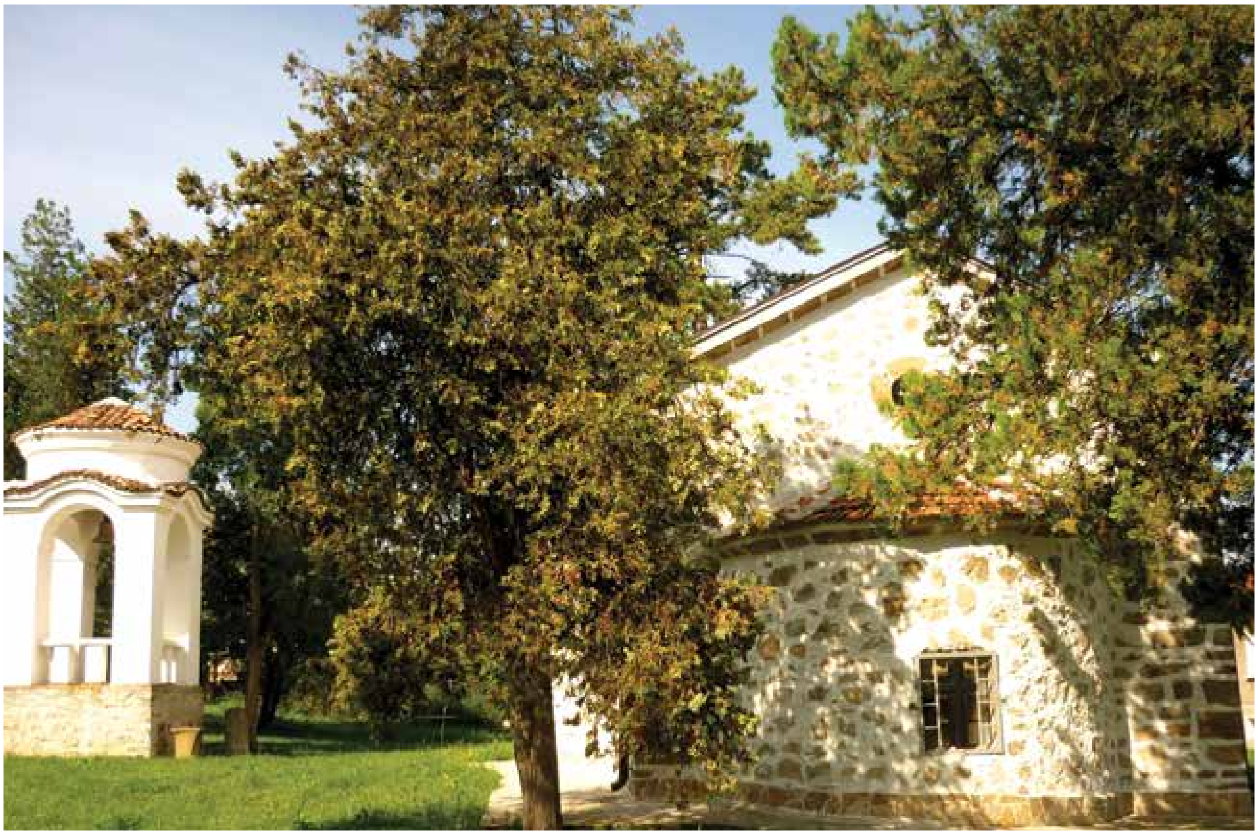

Ил. 194б. Опицветската църква „Св. Неделя“, съвременно състояние. Църквата е чудесен пример за хармонично съжителство не само на народи и вери, а и на епохи: до отделната камбанария, характерно решение за локалната храмова архитектура, са запазени древен олтар, оброк (част от който се вижда вдясно зад олтара) и антична колона с полузаличен надпис.

редица моменти в Новия Завет, начело с „привидното“ раждане и смърт на Христос и са настоявали, впрочем изцяло в духа на Новия Завет, че истинското спасително кръщение е с Дух (а не водното кръщение на св. Йоан Предтеча). В техните църкви разделения по народностен, социален, полов и възрастов признак не съществуват, т.е. изградени са изцяло в духа на св. Павловото: „в Христа няма юдеин, ни елин, няма роб, ни свободен, няма мъжки пол, ни женски“ (Гал. 3:28). Йерархията, отново в духа на ранното християнство, се гради на личния авторитет и персоналната харизма (например пророческа дарба и задължително – достойни за възхищение въздържание и стремеж към богопознание). Накратко, богомилската църква е доста различна от официалната, която счита за отклонение от истинския християнски път, но не оспорва нейната легитимност. Ето защо и официалната църква дори в земите на най-силните богомилски общини най-често ще се задоволява да отстоява своята позиция, поставяйки декларативно, на най-видно място на олтарната преграда, не само изображение на книга (Новия Завет), а и на каменни плочи (скрижалите, дадени на Мойсей). Добър пример за подобна демонстрация може до днес да се види над иконостаса в църквата „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“ в село Драговищица (Ил. 194). Прекрасен пример не само за принципната липса на конфронтация между различните народи и вери в региона, а и за хармоничното им съжителстване на свой ред и до днес може да се види на входа на църквата „Св. Неделя“ в с. Опицвет (Ил. 194 а-б).

Веселина Вачкова

КОСТИНБРОД: МЕЖДАТА, ОТДЕЛЯЩА СРЕДЕЦ, „КОЙТО Е В СРЕДАТА НА ЦЯЛОТО“, И ПОКРАЙНИНАТА МРАКАТА (ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ)

Историята на Скретиска започва като място на древен култ с прорицалище и храм, свързвано в различни епохи с Великата богиня майка, Дионис, Хелиос – Непобедимото слънце, и накрая – с Вечния цар Христос, роден от Дева. За славата и популярността на свещеното място решаваща роля изиграва преминаването на Трояновия път, пътувайки по който, всеки желаещ е можел да се отбие до Храма от спирката „При Скретиска“. Скоро император Адриан издига на мястото и внушителния до днес с размерите си римски храм на Кибела, следващ съвършената кръгла форма на тракийското светилище. Императорите, обърнали особено внимание на Сердика след сердикиеца Аврелиан, започват да полагат специални грижи и за района на Храма Скретиска. В резултат вече по времето на Галерий и особено в епохата на Константин Велики архитектурният ансамбъл край Храма се разгръща в огромен и пищен дворцов комплекс. Органичната връзка между Сердика и дворцовото ѝ предградие Скретиска създава изключително благоприятни условия точно тук да бъдат реализирани редица политически и църковни актове с общоимперско значение, които са предполагали едновременно демонстрация на единство и разграничение на ангажираните в тях страни.

Драматичният ход на събитията през 4 и 5 в. води до промяна на името на мястото, което ще остане завинаги свързано с делата – както световнозначими, така и недотам славни – на св. Константин Велики. Ето защо фактът, че през 6 в. Прокопий Кесарийски нарича укрепеното селище, в каквото се превръща древната Скретиска, Кратискара, не бива да ни подвежда. Прокопий не е можел да знае как местното население нарича района, а е предал грецизирана форма на името, видяно в римските пътеводители от първата половина на 4 век. През 1347 г. в Мрачката грамота на цар Йоан Александър (Ил. 195) местното име на бившия Константинов дворец вече е отразено, при това изключително точно локализирано: Костин брод (както е изписано) не е едно от изброените селища, а межда. Костинброд е межда, което означава разделителна област на Мраката [361], която от своя страна е „крайнина“, тоест гранична област. И остава самостоятелен, невлизайки сред даренията, направени от царя с въпросната златопечатна грамота на оряховския манастир „Св. Никола“. Така устойчивата представа за Сердика-Средец като „среда“ и „граница“ се запазва и в отношението към Скретиска-Костинброд най-малко до края на Средновековието.

Без съмнение това сведение от средата на 14 в. е късно и отразява промени, настъпили преди векове. То обаче е достатъчно, за да докаже древността на името Костинброд, наложено дълго преди да се появят легендите за ханджията Коста, направил гостилницата си на брода на р. Блато, за чудно красивата девойка воин Коста, загинала тук в битка срещу „железните хора“ (кръстоносците от Четвъртия поход), и за цар Константин Тих, в чест на когото било кръстено селището [362]. Впрочем, като знаем миналото на Скретиска-Костинброд, тези легенди добиват различен,

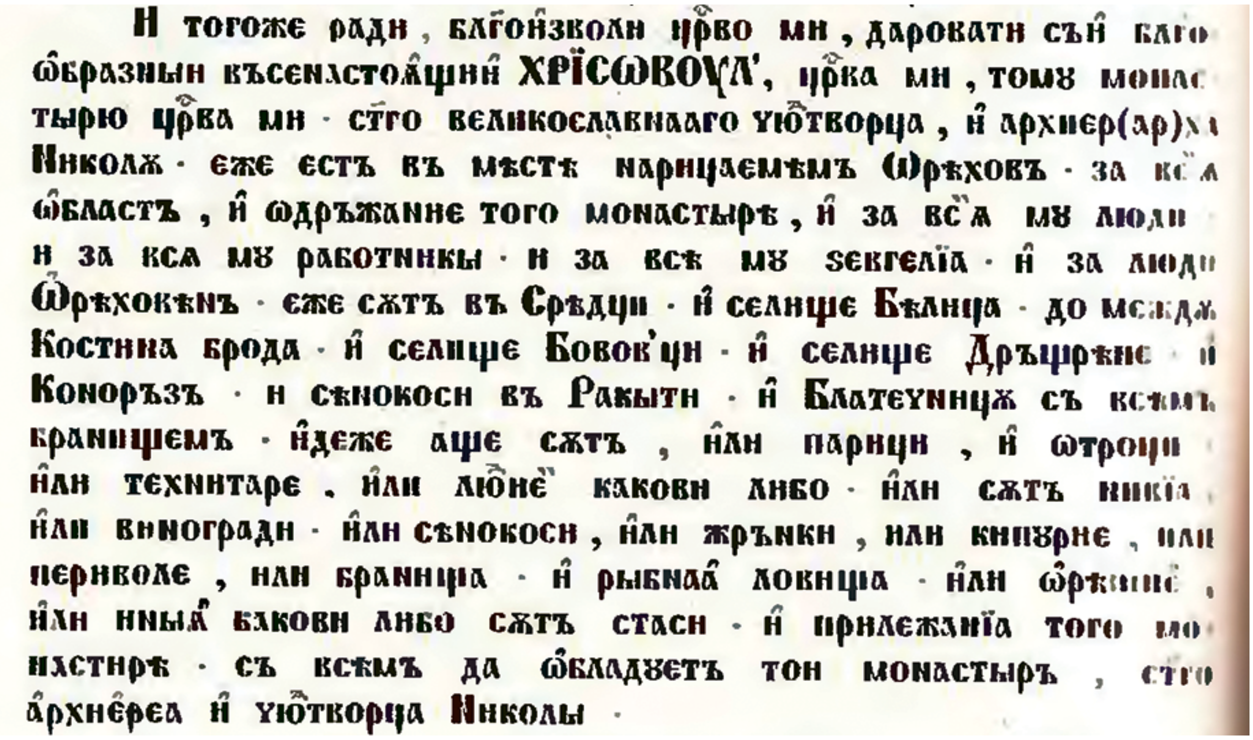

И тогоже ради, благоизволи цр҇во ми, даровати сьи благо
ѡбразныи вьсенастоѧщии ХРИСОВОУЛ', цр҇ка ми, томȣ мона
тырю цр҇ва ми · ст҇го великославнааго чюдотворца, и архиер(ар)х
Николѫ · еже есть вь мѣстѣ нарицаемѣмь Ѡрѣховь · за вс҇а
ѡбласть, и ѡдрьжание того монастырѣ, и за вс҇а мȣ люди
и за вса мȣ работникы · и за всѣ мȣ ѕевгелїа · и за люди
Ѡрѣховѣнь · еже сѫть вь Срѣдци · и селище Бѣлица · до межд
Костина брода · и селище Бовок'ци · и селище Дрьщрѣне · и
Конорьзь · и сѣнокоси вь Ракыти · и Блатечницѫ сь всѣм
бранищемь · идеже аще сѫть, или парици, и ѡтроци
или технитаре, или люне каковы либо · или сѫть никїа,
или винограды · или сѣнокоси, или жрьнки, или кипȣрие, или
перивоне, или браница · и рыбнаа ловница · или ѡрѣхове,
или иныа каковы либо сѫть стаси · и прилежанїа того мо
настирѣ · сь всѣмь да ѡбладȣеть тои монастырь, ст҇го
архиерѣа и чюдотворца Николы ·

Ил. 195. Откъс от текста на Мрачката грамота (по Йордан Иванов).

Ил. 196. Съвременно състояние на Шияковския манастир „Св. Архангел Михаил“.

много по-дълбок и подкрепен с исторически факти смисъл. Преданията ни карат да погледнем не към времето на цар Калоян или Константин Тих, а към това на Траян, прокарал път, белязан от спирки с просперираща таверни през земите на Сердикийско, на трагично загиналата красавица Фауста и загубилата цялото си семейство Констанция–Константиновите съпруга и сестра, живели дълго в местния дворец и, разбира се – на самия Константин Велики, не само царското име, а и цялата царска съдба на когото е кодирана в названието Костинброд.

Сведенията за по-късното развитие на Костинброд стават много откъслечни, най-вече поради преместването на трасето на Траяновия път, минаващ вече през Драгоман, а не през Скретиска. Тази откъслечност в немалка степен се дължи и на крайно сложната в религиозно и етническо отношение картина около София, обявена от турците за столица на европейските владения на Османската империя. За непрекъснатостта на културните процеси в Костинбродско обаче може да се съди по силата и специфичната форма на изява, с която районът навлиза в Новото време. През 1871 г. Шияковският манастир „Св. Архангел Михаил“, чийто днешен облик е най-точната атестация за духа, благочестието и гражданския морал на местното население (Ил. 196), става център на местния революционен комитет на Васил Левски. Сърцето на този комитет (както и на създадения година преди това Софийски комитет) е една фигура, напълно сравнима с „фамозните“ сердикийски епископи Протоген, Домнио и Феликс – отец Генадий Шияковски. За него съвременниците му освен всичко друго твърдят[363], че точно той е бил човекът, накарал дякон Игнатий да прегърне изцяло революционната идея и да се превърне в Апостола на свободата Васил Левски (Ил. 197).

Отец Генадий Шияковски е фигура, емблематична за културната специфика на региона. От духовно лице той става четник и основател на революционни комитети, после от бунтовник – отново монах, чиито темперамент и служене силно притесняват някои религиозни институции, а в края на живота си усърдно опитва за пореден път да стане светско лице. Сам по себе си подобен преход е уникален, предвид принципните резерви както на Църквата, така и на редовия вярващ към размирните духовници. В интерес на истината към 1890 г. и официалната Българска църква намира поведението на йеромонах Генадий за „непристойното и нетърпимо“. Последното обаче така и не довежда до окончателното му осъждане от предвиждания Духовен съд: Генадий Скитник, макар вече на преклонна възраст, успява така умело да скрие следите си (или църковните власти до такава степен се дезинтересират от него), че до днес е спорно къде е пребивавал през последните години от живота си и кога и къде е починал – вероятно ок. 1900 г., може би в София, в Рилския, в Троянския, в Хилендарския светогорски манастир или някъде другаде.

С две думи – личността и на този костинбродски и софийски културен герой остава в здрачното поле между историята и легендата, полусакрализирана, полуотречена и полузабравена.

Без съмнение същностната граничност (означаваща не периферност, а пребиваване в центъра на множество разнородни, кръстосващи се граници) и неизбежно съпътстващата я полумитичност са били характеристики на не един град. София обаче е сред малкото подобни селища, запазили тези характеристики независимо от промените – понякога драстични, настъпвали в региона през последните две хиляди години. Съществен фактор за това е била политиката на българите, които се оказват най-дълготрайните стопани на Сердикийска област.

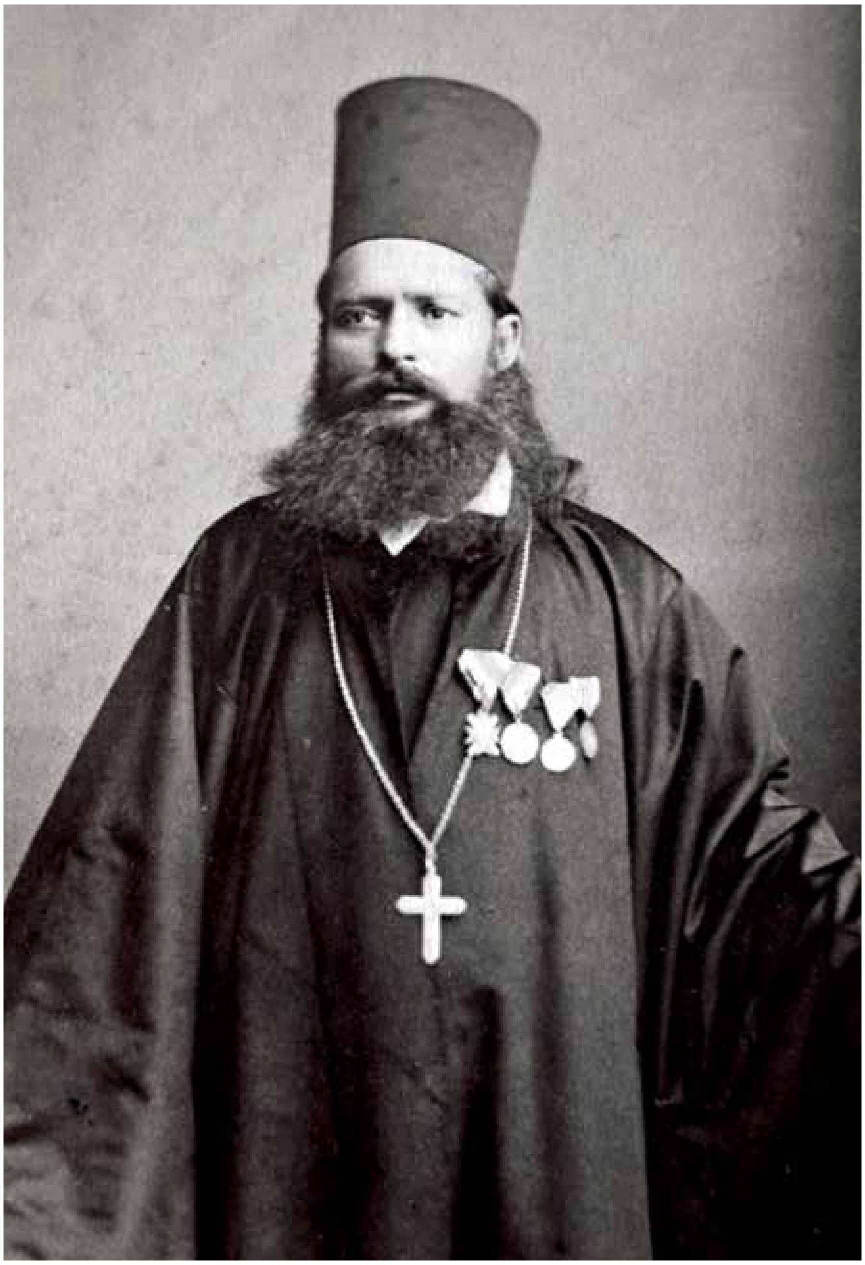

Ил. 197. Йеродякон Генадий Шияковски (със светско име Иван Стоянов и комитетски псевдоним Риза ефенди). Едно от най-известните многобройни прозвища на неуморния духовник и революционер отец Генадий – може би случайно, а може би не съвсем – е било Скитника/Бродника.

РОЛЯТА НА БЪЛГАРИТЕ В ЕВОЛЮЦИЯТА И СЪХРАНЯВАНЕТО НА КУЛТУРНИЯ ФЕНОМЕН СРЕДЕЦ-КОСТИНБРОД

За да се оцени същността на ролята на българите в еволюцията на културния феномен Сердика-Скретиска (Средец/София – Костинброд), е необходимо на първо място да се прецизира откога всъщност датира българското влияние върху съдбата на региона. Тук разсъжденията трябва да започнат с категоричната ревизия на представата за годината 809 като начало на приобщаване на Сердика в българската политическа орбита при кан Крум. Според данните на Йоан, епископа на Антиохия, първият военен съюз между българите и Византия е сключен двеста години преди създаването на Аспарухова България през 681 година. Този договор е от времето на император Зинон, сключен е през 480 г. [364] и е свързан със събитията не около Кавказ и дори не със земите на Източна Добруджа и Тракия, а със Западните Балкани. С договора от 480 г. българите официално са признати за защитници на балканските земи на Империята срещу обединените сили на остготските предводители Теодорик Велики и Теодорик Страбон. Неслучайно според константинополските градски легенди точно при Зинон в центъра на византийската столица била издигната статуя на Българина – едно от големите зрелища на града [365]. Йоан Антиохийски не споменава името на българския владетел, с когото Зинон сключва съюз. Този владетел обаче може да бъде идентифициран с помощта на данните у западните хронисти. Почти всички автори споменават битката при Сирмиум (дн. Сремска Митровица), където двайсетина години по-късно загиват царят на гепидите* Трапсила и царят на българите Бузан [366]. На свой ред по-късните унгарски хроники и историците, ползващи предимно латински извори, подробно разказват за друг български цар, тясно свързан със събитията при Сирмиум в началото на 6 в. – Реан Велики (Кеан, според унгарската транскрипция[367]). Въпросният Кеан (или Реан според Блазиус Клайнер) не само че не споделя участта на царствените си „колеги“ Бузан и Трапсила. След битката при Сирмиум българският цар (крал/rex) Реанус Магнус „на връщане завзел Банат и земите около Тиса“, получил във владение земята, обещана от император Анастасий, и я нарекъл България. Той царувал дълго, а след него [царували] и синовете му“ [368]. Накратко, според чуждите извори българското влияние в района на Сердика датира най-късно от края на пети век. Следователно в описаните по-горе събития около пребиваването на Зинон, Ариадна и сина им Лъв II в града очакваната българска военна протекция едва ли не е била отчитана в императорската преценка доколко сигурно убежище е предоставял точно този район. Що се отнася до събитията през шести век, в разказите за споменатия бунт срещу император Анастасий, един от чиито вдъхновители е Сердикийският епископ Домнио, изрично се подчертават българските съюзници на въстаническия лидер Виталиан. Странно е как дори автори, подчертаващи[369], че въпросният Виталиан по-късно е осмислен от българите като един от първите български царе, не свързват този факт със следното обстоятелство: българите осмислят и тогавашния Сердикийски епископ Домнио-Богомил като наставник на следващия византийски император – Юстиниан, а самия Юстиниан като роден „близо до Сердика“ (според „Житието на Юстиниан“, но и според авторитет от ранга на Едуард Гибън[370]) и нито повече, нито по-малко, а като българин по произход:

„[Константинополски] Кесари от Българите:

Максим мъченик от Адрианопол (вероятно Максимин Трак, но не е изключено да е Константиновият тъст Максимиан Херкулий, а даже и Константиновият противник Максенций, бел. моя – В. В.)

Иустин Цариградски (Юстин, чичото на Юстиниан, приемник на Анастасий, бел. моя – В. В.) от Адрианопол

Иустиниан Велики от Охрид

Иустин сестричник Иустинианов

Иустин Млади от Охрид“ [371].

Тук въпросът дали Виталиан е станал „български цар“ (след като не е успял да стане византийски император) засяга единствено пълнотата на легендарния списък на „първите царе-основатели“, с каквито рано или късно се снабдява всеки народ. Технически е и въпросът дали Юстиниан е бил българин. Същественото е, че българите, изглежда, са схващали Западните Балкани като своя първа призната от Империята територия, с центрове Сирмиум, Сердика и Охрид. Поне така изглеждат нещата в запазените както чужди, така и български извори. Средновековната българска историческа памет е съхранила следната хронология и географска перспектива: българите трайно се установяват на Балканите точно в края на пети и началото на шести век, като заемат първо „долната земя“ (Софийско и Охридско). Честото споменаване на Охрид вместо София, както в току-що цитираната Зографска история, идва от обявяването на Охридската църква за архиепископия на Прима Юстиниана и цяла България след 1018 г.[372] Не по-рядката подмяна на Сирмиум с Адрианопол (или Солун) е резултат от далеч по-голямата значимост, която придобиват тези градове за българите след седми век. Същата картина представя и св. Енодий в „Похвално слово за крал Теодорик“ (507 г.). Според епископа на Тицино (по-късно Павия) българите, които дотогава, т.е. до началото на 6 в., владеели всички земи, след сблъсъка с готите при Сирмиум владеели „всички земи, освен онези, които пази крал Теодорик“ (т.е. без Италия и околностите на Сирмиум)[373]. Сходно е мнението за българите и на Касиодор – друга забележителна личност от двора на крал Теодорик и наследника му Аталарик. Той определя българите като „страшни за целия свят“ (Bulgares toto orbe terribiles) и предава кралските заповеди и сенатските решения за отличаване на римски главнокомандващи заради някоя победа над

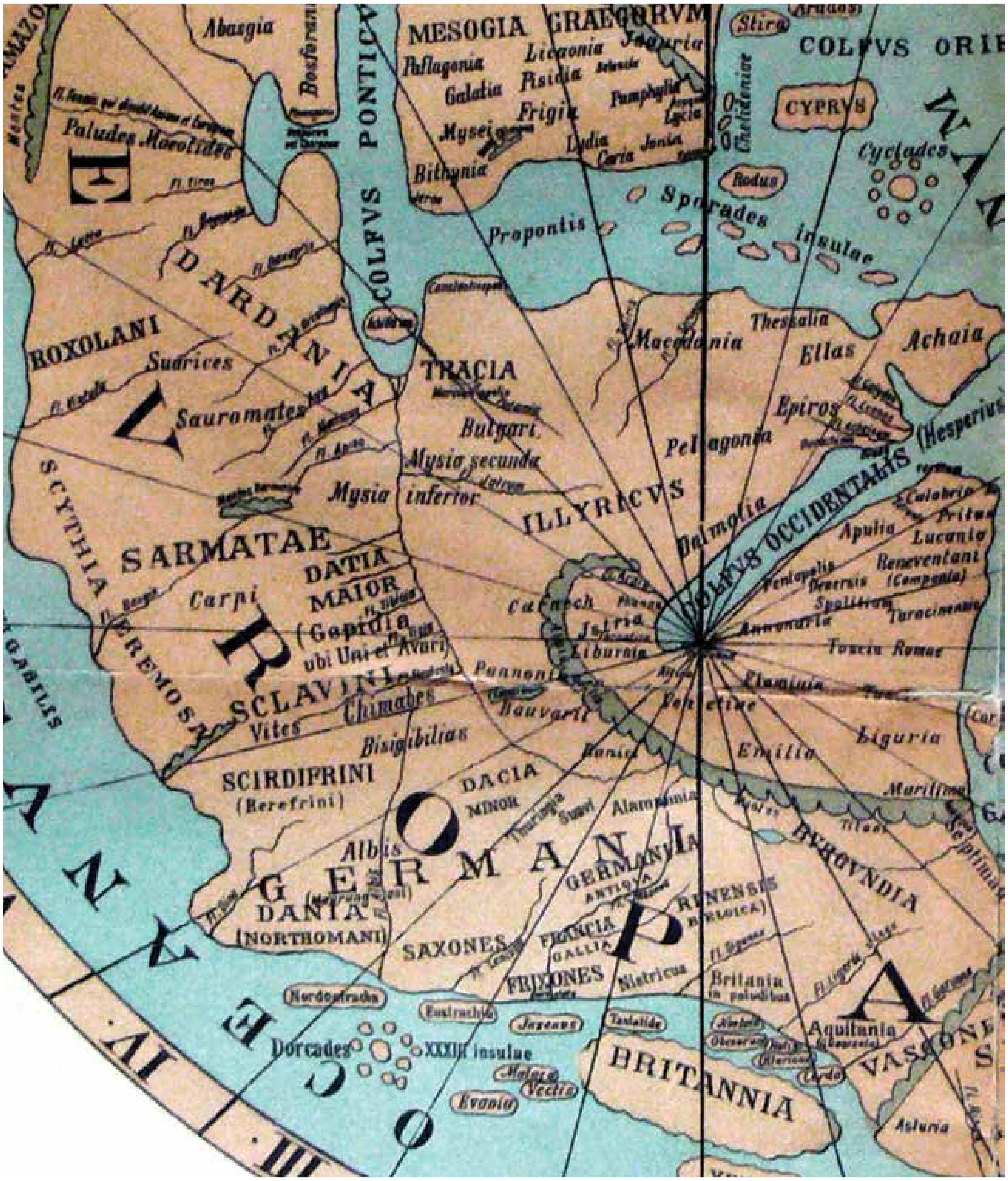
Abasgia
Bosforani
MESOGIA GRAECORVM
Paflagonia
Liconia
Isauria
Galatia
Pisidia
Pamphylia
Frigia
Lycia
Mysei
Lydia
Caria
Jonia
Bithynia
COLPVS ORI
CYPRVS
Cyclades
Rodus
Paludes Maeotides
COLPVS PONTICVS
Propontis
Sporades insulae
DARDANIA
ROXOLANI
Suarices
Sauromates
TRACIA
Macedonia
Thessalia
Achaia
Ellas
Epiros
Bulgari
Mysia secunda
Mysia inferior
Pellagonia
ILLYRICVS
Dalmatia
COLPVS OCCIDENTALIS
(Hesperius)
Calabria
Apulia
Lucania
Beneventani
(Campania)
Pentapolis
Tuscia Romae
SCYTHIA
SARMATAE
Carpi
DATIA MAIOR
(Gepidia ubi Uni et Avari)
EREMOSA
SCLAVINI
Chimabes
Vites
Carnech
Istria
Liburnia
Pannonia
Bauvarii
Venetiae
Flaminia
Liguria
Emilia
Bisigibilias
SCIRDIFRINI
(Rerefrini)
DACIA MINOR
Thuringia
Suavi
Alamannia
Albis
GERMANIA
GERMANIA ANTIQVA
RENENSES
BVRGVNDIA
DANIA
(NORTHOMANI)
SAXONES
FRANCIA
GALLIA
FRIXONES
Britania
Aquitania
VASCONES
Asturia
Dorcades
XXXIII insulae
BRITANNIA
Evonia
EVROPA
OCEANVS
IV
III

Ил. 198. Карта на света, представен в Равенската космография, детайл (кр. на 7 – нач. на 8 в.).

българите в Илирик (предимно в Западните Балкани)[374].

В този контекст никак не е учудващо защо около 700 г. анонимният автор на Равенската космография заявява, че в земите „между Тракия, Вътрешна Мизия и Македония живеят предимно/само българи“[375]. (Ил. 198.) Очевидно в Равенската космография става дума за едно преобладаващо българско владеене не само и не толкова на Североизточните Балкани (където двайсетина години по-рано е създадена Аспарухова България) и не на Югозападните Балкани (където се установяват Куберовите българи), а на Централните и (Северо)западните Балкани, в чието ядро се намира Сердика. Без да се задълбочавам над въпроса, само ще припомня, че приблизително на същото място, посочено от равенския автор, България е отбелязана още върху оспорваната, но небезизвестна Йеронимова карта от 4 век[376].

Като създаден през разглежданата епоха (4-7 в.) се датира и един археологически паметник, представящ българите не само като народ, към това време местен в Западните Балкани, а и като християнски народ. Става дума за една от теракотените плочки (икони) от с. Виница[377] – градче в днешна Македония, намиращо се на стотина километра от София и на петдесетина от Кюстендил. На въпросната икона е представен конник с латински надпис Bulgar, рамкиран с два кръста (и вероятно съкращение на епитета „свят“ / sanctus, Ил. 199)[378]. Фактът, че през същия период Анонимният римски хронограф (4 в.) и Козма Индикоплевст (6 в.) определят българите при Кавказ също като християнски народ, доказва не само широкия ареал, населяван от българите, а и несериозността на твърдението, че българите – били те готските противници при Сирмиум, съюзниците на Виталиан в Тракия, Юстиниановите „роднини“ в Софийско, колонизаторите „в долната Охридска земя“ или онези при Кавказ – са приели християнството едва през 863/4 г., и то насилствено. Преосмислянето на тази втора „магична дата“ (след първата – създаването на Дунавска България през 681 г.[379]) би позволило написването на една не просто по-дълга и по-богата, а далеч по-логична и много по-вярна история на християнството на Балканите. Ярък акцент в тази история би бил разказът за постепенната еволюция на древния епископски център Сердика-Тралица/Триадица-Средец-София в българския политически и идеологически хоризонт, където градът има важно място векове преди 809 година.

Какво всъщност се случва в Сердикийския район през 809 година? Историята за „завладяването“ на града, разказана от Теофан и безкритично преразказвана от следващите историци, звучи, меко казано, парадоксално: през 809 г. кан Крум някак успял да измами местния византийски гарнизон (неизвестно защо наброяващ 6000 човека, т.е. приблизително колкото гарнизона на Константинопол); византийците предали на Крум Сердика, а той коварно (и без никакъв мотив) избил целия гарнизон; обаче скоро след това император Никифор екзекутирал мнозина от своите

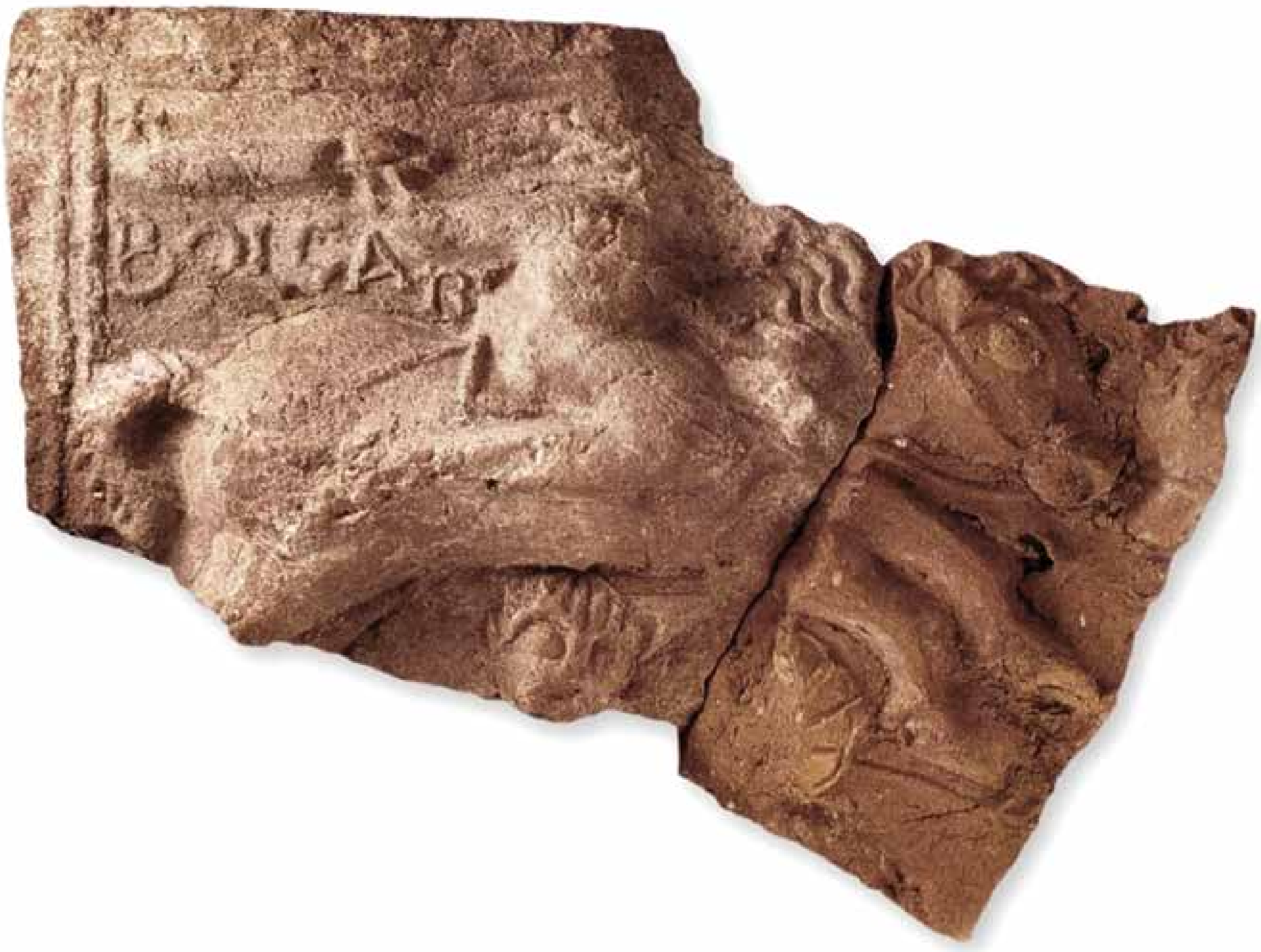

Ил. 199. Теракотена „икона“ от гр. Виница (дн. Македония), датирана 4–6 в., на която, според латинския надпис, е изобразен българин (по изданието на Коста Балабанов).

военачалници, които нямали доброто хрумване да избягат при същия „вероломен“ кан Крум[380]. Въпросният „завоевател“ Крум не само че не е разрушавал стените на града – за което няма никакви археологически доказателства, а вероятно е и първият владетел на Дунавска България, виждал Сердика ако не като столица, то като алтернативен главен град на България. Във всеки случай подобно допускане обяснява защо канът не е защитавал Плиска през 811 г. и къде е резидирал около четири години след опожаряването на столицата му от Никифор. Подобно допускане обяснява също последвалия отказ на св. цар Петър (927-969) от грандиозната Симеонова строителна програма в новата столица Преслав и изключителния пиетет на Петър към „Средецкия светилник“ св. Йоан (Ил. 200). В този контекст нов смисъл придобива и установяването след цар-Петровата смърт на властта на комитопулите в същия град. Тук неминуемо възниква въпросът – кога и в какъв контекст се налага второто българско име на града – Средец.

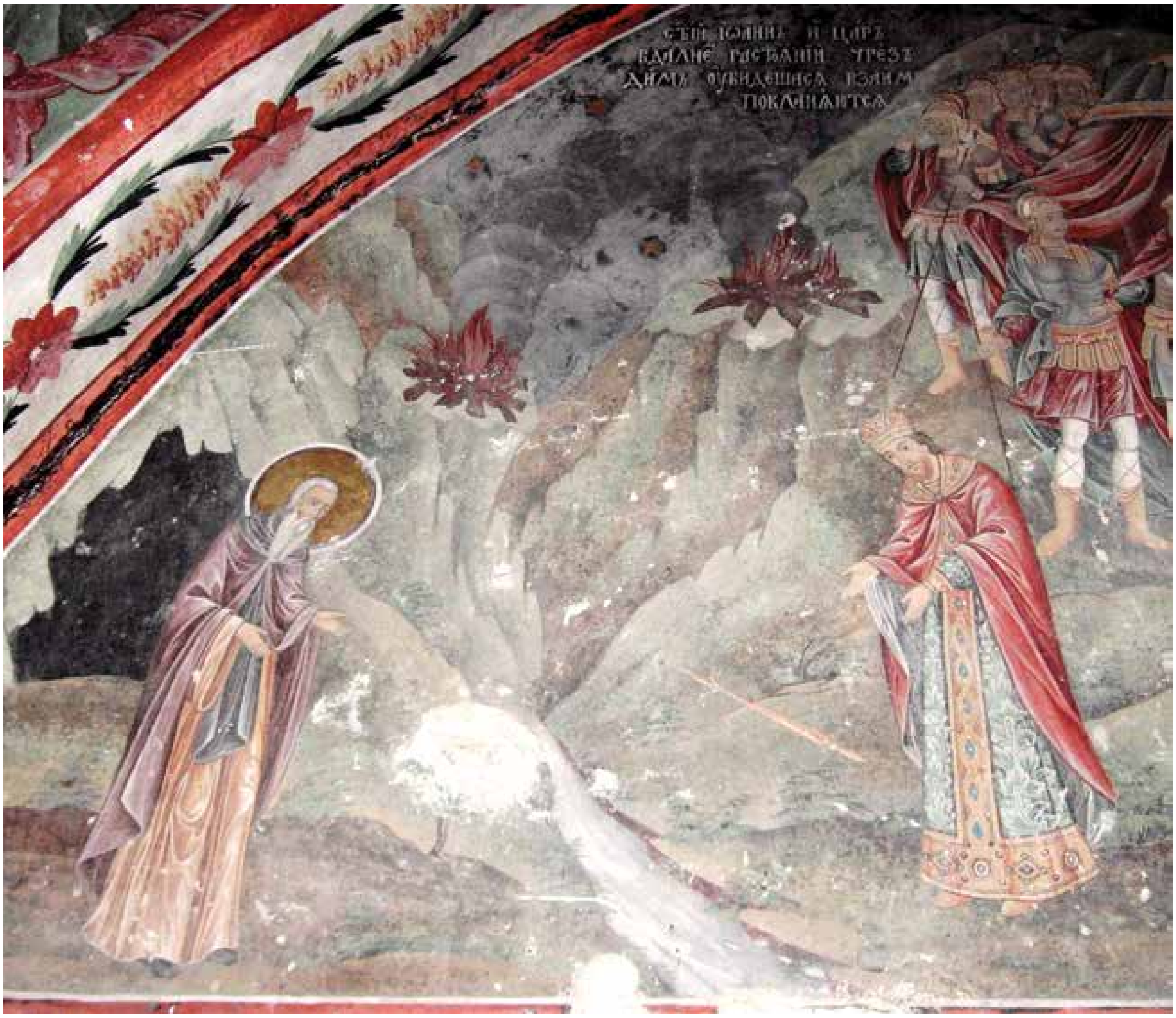

Ил. 200. Срещата на св. цар Петър и св. Йоан. Стенопис в църквата „Успение на св. Иван Рилски“ при Старата постница на Рилския манастир.

Ако названието Триадица/Тралица не се среща в български извори (макар според Лъв Дякон първото българско име на Сердика да е точно Тралица, а Триадица все пак най-вероятно е лоша гръцка транскрипция или на Тралица, или на Средец), името Средец се използва изключително от българските автори. Това означава, че за останалите автори, били те византийски, западни или арабски, името „Средец“ е било лишено от конкретен смисъл точно толкова, колкото би било лишено от мисъл твърдението, че е имало племе „средяни“ без отчитане на подробно коментираното древно местно тракийско светилище. Обаче предположението, че българското име Средец е съобразяване с наследството на хипотетичното племе средяни, е малко вероятно. Името Средец се появява не при ранното усвояване на региона от българите, а едва към началото на 11 век и очевидно е свързано с някакъв променен статут на града. Към същото време в българския есхатологичен хоризонт Средец устойчиво се налага като свещения български Йерусалим, разположен в подножието на свещения български Сион (Витоша), в покрайнините му се намира българската Витезда (Овче поле/Овча купел), където ще се разиграе финалният двубой между Христос и антихрист в края на времената[381]. Паралелно се разраства и Софийската Света гора, която днес е наричана „мала“, но на практика е по-голяма от всички „свети гори“, в т. ч. Атонската. Накратко, от 11 в. Сердика – древната столица на Аврелианова Дакия и „Константиновият Рим“ – се превръща в един вид виртуална духовна столица на България.

Предимството на това – един град да е само виртуална, а не реална столица, е спестяването на всички пасиви на столичността от типа на спомени, свързани с непопулярни владетели, с кървави дворцови заговори и цареубийства, с постоянни вражески атаки, епидемии, глад и т. н. Тези негативни аспекти на градския живот, както, разбира се, и позитивният ефект на сериозно централно финансиране на строителството ще се появяват в изворите (и съответно ще бъдат запомнени) само в епохи, в които Средец (София) е добивал реален столичен или квазистоличен статут. Такива са периодите в началото на управлението на комитопулите, управлението на византийските дукове на Запада, на българските севастократори и вековете, когато градът е столица на османска Румелия. Още по-силно предимство на виртуалната столица е, че централната власт не само има ограничената възможност да влияе директно върху развитието на една подобна идеална структура, а и напълно умишлено избягва да се намесва освен при крайна необходимост. Поне такъв е бил българският случай след издигането на Средец в идеологическата карта на държавата. Без особен риск може да се посочи не само векът, а дори и точната дата и събитието, свързано с това издигане – Съборът от 893 г., след който Българската църква придобива нова, доста необичайна за епохата структура. Вярно е, че напоследък има доста съмнения около дейността на този Събор и наистина не е изключено той да не е бил „народен“, да не се е състоял в Преслав и да не е имал за цел „промяна в закона за престолонаследието“, както пише обикновено в популярната литература. Но че Църковен събор през 893 г. е имало и че тъкмо на него е утвърден не само българският език на богослужението, а и организацията на автокефалната Българска църква, можем да не се съмняваме. На първо място трябва да се има предвид, че промени от такъв ранг са могли да бъдат въведени само с решенията на общ Църковен събор, а доколкото промените са факт след 893 г., факт е и въпросният общ Църковен събор. Проблематично е само съдържанието на някои негови решения, включително интересуващият ни статут на Сердика-Триадица. Градът скоро ще започне да бъде наричан Средец, макар църквата му да продължи да се нарича Сердикийска до края на Средновековието, а и дълго след това. Същата демонстративна двойственост във функциите и възприемането на града, кодирани в стриктна употреба на някое от имената му, ще видим и след Освобождението (1878 г.): тогава столицата на Княжество България (по-късно на Царство България) ще се нарича София, но официалните му институции ще носят върху печатите си името Средец. Очевидно името „Средец“ е схващано като изразител на изключителен акцент, открояващ някакъв чисто български принос в многовековното развитие на града, големи периоди от което се приемат за „не напълно български“, „не точно български“ и дори изобщо за „небългарски“. По този повод може да се спомене една звучаща като анекдот парадоксална ситуация: според данните в официалните български и дубровнишки документи от 14 в. и по-късните писания на западни пътешественици името София със сигурност е било дадено на Сердика от българите в чест на местния храм „Св. София“. В десетилетията след Освобождението обаче част от българския елит безусловно е възприемал името София като чуждо, „гръцко“, а дори и като „турско“.

Изводът, който може да се направи, е, че към края на 9 в., заедно с налагането на една оригинална, силно децентрализирана църковна власт, оглавена по маниера на ранната църква от митрополити [382], Сердикийската църква е била отличена с ранг на централна, довело и до трайна промяна на градското име. Дали в случая са се отчитали древните заслуги на Сердикийската църква? Не е изключено, но по-скоро върху картата на тогавашна България една от древните църкви – тази в Сердика, съвсем реално е заемала средата на централната част в структурираното – според тогавашния речник – „в три дяла“ Българско царство. Във всеки случай фигурите и събитията, свързани с времето след поредното преименуване на града и схващани като същностно български, ще бъдат определяни като „средецки“. Иначе казано, съотношението на названията Сердика и Средец не е подобно на това между едно по-старо и едно по-ново име, а като между феномен (древния религиозно-политически център) и епитет (специфичните функции на феномена в български контекст). Всичко онова, което е било наследено от старата Сердика, ще бъде наричано крайно педантично „Сердикийско“. По тази логика например древната църква на града и обширната ѝ епархия са „Сардикийски“, но св. Йоан Рилски не е Сардикийско, а „Средечко светило“, точно както и главата на мощната местна богомилска църква Петър Кападокийски е не сердикийски, а „средечки дедец“. Средецки е и свети преподобни цар Давид – полулегендарният най-възрастен син на Средецкия комит Никола (брат на Аарон, Самуил и Мойсей, честван от Православната църква на 26 юни).

По-късно името София ще се отнася към Средец също по-скоро като епитет (религиозен) към феномен (политически). Ето защо в редица документи от типа на Йоан-Шишмановата Витошка грамота двете имена фигурират напълно без-

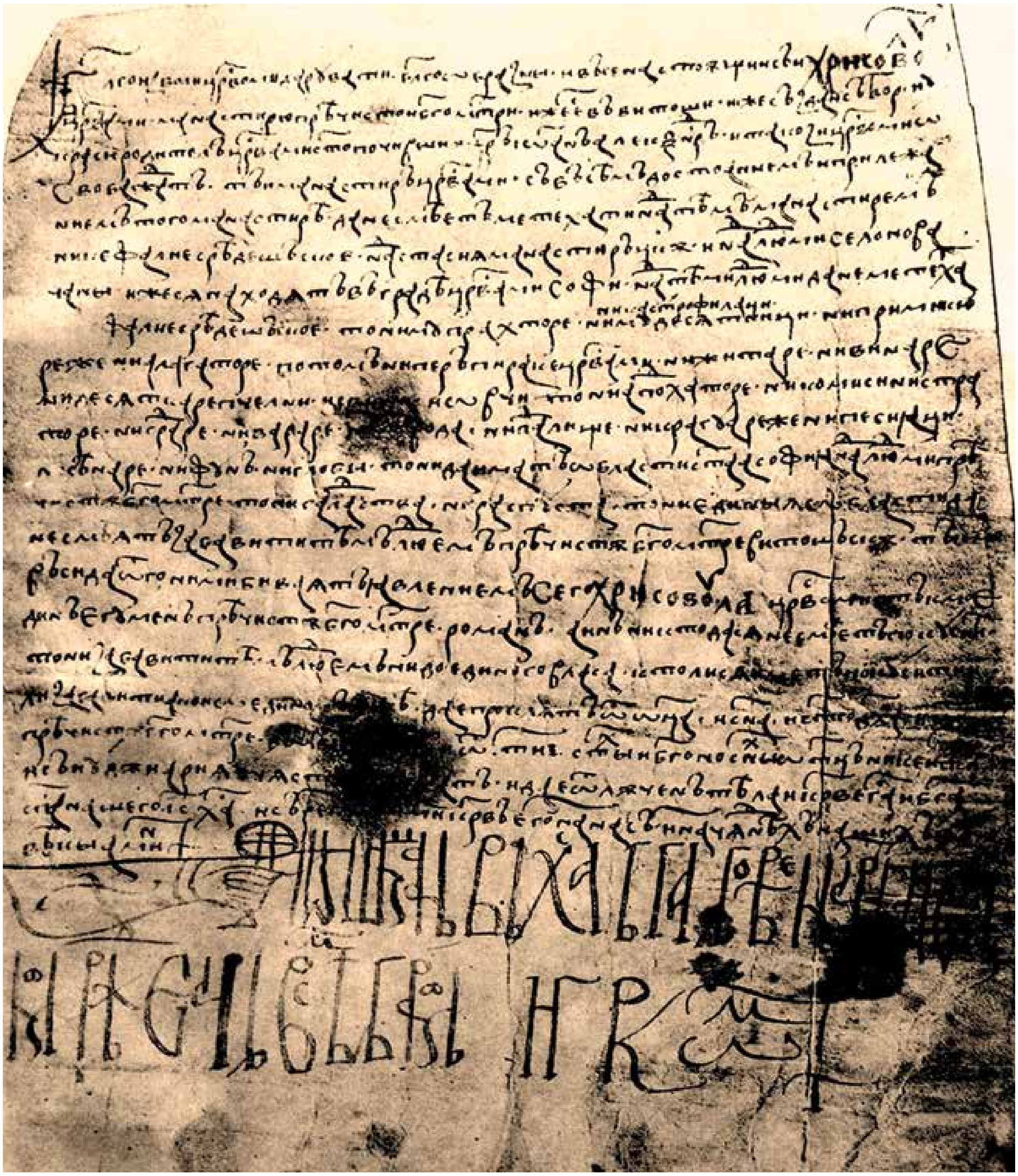

Ил. 201. Витошката грамота на цар Йоан Шишман, датирана между 1371 и 1382 г.

конфликтно, като се говори едновременно за „средешки кефалия“ (градоначалник), за „София, града на царството на Йоан Шишман“ и за „Света София“ – църквата на града Средец-София (Ил. 201). Същото е обяснението и на споменатите печати на софийските институции, заявяващи се като „средецки“ точно в стремеж да наблегнат върху българската си политическа легитимност. Паралелно винаги когато българските автори са искали да заявят едновременно претенции за висш църковен авторитет от времето на Константин Велики и нова, съвременна на тяхната епоха святост, са изброявали всички градски имена по маниер, близък на използвания през 16 в. от Матей Граматик: „…тук се намира преславният и достохвален град София, наречен днес Сардикийски и Средецки. Не можем да изкажем достойно, както вече се спомена, великолепието на този град!“ (от: *Житие и живот, повест и сказание за светия и славен Христов мъченик Никола Нови, пострадал в славния град Сардикийски, наречен Средец…*)

Налагането на българската идентичност на Костинброд върви по различна линия – упорито и неизменно запазване на цялата легенда за Константиновата епоха (и естествено на всички претенции, свързани с нея), кодирана в локалното българско название. Ето защо средновековното име Костин брод през 16, 17 и 18 век понякога ще звучи като Костинрод/Костимрод (т.е. родното място и/или родът на Константин), като дори двете части на селището – Горната и Долната, ще се назовават съответно Горни Костинброд и Долни Костинрод [383]. Последното, между другото, предвид абсолютната липса на съвременни свидетелства за рожденото място на св. Константин Велики, засега е единствената сериозна заявка за такова въз основа на съхранена цялостна локална паметова конструкция.

В Костинбродския регион се запазва до днес и коментираният по-горе почти пълен регистър на – нека я наречем – извънконстантинова топонимия. Преобладаващата част от местните селищни и други названия отразяват както обособения богомилски характер на костинбродската околност, така и механизмите, по които Българската църква се е опитвала (и е успявала) да намери път ако не към привличане на „полуверците“, то към едновременно избягване на сериозна конфронтация с тях и отстояване на собствените ѝ позиции. В този смисъл може да се каже, че България със сигурност не е първата държава на победилото протестантство (както я определят автори като Линъс Брокит[384]). България обаче е първата средновековна държава, в която официалната и „протестиращата“ църква не са намирали за нужно да се борят за победа. Просто, изглежда, и двете страни са намирали достатъчно основания да се чувстват в позиция на победител. Това със сигурност е един заслужаващ отделно внимание културен феномен. Той обаче би останал същностно неразбран без отчитане на своеобразната духовна атмосфера, в която се е развивал векове наред и на част от чиито фундаментални аспекти неизбежно беше посветена тази книга за Костинброд.

БЕЛЕЖКИ

1 Подобен опит вече е правен от Борислав Тодоров с книгата му Костинброд, Изд. на ОФ, библ. „Роден край“, 1983 г. Изследването е много ценно, но предвид времето, в което е правено, започва с един огромен ауфтакт и естествено не отчита важната роля на Сердика, а оттам и на Скретиска в развитието на Римската империя и Християнската църква. Същото се отнася и за други две, по-скоро краеведски изследвания върху частната история на две костинбродски села – Опицвет (Павел Мишев, Село Опицвет през вековете. С., 1994) и Драговищица (Мария Христова, Книга за Драговищица. С., 2009, където е отделено сериозно внимание на религията и в частност на местния религиозен феномен – оброците, с. 103-107).

2 Вачкова, В. Сердика е моят Рим. Политическата роля и градският облик на Сердика, 3-6 в. С., 2012 // Serdica is my Rome. Political Role and Urban Image of Serdica (3rd-6th c. AD). Transl. Vanya Nikolova, Sofia, 2012; Eadem: Byzantine memories of Sofia. – CAS working papers, 5 (2013), 3-31. ’La méthode byzantine de la damnatio memoriae’. In: Memory and Oblivion in Byzantium. (Papers from the international conference Memory and Oblivion in Byzantium, Sofia, November 26th-29th 2009), Sofia, 2011, 164-181; Between Iskar and Morava Rivers: Mediterranean Dacia and Roman Serdica before Constantine the Great’. –Venets, 1 (2011) vol. 2, 84-113; Забравената София, ч. I, в: Белите полета в българската културна памет. С., 2010, 25-192; Забравената София (за някои „бели петна“ в българската културна памет). – Историческо бъдеще (2007), 1/2, 3-40.

3 За схващане на проблема за разминаването между история-писана, история-памет добра методология може да се открие в научните синтези на Ricoeur, P. Temps et récit. Tome I: L’intrigue et le récit historique. Paris, Le Seuil, 1983. Idem, Temps et récit. Tome II: La configuration dans le récit de fiction. Paris, Le Seuil, 1985. Idem, Temps et récit. Tome III: Le temps raconté. Paris, Le Seuil, 1985; Idem, Du texte à l’action. Essais d’herméneutique II. Paris, Le Seuil, 1986; Idem, La mémoire, l’histoire, l’oubli. Paris, Le Seuil, 2000 // Рикьор, П. Паметта, Историята, Забравата. Бълг. превод. София, 2006; Sources for Ancient History. Studies in the uses of historical evidence (Sources of History). Ed. M. Crawford, Cambridge University Press, 1983; A Companion to Greek and Roman Historiography. Vol. 1-2. Ed. J. Marincola, Blackwell Publishing, 2007-2008; Greek and Roman historiography in late antiquity: fourth to sixth century A.D. Ed. G. Marasco. Leiden, Boston: Brill, 2003; Byzanthine authors: texts and translations dedicated to the memory of Nicolas Oikonomides. Ed. by J. W. Nesbitt. Leiden, Boston: Brill, 2003; Byzantine philosophy and its ancient sources. Ed. K. Ierodiakonou. Oxford, 2002. За историографията на Просвещението, допринесла основно за объркване, понякога за тотална подмяна на историята на институции, събития и личности, свързани с религията, вж. изследванията на Хайдн Уайт. White, H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. The Johns Hopkins University Press, 1973; The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. The Johns Hopkins University Press, 1987; Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism. The Johns Hopkins University Press, 1986.

4 Според Чавдар Кирилов например причината за намаляването на цитаделите е била чисто стратегическа и психологическа, като се е свеждала до една дума: „предпазливост“ – т. е. укрепените цитадели намаляват по площ, понеже гражданите не са можели да ги защитават и голямата крепост по-скоро е била съблазнителна за варварите, отколкото сигурно убежище за римските граждани. Kirilov, Ch. The reduction of the fortified city area in late antiquity: some reflections on the end of the ’antique city’ in the lands of the Eastern Roman Empire. In: Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Ed. By Joachim H. Walter, Berlin & New York, 2007, 3-24.

5 За увеличаването на Сердикийската крепост вж. изследването на Венцислав Динчев, който е

и най-добрият съвременен специалист по въпросите за археологическото наследство на Костинброд. Dinchev, V. Serdica II Project. In: Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Proceedings of the international interdisciplinary conference „The Edict of Serdica (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration“, Sofia, 2012. Ed. By V. Vachkova, D. Dimitrov, Sofia, 2014, 195-218. В. Динчев. Северната крепост на Serdica (Сердика II). История и актуално състояние на проучванията. – В: In honorem proffessoris Георги Кузманов (Известия на Националния археологически институт, XLI). Ред. В. Динчев. София, 2013, 237-279.

6 Jireček, C. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Prag, 1877, p. 5, n. 8, p. 7.

7 За първоначално запознаване с проблематиката вж. Claude, N. Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire. University of Michigan Press, 1991; Adams, C. Laurence, R. Travel and Geography in the Roman Empire. Routledge. London. 2001.

8 Bennett, J. Trajan, Optimus Princeps: A Life and Times. Bloomington: Indiana University Press, 1997, p. 1, sq.

9 За запознаване с темата вж. например частните изследвания върху пътищата в Италия, Франция и Британия. Laurence, R. The roads of Roman Italy: mobility and cultural change. Routedge, 1999; Thiollier-Alexandrowicz, G. Itinéraires romains en France: d’Après la Table de Peutinger et l’Itinéraire d’Antonin. Éditions Faton 2000; Forbes, U. A., Arnold C. Burmester, A. C. Our Roman Highways. London, 1904; По въпроса за пътищата в България най-доброто изследване засега е монографията на Митко Маджаров Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. / Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace. Велико Търново, 2009.

10 Elsner, J. „The Itinerarium Burdigalense: politics and salvation in the geography of Constantine’s Empire“. – The Journal of Roman Studies 90 (2000), 181–195

11 Strabo, Geographia VII.7.4. Кандавия е планина в Илирия.

12 Cicero, De provinciis consularibus 2 (4) – факт, неотминат без внимание и от Иречек в цитираното му изследване за пътя Белград-Истанбул.

13 Тодоров, Б. Костинборд, с. 8.

14 Формално погледнато, Траяновият „Военен път“, свързан с кампанията срещу даките, е бил споменатият Крайдунавски път, минаващ по десния бряг на реката от Белград до издигнатия към 105 г. Траянов мост при Железни врата.

15 Римските стратегии изчезват като административни единици точно към времето на Траян или наследника му Адриан. Михайлов, Г. *Към въпроса за стратегиите в Тракия.*–ГСУ ФЗФ, LXI, 2, 1967, 31-50 (по-конкретно с 38, сл.); Тачева, М. Власт и социум в Римска Тракия, т. 2, С, 2004, 35-36.

16 Не е изключено демонстрациите около родовото име на Улпиите да е бил страничен ефект и компенсаторна реакция на обстоятелството, че, изглежда, Траян е бил осиновено дете, т.е. не е принадлежал кръвно към фамилията.

17 Иванов, Р. Римска Мизия. Изд. „Летера“, 2008, с. 116. Пак там (с. 106-116) вж. подробно историята около издигането на Никополис ад Иструм – христоматиен пример за появата на нов римски град – и перипетиите около откриването и идентифицирането на селището.

18 Между другото едно от десетките запазени прекрасни изображения на Антиной – върху бронзов медальон – е открито в сердикийския амфитеатър, а друго – върху мраморна стела – във филипополския стадион.

19 Plutarch Lives, VII, Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar (Loeb Classical Library No. 99) 1967. Plutarch Bernadotte Perrin (trans.), вж. по-специално Alexander VIII. IX (pp. 244-245) и Alexander XXVI. VIII (pp. 298-299).

20 Динчев, В. Къснoримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище Κρατιςκαρα, Разкопки и проучвания, кн. XXX, София, 2003, по-специално вж. с. 6, 90, 96.

21 Същото е твърдението и в академичните учебници. Вж. напр. The Cambridge Ancient History, Volume 3, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to

the Sixth Centuries BC. Ed. By J. Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, and N. G. L. Hammond, 1992, p. 600: „In the place of the vanished Treres and Tilataei we find the Serdi for whom there is no evidence before the end of the first century BC. It has for long being supposed on convincing linguistic and archeological grounds that this tribe was of Celtic origin“. („На мястото на изчезналите трери и тилатеи виждаме сердите, за които няма данни преди края на 1 в. пр. Хр. Има достатъчно основания да се предполага, на базата на убедителни лингвистични и археологически данни, че това племе е от келтски произход“). Текстът продължава със заселването на сердите ок. дн. София по време на галските нашествия от 4-3 в. пр. Хр.

22 Сардоните впрочем се локализират от античните автори в Нарбонска Галия.

23 Вж. напр. единствената засега монография, посветена на келтската култура по българските земи, на Мечислав Домарадски. Келтите на Балканския полуостров, IV–I в. пр.н.е. София, 1984. В случая заобикалянето на темата за сердите е много логично – този народ, келтски или тракийски, се появява в изворите след разглеждания от автора период.

24 The Cambridge Ancient History, Volume 3, Part 2, p. 600. С това енигматично споменаване завършва интересуващият ни, цитиран по-горе пасаж, позовавайки се на изследванията на Борис Геров (Геров, Б. *Проучвания върху Западнотракийските земи през римско време.* Част 1 – ГСУ ФФ LIV (1961), № 3; част 2 – ГСУ ФЗФ LXI (1967), № 1; част 3 – ГСУ ФЗФ LXII (1968), № 2; част 4 – ГСУ ФЗФ LXIII (1969), № 1.). Същият автор е и авторитетът, върху който се основава и аксиомата за тракийската етническа принадлежност на сердите.

25 Cassius Dio 51. 27.2

26 Въпреки че Сердика става официално римски град при Траян, монетосеченето тук започва доста по-късно, при Марк Аврелий (161-180) и Луций Вер (161-169). Имперската монетарница е отворена при император Галиен (253-268) в обстановка, която има малко общо с често споменаваното затваряне на Антиохийската монетарница и ще бъде детайлно разгледана по-долу. Подробности за сердикийското монетосечене вж. в Христова, Н., Жеков, Г. Монетосеченето на Тракия I–III в. Сердика. УИ „Неофит Рилски“, 2008.

27 Това, че в единия надпис Комод не е „баща на Отечеството“, е по-скоро йерархизиране на императорите и би могло да наведе на мисълта, че надписите не са направени едновременно.

28 Впрочем запазването на тези два често коментирани надписа е изключителна археологическа находка. От разглежданата епоха не е оцелял in situ и изцяло запазен нито един надпис, увенчавал градските врати на нито един римски град, в. т. ч. на самия Рим.

29 Фол, А., Спиридонов, Т. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н.е. и Атлас. I. 1. С., 1983, с. 58, сл.

30 Leonis Deaconi, X. 8.

31 Фол, А., Спиридонов, Т. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н.е. и Атлас. I. 1, с. 24, сл.; Срв. Бонев, Ч. Праславянските племена, Ч. III, София, 2009, с. 61.

32 Срв. например в „Географията“ на Идриси. Muhammad ibn Muhammad al-Idrisi. La Première Géographie de l’Occident. Paris, Flammarion, 1998, p. 443.

33 Strabon, XIV. I. 42.

34 Георгиев, Вл. Тракийският език. С., 1957, с. 73,75.

35 Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 48.

36 За другите възможни етимологии на Триадица, както и за другите имена на Сердика, вж. Вачкова, В. Сердикийският събор: 1700 години история и интерпретации. С., 2013, 88-111.

37 Бонев. Ч. Праславянските племена. Ч. III (Л-Я). Праславянската църква и други проекти (основни тези). С., 2009, с. 49.

38 Дуриданов, Ив. Езикът на траките. С., 1976.

39 Георгиев, Вл. Цит. съч. с. 94.

40 Дуриданов, Ив., Цит. съч. с. 47, сл.

41 Геров, Н. Речник на българския език, т. 3, Пловдив, 1899, с. 348.

42 Между другото още едно селище, отново в същия район, носи сходно име – с. Батулия, общи-

на Своге, на 24 км от София (при което са р. Батулийска и Батулийският манастир). Предположението, че названието Батулие, известно от средата на 15 в., идва от имената на войводите Батул и Илия (което впрочем е официалната теза по въпроса), е толкова наивно, че не се нуждае от коментар.

43 Тодоров, Б. Костинборд, с. 22.

44 Дуриданов, Ив. Цит. съч. с. 75; Георгиев, Вл. Цит. съч. с. 45, 100. Тук за пример може да се даде и Византион, около чието създаване от ловеца/царя/мегарския колонист Визант впоследствие са измислени десетки легенди, но чието име е свързано с козела, тотем на местното тракийско население, точно толкова, колкото и имената Виза, Бузовград и т.н. Георгиев, Вл., Цит. съч., 46, 59, 69; Дуриданов, Вл., Цит. съч. с. 34. Факт е, че на най-ранните монети на града фигурира и профилът на Визант, но и два профила на подчертано брадати и рогати козли, стоящи някак не на място до кораба на реверса. Паметта за въпросното тотемно животно понякога е толкова силна, че се запазва не само в името, а и в съвременния герб на града – типичен пример е Берн („берн“ означава мечка/меча хралупа).

45 Платон, „Кратил“, 407б. В текста Сократ разкрива на Хермоген, че истинското име на града е било Теоноя или Етоноя, но по-късно „дали законодателите, дали други хора решили, че е по-добре“ (не особено мъдро) да наложат името Атина.

46 Динчев, В. Къснoримската резиденция SCRETISCA, с. 9 и бел. 14.

47 Макар съоръжението днес да е издигнато отново и диаметърът му спокойно да може да се измери, повечето изследователи са склонни да определят оригиналния диаметър на каменния кръг на Стоунхендж доста свободно „ок. 30-33м“ или „ок. 30-35 м“. Вж. напр. Castleden, R. The Making of Stonehenge. Routledge, London, 1993 p. 133, sq.

48 Между другото по-малка от костинбродската Ротонда е и Ротондата в Белия дом (с диаметър 29 м).

49 Cassius Dio, Historia Romana, 53.27.2.

50 Това е основна теза на В. Динчев в често цитираното му тук изследване за късноримската резиденция Скретиска.

51 Божилова, В., Витски, В. Антична резиденция при Костинброд. В: Археологически открития и проучвания през 1984 г. Сливен, 1985, с. 146; Божилова, В., Витски, В. Антична резиденция при Костинброд. В: Археологически открития и проучвания през 1985 г. Велико Търново, 1986, с. 93; Динчев, В. Късноримската резиденция..., с. 9, 48, сл.

52 Антоний Бонфини, който през 15 в. търси произхода на най-древното име на София, прилага класическия вече по негово време (и отчасти непревъзмогнат до днес) обяснителен алгоритъм с народите-епоними. Според Бонфини градът Сардика е кръстен на сардите и даките, които някога го населявали: „Sardica olim dicta a Sardis et Dacis, qui eam incoluere“. Antonius de Bonfinis rerum Hungaricarum decades V. В: ЛИБИ, т. V, Унгарски латиноезични извори ч. 1. Наративни извори, София, 2001, с. 146. Сходна е идеята при определяне на Сердика като „дакийски град“ сред тракийските земи, както звучат нещата например при Теодорит Кирски, за когото Сердика е безусловно „градът на даките в Илирия“ (Hist. Eccl., II. 4.).

53 Schaff , Ph. NPNF, Series II, 4, p. 87. В случая Шаф предава с модерна терминология определението на Амиан Марцелин за средищното място на Траянови врата (Ихтиманския проход) и го отнася към София.

54 Newman, J. H. Arians of the Fourth Century. London, 1890, p. 290.

55 Това е обичайното обяснение за свикването на Сердикийския събор точно на това място. Преглед и коментар на основните извори и литература вж. във Вачкова, В., Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, с. 66-68, 83-88.

56 През 16 в. софийският автор Матей Граматик пише за родината на своя герой и съгражданин – св. Никола Нови Софийски – следното: „Средец, той добре е наречен Средец от премъдрите, тъй като не се намира ни на Изток, ни на Запад, а някак по средата. Когато синовете на великия Константин прекъснаха враждата и спряха междуособните войни, които щяха да водят поради ревност за вярата, те свикаха събор в същия град“. Почти буквално тази аргументация фигурира и в Никоновската летопис: „В Сардикия град, тоест Средец… изотдавна имаха обичай да се събират на събор източните и запад-

ните епископи, сиреч гръцките и римските, понеже този град беше в средата между двете земи“; Ракова, С. Четвъртият кръстоносен поход в историческата памет на православните християни, Институт по балканистика, София, 2007. Никоновска летопис (Приложение 3) с. 279-283, конкретно за цитата вж. с. 283. Цитираният пасаж всъщност е топос, повторен в много сръбски летописи. Вж. напр. Сръбски хронограф от XVI в. Пак там, с. 285-305 (за Средец с. 295).

57 Динчев, В. Късноримската резиденция Scretisca..., с. 9 и бел. 14.

58 Pelon, O. Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l’Egée de l’âge du Bronze (III$^{\text{-ème}}$ et II$^{\text{-ème}}$ millénaires av. J.-C.), vol. 1, Paris, De Boccard, 1976; Galanakis, Y. „The Construction of the Aegisthus Tholos Tomb at Mycenae and the ‚Helladic Heresy’“,–The Annual of the British School at Athens, Vol. 102 (2007), 239-256.

59 Thompson, H. A. The Tholos of Athens and Its Predecessors. Athens, 1940.

60 Соломон Швайгер, 1577 г. В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите. С., 1979, ред. М. Йонов. 365-383 (за цитата вж. с. 376, сл.).

61 Тодоров, Б. Костинборд, с. 30.

62 Според изследователите царски гробници са били могилите в Старосел и Голямата Косматка.

63 Tacheva-Hitova, M. Eastern cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century B.C. – 4th century AD), Leiden: Brill, 1983. За ситуацията в Сердика вж. с. 134-136, 138-139, 143-146, 152-156

64 Описание и коментар на артефакта, привличал вниманието на много изследователи, вж. във Вагалински, Л. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. Blod and Entertainments. Sports and Gladiatorial Games in Hellenistic and Roman Thrace. С., 2009, 111-113.

65 Tacheva-Hitova, M., op. cit, p. 143.

66 Ibid., 146.

67 За разнообразните имена на Великата Богиня майка при траките вж. Попов, Д. Религията на траките. „Изток-Запад“, 2014, 55-128.

68 Emanuel, L. Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle. In: Emanuel, L. Eléments orientaux dans la religion grecque ancienne. Paris, PUF, 1960, 113-128.

69 Ginsburg, J. Representing Agrippina: constructions of female power in the early Roman Empire. New York: Oxford University Press, 2005, 92-103, sqq. Според авторката липсата на лъв и тимпан е определяща за изобразяване в стил Кибела – теза, която повечето учени не споделят, като са склонни да виждат в крепостната стена корона и рога на изобилието решаващи атрибути на богинята. За развитието на елинския култ вж. Allègre, F. Étude sur la déesse grecque Tyché: sa signification religieuse et morale, son culte et ses représentations figurées, Paris, 1889. За ранния римски култ към Фортуна вж. Champeaux J. Fortuna. Le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain. Vol. I. Fortuna dans la religion archaïque; Vol. II. Les transformations de Fortuna sous la République Rome, Ecole française de Rome, 1982-1989.

70 Allègre, F. Étude sur la déesse grecque Tyché: sa signification religieuse et morale, son culte et ses représentations figurées. Paris, 1889.

71 Champeaux, J. Fortuna. Vol. I. Recherches sur le culte de la Fortuna à Rome et dans le monde romaine des origines à la mort de César; Vol. II. Les Transformations de Fortuna sous le République (Rome, École française de Rome, 1982-1987.

72 Cybele, Attis, and Related Cults: Essays in Memory of M. J. Vermaseren. Lane, E. (Ed.) Brill, 1996.

73 Gasparro, G. S. Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis. Brill, 1985.

74 Изворите за унищожаването на Вакханалиите (както в Рим наричат Дионисиевите тържества) и коментар на събитията, продължили от 186 до 181 г. пр. Хр., вж. във Вачкова, В. Традиции на Свещената война в ранна Византия. С., 2004, с. 76, сл.

75 Вж. по-горе, бел. 45.

76 Historia Augusta The Scriptores Historiae Augustae. With an English translation by David Magie, In three volumes. Vol. I. (Loeb Classical Library.) London, 1922, 3-82. „Ergo conversis region more militibus Britanniam petiit, in qua multa correxit murimique per octoginta milia passuilm primus duxit, qui barbaros Romanesque divideret“, Hadrian, XI.2.

77 Millar, F. „Italy and the Roman Empire: Augustus to Constantine“. – Phoenix, 3 (1986), vol. 40, 295-

318 (специално за цитата вж. с. 295).

78 Hadrien empereur et architecte. La Villa d’Hadrien: tradition et modernite d’un paysage culturel. Actes du colloque international organisé par le Centre culturel du Panthéon en collaboration avec la Mairie de Paris, Geneva, 2002.

79 Pascucci, A. L’iconografia medievale della Sibilla Tiburtina. Tivoli, 2011

80 Papazoglu, F. The central Balkan tribes in pre-Roman times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians. Amsterdam, 1978, p. 131, sqq.

81 Σάτραι δὲ οὐδενός κω ἀνθρώπων ὑπήκοοι ἐγένοντο, ὅσον ἡμεῖς ἴδμεν, ἀλλὰ διατελεῦσι τὸ μέχρι ἐμεῦ αἰεὶ ἐόντες ἐλεύθεροι μοῦνοι Θρηίκων· οἰκέουσί τε γὰρ ὄρεα ὑψηλά, ἴδῃσί τε παντοίῃσι καὶ χιόνι συνηρεφέα, καὶ εἰσὶ τὰ πολέμια ἄκροι. [2] οὗτοι οἱ Διονύσου τὸ μαντήιον εἰσὶ ἐκτημένοι· τὸ δὲ μαντήιον τοῦτο ἔστι μὲν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων, Βησσοὶ δὲ τῶν Σατρέων εἰσὶ οἱ προφητεύοντες τοῦ ἱροῦ, πρόμαντις δὲ ἡ χρέωσα κατά περ ἐν Δελφοῖσι, καὶ οὐδὲν ποικιλώτερον. The History of Herodotus parallel English/Greek, English translation by G. C. Macaulay, London and N.Y., 1890.

82 Quo natus est die, cum de Catilinae coniuratione ageretur in curia et Octavius ob uxoris puerperium serius affuisset, nota ac vulgata res est P. Nigidium comperta morae causa, ut horam quoque partus acceperit, affirmasse dominum terrarum orbi natum. Octavio postea, cum per secreta Thraciae exercitum duceret, in Liberi patris luco barbara caerimonia de filio consulenti, idem affirmatum est a sacerdotibus, quod infuso super altaria mero tantum flammae emicuisset, ut supergressa fastigium templi ad caelum usque ferretur, unique omnino Magno Alexandro apud easdem aras sacrificanti simile provenisset ostentum. De Vita XII Caesarum. C. Suetonii Tranquilli. Loeb Classical Library, 1913.

83 Фол, Ал. Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей. София, 1991; Книга втора. Сабазий. София, 1994.

84 Освен Прометей, който обаче е титан, с прорицателска способност са само Зевс, който я получава след изяждането на съпругата си, океанидата прорицателка Метида, и Атина, родена вследствие от главата на Зевс.

85 В контекста на римската религия връзката е очевидна, понеже Патер Либер (Pater Liber – букв. Бащата освободител или Свободният) с времето се превръща в римски еквивалент на Дионис, но винаги е честван в т. нар. „Авентинска триада“, заедно с Либера (женския образ на Либер) и Церера, богинята на плодородието. Ето как описва Макробий известната тракийска ротонда, с таван, отворен към небето и слънцето, и посветена на „Слънцето и Либер“, които траките смятали за един бог и наричали Сабазий: „Item in Thracia eundem haberi solem atque Liberum accipimus, quem illi Sebadium nuncupantes magnifica religione celebrant, ut Alexander scribit: eique deo in colle Zilmisso aedes dicata est specie rotunda, cuius medium interpatet tectum. Rotunditas aedis monstrat huiusce sideris speciem: summoque tecto lumen admittitur, ut appareat solem cuncta vertice summo lustrare lucis inmissu, et quia oriente eo universa patefiunt“. Macrobius, SaturnaliaTeubner, rec. F. Eyssenhardt & B. G. Teubner, Lipsiae, 1848), XVIII. 11, p. 106.

86 Що се отнася до известната Сибила Тибуртина, нейният (и на Веста) храм в Тиволи е бил построен още през 2 в. пр. Хр. в израз на местната почит към митичната пророчица-нимфа Албунеа. С други думи, към времето на Адриан светилището не е функционирало като прорицалище.

87 Тодоров, Б. Костинборд, с. 29. Плочата е предадена в Археологическия музей в София и заведена с инв. номер 8113. Пълният текст в корпуса на гръцките надписи от България (IGBulg IV 2023, локализацията е Маслово, датировката – след 217 г.) гласи:

Σεβαζίῳ ἐπηκόῳ
Π(όπλιος) Αἴ(λιος)Ἰουλιανὸς
στρατευσάμενος ἐν
πρετωρίῳ θεοῦ Μ(άρκου) Αὐρ(ηλίου)
Ἀντωνίνου Σευήρου
ἐκ τῶν εἰδίων κατε-
σκεύασεν τὸ ἔργον ὑ-
πὲρ ἑαυτοῦ κὲ τῶν ἀ-
δελφῶν Αἰ(λίων) Μάρκου

κὲ Ἡρακλίδου.

88 Ботева, Д. „Етрополският свети Атанас, Сабазий и прорицалището на бесите“. – Минало, 2 (1996),18-28. Стефанов, П. арх. Един култ на 2000 години. Празнуването на Сабазий в Етрополе. Ел издание на сайта: http://www.pravoslavie.bg. Един от основните аргументи на авторите (които, изглежда, се осланят повече на Помпоний Мела и Тит Ливий, отколкото на Херодот и Светоний), макар да локализират светилището в Етрополския Балкан, е надписът от Скретиска (отнесен като сердикийски). По въздушен път двете светилища (ако все пак става дума за два култови центъра) се намират на ок. 70 км разстояние.

89 Pilipović, S. ”Votive relief from Barovo (Scupi): Contribution to study of the Liber and Libera cult in Upper Moesia“. – Starinar, LV (2005), 81-95. Вж. по-горе бел. 82.

90 Моллов, Т. Мит – епос – история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания, (992-1092-1492), В. Търново, 1997. = Варна: LiterNet, 2002. Гл. 4. Вж. също гл. 7.

91 Valchinova, G. „Unconscious Historicization“? History and Politics in Interwar Bulgaria through the Eyes of Local Visionaries“. – Анамнеза, I (2006), 3, 1-27; Същата, The Prophetess Bona Velinova: A Challenge for Balkan Ethnology. – Bulgarian Ethnology (2003), 2/3, 149-162.

92 Локалното предание обаче свързва с баба Бона и местната забележителност – църквата „Св. Неделя“, макар тя да е основана през 1861 г.

93 Тодоров, Б. Костинброд, с. 15.

94 Костенцева, Р. Моят роден град София в края на XIX, началото на XX век и след това. С., 2008, с. 41, сл.

95 IGBulg IV 2013 (датиран 240-241 г.) и IGBulg IV 2021 (датиран ок. 220-230 г.)

96 IGBulg IV 2018.

97 Днешната Сливница е древната Мелдия, т.е. първата пътна станция по Диагоналния път западно от Скретиска. За споменатия храм там вж. Ботева, Д. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край Сливница. В: М. Тачева (ред.). Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг. I (Студентски проучвания VII/1). София, 1985, 23-36; Същата, „Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница, Софийски окръг – Археология, 1985, 4, 31-38. Тачева, М. „Тракийското светилище на Асклепий Лименос край град Сливница (територията на Сердика) и неговият епиграфски архив“. В: Thracia Antiqua, 10 (In memoriam prof. Georgi Mihailov), 1999, 152-169.

98 Подробно за св. Потитус и посоките на еволюцията в неговия култ вж. във Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации. С., 2013, 119-125 и цитираните там извори и литература.

99 IGBulg IV. 1925,a In: Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, ed. Georgi Mihailov. 5 vols. Sofia 1958-1970, 1997. Vol. 4. Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae, Sofia, 1966. (cf. IGBulg IV Addendum; IGBulg V 5675). Реконструиран, въпросният надпис гласи:

p[ro sal(ute)]
Imp(eratoris) C[aes(aris) Traiani]
Ḥ[adriani Aug(usti)]
Str[— — — Caes(aris) {Aug(usti)}]
n(ostri) [ser(vus)]
verna [— — — — — — — — — — — — — —]
de s[ua pec(unia)]
Matri Deuṃ [Mag(nae) Id(aeae)]
fec(it) [et Atti Menoty]-
ranno per M(arcum) Iu[— — —]-
ninum saceṛ[dotem].

100 Sasel, J. „Bellum Serdicense“. – Situla 4 (1961), 3-33. Авторът конкретно коментира един надпис, свързан със Сердикийската война и относителното спокойствие в региона, настъпило след нея; Brizzi, G. ’Ancora su Illyriciani e Soldatenkaiser: qualche ulteriore proposta per una messa a fuoco del

problema, in: Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana'.–Urso 8, (2004), 319-342 (по-специално с. 324).

101 Евсевий посвещава на Галиен цели 18 глави от седма книга на своята Църковна история (Hist. eccl. VII. 10-28), като предава целия текст на закона (VII. 13).

102 Подробен анализ на изворите и научните тези за Галиеновия едикт вж. в De Blois, L. The Policy of the Emperor Gallienus. Leiden, 1976, 177-185.

103 Подробно за различните емисии вж. в монографията на Мушмов, Н. Монетите и монетарниците на Сердика, София, 1926. Вж. също. Ruzicka, L. *Die Münzen von Serdica.* – Numismatische Zeitschrift 48 (1915) 1-82.

104 Sasel. J. Op. cit. От запазените епиграфски паметници също толкова сигурно е, че след победата на Галиен през 260 г. в Сердика са били издигнати възпоменателни статуи на императора и съпругата му Юлия Корнелия Салонина: Велков, В. Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в. от н. е. (В светлината на писмените извори). В: София през вековете. Том I. Древност, средновековие, Възраждане. С. 1989, 14-26 (по-специално с. 23).

105 Велков, В. Сердика – I хил. пр. н. е. – VI в. от н. е. (В светлината на писмените извори), с. 17, сл. и цитираната там литература и извори.

106 IGBulg IV 1925, b.

107 Rabanis, J.-F. Recherches sur les dendrophores et sur les corporations romaines en general. Bordeaux, 1841; Haeperen, F. Van, Collèges de dendrophores et autorités locales et romaines. In: Collegia. Le phénomène associatif dans l'Occident romain. Bruxelles, 2012, 47-63; Salamito, J.-M. „Les dendrophores dans l'Empire chrétien. [À propos de Code Théodosien, XIV, 8, 1 et XVI, 10, 20, 2]“. – Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité, 2 (1987), 991-1018.

108 Haeperen, F. Van, Collèges de dendrophores et autorités locales et romaines, p. 49.

109 Религиозните служители са били освободени от т. нар. „литургия“, т.е. обществени повинности.

110 Формулата „сенатът и римският народ“ на гръцки звучи сходно, но вместо „буле“ се използва „синклит“.

111 Според археолозите софийският театър е бил започнат вероятно при Каракала (211-217), а по-късно в града е построен и амфитеатър. Величков, Ж. Театърът и амфитеатърът на Сердика. В: София – 130 години столица на България. Сборник научни статии. С., 2010, 51-61.

112 Съдбата на сердикийския амфитеатър след 5 в. не е известна. Вероятно тя е била най-близка до тази на амфитеатрите в Арл и Тарагона.

113 Dagron, G. L'Hippodrome de Constantinople. Jeux, peuple et politique. Éditions Gallimard, Paris, 2011, p. 30, 58, 69, sq., 91.

114 Watson, A. Aurelian and the third century. London & New York, 2003, p. 1, 157 et passim.

115 Scriptores Historiae Augustae, Divus Aurelianus I. 3. Historia Augusta. Loeb Classical Library. Ed. D. Magie, vol. III, p. 196.

116 Вж. цитираното по-горе римско схващане за значимостта на Траянови врата в Ammianus, XXI. 10. 3. Rerum gestarum Ammiani Marcelini. Loeb Classical Library edition, 1940.

117 Watson, A. Op. cit. p. 135, 157.

118 Динчев, В. Римските вили в днешната българска територия. С., 1997, с. 94.

119 В интерес на точността трябва да се отбележи, че всъщност проконсулите (провинциалните управители) обикновено са разполагали с няколко резиденции, използвани при различни случаи. Brent, A. Cyprian and Roman Carthage. Cambridge University Press, 2010, p. 47, sq.

120 Watson, A. Op. cit. p. 115, 129, 134, 173, 190; Hedlund, R, *“...achieved nothing worthy of memory”.* Coinage and authority in the Roman empire c. AD 260–295“. – Acta Universitatis Upsalensis. Studia Numismatica Upsaliensia, 5. Uppsala Universitet, 2008, 161, sqq. Конкретно за монетата с новата титулатура, с която фактически започва епохата на Домината, вж. The Roman Imperial Coinage. Volume V Part 1. Ed. by Percy H Webb, MBE. Published by Spink & Son Ltd. in 1927, p. 299, n. 305-306. За произхода и еволюцията на понятието Imperator Oriens вж. Kantorowicz, E. H. „Oriens Augusti. Lever du Roi“.

– Dumbarton Oaks Papers, Vol. 17 (1963), 117-177.

121 Crees, J. H. E. The reign of emperor Probus. Cambridge, 1907, p. 153, sq. В същия период Проб извършва тържествен адвентус и в Сисция.

122 Динчев, В. Късноримската резиденцiя Scretisca, с. 48.

123 Сердика (дн. България), Тицинум (дн. Италия), Сисция (дн. Хърватска), Лион (дн. Франция) и Кизик (дн. Турция).

124 Curcic, S. ”Late-Antique Palaces: The Meaning of Urban Context.“ – Ars Orientalis 23 (1993), 67-90.

125 Gricourt, J. „Antoninien inédit de Probus (atelier de Serdica, A.D. 276)“. – Zeitschrift: Schweizer Münzblätter 74-76 = Gazette numismatique suisse = Gazzetta numismatica svizze, 36 (1986), 66-67. Lépaulle, E. Étude historique sur M. Aur. Probus d’après la numismatique du Regne de Cet Empereur. (Lyon, 1884). Kaczanowicz, W. Cesarz Probus 276-282 n.e. Katowice, 1997. Като оценки за влиянието на Проб (и предшественика му Аврелиан) все още най-добро остава монументалното изследване Ware, W. Probus: Or, Rome in the Third Century, vol. 1-2, New York-Boston, 1838. Вж. също Vitucci, G. L’imperatore Probo. Rome, 1952. Jones, A. H. M., J.R. Martindale, and J. Morris. „Probus 3.“ The Prosopography of the Later Roman Empire. Cambridge, 1971 1.736.

126 Вж. на първо място Millar, F. The Emperor in the Roman World. Ithaca, 1977, 40-68; Swoboda, K M. Riimische and Romanische Paliste: 3rd ed. Vienna, Cologne, Graz, 1969; Някои от най-модерните интерпретации и синтез на досегашните изследвания вж. в студиите на Curcic, S. Op. cit.; Carile, M. C. Imperial Palaces and Heavenly Jerusalems: Real and Ideal Palaces in Late Antiquity. In: New Jerusalems. Hierotopy and iconography. Moskva, 2009, ed. A. Lidov, 78-100.

127 Вж. например Popović, V. Sirmium. A town of emperors and martyrs. In: Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia: Sirmium, Romuliana, Naissus. Ed. D. Srejović. Belgrade, 1993, 21–26; Srejović D. ’Felix Romuliana’ The Ideological Testament of the Emperor Galerius. In: Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia: Sirmium, Romuliana, Naissus. Ed. D. Srejović. Belgrade, 1993, 31–53; Croke, B. „Thessalonika’s Early Byzantine Palaces“. – Byzantion 51 (1981), 475–483; Rautman M. C. „Observations on the Byzantine palaces of Thessaloniki“. – Byzantion 60 (1990), 292–306; Duval N. „Hommage à Ejnar et Ingrid Dyggve. La Théorie du palais du Bas-Empire et les fouilles de Thessalonique“,– Antiquité Tardive 11 (2003), 272–300.

128 Многократно цитираното тук изследване на Венцислав Динчев „Късноримската резиденция Scretisca и ранновизантийското селище Κρατιςκαρα“. Разкопки и проучвания, кн. XXX, София, 2003, е щастливо изключение, но за съжаление все още е познато само на ограничен кръг специалисти.

129 Aurelius Victor, Liber de Caesaribus 39.6. Това са думите, с които Диоклетиан през 308 г. за последен път отказал да се върне на власт след оттеглянето си през 305 г.

130 Cassius Dio. Historia Romana 53.16.5–6.

131 Viarre S. „‘Palatium’ palais“. – Revue de Philologie de litterature et d’histoire anciennes 2 (1961), vol. 35, 241–248.

132 Wilkes, J.J. Diocletian’s palace, Split: residence of a retired Roman emperor. Dept. of Ancient History and Archaeology Occasional Publications, No. 2, University of Sheffield, 1986.

133 „Maximianus Galerius in Dacia haud longe a Serdica natus“ Eutropii Historiae romanae breviarium, ab urbe condita usque ad Valentinianum et Valentem Augustos // Евтропий. Бревиарий от основания Города. СПб., Алетейя (латински текст и руски превод) 2001, IX. 22 Hieronymus, Chronicum. PL, t. 27. Lib. II, col. 492; Jordanes. De summa temporum vel origine actibus gentis romanorum. Ed. T. Mommsen, Berlin, 1882, § 298.

134 Най-модерните изследвания по темата вж. в сборника Serdica Edict (AD 311): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Papers from the international interdisciplinary conference, Sofia, April 27th-28th 2012. Eds V. Vachkova, D. Dimitrov. Sofia, 2014.

135 Vachkova, V. Has the Edict of Serdica been forgotten. In: Serdica Edict (AD 311): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Sofia, 2014, 7-11 (editoral).

136 Двата оригинални документа и контекста, в който са издадени, вж. съответно в Lactancius, De mortibus persecutorum, 34, 35.1; 48.1-13. In: Lactantius, Opera, ed. O. F. Fritzsche, Leipzig, 1844 II, pp.

273, 288, sq., // Lucii Caecilii liber ad Donatum de mortibus persecutorum. СПб., Алетейя, 1998; Eusebius Historia ecclesiastica, lib. VIII, cap. 17; lib. X, cap. 5. In: Eusebius' Werke. 1–3. Leipzig, 1903–1909. Единственият документ, наречен изрично „закон", е Галериевият едикт – *νομος τε και δογμα βασιλικον* (HE. VIII. 17.1-2), *edictum* (Lact. De mort. 35.1). Текстът на Лициний (и Константин) от 313 г. е определен като „писмо"/„рескрипт" – *αντιγραφον* / littera (HE. X.5, 1.1; Lact. 48. 1,13).

137 Срв. Pohlsander, H. A. The Emperor Constantine. Routledge: New York, 2004, 23-26; Elliott. T. G. The Christianity of Constantine the Great. University of Scranton Press: Scranton, PA. 1996, p. 74, sq., p. 116, sqq.

138 През 313 г. Лициний и Константин се срещат в Милано, където говорят и за прилагането на Едикта от 311 г. на Изток. Темата за мерки срещу гоненията в разговорите на въпросната среща се налага, понеже Максимин Дая (308-313), който след смъртта на Галерий властва на Изток, възобновява антихристиянските действия. Онова, което е запазено като текст, според Лактанций, е издадено в Никомидия, адресирано е персонално до префекта на Витиния и по същество повтаря Сердикийския едикт. Разликата е, че се говори за връщане на конфискуваните частни и църковни християнски имущества. Друг е въпросът, че според основния свидетел на събитията – Евсевий Кесарийски, връщането на отнетите храмове и имоти на християните става преди 313 г. Точно както чичо си Галерий, преди да умре, август Максимин Дая се отказва от антихристиянските действия и издава серия разпоредби в полза на християните, сред които и тази да им бъдат върнати отнетите при гоненията имущества. Според Евсевий тъкмо това мъдро поведение било причината Максимин Дая да бъде наказан от Бога, но „по-леко" и смъртта му да бъде назидателна, но бърза.

139 Eutropius. Breviarium, IX. 24-26.

140 Константинопол от края на 4 в. ще се превърне буквално във въплъщение на идеята за блестящ световен център, събрал екзотиката, формите и цветовете на всички известни тогавашни големи цивилизации.

141 Boyanov, I. „Veterans and Society in Roman Serdica". – Ancient West & East, 12 (2013), 237-249 (специално за цитата с. 238). Вж. от същия автор монографичното изследване Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I – III в.), С., 2008.

142 Първият римски император „варварин" е Максимин Трак (235-238). След 284 г. предстои цяла серия императори, родени в различни известни или предполагаеми селища, принадлежали на стратегия Сардика.

143 Ф. Каниц и след него Й. Обербауер свързват втората стена с управлението на Аврелиан; М. Станчева – с управлението на Константин Велики (306-337); Ст. Бояджиев твърди, че е изградена през втората половина на 4 в., при наследниците на Константин, а Г. Кацаров – при Юстиниан. По повод последното може само да се напомни, че според Прокопий Кесарийски Юстиниан не е построил нова стена на града, а е възстановил „и направил непревземаема" предишната, която била грохнала от времето. Според последните изследвания на В. Динчев стената е строена от Константин и е първото подобно съоръжение (следващото ще бъде в Константинопол).

144 Dintchev, V. „Serdica II" Project. In: Serdica Edict (311 AD): Concepts and realizations of the idea of religious toleration, 195-218. Масивните, наистина напомнящи градска структура стени на дворците в Сплит и Феликс Ромулиана са замислени и остават „ограда на голямо имение", а не крепостна стена.

145 De Simone, A. Rediscovering the Villa of the Papyri. In: (Ed.) Zarmakoupi, M. The Villa of the Papyri at Herculaneum: Archaeology, Reception, and Digital Reconstruction (Sozomena Studies in the Recovery of Ancient Texts - Vol. 1), Berlin&New York, 1975, 1-20 (по-специално с. 14).

146 Вж. по-конкретно в Gaius Plinius Caecilius Secundus. The Letters of the Younger Pliny. trans. Betty Radice. London, 1963, кн. 5 и 6. По отношение на изворите, освен съответните текстове на Плиний, Цицерон и Марциал, вж. Henderson, J. Roman Book of Gardening. New York: Routlage, 2004. Статията „Hortus" на Уилям Смит е едно добро начално запознаване с възникването на римската градина и в частност – на перистилната градина. Smith, W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. John Murray, London, 1875, p. 618 sq. За по-детайлно вникване в проблематиката с помощта и на изобилен илюстративен материал вж. Bowe, P. Gardens of the Roman World. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2004, и сборниците: Ancient Roman Gardens (Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape

Architecture, VII). MacDougall, E. B. and Jashemski, W. F. (eds.), Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1981, и Ancient Roman Villa Gardens (Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, X). Elisabeth B. MacDougall (ed.). Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1987.

147 Wolschke-Bulmahn, J. The Study of Byzantine Gardens: Some Questions and Observations from a Garden Historian. In: Byzantine Garden Culture. A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke-Bulmahn (eds.) Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002, 1-12.

148 Plutarch. Lucullus, 39.

149 За градината като римски топос, символизиращ властта, вж. Pagan, V. E. Rome and the Literature of Gardens. London, 2006.

150 Carroll, M. Earthly Paradises: Ancient Gardens in History and Archaeology. London: The British Museum Press, 2003. Вж. по-специално на с. 38, сл. разсъжденията за представената тук градина на Двореца Фишборн.

151 За отношението на Галерий към Кибела и конкретно за архитектурните особености на храма ѝ във Феликс Ромулиана вж. Leadbetter, B. Galerius and the will of Diocletian. London&New York, 2009, p. 123, 222, 237.

152 Този израз впрочем неслучайно е съкращение от латинското Salus Per Aquam.

153 „Olim quidem ille ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus cuius titulum immutari volebat; ut non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur“, Lactantius De mortibus persecutorum, XXVII.8.

154 Сведенията за християнството на Филип Араб са крайно съмнителни, а и не са свързани с абсолютно никакви мерки в полза на Църквата.

155 Bruun, P. The Roman Imperial Coinage VII: Constantine and Licinius, A.D. 313–337. 1966; Smith , R. R. „The Public Image of Licinius I: Portrait Sculpture and Imperial Ideology in the Early Fourth Century“. – Journal of Roman Studies 87 (1997), 170-202 ; Gearey, J. R. The Persecution of Licinius (thesis). Calgary, Alberta, 1999.

156 Освен споменатия сборник за Сердикийския едикт от 311 г. вж. статията на М. Костова „Едикт ли е Медиоланският едикт“ – Норма, 8 (2013), 34-40.

157 Подробен коментар за трансформацията на паметта за тези събития вж. във Вачкова, В. Белите полета в българската културна памет. С., 2010, 55-62.

158 „1. Лициний… скоро след битката превел войската във Витиния и пребивавайки в Никомидия, въздал благодарност на Бога, с чиято помощ удържал победата; и в юнските иди (13 юни), в своето и на Константин трето консулство (313 г.), заповядал да бъде обявен указ, предназначен за наместника, за възстановяването на църквите, със следното съдържание: 2. Когато ние, Август Константин и Август Лициний, благополучно се срещнахме в Медиолан (Милано) и съвместно се обърнахме към въпроса за ползата и благоденствието на народа, обсъдихме останалите неща, които намерихме за полезни за повечето хора, и решихме, че преди всичко следва да се разглеждат интересите на тези, които съхраняват богопочитанието; съгласно с това ние дарихме на християните и на всички (други) възможността свободно да следват тази религия, която всеки пожелае, за да (може) божествеността спокойно и умиротворено да съществува както в небесните селения, така и у нас, сред всички, които се намират под наша власт. 3. Така, в заключение на това голямо съвещание и сериозно размишление, ние постановихме, че е необходимо да се узакони това, което винаги сме мислели, че е нужно, а именно, че изобщо не трябва никому да се отказва изборът, ако той е предал мислите си на християнската или на (друга) религия, която е приел като най-подходяща за себе си, за да може всевишната божественост, чиято святост ние бихме следвали по свободна воля, да проявява във всичко своето благоволение и милост.“ (De mortibus persecutorum, cap. XLVIII. 1-3)

159 Corcoran, S. The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government, AD 284–324. Oxford, 2000, 145-148.

160 За този документ, дублиран с една подобна плоча от Бригетио, вж. Epistula Constantini et Licinii de Privilegiis militum et veteranorum. In: P. F. Girard, F. Senn. Les lois des Romains. Napoli, 1977, 496-498.

I. Paulovics, A. Szony. La table de privileges de Brigetio.Archaeologia Hungarica 20, Budapest, 1936. Критично издание на второто открито копие (чието изображение е поместено тук) вж. в N. Sharankov, „Three Roman Documents on Bronze“. – Archaeologia Bulgarica, XIII, 2 (2009), 53-72 (по-специално с. 61-67, авторът е склонен да определя издаването на документа еднолично само от Лициний). Според Fergus Millar, Torben Christensen, Louis Dushesne, Andre Chastagnol и Paul Allard документът е датиран от 311 г. и Константин по това време сигурно е бил в Сердика. Според Seston документът не може да е по-ранен от 316 /321 г. William Seston. „Sur les deux dates de la table des privilèges de Brigetio“. Publications de l'École française de Rome. Scripta Varia. Mélanges d'histoire romaine, de droit, d'épigraphie et d'histoire du christianisme, 1980, 413-422 = Byzantion. XII, 1937, p. 477-486. Датировката на Сестън се базира на често споделяното мнение, че преди 316 г. Сердика е в ръцете на Лициний и Константин не би могъл да се намира там – твърдение, което противоречи на десетки случаи, в които тетрарсите са пребивавали заедно в някоя от резиденциите.

161 Жития на светите: октомври, съставени от Свети Димитрий, митрополит Ростовски. Превод от руски. Изд. Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф“, 2008. В „Златната легенда“ на Яков Ворагински това житие не фигурира. Западния му вариант вж. в: Our Sunday Visitor's Encyclopedia of Saints. Rev. by Bunson, M., Bunson, S., Margaret Bunson, M., Huntington, Ind., 2003, p. 34, sq.

162 Per hoc tempus a Galerio Licinius imperator est factus, Dacia oriundus. Eutropii Breviarum, X. 4

163 Bryce, J., Jirecek, C. „Life of Justinian by Theophilus“. – The English Historical Review, vol. 2, 8, (1887), 657-686 (по-специално с. 686); Fine, J. V. A. The Late Medieval Balkans, A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, University of Michigan. 1994, p. 526.

164 Изразът е на Анна-Мария Тотоманова, която си поставя за цел да открие някакво влияние на сръбската културна (най-вече езикова) среда върху дейци от ранга на К. Костенечеки. Вж. Тотоманова, А.-М., За „сърбизмите“ в лексиката на Константин Костенечки. В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Д. Петканова. (Ред. А. Милтенова). С., 1998, 429-434. Изводът на авторката е, че всички „сърбизми“, в т.ч. използването на думата „лоза“ като синоним на „род“, „сой“, са принадлежали към тогавашния книжовен български език.

165 Обикновено изказваното предположение, че тук сръбските идеолози правят връзка с Гай Октавиан Цезар Август, е много съмнително. По-скоро става дума за събирателен образ на имперската власт, символизирана в двете ѝ висши титли *август* и *цезар* (в противен случай най-малкото редът на титлата и името или на имената, ако приемем Цезар за име, трябваше да е обратен – Цезар Август). Конкретно за символиката на лозата (и) като род – понеже виното е символ на кръвта, вж. в: Милчева, М. Лозата, гроздето и виното в Библията. В: Растителният и животинският свят в традиционната култура на българите. (Доклади от Х национална конференция на българските етнографи, Стара Загора, 2003). С., 2003, 64-82; Петканова, Д. Средновековна литературна символика. С., 2000, 116-118.

166 Целия текст вж. в Бранковичев летопис. В: Ракова, С. Четвъртият кръстоносен поход в историческата памет на православните славяни, 306-317 (конкретно за цитата с. 311). За отсъствието на тази тема в сръбските летописи до края на XIV в. вж. хрониките, преведени и издадени от В. Григорович в: О Сербии в ее отношении к соседним державам в XIV–XV в., преимущественно в XIV и XV столетиях. Казань, 1859.

167 Целия текст вж. Летопис на сръбските царе. (По А. Вукоманович). – Гласник, т. XI, 1859, 144-160.

168 Вж. на първо място Драгоманов, М. Славянските сказания за рождението на Константина Великий. – СбНУ 2, 1890; Забележки върху славянските религиозно-етически легенди. – СбНУ 10, 1894. За легендите за смъртта на Константин ще стане дума по-долу.

169 За битката при Кибале, датирана през 316 г., вж. A. S. Christensen, L. Baerentzen, Lactantius the Historian. Museum Tusculanum Press, 1980, p. 23, W. Treadgold, A history of the Byzantine State and Society. Stanford University Press, 1997, p. 34, Potter, D. S. The Roman Empire at Bay AD 180–395. Routledge, 2004, p. 378; За битката при Мардия, датирана през 316 г. Odahl, Ch. M. Constantine and the Christian Empire. Routledge, 2004, p. 164; Potter, D. S. The Roman Empire at Bay AD 180–395. Routledge, 2004, p. 378. Treadgold, W. A history of the Byzantine State and Society. Stanford University Press, 1997, p. 34.

170 Lactantius, De Mortibus persecutorum, XLVI. 8-9, XLVII. 1-6.13.

171 За спецификите на Тетрархията при Лициний и Константин в последния ѝ етап, от 316 до 324 г., т.е. от битката при Мардиа до тази при Хризополис, вж. Mirković, M. „Co-regency: Constantine and Licinius and the political division of the Balkans“. – ЗРВИ 49 (2012),7-18.

172 Anonymus, Fragmenta historicorum graecorum, vol. IV cum Mulleri comentariis, 1841, p. 199. Издателят на извора е на мнение, че текстът принадлежи на Петър Патрикий – известен византийски дипломат, държавник и писател от епохата на Юстиниан.

173 Zonaras, XIII. II. 5-6. PG. In: Ioannes Zonaras, Annales, vol. 1 libri 1-15, Migne, PG, vol. 134, coll. 0039-1414 (за цитата 1105). Един от редките коментари на този документ, поставящ Сердика заедно с Троя, а Византион – „далеч след нея“, вж. в Burckhardt, J. The Age of Constantine the Great. Engl. trans. London, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1949, 344-346.

174 Krautheimer, R. Three Christian Capitals: Topography and Politics. Berkeley, 1983 p. 42. Авторът всъщност цитира Херодиан, при когото изразът е предаден като условна реакция, а не като принцип. Hérodien, Histoire romaine, éd. bilingue, transl. L. Halevy, Paris, 1860, I, 14 Τῶν μὲν γὰρ ἐκεῖσε καὶ ὕστερον ἐπὶ πλεῖστον αἰῶνα ἀπολαύσεις, ἐκεῖ τε ἡ Ῥώμη, ὅπου ποτ᾽ ἂν ὁ βασιλεὺς“ // Herodian of Antioch’s, History of the Roman empire from the death of Marcus Aurelius to the accession of Gordian III, trans. By E. Echols. Berkeley & Los Angeles, 1961, I. VI. 4.

175 Примерът с Трир – „белгийския Рим“, е особено често цитиран, понеже Трир в разглеждания период действително ще стане важен фактор, в т.ч. около времето на Сердикийския събор ще бъде столица на западните императори. Изследователите обаче „забравят“ да обърнат внимание, че въпросният израз не е цитат от някой император, а е открит в една анонимна трирска епитафия. Срв. напр. Van Dam, R. The Roman Revolution of Constantine. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 50-52.

176 Всъщност според последните изследвания изглежда, че Константин е бил на път да достигне по брой на наименувани на себе си градове Траян, ако не и Александър Велики – родоначалника на тази практика в Европа. Вж. подробно в Resano, E. M. „La política de fundación de ciudades de Constantino (306-337)“. – Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua, t. 19-20, 2006-2007, 285-307

177 M. Annaei Lucani de Bello Civili, V. 28-29. „*Veiosque habitante Camillo illic Roma fui*“; (when Camillus lived at Veii, Rome was there); VIII. 129-134*“... dixit ,in orbe / gratius esse solum non paruo pignore uobis/ ostendi: tenuit nostros hac obside Lesbos/ adfectus; hic sacra domus carique penates, / hic mihi Roma fuit* “…thus Pompeius said: / Earth has for me no dearer land than this. / Did I not trust it with so sweet a pledge /’ And find it faithful? Here was Rome for me (transl. Edward Ridley, 1896).

178 Historia Augusta, Commodus, 7.1; Cassius Dio, Hist. Romana, 73, 15. За израза „Рим е там, където е императорът“ вж. Herodian of Antioch’s, History of the Roman empire from the death of Marcus Aurelius to the accession of Gordian III, trans. By E. Echols. Berkeley & Los Angeles, 1961, I. VI. 4-5.

179 Особено ясно тази закономерност се вижда в изследвания, целящи изрично да докажат, че появата на „нови“ и „мои“ Римове е било тенденция още от края на трети век. Вж. напр. в: Grig, L., Kelly, G. From Rome to Constantinople. In: Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity. Lucy Grig & Gavin Kelly (eds.). Oxford University Press. New York. 2012, 7-12; Vanderspoel, J. „A Tale of Two Cities. Themistius on Rome and Constantinople.“In:Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity, p. 223, sq.; Millar, F. The Emperor in the Roman World, 31 BC-AD 337. Cornell University Press, 1977, 39-53.

180 Iulii Firmici Materni Matheseos libri VIII, 2 vols, ed. W. Kroll, F. Skutsch, Lipsiae, Teubner, 1897, vol. 1, I. 10. 13. (p. 38); Valesiani I. Origo Constantini Imperatoris, 2. – In : Origo Constantni imperatoris sive Anonymi Valesiani pars prior; Anonymi Valesiani pars posterior. MGH Auctores antiquissimi. Vol. IX, Chronica minora Saec. IV. V. VI. VII. Vol. I. Berolini, 1892. 1–11; 259, 306–328. Според Йоил, обаче, Константин, също като Галерий, е дакиец. Joelis Chronographia compendiaria, CSHB, 19, Ed. I. Bekker, 1836, p. 36.

181 Wilkes, J. The Cambridge Ancient History. Vol. XII. The Crisis of Empire *193-337*. Ed. by A. K. Bowman, P. Garnsey, Av. Cameron. Cambridge University Press, 2005, Part III The Provinces, p. 239, 249, sq.

182 Тезата за пръв път е формулирана от Якоб Буркхард. Burckhardt, J. Age of Constantine the Great. Trans. M. Hadas, London 1949, p. 344. Вж. също Alföldi, A. The Conversion of Constantine and Pagan

Rome. (Trans. Harold Mattingly). Oxford: Clarendon Press, 1948, p. 73, 93-95. Gilbert Dagron, Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris, PUF, 1974, p. 27, 43, sqq

183 Вачкова, В., Табов Й. „Елена от София – един възможен отговор на въпроса защо Сердика е била „Константинов Рим". – Palaeobulgarica, 4 (2009) 79-100.

184 В осведомеността на Коронели, който е главен картограф на Венеция, едва ли можем да се съмняваме. Най-добрият начин да се убедим в научната добросъвестност на Коронели е да се запознаем с текста на неговата Космография: Coronelli, V. Epitome cosmografica, o, Compendiosa introduttione all'astronomia, geografia, & idrografia per l'uso, dilucidatione, e fabbrica delle sfere, globi, planisferi, astrolabi, e tavole geografiche, e particolarmente degli stampati, e spiegati nelle publiche lettioni. Published in 1693, [s.n.] (Colonia). За изворите, които той и съвременниците му са използвали, и методите за тяхното критично изследване вж. Headrick, D. R. When Information Came of Age: Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700-1850. Oxford University Press. 2000, pp. 12, 153-155, 160-164, 172 et passim, и трудовете на Joachim Lelewel Géographie du Moyen âge. Bruxelles, 1850 et 1852-1857 (5 t.), и Épilogue de la géographie du moyen âge, 1857. За научните и по-конкретно – исторически познания на главния космограф на Венеция вж. E. L. Stevenson, Terrestrial and celestial globes: their history and construction, including a consideration of their value as aids in the study of geography and astronomy. London, Oxford. 1921, 92-120 sqq.

185 Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в., превод от турски Д. Г. Гаджанов. – ПСп, LXX , (1909), 639-724.

186 Богдан Филов е първият учен, който събира и коментира разказите и легендите за „Света София", част от които тясно се преплитат с тези за света Елена. Някои от споменатите тук и други текстове вж. във Филов, Б. Софийската църква „Св. София". С., 2004 (репр. 1913 г.) 189–198; 248-255.

187 Иречек, К. Княжество България. Негова повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история. В две части. Пловдив. 1899, Част първа, с. 15.

188 Daskalov, M., Goryanova, S. „Early christian architectural complex in Sofia (Bulgaria)". – Niш i Vizantija, VII, 151-162.

189 „Sveta Ielena kribarisza, xenna Constantina klora Rimskago szesara, a Majka vellikoga Costantina szesara, kojaga ù Nissa Bosne porrodi, a onnase rodii ù Bracu, kaku mudrii svidoçe, olii ù Bulgarii, kako drughii ochie, à grada zvana Sofia". Andrija Kačić Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Venice. 1801, p. 11.

190 Вж. Еленините и Константиновите сюжети в: Българска народна поезия и проза. Т. 3. Хайдушки и исторически песни, съст. Ст. Стойкова. София, 1981, 207-221 // Електронно издание на цикъла за Цар Ясен вж. в: Български фолклорни мотиви. Т. II. Балади. Български фолклорни мотиви. Т. V. Исторически песни. Съст. Тодор Моллов. Варна: LiterNet, 2006-2010 http://liternet.bg/folklor/motivi/car_iasen_i_turcite/content.htm. За еволюцията от почитта към предхристиянските към поклонението пред християнските свещени персонажи вж. Фол. В. Мощи на херои. В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов, Регионален исторически музей Велико Търново. Велико Търново, 2003, 238-241.

191 Мозайката от „Сан Марко" във Венеция е съвременна на стенописите от Боянската църква и „Св. св. Петър и Павел" от Беренде (13 в.). Като по-ранни (от 11 в.) се датират само някои изображения от Кападокия и Новгород.

192 Чолева-Димитрова, А. Селищни имена от Югозападна България. Изследване речник. С., 2002, с. 177. По неизвестни причини авторката не засяга повечето топоними около Костинброд, в т.ч. и тукашната Царичина.

193 Ammianus Marcellinus, 26.10.1-5. Joannes Antiochenus. Historia Chroniki. – In: Fragmenta historicorum graecorum, vol. IV cum Mulleri comentariis, 1841, 184. 2 (p. 608); Jones, A.H.M. J.R. Martindale, and J. Morris. „Marcellus 5" The Prosopography of the Later Roman Empire. Cambridge, 1971, t. 1. (PRLE 1), p. 551. Подробно за т. нар. бунт на Прокопий (365-366) и за амбициите и ролята на бившия магистер на конницата и пехотата и протектор Марцел вж. Lenski, N. Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D. Berkeley, CA, 2002. pp. 16, sq., 56, 69-83; 112, sqq. Zosimus,

IV. 6. 3-6; IV. 8. 3-4. Ammianus Marcellinus, XVI. 2. 7-8. Макар авторът да не прави връзка между кратката императорска кариера на Марцел, последвала опита за преврат на сина му (завършил впрочем с неговата назидателна, публична екзекуция), вж. също статията на Woods, D. „The fate of the Magister Equitum Marcellus." – The Classical Quarterly (New Series), 45(1), 1995, p. 266-268 (по-специално с. 268).

194 Odahl, Ch. M. Constantine and the Christian Empire. London and New York: Routledge, 2004, p.145; Lenski, N. The Reign of Constantine. – In : The Cambridge Companion to Constantine. The Age of Constantine. Ed. by N. Lenski. Cambridge University Press, 2006, 59-90 (конкретно – с. 74, сл.); Drake, H. A. The Impact of Constantine on Christianity. Ibid. 111-136 (конкртено – с. 115); Elton, H. Warfare and the Military. Ibid. 325 -346 (конкретно – с. 341).

195 „Deinde reversus Serdicam Constantinus hoc cum Licinio absente constituit, ut filii Constantini Crispus et Constantinus, filius etiam Licini Licinius, Caesares fierent et sic ab utroque concorditer regnaretur". Anonymus Valesianus. In: MGH, AA t. IX 9-10, Chronica minora, p. 518.

196 Обикновено тази среща се локализира в Карнунтум, но аргументите на Т. Кристенсен в полза на тезата, че е била проведена в столицата на Галерий Сердика, са много трудно оборими. Christensen, T. C. Galerius Valerius Maximinus: Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305-313. University of Copenhagen, Engl. Trans. 2012 (първо издание Galerius Valerius Maximinus: studier over politik og religion i romerriget 305-13, 1974), p. 147 and n. 152.

197 За периода 316-330 вж. 316: 17 (20) април *CTh* 8.12.2; 9.10 // *CJ* 8.53.26; юни *CJ*. 1.13; 317: март Мирът на августите; декември *CTh* 9. 10.1 // *CJ* 3.24.1; 319: 1 ноември, *CTh* 2.10.1-2, 26 ноември *CJ* 9.43.2; 320: януари *CTh* 3.2.1; *CTh*.8.16.1.2; май *CTh* 10.1.4; юни *CJ* 9.4.1 // *CTh* 9.3.1.1; декември (17) *CTh* 16.10.1.1; декември (18) *CTh* 3.32.1.2 // *CJ* 5.71.18; 321: януари *CTh* 2.22.1; февруари (6) *CTh* 2. 19. 2; IX. 42. // *CJ* 3.28.28; февруари (27) *CTh* 9.42.1.4 // *CJ* 5.16.24; 1 март *Quinquennalia* на Крисп, Константин II (и Лициниан) – в Сердика (и/или Сирмиум); май *CTh.* 9.9.1.6; 25 юли 321 (или 320 г.) *Quindecennalia* на Константин (в Сердика и/или Сирмиум, и/или Трир); август *CTh* 4.12.3; декември *CTh* 3.32.1 // *CJ* 5.71.18; 322: 18 декември *CTh* 3. 32. 1// *CJ* 5.71.18; 326: 30 януари *CTh* 2.22.1 // *CJ* 8.34.3; 28 май *CTh* 9.9.1 // *CJ* 9.11.1; юли 325 - юли 326 *Vincennalia* на Константин Constantine; 24 август *CTh 4.12.3* 327: 11 май (или 18) *CTh* 11.7.4 // *CJ* 10.21.1. / 329: 18 август *CTh* 5.10. 1 // *CJ* 4.43.2; 29 септември *CTh* 12.1.16 // *CJ 10.32.18*; декември *CTh* 10.32.18 / 330: 5 февруари *CTh* 16.2.7. Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis (*CTh*). Ed. Th. Mommsen et P. M. Meyer, Berlin, 1905; Codex Iustinianus (*CJ*). Ed. P. Krüger**,** Berlin, 1954. За детайли на хронологията между 315 и 317 г. вж. P. Bruun, Studies in Constantinian Chronology. New York: The American Numismatic Society, 1961; A. Chastagnol. Patrick Bruun, *Studies in Constantinian Chronology*.– Revue numismatique 4 (1962), 323-333; Th. Barnes. Lactantius and Constantine, p. 37. За годините 320 и 321 вж. André Chastagnol. „Les *Quinquennalia* des trois Césars (Crispus, Licinius II, Constantin II) en 321". In: Romanitas-Christianitas. Untersuchunaen lur Geschichte und Literatur der romischen Kaiserleit. Festschrift für Johannes Strau. Berlin-New York, De Gruyter, 1982, 367-374 (конкретно с. 370). Текст, превод и коментар на императорските конституции, издадени в Сердика, вж. в Новкиришка, М. и др. De constitutionibus principum Serdicae datis. Императорските конституции, издадени в Сердика. С., 2012.

198 Optatus of Milevis, Against the Donatists. Oxford, 1917, Appendices, X.pp. 410-415; Императорското писмо до Валентин, консулария на Нумидия, вж. в Теодосиевия кодекс. Cod. Theod. XVI, II, 1, 2. Подробно за тези събития вж. Vachkova, V. The early stage of Donatism – view from Serdica. In: Serdica Edict (AD 311): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Eds. V. Vachkova, D. Dimitrov. Sofia, 2014, 109-120. Testa, R. L. Tolerance for the Gentiles, intolerance of heretics: the first interventions of Constantine in the life of the Catholic Church and of the pagan priests. Ibid. 89-109.

199 Van Dam, R. The Roman Revolution of Constantine. Cambridge University Press, 2007, p. 51, sq.

200 За показаните тук херми (по идея гранични и километрични стълбове с изображение на бог Хермес, закрилник на пътуващите и пазител на границите) вж. Кирова, Н. Херми от една римска вила в кв. Филиповци, София. В: Изкуство и контекст. Четвърта младежка научна конференция, 10-11 април 2008 г. С. , 2008, 242-249.

201 Асен Керин е сред най-сериозните защитници на тази теза.

202 Шалганов, К. Археологически проучвания под базиликата „Света София“ в София през 1991-2002 г. В: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Велико Търново, 2005, 169-179.

203 Paulus Tafferner, Cæsarea Legatio, Quam Mandante Augustissimo Rom: Imperatore Leopoldo I. Ad Portam Ottomannicam suscepit, perfecitq[ue] ... Walterus S.R.I. Comes De Leslie ... Lochner, 1672, p. 41.

204 Според константинополските извори Константин е построил всичко в града, в т.ч. и нови езически монументи. Всъщност, както доказват многобройните изследвания по темата, първите големи християнски строежи в Константинопол (може би без „Св. Ирина“), в т.ч. „Св. София“ и „Св. Апостоли“ са издигнати при Констанций. За духа на този тип извори вж. Dagron, G. Constantinople imaginaire: etudes sur le recueil des Patria. Paris, 1984.

205 Иречек, К. Цит. съч., с. 15.

206 Динчев, В. Късноримската резиденция…, с. 18.

207 Параметрите на тази базилика са 25х19 м с апсида 7,5 м. Най-горещ защитник на тази сграда като място, където дори се е провел Сердикийският събор, е М. Иванов. Вж. статията му The site of the Council of Serdica: new archaeological evidence. In: Serdica edict (311 AD). Concepts and realizations of the idea of religious toleration, 235-248.

208 Стойчева, Ст. „Сердикийското разрушаване на идолите от 330 г.“ – Минало 1 (2001), 11-15.

209 Тачева, М. Християнството и християнизацията в балканските провинции на Римската империя през IV-VI в. В: История на българските земи в древността и през елинистическата и римската епоха. С., 1997, с. 260, сл.

210 Anonymus Valesianus. p. 473; Socrates Scholasticus, Hist. Eccl. 1.3. Евсевий също разказва тази история (Eusebius, Vita Const., I. 50-51), но не се задоволява с нея и допълва разказа с „обезумяването“ на Лициний, който станал враг не само на Константин, а и на християнския бог.

211 Повече за него вж. Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, с. 26.

212 Най-драстичният случай е през 390 г., когато в знак на протест срещу политиката на император Теодосий (Велики) жителите на Солун натрошават статуите му. В отговор императорът заповядва на армията да избие ок. 7000 солунчани. За римската практика на унищожаване и трансформиране на статуи, в т.ч. за споменатия Максенциев колос в Рим, превърнат в Константинов, вж. Varner, E. R. Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture. Leiden, Brill, 2004.

213 Мовзес Хоренаци, История Армениі. Ереван, 1990, кн. II. § 82-88. Всъщност за разлика от Агатангел Хоренаци не акцентира на личната среща на двамата владетели, а на близката им, буквално синхронна лична и царска съдба.

214 За бързо запознаване с темата вж. Flower, R. „Visions of Constantine“. Journal of Roman Studies, 102 (2012), 287-305. Подробно вж. например във Van Dam. R. Remembering Constantine at the Milvian Bridge. Cambridge University Press, 2011; From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source History (eds. S. Lieu, D. Montserrat), London & Hew Work 1996. За силните древни локални традиции, свързани с култа към св. св. Константин и Елена в българските земи и по-конкретно за сливането на този култ с вярата и обредността на нестинарите, вж. Фол, В. Огън и музика (в съавторство с Р. Нейкова). София, 2000.

215 Panegyrici Latini. VI.21.3–5. In: XII Panegyrici latini. Ed. R. A. B. Mynors OCT (1964).

216 Едва сравнително наскоро има опит „Аполоновото видение“ на Константин да се свърже ако не с конкретен храм, то с конкретни изображения (тези в Галия) на Аполон. Woolf, G. Seeing Apollo in Roman Gaul and Germany. In: Roman Imperialism and Provincial Art. Ed. S. Scott and J. Webster, Cambridge, 2003, 139–152. В случая се игнорира изцяло онази част на историографската традиция, според която Константин би трябвало да отпътува от Марсилия директно за Сердика, за да е съавтор на Сердикийския едикт.

217 От храмовете на Аполон извън Европа челно място заемат тези в Милет и в Дидима.

218 Hekster, O., Rich, J. „Octavian and the Thunderbolt: The Temple of Apollo Palatinus and Roman

Traditions of Temple Building“. – CQ 56.1 (2006), 149–168.

219 Между другото Делфийският храм на Аполон в някои традиции се свързва също със Сибила, която е оракул, различен от Аполоновата пророчица Пития. Що се отнася до Рим, там има специална колегия – Quindecimviri sacris faciundis, които пазят и тълкуват Сибилинските книги.

220 Срв. напр. във From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views, p. 75. За слънчевата символика на Константин, предимно във връзка с утвърждаването на новата му столица Константинопол, вж. Lozanova-Stancheva, V. Constantine Hellios: Between Paganism and Christianity. In: Serdica edict (311 Ad): Concept and realizations of the idea of religious toleration, 163-180. За слънчевата символика в императорската идеология вж. Fol, V. The Cult to the Sun-God and the King’s Ideology. Ibid., 181-194.

221 Подробно за този начален монумент на бъдещия Свещен дворец в Константинопол вж. в Mango, C. The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople. Copenhagen, 1959.

222 Мирчева, Е. Германов сборник от 1358-1359 г. Изследване и издаване на текста. София, 2006. Слово 3 Обретение на Кръста Господен (по-специално с. 260-263)

223 Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII век. Изд. Б. Димитров. С., 2001, с. 150.

224 Вагалински, Л. Цит. съч. с. 114.

225 Геров, Н. Речник на българския език, т. 1, Пловдив, 1895, с. 71, сл.

226 Janin, R. Constantinople byzantine. Paris, 1964 (2-ро изд.); Guilland, R. Etudes de topographie de Constantinople Byzantine. 2 vols, Berlin-Amsterdam, 1969; Dagron, G. Naissance d’une capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451. Paris, 1974; Mango, C. Le développement urbain de Constantinople: IVe-VIIe siècles, Paris, 2004 (3-то изд.); Mango, C. Studies on Constantinople. Aldershot, 1993; Mango, C., Dagron, G. (eds), Constantinople and its Hinterland. Aldershot. 1995; Magdalino, P. Studies on the History and Topography of Byzantine Constantinople. Variorum, Ashgate, Aldershot, 2007.

227 Голяма част от тези могили, описани от цитирания по-горе Швайгер, са били оцелели до ок. 1950 г. Такъв е споменатият случай с могилите в Костинброд, както и с две доста големи могили в костинбродското село Опицвет. Мишев, П. Опицвет през вековете, с. 14.

228 Zosimus, II. 26-27. Коментар на дългото пророчество и евентуалния реален исторически контекст, в който е дадено, вж. в Parke, H. W. „The Attribution Of The Oracle In Zosimus, New History 2. 37“. – The Classical Quarterly (New Series), 2 (1982) vol. 32, 441-444.

229 Централните авторитети, на които се гради християнската слава на Еритрейската Сибила, са Лактанций, Августин и Исидор Севилски. Lactantius, Divinae institutiones I.6.8, 14; Augustine, De civitate dei, XVIII. 23; Isidore, Etymologiae, VIII. 8.1, 3, 4.

230 Pausanias, X. 15, 2-3.

231 The Cambridge Ancient History, Volume 3, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC. Ed. by J. Boardman, I. E. S. Edwards, E. Sollberger, and N. G. L. Hammond, 1992, p. 600. За масовата представа на този коментиран по-горе келтски произход на сердите вж. също популярната книга Serdi. Ed. by F. M. Quincy, StaPress, 2012.

232 Drijvers, J. W. „Flavia Maxima Fausta: Some Remarks“. – Historia 41 (1992), 500-506; Woods, D. „On the Death of the Empress Fausta“. – Greece & Rome 45 (1998), 70-86.

233 Pohlsander, H. „Crispus: Brilliant Career and Tragic End“. – Historia 33 (1984), 79–106; Guthrie, P. „The Execution of Crispus“. – Phoenix 20 (1966), 325-331.

234 Epitome de Caesaribus, 41. 11.12. Впрочем (Псевдо) Аврелий Виктор не споменава изобщо, че Лициний и синът му са били екзекутирани, а само – че Лициний прекарал живота си „осъден на забрава“. Ibid., 41. 8

235 Parastaseis syntomai chronikai, 7, 43. Parastaseis syntomai chronikai. In: Georgi Codini, Rec. Bekker. Bonn, 1843 // Parastasei syntomoi chronikai. In: Scriptores Originum Constantinopolitanum, I-IV. Ed. T. Preger. Leipzig, 1901–1907. Английски превод, на места доста свободен, вж. в Cameron A., Herrin, J. Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis syntomai chronikai. Brill, Leiden, 1984.

Електронното издание на критичен и илюстрован български превод вж. на сайта http://

gtbyzance.com/articles/Parastaseis_syntomai_transl.pdf (в две части).

236 За името цар „Ясен“ има различни предположения, най-често свързващи легендарния образ на последния софийски (и български) цар с династията Асеневци. Всъщност предвид силно разпространените местни имена Явор, Ясен и т.н., които са пожелание носещият ги да е здрав и устойчив като дърветата, на които е кръстен, цар Ясен би могло да е свободен поетичен превод на Константин (означаващо устойчив, здрав). Пълния текст на тази и други сходни песни вж. в ел. издание, направено от Тодор Моллов, Български фолклорни мотиви. Т. II. Балади. Варна: LiterNet, 2006-2014.

237 Аретов, Н. Национална митология и национална литература. С., 2006, конкретно коментар на сходна „травматична“ според автора памет в песен за цар Ясен вж. на с. 168, сл.

238 Epitome de caesaribus libellus de vita et moribus imperatorum breviatus ex libris Sexti Avrelii Victoris, XLI, 11-12.

239 Homily XV. Philippians IV. 10–14. In: NPNF1-13. Saint Chrysostom: Homilies on Galatians, Ephesians, Philippians, Colossians, Thessalonians,Timothy, Titus, and Philemon. Ed. Ph. Schaff, p. 452, sq. Впрочем Йоан Златоуст дотолкова не харесва Константин, че дори отказва да спомене името му.

240 Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri, XIV. 11.20. Всъщност Амиан Марцелин споменава Пола във връзка със задържането и изпращането на цезар Гал в Пола, „където някога, както е известно от разказите, бил убит Крисп, синът на Константин“.

241 Maurice, J. „Les capitales impériales de Constantin et le meurtre de Crispus“. – Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 3 (1914), 322-332.

242 Текст, превод и коментар на двата закона вж. в Императорските конституции, издадени в Сердика. С., 2012, 159-168.

243 Основата на това съмнение е непоклатима – Константин (II) е роден през февруари 317 г. в Арл, а на 7 август същата година Фауста ражда в Сирмиум Констанций (II) Вж. подробности в A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris (eds.). The Prosopography of the Later Roman Empire Cambridge, 1971, vol. 1, Fl. Claudius Constantinus 3, p. 223. Що се отнася до интереса на Константин към темата, множеството закони относно брака и децата (най-важните от които – издадени в Сердика) кара някои учени да говорят за „Константиново брачно право“.

244 Zosim, Hist. Nov., 2. 51.

245 Sozomenus, Historia Ecclesiastica, I. 5.

246 В „Кратките исторически хроники“ всъщност е разказана римската легенда за Ромул, наказан за убийството на Рем от боговете със земетресение и други бедствия, прекратени едва когато братоубиецът издигнал златна статуя на Рем, заедно с която да управлява Рим. Имената на героите само механично и както беше подчертано – не особено точно – са подменени с тези от Константиново време. Предложеният сценарий за историята около убийството на Крисп и Фауста – първо осъдени, а после – реабилитирани, се поддържа и от римската юридическа традиция, според която близките на несправедливо екзекутирани хора са имали право да им издигнат статуи.

247 Вж. освен цитираните балади, издадени от Т. Моллов, също сказанията, публикувани от М. Драгоманов. Драгоманов, М. Цит. съч. с. 3-6, 25, сл.

248 Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, passim.

249 Вж. напр. критериите за определяне на един събор като „вселенски“, „патриаршески“, „пленарен“, „голям“ и т.н. във Van Espen, Z. B. Tractatus historico-canonicus in Canones. Louvain, 1693. pp. 11-13.

250 Athanasius, Apol. contr. arian. I. 1. Defence Against the Arians. Intro. In: NPNF, 2. 4, p. 100. Barnard, L. The Council of Serdica, 343 A.D. Sofia, 1983, p.57.

251 Правила поместных Соборов Святой Православной Церкви с толкованиями. Москва, 1880, с. 282.

252 Иречек, К. Цит. съч. с. 6.

253 Newman, J. H. The Arians of the fourth century. London, 1890, p. 290, sq.

254 Биографиите на най-видните участници в Сердикийския събор от двете партии, както и на епископите, реабилитирани на Събора, вж. във Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история

и интерпретации, 15-30.

255 Barnard, L. The Council of Serdica, 343 A.D. Sofia, 1983, p. 47.

256 MacMullen, R. Voting About God in Earl y Church Councils. Yale. University Press, 2006, p. 74.

257 Впрочем, макар да не го коментират, повечето изследователи обръщат изрично внимание на тази абсолютна липса на контакт между двата лагера, Вж. напр. Hanson, R. P. C. The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy, 318-381. Edinburgh, 1988, p. 295, sq.

258 Пълен преглед и коментар на литературата вж. във Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, 11-52.

259 За все по-налагащата се датировка на началото на Сердикийския събор през 340 г. вж. например Chadwick, H. The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great. Oxford University Press. Oxford, 2001, p. 240, sqq. В края на 20 в. Чадуик все още се е придържал по-скоро към „класическото“ по това време датиране на Събора през 342 г. В началото на 21 в. същият автор вече убедително защитава по-ранната 340 г. Срв. Chadwick, H. ’Orthodoxy and Heresy from the death of Constantine to the eve of the first council of Ephesus’. In: The Cambridge Ancient History, vol. XIII. The Late Empire, A.D. 337-425. Ed. by A. Cameron, Cambridge University Press, 2007 (first ed. 1998), 561-600 (по-специално вж. с. 567).

260 Най-подробно излагане на тази теза вж. в Граматиков, П. йеродякон. Арианският събор във Филипополис (343 г.). С., 2006.

261 Barnard, L. The Council of Serdica, 343 A.D, p. 46.

262 За тези събития, които са част от съперничеството между Александрия (засилила особено позициите си след Ефеския събор от 431 г.) и Константинопол, най-доброто изследване засега остава монографията на Филип Блодо, Blaudeau, Ph. Alexandrie et Constantinople (451-491) de l’histoire à la géo-ecclésiologie. Rome, 2007.

263 Такова предположение, основано на „местоположението на Двореца Скретиска“, прави В. Динчев, Късноримската резиденция..., с. 61, бел. 205.

264 Пръв български превод на пълния текст на каноните вж. във Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, 201-207.

265 Вж. детайлното изследване на Vogüé, M. Les Églises de la Terre Sainte fragments d’un voyage en Orient. Paris: Didron 1860. (repr. 1999, 2010). Специално за историческия контекст, в който е направена украсата на „Рождество“, вж. с. 103, sqq.

266 Augustinus, Contra Cresconium Grammaticum Donatistam Libri IV, III. 69-71 [ed. Migne, PL, 43]. Вж. също статията на G. Folliet „L’épiscopat africain et la crise arienne au IVe siècle“. – Revue des études byzantines 24 (1966) vol. 24, 196-223. Частното мнение на св. Августин и Африканската църква за Сердикийския събор не се надценява и през далечния седемнайсети век. Срв. Van Espen, Z. B. Tractatus historico-canonicus in Canones. Louvain, 1693, p. 16.

267 Eusebii Caesariensis, Hist. ecclesiastica, VIII. 13.2, IX, 6.2-3; Jeronimi De viri illustribus liber ad Dextrum praefectus praetorio, 77. – In: PL, vol. 23. col. 636. Култът, на който е бил обект Лукиан, сред „еретиците“ е бил много силен. Например Филострогий посвещава не няколко реда, а цели четири глави (II, 10-14) от своята „Църковна история“ на витинския светец и отношенията му с Елена. Philostrogius. Epitome of the Ecclesiastical History of Philostrogius. Англ. превод в ел. библиотека „Тертулиан“: http://www.tertullian.org/fathers/philostorgius.htm

268 Burgess, R. W. The summer of blood: „The „Great Massacre“ of 337 and the Promotion of the Sons of Constantine“. – Dumbarton Oaks Papers Vol. 62, (2008), 5-51.

269 Подробно за него вж. Jones, A. H. M. J. R. Martindale, J. Morris. „Vetranio 1“. In: The Prosopography of the Later Roman Empire. Cambridge, 1971, 1.954.

270 За церемонията при Сердика и описанията ѝ вж. Mócsy, A. Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire. Boston, 1974, p. 286 (и бел. 83). Йероним Блажени, който пише половин век по-късно, по неясни причини редактира текста на Евсевиевата „Църковна история“ и локализира срещата не при Сердика, а при Ниш и не през 350, а през 354 г. (Hieronymus, Eusebii hronicorum interpretere S. Hieronymo, Migne, PL, vol. 27, col 501-502.). Това дава

повод (но не и основание) някои модерни автори да говорят за пренасяне на срещата от Сердика в Ниш и да я обясняват с желанието на Констанций да обвърже събитията „династично“ с родното място на Константин Велики. Критика на подмяната на Сердика в историята за абдикацията на Ветранио с други градове (като Ниш) вж. в Drinkwater, J. F. The revolt and ethnic origin of the usurper Magnentius (350–353), and the rebellion of Vetranio (350). – Chiron 30 (2000), 131–159 (по-специално с. 157).

271 Eutropius, Breviarium ab urbe condita, X. 11. „Sed a Constantio, qui ad ultionem fraternae necis bellum civile commoverat, abrogatum est Vetranioni imperium; novo inusitatoque more consensu militum deponere insigne conpulsus.“

272 Пак там. За ролята на Евтропия и другите Константинови сродници по линията на брака на Констанций Хлор и Теодора вж. Barnes, T. D. Constantine and Eusebius. Harvard University Press Cambridge, 1981, p. 250, sq.

273 Theophanes, Chronographia. – ГИБИ, III, с. 232

274 Joannes Antiochenus. Historia Chroniki – In: Fragmenta historicorum graecorum, vol. IV cum Mulleri comentariis, 1841, 210. 4 (p. 619) // ГИБИ, III, p. 32.

275 Martindale, J. R. Jones, A. H. M. Morris, J. The Prosopography of the Later Roman Empire (PLRE), vol. II, AD 395–527, Cambridge University Press, 1980, p. 743.

276 Prisci Fragmenta. – In: Historici Graeci minores, I, Ed. Dindorf, Lipsiae, 1870. 275–352 (по-конкретно с. 287-297).

277 Причината за обсадата е следната: в края на 466 г. хунският предводител Хормидак успява да атакува града така неочаквано, че защитниците му не успяват да затворят вратите. В резултат Сердика се оказва под властта на Хормидак и император Лъв Трак (457-474) изпраща срещу него способния си генерал Антемий. Антемий няма успех с обсадата и в ранната пролет на 467 г. Хормидак и Антемий се споразумяват да сключат мир, като хунският вожд предаде на византийския генерал един избягал при него византийски ренегат от хунски произход.

278 Maenchen-Helfen, O. J. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture. Berkeley & Los Angeles, 1973, p. 159.

279 Procopii Caesariensis, De aedificiis, IV, I. 31.

280 Procopii Caesariensis, De Bello Gothico. Rec. Dindorff. Bonn. 1835, III.40.

281 Jordanis, De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum. Ed. Mommsen, 1882, § 383: „Contra quem Germanus patricius dum exire disponit cum exercitu, Mathesuentham Theodorici regis neptem et a Vitigis mortuo derelictam, tradente sibi principe in matrimonio sumptam, in Sardicense civitate extremum halitum fudit, relinquens uxorem gravidam, quae post eius obitum postumum ei edidit filium vocavit que Germanum; qua felicitate sibi Totila conperta totam pene insultans Romanis devastat Italiam“.

282 Ekkehardi Uraugiensis Chronicon Universale. – MGH SS VI, Hannover, 1844, XI.

283 Моллов, Т. Мит, епос, история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992-1092-1492). Велико Търново, 1997, 111-116.

284 Мирчева, Е. Германов сборник от 1358/1359 г. Авторката не се ангажира с идентификация на Герман, но е категорично убедена в старобългарския (10-11), а не среднобългарски (14 в.) произход на текста.

285 Списък на българските архиепископи (Парижки ръкопис). В: Иванов, Й. Български старини из Македония, с. 565.

286 Farlatus, D. Illyricum sacrum. Vol. 8, Ecclesia Scopiensis, Sardicensis, Marcianopolitana, Achridensis et Ternobensis cum earum suffraganeis. Venetiis, ed. S. Coletus, 1819, p. XII; p. 65. Тази многотомна история е дело на Даниел Фарлатус, като интересуващият ни последен том е подписан от Яков Колетус (т. 9 съдържа само корекции и добавки на Колетус). Тук списъкът на софийските епископи започва със св. Климент (преди 77-78) и св. Протоген (316 г. с уточнение, че за времето между двамата няма сведения) и проследява само архиереите, приемани за римокатолически, в резултат на което между Феликс (595 г.) и Петър I (1600 г.) има десетвековен хиатус. Срв. Farlatus, D. Illyricum sacrum. Vol. 1, ed. S. Coletus, Venetiis, 1751, с. 257, сл.

287 Петър Богдан Бакшев. Цит. съч., с. 150, сл.

288 Chronicon paschalae, vol. II, p. 128. CSHB, Bonn, 1832 // PG, t. 92, col. 1065.

289 Този списъкът на „Софийските“ прелати (без Нортасий и Флоренций) е официален в Римската църква най-малко до 19 в. Вж. напр. Farlatus, D. Illyricum sacrum. t. 8, p. XII, p. 65, sq.

290 Петър Богдан Бакшев, Цит. съч., с. 151.

291 Günther Christian Hansen: Anonyme Kirchengeschichte (Gelasius Cyzicenus, CPG 6034). Berlin-New York, 2002, 28 (p. 54).

292 Терминът е въведен от Жак Зейлер, Zeiller, J. „Une primatie éphémère dans l’ancien Illyricum: Sardique.“ – Mémorial Louis Petit, Bucarest, 1948, 423-426.

293 Вж. горната бележка.

294 Императорски конституции, издадени в Сердика, 89-91.

295 Пак там, 93-103.

296 Barnes, T. D. „The Emperor Constantine’s Good Friday Sermon,“ –JTS, n.s., vol. 27(1976),414–423, Idem, „Constantine’s Speech to the Assembly of Saints: Place and Date of Delivery,“ – JTS, n.s., vol. 52, 1 (2001), 26–36. Има и други датировки и локализации на речта (към една от които – 324, Никомидия, самият Барнс изглежда, е склонен напоследък). Вж. напр. Drake, H. A. „Suggestions of Date in Constantine’s Oration to the Saints“. – The American Journal of Philology, 3 (1985), vol. 106, 335-349. S. Mazzarino, “La data dell’ Oratio ad sanctorum coetum“.Antico, tardantico ed èra costantiniana, vol. I, Rome, 1974, 99–116.

297 Първи български превод на документа вж. във Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, 221-223.

298 По-конкретно св. Протоген настоява, че Константинополският епископ трябва да запази зависимостта си спрямо Хераклейския, както е било до издигането на Византион за столица.

299 В т. нар. Втори вселенски събор сердикийски епископ не участва, понеже, както се спомена, Съборът в Константинопол от 381 г. не е свикан като Вселенски и не са били поканени западни епископи, а църквите на Западните Балкани, в т.ч. Сердикийската, Солунската и т.н., са били считани най-малко до 8 в. за западни.

300 Всъщност съборът е свикан по настояване на самия Несторий и е целял оправдаването му, но Константинополският епископ е бил преценил много зле съотношението на силите и персоналното влияние на Кирил Александрийски. Впрочем осъждането на Несторий не пречи Асирийската църква до днес да го почита като светец и един от великите „гръцки учители“. Вж. подробности в Селезнев, Н. Н. „Имя Нестория как символ и вопрос его почитания в восточносирийской традиции христианства“. – Символ (2009), 55, Духовная культура сирийцев, 257-286.

301 От 500-а година Несторий е един от „Трмата гръцки доктори“ на Източната църква, почитан със специална литургия. Brock, S. P. „The ’Nestorian’ Church: a lamentable misnomer“. – Bulletin of the John Rylands Library. (1996), 78(3), 23-35 (специално за цитатите с. 29). За повече подробности около отделянето на първата автокефална църква в резултат на Ефеския събор вж. изследванията на Martin Jugie*, M. Nestorius et la controverse nestorienne*. Paris, 1912; Idem, „L’ecclésiologie des nestoriens“ – Échos d’Orient (1935) 177, Vol. 34, 5-25.

302 Chrystal, J. Authoritative Christianity. The decisions of the first six sole ecumenical councils: That is, the only decisions of the whole Church, east and west, before its division in the ninth century. Vol. III. New Jersey, 1908, p. 68. 71. Впрочем авторът, който има кратка кариера и като православен прелат в Гърция (която изоставя с аргумента, че не може да понесе почитанието на иконите, т.е. – ненавижда и Седмия вселенски събор, който отрича), споделя изцяло мнението на Хефеле за поместния характер на Сердикийския събор и злоупотребата на папите с неговите канони (вж. напр. с. 15, бел. 72 на с. 20, сл., с. 448, с. 466 и др.).

303 Louis Ellies Du Pin, William Wotton. A New History of Ecclesiastical Writers: Containing An Account of the Authors of the Several Books of the Old and New Testament. Vol. 3-4, Engl. Transl. 1693, p. 210. Според някои изследователи все пак по-късно епископ Юлиян приел Ефеските решения – мнение, основано на запазената само в латинската версия на документите на Събора информация за още шест епископи, подписали документите му. Срв. J. D. Mansi. Sacrorum Consiliorum Nova et Amplissima

Collectio. Vol. V. coll. 767 и бел. (а) за „объркването“ в изписването на катедрата на епископ Юлиян в гръцките документи на събора. Споменава се също „писмо на разкаяние“, изпратено от епископ Юлиян до солунския му колега Руфус и „неговия синод“.

304 Theodoret, Letters, Letter CLXX. Letter of certain Easterns, who had been sent to Constantinople, to Bishop Rufus. In: NPNF, ser. 2, vol. 3, p. 242, sq.

305 Prisca Canonum Editio Latina. In: Sancti Leonis Magni romani pontifici, Appendix ad S. Leonis Magni Opera Codex Canonum Ecclesiasticorum Et Constitutorum Sanctae Sedis Apostolica, PL. vol. 56, col. 803 (пак там вж. пълния латински вариант на Сердикийските канони, с. 773-785). Друг е въпросът, че у Филип Шаф Флоренций се превръща, без никаква логика или коментар, от епископ на Сардика в епископ на Сарди (точно както в превода на Сулпициевата „Свещена хроника“ Константин бил заповядал да бъде свикан събор не в Сардика, а в Сарди, срв. NPNF, 2. Vol. 4, p. 249).

306 Ibid., col. 814. Освен него от европейските църкви подписват трима скитски и един испански делегат.

307 Blaudeau, Ph. Alexandrie et Constantinople (451-491) de l’histoire à la géo-ecclésiologie. Rome, 2007.

308 Marcellinus Comes, Chronicon. Ed. Mommsen, Chronica Minora II, 1894 (Paris 1847), a 516.3.

309 Marcellinus Comes, Chronicon, a 514. 1; a. 516.3: „Vitalianus Scytha, adsumpta Romanorum equitum peditumque plus quam sexaginta milia armatorum in triduo congregatorum, in locum qui Septimius dicitur aduenit ibique castra metatus est; dispositisque a mari in mare suorum ordinibus ipse ad usque portam, quae aurea dicitur, sine ullius accessit dispendio; scilicet pro orthodoxorum se fide proque Macedonio urbis episcopo incassum ab Anastasio principe exulato Constantinopolim accessisse asserens. Porro Anastasii simulationibus atque periuriis per Theodorum internuntium inlectus atque inlusus octauo die quam urbem accesserat remeauit... Laurentium praeterea Lychnidensem, Domnionem Serdicensem, Alcissum Nicopolitanum, Gaianum Naisitanum et Euangelum Pautaliensem, catholicos Illyrici sacerdotes, suis Anastasius praesentari iussit obtutibus. Alcissus et Gaianus episcopi apud Byzantium uita defuncti sunt unoque sepulchro reconditi. Domnione et Euangelo ad sedes proprias ob metum Illyriciani catholici militis extemplo remissis solus Laurentius Anastasium imperatorem in palatio pro fide catholica saepe conuincens apud comitatum ac si in exilio relegatus retentusque est, mobiliorque deinde corpore, quam Constantinopolim aduenerat, effectus. Nam septimo infirmitatis suae anno idem Laurentius fide sua et Christi gratia in atrio Cosmae et Damiani sanatus est pedibusque sistere propriis gressibusque meruit confirmari suaeque dein patriae incolumis reddi, ubi maior octogenario requiescat“.

310 Zeiller, J. Les Origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l’empire romain, Paris, 1918, p. 151, 158.

311 Frend, W. H. C. Old and New Rome in the Age of Justinian. In: Baker, D. (ed.). Relations between East and West in the Middle Ages. Edinburgh University Press, 1973 (2006), 11-28; Menze, V. L. Justinian and the Making of the Syrian Orthodox Church. Oxford, 2008. Впрочем Юстиниановото време определено може да се посочи и като епоха на конституирането на Арменската църква, отделила се още на Третия и Четвъртия събор. Adontz, N. Armenia in the Period of Justinian: the Political Conditions Based on the Naxarar System. Translated with partial revisions, a bibliographical note, and appendices by Nina G. Garsoïan. Lisbon, 1970.

312 Gregorius I Magnus**,** Registri Epistolarum. PL, vol. LXXVI, Вж. по-специално lib. 1. ep. XXXVIII, ep. XLV; lib. 2. ep. XIX, ep. XXII, ep. LI; lib. 3. ep. IV; lib. 12. ep. XXXI (до Йоан, епископ на Прима Юстиниана) lib. 5. ep. X (до Феликс, епископ на Сердика). Частичен български превод вж. в: ЛИБИ, т. I, с. 375-378. Вж. също Labbé, Ph. Cossart, G. Sacrosancta Concilia Ad Regiam Editionem Exacta: Quae Nunc Quarta Parte Prodit Auctior. Ab anno DXXXVI. ad annum DCXLVIII. Vol. V, Parisii, 1671, 416-419.

313 Прави впечатление, че в Новелата се уточняват отношенията на Прима Юстиниана с другите големи местни църкви, но никъде не се споменава как ще се отрази статутът на новата архиепископия върху този на Сердикийската църква: „Multis et variis modis nostram patriam augere cupientes, in qua prima deus praestitit nobis ad hunc mundum quem ipse condidit venire, et circa sacerdotalem censuram eam volumus maximis incrementis ampliare: ut Primae Iustinianae patriae nostrae, pro tempore sacrosanctus

antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate, id est tam ipsa mediterranea Dacia quam Dacia ripensis nec non Mysia prima et Dardania et Praevalitana provincia et secunda Macedonia et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate“ и т.н. Дакия Медитеране не се споменава нито в увода, нито в следващите параграфи на Новелата.

314 Joannis Cabassutii Notitia ecclesiastica historiarum, conciliorum, et canonum invicem collatorum, veterumque iuxta ac recentiorum ecclesiæ rituum; ab ipsis ecclesiæ christianæ, incunabulis ad nostra usque tempora, secundum cuiusque sæculi seriem digesta. Lugduni Batavorum, *1690,* p. 137. В последвалите сто години (до 1792 г.) корпусът на Йоан Кабасути има 12 издания и е най-популярният и авторитетен труд по въпроса.

315 За възможните причини, довели до смекчаване и отшумяване на конфликта, вж. Curta, F. The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700 (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought: Fourth Series). Cambridge, 2001, p. 129, sq. (с библиография в бел. 15 на с. 130).

316 Вж. списъците и листовете с подписите на участниците в Събора в Labbé, Ph., Cossart, G. Sacrosancta Concilia Ad Regiam Editionem Exacta: Quae Nunc Quarta Parte Prodit Auctior. Ab anno DCXLIX. ad annum DCCLXXXVII, ed. cit., col. 999-1004, 1027-1047, 1055-1070. Причината за подобна картина може да е много проста: Шестият вселенски събор от 680-681 г., също както и Вторият вселенски събор три века по-рано, изобщо не е бил замислен и започнат като Вселенски, т.е. – били са поканени и са присъствали само заинтересованите страни. В случая Съборът е обсъждал монотелитството (вярата в едната воля на Христос) и за промонотелитски убеждения са били осъдени няколко константинополски патриарси и един римски папа (Хонорий). Това обяснява масовото присъствие на събора на източните църкви (в т. ч. на Арменската), както и на трима представители на римския папа Агатон, на десетина италиански и други църкви, канонично зависими от Рим (като Солунската и Критската).

317 Anastos, M. „The transfer of Illyricum, Calabria, and Sicily to the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople in 732-33“, In: Silloge bizantina in onore di Silvio G. Mercati = SBN, 9 (1957), 14-31.

318 „Per tempus autem beatissimum archiepiscopum Primae Iustinianae nostrae patriae habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, Privalis et Dardaniae et Mysiae superioris atque Pannoniae, et ab eo hos ordinari, ipsum vero a proprio ordinari concilio, et in subiectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea quae definita sunt a sanctissimo papa Vigilio.“

319 Датирането на началото на Боносиевия епископат не е съвсем точно. Според един от основните извори – Мариус Меркатор, Боносий е попаднал под папските критики по времето на папа Дамасий (366-384). Marius Mercator. Contra Haeresim Nestorianam Nestorii Blasphemiarum Capitula XII. PL t. XLVIII, col. 928. 15. Другите централни извори – писмата на св. Амвросий Медиолански и на папа Сириций, вж. в PL, t. XVI. Някои модерни учени, изглежда, искайки да „спестят“ на известната с ортодоксията си Сердикийска църква този почти еретичен период, определят Боносий не като Сердикийски, а като Нишки епископ. Изглежда, Зейлер е първият, който ревизира древните сведения за Сердикийския епископ Боносий, но аргументите му никак не са убедителни. Zeiller, J. Les Origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l’empire romain, p. 159.

320 По-късно в официалните обвинения срещу богомилите катари и албигойци на Запад обяснението, че се наричат „добри хора“, ще се свързва с промяната в един важен пасаж от евангелист Йоан (Йоан, 1:9), където вместо omnem hominem – „всички хора“, богомилите ще пишат и четат bonem hominem – „добрите хора“.

321 Helyot, P. (avec notes de Philippon de La Madelei). Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires et des congrégations séculières. Paris, 1839 (1 ed. Paris, 1714-1719), p. 341, sq.

322 В първите векове на християнството „братята Господни“ и изобщо фактът, че Христос е израснал като член на многолюдно еврейско семейство (т.нар. desposynoi – лидерите на палестинската християнска община), се е приемал напълно естествено. Вж. подр. за интерпретациите по темата, най-вече в иудейска среда, Bauckham, R. Relatives of Jesus in the Early Church. Edinburgh, 1990.

323 Общо е мнението на специалистите, че по-късното позоваване от страна на Адопционистите на Сердикийския епископ Боносус е реторично, а не доказва генетична връзка между ученията им;

през осми век някои испански църкви отново подхващат спора за това кога и как Иисус се съединява с Бог Отец – извечно или при кръщението – тема, която е вълнувала още савелианите, модалистите и динамистите в доникейския период; испанското „боносианство“ е осъдено като „Феликсова ерес“ (по името на епископ Феликс Улхерски) на Франкфуртския събор през 794 г.

324 Срв. Sed et in Aquis, quae est provinciae Daciae ripensis, ordinari volumus a tua sanctitate episcopum, ut non in posterum sub Meridiano episcopo sit constituta: sed Meridianus quidem maneat in Meridio, nulla ei communione cum Aquis servanda; Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castella et territoria et ecclesias, ut possit Bonosiacorum scelus ex ea civitate et terra repellere vel in orthodoxam fidem transformare (Nov. XI. 5.). За богословските аспекти и конкретния ефект – налагането на догмата за вечното девство на Дева Мария и на целибата за западното духовенство вж. Callam, D. „Clerical Continence in the 4th Century: Three Papal Decretals.“ – Journal of Theological Studies 49 (1980) 3-50. Вж. също съвременните интерпретации на „нишкото боносианство“ в Ракоција, М. „Нова сазнања о ранохришћанској прошлости Ниша.“ – Ниш и Византија VI, 2008, 45-57.

325 Zeiller, J. Les Origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l’empire romain*,* 344-350. Подробно за отзвука на Запад вж. също The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge, Vol. II, 231, sq.

326 Schaff. Ph. History of the Christian Church: Vol. 1. Apostolic Christianity A.D. 1-100. 1858. Ed. Grand Rapids, pp. 167-176.

327 Естествено в православието тези „братя по плът“ са синове на Йосиф Обручник от първия му брак. Вж. Подробно във Вачкова, В. Шабаркова-Петрова, М. Мистерията на българските стенописи Да докоснеш Бога. С., 2014, 14-17, 62-64, 73 и др. За устойчивостта и голямата значимост на този култ свидетелства българската църква „Св. Яков брат Господен“ в Йерусалим, намирала се „на два метра от Гроба Господен“. Благоев, Г. Българското кандило на Божигроб. В: Благоев, Г. Истории за плач и за надежда. С., 2011, 47-96 (по-специално с. 62).

328 Rapp, C. Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition. Berkeley & Los Angeles, 2005; Rousseau, Ph. Ascetics, Authority, and the Church in the Age of Jerome and Cassian. University of Notre Dame Press, Notre Dame Indiana, (2nd Ed.) 2010.

329 За възможните политически мотиви на мисията вж. Sivan, H. „Nicetas’ (of Remesiana) Mission and Stilicho’s Illyrican Ambition: Notes on Paulinus of Nola Carmen XVII (Propemticorì)“. – Revue des Études Augustiniennes*,* 41 (1995), 79-90.

330 Впрочем подобна е историята на апостолската Аквилейска църква, за омаловажаването на която обаче Римската църква полага методични и изключително ефективни усилия. Вж. подробности във Вачкова, В. Белите полета в българската културна памет. С., 2010, 156-158 и цитираните там извори и литература.

331 Вж. локализацията на легендите във Фекелджиев, И. Народни легенди за Иван Рилски. С., 1979.

332 В това отношение има и някои изключения, които трябва да бъдат отбелязани. Степанов, Цв. Планина и святост в средновековна България: национални светци и свети царе. В: Степанов, Цв. Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. Сборник. С., 2000, 225-236 (по-конкретно с. 230, сл.). Тук авторът акцентира върху „местата на паметта“, свързани както с Imperium-а (Търново, Никопол), така и с паметта на националния светец-патрон Йоан Рилски (Търново, Средец и Рила, разгледана като свещената планина, Axis Mundi). Друг ракурс към проблема с акцент върху култа към св. Йоан Рилски в Западна България и конкретно във Врачанско вж. в Малчев, Р. Хипотеза за пътя на мощите на св. Иван Рилски от река Осъм до град Средец през 1469 година. В: 1100 години култ към св. Иван Рилски. С., 2000, 25-36. Вж. също синтезирана информация и богат илюстративен материал за Курилския и Германския манастир, носещи името на св. Йоан Рилски и основани към X век, у Динева, В. Софийската Мала Света гора. С., 2007, 181–188, 225–23.

333 На това съвпадане на празниците обръща внимание още Дуйчев, но не го анализира, вероятно понеже счита за исторически достоверна датата на успението на св. Йоан – 18 август 946 г. Дуйчев, Ив. Рилският светец и неговата обител. Фототипно издание. С, 1990, с. 168, 177, сл.; Текста на двете обединени служби вж. в Иванов, Й. Български старини из Македония, с. 347. Превод и коментар на

всички известни официални жития на св. Иван Рилски вж. в Заветът на св. Иван Рилски. Из архивното наследство на Иван Дуйчев. Съст., предг. и ред. А. Велинова. С. 2000.

334 Тази двойна святост обяснява някои своеобразни локални изображения на св. Йоан и св. Богородица, в които младежът св. Йоан бива представян като древен старец, а Богородица – като съвсем млада жена. Типичен пример е известната двустранната икона от Погановския манастир (14 в.).

335 В резултат на което проклевал по определен начин огорчилото го село, от спецификата на което проклеване се извежда и етимологията на селищното име или други негови особености. Вж. във Фекелджиев, И. Народни легенди за Иван Рилски, с. 63.

336 Иванов, Й. Богомилски книги и легенди, с. 34.

337 Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в., превод от турски Д. Г. Гаджанов. – ПСп, LXX, 1909, 639-724 (за цитата с. 706). Впрочем разказът на Евлия Челеби, макар да описва в географска перспектива днешния град Костенец (на ок. 60 км от София), оставя доста място за съмнение за кой точно Костенец се отнася чутата история за 300-годишния поп – за днешния Костенец, за Кюстендил или за Костинброд.

338 Най-пълни сведения по въпроса дава Райнер Сакони. Освен цитираното издание на латинския текст вж. английски превод в Peters, E. (Ed.) Heresy and Authority in Medieval Europe: Documents in Translation. University of Pennsylvania Press, Philadelphia. Publication year, 1980, 125-132. Засега на български най-широк поглед върху богомилството дава изследването на Йордан Иванов Богомилски книги и легенди. С., 1925 (фототипно изд. С., 1970).

339 Иванов, Й. Богомилски книги и легенди, с. 164.

340 Dujčev, I. „Dragvista-Dragovitia". – Revue des études byzantines, 22 (1964), 215-221 (по-специално с. 220). Всъщност Дуйчев по-скоро коментира едно по-ранно изследване на Йордан Заимов за българските имена. Там авторът, от една страна, прави връзка на две селища, едното от които Драговищица, с името на знаменития поп Драгол (13 в.), в чийто сборник са поместени някои от определяните за богомилски апокалиптични съчинения. От друга страна, обръща внимание на етимологията на името, означаващо „да вещае добро", „да бъде добър (християнин)", което е много близко до богомилското самоназвание „добри християни".

341 Борилов синодик, 39 (по Палаузовия препис) или 46 (по Дриновия препис). „[На] поп Богомил, който при Петър, българския цар, възприе тази манихейска ерес и я разпространи в българската земя, като прибави и това, че Христос бог наш се е родил от светата Богородица и приснодева Мария само привидно и привидно е бил разпънат, а възприетата плът я възнесъл и я оставил във въздуха, нему, на неговите минали и съществуващи понастоящем ученици, наречени апостоли, анатема."

342 Борилов синодик, 110 (по Палаузовия препис) или 93 (по Дриновия препис). „След тези [първите Асеновци] прочее, когато прие царството техният сестринец, преблагочестивият цар Борил, изникна като някакви зли тръни триклетата и богомерзка богомилска ерес, чийто основоположник тогава се яви прескверният поп Богомил със своите ученици, както някога Аний и Ямврий, които се противяха на Мойсей." Впрочем поп Богомил се появява и един трети път (Борилов синодик, 111) като учител и водач на конкретни свои ученици: „[На] триклетия Богомил и неговия ученик Михаил и Теодор, и Добре, и Стефан, и Василий, и Петър, и останалите негови ученици и единомишленици".

343 Подробно за него вж. в: Иванов, Й. Богомилски книги и легенди, с. 65, сл.

344 За византийското богомилство вж. на първо място Ангелов, Д. Богомилството в пределите на Византийската империя – произход, същност и история. В: Ангелов, Д. Проучвания по византийска история. С., 2007, 14-48.

345 Борилов синодик, 78 (по Палаузовия списък): „ [На] Петър Кападокийски, средечки дедец, на Лука и Менделей Радоболски анатема трижди". Лука и Менделей може също да са имали висок ранг в църквата на Родобол (дн. Радибош).

346 Иванов, Й. Богомилски книги и легенди, с. 34. Пак там виж разказите, че Йоан Владимир е бил убит от жена си и шурея си – сина и дъщерята на Самуил, понеже бил православен, а те – богомили.

347 Типичен пример е една от последните засвидетелствани през 15 в. богомилски общини – тази

на кудугерите, установена в покрайнините на град Солун. Вж. за нея в: Ангелов, Д. Богомилството в пределите на Византийската империя – произход и същност, с. 139. Впрочем с. Кутугерци съществува и до днес в Кюстендилска област.

348 Актовете на Събора от 1167 г. вж. в Guillaume Besse. Histoire des ducs, marquis et comtes de Narbonne. Paris, 1660, 483-486. Подробности около събитието и текста на Райнер Сакони вж. в Peters, E. Heresy and Authority in Medieval Europe: Documents in Translation. University of Pennsylvania Press. Philadelphia, 1980, 120-133.

349 Obolensky, D. The Bogomils: a study in Balkan Neo-Manichaeism. Cambridge University Press, 1948, p. 288, sqq.

350 Joannes Skylitzes, Synopsis historiarum, ed. Bon., II, p. 741, 17-745,2.

351 Тодоров, Б. Костинброд, с. 15.

352 Вж. подробности в Мишев, П. Село Опицвет през вековете, с. 24, сл.

353 Вж. статиите на Николай Борисов „Проучване на оброчните места на територията на Община Костинброд“ и „Оброчищата в с. Градец като част от религиозното културно-историческо наследство“ в: Студентски дигитален архив по религиозно културно-историческо наследство. Изд. Ж. Назърска, С., 2012, с. 35-43; 44-55.

354 Тодоров, Б. Костинброд, с. 62.

355 Вачкова, В., Шабаркова-Петрова, М. Мистерията на българските стенописи, с. 12-16, 25, 99, сл.; 366-394.

356 Quidam vero episcopus et antiquissimus Nazarius coram me Reinhero et multis aliis dixit pluries, quod beata Virgo fuerit angelus ... et dixit quod habuerit hunc errorem ab episcopo et filio majore ecclesiae Bulgariae jam fere elapsis annis LX. Reinerius Sacchoni, Summa de Catharis et Leonistis. Ed. E. Martène et U. Durand, Thesaurus novus anecdotorum. vol. V, Paris, 1717, p. 1773, срв. в друг антипатаренски трактат твърдението на еретиците, че Майката на Бога е архангел, пак там, с. 1722

357 От края на 20 и особено от началото на 21 в. Гръцката църква усърдно въвежда иконографския тип „Христос Ангел от Великия съвет“, който следва утвърденото в българските църкви изображение. В гръцките църкви от по-ранни епохи крилатият Христос се среща съвсем изолирано и в места, където контактът с български, сръбски, руски и други православни зографи е бил постоянен (като Атонската Света гора).

358 Конкретно възникването на селището Бов се свързва с Четвъртия кръстоносен поход. Вероятно тогава в Средецка област се появяват и топонимите Горни и Долни Пасарел (от които, след изселването на горнопасарелци в средата на 20 в. днес е останало само с. Долни Пасарел).

359 Обикновено тези „павликяни“ се отъждествяват с арменските еретици-дуалисти павликяни, които са били масово заселени около Пловдив през 9-10 в. и имали силна местна общност. Изключение правят някои изследвания на Пенка Данова, която убедително доказва, че „павликяните“ в западните извори най-често са дори не богомилите, а местните православни християни, които не признавали първенството на Римската (на св. Петър) църква и вярвали, че техните църкви са създадени от ап. Павел. Вж. Данова, П. „България и българите в съчиненията на Джовани Ботеро (1544-1617)“. – ИБ., 1-2 (2007), 177-201.

360 Чолева-Димитрова, А. Селищни имена в Югозападна България, с. 155.

361 Мраката се появява в писмен извор за пръв път ок. нач. на 11 век във „Видение Даниилово“ – историко-апокалиптично писание, излязло под перото на средецки книжовник и не без основание отнесено от Йордан Иванов към богомилската литература. Оригинал, новобългарски превод и коментар на „Видение на пророк Даниил за царете и за последните дни, и за края на света“ и логически свързаното с „Видение“-то „Тълкување Даниилово“ вж. в Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, 109-138 (конкретно за контекста, в който се цитира Мраката като място в епицентъра на финалния сблъсък между силите на Христос и антихриста, вж. с. 129).

362 Подробно тези и други легенди вж. в Тодоров, Б. Костинброд, с. 20-24.

363 Най-пълната засега биография на о. Генадий Скитник/Шияковски вж. в Темелски, Хр. Отец

Генадий Ихтимански (Опит за биографичен очерк), draganbachev.wordpress.com

364 Joannes Antiochenus. Historia Chroniki – In: Fragmenta historicorum graecorum, vol. IV cum Mulleri comentariis, 1841, 210. 4 (p. 619) // ГИБИ, III, p. 32.

365 Georgi Codini excerpta De antiquitatibus constantinopolitanis. In: Georgius Codinus, Ed. I. *Bekker*; Bonn, 1843, p. 170. 22, p. 171. 2

366 „Trapsilam Gepidarum regem et Busan Bulgarum regem“, Sigeberti Chronica sive chronographia universalis Chronica. // ЛИБИ, т. III. с. 34, 42.

367 Anonymi Belae Regis notarii De gestis Hungarorum libery St. Endlicher. Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Leipzig, 1931, p. 13: „Terram vero que iacet inter Thisciam et Danubium, preoccupavisset sibi Keanusmagnus dux Bulgari(a)e, avus Salani ducis, usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum et fecisset ibi habitare Sclavos et Bulgaros“.

368 История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. Превел от латински Карол Телбизов, сверил Иван Дуйчев. С., 1977, с. 192.

369 За религиозните основания на бунта вж. Madgearu, A. „Armata din provincia Scythia în apărarea ortodoxiei. Revolta generalului Vitalianus“. – Revista de Istorie Militară, 2 (2001), 37-41. Конкретно за българското участие в събитията вж. Bury, J.B.History of the Later Roman Empire, London, 1923, p. 448, и Стоянов, И. „За бунта на Виталиан и неговите федерати – българи“. – Журнал за исторически и археологически изследвания, 3-4 (2014), 13-54 (авторът отрича религиозния подтекст на бунта, без да се съмнява в наличието на достатъчно българи християни на Балканите през шести век).

370 „The emperor Justinian was born near the ruins of Sardica (the modern Sophia) of an obscure race of Barbarians, the inhabitants of a wild and desolate country, to which the names of Dardania, of Dacia, and of Bulgaria, have been successively applied… “. Gibbon. E., The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. Penguin Classics, 1995, vol. II, p. 557, p. 600.

371 Зографска българска история. В: Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970 (фототипно издание от изданието С., 1931), с. 642. Персонажите от Юстиниановата династия са напълно ясни и не се нуждаят от идентификация. Що се отнася до Максим, с който започва списъкът на българите императори, той може да е управлявалият от 235 до 238 г. пръв „варварски император“ Максимин Трак (Бес). Вероятността да се има предвид Пупиен Максим (април-юли 238 г.) или Петроний Максим (съвременник на вандалското влизане в Рим през 455 г.) е твърде малка, макар че и те, както и Максимин Трак, умират от насилствена смърт. Не е изключено обаче да става дума за августите Максимиан или Максенций. Нека припомним, че последните са не само съперници на Константин Велики, паднали в гражданската война около налагането на едноличната Константинова власт през 324 г. Те са и илирийски сънародници и роднини на Константин – Максимиан му е тъст, а Максенций – шурей. Определянето на Максим като „мъченик“ би могло да добие изключително любопитен коментар, ако приемем, че става дума за Максимиан Херкулий или за Максенций. Първият е застигнат от насилствена смърт след битката при Марсилия, когато Константин получава знамение „в най-големия храм на Аполон-Хелиос“ (вероятно Сердикийския на Сол Инвиктус и Кибела), а вторият загива в прословутата битка при Милвийския мост (28 октомври 312 г.), преди която Константин вижда Кръстното знамение за победата си. Максимин Дак (т.е. от Дакия, а не Даза, т.е. овчар), чиято столица по това време е Сердика, е племенник на сердикиеца Галерий и негов наследник, загинал в същата война през 313 г. Той също не е невъзможен прототип на българския кесар „мъченик Максим“, макар името му да се свързва с отстъпление от Сердикийския едикт на толерантността (311 г.). Накрая, макар да не е илириец, а испанец, „мъченик Максим“ може да визира Магнус Максимус, август на Запада (383-388), личност, обгърната с ореола на множество легенди (в т.ч. свързвана напоследък с легендарния Артур).

372 Премудрого Манассии летописца, събрание летно. Государственный Исторический музей СССР. Синод. рукопись No 38, л. 78; „При Анастасии цри начаше блъгаре поемати зема сия, пршедше у Бдыне. И прежде начаше поемати долная зема Охридская. И потом сия зема въса“. На лист 79: „От исхода же българом до нин 870 лет“ = Хроника на Константин Манаси. Зората на българската епика. Прев. И. Буюклиев, С., 1992, с. 123; История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г.

Превел от латински Карол Телбизов, сверил Иван Дуйчев. С., 1977, 35-38; Златарски, В. Н. История на Първото българско Царство. I. 1. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). С., 1970 (2-ро изд. под ред. на П. Петров), с. 81, сл.

373 Magnus Felix Ennodius, Panegyricus dictus Theoderico, ed. Fr. Vogel. MGH Auct. antiquiss. VII, 1885, pp. 203–214, V. 20–21, p. 205 // Vogel, Fr. Magni Felicis Enodii Opera, Berlin 1885, p. 205.// PL, t.. 63, coll. 167-184.

374 Magni Aurelii Cassiodori Senatoris, Variarum Libri Duodecim, – PL, t. 69, VIII. X. Senatui Urbis Romae Athanaricus rex, 4. coll. 741-743// The Letters of Cassiodorus Being A Condensed Translation Of The Variae Epistolae Of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator, Transl. Thomas Hodgkin, London, 1886.

375 Ravennatis Anonymi Cosmographia. – In: Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Ex Libris Manu Scriptis et Editerunt, M. Pinder, G. Partney. Borolini, 1860**,** IV, 6, 3-6 (p. 185) „Inter vero Traciam vel Macedoniam et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant“. Подробности за географските реалии на Византия в периода 4-15 в. вж. в Tabula Imperii Byzantini (TIB), по-конкретно в Soustal*,* P. Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos). TIB 6, Vienna, 1991.

376 Вж. картата в: Българите. Атлас. С., ИК Тангра ТанНакРа, 2001, с. 84 (Map to the works of Hieronymus the Blessed, British museum, London). Тъй като св. Йероним широко използва данните от „Църковната история“ на Евсевий Памфил (Кесарийски), въпросната карта понякога е наричана не „Йеронимова“, а „Евсевиева“.

377 Днес селището се намира в Република Македония, но към началото на 20 в. характерът му е бил подчертано български. Вж. демографските данни в Кънчов, В. Македония. Етнография и статистика. С., 1900, с. 226.

378 Балабанов, К. Виничко кале-митологјa, религиja и историja, пишувани со глина. Скопје, 2011, 274-287.

379 Лаконичен, но много красноречив преглед на ранното заселване на българите в Средна Европа и на Балканите вж. у Рашев, Р. Прабългарите V–VIII век. С., 2005, 158–160, 175–181.

380 Вж. подробния разказ на Теофан Изповедник в: ГИБИ, т. III, с. 279, сл. Подробен анализ на основните възможни интерпретации на името Триадица вж. във Вачкова, В. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, 106-110.

381 Шиваров, Н. Есхатологични представи в старобългарски писмени творения в края на първото хилядолетие. Характеристика и задачи в изследванията. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад (Ред. В. Гюзелев, А. Милтенова). С., 2002, 291-304, по-специално с. 298 сл.; Степанов, Цв. Универсално – регионално – локално в историко-апокалиптичната книжнина в средновековна България. – В: Степанов, Цв. В света на средновековните българи: Между реалното и въображаемото. 8 етюда. С., Фотоника, 2003, 5-13 (по-специално с. 7-12); Същият. Планина и святост в средновековна България: национални светци и свети царе. – В: Степанов, Цв. Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. Сборник. С., 2000, 225-236 (по-конкретно с. 230 сл.). Моллов, Т. Мит – епос – история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания (992–1092–1492). Велико Търново, 1997 (вж. по-специално гл. 4 и 7). Полывянный, Д. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, 123–126.

382 Масовата представа, че Българската църква след Събора от 870 г. е била оглавена от един архиепископ, не отговаря на реалната ситуация в онези десетилетия, когато княз Борис много упорито се опитва и успява да запази една оригинална децентрализирана структура на Църквата и да избегне подчиняването ѝ на Константинополската патриаршия. Вж. подробно напр. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852–1018). С., 1927 (2-ро изд. С., 1971 под ред. на П. Петров), 69-209.

383 Вж. Турски извори за българската история (ТИБИ), т. III. Съст. и комент. Б. А. Цветкова. София, 1972 [XVI в.]. Вж. също ТИБИ, т. II [XV—XVI в.] Съст. и ред. Н. Тодоров и Б. Недков. София, 1966, с. 31, 89, 91. Примери за други разночетения на името Костинброд вж. в Чолева-Димитрова, А. Селищни имена в Югозападна България, с. 133, сл.

384 Brockett, L. P. The Bogomils of Bulgaria and Bosnia (The Early Protestants of the East. An Attempt to Restore Some Lost Leaves of Protestant History). Philadelphia: American Baptist Publication Society, 1879 // Богомилите в България и Босна. Ранните протестанти от Изтока – опит да се възстановят някои изгубени страници от протестантската история. Бълг. прев. София, 2013.

РЕЧНИК

Стр. 9
Хипистаза или испостас (от гр. ὑπόστᾰσις, букв. „това, което стои в основата“) най-често се превежда като „същност“, „природа“, „предпоставка“.
Стр. 11
Синкретични, букв. - смесени (от гр. συγκρητισμός − „съединяване“, „обединение“).
Стр. 11
Херменевтика (от гр. ερμηνεύω, „тълкувам“, „обяснявам“) е наука за интерпретиране на древни текстове и други артефакти с отчитане на техния произход, жанр, език, съдържание, контекст и т.н.
Стр. 32
Тук се има предвид превръщането от 30-те години на 4 в. на християнските общини в имперска институция със собствена йерархия, закони, органи на управление и т.н.
Стр. 32
„Евангелие“ букв. означава „Блага вест“, „Благовестие“.
Стр. 34
Двамата претори, заедно с двамата консули, в републиканския Рим олицетворяват най-висшата (съответно гражданска и военна) власт.
Стр. 42
Византийските автори, в т.ч. Лъв Дякон, често наричат българите “скити” или “мизи”, т.е. с имената на античните народи, населявали земите от двете страни на Дунав.
Стр. 42
Лидия е област в Мала Азия (дн. в Турция), която е граничела с Мизия на север, Фригия на изток и Кария на юг. Столицата на Лидийското царство − гр. Сарди (често в изворите “объркван” с балканската Сардика/Сердика), е основана според легендите от цар Гигес.
Стр. 49
Аполодор (ок. 180−ок.110 г. пр. Хр.) е автор на най-известния митографски сборник - „Митологическа библиотека”; Овидий (43 г. пр. Хр. − 17 г. сл. Хр.) е най-знаменитият римски епически поет и най-вдъхновеният апологет на епохата Август; Павзаний (115-180) е автор на „Описание на Елада” - най-подробния и най-ранния „културно-туристически пътеводител“.
Стр. 60
За арианството, боносианството и богомилството изрично става дума по-нататък.
Стр. 61
Херос е тракийският конен бог (отъждествяван с тракийския цар, който е схващан като антроподемон, т.е. получовек-полубог).
Стр. 64
Епитетите на боговете отразяват особени, обикновено местно почитани техни отделни качества и характеристики.

Стр. 112
Названието Доминат идва от цитираната титла dominus et deus natus. Доминатът фактически е преход към наложената след десетина години (през 285 г.) Тетрархия, чието название, създадено от модерните учени, буквално означава „власт на четиримата“.

Стр. 119
По идея Тетрархията се оглавява от двама августи (на Изтока и на Запада) с двайсетгодишен мандат и двама цезари, които заемат мястото на августите след оттеглянето им и назначават свои цезари.

Стр. 226
Свикан от целия свят (ex toto orbe convocata); велик събор (μεγάλη σύνοδος); вселенски събор (οικουμενική σύνοδος); беше приет от цялата Църква (omnis Ecclesia recepit eos).

Стр. 252
Аланите са ирански народ, сроден със сарматите, който през 1 в. населявал земите около Кавказ. Под натиска на хуните през 5 в. част от аланите се придвижват на Запад и Юг, като временно се превръщат в централен военно-политически фактор в Константинопол. По-късно, заедно с вандалите, повечето мигрирали алани се заселват в Северна Африка. Към 8 в. в Северен Кавказ е създадена държавата Алания, просъществувала до монголското нашествие през 13 в.

Стр. 272
Иконоборството, т.е. опитът да се премахнат от църквата религиозните изображения, като паралелно се ограничат монашеството и култът към реликвите, е официална позиция на Византийската църква и държава около един век. Иконоборството е осъдено като ерес на Седмия вселенски събор (787 г., Константинопол).

Стр. 286
Харизмите, т.е. изключителните лични качества и способности (от гр. χάρισμα − дар, получен свише) на първите християнски лидери са близки до тези на самия Христос: те предвиждат, изцеляват и дори съживяват мъртви. В последвалите епохи свещениците стават изключително посредници при получаване на Харизмите (Даровете) на Светия Дух в тайнствата кръщение и причастие.

Стр. 303
Манихейството е дуалистично учение (т.е. проповядващо вяра в две начала − Добър и Зъл Бог), силно разпространено в Персия, а оттам в околните страни, вкл. в Римската империя, скоро след мъченическата смърт на създателя му Мани (214-276). Мани вплита в доктрината си елементи на различни религии, в т.ч. християнството.

Стр. 325
Гепидите са народ, много близък в културно отношение с готите и често смятан за тяхно разклонение.

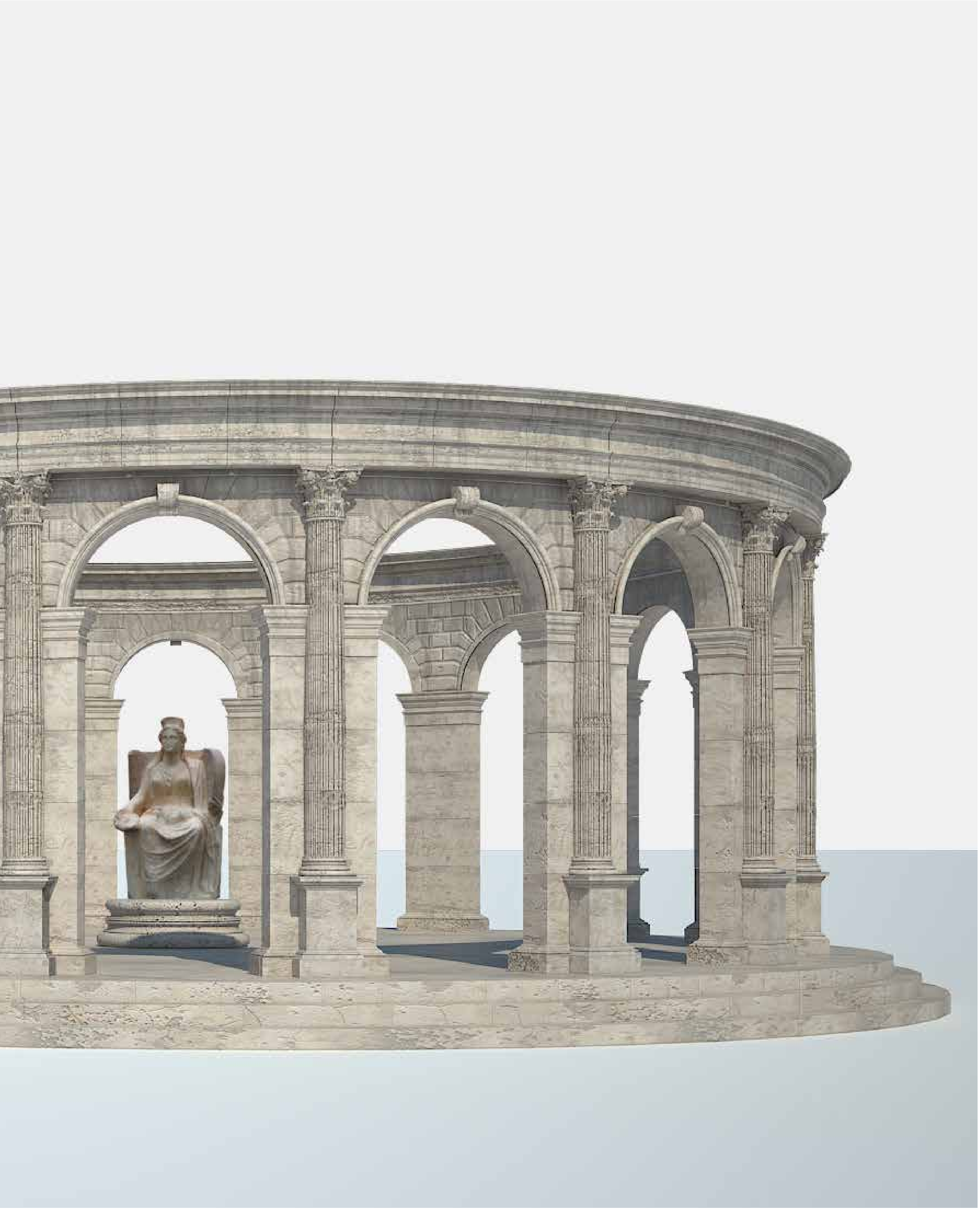

ВЕСЕЛИНА ВАЧКОВА

ЕДИН ПЪТ, ЕДИН ХРАМ, ЕДИН ДВОРЕЦ И ДЕСЕТ ВЕКА ИСТОРИЯ ОТ СКРЕТИСКА ДО КОСТИНБРОД 4-14 ВЕК

ТАНГРА ТанНакРа, 2015
Българска, първо издание

Формат 230x300
Печатни коли 23
Коректор Светла Иванова
Печат Мултипринт ООД

ТАНГРА ТанНакРа
ПК 1832, 1000 София, България
Тел.: (+359 2) 986 44 19
Факс: (+359 2) 986 69 45
e-mail mail@tangra-bg.com
www.tangra-bg.org

Продажби на едро и дребно:
1124 София, ул. „Николай Ракитин“ 11
Тел.: (02) 943 77 98, (02) 943 77 82

Интернет книжарница
www.tangra-bg.org